

Historische Kring IJsselstein 61/62 (juli 1992) - 80 (mrt. 1997)

<https://hdl.handle.net/1874/10063>

DE IJSSELSTEINSE SCHUTTERIJ

door K. Peeters en L. Murk

Inleiding

Het is opvallend hoe vaak de schutterij wordt afgebeeld op 17e-eeuwse schilderijen. Schilders als Frans Hals en Bartholomeus van der Helst moeten jaren bezig zijn geweest met het penselen van al die gezelschappen schutters.

Bij het bekijken van Schuttersstukken doen de afgebeelde personen ons eerder denken aan operette-figuranten dan aan stoere mannetjesputters die met gevaar voor eigen leven hun stad verdedigden. We zien zelfvoldane, wel-doorvoede heren, in schitterende kostuums gestoken, zich te goed doen aan spijs en drank. We hebben het sterke vermoeden dat hun braspertijen zich niet beperkten tot het jaarlijkse St. Jorisfeest.

De vraag is of deze veronderstellingen juist en algemeen geldend zijn. In het voor u liggende artikel proberen we een genuanceerd antwoord daarop te geven.

In hoofdstuk 1 gaan we in op ontstaan, bloei en opheffing van de oorspronkelijke schutterij in Noord-Nederland. Uiteraard wordt daarbij zo veel mogelijk het accent op IJsselstein gelegd. In hoofdstuk 2 beschrijven we de situatie van de schutterij "nieuwe stijl" in IJsselstein, beginnend in het jaar 1785. U begrijpt dat we geen volledigheid nastreven. Ons tijdschrift moet handzaam blijven, nietwaar!

Geïnteresseerde lezers wijzen we met genoegen op de in de bronvermelding genoemde boekwerken. Tevens maken we u erop attent dat met name HKIJ periodiek nr. 50/5 (door drs. A.M. Fafianie) in feite een onmisbare aanvulling vormt op de inhoud van hoofdstuk 1 van dit artikel.

HOOFDSTUK 1

A) SITUATIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Tot ongeveer het jaar 100 was het gewone

volk in de lage landen bij de zee beslist niet te benijden. Het leven was vaak een beproeving en de dienst werd uitgemaakt door een aantal machtige edelen. De gewone man was totaal rechteloos en moest onder belabberde omstandigheden hard werken om de graaf in weelde te laten leven. De romantische benadering van de middeleeuwen, waarmee velen van ons in de schoolbanken werden geconfronteerd, blijkt niet altijd met de werkelijkheid overeen te komen.

Door allerlei oorzaken (vooral door de kruistochten en de uitbreiding van de handel) slaagde het volk er in de 12e en 13e eeuw langzamerhand in, enigszins onder het ellendige juk van de adel uit te komen. De lijfeigenen die na deelname aan een kruistocht hun vrijheid kregen, vormden in de steden verenigingen tot onderlinge bescherming. Die bescherming was wel nodig, want het leven in een middeleeuwse stad werd hoogst onveilig gemaakt door dieven, landlopers en ander gespuis. Vooral als de stad nog niet ommuurd was, (IJsselstein kreeg haar muren rond 1345) moest iedereen in feite dag en nacht op zijn hoede zijn.

De poorters die de stad gingen beschermen tegen allerlei gevaren noemde men scutten/schutten/(be)schutters. Volgens de meeste etymologen was er vanaf het begin zowel verband met "schieten" als met "beschutten" (=beschermen).

De graaf had geen bezwaar tegen deze gang van zaken. Sterker nog: hij stimuleerde de vorming van beschermende verenigingen in de steden, want zo kreeg hij meer vat op de ongewenste praktijken van de (lagere) edelen, die zich onrechtmatig grondgebied toeëigenden. Onder het motto "Voor wat hoort wat" verleende de landsheer aan de vrijgeworden stadsbewoners diverse privileges met daaraan gekop-

peld enkele verplichtingen.

In feite hadden alle poorters de plicht hun stad te verdedigen en hun heer te dienen, maar in de praktijk werden deze zaken overgelaten aan de (vrijwillige) schuttersverenigingen, waarschijnlijk de enigen die regelmatig met wapens oefenden.

B) TIJD VAN ONTSTAAN

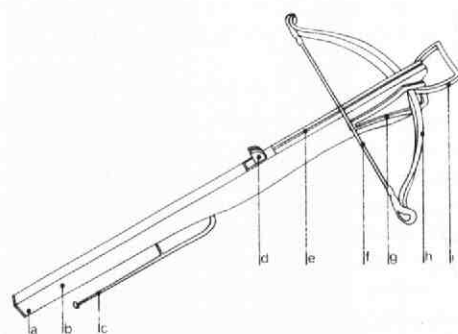
In Noord-Nederland ontstonden de schuttersgilden rond het jaar 1350. In een tekst uit 1351 wordt bijvoorbeeld gesproken van schutten die Leiden naar de papegaai schoten. Ook de stad IJsselstein bezat al in het herfststij der middeleeuwen haar schutterij. Voorlopig beschouwen we als oudste bewijs van het bestaan van het IJsselsteinse St. Jorisgilde een op schrift gestelde bepaling uit 1447. Deze ordonnantie regelde de rangorde die tijdens de jaarlijkse processie naar Eiteren in acht genomen moest worden. De schutters liepen in deze stoet met de offerkaars in de hand aan het hoofd van de tien gilden die destijds in IJsselstein bestonden.

Het is echter zeer waarschijnlijk dat de schutterij in onze IJsselstad al veel eerder van de grond is gekomen. Er is namelijk in het archief van de Nassause Domeinraad een akte te vinden uit het jaar 1359, waarin Albrecht van

Beieren verklaart dat heer Aernoud, heer van IJsselstein, vrijwillig manschappen naar Den Haag stuurt voor de oorlog tegen Delft. Misschien mogen we hieruit voorzichtig concluderen dat de genoemde manschappen de eerste IJsselsteinse schutters zijn.

Als directe voorlopers van de IJsselsteinse schutters kunnen we wellicht de ongeveer 20 weerbare mannen beschouwen, wonende in de nabije omgeving van het stenen huis aan de IJssel (=IJsselstein). Zij moesten in 1298 het kasteel verdedigen tijdens de belegering door Hollandse troepen.

Aanvankelijk (zeker voor 1400) moesten de schutters zelf voor hun uitrusting zorgen. Om een goede voet- of handboog aan te schaffen moest je over voldoende geld beschikken en

om vaak met dat wapen te oefenen diende je behoorlijk wat vrije tijd te hebben. Het is duidelijk dat de eenvoudige handwerkslieden, die moeite hadden de eindjes aan elkaar te knopen, zich de luxe niet konden veroorloven om tijd en geld te steken in een schuttersvereniging. In veel steden kwam het er dus op neer dat uitsluitend de welvarende burgers zich verenigden tot een vrijwillig gezelschap om de stad te beschermen en de heer te dienen. De stedelijke overheden verhieven deze verenigingen van gegoede poorters tot schuttersgilde, compleet met (in IJsselstein door de baron verstrekte) privileges. Deze voorrechten werden vastgelegd in schuttenbrieven of schuttenordonnantien.

C) RECHTEN EN PLICHTEN VAN DE SCHUTTERS

De privileges der schutterij konden van stad tot stad verschillen. We noemen eerst de voorrechten die algemeen geldend waren in de Noord-Nederlandse steden. Daarna volgen enkele privileges die typerend zijn voor de situatie in IJsselstein.

afb. 2.
rechtsmidden.

Onderdelen van de kruisboog:
a. voet of kolf
b. lade of onderstok
c. trekker
d. tuimelaar
e. pijlgroef
f. boogpees
g. toom
h. boog
i. voetbeugel

afb. 1.
hiernaast.
Kruisboogschutter in volle uitrusting. Zijn boog hangt achter hem op middelhoogte, waar ook de pijlkoker hangt; gevuld met bouten, een kort, licht zwaard en een spanapparaat. Het lange schild (passive) dat hij op zijn rug heeft was noodzakelijk door de lange herlaadtijd.

1. Het recht van de schutter om op kosten van de stad een geneeskundige behandeling te krijgen als hij in dienst van de stad gewond raakt.

2. Het recht van schut- of wijntap. Dit kon twee dingen betekenen. De eerste mogelijkheid was dat de schutters in een bepaalde stad wijn en/of bier konden drinken zonder daarvoor accijns te hoeven betalen. Het kwam echter ook vaak voor (in IJsselstein bijvoorbeeld) dat de schutterij de belasting mocht innen van iedere kan wijn die in een bepaalde periode in de stad gedronken werd.

3. Schutters mochten (in tegenstelling tot de andere poorters) niet gevangen genomen worden als ze de stad geld schuldig waren.

4. Een schutter die tijdens het oefenen met wapens per ongeluk iemand verwondde of doodde bleef ongestraft.

5. Een belangrijk privilege was het recht om in de stadsgracht te vissen, of dit visrecht te verpachten. In IJsselstein werd de *"visschereye in de stadsgracht"* in twee delen gesplitst.

- a) Vanaf de Benschopperpoort, langs de Doelen en Nieuwpoort, voorbij de IJsselpoort tot de eerste palen bij het Kerkengat.
- b) Vanaf de palen bij het Monnikenpoortje tot aan de Benschopperpoort.

Als speciale privileges voor IJsselstein kunnen we nog noemen:

6. Een deel van de opbrengst van de stads-waag. De schutterij had recht op *"een halve stuiver op yder hondert pond waaghbaer goet"*.

7. De helft van de verbruiksbelasting op de zeep die in IJsselstein verkocht werd.

Uiteraard hadden de stadsbeschermers, de schutters dus, ook een aantal verplichtingen:

- a. Rust en orde handhaven in de stad zelf en helpen bij de brandbestrijding.
- b. Verdedigen van de stad bij een aanval van buitenaf.
- c. Met een bepaald aantal gewapende burgers de graaf (in IJsselstein vanaf 1340 de baron steunen in zijn strijd tegen andere steden of gewesten. Wanneer schutters van bepaalde steden gezamenlijk onder het vaandel van de graaf oorlog voerden, heette dat: ter heir

vaart (heervvaart) gaan.

- d. De laatste plicht was een zoete plicht. Bij feestelijke inkomsten van de vorst hadden de schutters met hun schilderachtige kleding een representatieve taak.

Zojuist werd het begrip "ter heervvaart gaan" genoemd, een belangrijke verplichting. De landsheer was (zeker voor 1500) in zijn oorlogen en belegeringen, bij gebrek aan een bestaand, paraat leger, grotendeels afhankelijk van de diverse schutterijen van de in zijn gewest liggende steden.

De bewoners van de Baronie van IJsselstein hadden, zoals gezegd, een heervvaartplicht ten opzichte van hun heer. Een voorbeeld gaven we al op één der vorige pagina's: gewapende IJsselsteiners hielpen in 1359 Den Haag in de oorlog tegen Delft. Een tweede voorbeeld hiervan is de Gelderse oorlog in 1517. In dat jaar trok de heer van IJsselstein met een kwart van de plaatselijke schutters op verzoek van de Heren van Holland ten strijde tegen *"de Gelderschen, die alomme de steden en dorpen in Noord-Holland innamen, plonderden en verwoestten"*.

Daarnaast kwam het vaak voor dat anderen van de IJsselsteiners militaire verplichtingen eisten. Zo zijn uit de periode 1574-1576, toen IJsselstein in Spaanse handen was en vlak achter de frontlinie lag, een serie aanschrijvingen van de stadhouder van Holland bekend met verzoeken (c.q. bevelen) tot levering van diensten en materiaal ten behoeve van de Spaanse troepen.

Tien jaar later zien we hetzelfde, maar dan van de kant der Generaliteit: Maurits eist van IJsselstein leveranties en inkwartiering. Waarschijnlijk zijn in IJsselstein (evenals in vele andere steden) de eigenlijke heertvaartverplichtingen "in persona" geleidelijk vervangen door belastingen. Daarnaast bleef de defensieve landweer als plicht voor de inwoners wel bestaan.

D) KLEDING

Bij de belegering van een stad waarbij schutters van allerlei steden betrokken waren, vormde de kleding der mannen een kleurrijk gezicht, omdat iedereen was uitgedost in de kleuren van de stad van herkomst. In 1474 schijnt één van de belegerden van de stad Nuys geroepen te hebben: *"De winter komt, want de bonte kraaien zijn al in het land!"* Het uniform werd door de stad zelf verstrekt, soms kregen de schutters jaarlijks een bepaald bedrag aan kledinggeld.

afb. 3.
hiernaast
Kapitein, tamboer
en vaandrig in
hun specifieke
uitrusting.

afb. 4.
rechts.
Spanmechaniek:
a. voetbeugel en
handkracht
b. haakriem
c. koord en katrol
d. geitpootspan-
ner
e. drukspanner
f. windas
g. tandstafwiel
h. ingebouwde
hefboom

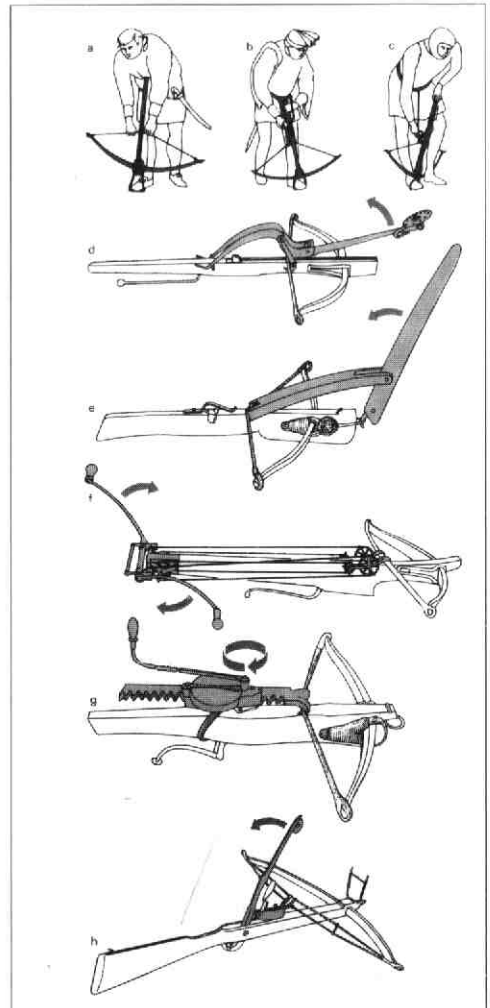
De kleding van de schutters bestond in de 15e en 16e eeuw uit een muts (kaproen genaamd) en een wapenrok (tabbaard). De kaproen was vaak schitterend versierd met zilverkleurig borduurwerk. Het ligt voor de hand dat hoge gasten op schuttersfeesten graag zo'n kaproen als geschenk aanvaardden. Daarnaast was de kaproen een door de winnaar van het papegaai-schieten zeer gewaardeerde prijs.

Ook de schutsrok was van fraai borduursel voorzien. Vooral de mouwen waren ongelooflijk rijk versierd, vaak met het embleem van het gilde en het wapen van de stad. Het is begrijpelijk dat men soms in de verleiding kwam om oude (prachtig bewerkte) mouwen aan een nieuwe tabbaard te zetten.

Omdat de schutters van een bepaalde stad kleding droegen met dezelfde kleur(en), werden tijdens gevechten tegen vijandelijke schutters pijnlijke vergissingen voorkomen. Bovendien benadrukte een door de stad voorgeschreven uniform de onderlinge verbondenheid der gildebroeders. Daarnaast verhoogde eenheid in kleding het aanzien van de stad bij feestelijke gelegenheden als processies en blijde inkomsten.

E) SCHUTTERSGILDEN EN HUN WAPENS

De gegoede burgers die zich in veel steden rond 1350 tot een schuttersgilde hadden verenigd, kozen St. Joris als schutspatroon. Ook in IJsselstein was dat het geval. Hun wapen was de voetboog. Dit wapen was eigenlijk een kleine handboog, waaraan in het midden een houten kolf was bevestigd, zodat deze de boog zelf

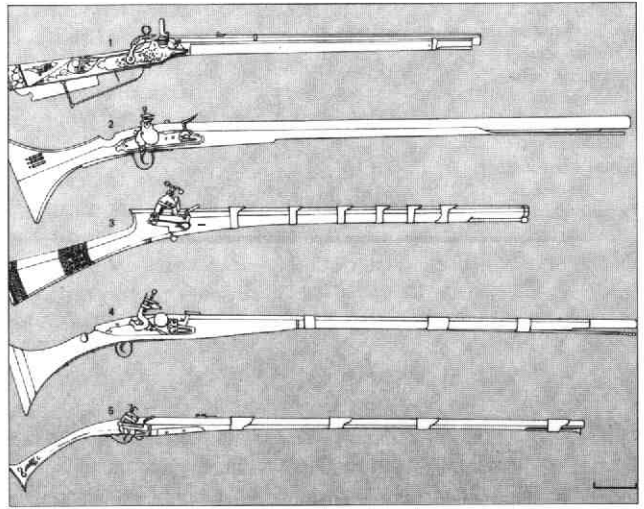

kruiste. De naam 'kruisboog' is dus voor de hand liggend. Meestal was de voet- of kruisboog van hout gemaakt en had hij een lengte tussen 45 cm en ruim 90 cm. De kleine voetbogen werden met de hand gespannen door middel van een soort ijzeren of houten koevoet, spanhaak genaamd. De schutter zette de boog op de grond, plaatste de voet in een aan de bovenkant aangebrachte ijzeren beugel en haalde op die manier de pees over. Voor het spannen van de massieve stalen veer bij grotere voetbogen waren samengestelde werktuigen nodig, zoals de scharnierende hefboom, de spanner met katrollen en touwen en het zogeheten cranequin of kraeckaert. Men moest daarbij beide voeten gebruiken. Bovendien had men er meestal een helper bij nodig, vandaar de benaming 'scutter met zyn knaep'. De voetboog was vooral bruikbaar bij het verdedigen van vestingen en steden.

Naast de St.Jorisdigden ontstonden schuttersgilden van minder aanzienlijke poorters met als wapen de eenvoudige en goedkope handboog. Deze boog werd vervaardigd uit een stuk hout zonder knoesten, dik in het midden en puntig toelopend naar de uiteinden. Deze uiteinden werden verbonden door een pees van zodanige lengte, dat het hout een boogvorm kreeg. Men neemt aan dat de handboog zijn dienst bewees bij gevechtsacties in het open veld. De draagwijdte van een pijl die vanuit een manshoge handboog werd geschoten, was maximaal ongeveer 250 meter. Om bij het uitschieten van de pees de arm niet te beschadigen, droegen de schutters armbedekkingen, 'armpipen' genaamd, terwijl waarschijnlijk ook een soort handschoenen gedragen werd.

Het verschil tussen de schutterij der rijken

en de schutterij der eenvoudigen kwam niet alleen tot uiting in de wapens, maar ook in de keuze van de patroon van het gilde. De aanzienlijke schutters hadden als beschermheilige de roemruchte St.Joris. De legende verhaalt hoe een draak elke dag een mensenoffer eiste om zijn honger te kunnen stillen. Op het moment dat de dochter van de koning aan de beurt was, doorboorde St.Joris het monster met zijn lans in naam van de Allerhoogste. De schutters van gewone kom-af moesten het doen met St.Sebastiaan, die minder spectaculaire heldendaden op zijn naam bracht. Deze martelaar werd op bevel van keizer Diocletianus aan een paal gebonden, met pijlen doorzeefd en tenslotte doodgeknuppeld.

Vanaf ongeveer 1500 werd door de schutters naast voet- en handboog nog een derde soort wapen gebruikt, namelijk het vuurwapen. De oorspronkelijke naam hiervan was 'klover'. Degenen die met dit geweer oefenden werden kloversiers, kloveniers of kolveniers genoemd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat met de intrede van de vuurwapens het snel gedaan was met de oude hand- en voetboog. Dit was echter niet het geval, omdat men de boog, een betrouwbaar en bekend wapen, niet zo gemakkelijk inruilde voor de klover, die aanvankelijk nog allerlei gebreken vertoonde. In de beginfase van het bestaan van de klover was dit vuurwapen zo gevaarlijk, dat er vaak schutters gewond werden zonder dat er een vijand aan te pas kwam. Feit is dat handboog, voetboog en klover in de hele 16e eeuw naast elkaar en in combinatie met elkaar gebruikt werden. Toen rond het jaar 1600 de vuurwapens verder vervolmaakt waren, begon de boog steeds minder belangrijk te worden, zodat de

afb. 5, linksboven,
Houten
pijlenkoker van
St. Joris Breda en
een ivoren pols-
beschermer van
St. Sebastiaan
's-Hertogenbosch.

afb. 6, rechtsboven.
Enkele regionaal
gebruikelijke
varianten van
gladloopige lange
vuurwapens:
1. Baltisch slot;
type; vooral popu-
lair in Scandinavië
in de 17e en
18e eeuw.
2. Hondslotmusket,
gemaakt in de
Amerikaanse
koloniën, circa
1640.
3. Turks Miquelet-
geweer uit de 19e
eeuw.
4. Algerijns glad-
loopwapen (gun)
met een snap-
haanslot in de
Hollandse stijl,
uit de 18e en 19e
eeuw.
5. Lang vuurwa-
pen met een
Miquelet-slot uit
de Balkan, 19e
eeuw.

afb. 7.
hiernaast.
Houten vogel of
'papegaai' welke
zó op de boom
wordt geplaatst
dat hij bij ieder
raak schot wat
verder omhoog
schuift tot hij
tenslotte in zijn
geheel van de pin
valt.

hand- en voetboog tenslotte alleen nog op het jaarlijkse schietfeest werden gebruikt.

F) HET SCHUTTENFEEST

Eén keer per jaar, meestal met Pinksteren of in de week erna, vond het grote schuttenfeest plaats. Men begon altijd met een schietwedstrijd, het zogeheten 'papegaaischieten'. Hierbij werd op een vogel van hout of klei geschoten die op een paal geplaatst was. Het papegaaischieten wordt vaak gezien als een feest dat exclusief verbonden was met het schuttersgilde. Dat is echter niet het geval geweest.

Het schijnt dat al in de Germaanse tijd een dergelijk feest bestond. Er werd dan in het voorjaar op een duif geschoten die bovenop een paal was vastgebonden. In hoeverre er verband is met de duif als symbool voor de Heilige Geest wiens komst door de Christenen met Pinksteren wordt gevierd, laten we hier buiten beschouwing.

Erg onduidelijk is het, waarom het schietfestijn door de schutters werd aangeduid als 'papegaaischieten'. Wellicht genoot deze vogel in adellijke kringen een grote populariteit, nadat het dier door de Kruisvaarders als souvenir

afb. 8.
hieronder.
'Schuttenfeest',
het grote moment
wordt afgewacht
met muziek,
dans, wijn en
bier.

uit het Oosten was meegebracht. De namaakvogel waarop geschoten werd, was waarschijnlijk bont beschilderd en versierd. Bij het schieten gebruikte men een pijl met stompe houten punt, om de vogel in zijn geheel van de paal te laten vallen. Binnen de schutterij waren vaak afbeeldingen van papegaaien te vinden. De IJsselsteinse schutterij bezat bijvoorbeeld een mooie halsband waaraan een zilveren hanger in de vorm van een papegaai bevestigd was.

Hij of zij (ook vrouwen deden mee) die er in slaagde de vogel van de paal te schieten was gedurende een jaar, tot het volgende feest, schutterskoning. Had iemand het geluk om drie jaren achtereen de vogel te raken, dan werd hij schutterskeizer. De schutterskoning behoorde tot het bestuur van het gilde. Hij stond aan het hoofd van de schuttersraad. Blijkbaar stond een goede schietvaardigheid garant voor de nodige bestuurlijke kwaliteiten.

In de 15e en 16e eeuw mochten de schutterijen zich vaak verheugen in de belangstelling van vorsten en prelaten. Zo liet de bisschop van Utrecht zich in het schuttersgilde opnemen en was daarmee buitengewoon verguld. Op het jaarlijkse schietfeest, het papegaaischieten, ontbraken landsheren en hoge geestelijken nooit. Ook de adellijke dames wisten partij te geven. Jacoba van Beieren schoot in 1428 op een schuttenfeest mee en trof toen de vogel. Ze was zo in haar nopjes met de eerbetuigingen van allerlei steden (over opportunisme gesproken!) dat zij deze steden enkele privileges gaf. Van de talloze voorbeelden die er te vinden zijn van schietende (of schutterende!) hoogwaardigheidsbekleders, noemen we nog Maria van Hongarije en de kardinaal van Luik die in 1537 fanatiek aan een schuttenfeest mee deden.

Het schuttenfeest kreeg echter de meeste faam door de gemeenschappelijke maaltijd waarmee de schietwedstrijd werd afgesloten. Tijdens deze schranspartij werden enorme hoeveelheden wildbraad, gevogelte en gebak verzwoegen, terwijl wijn en bier naar ieders behoefte (en vaak meer dan dat) geschonken werd. Een Alkmaarse schuttersordonnantie uit de 17e eeuw legt de vinger op de zere plek: "Item soo wie hem (=zich) vuyl maect van overvloedelyck eten of drincken soodat hy overgeeft op 't stadhuyt ofte Doelen ofte op de trappen vandien, di sal verbeuren tegens den Provoost 12 stuyvers".

G) DE AANNAME VAN NIEUWE GILDEBROEDERS

In diverse steden telden de schutterijen vóór het jaar 1400 nog een beperkt aantal le-

den. In Amsterdam waren er in 1394 slechts 75 schutters en in Utrecht telde het gilde in 1397 zo'n 100 man. Deze aantallen liepen uiteraard in de loop der jaren op. De stad Amsterdam beschikte in 1510 over 200 schutters. Utrecht had er omstreeks die tijd ongeveer 400. In IJsselstein moeten tussen 1650 en 1746 voortdurend zo'n 200 schutters zijn geweest.

De schutterij was aanvankelijk een vrijwillige vereniging. Dat betekende niet automatisch dat iedere belangstellende er lid van kon worden. Alleen vrije en onafhankelijke mannen, die van hun eigen bezit of hun eigen bedrijf konden bestaan, waren welkom. Bovendien moesten ze woonachtig zijn in de betreffende stad, alleen voor de adel werden wat dat betreft uitzonderingen gemaakt. De aspirant-schutters moesten als goed en betrouwbaar bekend staan.

Soms werd van degenen die schutter wilden worden een bewijs van vakbekwaamheid verwacht. Volgens de ordonnantie van 1412 van de St. Jorisschutterij in Den Bosch kon niemand gildebroeder worden *"of hy en sal connen wel en gheneughelyk spannen synen boghe met synen banderie ende met synen vollen hernasche"*. Waarschijnlijk heeft men met deze bepaling willen bereiken dat uitsluitend gezonde, sterke mannen lid werden.

Wat de leeftijd betreft: meestal kon men toetreden tot het schuttersgilde als men 20 jaar oud was. Soms moest men 25 jaar zijn, bijvoorbeeld in Den Bosch. Eenmaal schutter geworden, dan kon men tot het 50-ste jaar doorgaan, in speciale gevallen zelfs nog langer.

Wie als lid werd aangenomen, moest als introductie een bepaald bedrag aan de schutterij schenken. Ook hieruit blijkt weer dat alleen de goeude burgers zich een lidmaatschap konden veroorloven. In Utrecht diende men een 'rijder' te betalen, plus twee pond was (voor de altaarkaarsen) en twee stuiver voor de bode.

De nieuwe schutters moesten een eed van trouw afleggen. De bewoording daarvan verschilde per plaats. Hoe de tekst van de eed in IJsselstein luidde, konden we niet meer achterhalen. In Den Bosch moest men zweren dat men *"nu voortane eeren soute onsen lieven Here Godt, zyn lieve heylige gebenedyde moeder die maghet Maria, den stad ende zyn medeguldebrederen goet ende getrouwe wesen sal, soe hem Godt help ende die heylige Ridder St. Joris"*.

Het is best mogelijk dat de oorspronkelijke IJsselsteinse tekst hier op leek, aangezien beide steden een grote Maria-devotie kenden, compleet met miraculeus beeldje en een jaarlijkse processie.

H) VERANDERING VAN KARAKTER

In de 16e eeuw veranderde de schutterij van karakter. De elite, vrije vereniging loste zich langzamerhand op in de verplichte burgerwacht, de dienstplicht voor de burgers. Bij de Unie van Utrecht (1597) werd de plicht tot krijgsdienst definitief vastgelegd. In deze belangrijke fase van de vaderlandse geschiedenis, waarin de staat der Nederlanden gestalte kreeg, moest men uiteraard kunnen beschikken over een gezamenlijk, paraat leger. Vandaar de dienstplicht voor alle burgers van 18 tot 60 jaar.

De naam 'schutterij' bleef bestaan, doch er was nu sprake van een soort moderne schutterij, met duidelijk vastgelegde taken. Schutterij en burgervendel zijn twee namen voor hetzelfde begrip.

In Zuid-Nederland was de situatie enigszins anders. Daar hebben de schuttersgilden afzonderlijk naast de (verplichte) burgercompagnieën bestaan als erkende verenigingen.

Overigens waren er in de tekst van de Unie van Utrecht nogal wat onduidelijkheden of schijnbare tegenstrijdigheden. Een voorbeeld hiervan is artikel 25: op grond hiervan meenden sommigen dat de oude, vóór de Unie (1597) bestaan hebbende schuttersgilden gehandhaafd moesten blijven. Feit is dat in veel steden (bijv. Amsterdam) de schutterijen 'oude stijl' nog tot ver in de 17e eeuw bleven bestaan.

Een belangrijk verschil in taak tussen de oude en nieuwe schutterij was het vervallen van de heerplicht, de plicht om de graaf te steunen in zijn oorlogen tegen andere steden of gewesten. Juist omdat het land langzamerhand een eenheid begon te vormen, was er van oorlogen tussen de noordelijke gewesten geen sprake meer. Er was wel een leger nodig tegen een eventuele gemeenschappelijke vijand.

In de toestand vóór de Unie van Utrecht werd in de schutters-ordonnantieën voornamelijk de regeling van de voorrechten beschreven. Over de taken (bewaking) en de dienstregeling is veel minder te vinden. Van de IJsselsteinse schuttersordonnantieën vóór 1597 is alleen de ordonnantie van rotmeester Willem van Ravensteyn uit 1590 bekend. Hierin wordt gesproken over de boetes die worden opgelegd bij het verwaarlozen van de bewaking en bij onderlinge ruzies. Maar wat die bewaking nu precies inhoudt, wordt daarin niet vermeld.

In de situatie ná de Unie van Utrecht werd de taak (ordebewaking, hulp bij brand, nachtwachtdiensten) juist het belangrijkste dat in de reglementen beschreven werd. Als voorbeeld volgen twee citaten.

Het eerste stukje is overgenomen uit de ordonnantie "betreffende de Borgerwacht en Schutterye" uit het groot plakkaatboek 's lands van Utrecht (1631).

"Geen Schutter sal geoorloft zyn, zyn musquet, of roer af te schieten, na of voor dat de nachtwacht op- of afgetogen sal zyn; ten ware ingevalle van nood, ofte tot waarschouwing van eenig perykel voor de Stad, of ander merkelyk quaad; op poene van ses Carolusgulden; de eene helft tot behoeven van den Officier der Stad Utrecht, die daar van executie doen sal, en de andere helft tot behoeven van den aanbrengher". (klikken en verraden werd duidelijk gestimuleerd!)

-Het tweede voorbeeld van de uitgebreide taakbeschrijving na 1597 is een citaat uit een IJsselsteinse ordonnantie van 19 juni 1657.

"Den Weledele here drossaert als opperschutmeester, de schutmeesters, den schout, d'borgemeesters, de homans en de vendrager, indertijt bij den anderen op de schutturen vergadert synde, hebben bij 't merendeel van stemmen geresolveert, de wachten weder na oudergewoonte op de kermis in de poort te houden ende dat ijder schut sijn beurt op de verbeurte van eene gulden viif stuivers sal waarnemen. Wijders is noch geresolveert dat de gansche Schutterije St.Joris naestkomende kermis in 't geweer sal wesen en gemonstert worden en dat ijder homan sijne schutten het selvige sal aenseghen".

1) DE ORGANISATIE BINNEN DE SCHUTTERIJ

In principe had ieder de plicht om zijn stad te bewaken of om bij te dragen in de kosten van het schuttersgilde. Veel burgers waren vrijgesteld van schuttersdienst, zoals: regenten, geestelijken, chirurgijns, de korenmolenaar, zieken, kinderen, bejaarden en gehandicapten, weduwen en ongetrouwde vrouwen. Zij betaalden, als zij niet tot de onvermogenen behoorden, elk half jaar hun contributie, wachtgeld genoemd. Onder andere met deze gelden werden de onkosten bestreden. De lijst van betalers en wanbetalers werd in IJsselstein heel nauwkeurig bijgehouden. Op die manier weten we bijvoorbeeld dat er in 1728, 72 personen waren die elk half jaar 4 of 6 stuivers betaalden.

Degenen die niet tot de groep behoorden die recht had op vrijstelling werden schutter. Tussen ongeveer 1600 en 1746 waren de IJsselsteinse schutters verdeeld in 4 groepen: homanschappen of rotten genaamd. Deze verdeling van de dienstplichtige IJsselsteinse bur-

gerij was gebaseerd op een verdeling in wijken of vendelen. We noemen hieronder de betreffende homanschappen en we vermelden er (bij wijze van kenmerkend voorbeeld) de gegevens van 1693 bij.

1. 'S KONINGS HOMANSCHAP,
44 man o.l.v. de drossaard en de schout Marchand
2. HAVEN(STRAAT) HOMANSCHAP,
46 man o.l.v. Goossen Hugen van der Roest en Bastiaan Kors van den Berg
3. BENSCHOPPER(STRAAT) HOMANSCHAP,
49 man o.l.v. Willem van der Hoeven en Theunis Joris Both
4. HOMANSCHAP VAN DE PLAATS,
46 man o.l.v. Hubert Sam en Willem Jansz van Hagesteijn

In totaal 185 burgers die in 1693 konden worden ingezet bij calamiteiten. Normaal gesproken was 's nachts maar een klein deel van hen actief als wacht. Soms was er extra versterking van de nachtwacht nodig, bijvoorbeeld tijdens de jaarlijkse kermisnachten in IJsselstein.

Weer een voorbeeld uit 1693. Tijdens de drie kermisnachten van 25, 26 en 27 juni van dat jaar werd telkens door groepen van 10 schutters wachtgelopen. In de bewuste zomernachten was de leiding in handen van Karel Kok (schutmeester), Willem van der Roest (homan), Hendrik Beyer (onder-schutmeester), mr. Nicolaas Duck (!)(homan), Christoffel Velthuijsen (vaandrager) en Hermanus Kip (homan).

De dagelijkse leiding (of liever gezegd: de nachtelijke leiding) over de kleine groep die de wachtbeurt had, was in handen van een homan (ook "rotmeester" genoemd), te vergelijken met een sergeant.

Hoger in rang waren de hopmannen en de vaandrags (aanvankelijk nog letterlijk vaandel-drager/vaandrager).

Aan het hoofd van IJsselsteinse schuttersgilde stonden de drossaard, de schout, de dekens (ook wel "overmans" of "gezwoorens" genaamd) en de koning, degene dus die op het jaarlijkse schuttersfeest de vogel had afgeschoten. Deze personen werden ook wel de "raden" genoemd.

De schutsbode was de man die de schutters op tijd moest inlichten wanneer zij moesten wachtlopen. een belangrijke (betaalde) deeltijdbaai, want in de praktijk gingen de schutters niet op eigen initiatief informeren of ze wellicht aan de beurt waren om wacht te houden. Hier is duidelijk het verschil in motivatie te be-

speuren met de vrijwillige schuttersverenigingen van voor 1600!

Om niets aan het toeval over te laten werd het aanzeggen van de wacht (!!) in IJsselstein heel serieus aangepakt. Als voorbeeld laten we hier een gedeelte van de IJsselsteinse "Waeckcedulle" (voorschrift) uit 1688 volgen.

"Waeck-cedulle waer naer alle naervolgende schutters yder op syn beurt, sullen gehouden wesen haer wacht waer te nemen, beginnende van des avonds de klokke tien uyren tot in de naenacht de klokke twee uyren, op de verbeurte van twaelf stuivers bij yder contraventeur te verbeuren.

Ende is geordonneert opdat de wachten voortaan in beter ordre en strickter moghten worden geobserveert, dat de schutsbode een yder des voor-noens aen syn huys volgens de waeckcedulle syn wacht sal moeten bekend maecken, en gaen ten huys van den homan onder wiens homanschap de wacht is, en hem aenseggen wie de wacht dien aenstaende nacht sullen hebben, op pene (=straf) den bode daer van blijvende in gebreecke, hy sal werden gesuspendeert (= geschorst) en gecorrigeert naer gelegentheyt van saecken."

De bode verzorgde dus de berichtgeving binnen de schutterij. Daarnaast (dat blijkt tenminste uit de kasboeken van de 17e en 18e eeuw) werd in IJsselstein door de bode tevens het onder-komen van de schutters, de schutterstoren, schoongehouden.

Een belangrijke taak binnen de schutterij was weggelegd voor de schutmeesters. Zij fungeerden als secretaris, penningmeester en beheerder van de roerende goederen. Een assistent werd onder-schutmeester genoemd. De oudst bekende IJsselsteinse schutmeester is Cornelis Willemsz in 1538. Het stadsbestuur had de plicht om de naleving van de schuttersordonnantien te controleren. Vooral het toezicht op de bewapening van de schutters was van belang.

Het stadsbestuur moest zorgen dat elke schutter een goede boog en een solide harnas bezat (voor 1500), of dat hun geweer in orde was, zodat iedereen in tijd van nood direct paraat kon zijn.

Als voorbeeld volgt een fragment uit de regeling van de wacht tijdens de kermisnachten van juni 1693.

"Den schutsbode word hiermede belast om de voorenstaende personen aen te seggen, dat yder op de voornoemde dagen des avonds voor de klokke van tien uyren sal moeten compareren met behoorlijk geweer op den Stadhuys van Ysselsteyn".

afb. 9.
hiernaast.
De ijzeren
boetebus uit 1534
van het Sint-
Sebastiaansgilde
van s'-Hertogen-
bosch.

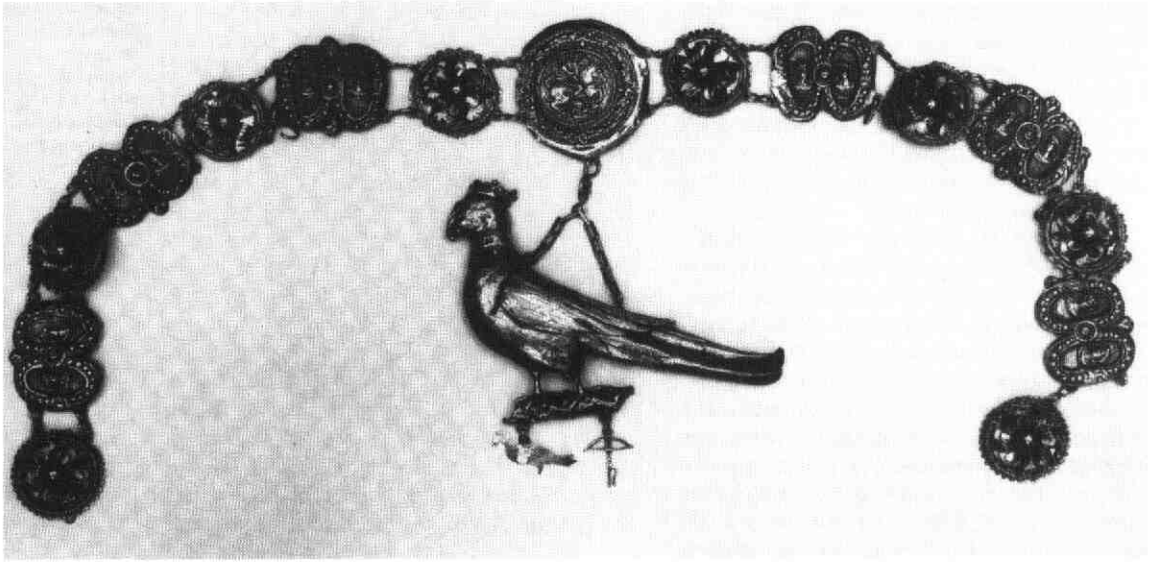
J) BOETES

Vóór 1597 was de schutterij een vrijwillige vereniging. Het was een eer om er lid van te mogen zijn. In die periode waren ook niet zo veel strenge regels en boetes nodig. Volgens de IJsselsteinse ordonnantiën uit 1570 blijken de ergste overtredingen te zijn: *"het om enighe saecken wederspaenig raecken van Rotgesellen"* en: *"so eymant vyndt slapende de schiltwacht..."*.

Het betreft hier zaken die weliswaar niet getolereerd konden worden, maar die met een lichte geldboete voldoende waren bestraft. De boetes varieerden van 1 tot 10 stuivers, al naar gelang de ernst van het vergrijp. Toen de deelname aan de schutterij een verplichting werd voor de meeste IJsselsteinse mannen, was het enthousiasme voor de vereniging bij velen al snel aanzienlijk bekoeld. Vele ordonnantiën waren nodig om de schutters-tegen-wil-endank in toom te houden. Tientallen namen zijn bekend van IJsselsteiners die het vertikken om 's nachts de wacht te houden of om wachtgeld te betalen. Honderden geboden en verboden heeft de plaatselijke overheid in de 17e eeuw op papier gezet om de burgers te dwingen zich aan hun plichten te houden. We laten enkele voorbeelden uit 1631 volgen.

"Ende op dat soo wel op de wachten, andersints alle ongelukken, ontuchtheden, ende onregeltheden meer geweert ende vermyd mogen worden, soo en sal niemand van de Schutters, na dat de klokke des avonds tien uren sal hebben geslagen, eenige wyn, of bier op de wacht mogen halen, ofte in eenige herberge te drinken, op poene van ses guldens".

"Wie den gehelen nacht versuymt, ende syn wacht niet waar en neemt, sal verbeuren 20 stuy-

afb. 10,
hierboven.
Medaillon van
het Sint Jorisgilde
van Den Dungen,
begin 16e eeuw

vers tot behoef van 't rot, daar onder den absenten gestelt is".

"Niemand sal syn wapenen daar op hy geset is, mogen verkoopen, versetten of vermangelen (= ver-ruilen), sonder van beter voorsien te zyn, op de boete van 20 stuyvers".

"Yder Schutter gestelt zynde op een musquet, sal gehouden wesen altyd in voorraat te hebben, ten minsten een pond kruit, een half pont loots, met de lonten naa den eysch, op de verbeurte van 6 stuyvers, zoo dikwils anders bevonden sal werden".

"Niemand van de musquetiers en sal mogen in 't ommetrekken, naa de wacht gaande ofte daar van komende, zyn musquet met scherp, proppen, pampier, ofte yet anders laden, daar ongeluk door soude mogen komen, op poene van 6 gulden".

"Ingevalle der Schutters bode in gebreeke gebleven ware, de Schutters hare aanstaande wacht te denuncieren, sal die boete, die sy daar door versuymen, gehouden wesen te betalen".

"De musquetiers sullen ook niet mogen schieten naa eenige tinnen van huysen, gevels, leeuwen, wapenen, weerhanen, uythangende ofte uytstee-kende borden, noch diergelyken, noch ook in de vendels, op de boete van 10 guldens, ende daarenboven noch te beteren die schade by hem gedaan".

"Niemand sal, gedurende de wachte, den anderen eenige spytige (= beledigende) ofte injurie-use woorden (= scheldwoorden) mogen toese-g-geven, ofte eenige insolentie (= onbeschaamdheid)

van vloecken, singen, roepen, ofte andersints ge-bruycken, op de boete van 20 stuyvers".

Na lezing van het bovenstaande bekruipt je het vermoeden dat er heel wat mis kon gaan in de schutterij ! De regels zijn opvallend gedetailleerd in het noemen van alles wat verboden was. Allerlei kwalijke zaken moesten blijkbaar binnen de perken gehouden worden. Als een schutterij normaal functioneert gaat men niet uit voorzorg zeven (!) zaken noemen waarop de schutters niet mochten schieten.

M.a.w.: de schutters in het 17e-eeuwse IJsselstein waren wellicht eerder geneigd allerlei ongein uit te halen dan te stad op een rustige manier te bewaken.

K) DE KASBOEKEN

In 1642 voltooide Rembrandt van Rijn een schuttersstuk dat later wereldberoemd zou worden onder de naam "de Nachtwacht". De juiste naam luidde: "Het korporaalschap van kapitein Frans Banning Cocq". Het schilderij werd besteld door het Amsterdamse schutters-gilde en het was bestemd voor de hal van de plaatselijke Kloveniersdoelen.

De Amsterdamse schutters hadden, toen zij voor Rembrandt poseerden, de periode van oorlogen en gevechten definitief achter de rug en op het schilderij paraderen ze triomfantelijk in hun fraaie kostuums.

Ook de IJsselsteinse schutters hadden in die tijd al lang niets meer met oorlogshandelingen te maken. Al hun energie konden ze in principe besteden aan het bewaren van de orde binnen de stadsmuren. De schutters waren in

feite meer politie agenten dan soldaten.

De schutmeesters, verantwoordelijk voor de financiën, gingen vanaf het midden der 17e eeuw eigenlijk voor het eerst heel nauwkeurig schriftelijke verslagen maken van inkomsten en uitgaven. Het financieel jaar liep voor de schutterij steeds van 23 april (St.Jorisdag) tot de 23e april van het jaar daarna.

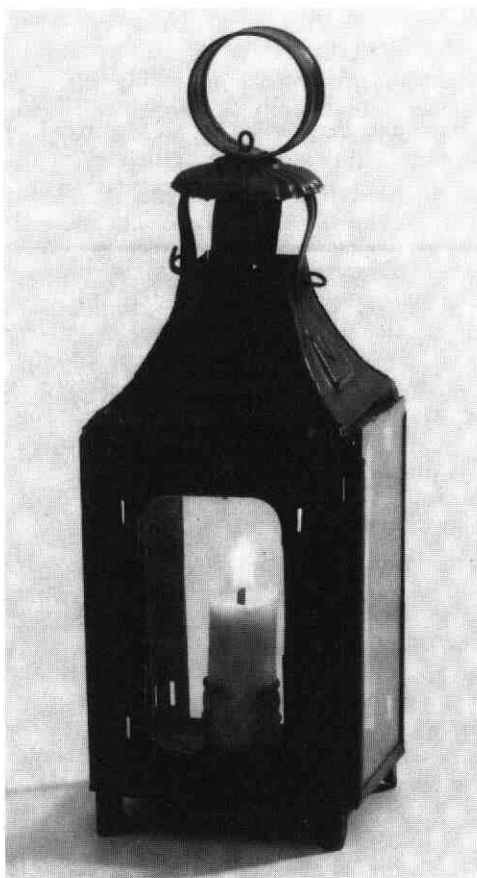
Naast boekhoudkundige gegevens verschaffen de kasboeken ons o.a. informatie over de eigendommen van de IJsselsteinse schutterij. Telkens bij het overdragen van het kasboek aan een nieuwe schutmeester werd door de laatste persoon gecontroleerd en genoteerd wat de roerende eigendommen waren. In 1683 werden aan de (nieuwe) schutmeesters Franco van Meerlandt en Matthias de Meester de volgende voorwerpen getoond:

"Den schuttershalsbant met vier en twintigh schaekelen met vijf haken, vervult met hare figuren (doch manquieren daar drie figuren aen) Noch een rondeel (= een medaillon) daar den Ridder St.Joris met den draak in staat, waar an een silvre papegaey is hangende. Een berkemeyer (= een grote houten beker) met zijn deksel, de kleyne silvre bekers, ende twee orange veltteekens (= vaandels) sijn op d'auditie dese verthoont an an Franco van Meerlandt als naevolgende schutmeester overgeleverd". (n.b.: in 1735 werd naast deze voorwerpen nog een trom genoemd). Het is de auteurs niet bekend of er van deze IJsselsteinse kostbaarheden na ruim 300 jaar nog iets bewaard is gebleven in een museum of in particulier bezit.

Het zal duidelijk zijn dat de kasboeken van de IJsselsteinse schutterij een schat aan gegevens bevatten over inkomsten en uitgaven. Op één van de vorige pagina's hebben we aangegeven dat het grootste deel van de inkomsten gekoppeld was aan de privileges. Dat waren bijvoorbeeld de wijn- en bieraccijns, de pacht van de visserij in de stadsgracht, de accijns op de zeep die in IJsselstein verkocht werd, de inkomsten van de stadswaag, de verhuur van de woning in de schutterstoren, de pacht van het hofje achter de schutterstoren en het wachtgeld (de half-jaarlijkse contributie van de niet-schutters).

Wat de uitgaven betreft: er bestond tientallen jaren lang een vast bestedingspatroon. Veel voorkomende uitgaven waren bijvoorbeeld: de reparatie van roerende en onroerende goederen, vergoedingen voor bewezen diensten, het gebruik van wijn, bier, brood en kaas, turf als brandstof voor de nachtwacht en kaarsen.

Uiteraard was de gulden in 1700 veel meer waard dan nu. Het vervaardigen van een turf

afb. 11,
hiernaast.
Kaarslantaarn
van de
IJsselsteinse
nachtwach van
rond 1800.

ton kostte in die tijd f 2,50. Voor f 2,- kreeg het onderkomen van de schutterij een jaarlijkse schoonmaakbeurt. Het maken van een nieuw kruiwagenwiel (met houten spaken) inclusief het inzetten, bedroeg f 1,70. We laten nu ter illustratie een gedeelte van het kasboek uit 1735 volgen.

Het eerstgenoemde getal zijn telkens de guldens, het tweede getal de stuivers.

Betaalt aan Jan Zilver, Schuttersboode, zijn jaarlyxe wedde voor het dienen en oppassen der schutterij verscheenen Jorisdag 1735.

de summa van 18:-

Betaalt denzelven voor de Schutters ter begravenissen te bidden

de summa van 2:10

Betaalt denzelven voor de vier tonnen bier,

de summa van 1:10

Betaalt aan de Schuttersboode voor het schoonmaaken van de toorn

de summa van 1:3

Betaalt aan Hendrik Terburg, Tamboer, zijn jaar-
lyxe wedde verscheenen 23 April 1735
de summa van 6: 6

Betaalt aan Hermanus Kip voor Leverantie van
brood en boter op Jorisdag 1734 geconsumeert
de summa van 1:16

Betaalt Antonij de Ridder voor verdiende arbyts-
loon en Leverantie van hout als timmerman aan
de Schutters- waag gedaan
de summa van 118:-

Betaalt Thomas van Wijk, Meester Smit, over en
ter zake als boven
de summa van 19:-

Betaalt Jan Wees, Meester Verwer, over en ter za-
ke als boven
de summa van 2:13

Leverantie en arbytsloon van een nieuw rad aan de
kruiwagen
de summa van 1:14

Betaalt den Heer Adriaen Maas over Leverantie
van Bieren bij de Schutters op de Kermis wagten
geconsumeert, bedraagende volgens Reekening
de summa van 44:13

Betaalt den Heer Goris 't Hoen (shutmeester in
1731) voor Leverantie van wynen op Jorisdag 1734
bij de Heeren en eenige burgers geconsumeert
de summa van 21: 4

L) IJSSELSTEINS GESCHUTTER, OF: HET EINDE VAN EEN TIJDPERK

Als uitgangspunt bij onze speurtocht naar
de achtergronden van de opheffing van de
Ijsselsteinse schutterij in 1746, hebben we de
inkomsten en uitgaven van 3 jaren (1683, 1697
en 1735) met elkaar vergeleken. Daarna analy-
seerden we de uitgaven van het laatst bekende,
volledige kasboek, namelijk dat van 1735. We
geven eerst een globaal overzicht.

	ontvangsten	uitgaven
1683	f.271.05	f.281.95
1697	f.326.70	f.243.25
1735	f.298.10	f.426.00

In 1683 bedroegen de uitgaven f.10,90
meer dan de inkomsten. Niet erg onrustba-
rend, zelfs niet in een tijd waarin de waarde
van de gulden vele tientallen malen hoger was
dan nu. In 1697 was er zelfs behoorlijk veel

geld over, namelijk f.82,75 ! Ter vergelijking:
daar kon je toen 41 turftonnen voor laten ma-
ken.

In 1735 loopt het financieel beleid duidelijk
uit de hand. Een tekort van maar liefst
f.127,90! Als we het bestedingspatroon van
1735 aan een nader onderzoek onderwerpen,
vallen bepaalde zaken op.

(1) De uitgaven die direct verband hielden
met drank, rookgerij, etenswaren en huur van
glazen bedroeg in dat boekjaar ruim f.72,-. Dat
is ongeveer 18% van de totale jaaruitgaven. (in
1697 zou eenzelfde bedrag ruim 1/3 van de uit-
gaven zijn geweest !). Daarbij komt nog dat de
schutters hun bier en wijn accijnsvrij konden
drinken, dat scheelde een slok op een borrel.

De eerste oorzaak van de hoge drankreke-
ning is de meest voor de hand liggende: de
schutters grepen elke gelegenheid aan om een
stevig glas te drinken. De tweede oorzaak komt
voort uit te weinig verantwoordelijkheidsge-
voel voor de gemeenschaps-gelden: men nam
te pas en te onpas buitenstaanders mee naar de
schuttersvergaderingen om hen deelgenoot te
maken van de daar aanwezige grote hoeveelheden
schuttersbier. Tevergeefs probeerde het
bestuur van de schutterij tegen deze onge-
wenste praktijken op te treden:

*'Huyden op des schutterstoren vergadert sijnde
is met eenparige stemmen besloten dat niemandt
eenige personen sijnde buyten het getal van de ho-
manschap 't welck alsdan vergaderinge houd en
niet bekend op haere lijste, sal vermogen in haere
vergaderinge alwaer sij haer schuttersbier drinc-
ken, te brengen'.*

Hoewel er wel degelijk sprake is geweest
van fors drankgebruik, is het echter niet zo dat
de schutterij in Ijsselstein alleen om die reden
in 1746 ten onder is gegaan. Er zijn nog andere
factoren die een rol hebben gespeeld in die
laatste jaren voordat het gemeentebestuur de
vereniging ter ziele deed gaan.

(2) Het tweede opvallende feit zijn de lenin-
gen. De schutterij had in de jaren vóór 1735
flink wat geld geleend van particulieren, tegen
4% rente. Van één van die leningen (f.175,- in
1728) om de rekening van dat jaar te kunnen
voldoen, was na 7 jaar nog maar f.50,- terugbe-
taald. Zo ver we konden nagaan was in 1735 de
totale schuld aan leningen niet minder dan
f.235,-. Er werd in dat jaar ook niet meer afge-
lost: de schutterij betaalde slechts de verschul-
digde rente. Het ene financiële gat werd met
het andere gevuld. Dit maakte de wankelende po-
sitie van de schutterij in Ijsselstein nog zwak-

keer dan ze al was.

(3) Vervolgens stuiten we in het kasboek van 1735 voortdurend op de naam Goris 't Hoen. Deze IJsselsteinse heer bleek tot onze verbazing op diverse uiteenlopende manieren in relatie tot de schutterij te staan. Ten eerste was hij één der burgemeesters en zat als zodanig in het bestuur van de schutterij. Ten tweede was hij schutmeester in 1731 van het gilde en verzorgde in die hoedanigheid de boekhouding. Vervolgens was deze heer Goris 't Hoen pachter van de stadsgracht (langs de Doelen en Nieuwpoort voorbij de IJsselpoort tot het kanon). In deze hoedanigheid betaalde hij pacht aan zichzelf, want hij was toen immers penningmeester. Tenslotte blijkt dat dezelfde heer ook wijnhandelaar was en uit hoofde van die functie vele tonnen wijn leverde aan de schutterij. Het lijkt ons lastig om zo veel verschillende belangen in één persoon verenigd te hebben.

(4) Het volgende merkwaaide gegeven doet sterk denken aan oplichterij. In het kasboek van 1735 heeft de schutmeester op 7 verschillende plaatsen diverse bedragen voor zichzelf gereserveerd, met een totaal van f.52,-. Deze vorstelijke vergoeding voor wat reken- en schrijfwerk komt neer op bijna 1/8 deel van de gehele jaaruitgaven van 1735! Spijtig genoeg voor de penningmeester heeft namens de overheid Willem van der Roest daar een stokje voor gestoken. Met forse pennestreken zijn de opgevoerde uitgaven (op een enkel bedragje na) doorgehaald. Telkens staat er bij die gewraakte passages gekrabbeld dat *'in de conclusieve Rekening deese aangehaalde posten zijn geroyeerd'*. Aardig geprobeerd van de schutmeester, maar de controleur had hem door!

(5) Nog een ander zonderling voorval heeft te maken met het wachtgeld. (allen die geen schutter waren moesten aan de schutterij betalen). In 1729 werd de bodem van de geldkist der schutterij zichtbaar, hoewel (zoals gezegd) nog in 1728 een kapitaal van f.175,- was geleend. Het bestuur van de IJsselsteinse schutterij wrong zich in allerlei bochten om aan geld te komen. Eén van de "oplossingen" was een verhoging van het wachtgeld van maar liefst 300% vergeleken met de verplichte bijdrage van het jaar daarvoor. Het zal duidelijk zijn dat de wachtgeld betalende burgers van IJsselstein met gemengde gevoelens toekeken hoe de schutters het geld (en de biervaten) lieten rollen!

(6) Tenslotte blijkt uit het kasboek dat het (in punt 5 genoemde) wachtgeld niet in de winter van 1735 werd geïnd *'overmits in de laatst gepasseerde winter geen nagtwagt op de schutterstoorn gehouden is'*. Er werd dus niet eens meer gewaakt in de nachtelijke uren! Hieruit blijkt overduidelijk dat de schutterij als beschermende vereniging nog maar heel weinig voorstelde.

De conclusie: objectief bekeken was dat de IJsselsteinse schutterij rond 1735 een geldverslindende gezelligheidsvereniging die voor de stad van weinig nut was. De vroede vaderen hadden in 1746 alle gelijk van de wereld dat zij de schutterij ter ziele deden gaan.

HOOFDSTUK 2

A) ALS EEN FENIKS UIT ZIJN AS HERREZEN

Als het doek van het IJsselsteinse schutterstoneel weer opengaet, is het inmiddels 1785.

Door de internationale spanningen en oorlogsdreigingen, vooral vanuit Frankrijk en Engeland, werden de verdedingsmogelijkheden van stad en land weer uitvoerig bekeken.

In die tijd hebben diverse burgemeesters zich kunnen beraden over de wenselijkheid een hernieuwde schutterij tot leven te roepen. Het eerste teken van de wedergeboorte is een geschreven "Reglement op de Schutterij en Schutterswagten binnen de stad IJsselstein" van 2 maart 1785. Het bevat 78 artikels (voorschriften en verboden). Het eerste dat heel nauwkeurig omschreven wordt, is de samenstelling van de vernieuwde schutterij. De opzet is veel uitgebreider dan ooit tevoren. Kort gezegd komt het er op neer dat IJsselstein nu twee compagnieën telt: één van de bovenstad en één van de benedenstad. Elke compagnie telt 8 rotten, geleid door een onderofficier. Daarboven telt elke compagnie twee tambours, vier korporaals, vier sergeanten, een vaandrig, twee luitenants, een kapitein-luitenant, een kapitein en een kolonel. Voor beide compagnieën samen was één bode beschikbaar en een persoon (scriba) die fungeerde als secretaris en penningmeester.

Twee keer per jaar, in mei en november, werden nieuwe schutters ingeschreven. Alle IJsselsteinse mannen tussen 18 en 60 jaar waren verplicht schutter te zijn. Uitzonderingen werden o.a. gemaakt voor predikanten, pastoors, regenten, Joden, Doosgezinden en ook voor de mannen bij wie in het huishouden al iemand schutter was. Wie dienst weigerde, betaalde jaarlijks een boete van twee zilveren dukaten, zodat de rijke IJsselsteiners er op een

gemakkelijke manier vanaf konden komen !

Om de heroprichting van de schutterij in financieel opzicht mogelijk te maken, werden in 1785 de waardevolle (zilveren) voorwerpen verkocht die aan de in 1746 opgeheven schutterij hadden toebehoord. In het IJsselsteinse archief bevindt zich ten bewijze hiervan een nota met de volgende inhoud.

De Zilversmid Gijsbert van Velthuysen koopt van de IJsselsteinse schutterij het zilver, te weten :

1 zilver beker weegt	32 loot
1 zilver beker weegt	31 loot

gemeen Kruyt
gemeen Kruyt Krappe
Vuurstenen
900 Kogels zwaar 70 loot
1 boek papier
8/2 hoed Kolen
nog 24 l.

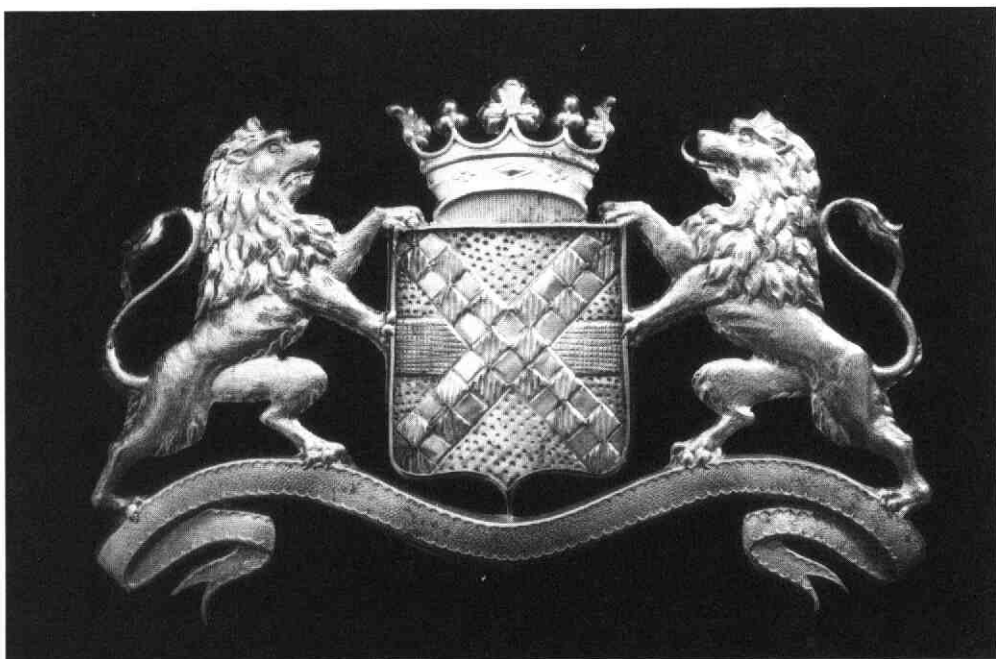
f	61-4-:
f	17-12-:
f	1-7-:
f	14-3-:
	:-12-:
f	13-8-:
f	1-4-:
f	2620-14:

Utrecht den 14 October 1785 deze rekening
geheel afbetaald en voldaan

Ab. Wolff

Een bekwaam gewermaker werd ingescha-

afb. 12.
hiernaast.
IJsselsteins pare-
ment op ware
grote.
Dit is een zilveren
versiering op de
sjako (paradepe-
t) van de schutter,
voorstellende het
stadsvapen met
2 leeuwen.
(particulier bezit)

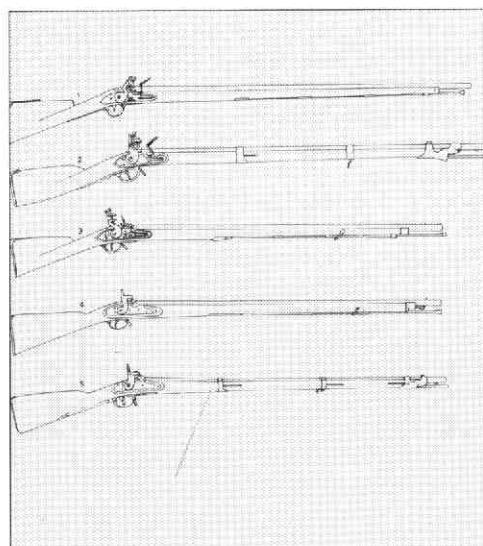
afb. 13.
rechts.
Gladloopmusket-
ten.
1. Amerikaans
vuursteenslot uit
1776
2. Frans musket
uit 1780
3. Engelse
'Brown Bess' uit
1720.
4. Engels
percussiemusket
uit 1839.
5. Gladloopp-
cussiemusket van
de Verenigde
Staten uit 1841.

1 zilver beker weegt	32 loot
1 zilver beker met deksel	69 loot
een gedeelte van de ringkraag	31 loot
een parement weegt	2 loot
(1 loot is 50 gr)	
$28 \text{ stuivers 't loot} \times 197 \text{ loot} = f 276-10-$	

Dit bovenstaande zilver bij mij ingeruild van de schutterij van IJsselstein en voor de bovenstaande somma ter hand gesteld aan de secretaris.

Een van de belangrijkste aankopen voor de nieuwe schutterij was een aantal geweren. Er werden er maar liefst 172 aangeschaft. Ook hiervan vonden we in het gemeente-archief de rekening.

Geleverd ten diensten van de Burgerij te IJsselstein
172 Burger-geweren à f 14 en 12 st. f 2511-4-:

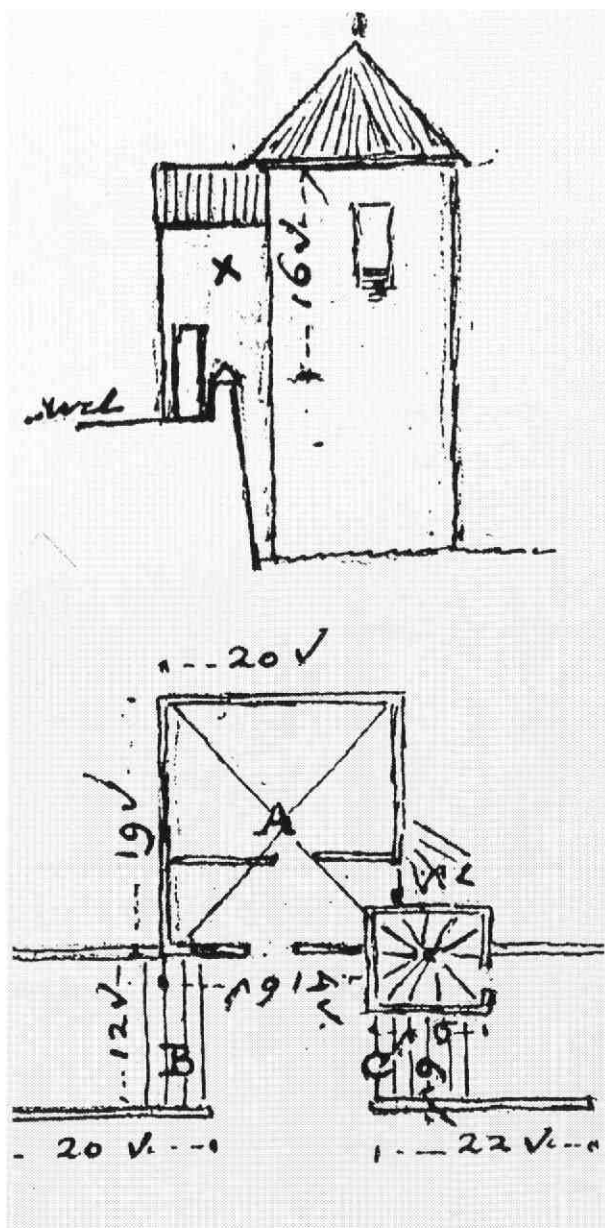

keld voor het onderhoud van de 172 nieuwe geweren in de wapenkamer. Om de drie maanden werden de wapens geïnspecteerd door de Staf van de schutterij. Eén van de voorschriften over de bewapening van de schutters luidde:

"Dat Ieder Corporaal en Schutter sal moeten voorsien syn van een goed beproefde Snaphaan en Bajonet, na het Model en Caliber welke daar toe by den Burger-Krygsraad reeds is goedgekeurt, of nader bepaalt sal worden, voorts met een Patroentas, korte Sabel en Port d'Epée, dat niet alle die Wapenen aan sodane Schutters welke niet verkiesen sig ten hunne eigene Kosten daar van te

voorsien, van wegens de Schutterye gratis en sonder Derselver beswaar sullen worden ter hand gesteld, en sullen de Wapenen van Ieder Schutter met een bysonder Merk en Nommer geteekent moeten syn".

Kort daarna ging de gemeentelijke overheid het onderkomen van de schutters, de Schuttersdoelen, grondig opknappen. In een brief van 22 augustus 1785 bespreken schout en schepenen te IJsselstein de aanbesteding van de renovatie van het gebouw. Dat de Schuttersdoelen inderdaad uitgebreid werden opgeknapt kunnen we opmaken uit een reke-

De Stadtsdoele

het hoge gebouw A legt een goed dak op, met blauwe panne gedekt, lood op de hoekkeepers.....

In deeze Doele is een bove kamer Dit gebouw moet glas en ook digt gehouden

Een nieuwe goot onder het pannedak van het afdak van het gebouwX waaronder trap komt

Verder het losse muurwerk van weynig belang, herstellen en voegen 12 gld.

Verder deure en vensters repareren en hang en sluytbaar brengen, verven ... 10 gld.

B. steene trap van de wal van mopen 7 treden

Eenige weijnige reparaties

De zijmuur moet op de lengte van 9 voet, hoog 3 voet worden vernieuwt, dik 1 mop met een rollaag gesloten, verder het losse aanstoppen boenen en voegen, 2 gld.

C. trap van 7 treden, meeste mopen, is wel wat ontset maar kan blijven, de zijmuur boven voegen, 3 gld Bij deeze Doele is in de veste nog een houte schoeying lang 18 v, met een waterstoep, is in reedelijcke ordre, een nieuwe bovenplank en 3 eyzerpalen, dik 4 x 4 d(uim) lang 6 voet

R. Walmuur lang 264 voet, hoog uyt de benede grond circa 11 voet Deeze muur staat zeer recht op zijn beenen

afb 14, hiernaast.

Dat het stadtsdoelengebouw er in 1785 slecht aan toe was mag blijken uit een niet uitgevoerd renovatieplan van 1767 welke is opgesteld door architect J. van Stolk en onderdeel uitmaakt van een inventarisatie van stadseigendommen uit die tijd. We plaatsen hier het gedeelte over de Doelen met een transcriptie van de tekst.

16^a Reglement
op de
Schutterij en Schutters Wachten
binnen de stad IJsselstein

Articulo I.

De Schutterij dezer Stad zal bestaan in twee
Compagnien, als die van de booven en
beneden Stadt.

2

Over welke beide Compagnien de oudste Burger
- meester in der tijd zal Collooneel zijn, onge-
- prejudicieel nogtans het recht van den Drost.
- Saerd der Stad en Baronnie IJsselstein, waaraan
by vervolg, t sij uit een oud of vroeg Reglemente
voor de Schutterij, t sij uit enige andere Vala-
- ble bewijzen mogte consteeren, met den Drost.
- Saerd in die qualiteit Collooneel van de Schutterij
is geweest. -

3.

En zal ieder vaendel hebben een Capitain,
zijnde een Lid van de Magistraat dezer Stad
en verder een Capitain, Lieutenant, en twee Lui-
tenants en een vaenderij, voorts vier Sergeants,
twee Corporaels, en twee Fambours. -

4.

Bovendien zullen de beide Compagnien

(3)
ORDONNANTIE

E N

R E G L E M E N T

Voor de Schutterye en op de Schut-
ters-Wagten binnen de Stad Ysselstein.

Y WILLEM,

by de gratie Gods, Prince van Oran-
ge en Nassau, Grave van Catzeneln-
bogen, Vianden, Diest, Spiegel-
berg, Buuren, Leerdam en Culen-
borg, Marquis van Veere en Vlissin-
gen, Baron van Breda, Diets, Beil-
stein, der Stad Grave en Lande van

Cuyk, Ysselstein, Cranendonk, Eyndhoven en Lies-
velt, Onafhankelyk Heer van de Vrye en Souveraine
Erf-Heerlykheid Ameland, Heer van Borculo, Bree-
devoort, Lichtenvoorde, 't Loo, Geertruydenberg,
Clundert, Sevenbergen, de Hooge en Laage Swaluwe,
Naaltwyk, Polanen, St. Martensdyk, Soest, Baaren
en Ter Eem, Willemstad, Steenbergen, Montfort, St.
Vith, Butgenbach en Daasburg, Erf-Burggraaf van
Antwerpen, Erf-Marschalk van Holland, Erf-Stadhouder,
Erf-Gouverneur, Erf-Capitein en Admirâl Generâl
der Vereenigde Nederlanden, Erf-Capitein, Generâl
en Admirâl van de Unie, Ridder van de Koussehand
en van den Swarten Adelaar, &c. &c. &c. Alle Die

A 2

dee-

afb. 16,
hiernaast.
Eerste pagina
van het gedrukte
Reglement op de
Schutterij en
Schutterwagten
binnen de stad
Ysselstein.
1786

ning van de meester-schilder Lokhorst (1790) voor het gronden en verven van het houtwerk aan binnen- en buitenkant van het gebouw. Tevens werden de vlaggetjes van de doelen verguld. Inclusief biergeld bedroeg de rekening 20 gulden en 2 stuiver.

B) OVERDRACHT VAN DE NIEUWE VAANDEL

Een plechtig moment voor de heropgerichte IJsselsteinse schutterij: de beide compagnieën krijgen ieder hun eigen vaandel. We laten de tekst van het ooggetuigeverslag hier volgen.

COPY van een Brief uit YSSELSTYN, gedagtekend 1 July 1785.

Thans zal ik aan uw, my reeds lang gedaan, verzoek voldoen, waar in ik door verscheidene tusschenkomende Omstandigheden tot hier toe ben verhinderd geworden. Gy vraagt my dan, om een naaukeurig verslag van de overgave der nieuwe Vaandels alhier, zie hier een korte opgaave van deze plegtigheid.

Den 24 der afgelopen maand, hadden onze beide Compagnien het genoeg, door eenige Vaderland en Burgerlievende Dames alhier, met fraaye en kostbare Vaandels en Trommen beschonken te worden. Deeze plegtigheid begon reeds 's namiddags ten 2 uren, wanneer de beide Compagnien uit de Stad naar het veld marcheerden. Aldaar in order geschaard staande, kwam vervolgens een DETACHEMENT van jonge Heeren, zynde CADETTEN, allen in hun Uniform gekleed, met de beiden Vaandels uit de Stad, en bragten zo ieder voor derzelver COMPAGNIE, alwaar de Trommels ook geplaatst wierden. Hier na werd een der Dames door den Wel. Ed. Manhaften Heer Collonel G. T. HOEN, voor het Front der eene COMPAGNIE geleid, zynde de Zuster van dien Heer, de Wel. Ed. Geb. Jonkvrouwe M. T. HOEN, werwaards de verdere Dames van dat Gezelschap zig ook begaven. Het Vaandel, ontrold zynde, wierd hetzelfde doorgem. Dame, uit hunner aller naam, met eene korte dog zeer gepaste Aanspraak, overgegeven aan den Wel. Ed. Manhaften Heer Capitein J. LYKLAMA à NEYHOLT.

Vervolgens wierden insgelyks de beide Trommels aan dien Heer overhandigd door den Wel. Ed. Geb. Jonkvrouwe M. LEMMERS insgelyks met eene korte, dog teffens gepaste Aanspraak; welken beiden door den Hr. Capitein op eene treffelyke en sierlyke wys beantwoord wierden; en in welk antwoord zyne Vaderland- en Burgerlievende gevoelen ten duydelykste doorstraalden.

De Wel. Ed. Jonkvrouwe M. VAN DER VLIET, die alleen de geefster was van het Vaandel voor de

2de Compagnie, kon, om voldoende redenen, deze plegtigheid met hare tegewoordigheid niet verëeren, waarom haar Ed. de overgave van 't Vaandel had opgedragen aan den Wel. Ed. Manhaften Heer A. BRAND, Cap. Lieut. dier COMPAGNIE, die dan vervolgens op gelyke wyze, als hier boven, het Vaandel aan den Wel. Ed. Manhaften Hr. Capitein D. VAN DEN BOSCH overhandigde met eene fraaye en sierlyke Aanspraak, welke door den Hr. Capitein VAN DEN BOSCH kortelyk en met hartelyke dankbetuiging beantwoord wierd. De Heeren Capiteinen vervolgens hunne vaandels, mede met een korte aanspraak, aan de Vaandrighs; zynde de Hn. C. VAN DER ROEST en JOHANNES HUGENHOLZ; overhandigd hebbende, ging ieder Vaandrig met zyn Vaandel de gelederen van zyn COMP. door, om dezelve aan hunne Schutters te vertoonen. Ook wierden aan deze COMPAGNIE 2 fraaye Trommels door eenige jonge Dames en Heeren CADETTEN present gedaan.

Dit alles verrigt zynde ging elk der Officieren na zyn post, wanneer de Wel. Ed. Manhafte Capitein LYKLAMA à NEYHOLT, toen het Commando over het gantsche Bataillon hebbende, (voor dat nog eenige Manoeuvres geschieden) eene voortreffelyke en gepaste aanspraak aan het Volk deed, hetzelfde geluk wenschende met zyne verkregene Banieren, er eene verdere aanmoediging tot deszelfs pligt by voegende, en ten slotte dit onderstaande Vaers:

'Stad en Land word best beveiligd,
'Als de EENDRAGT banden vlegt,
'Wapens in der BURGREN handen,
'Zyn de STEUNZELS van het REGT,
'Laat het TWEEDRAGTS MONSTER grimmen,
't Blixemen van ons GEWEER,
'Doet het na den AFGROND vlugten,
'Moedig gaan wy het te keer.

Hier op wierd, door de Commandant, het manuaal zonder commando gecommandeert, en dit, benevens de verdere manoeuvres en afvuuring, wierd verrigt tot groot genoeg, ja tot verwondering, der voornaamste aanschouwers, welke by die gelegenheid zeer talryk waren. Verscheiden Liederen van den eersten rang vereerden ons met haare tegewoordigheid, waaronder veele Heere Officieren zoo van AMSTERDAM, als 't nabyliggende UTRECHT en VIANEN, zig bevonden, die allen hun byzonder genoeg betoonden over de schoone vorderingen die in zulk een klein bestek tyds gemaakt waren.

Op het VELD was een Tent geplaatst, ten dienste der Heeren Officieren en voor de Dames, om by de rusting hun intrek te nemen, en zig met het een en

ander wat te ver-verschen.

De Exerctie verrigt en afgelopen zynde, trokken de beide COMPAGNIEN in order met hunne PELLOTONS het VELD af, wanneer zy hunnen marsch voor by de Tent namen, al-waar de Wel. Ed. Manhafte Heer Collonel, benevens de verdere Dames zig geplaatst hadden, en door elk der Officieren met hunnen Geweeren en Vaandels in het voorby marcheerende gesalueert wierden, en trokken zoo de stad in tot op de Paradeplaats, waar van daan toen 2 DETACHEMENTEN met de Vaandels naar het huys van de Heeren Vaandrighs afgezonden wierden; waarmede deeze plegtigheid 's avonds ten 8 uren eindigde, die tot groot genoegen, ook ven het grootst gedeelte onzer weldenkenste Stadgenoten, is afgelopen.

Hier mede aan uwe verlangens voldaan hebbende, blyve ik met veel agting:

UW VADERLAND- EN BURGERLIEVENDE VRIEND.

We hebben helaas niet kunnen achterhalen welke afbeeldingen en teksten er op de vaandels stonden. Vast staat wel dat één overwegend wit van kleur was en de ander overwegend rood.

Nog geen maand later konden de nieuwgeïnstalleerde IJsselsteinse schutters voor het eerst in actie komen. Gelukkig had het optreden een vredelievend karakter. In een krantenberichtje van zo'n 220 jaar geleden kunnen we lezen hoe 'onze' schutters indirect een bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de luchtvaart.

1785 : 1 Augustus:

IJSSELSTEIN; den 30 July.

Heden avond hadden wy het bizonder genoegen, den Heer BLANCHARD, met zyn LUGTBOL, even buiten deze Stad te zien nederkomen. Deeze Lugteiziger was 's avonds ten half zeven uren te ROTTERDAM met zyn Bol opgegaan, en daalde ten half agt alhier staatig neder, onder eene verbaasende menigte Volks, 't geen van rondsom zamengevloed was, om dit zonderling Schouwspel te zien. De Compagnie van den Hr. LYKLAMA à NYEHOLT, juist bezig om derzelver manoeuvres te verrigten, trok derwaards, en beschermde den Ballon voor den aandrang der menigte. de Heer BLANCHARD, welke berekend zestien duizend voeten met zyn LUCHT MACHINE hoog geweest te zyn, was ongemeen voldaan over de vriendelykheid onzer Burgers, welken hem met zyn LUGTVAARTUIG in de Stad bragten.

C) HET NIEUWE REGLEMENT

In 1786 verscheen, een jaar na de voorlopige, handgeschreven versie, het gedrukte, officiële reglement, 36 pagina's, met 80 uitgebreide voorschriften en verboden. De titel van het boekwerkje luidt: "Ordonnantie en Reglement voor de Schutterye en op de Schutters-Wagten binnen de Stad IJsselstein". Het werd gedrukt bij Isaak Scheltus in Den Haag, 'Ordinaris Drukker van Zijne Hoogheid'.

Opvallend is de strenge toon van de tekst. Orde en tucht dienen te worden gehandhaafd op straffe van hoge boetes. Uiteraard laten we een bloemlezing volgen.

artikel 40

... en sal Niemand sig van syn Post mogen be-
geeven, bevorens Hy sal syn afgelost, op een Boete
voor Ieder der Officieren van Vijftig (!) Guldens,
voor Ieder der Onder-Officieren van Twintig
Guldens, en voor ieder der Schutters van Tien
Guldens ...

artikel 47

... dat geduurende de vier Winter-Maanden
November, December, January en February, ieder
Avond ten Neegen Uuren een Rot der Schutterye
volgens den Rooster daar van te maaken, voor het
Stadhuys sal moeten vergaderen om van daar onder
het geleide van den Onder-Officier van dat
Rot, na de Wagt te marcheeren, deselve te besetten
en aldaar Post te houden tot het openen der poorten,
en sullen van daar geduurende de nagt be-
hoorlyke Patrouilles gedaan en Schildwagten uit-
geset moeten worden, sullende de Geene die te laat
komt verbeuren Ses Stuyvers ...

artikel 55

... ook sullen de Schutters geduurende de
Patrouilles sig nergens onder Dak mogen begeeven,
of in Herbergen gaan Drinken ...

artikel 56

... Indien des Nagts Iemand bevonden mogte
worden by de Straaten eenige Moedwil te bedryven
of Rumoor te maken, sal de Wagt Deselve vatten
en in verseekeringe houden op de Wagt ...

artikel 58

... en wanneer den Schildwagt op syn Post sla-
pende bevonden werd, sal Hy Drie Guldens Boete
verbeuren ...

artikel 61

... Dat Niemand sal vermogen, dronken synde,
onder de Wapenen te koomen, het sy ten tyde der
algemeene of bysondere Waapen-schouwingen, het

sy by algemeene of bysondere Exercitiën, of wanneer Hy op de Wagt sal trekken, en sal het aan geen Schutter onder de Wapenen geschaard zyn-de, geoorloofd wesen eenige drank te gebruyken, op poene van Tien Stuyvers ...

artikel 62

... Gelyk het ook aan Niemand geoorloofd sal weesen, om onder de Wapenen synde Tabak te Roken, op eene Boete van Tien Stuyvers ...

artikel 63

... Ook sal Niemand op de Wagt, of onder de Wapenen synde, eenig geschil mogen maken, veel min teegen Iemand Gewheer op Neemen of trekken, nog Hem in euvele Moede aangrypen, op de Boete van Tien Guldens ...

artikel 65

... Gelyk ook Niemand geduurende de Wagt of anders onder de Wapenen synde, den anderen eenige spytige of beleedigende woorden sal moogen toevoegen, of eenige onbescheidenheid van singen, roepen, tieren, vloeken ...

Het reglement sluit af met de schutterseed:

"Dit Sweer ik, dat Ik alle Poin-
"ten en Articulen, vervat by de Ordon-
"nantie en het Reglement op de Schut-
"terye binnen deese Stadt door Syne
"Hoogheid den Heer en Baron van Ys-
"selstein gearresteert, na vereysch en be-
"hooren sal onderhouden en nakoomen,
"op Poene in Deselve Ordonnantie ver-
"vat; Voorts dat Ik Hooggemelte Heer
"en Baron behouw en getrouw en aan
"Hoogst-Denselven, mitsgaders aan de
"Magistraat deeser Stadt gehoorsam syn
"en Derselver beveelen agtervolgen sal:
"Wyders dat ik alle Geweld teegen De-
"selve en teegen de goede Burgerye en
"Ingezeetenen deeser Stad, of teegen de
"Voorregten en Privilegien van Deselve,
"met Goed en Bloed sal helpen afwee-
"ren, en dat Ik in het generaal alles doen
"en laten sal wat een goed en getrouw
"Schutter schuldig is of behoord te doen
"en te laten.

D) VERGUISD EN BESPOT

De periode van 1780 tot 1813 was voor veel landen in Europa, en zeker ook voor ons land, verre van rustig. Stadhouders Willem V bleek, politiek gezien, een slap persoon te zijn. Hij was niet tegen zijn taak opgewassen. Tegenover een groep aanhangers (prinsgezins-

den) vormde zich een groep vijanden (patriotten). Tot overmaat van ramp raakten we in 1780 voor de vierde maal in oorlog met de Engelsen. Vervolgens brak in 1789 in Frankrijk de revolutie uit en in 1795 trok het Franse leger, triomfantelijk vergezeld door de Hollandse Patriotten, ons land binnen. Willem V vluchtte naar Engeland. De republiek der Zeven Verenigde Gewesten hield op te bestaan en de Bataafsche Republiek was een feit geworden. Na 18 jaar Franse overheersing werd Napoleon in de slag bij Leipzig verslagen. Ons land werd toen voor het eerst een koninkrijk, met als eerste koning Willem I, de zoon van de vroegere stadhouder Willem V.

De lezer zal begrijpen dat de IJsselsteinse schutterij bij deze gebeurtenissen een uiterst bescheiden rol op de achtergrond heeft gespeeld! De schutters waren niet meer of minder dan gewapende burgers die tegen wil en dank met wisselend succes in de stad optraden. Het grote probleem waarmee de krijgsraad van de IJsselsteinse schutterij tussen 1780 en 1813 te maken kreeg, was de minachting, de tegenwerking en het onbegrip van veel IJsselsteinse burgers ten opzichte van de schutterij. Veel IJsselsteinse mannen vertikten het om schutter te worden en weigerden bovendien contributie of boetes te betalen. Een diepe zucht van bezorgdheid klinkt in de notulen bij de volgende zinsnede:

'In plaats dat de Lust tot de Burgerbewapening vermeerderde zoude (zoo als wij hoopten) moeten wij met leedwezen betuigen, dat die te meer verflauwt.'

Wanhopig, omdat de situatie in IJsselstein uit de hand dreigde te lopen, schreef de krijgsraad een lange klaagbrief naar de voornoemde stadhouder Willem V, waarin hem verzocht werd krachtige maatregelen te nemen tegen de dwarsliggers. We citeren enkele passages uit deze brief die in 1787 geschreven werd.

... Alle die tegenstrubbelingen hebben niet naagelaaten eenen merklijken invloed te maaken op den geest van anderen min notabele burgers en ingezeetenen die maaken dat de uitvoering van het Reglement voor de schutters hoe langer hoe moeyelijker geworden is. En de Officieren en anderen weldenkenden schutters die we wacht hebben, van teidt tot teidt bij het waarneemen van derzelver Post, zig blootgesteld vinden aan hinderlijke oppositien en moeyelijkheden welke niet dan met keering van Geweld met Geweld zijn af te weeren.

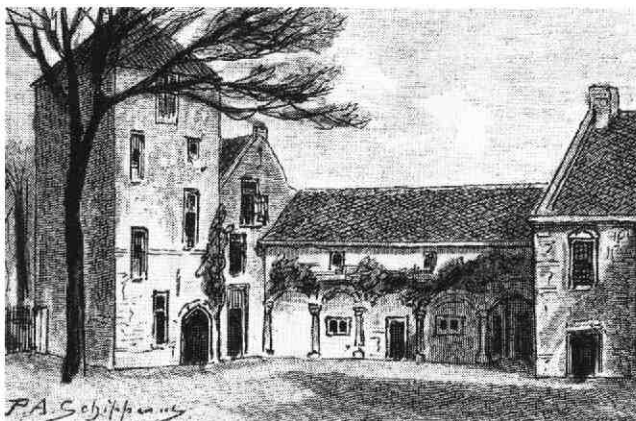
... Jongens ontzien zig niet anderen te bespotten en te beleedigen en des Nagts voor de huizen van Stafofficieren der schutterij de publieke rust te

verstooren door het schreeuwen van: "Orange Booven, de Patriotten naar den Bliksem", en soortgelijke termen meer.

... Sommige jongens ontzien zig niet andere fatsoenelijke jonge lieden, zelfs een militair cadet, de swarte cocarde van den hoedt te rukken en met veele scheldwoorden te verscheuren, gelijk ook aan sommige vreemdelingen van buiten, onbeschoftheeden zijn aangedaan die ook onaangenaam zijn voor de Rust en veiligheid deezer stad.

... Zijnde het onder anderen gebeurt dat wanneer de commandeerende officier zig naar de Parade begaf, hij de Plaats zoodaanig bezet vonde, dat hij niet dan met veel moeite bij zijn onderhebbende Manschap konde koomen en dat hem dit eindelijk gelukkende, hij nauwelijks ruimte konde vinden om de geleederen te formeeren. Met dat verder gevolg, dat de Luitenant ook dit te booven gekoomen zijnde, vervolgens niet alleen de Corporaal, welke tevooren reeds verscheidene reizen met drek en vuiligheid gesmeeten was, booven op de Manschap is geworpen, maar ook de Luitenant die zig voor de Corporaal wilde posteeeren, en hem zoo veel doenlijk te beveiligen, heeft moeten ontwaaren dat hij met een touw waaraan een groote vishoek in de rok van de Corporaal was gehegt, vastgebonden was, zoo dat hij om weder in activiteit te koomen, zig genootzaakt vondt, om dat touw met zijn bajonet los te sneden, terweil het hier bij niet is gebleeven. Het is gebeurt, dat het Rot opgemarcheert en aan den Doelen gekoomen zijnde, de commandeerende officier zoodaanig in het paradeeren is verhinderd geworden, dat hij het gezag heeft moeten laten vaeren, en het gantse Rot zoo goed een ieder maer konde de wacht heeft moeten inrukken, om voor de woedende meenigte beveiligd te zijn. Dit kwaadaardig volk blijft continuereeren met het pleegen van insultes (= beledigingen, aanvalen) insonderheid zeekenen perzoon, genaamt Dirk Both, die den luitenant tot drie onderscheidene reisen op het lijf gevallen is.

Het spreekt vanzelf, dat dit gezagsverlies enorme frustraties in de hand werkte bij de overgebleven schutters. Met alle mogelijke middelen probeerden de goedwillende IJsselsteinse burgers de schutterij voor hun stad te behouden. Op 11 juni 1796 werd er (misschien onder invloed van de Fransen) opnieuw leven geblazen in de door velen verguisde vereniging. Er werden nieuwe officieren gekozen en een nieuwe schutterseed (eigenlijk een contract) werd met plechtige woorden op papier gezet. Het grote probleem in IJsselstein bleef echter de grote groep wanbetalers. De meesten van hen waren de zogeheten buiten-burgers, veelal boeren en boerenknechten.

De klaagbrief aan Willem V had in zoverre resultaat, dat de schutterij tien jaar later (!), in april 1797, toestemming kreeg om voortaan op het binnenplein van het kasteel te mogen oefenen in het exerceren. Gezien het jaartal zal de toestemming eerder door de Fransen gegeven zijn, dan door de in Engeland verblijvende Willem V. Het kasteelplein was overigens een zeer geschikte plek, want hier werden de

afb. 17, boven.
Binnenplaats van het slot te IJsselstein vlak voor de sloop in 1888. tekening naar P.A. Schipperus

schutters niet langer gehinderd door de IJsselsteinse oproerkraaiers.

Het merkwaardige feit deed zich voor dat in de IJsselsteinse schutterij geen geschikte (onder)officiëren waren om de manschappen te leren omgaan met de wapens. Gelukkig werd een onderofficier in Vianen bereid gevonden om de IJsselsteinse schutters onderricht te geven. Daarnaast werd ook een tamboer uit Vianen ingezet om onze tamboers wegwijs te maken in het ten gehore brengen van eenvoudige marsmuziek. Naast de boven beschreven moeilijkheden tijdens de uitoefening van hun functie, werden de schutters geconfronteerd met een ander probleem. Op 17 mei 1787 werd er in de Doelen ingebroken. Diverse voorwer-

afb. 18, boven.
Titelblad en illustratie uit het boekje: Exercitie, die men in de Vereenigde Nederlanden, onder 't gebied van Ho:Mo: Heeren Staten-Generaal, by de Burgerij in 't Optrecken is doende.

afb. 19,
hiernaast.
Het IJsselsteinse
Doelengebouw
aan de
Doelenstraat
vóór 1900. Het
gebouw is rond
1905 gesloopt.
Het enige wat
nog rest is de
gevelsteen, welke
een speciale plek
heeft gekregen bij
de Doelenbrug.
(zie onder)

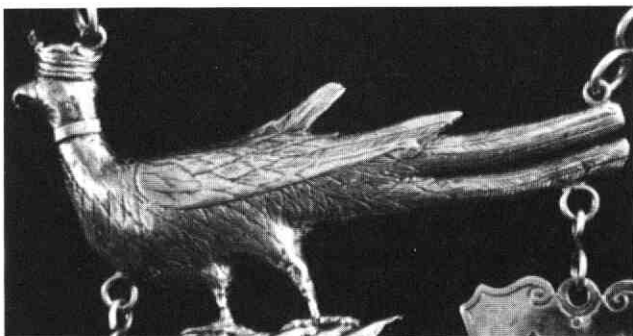
pen werden onttreemd: een mahoniehouten tabakskistje, een groen lakens tafelkleed, enkele geweren en sabels, een dozijn porseleinen kopjes en schotels, twee stalen snuiters en een tweetal koperen koffieketels. Het meest gevoelige verlies was echter de diefstal van een zilveren vogel die al meer dan tweehonderd jaar tot de schutterij behoorde. Het kostbare sieraad stelde een papagaai voor, hangende aan schakels waarop het stadswapen van IJsselstein en St. Joris te paard (met draak) waren afgebeeld. Bij de verkoop van het schutterszilver (in 1785) aan zilversmid Van Velthuysen, had men dit zilveren voorwerp niet verkocht, om een herinnering te hebben aan de oude IJsselsteinse schutterij. De zilveren papegaai is nooit meer gevonden. Het enige wat nog rest is het eerder genoemde schuttersparement (zie afb. 12 en 21). Temidden van de chaotische taferelen in de binnen- en buitenlandse politiek en temidden van alle narigheid binnen de schutterij, deden de officieren hun uiterste best om de voorrechten die ze genoten voortdurend uit te breiden. Enigszins tragikomisch mag het genoemd worden dat deze heren zich in 1785 druk maakten om een gereserveerde zitplaats in de kerk, terwijl in Europa de strijd om de macht was losgebarsten en de toekomst van het land hoogst onzeker geworden was. We citeren een passage uit een brief van de krijgsraad der schutterij aan Rentmeester, Schout en 'Borgemeesteren' van IJsselstein.

... Deweil het in genoegzaam alle Plaatsen van ons Vaderlandt de gewoonte is, dat den krijgsraad bijzonder daartoe geschikte zitplaatsen in de kerk heeft, neemt de Burgerkrijgsraad deezer stadt de vrijheid Uwed. Achtb. als opperkerkmeesteren van de St. Nicolaaskerk alhier eerbiediglijk te verzoeken om ook hier voor de officieren van deze Burgerkrijgsraad eene geschikte zitplaats in de Kerk aan te wijzen, waartoe onder anderen den krijgsraad zeer geschikt zoude voorkomen de laatste bank van het Noorderkruis, welke thans van geen gebruik is en leedig staat.

Op 5 april 1813 verscheen het reglement op de organisatie van de Nationale Garde. Alle mannelijke Franse onderdanen tussen 20 en 60 jaar moesten voortaan dienst nemen in de Nationale Garde, die daarop de taak van de schutterij overnam.

E) ZONDERLINGE IJSELSTEINERS TEN TIJDE VAN DE BATAAFSCH REPUBLIEK

Onder invloed van de Franse overheersing (Revolutie was in 1789) volgden allerlei wetten

elkaar in snel tempo op. Tenslotte werd de Bataafsche Republiek bij Frankrijk ingelijfd. In de verslagen van de IJsselsteinse schuttersvergaderingen is de Franse invloed te merken aan zinnen als:

- 'Het derde jaar der Bataafsche Vrijheid'
- 'De Commissie tot de Algemeene Directie der Bataafsche Gewapende Burgermacht in het voormalig gewest Holland'
- 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap'

Overigens ging het dagelijks leven gewoon zijn gangetje. De uitgebreide notulen der schutterij maken melding van alle mogelijke voorvallen die de gemoederen der schutters bezig hielden. We reconstrueren de perikelen rond enkele markante figuren uit de IJsselsteinse samenleving tegen het eind van de 18e eeuw.

afb. 20,
hierboven.
De koningspapegaai van St. Joris te Reusel (vóór 1600).
De meeste vogels hebben een horizontale houding, zijn gekroond, dragen een halsband en kijken naar links, staand op een gedraaid takje.

afb. 21,
links.
Een Rotterdamse schutter rond 1840. Let op het parement op de sjako; deze lijkt sprekend op die van IJsselstein.

Lambertus Murks

Een voorvader van één der auteurs, L. Murk, is ene Lambertus Murks (de eind-s is in de loop der tijden verdwenen). Sinds maart 1796 was deze man woonachtig in IJsselstein en hij zorgde in en om de schutterij voor veel opwinden. Vrij snel werd de heer L. Murks benoemd tot luitenant van de schutterij, maar daarvan had men spoedig spijt vanwege zijn rechtsgevoel (waarschijnlijker is echter dat het sommigen slecht uitkwam dat hij geen blad voor de mond nam!). Met veel overredingskracht probeerde de krijgsraad hem er op 9 november 1797 van te overtuigen dat hij beter zijn leidinggevende functie neer kon leggen. Hem gewoonweg ontslaan bleek juridisch moeilijk te zijn. Omdat Lambertus Murks weigerde zijn rang van luitenant vrijwillig in te leveren, volgden vele vergaderingen van de krijgsraad.

In de notulen van enkele weken daarna (22 nov.) komen we zijn naam weer tegen. Er was een spoedvergadering van de krijgsraad belegd, na de wacht, 's morgens vroeg om 5 uur. De kapitein van de wacht meldde de krijgsraad dat door de schutters waren gearresteerd: vijf Utrechtse muzikanten alsmede de heer Murks.

De muzikanten hadden vriendelijk verzocht de zaak spoedig te behandelen, omdat ze die dag in Utrecht moesten spelen. Lambertus Murks beschuldigde één der muzikanten ervan dat deze hem in de hand gestoken had. De krijgsraad liet de zaak grondig uitzoeken, maar het enige dat duidelijk werd, was dat Murks op een of andere manier betrokken was bij een ruzie in café 'de Klok' en volgens zijn zeggen de vechtende partijen had proberen te scheiden. Bij gebrek aan bewijs werden allen vrijgelaten. Murks stond alleen. Bij het volgende voorval stond Murks niet alleen gezien de getuigeverklaringen van vier IJsselsteinse vrouwen:

Vergadering van den Raad der Gemeente op Woensdag den 11e October 1797 des nademiddags om 2 uren.

Is door den Praesident gecommuniceert, dat aan den burger Lambertus Murks was ter handen gesteld, de navolgende verklaring, met versoek dat deselve met een brief van voorschrijving dezer vergadering mogt worden gesonden, aan de Maatschappij ter Redding van Drenkelingen te Amsterdam luidende de verklaring als volgt: Wij ondergetekenden Aaltje Wormestein, Cornelia Wormestein, Maria Brouwer, huisvrouw van Frans Leeuwenstein en Cornelia Groenewout, huisvrouw van Cornelis Voorendt, verklaaren ten

versoeke van Lambertus Murks, en ten dienste van een ieder die sulks zoude mogen aangaan, dat op Vrijdag den 6e October 1797 een kind van voornoemde Cornelis Voorendt met name Cornelis, oud 10 Jaaren, 't welk in het water geheel gesonken lag, de voornoemde Lambertus Murks daarbij gesprongen zijnde, dat kind opgevist en van de dood gered heeft, want dat er geen leven in te bespeuren was, toen het uit het water kwam, maar door deselve Lambertus Murks op het lijf en op de borst gewreeven en gestreeken is, zoodat er eenig leven in ontdekt werd, zoo als ook duidelijk bleek, wijl het kind daarna aan het overgeeven geraakte, en thans weeder geheel bij zig zelve is; en verklaare ik, laatstgenoemde getuigen, moeder van het voornoemde kind, dat het kind wel een groot quartier uur in het water heeft geleegen eer de voornoemde Lambertus Murks er bij quam, want dat ik alleen zulks ziende, niet in staat was mijn kind te redden, en toen gerugt maakten, waarop de gemelde Lambertus Murks erbij sprong. En verklaaren wij ondergetekende hetgeene voors. staat gesien en bijgewoond te hebben, en dus de zuivere waarheid behelsende, bereid zijnde zulks ten allen tijde met Eede te sterken.

Actum IJsselstein den 10e October 1797. (Was geteekent) Aaltje Wormestein, Cornelia Wormestein.

Dit merk X is gestelt door Maria Brouwer, huisvrouw van Frans Leeuwenstein. Dit merk X is gestelt door Cornelia Groenewout, huisvrouw van Cornelis Voorendt. In ons presentie (was get.) A. V. Lokhorst, Lucas van Vliet

Waarover gedelibereert zijnde, is geresolveert aan bovenstaande versoek te voldoen, en de gemelde verklaring met volgende missive te versenden naar de Maatschappij ter Redding van Drenkelingen opgerigt te Amsterdam:

Medeburgers

Onsen Meedeburger Lambertus Murks, zig bij ons met ingesloten Verklaring vervoegt hebbende, hebben wij de daarin vermelde getuigen, alle ter bekwaame ouderdom en ter goeder naam staande, voor ons ontbooden, en haar afgevraagd, of al het gedeposeerde Conform de waarheid was, en of zij bereid waaren het (desnoods) met Solemnnele Eede te sterken, is ons daarop Affirmatief door hun alle geantwoord; wij recommandeeren derhalven voorn. L. Murks in Ul. gunstig aandenken, ten einde hij van Ulieder Edelmoedige inrigting een blijk van zijne burgertrouw mooge ontvangen, hier meede

Heil en Broederschap. IJsselstein den 11 Octob. '97, het 3e

jaar de Bataafsche Vrijheid.

De raad der gemeente IJsselstein. Ter ordonnantie van deselve. (Get.) Hermanus ter Bruggen, Secretaris.

Verbazingwekkend zijn dan opeens de notulen van 1 april 1798. De schutterij maakte schoon schip met de heer L. Murks. Op zijn verzoek werd een verklaring van goed gedrag openbaar gemaakt. We laten de tekst van dit 'eerherstel' hier volgen.

... *De voornoemde Burger Lambertus Murks is seedert Maart 1796 alhier woonachtig geweest en nog is. Als gewapend en dienstdoende Schutter is door hem alle noodige gehoorszaamheid aan zijne Officieren betoond. En voorts door hem alle pligten van den gewapende Burger altoos met de grootste accuratesse en bereidwilligste ijver vlijtig zijn volbracht geworden en in all opsigten getoond heeft te zijn een vreedzaam Burger, een braafvaderlander, toegedaan de tegenwoordige orden van saaken.*

We mogen aannemen hier niet met een 1 april grap te maken te hebben, nog geen half jaar ervoor wilde men hem immers degraderen! Overigens krijgen we indruk dat de secretaris anno 1798 enige moeite heeft met de zinsbouw van zijn notulen. En dan is Murks' ster stijgende binnen de schutterij. De bode was ziek geworden en er werd voorgesteld:

... *'een ander bekwaam perzoon in zijn plaats te stellen. En is met unanieme stemmen geaccordeert de perzoon van L. Murks in zijn plaats te stellen'.*

Aan Murks' zegetocht is nog geen einde gekomen, want op 19 september 1798 ontmaskerde hij een bedrieger binnen de schutterij. Het ging om een zekere heer Van Baaren, die graag de vacant gekomen plaats van korporaal wilde bezetten. Schutter Van Baaren had geknoeid met de stembriefjes (of stemmers omgekocht, dat is niet helemaal duidelijk). Lambertus Murks protesteerde heftig tegen de door hem ontdekte frauduleuze handelingen. de krijgsraad stelde hem na een grondig onderzoek in het gelijk. Heer Van Baaren was uiteraard woedend en gooide nog even met modder naar Murks.

Hij beschuldigde L. Murks ervan dat deze gezegd had dat de krijgsraad 'het geld verkwt of versuypt, en dat er nooit verantwoording werd afgelegd voor bestede gelden'. Deemoedig gaf de heer Murks toe dit in een onbezonnen bui gezegd te hebben, maar er niets van gemeend te hebben. De krijgsraad ging met dit excuus akkoord. Lambertus Murks kon binnen de schutterij geen kwaad meer doen!

Het laatste dat we van Lambertus Murks

vernemen is dat hem door de IJsselsteinse schutterij een 'douceur' werd toegezegd, vanwege zijn heldhaftig optreden bij een ernstig ongeval tijdens een schietoefening buiten de stad. Volgens de notulen had hij 'zig aan de ongelukkige Bram van Hooven bijzonder van zijne pligt gekweeten.

Willem Pelle

Een tweede markante IJsselsteiner uit die tijd is Willem Pelle. Hij haalde regelmatig bij de schutterij het bloed onder de nagels uit. Eens was de wacht ter assistentie geroepen bij een vechtpartij in herberg 'de Klok'. Bij die gelegenheid had Willem de wacht uitgescholden voor 'diefelijers' (misschien een verbastering van typhuslijders?) en er aan toegevoegd: 't zijn alleen kwaaye jongens die de wacht hebben'. Willem Pelle werd daarna gearresteerd, wist evenwel heimelijk te ontsnappen en kwam gewapend met zijn sabel terug. Met veel moeite kon de wacht hem het wapen afhandig maken. Door de krijgsraad werd voorgesteld de zaak in der minne te schikken.

Martinus van Kampen

Een derde persoon die wij ter sprake willen brengen is de heer M. van Kampen, sergeant bij de schutterij. Hij speelde een heel kwalijke rol bij een ruzie tussen enkele mannen. We laten de tekst van het verslag letterlijk volgen.

Vergadering van den Balliuw en Scheepenen van IJsselstein op Donderdag den 17 Jann 1799. Op den 3e January Laatste des avonds ten huize van Anthony Espelenheuvel buiten de IJsselpoort deezer Stad ruzie ontstaan zijnde tusschen H. Zonnenberg en Evert de Lang, zodanig dat H. Zonnenberg de voorn. Evert de Lang met een mes eenige sneden in de rok en in de hoed heeft toegebracht, dat verscheidene aldaar zijnde perzoonen en ook voorn. Espenheuvel, die rusie willen voorkoomen en den gemelde Evert de Lang in de kamer te rug te haalen, doch dat Martinus van Kampen, daar in huis zijnde, zulks volstrekkelijk heeft belet en de kamerdeur heeft toegehouden, zoodanig dat niemand daarbuiten konde komen om voorn. Evert de Lang te ontsetten of te rug te haalen, tot dat eindelijk een Fransche militair, meede aldaar in de kamer zijnde, M. van Kampen heeft genoodzaakt van de deur uittegaan.

Dat voorn. M. van Kampen daardoor niet alleen de vegterij heeft ondersteund, maar metterdaad oorzaak van moord en doodslag had kunnen zijn. Zodanige handelwijs van Van Kampen kan niet ongestraft worden gepasseert.

Inderdaad werd Martinus van Kampen schuldig bevonden aan zeer slecht gedrag en veroordeeld ... 'om vier dagen op de gijzelkamer alhier op water en brood te penieeren'.

F). DE SCHUTTERSDOELEN

Het zal duidelijk zijn dat de IJsselsteinse schutterij in de loop van de 4 à 5 eeuwen van haar bestaan behoefte had aan een eigen onderkomen binnen de stad. Deze ruimte was vooral bedoeld als vergaderruimte, wachtlokaal voor de schutters die 's nachts moesten waken en vanzelfsprekend als wapenarsenaal. We citeren een passage uit "IJsselstein uw woonstede", door J.G.M. Boon (blz. 52).

"Wellicht kwamen de schutters aanvankelijk samen in Ridder Sint Joris, het huidige hotel-restaurant met een eeuwenoude reputatie, later misschien ook in het vertrek boven de waag. (thans HKIJ-onderkomen).

De doelen-toren was laatstelijk het vaste onderkomen van de schutterij, welk pand aan het einde van de Doelenstraat heeft gestaan en in het begin van deze eeuw is afgebroken, nadat in 1829 de Doelen door het stadsbestuur was verkocht om een tekort in de gemeentekas op te heffen. De uit de

Doelentoren afkomstige steen met het wapen van IJsselstein is thans ingemetseld in de verbindingsbrug tussen de oude binnenstad en de Nieuwpoort, zijnde ongeveer de plaats waar de steen oorspronkelijk heeft gezeten."

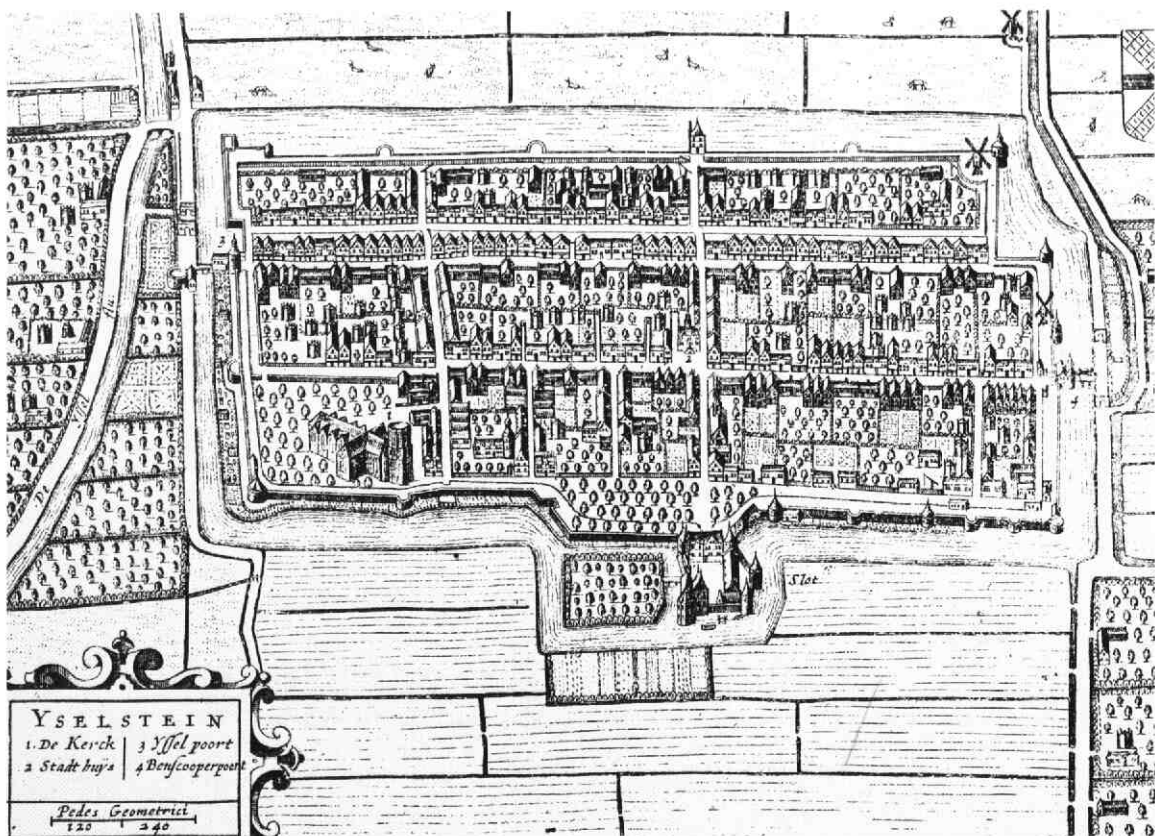
Het is niet bekend wanneer de schutterij de beschikking kreeg over de Doelentoren. In elk geval staat er in de notulen van de schutterij van 19 juni 1657:

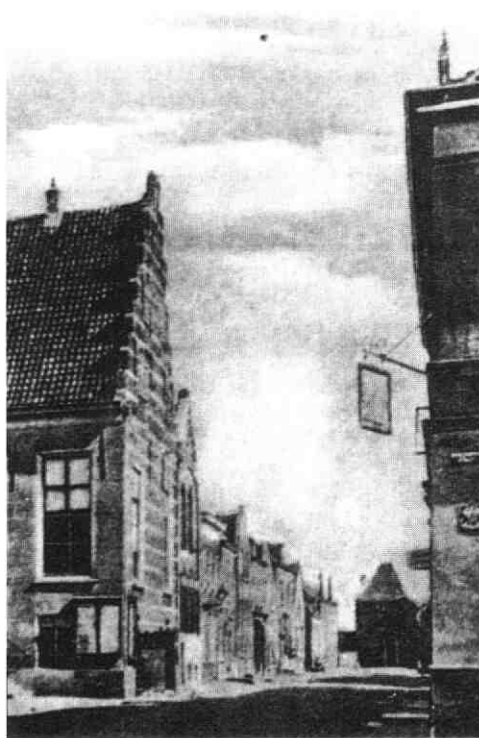
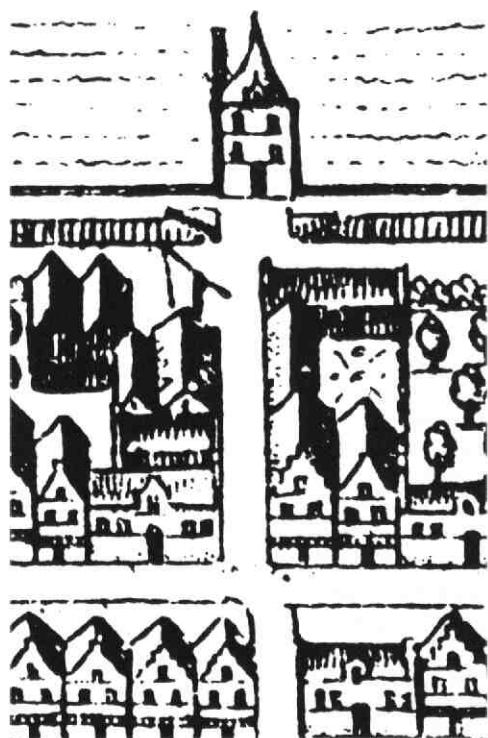
... 'bij den anderen op de schuttoren vergadert zijnde'...

Op die datum beschikten de schutters blijkbaar al over de Doelentoren. Verder is uit 1790 een rekening bekend van schilder Lokhorst in verband met een grondige schilderbeurt van het houtwerk aan de binnen- en buitenkant. We weten zelfs de kleur van de buitendeuren en kozijnen nog: Spaansch groen!

In de notulen van 17 januari 1800 treffen we een lijst van inventarisatie aan van alle goederen die zich op dat moment in de schuttersdoelen bevonden. Met enig voorstellingsvermogen krijgen we op die manier een aardige indruk van het interieur van de Doelentoren. We handhaven de spelling die de secretaris bijna 200 jaar geleden gebruikte.

afb. 22,
hieronder.
Plattegrond van
IJsselstein uit de
atlas van Blaeu
naar de situatie
tussen 1607 en
1632. De kaart is
op het zuiden
georiënteerd
waar we recht
tegenover het Slot
op de stadsmuur
het doelengebouw
zien.

afb. 23 en 24,
hiernaast.

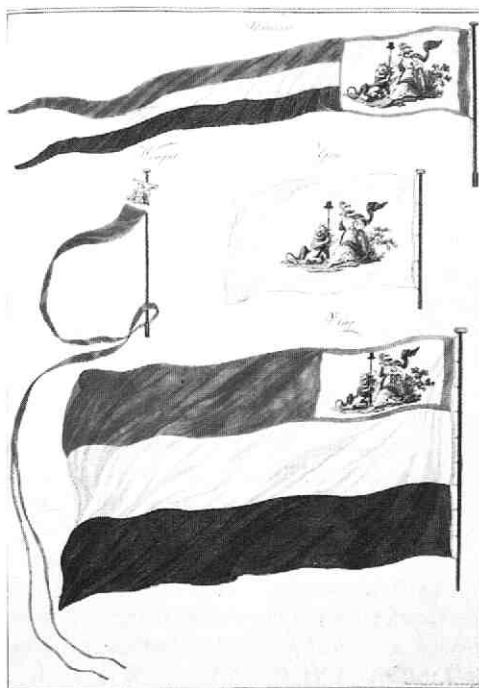
Links een detail
uit de kaart van
Blaeu van 1632
en rechts het
Doelengebouw,
gezien vanaf de
Plaats rond 1900

- 2 verslakte kandelaars met der selver snuyters (olielampjes) en snuyter bakje
- een tabakscomvoor
- een tafelschel
- een ronde houten tabaksdoos
- 4 quispeldooren
- een haamer
- 2 ronde verlakte schenkblaaites
- een tafel met een groen lakens kleed
- een eyke kisse met een party scherpe patrone
- een mantier met oude koperen slooten
- 18 stoelen met roode trijpte sittinge
- een kast op de krijgsraadkamer hangende
- 2 nationale vlaggen
- een nationale vlaggestok
- 4 gemeene stoelen in de wagtkamer
- een tafel met eenige banke in de wagtkamer
- een groote lantaaren
- een kachel met een groote koperen ketel
- een groote houten koolenbak
- een ladder met 32 (?) sporten
- eenige wijnkelkjes
- een hanglantaaren (zie afbeelding 11)

Wapenrusting

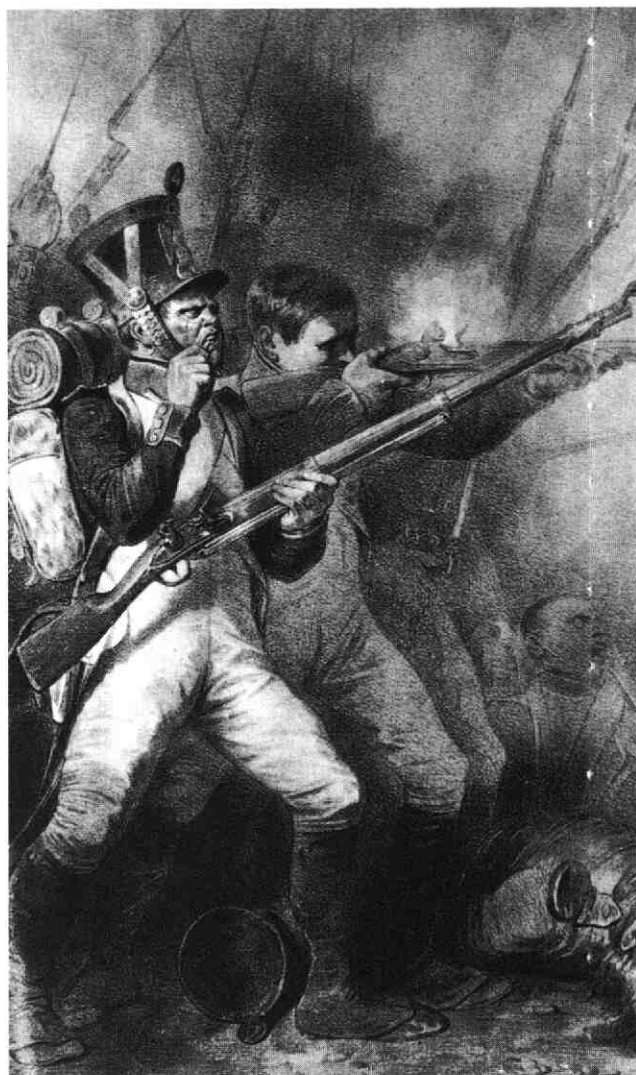
- 10 officiersabels met portepes
- 4 onderofficiersabels met dito -
- 6 ringkragen
- 6 gouden officiersepauletten
- een silver wapen van de schuttersbode

- (zie afb. 12 van het zilveren parement)
- 2 fluyten met de bussen en desselve kwaten
- 4 koperen trommels met toebehooren
- een rood vaandel en dito wit
- 168 geweerren

afb. 25,
links.

Vlaggen en
wimpels van de
Bataafse Repu-
blik. De oranje
wimpel is
vervangen door
een rode en het
rood, wit en
blauw is
opgefleurd met
een zinnebeeldige
voorstelling van
vrijheid, weer-
baarheid en
welvaart.

afb. 26,
hierboven.
Kleding en
wapenuitrusting
van de gehate
fransen.

- 150 patroontassen
- 152 sabels

Het is niet bekend waar de schutters hun onderkomen hadden na de verkoop van de Doelen in 1829. Wel moeten we opmerken dat er tussen 1813 en 1870 waarschijnlijk helemaal geen schutters-activiteiten in IJsselstein zijn geweest.

Na de wet van 1815 (rustende en dienstdoende schutters) duurde het in IJsselstein immers tot 1870 eer de Rustende Schutterij werd opgericht.

G) DE VERENIGING 'MARS'

Vanaf eind 1813 behoorde de Franse overheersing in ons land tot het verleden. In het 'Staatsblad der Verëenigde Nederlanden' van 6

december 1813 verscheen een oproep van Willem Frederik (koning Willem I) om de vijand voorgoed uit het land te verdrijven. Dat gebeurde met zinnen die wij tegenwoordig bombastisch noemen.

"... Maar wat is dan het eerste, dat Mij te doen staat? Wat anders, dan de geheele verdrijving der Franschen van een Grondgebied, hetwelk zij zoo lang door hunne onderdrukkingen geteisterd hebben? Nog is een deel des Vaderlands een prooi der Vijanden. Te wapen dan, Nederlanders! te wapen, om de weerlooze slagtoffers te wreken, die onder het moordend zwaard dezer roovers gevallen zijn; te wapen! om uwe Vrouwen, uwe Kinderen en uwe Bezittingen tegen alle mogelijke terugkeering dezer plunderende moordenaars voor altijd te waarborgen..." enz.

In feite was deze oproep bedoeld voor de Nederlandse schutters, want zij hadden wapens en werden in staat geacht ermee om te kunnen gaan. Nadat de Fransen tenslotte verjaagd waren, werden er weer schutterijen opgericht in de steden waar vroeger al een gewapende burgermacht was geweest.

De wet van 27 februari 1815 probeerde de schutterijen wat beter te organiseren. In vredetijd werd voortaan onderscheid gemaakt tussen zogenoemde 'dienstdoende' en 'rustende' schutterijen, respectievelijk in plaatsen met meer dan 2500 inwoners en met minder dan 2500 inwoners. In vredetijd fungeerden de dienstdoende schutters als handhavers van de openbare orde en veiligheid, zeg maar: politieagenten. De dienstdoende schutters oefenden zich regelmatig in het hanteren van de wapens, in tegenstelling tot de rustende schutters, die in tijden van nood konden worden gemobiliseerd.

IJsselstein kreeg op grond van het toenmalige inwonersgetal een rustende schutterij. Blijkbaar namen de IJsselsteinse bestuurders de term 'rustende schutters' wel erg letterlijk op, want het duurde maar liefst 55 jaar voor er ter plaatse een vereniging van rustende schutters werd opgericht met de krijgshaftige naam "Mars". (In het concept-reglement van de vereniging stond overigens nog de naam "Gijsbrecht van Amstel" vermeld). In 1870 werden de statuten door koning Willem III goedgekeurd. Het doel van de vereniging was: "Vrijwillig de weerbaarheid van het Vaderland te verhoogen, door leden der Rustende Schutterij en Vrijwilligers te oefenen in het hanteren der wapenen en door het schieten naar de schijf".

Merkwaardig is, dat in het reglement van 1870 vermeld wordt dat de vereniging werd op-

gericht voor de tijd van 9 jaar.

Hoewel er in IJsselstein sprake was van een rustende schutterij, krijgen we de indruk dat de vereniging in de praktijk tussen rustend en dienstdoend in zat. Er waren namelijk wel regelmatig regelmatig terugkerende schietoefeningen, die op straffe van een geldboete bijgevoerd dienden te worden. Overigens valt het reglement van de vereniging "Mars" wat betreft de beschrijving van organisatie, voorschriften, verboden en boetes in het niet bij het reeds besproken reglement van 1786.

H) OP WEG NAAR HET EINDE

Omstreeks 1900 kwam de Nedelandse overheid tot het inzicht dat de schutterijen voor ons land geen militaire betekenis meer hadden en dat ze daarom het beste konden verdwijnen. Enkele argumenten om de schutterijen op te doeken waren:

- De activiteiten van de schutters stelden weinig meer voor. In 1866 schatte men dat er jaarlijks door elke schutter gemiddeld 22 uur geoefend werd. (incl. het nuttigen van bier).

- De schutterij was in 1900 een overleefd instituut. Veel taken die de schutters in de 16e en 17e eeuw hadden (bijv. het bewaken van de stad tijdens de nacht) waren in de 19e en 20e eeuw niet meer van toepassing.

- In Nederland werd in 1898 een algemene dienstplicht ingevoerd, waardoor de schutterijen helemaal overbodig werden.

De Landweerwet van 24 juni 1901 bepaalde dat de schutterijen, zo ver ze al niet ontbonden waren, in elk geval op 1 augustus 1907 opgeheven zouden moeten zijn. Vanzelfsprekend had de overheid geen bezwaar tegen het in stand houden van de muziekafdelingen der schutterijen alsmede de folklore van vaandels en kostuums en het boogschieten als wedstrijdvorm. In de provincie Limburg bestaan in deze vorm nog steeds restanten van de vroegere schutterijen.

In IJsselstein is er na 1870 weinig van de schutters vernomen. De officiële opheffing van de schutterij in 1907 zal in elk geval weinig problemen hebben opgeleverd!

Het tegenwoordige Nederland heeft, tussen pakweg 1400 en 1900, zo'n 5 eeuwen lang schutterijen gekend. De tijden zijn veranderd, er is geen behoefte meer aan schutters. Hoewel ... in de grote steden gaan anno 1992 steeds meer stemmen op om, ter assistentie van de politie, in drukke straten en winkelcen-

tra een soort burgerbewaking in te stellen. Waar doet ons dat aan denken ?!

LIJST VAN SCHUTMEESTERS VAN IJSSSELSTEIN

- 1538 Cornelis Willemsz., Cornelis Jacopsz.
- 1547 Gerrit Jansz. Dalen, Jan Dirricksz Kock
- 1562 Roelof Arijensz., Cornelis Jan die Wilt
- 1570
- 1572 Ghysbert van Lodesteyn, Steven Adreansz.
- 1573 Aelbert van Sevender, Jan Willemsz de Reus
- 1575 Dirck Dircksz. Verwey, Areaen Thonisz. Brouwer
- 1576 Jan Dircksz. Cock, Gysbert Thonisz. van Meerlant
- 1577 Willem Dircksz. van Brevelt, Dirck Harscamp
- 1578 Willem Dircksz. van Brevelt, Dirck Harscamp
- 1581 Hendrick Jaspers, Adriaen Thonissz. Brouwer
- 1584 Lucas Aelbertusz., Willem Cornelissen
- 1585 Jan Claessen Visser, Ghysbert Hendrixsz. Cock
- 1586 Ghysbert Hendrixsz. Cock, Ariaen Jacosz.
- 1587 mr. Sweer van Karvel, Wouter Hoogen
- 1588 mr. Sweer van Karvel, Wouter Hoogen
- 1589 Hermen Arnisszen als voogd van Ghysbertken Jan van Vonderen, Hans de Bruyn
- 1590 Cornelis Frederixsz., Hans de Bruyn
- 1591 Cornelis Frederixsz., Hans de Bruyn
- 1592 Jan Harmensz. Blom, Adriaen Gerritsen
- 1593 Jan Stevensz. Dibbandt, Adriaen Gerritsen
- 1594 Jan Dirrixssen Verwey, Reyer Harmenssz. van Beusechom
- 1595 Johan Claessz. Visser, Johan Harmensz. Blom
- 1596 Hans de Bruijn, Peter Harmensz.
- 1597 Hans de Bruijn, Cornelis Henrixsz. de Man
- 1598 Roeloff van Lodesteyn, Willem Bartelmeesz.
- 1599 Roeloff van Lodesteyn, Willem Bartelmeesz.
- 1600 Cornelis Frerixsz., Roeloff van Lodesteyn
- 1601 Joris Jansz. van Dam, Cornelis Frerixsz.
- 1602 Joris Jansz. van Dam, Cornelis Frerixsz.
- 1603 Joris Jansz. van Dam, Hubert Jansz. Goes

- 1604 Jan Stevensz. van Beusechom, Hubert Jansz. Goes
- 1605 Harman Ariaensz., Jan Stevensz. van Beusechom
- 1606 Harman Ariaensz., Floris Janszen
- 1607 Floris Janssz., Elias Roeloffsz. van Meerlant
- 1608 Elias Roeloffsz. van Meerlant, Cornelis Frerixsz.
- 1609 Cornelis Frerixsz., Dirck Janssz. Beijen
- 1610 Dirck Janssz. Beijen, Gysbert T. van Meerlant
- 1611 Adriaen Stevensz. van Beusecom, Elbert Claessz. van Meerlant
- 1612 Elbert Claessz. van Meerlant, Jasper Henrixsz.
- 1613 Sweer van Carvel, Roeloff van Meerlant
- 1614 Roeloff van Meerlant, Willem d'Immer
- 1615 Willem d'Immer, Cornelis Frerixsz.
- 1616 Cornelis Frerixsz., Willem Jansz. van Everdinghen
- 1617 Willem Jansz. van Everdinghen, Jan Andriessz. de Wilt
- 1618 mr. Assuerus van Carvel, Harman Arijansz. van Dijck
- 1620 Willem Jansz. van Bolshuijzen, Dirrick Janssz. Beijen
- 1621 Willem Jansz. van Bolshuijzen, Dirrick Janssz. Beijen
- 1622 Roeloff Relgis van Meerlant, Coert Cornelissz.
- 1623 Roeloff Relgis van Meerlant, Coert Cornelissz.
- 1624 Coert Cornelissz., Floris Janssz. (van der Weij)
- 1625 Floris Janssz. van der Weij, Willem Cornelisz. van Houve
- 1626 Willem Cornelisz. van der Hoeve, Heijndrick Elias. van Meerlant
- 1627 Heijndrick E. van Meerlant, Claes Heijndricksz. Kilsdonck
- 1628 Claes Hz. Kilsdonck, Cornelis van Muijden
- 1629 Cornelis van Muijden, Cornelis van Beusichum
- 1630 Cornelis van Beusichum, Adriaen Spengell
- 1631 A.S. van der Hoeve, mr. Charles van der Strepen
- 1632 mr. Charles van der Strepen, Steven Adriaensz. van Beusichum
- 1633 Steven Az. van Beusichum, Jacob Aerts. Cosijns
- 1634 Jacob Aerts. Cosijns, Jan Jansz. van Leerdam
- 1635 Jan Jansz. van Leerdam, Willem Pronckert
- 1636 Willem Pronckert, Floris Jz. van der Weij
- 1637 Floris Jz. van der Weij, Cornelis van Beusichum
- 1639 Jan Hoefsmijt, Claes Elbertsz. van Meerlant
- 1640 Claes Ez. van Meerlant, Jan Cornelisz. van Leerdam
- 1641 Jan Cz. van Leerdam, Jacob Aerts. Cosijns
- 1642 Jacob Aerts. Cosijns, Gerrit van Meerlant
- 1643 Gerrit van Meerlant, Willem van Vliet
- 1644 Willem van Vliet, Jerominus Cost
- 1645 Jerominus Cost, Steven van Beusichum
- 1646 Steven van Beusichum, Daniell van Meerlant
- 1647 Daniell van Meerlant, Geurt Both
- 1648 Geurt Tonisz. Both, Cornelis de Wilt
- 1649
- 1650 Gijsbert Beijen (alleen)
- 1653 Joris van Stuijvenberg, Elias van Meerlant
- 1654 Elias van Meerlant, Dirck Hoefsmijt
- 1655 Dirck Hoefsmijt, Claes Pronkaert
- 1656 Claes Pronkaert, Harman Willem Cosijns
- 1657 Harman Willem Cosijns, Aert Jacobsz. Cosijns
- 1658 Aert Jz. Cosijns, Dirck Hoeffsmijt
- 1659 Dirck van Meerlandt, Balthasar Blanckebijl
- 1660 Balthasar Blanckebijl, Jurriaen Both
- 1661 Jurriaen Both, Jacob van Bolshuijsen
- 1662 Jacob van Bolshuijsen, Roeloff van Meerlandt
- 1663 Roeloff van Meerlandt, Dirck Beijen
- 1664 Dirck Beijen, Elias van Leerdam
- 1665 Elias van Leerdam, Elias van Meerlandt (overlijdt; opgevolgd door Gerrit van Meerlandt, zijn broer)
- 1666 Elias van Leerdam, Aert Cosijns
- 1667 Aert Cosijns, Jan Jansz. van Leerdam
- 1668 Jan Jz. van Leerdam, Cornelis Jz. van Noordt
- 1669 Cornelis (Jz.) van Oort, Adriaen van de Langhstraet
- 1670 Adriaen van de Langhstraet, Bastiaen Corsz. van den Bergh
- 1671 Bastiaen Corsz. van den Bergh, Nicolaes Duijck
- 1672 Nicolaes Duijck, Cornelis van Jaersvelt
- 1673 Idem
- 1674 Idem
- 1675 Idem
- 1676 Cornelis van Jaersvelt, Jacob van der Sloot
- 1677 Jacob van der Sloot, Aert Cosijns
- 1678 Aert Jacobsz. Cosijns, Willem van der

Hoeve
 1679 Willem van der Hoeve, Hugo van der Roest
 1680 Hugo van der Roest, Thonis Stoffelsz. van Velthuijsen
 1681 Thonis Sz. van Velthuijsen, Matthias de Meester
 1682 Matthias de Meester, Franco van Meerlandt
 1683 Matthias de Meester, Franco van Meerlandt
 1684 Franco van Meerlandt, Johan Ros
 1685 Johan Ros, Wilhelm Nagge
 1686 Wilhelm Nagge, Cornelis van der Roest
 1687 Cornelis Gosensz. van der Roest, mr. Frederick van der Hoeven
 1688 mr. Frederick van der Hoeven, Willem Gosensz. van der Roest
 1689 Willem Gz. van der Roest, Willem van Muijden
 1690 Willem van Muijden, mr. Nicolaus Duck
 1691 mr. Nicolaus Duck, Hermannus Kip
 1692 Hermannus Kip, Karel Kock
 1693 Karel Kock, Henrick Beijen
 1694 Henrick Beijen, Dirk Kroes
 1695 Dirk Kroes, Franco van Meerland
 1696 Franco van Meerland, Johan Vermeulen
 1697 Johan Vermeulen, Wilhem Nagge
 1698 Wilhem Nagge, mr. Nicolaus Duk
 1699 mr. Nicolaus Duk, Hermannus Kip
 1700 Hermannus Kip, Johan Ros
 1701 Wilhem van der Roest, mr. Johan Verhoeven
 1702 Wilhem Anthonisz. de Ridder, Dirk Kroes
 1703 Dirk Kroes, Gerhard van der Roest
 1704 Gerhard van der Roest, Joachim Terinde
 1705 Joachim Terinde, Wilhem Nagge
 1706 Wilhem Nagge, Goossen van der Roest
 1707 Goossen van der Roest, mr. Nicolaus Duk
 1708 mr. Nicolaus Duk, Johan Vermeul
 1709 Johan Vermeul, Henrik Beijen
 1710 Henrik Beijen, Wilhem de Ridder
 1711 Wilhem de Ridder, Hermannus Kip
 1712 Hermannus Kip, Joachim Terinde
 1713 Joachim Terinde, Wilhem Nagge
 1714 Wilhem Nagge, Goris 't Hoen
 1715 Goris 't Hoen, Gerhard van der Roest
 1716 Gerhard van der Roest, Gillis van der Burg
 1717 Gillis van der Burg, dr. Gerhard Nierop
 1718 dr. Gerhard Nierop, Wilhem de Ridder
 1719 Wilhem de Ridder, Joachim Terinde
 1720 Joachim Terinde, Henrik Beijen
 1721 Henrik Beijen, Wilhem Nagge
 1722 Wilhem Nagge, Goris 't Hoen

1723 Goris 't Hoen, Wilhem Franco Nagge
 1724 Wilhem Franco Nagge, Dirk van der Wajen
 1725 Dirk van der Wajen, Gerhard van der Roest
 1726 Gerhard van der Roest, Kornelis Wilhemsz. van der Roest
 1727 Kornelis Wz. van der Roest, Wilhem Wilhemsz. van der Roest
 1728 Wilhem Wz. van der Roest, Hermannus Kip
 1729 Hermannus Kip, Anthonij de Ridder
 1730 Anthonij de Ridder, Goris 't Hoen
 1731 Goris 't Hoen
 1732 Nicolaes Franco Duck
 1733 Willem Franco Nagge
 1734 Gerrit van der Roest
 1735 Willem van de Roest

Bron: Schuttrekeningen, Ton Fafanie
 29-10-'87

Geraadpleegde literatuur

'Limburgse Schutterijen, vroeger en nu'
 door F. Vanloffeld, Eindhoven, 1984.

'Schuttersgilden in Noord-Brabant'
 door W. Iven e.a., Helmond, 1983.

'Schutters in Holland' door M. Carasso-Kok
 e.a., Zwolle, 1988.

'De mannetjesputters van Rotterdam'
 door H. Romer, Den Haag, 1979.

'De Schutterijen in Nederland'
 door C. J. Sickesz, Utrecht, 1864.

'IJsselstein uw woonstede'
 door J. G. M. Boon, IJsselstein-Woerden, 1971.

Diverse teksten (kasboeken, reglementen, rekeningen, verslagen, namenlijsten e.d.) afkomstig uit het gemeentelijk archief van IJsselstein.

Staatsblad der Verëenigde Nederlanden,
 december 1813, pag. 17, 18 en 19.

De Schutterijen in Nederland door J. G. M. Boon

*Geen onzer daden
gaat in de eeuwigheid verloren.*

*Want alles rijpt op de eigen tijd,
wordt vrucht in 't eigen uur.
(Divyavadana)*

In memoriam:

de heer W.G. M. van Schaik

Vrijdag 28 augustus 1992 overleed, op 77 jarige leeftijd, na een slopende ziekte, toch nog vrij plotseling onze penningmeester Wijnand van Schaik. Meer dan 10 jaar heeft hij deze functie voor onze stichting vervuld. Het eerste contact van de Historische Kring IJsselstein met Wijnand vond plaats in 1979. Er werd toen een sponsor gezocht om het boekje 'IJsselstein te Kijk' te kunnen uitgeven. De voorzitter van de HKIJ is toen gaan praten met de directeur van de Rabobank IJsselstein, de heer van Schaik. Deze toonde zich direct enthousiast, want in 1980 zou het nieuwe gebouw van de bank aan de Schuttersgracht geopend worden. 't Leek hem een mooi gebaar aan de IJsselsteinse gemeenschap, om dat boekje gelijktijdig te laten uitkomen. Dat dit voornemen ook in Eindhoven bij de Centrale Bank in goede aarde viel, blijkt wel uit het feit, dat het werd gedrukt door de Centrale Drukkerij Rabobank in Best. In datzelfde jaar heeft Wijnand, wegens het behalen van de pensioengerechtigde leeftijd, afscheid genomen van zijn werk. De samenwerking met de Stichting Historische Kring IJsselstein is hem blijkbaar zo goed bevallen, dat hij, toen hem in 1981 gevraagd werd penningmeester van de HKIJ te worden, onmiddellijk 'ja' heeft gezegd. Wij zijn en blijven hem daarvoor zeer dankbaar. Mede dank zij hem, is de HKIJ, een bloeiende en financieel gezonde stichting met een eigen onderkomen. Zijn liefde voor de IJsselsteinse gemeenschap, die bleek uit zijn talrijke andere bestuursfuncties, is door Kerk en Staat gehonoreerd met 'Pro Ecclesia et Pontifice' en 'Ridder in de Orde van Oranje Nassau'. Moge Wijnand in de harten van ons allen en van alle IJsselsteiners blijven voortleven, als een betrouwbare, sociaal voelende en hard werkende medeburger. Wij wensen zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen veel sterkte toe bij dit vooral voor hen grote verlies.

God geve hem de rust, die hij zozeer verdient.

Bestuur en leden van de werkgroepen

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408 - 81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel:
03408-83699.
Penningmeester: W.J. van Vliet, J.W. Frislaan 7,
3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.
Bank: ABN-AMRO IJsselstein, rek: 21.84.00.21,
gironummer van de bank: 2900

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frislaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken i.v.m. verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, á f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-. Verzamelbanden met 20 nummers naar keuze zijn f 80,-.

HET LOT VAN SAINTJE EN CORNELIS

door J. Wilschut

Voorwoord

De heer Wilschut uit Doorwerth stuitte bij zijn familieonderzoek op een IJsselsteins verleden waarbij, stukje bij beetje, zich voor hem een bijzonder verhaal aftekende waarvan u onderstaand het verslag treft. Dankzij zijn spuurwerk zien we hier hoe ruim tweehonderd jaar geleden met een maatschappelijk probleem omgegaan werd.

Op 10 september 1747 huwde Claes Arendsz Wilschut (1718-1761) met zijn nicht Feygie Hendrikse Wilschut (1727-1765). Uit dit huwelijk zijn 7 kinderen geboren waaronder dochter Jesijntje (Sijntje, Saintie, Sintje) als tweede in de rij. Na het overlijden van Claes in 1761 hertrouwde Feygie met ene Hendrik Trant uit 't Waal. Dit huwelijk duurde tot 1765 als Feygie bij de geboorte van het tweede kind van Hendrik komt te overlijden. Ook het dochtertje Clasina redt het niet en zij worden samen op 17 maart 1765 te IJsselstein begraven. Uit het volgende voorval kunnen we afleiden dat de kinderen uit Feygie's eerste huwelijk bij hun stiefvader Hendrik bleven. In december 1766 krijgt Saintje een 'onechte' zoon welke de naam Cornelis wordt gegeven. De vader van het kind zou Cornelis Trant zijn, een broer van Hendrik. Het krijgen van een onecht kind werd in die dagen hoog opgenomen getuige de notulen van de kerkeraad van de Nicolaaskerk.

"Zondag d. 14 Decemb. (1766) Na de 2e predikatie

Art: 3.

Wierd aan de vergadering kennis gegeven, dat Sintje Wilschut, J(onge) D(ochter), op E(i)teren, in de kraam was gekomen van een onecht kind, waarvan men pretendeerde vader te zijn haar stiefvaders broeder Cornelis Trant. En is geresolveert, aan dit kind, indien daaromtrent nader aanzoek

gedaan word, den Doop niet te weigeren, mits de Moeder, volgens de gewone Practijk alhier het zelf presenteere, en over hare ontugtigheid en onbeschaamde verbergung van dezelve, alvorens in consistoris onderhouden werde."

"Vergadering Zondagh den 11 Januarij, (1767) na de 2e Predicatie"

Art: 2.

Vervolgens kwam binnen Sintje Wilschut (waer van fol: Preced. art:3) welke wegens haer Ergerlijk en ontugtig gedragh voor het aangezigte dezer vergadering, bescheiden en ernstig is onderhouden, en bestraft, vermaent en opgewekt tot ware boetvaardigheid, en daerop toegelaten om zelve haer Kind, op eerstkomenden Woensdagh ten Doop te presenteren, met toebidding van ontdekkende haer vernieuwendende reinigende, en bewaerende Genade." (1)

De doop van Cornelis vond op 14 januari 1767 plaats. (1) In verband met de vraag wie de vader van Cornelis was werd door Saintie aan de Kerkeraad een ondertekende schriftelijke verklaring afgegeven met de mededeling van Cornelis Trant, de broer van Hendrik, dat hij de verwekker van het kind was. (1)

Desondanks ging het gerucht, dat niet Cornelis Trant de vader van Cornelis was, maar Hendrik Trant, de stiefvader van Saintie. Nu werd het een zaak voor het stadsbestuur dat dientengevolge een onderzoek liet instellen. (2) Intussen hadden Jan Hendriksz Wilschut en Jan Cornelis Oosterdam, voogden over de door Claes en Feijgie Wilschut nagelaten kinderen, zich op 5 januari 1767 tot het Stadsgerecht van IJsselstein gewend met de mededeling, dat Hendrik Trant bezig was zijn boerderij aan Huibert den Hartog te verkopen voor f. 500,00 en kennelijk het voornemen had om met have en vee de Baronie te verlaten. Omdat de uit-

kooppenningen van de kinderen in gevaar zouden kunnen komen, verzochten genoemde voogden aan het gerecht om het transport te verhinderen, tenzij Hendrik Trant voor 'cautie' (een financiële zekerheidsstelling) zou zorgdragen. (3) In de notulen van het Stadsgerecht te IJsselstein wordt op 20 januari 1767 vermeld, dat Hendrik Trant zich zeer waarschijnlijk had schuldig gemaakt aan een misdaad, "een crimen saek", door aan de Kerkeraad een briefje over te geven volgens hetwelk zijn broer, Cornelis Trant, wonende te Jutphaas, verklaart 'de vader te zijn van genoemde Cornelis, doch volgens de gerugten door Hendrik Trant verwekt zou zijn'. Op 22 januari 1767 wordt Hendrik in de vergadering van het Stadsgerecht gehoord. Omdat hij zich tijdens het verhoor tegen spreekt besluit men hem te gijzelen, in de gijzelskamer van het Stadhuis, totdat de "contradicties" zullen zijn weggenomen. De dag daarop blijkt Hendrik, door het aan stukken breken van een ijzeren spil en het forceren van 2 planken van de deur, ontvlucht te zijn. Zodra nu Saintje vernam van de gevangenzetting van Hendrik vluchtte ook zij met achterlating van haar kind. Het stadsbestuur beluistert dan, om de kosten van het procederen te kunnen dekken, beslag te leggen op al Hendriks goederen en deze te laten inventariseren. Als op 31 januari 1767 alle pogingen om Hendrik weer gevangen te zetten zijn mislukt besluit het Gerecht om Saintje Wilschut te beschuldigen van het plegen van incest, "crimen incestus", en valsheid in geschrifte, "crimen falsi".

Vervolgens worden op 18 juni 1767 Saintje en Hendrik door het Stadsgerecht, uit naam van de Prins van Oranje Nassau, als Heer en Baron van IJsselstein, "daartoe van den Heer Schout vermaant", veroordeeld tot verbanning uit de Stad en Baronie van IJsselstein. (4) De tragedie van deze verbanning komt eerst goed tot uitdrukking als men zich realiseert, dat tot de 19e eeuw in de Republiek van de Verenigde Nederlanden de regeling bestond, dat wie zijn geboorteplaats verliet om elders te gaan wonen, in de nieuwe plaats van vestiging een verklaring moest overleggen, afkomstig van de magistraat van de geboorteplaats. Met deze akte van 'indemniteit' kon het bestuur van de nieuwe vestigingsplaats door het bestuur van de geboorteplaats schadeloos gesteld worden voor de gevolgen van eventuele armoede. Noch Saintje, noch Hendrik konden zo'n akte aanvragen, omdat dan zeker arrestatie zou volgen. Hieruit kunnen we afleiden dat ze gedoemd waren een zwerversbestaan te leiden of dat ze geëmigreerd zijn. Hoe het hun beiden verder vergaan

is verhaalt de geschiedenis echter niet. Ons rest enkel de financiële afwikkelingen van de zaak.

In het Rijksarchief Utrecht (5) is daarover het volgende te vinden:

- op 19 januari 1769 presenteren de curatoren van de insolvente boedel van Hendrik Trant het slot hunner rekening. De opbrengst bedroeg F 2587.13.7. en de proceskosten F 649.6.4. (!)
- op 23.2.1769 werd aan de voogden van de nagelaten kinderen van Claas en Feijgie Wilschut hun erfdeel uitbetaald, namelijk 6 maal F 146.5.-. (dus zonder Saintje).

De verslagen van het Ewouts Gasthuis vermelden dat in de loop van 1770 werd ontvangen:

- de opbrengst van verkochte en aan Saintje Wilschut toebehorende goederen, namelijk f. 52.10.-.
 - het erfdeel van Saintje in de nalatenschap van haar overleden ouders, te weten f. 146.5.-.
- Daar tegenover stond voor het Gasthuis de betaling aan Jan Oosterdam, voogd van Saintje, van f 81.15.5., wegens door hem betaalde bedragen aan de advocaat, procureur etc., volgens "tauxatie" (!) van het Stadsgerecht.

Over de verdere lotgevallen van de 'onechte'-zoon Cornelis weten we echter meer. Volgens de notulen van het Ewouts Gasthuis te IJsselstein van 2 maart 1767 is Cornelis Wilschut namens het Gasthuis uitbesteed bij de huisvrouw (een min?) van Abraham van de Velde voor f. 1,00 per week.

Doch reeds op 6 april blijkt dat zij de verzorging niet kan voortzetten. Cornelis wordt nu uitbesteed bij de vrouw van Aart Breetveld voor 25 stuivers per week, welk bedrag, ingevolge haar verzoek, volgens een bestuursbesluit van 4 mei, wordt verhoogd tot 30 stuivers per week totdat Cornelis 1 jaar oud is. Daarna acht het bestuur 25 stuivers weer voldoende. Op 6 februari 1769 besluit het bestuur, dat Cornelis in het Gasthuis zal worden opgenomen. Hij is dan ruim 2 jaar oud. (6) Aan de hand van van het 'Provisioneel Reglement voor het Armhuis', van 1740, kunnen we enigszins afleiden wat de leefomstandigheden daar voor Cornelis zijn geweest (zie de bijlage). Tot 1776 blijft het stil rond Cornelis maar op 1 juni van dat jaar komt hij voor op de lijst van personen die verblijven in het Gasthuis met de toevoeging 'is weggelopen'. Cornelis blijkt een probleemkind zoals we uit de notulen van 5 november 1781 kunnen opmaken.

Hij onttrekt zich aan de discipline en de regels van het huis en betert zich niet. Men besluit uit te zien naar een gelegenheid om hem bij een 'bekend kapitein in de zeedienst te engageeren, als afschrikwekkend voorbeeld'. Hiervoor wordt gesproken met ene kapitein Nauwman, die dan wegens ziekte in IJsselstein verblijft. Misschien kan hij de jongen op zijn schip plaatsen.

Op 8 november kunnen we lezen dat kapitein Nauwman zich bereid heeft verklaard, over de kwestie te schrijven aan de commanderende officier van zijn schip. Hij zal het antwoord 'terstond meedelen'. Dit laat niet lang op zich wachten want op 15 november wordt vermeld dat de kapitein antwoord heeft ontvangen van de commanderende officier van zijn schip, liggende in Texel, 'dat Cornelis Wiltshut niet op dat schip geplaatst kon worden, maar wel op 't schip van kapitein van Braam'. Een lijst van benodigdheden wordt overgelegd en men krijgt bericht wanneer er in Amsterdam een kaag gereed zal liggen om de manschappen aan boord te brengen. Dan moet de jongen er zijn. Men zal Cornelis in 't hok opsluiten, zodat hij niet kan weglopen, en intussen zijn uitrusting gereed maken.' Voor het vervoer naar Amsterdam zal gebruik worden gemaakt van een: 'fargon (rijtuig), waarop de voerman met een bankje van voren kan zitten, en hem agterin met den dienaar der justitie te plaatsen'.

Cornelis is hier echter duidelijk niet van gediend en neemt de zaken in eigen handen. Op 15 november 'na de genomen resolutie, is Cornelis Wiltshut, terwijl men 't hok in gereedheid bracht, uit een venster van de eetzaal gesprongen en weggevloden. De gasthuismeester zag hem lopen, is hem nog nagelopen tot buiten de IJselpoort, maar kon hem niet inhalen. Men heeft nog de dienaar der justitie achter hem aan gezonden en gezocht 'in de Vaart en in het Waal' (Vreeswijk en Tull en 't Waal) doch zonder succes. De jongen is tot nu toe niet gevonden. Men zal blijven zoeken.'

Hiermee verdwijnt Cornelis uit het zicht van het Ewouts Gasthuis maar in het Resolutieboek van IJsselstein van 1790 komen we hem weer tegen. De letterlijke tekst en een vrije vertaling van de franse tekst is als volgt:

"Vergadering Uts.a (=Ut supra= als boven) van vice drossaard, Schout, Borgemeesteren en Scheepenen van IJsselstein Eodemdie (= op dezelfde dag)

Is door den Heere Vice drossaard voorgedragen, dat door den Heer Renfer, raad van Ambassade

van zijne Koninklijke Majesteit van Pruissen in 's-Gravenhage was overgegeeven aan hun Ed:Mog: de Heeren van den raad van Zijne Doorl.Hoogheid eene pro memoria, waarop hun Ed.Mog. het bericht van deese vergadering requirerde zijnde deese pro memoria luidende

Pro Memoria

Le nommé Cornelis Wildschut natif de la Ville d'IJsselstein et actuellement dragon du Regiment Prussien de Kalckreuth, en garnison à Grieffenberg en Pomenarie à représenté à son chef, qu'avant de quitter sa ville natale, il avoit perdu sa mère, dont la succession lui avoit assuré un capital de f. 5500:- du depuis son pere Henri Wilschut est venu également à déceder, sans qu'il sache de quelle maniere la masse de ses biens ait été réglé. Le Magistrat d'IJsselstein s'est emparé de la tutelle du fils absent, et la portion héréditaire maternelle à été placé à interest. Le jeune homme reclame non seulement le compte de l'administration précédente, mais aussi l'inventaire et l'acte de partage de la succession du père, il consent à tacher la question de son héritage au Magistrats d'IJsselstein et il n'insiste point sur l'extradition des capitaux, mais il demande avec d'autant plus d'instance le délivremens de s'interets échus et la certitude de toucher dans la suite ceux qui écherront a la fin de chaque année.

La légation Prussienne à la Haije à été requise de suivre cette affaire et elle flatte d'obtenir de la part du venerable Magistrat d'IJsselstein les renseignements qu'elle est obligée de procurer à Monsieur le general de Kalckreuth: à la Haije le 27 aout 1790

/ etoit Signé / Renfner, Conseiller d'ambassade de S.M. Prussienne près de L.H.P."

Pro Memoria

De genoemde Cornelis Wildschut geboren in de stad IJsselstein en heden cavalier bij het Pruisische Regiment van Kalckreuth, garnizoen te Grieffenberg in Pommeren, heeft zijn chef onder de aandacht gebracht, dat hij voor het verlaten van zijn geboortestad zijn moeder heeft verloren, waarvan de erfenis hem toeviel. Het gaat om een kapitaal van f. 5500,00, zeker doordat daarna en kortgeleden zijn vader Hendrik Wilschut eveneens is overleden. Hij weet echter niet op welke manier het totaal bedrag van zijn tegoeden geregeld is geworden. De magistraat van IJsselstein zou zich belast hebben met het voogdijschap over de afwezige zoon en zou het bedrag van zijn moederlijk erfdeel op rente hebben uitgezet. De jonge man eist niet alleen een uiteenzetting over de gevoerde administratie maar ook de inventaris en de akte van verdeling met betrekking tot het gedeelte van de erfenis van

zijn vader. Hij vertrouwt het werk van deze kwestie betreffende zijn erfenis toe aan de magistraat van IJsselstein. Hij staat niet op de toezending van de kapitalen, doch hij vraagt met des te meer klem de uitbetaling van de vervallen rentes alsmede de zekerheid voortaan de rente, die aan het eind van ieder jaar zal vervallen, te kunnen innen.

Het Pruisische Gezantschap in Den Haag is opdracht gegeven deze zaak te onderzoeken en zij vleit zich met de hoop dat van de zijde van de achtbare magistraat van IJsselstein de gevraagde inlichtingen zullen worden verstrekt, die zij verplicht is te geven aan de heer Generaal van Kalckreuth, Den Haag, de 27 augustus 1790.

Was get. Renfner, Raad van de Ambassade van S.M. van Pruissen, bij L.H.P.

De tekst in het Resolutieboek vervolgt dan:

"Is geresolveert het kort berigt hierop volgende daarop te depecheeren

Op de Pro Memoria van den Heer Renfner, raad van ambassade van Zijne Koninglijke Majesteit van Pruissen in 'sHage heeft de magistraat van IJsselstein de eere te berigten dat Cornelis Wilschut in het laatst van het jaar 1766 bij IJsselstein is gebooren, en op den 14 Januarij 1767 aldaar gedoopt, is geweest een onecht kint van Sijntje Wilschut, welke hem kort na zijn geboorte malitieuuslijk heeft verlaaten; Hij is opgevoed en groot gebragt in het armhuis derselve stad, waaruit hij is weggelopen, en zich de directie der regenten heeft onttrokken in den jaare 1781 zonder dat bekend is geweest waar hij gebleven was; Het is mitsdien een abusief voorgeeven dat zijn vader zoude zijn genoemd geweest Hendrik Wilschut, gelijk ook dat die hem zoude hebben nagelaten een kapitaal van f. 5500,= zijnde zulks daaruit alleen blijkbaar, dat men in dit armhuis niemand ontfangt die van zijn eige middelen bestaan kan. IJsselstein den 6 September 1790

En daarbij te voegen de volgende memorie tot nadere informatie

Memorie van nadere informatie

Op Eiteren bij omtrent de Stad IJsselstein hebben gewoond Klaas Wilschut en Fijgje Wilschut welke onder meerdere kinderen in echte hebben geprocreert Saintje Wilschut; Klaas Wilschut overleden zijnde, is desselves wedue Fijgje Wilschut ten tweeden huwelijk getreden met Hendrik Trant, waardoor voorn: Hendrik Trant is geworden stiefvader van gem.e Saintje Wilschut; Saintje Wilschut, is na doode van haar moeder bij deselve

Hendrik Trant blijven inwoonen en heeft in het laatst van den jaare 1766 ter waereld gebragt een onecht kind, welke op den 14 Januarij 1766 tot IJsselstein in de gereformeerde kerk bij den doop de naam heeft ontfangen van Cornelis; Hendrik Trant volgens de algemeene gerugten vader van dit kint zijnde, waar van zijn stiefdogter was verlost, heeft gefabriceert en aan den Predicant ter hand gesteld een briefje onderteekent met de naam van zijn broeder Cornelis Trant, waarbij deese bekende dat vader van dit kind was, dit briefje gebleeken zijnde valsch te zijn is tegens gemelde Hendrik Trant wegens het geperpetreerde (=bedreven) crimen falsi en het crimen incestus door het officie geprocedeert; Hendrik Trant maar eenen in hegenis gestelt zijnde, heeft Saintje Wilschut zig aanstond uit deese Baronnie geabsenteert, met agterlating van boovengemelde haar onecht kind; vervolgens ook tegens haar door het officie, ter zake van dit begane crimen incestus et falsi en het malitieuuslijk verlaten van haar kind bij Edicte geprocedeert zijnde, gelijk ook tegens gemelde Hendrik Trant, nadat hij uit zijne gevangenis was geechappeert (=gevlucht); is deselve Hendrik Trant op den 18e Junij 1767 bij sententie van den gerechte van IJsselstein bij contumacie (=omdat hij/zij als wederspanning in Rechten niet verschijnt) geweest, verklaard schuldig te zijn aan het crimen incestus bij hem begaan met Saintje Wilschut, mitsgaders het crimen falsi, en is desweegens zijn leeven lang geduurende gebannen uit deese Stad en Baronnie; en is Saintje Wilschut insgelijks op den 18 Junij 1767 bij gelijke sententie van den gerechte van IJsselstein bij contumacie geweest, verklaard schuldig te zijn aan het crimen incestus, mitsgaders het verlaaten van haar kind, in bloedschande geprocreerd als ook het crimen falsi, en is desweegens ook haar leeven lang geduurende gebannen; terwijl Cornelis Wilschut in het armhuis is opgenoomen en groot gebragt."

Uit deze geciteerde teksten blijkt, dat Cornelis over een rijke fantasie beschikte; we kunnen dit afleiden uit de volgende zaken:

- a. zijn vader zou Hendrik Wilschut i.p.v. Hendrik Trant zijn.
- b. bij het verlaten van zijn geboortestad was zijn moeder overleden, die hem f. 5500,00 naliet, welk bedrag door de magistraat van IJsselstein op rente zou zijn uitgezet.
- c. ook zijn vader Hendrik Wilschut zou daarna en kortgeleden zijn overleden.

In het licht van genoemde f. 5500,00 kunnen we aannemen dat hij zijn ouders nimmer heeft ontmoet; temeer daar ze uit IJsselstein waren verbannen. Hiermee eindigt de bericht-

geving over Cornelis Trant. Verdere naspeuringen in de archieven hebben niets opgeleverd. Getracht is nog om via duitse militaire bronnen verdere gegevens over Cornelis te verkrijgen, doch zonder succes. In 1945 is het legerarchief te Potsdam als gevolg van de geallieerde bombardementen verloren gegaan.

BIJLAGE

Op 9 oktober 1740 notuleerde de secretaris van het Ewouts Gasthuis:

“Provisioneel Reglement voor het Armhuis”.

1. Het armhuis zal werden geregeerd door de opperarmmeesters, een gasthuysmeester of boekhouder, die de ordres van de eerste in alles zal moeten opvolgen.

2. Nog zullen bij de opperarmmeesters verkoren werden twee buitenmoeders tot de bezorginge van hetgeene aan dezelve hierna zal werden aanbevolen.

3. Alle maanden, op den eerste maandag, 's namiddags ten vier uren, zullen de opperarmmeesters, alsmede de gasthuysmeester of boekhouder, in het armhuis bijeen komen, op de verbeurte van elf stuivers voor de armenbus, zonder dat iemand daarvan zal werden geexcuseerd, om wat reden het ook zoude mogen wezen; en zullen dan de gemelte opperarmmeesters delibereren over alle voorvallende zaken, het gasthuys specterende; ook zullen alsdan de buytenmoeders mede present moeten wezen.

4. Van alle hetgeene alsdan geresolveerd werd, zullen exacte eenteekeningen gehouden werden.

5. De buytenmoeders zullen alle Zaterdagen, 's namiddags ten drie uren, met den gasthuysmeester of boekhouder in het gasthuys bijeen komen, om aldaar na te zien, of de provisien, kleederen, beddegoed, huysraad en wat verders aan het gasthuys behoord, wel en naar behooren werd gadegeslagen en onderhouden, en of het in de keuken en aan de tafel wel en ordentelijk toegaat.

6. Den inkoop van alle provisien, mitsgaders van wollen en lijnwaat tot kleederen, en wat verder tot het gasthuys behoord, zal geschieden door den gasthuysmeester of boekhouder, dog alles met advys en approbatie van de opperarmmeesters en buytenmoeders.

7. Bij alle bijeenkomsten van de opperarmmeesters zullen aan dezelve door den gasthuysmeester of boekhouder gepresenteerd werden alle rekeningen, mitsgaders memorien van kleyne verschotten, en zal daerop bij de opgemelte opperarmmeesters, na bevind van zaken, ordonnantie, bij drie van dezelve onderteekend, verleend werden.

8. De uitdeeling van kleederen zal geschieden onder de directie van de buytenmoeders, en zal bij den gasthuysmeester of boekhouder een exacte notitie moeten werden gehouden van alle nieuwe kleederen, zoo van wol als van linnen, die uitgegeven werden.

9. Ook zal het verstellen, bestoppen en benayen van linne en wol kleederen, mitsgaders van het beddegoed, mede behooren onder de directie van de buytenmoeders.

10. De buytenmoeders zullen ook bevoegd zijn van tijd tot tijd ietwes uit de armenbus of van hetgeen de mans en vrouwen met werken verdienen, aan de mans tot toebaksgeld en aan de vrouwen tot speldegeld toe te voegen.

11. De binnenvader en binnenmoeder zullen zig geheel en al moeten overgeven tot den dienst van het gasthuys, en zullen de opperarmmeesters en de gasthuysmeester, of boekhouder, alsmede de buytenmoeders behoorlijk respecteren en derzelver ordres in hetgeene aen de eene of andere aanbevolen is, gewillig en exactelijk opvolgen.

12. De voorsz. binnenvader en binnenmoeder zullen het huis, meubelen en huisgeraad wel gadeslaan en t'allen tijden schoonhouden, en zullen zorge dragen voor al het linnen en beddegoed, mitsgaders voor de kleederen van de armen, zoo wol als linne, dat alles na behooren onderhouden, gebruikt en wel bewaerd werde.

13. Alle agt dagen zal het vuile linnen gewassen werden, als wanneer de binnenmoeder hetzelfde aan den bleeker zal moeten bezorgen, en van den bleek t'huis komende, verder redden, opdoen en in de kasten schikken, daer het behoord.

14. De binnenvader en binnenmoeder zullen alle provisien van eetwaren als andersins wel bewaren en goede zorgen dragen, dat alles op zijn tijd na behooren werden gebruikt en geoirbaard.

15. De binnenmoeder zal de spijsen voor de armen volgens het reglement moeten koken en gereed maken.

16. De binnenvader en binnenmoeder zullen de zieken na behooren oppassen en dezelve bedienen.

17. Degenen, die in het armhuis zijn, zullen de binnenvader en binnenmoeder in alles gehoorzaam wezen, en dezelve in alle huyselijke zaken, alsmede in het oppassen van zieken, na haar vermogen behulpzaam wezen, en al het werk doen, hetzij spinnen, nayen, breyen of andersins, hetwelk haer gegeven werd en zij in staat zijn te kunnen doen.

18. De voorsz. armen zullen zig moeten vergevoegen met de spijs en onderhoud, dat aan haar gegeven werd.

19. Alle de armen, die in het huis zijn, uitbezonderd die door ziekte belet werden, zullen 's morgens ten agt uren in de eetkamer komen, alwaar door de binnenvader het morgengebed, het geloof en de tien geboden zullen gelezen, en vervolgens aan ieder zijn ontbijt uitgedeeld werden.

20. 's Middags ten twaalf uren en 's avonds precies ten agt uren zullen de armen aan de tafel gaan, alwaar, nadat het eten door den binnenvader op tafel zal gezet zijn, door denzelfden zal gelezen werden het gebed voor den eten, en zal de binnenvader moeten present blijven, totdat het eten gedaan en het nagebed door hem gelezen is, om te bezorgen, dat het overschot wederom in de keuken gebragt en wel bewaerd werde, en 's avonds na het eten, eer dat de armen uit de kamer gaan, zal door den binnenvader gelezen werden het avondgebed.

21. Om negen uren 's avonds precies zal overal vuur en licht moeten werden weggenomen, zulende alleen in de eetkamer een lamp blijven branden.

22. De binnenvader zal, na mate van de koude, vuur aanleggen in de eetkamer voor de mans, en zullen aan de vrouwen stooven met vuur bezorgd werden, ter discretie van de binnenvader en binnenmoeder.

23. Niemand, wie hij ook zij, zal eenige eetwaren of drank buiten het huis mogen dragen of medenemen, op zodanige straffe, als bij de opperarmmeesters t'elkens zal werden gestatueerd.

Aldus bij de opperarmmeesters gearresteerd den 9 October 1740.

Was geteekend: J. Vultejus, Adr. Maas, R. van der Meulen, Jb. van Muijden.

Onder stond: in kennisse van mij, secretaris en was nog getekend: F. van Hoogstraten.

Volgt vervolgens:

"Reglement van het eten en drinken voor de armen in het gasthuys."

In Maart, April, Meij en Junij zal geschapt werden:

Zondag 's middags Boekweyte koeken met stroop, of die geen stroop eet, wat boter.

Zondag 's avonds Zoete melk met gepelde garst.

Maandag 's middags grauwe erweten met vet en reusel.

Maandag 's avonds karnemelk met gepelde garst.

Dinsdag 's middags grutten met vet en stroop.

Dinsdag 's avonds zoetemelk met gepelde garst.

Woensdag 's middags witte erweten met rookspek, aan dobbelsteenen gesneden, gekookt.

Woensdag 's avonds karnemelk met gepelde garst.

Donderdag 's middags grutten met vet en stroop.

Donderdag 's avonds boere kandeel.

Vrijdag 's middags grauwe erweten met vet en reusel.

Vrijdag 's avonds zoetemelk met gepelde garst.

Zaterdag 's middags grutten met vet en stroop.

Zaterdag 's avonds karnemelk met gepelde garst.

In Julij, Augs., September, October, November, December, Januarij en Februarij:

Zondags werd vlees gekookt, hetzij rundvlees, schapenvlees of varkensvlees. Het vlees werd koud bewaard tot 's anderen daags.

's middags: Boere boonen, wortelen, kool of knollen, in het nat van het versse vlees gekookt. Als pekelvlees gekookt werd, sop op de ketel, met appelen, of knollen, of potjebeuling.

's avonds: Karnemelk met gepelde garst.

Maandag 's middags: het koude vlees, als het vers vlees is, witte boonen in het vleesnat gekookt, of met zuure saus, als het pekelvlees is wortelen.

's avonds: zoetemelk met gepelde garst.

Dinsdag 's middags: witte erweten met vet.

's avonds: karnemelk met gepelde garst.

Woensdag 's middags: grutten met vet en stroop.

's avonds: als Maandagavond

Donderdag 's middags: grauwe erweten met vet en

reusel.

's avonds: boeren kandeel

Vrijdag 's middags: grutten met vet en stroop

's avonds: als Dinsdagavond.

Zaterdag 's middags: witte erweten met vet

's avonds: als Woensdagavond

's Morgens zal yder persoon hebben een boterham
of een stuk brood met een stuk soetemelks kaas.

's Middags een boterham met komeine kaas.

's Avonds een boterham of een stuk met kaas.

Zoo wanneer eenige levensmiddelen, in het voren-
staande reglement geordonneerd, boven de ordina-
ris prijs dier mogten wezen of andersins in het
schaffen menage zoude kunnen werden gebruikt,
zal de binnenvader van spijs mogen veranderen
met voorkennis van de gasthuysmeester of boek-
houder, of van de buytenmoeders.

Zoo wanneer er zieken zijn, die de ordinaris spijs
niet kunnen verdragen, zal aan dezelve spijs en
drank werden gegeven na de staat, waarin zij dezel-
ve bevinden, mede met voorkennis van den gast-
huysmeester of boekhouder, of van de buytenmoeders

NOTEN

RAU = Rijksarchief Utrecht

GAIJ = Gemeentearchief IJsselstein

SGIJ = Stadsgerecht IJsselstein

(1) GAIJ: Acta van de Kerkeraad der Ned. Herv.
Kerk te IJsselstein

(2) RAU: SGIJ, inv.nr. 635.8

(3) RAU: SGIJ, inv.nr. 691.3, fol. 50

(4) RAU: SGIJ, inv.nr. 635.8

(5) RAU: SGIJ, inv.nrs. 641.17, 684.1, 686

(6) GAIJ: Uit door wijlen de heer drs. M.
Doesburg gekopieerd archief van het Ewouts
Gasthuis te IJsselstein (inmiddels verloren ge-
gaan).

'PIET BOKKETOUW', EEN ZWERVER

door L. Murk

Als ik terugdenk aan m'n jeugd, kan ik me "Piet Bokketouw" nog helder voor de geest halen.

Een vrolijke oude man, met 'n petje op, 'n wandelstok in de hand en klompen aan. Hij had 'n witte baard, 'n sik noemden wij het. Of dat er de oorzaak van was, dat de mensen hem de bijnaam "Bokketouw" gaven, is mij niet bekend. Hij heette eigenlijk Pieter Abraham Meijer en werd geboren op 21 november 1876 in Groningen als zoon van Jacobus Meijer en Martinis Willemina Susanna Meijer. De archieven vertellen ons dat hij op 8 september 1913 wordt ingeschreven in het bevolkingsregister van Woerden komende van Barwoutswaarder. Bij gelegenheid van de tiende 'Alg. Volkstelling' van 1920 wordt hij daar weer doorgehaald. Op 17 februari laat hij zich inschrijven te IJsselstein met als adres: Panoven 7. Op 1 maart 1943 wordt zijn adres Panoven 34 en 30 augustus Panoven 39. Op 20 november 1945 staat hij ingeschreven op Hoogland 96 a bis. Op 13 april 1949 wordt Piet overgeschreven naar Utrecht; op de Nieuwe Gracht 201 alwaar hij op 17 december van datzelfde

jaar overlijdt. Iedereen in IJsselstein en trouwens in de hele Lopikerwaard kende Piet; 'n populaire figuur, die zwierf langs wegen en dijken. Piet was niet 't type zwerver dat wij voor ogen hebben. Niet iemand, die vloekend en ontevreden langs de straten en huizen loopt. Piet had 'n vrolijke natuur en was vriendelijk tegen iedereen. Hij praatte zowel tegen kinderen als tegen volwassenen. Zelfs voor de dieren had hij 'n goed woord. Als we hem tegenkwamen konden we niet nalaten hem te vragen, hoe 'n hond, 'n kat of 'n bok aan 'n touw deed. Steevast begon hij dan te blaffen, te miauwen of bé te roepen. Bij dat laatste trok hij ook nog aan z'n sik. Ja, zo'n dertig jaar heeft Piet langs de weg gelopen en leerde hij z'n grote en kleine klantjes kennen. Hij had z'n vaste adressen voor 'n boterham of 'n warme hap.

Aangezien hij meestal meer dorst dan honger had, gingen de centen die hij ophaalde op aan alcohol. Piet was namelijk verslaafd aan alcohol. Z'n drankzucht ging zelfs zover, dat hij soms spiritus dronk, want dat was goedkoper. Hij had altijd 'n borrelglasje bij zich, op 'n steeltje zonder voet. Voor 't voetje gebruikte hij 'n houten garenklosje met 'n gaatje waar 't steeltje precies in paste. Zijn slaapplek was op de lange tochten meestal 'n hooiberg. Z'n vaste stek was langs de Kromme IJssel, tussen de Parallelweg en de Lage Dijk, ongeveer in de buurt van het punt waar de Rijksweg de Kromme IJssel passeert.

Het bouwvallige hutje stond in 't griend, geheel onttrokken aan 't zicht van de mensen. De eigenaar van 't land waarop 't hutje stond vond 't wel best. Hij had er geen centje last van. De bouwval bestond uit wat oude planken en deuren en een dak van golfplaten. Als het hard waaide of sneeuwde, sloeg hij er 'n oud geëmailleerd reclamebord over heen. (zie foto)

Als jongeman studeerde Piet theologie. Maar hij maakte z'n studie niet af en vertrok

afb. 1,
hieronder
Het hutje aan
het Hoogland ter
hoogte van de
kruising Enge
IJssel/A2

naar de wereldse stad Parijs. Daar hield hij 't niet lang uit en kwam berooid weer terug naar Holland. Het was hem hier echter toch te eng en daarom tekende hij voor vijf jaar om dienst te nemen in 't Koninklijk-Nederlands-Indisch leger oftewel het K.N.I.L. Via allerlei omzwervingen kwam hij hierna in IJsselstein terecht.

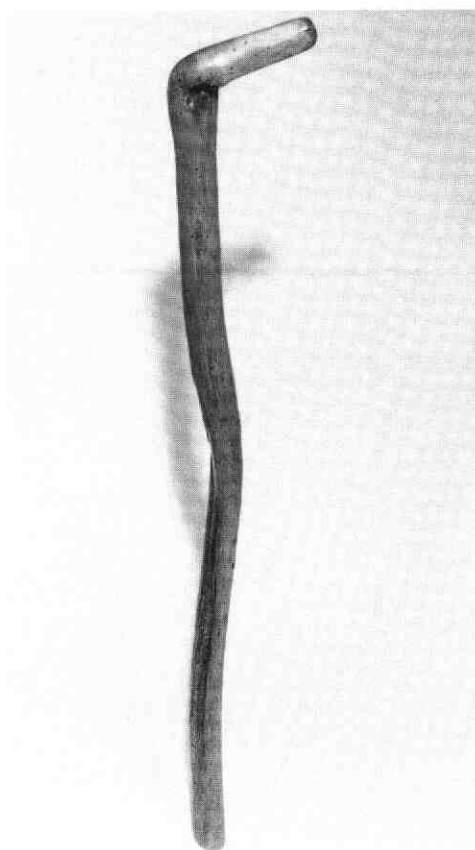
Urenlang kon hij, zittend op 'n hek of langs de slootkant, met wat belangstellenden filosoferen over kleine en grote vraagstukken. Hij was soms fel in zijn uitspraken, maar nooit beledigend. Vaak wist hij de laatste nieuwtjes uit de buurt. Aangezien de communicatiemiddelen in die tijd nog niet zo best waren, werd hij vaak gebruikt als postbode. Hij bracht brieven en pakjes van 't ene adres naar 't andere. Dat was hem nooit teveel, al moest hij er soms 10 km. voor omlopen. Hij hoopte natuurlijk wel op iets extra's van de afzender en van de geadresseerde. Rondom Piet ontstonden er allerlei zonderlinge verhalen, maar altijd positief. Dat maakte hem bemind bij alle burgers en buitenlui. Zelfs bij de veldwachter en de overheid. Hij kon daarom dan ook rekenen op wat extra hulp toen hij wat ouder werd en z'n gezondheid achteruit ging. Toen op één van zijn tochten zijn voeten bevroren waren, kwam er 'n einde aan zijn zwerversbestaan. Hij werd opgenomen in een verpleegtehuis. Later vond hij 'n onderkomen bij het Leger des Heils in Utrecht. Pieter Abraham Cornelis Meijer stierf op 17 december 1949 en werd op 21 december begraven. Aan zijn graf stonden vele belangstellenden. Burgemeester Abbink-Spaink van IJsselstein heeft nog even gesproken. Als aandenken kreeg de Burgemeester de wandelstok van Piet mee. Deze stok is nu te bezichtigen in 't stadsmuseum van IJsselstein. (zie afb. 2) Ook Dominee Damste, Nederlands Hervormd predikant, was bij de begrafenis aanwezig en sprak over "De vrede van een zwervende ziel".

Onze streekschrijver Herman de Man heeft de figuur van Piet Bokketouw gebruikt als één van de twee zwervers, 'Sjef en Jochem' in de roman "De kleine wereld", uit 1932.

Hier volgt een fragment uit dit boek.

"Handel in drank"

We liepen op een keer samen zwaar te redeneren over onze armoei. We dachten, we zouden later nog eens verkommeren van de honger. Maar zover is 't met Gods hulpe nooit gekomen. Ik zee: 'Jochem' zee ik, 'we worren ouwer en we zijn zo arm as kraaien in de winter.' 'Ja', zee Jochem, 'erg arm.' En ik weer: 'as we onze ogen dicht doen, zijn onze kinderen onbezorgd. Want ineens raakt eens getrouwd en nog subtieler valt hij dood.' Dat

**afb. 2,
hiernaast**
De wandelstok
van Piet
Bokketouw.
Nu in het bezit
van het
IJsselsteins
Stadsmuseum

kon Jochem goed begrijpen en toen zijn we gaan overleggen, wat of we doen zouden. Nou, we waren ommers arm geworren van drank 'Handelen in drank,' zee ik daarom. 'Mag dat?'

'Beljaat, handel mag. Zo zeker as dat ik 'm lust' -en toen eerst wier ik geloofd. D'r waren in die dagen veul mensen die 'm graag lustten; dus een handel in drank dat moest goed gaan.

En dat docht Jochem ook, waar Jochem? Hij zee nog: 'as we dan rijk worren dan kopen we.... ja, wat zou jij kopen as je rijk was?'

'Ik?' zee ik. 'Dat weet ik nog zo net niet.'

'En ik wel. As we rijk worren, dan koop ik 'n stel kammen voor m'n meid.'

'Maar je heit niet eens een meid, Jochem,' zee ik toen.

'As 'k rijk bin, dan heb ik 'n meid.'

Nou,' zei ik toen, 'da's goed. Koop d'r dan veur mijn ook maar een stel bij.'

Maar omdat het mag, daarom deden we 't. We wieren koopmannen. Ikke had vier en een halve gulden. Jochem vier zestig. Ruim negen gulden samen. Daarvan wier de handel begonnen. We kochten bij een opkoper een handzaam boekenhout vaatje met koper beslag.

**afb. 3 en 4
hiernaast**

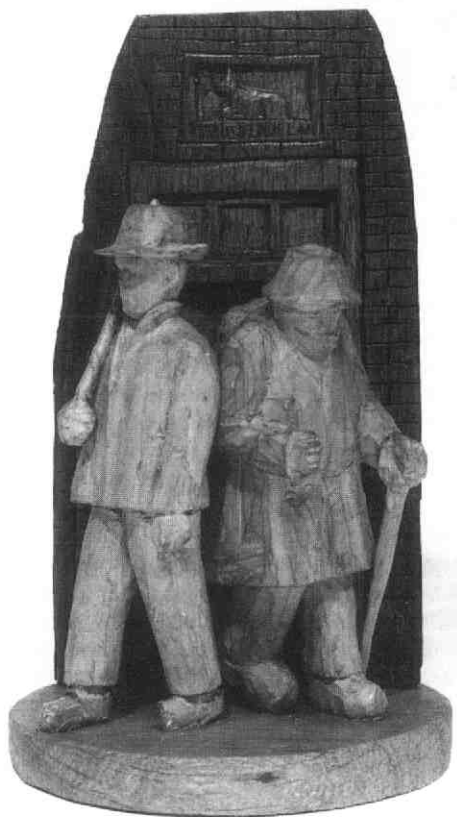
Links:

Sjef en Jochem op hun sokkel aan het Molenplantsoen.

Het beeld is de gemeente aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van burgemeester Abbink Spaink in 1962.

De kunstenaar is onbekend.

Rechts:
De beide zwerfers uitgebeeld door de beeldhouwsnijder Homburg in de vijftiger jaren. Bezit van het IJsselsteins Stadsmuseum.

Om en nabij de vier gulden. Voor de rest kochten we genever en een glaasje, waar we 't voetje afsloegen. Zo hoort dat. Al 't geld was op. Allenig Jochem hield van z'n portie tien rooie centen over, niet meer.

En wij de dijk op. Een liter kostte toentertijd, voor die vervloekte drankwet, één gulden twintig en een liter houdt vijf en twintig glaasjes in. As je ze dan ook verkoopt voor een dubbeltje, zit er zes en twintig stuiver winst aan. Da's wel; waar?

Maar om te verkopen motten er kalanten zijn. En die waren maar schaaaielijk te vinden. Na vier uur gaans vonden we de eerste klant. Maar die was krek wat vies uitgevallen van z'n eigen. 'Jullie hebben maar een glaasje,' zee hem, 'en geen spoelbak.'

'Da's waar,' zee ik weerom, 'maar nog niemand heit uit dat glaasje gedronken, want jij bent de eerste kalant.' En wat dink ie dat hem toe zee: 'nou dan zal je genever ook wel niet deugen, anders had je wel meer verkocht.' En hij ging 'de Rolaf' in, waar ze je toentertijd al twaalf centen lieten betalen. 't Scheen dus wel te maggen, maar niet te gaan.

Ik zal even deur vertellen, hoe dat we toch nog uitverkocht raakten.

We dochten maar, alle begin is zwaar en de Koning kon ook nog niet lopen, toen ie nog in de kakstoel zat.

Toen hebben we eerst nog wel veul kunnen verkopen aan 't werkvolk van de touwslagerij. Touwslagers hebben al z'n leven dorst. Maar er waren geen centjes voorhanden. Crediet wouwen ze hebben.

'Crediet?!' riep onze Jochem woest. 'Pof? Daar staat zes jaar op rechtevoort. Geld veuruit...da's andere praat!'

Nou... die touwslagers dan, hebben nog altijd dorst, want centjes hadden ze niet en poffen dat deden wij niet!

Toen was er nog 'n meneer en die wou helegaar niks kopen. 'Drank is 't begin van alle ellende, mensen,' zee hum met een lijkstem en onze Jochem zee daarop: 'Juustem. Want we verkopen d'r niet ene, en dorst da'k er van krijg. Is dat nou niet ellendig, meneertje? Toe meneertje, koop Uedele d'r nou eentje, ze kosten maar een dubbeltje.'

Maar meneer Ellende wou niet. Hij wou: we zouden de kostelijke genever laten leeglopen in de dijkslot. Zo-een mot toch in 't dwangbuis, waar of niet waar?

afb.5
hiernaast

Sjef en Jochem in de Paardenlaan te IJsselstein op weg naar het nachtlugje. Opname horend bij lichtbeeldserie van de opvoering 'Nog niet'; gedeelten uit het leven en de werken van Salomon Herman Hamburger, beter bekend als Herman de Man, door het gezelschap 'Oase' in het seizoen 1991-1992.

Maar dorst dat 'n mens krijgt van 't lopen in de zomer met een vaatje genever op z'n buik. Jochem wies een keer 't zweet van z'n kop en hij lekte 'n druppel van 't kraantje af. Maar ik weerde 'm af, want 't was ons leste kapitaal en we wouwen ommers rijk worren.

En we liepen maar en we liepen maar.

Alleman die we passeerden, vroegen we: wie mot er een Schiedammertje, een pierenverschrikkertje, een best Schaepmannetje voor een hard duppie? Niemand was er, die wou.

Ineens zei Jochem: 'Chef,' zee die... 'ik weet een kalant.'

'En waar zit die klant?' zee ik.

'Waar die zit? Die staat voor je,' zee onze Jochem. En hij lee z'n leste duppie op het vaatje. Nou, en mocht ik toen weigeren? Nee ommers. Want 't geld van m'n maat is me even lief als 't geld van een jonker. Ik matik daarin geen onderscheid. Eerlijk is eerlijk. Ik nam 't glaasje en 't klokke d'r aardig in ook.

Maar dink je, dat ik er ook wat van kreeg? Gien bodempie. En toen wier ik gram. Scheen de zon niet net zo hard op mijn kop als op de humme? Kwam mijn dan een pikkedanesie niet net zo hard toe als aan m'n maat? En ik had ommers geld. En toen kocht ik er ook een van Jochem en het smaakte bestig. Toen had Jochem natuurlijk weer 't duppie, want ik had netjes betaald.

't Gaat al aardig met de handel waar?' vroeg Jochem, 'we hebben er al twee comptant verkocht. Nou koop ik de derde en ...ik betaal. Beter dan die loeders van touwslagers, die achteruitlopers, die

wouwen nog niet eens betalen.' En toen 't duppie weer in mijn vingers zat, wier 't me daar zo heet. Ik docht: de zaak gaat goed, en d'r is geld -hup- daar verkocht ik de derde aan m'n eigen.'

'We dochten toen, dat het leven as koopman zijnde, toch zo kwaad niet was.

Want van toen af, verkochten we als een lier. Eerst alleen nog maar aan mezelf en aan Jochem, maar ineens, toen ik opkeek, waren er nog meer mannen gekomen, allemaal kerels net als Jochem, ze kochten met geweld. En ik schonk maar. Telkens een duppie, het eigenste duppie. Wat voor mirakelen je met een onnozel duppie al niet beleven kan, hé.

afb.6
hiernaast

Sjef en Jochem op het omslag van 'De kleine wereld'; uitgave van 1932.

Dat Piet een bekende verschijning in de Lopikerwaard en te IJsselstein was mag blijken uit op getekende memoires, welke in het voorjaar van 1950 verscheen in de 'Nieuws-raket'; een voorganger van het 'Zenderstreek-nieuws'. Naam van de auteur is onbekend; de toonzetting van het rijm moet geplaatst worden in de geest van die jaren.

Piet de Zwerver (Memoires van een bedelaar)

*En deze dingen zijn geschied, ons tot voorbeelden,
opdat wij geen lust tot het kwaad zouden hebben
(1 Cor. 10:6)*

Onder de schaduw der Martini,
Met zijn klokken, zo vertrouwd,
Heeft Piet op deez zijde wereld,
Voor 't eerst het levenslicht aanschouwd.

Misschien gedroomd van 't mooie leven,
De lente en de zonneshijn;
Die ons zoveel beloofd te geven;
Aan idealen die er zijn.

Hij heeft gebouwd zijn luchtkastelen,
In een stil burgelijk bestaan.
En 't is met Piet zijn kinderleven,
Precies zoals met ons gegaan.

Ook hij genoot zijn smart en vreugde,
Zijn blijdschap en zijn kinderleed;
Een hart dat plots'ling zich verheugde
En heel gauw met zijn tranen streed.

't Gezin was niet zo groot geworden,
-Drie kinderen is toch niet zoveel?-
Twee jongens en een meisje vormden
Tesamen dan ook dit geheel.

Het leven ging bij hem uitstekend,
Elk onderwerp, het was hem pas:
En Piet zat dan gestadig weder
Als nummer één in elke klas.

Hij speelde ook met zijn kornuiten,
Zo kinderlijk van zorgen vrij;
Nog onbewust van 't harde leven.
En van des werelds stormgetij.

Ziedaar, in korte, grove trekken,
De jeugd van onze zwerver Piet,
Die, toen hij ouder is gaan worden,
Zo snel het goede pad verliet.

Daar was een tijd in Piet zijn leven
Dat hij met ernst zijn studie nam.
Voor predikant is gaan studeren
En als student college nam.

Hij was gedoopt in naam des Heren,
En deed ook eens belijdenis,
Belofde plechtig mee te bouwen
Aan 't leven dat godzalig is.

Ik heb dat juist hier neergeschreven
Voor velen van ons jong geslacht;
Voor 't hart dat met zijn dunk en willen,
Zoveel nog van zichzelf verwacht

Piet, 't kind wellicht van veel gebeden,
En van zo'n menig moedertraan;
Piet heeft nimmer willen horen,
Is zijn eigen weg gegaan.

Of zijn vader al vermaande
En zijn moeder smeekte en bad,
Piet is uit de band gesprongen
Waar hij zo bekneld in zat.

Hij kwam in de stroom van 't leven
En die golfslag nam hem mee
Uit de voegen van geloven
Op de grote wereldzee.

Piet was heus niet zoveel slechter
Als het leven van vandaag.
Maar toen hij de Heer liet varen,
Ging het pijsnel naar omlaag.

Als student in de vakantie
Maakte hij ook menig reis:
Zo belandde onze Pieter
Eens in het groot Parijs.

Het groot Parijs, de Wereld-lichtstad;
Met haar bekoring en vermaak;
Met zijn verderf en stofvergoding,
Was toen voor Piet begeerde zaak.

Hoelang hij daar wel vertoefde,
In deze weelde dag en nacht;
Wij weten het niet, maar zeker is het
Hij heeft schier alles doorgebracht.

En als alles is versmeten,
Wacht dus 's werelds harde loon:
Piet moest bedelend naar Holland,
Niet als een verloren zoon.

Want, die kwam weer tot de vader
-Naar ik lees in Godes woord-

Piet, hij zocht zijn eigen wegen,
Gooide alles overboord.

"Wat kan mij het leven schelen,
Christenheid of wereldplan,
Ik wil vrij door het leven wandelen,
En genieten waar ik kan."

Dit toch waren Piet zijn woorden,
Ach, een bitter ideaal,
Want het geeft nooit voldoening,
Haar beloning is maar schraal.

Men zocht toen voor Piet een baantje,
En hij kwam toen op kantoor,
Kon het daar helaas niet houden.
Ging er met wat geld vandoor.

Die historie, ach, herhaalt zich,
In het leven menigmaal;
En toen Piet geen weg kon vinden,
Werd hij maar koloniaal.

Indië was in-die dagen
Voor velen een verderflijk ding;
Ook voor Piet, die steeds maar lager
En van kwaad tot erger ging.

En je moest hem horen praten
Over 't leven in de Oost;
Hoe hij daar had meegevochten
En gezworven onverpoosd.

Piet had voor vijf jaar getekend,
Heeft zijn tijd ook volgemaakt;
Maar heeft steeds het burgerleven
En de rust veracht, gelaakt.

En het leven, ja bewijst het,
Nu al zoveel eeuwen lang;
Die de Heere hier verwerpen,
Komen tot hun ondergang.

Piet heeft heel wat wedervaren,
Zwaaide in de Oost weer af,
En kwam toen op onze wegen
Helaas weer met een bedelstaf.

Mogelijk kwam u hem wel tegen
Of heeft u hem eens ontmoet;
Piet liep opgewekt zijn wegen
En had altijd goede moed.

In de verre wijde omtrek,
Overal was Piet bekend;
Drinkend, zwervend, wat negotie,
Burg'lijk leven gans ontwend.

Piet had overal zijn klanten,
Langs zijn dagelijkse spoor;
Bij de dominé aan 't hekje,
Voor de deur bij de pastoor.

Daar een cent en ginds wat beters
Of een boerenboterham,
Piet had overal een praatje,
Als hij aan de staldeur kwam.

Lachte vaak om een vermaning
Van een vriend, soms goed bedoeld,
Kwam men hem hulpvaardig tegen,
Heeft hij dit wel aangevoeld.

Piet zou wel eens anders willen,
Liefde had voor hem nog klank;
Maar een duivel trok hem lager
En die duivel was de drank.

Toen het niet meer was te krijgen,
- 't Ging zo met de hele klus,-
En het niet was te betalen,
Dronk Piet enkel spiritus.

Onderdak werd hem ook moeilijk
En zijn beurs was dikwijls blut;
Piet zat niet gauw bij de pakken,
Want hij bouwde zelf een hut.

Een ding speelde hem wel parten,
Wat hij van tevoren zag,-
Piet kon niet zo ver meer lopen;
Dat kwam van de oude dag.

En zijn wereldje werd kleiner,
Daarmee ook zijn arbeidsveld,
En zijn inkomst danig minder;
Werd op non actief gesteld.

Men heeft getracht hem op te knappen,
Bezorgde hem een huislijk uur.
Maar het zwerven trok hem immer:
Vrijheid, buiten, de natuur.

Zo heeft hij dertig jaar gelopen
In de regen, sneeuw en zon,
En geslapen, vaak in krotten,
Totdat Piet niet meer kon.

En met gans bevroren voeten
Werd hij in Gorcum opgehaald;
Piet zijn vrijheid was genoten
En zijn moed een stuk gedaald.

Na een week of vier verpleging,
Was hij weer zover hersteld;

Dat Piet weder weer kon lopen
En hij koos weer 't vrije veld.

Doch een zwakte overviel hem
En dat was voor hem een kruis;
Piet lag op zijn dood te wachten
In het grote ziekenhuis.

Toch werd Piet opnieuw weer beter,
Na wat hij geleden had;
Maar hij kon niet meer als vroeger
Zwerven langs zijn levenspad.

Sociale hulp heeft ingegerepen
En bezorgde hem een thuis;
Trachtte hem weer op te knappen,
Na een leven vol van kruis.

't Heilsleger werd zijn bestemming;
Waar hij toen zijn intrek had.
En al spoedig goed kon wennen
In de oude Bisschopsstad.

't Is met Piet in deez' omgeving
Dan ook verder goed gegaan;
Piet heeft toen voor 't eerst van 't leven,
Ook zijn borrel laten staan.

Piet kon vele goede dingen -
Hetgeen daar dan ook wel bleek -
Hij verzorgde toen met liefde
In dit huis de Bibliotheek.

Voor 't zakgeld dat hij trouw bewaarde
Vulde hij de boeken aan;
Zo vond Piet op 't eind van 't leven
Een nuttig burgelijk bestaan.

Of het kwam van de verpleging,
Met veel liefde' in zijn bestaan;
't Lichaam kon daar niet meer tegen
En 't was gauw met Piet gedaan.

Eén boek had zijn grote liefde
Daarin was hij goed bekend,
Met het zoveel zeggend opschrift
Namelijk "Het groot Moment!"

En dat boekje las toen Pieter
Vele uren dag en nacht;

En dat boekje heeft de zwerver
Weder tot zichzelf gebracht.

En toen moest hij het beamen;
Heeft zichzelf ook verfoeid;
Toen heeft Piet het ook beleden:
" 'k Heb mijn leven maar verknoeid."

't Boekje had hem aangesproken
Op een blad een dikke streep
Wezen ons de tekst en woorden,
Die hem in het harte greep.

Onverwacht is Piet gestorven
Heel zacht is hij heengegaan,
Hiermee was zijn tocht ten einde
Zijn veelbewogen levensbaan.

Zwervend trok hij door de wereld
Of de vrêe hem werd vergund;
Laten wij hier verder rusten
En wij zetten hier een punt.

Op het kerkhof stil en vredig
Is hij toen ter rust gelegd.
Bij zijn graf zijn vele woorden
Over Piet zijn weg gezegd.

Hoe hij zwervend heeft gelopen
Op de wegen hier in 't rond
En aan het einde van zijn leven
Toch nog rust en blijdschap vond.

En het strekt ons nog tot lering
Voor hen die het horen wou;
't Is geschied opdat gij nimmer
Lust tot 't kwade hebben zou.

Nawoord

Mensen die Piet Bokketouw goed gekend hebben zijn er praktisch niet meer. De hier gegeven informatie (met dank aan de heer Luten van het IJsselsteins archief) is al wat ons nog rest. Het is jammer dat een foto van Piet ontbreekt. Hierbij willen we een oproep plaatsen om indien er onder de lezers meer bekend is over de figuur van Piet Bokketouw dit door te geven aan de redactie teneinde in een volgende uitgave hierop terug te kunnen komen.

'DE SPIEGEL' VAN 1960; heruitgave

Een rustend veehouder, die geen rust kent

Nee, stil zitten is er voor de zeventigjarige Jan Homburg niet bij. Al jaren is hij verknocht aan zijn hobby: houtsnijden en schilderen. Zijn huis lijkt dan ook op een museum van volkskunst

Vanaf de smalle asfaltweg, die zich in enge bochten door het Hollandse polderlandschap van IJsselstein naar Montfoort slingert, valt de boerenhoeve aan het einde van de Achtersloot nauwelijks in het oog. Het is er een zoals er zovelen staan aan deze landweg, waar slechts bolderende boerenwagens en het geloei van koeien op stal de landelijke winterrust verstoren. Toch neemt de hoeve in dit zo typisch Hollandse dorpje een aparte plaats in. En iedereen, die er een bezoek brengt, zal dat direct merken. De bedrijvigheid die op elke boerderij te vinden is, zal hij er missen. Géén stal, waar het vee de koude wintermaanden doorbrengt en géén landbouwwerktuigen. Het is stil op het erf. De IJsselsteinders zien de eigenaar van de boerenplaats zelf nauwelijks. Maar allemaal kennen ze hem: Jan Homburg, de 70 jaar oude veehouder, die eenzaam en teruggetrokken, zijn rustend bestaan leidt.

Rustend echter alleen in de zin van boer-op-non-actief. Want Jan Homburg zit allesbehalve stil.

Zijn knoestige handen, die alle tekenen dragen van een hard en werkzaam leven, zijn nog sterk en beweeglijk.

Ze noemen hem "de kunstenaar"

Een rustige oude dag ként Jan Homburg niet, al heeft hij het boeren er al enkele tientallen jaren geleden aan gegeven. Het was met hem anders dan met de andere Homburgs uit de familie: hij vond zichzelf bij voorkeur niet voor het boeren in de wieg gelegd.

Alleen het feit dat zijn vader een groot veebedrijf in Delfshaven had, was er de oorzaak van dat Jan als kleine jongen al vertrouwd werd gemaakt met het leven en werken op de

boerderij. Zijn werkelijke belangstelling ging echter naar andere dingen uit. Lange tijd kon hij staan kijken naar mooie schilderijen of naar artistieke kunstvoorwerpen. Dikwijls was hij te vinden in het museum of stond voor de prachtige antieke met kostbaar Chinees porselein gevulde antieke kast uit 1760, die zijn schoonvader in de pronkkamer had staan. Dát trok en boeide hem. Schertsend werd de kleine Jan dan door zijn broers de "kunstenaar" genoemd. Maar daar trok hij zich niets van aan. In de weinige vrije tijd, die er op de hoeve van zijn vader na schooltijd overbleef las hij boeken over kunstgeschiedenis, waarmee hij zijn kennis verrijkte.

Later, toen zijn vader overleden was, vertrok hij uit Delfshaven en betrok de hoeve in

Waar u ook rondkijkt in het huis van de heer Jan Homburg, overal ziet u houtsnijwerk, dat door de bewoner zelf gemaakt is. Zo zit hij hier aan een fraai bewerkt bureau, schrijvend met een ganzerveer (om in stijl te blijven) en gezeten op een stoel, die eens een hakblok van een slager was!

In de oude schuur kan Jan Homburg uren doorbrengen met knutselen aan planken of boomstronken om daar met allerlei soorten gereedschap weer mooie stukjes volkskunst te toveren.

IJsselstein, waar hij nog woont. Toen kreeg hij de gelegenheid zicht helemaal in zijn hobby uit te leven. Van oude stukken hout maakte hij kunstig snijwerk. Het schuurtje achter de boerderij werd de werkplaats en dag in dag uit stond Jan Homburg achter zijn werkbank met beiteltes, boortjes, hamers, gutsen, vijlen en zagen. Een stukje uit zijn jeugdijaren, een Zuidafrikaanse ossewagen, kreeg er al direct een ereplaats. En bij dat ene stukje bleef het niet. Nu is Huize Homburg een klein museum geworden met talloze, fraaie houtsnijwerken. Dode takken, knoestige boomstronken, een uitgesleten houten vloer van een uit-de-tijdse automobiël vormen sinds Jan Homburg in IJsselstein is komen wonen, levend materiaal voor hem. Want uit deze op het eerste gezicht waardeloze stukken hout ontstonden in zijn handen meesterwerkjes.

In een wandkast staat een fregatschip uit de tijd van Michiel de Ruyter, een werkstuk waarmee Jan Homburg enkele jaren bezig is geweest. Onder de boeg gaat een compleet schaakbord schuil met kunstig uitgesneden pionnen en een majestueuze koning. "De ene groep bestaat uit Christenen en de andere uit Mohammedanen", zegt Jan Homburg. De koning enerzijds wordt gerepresenteerd door Karel de Grote in zijn zetel, de koning anderzijds door Haroen el Rashid op zijn troon.

Met de ganzeveer

"Dit is gemaakt uit een slagersblok", zegt

hij, wijzend naar een robuuste en overdadig bewerkte bureaustoel, waarin een kasteelheer zich thuis gevoeld zou hebben. Jan Homburg heeft het essenhout bewerkt of het kneedbaar was, zó scherp zijn de figuren met klederdacht uit verschillende tijden gemodelleerd. Op het onderstuk ligt een hond, waarvoor zijn eigen trouwe viervoeter Porthos, genoemd naar een der Drie Muskietiers, model is geweest. In deze stoel neemt hij plaats als hij achter zijn schrijftafel, waarop een kostbare Statenvertaling rust, in zijn forse, wat statige schrift zijn particuliere correspondentie voert. En omdat het in deze sfeer uit de toon zou vallen een ballpoint uit een der laden te halen, hanteert hij de ganzenveer.

In een andere hoek van de kamer staat een brede en gemakkelijke stoel, die met een handomdraai kan worden veranderd in een tafel. Ook het resultaat van maandenlang rusteloos werken aan de werkbank.

Zijn radio ("waarnaar ik nooit luister, ik houd er niet van.") gaat bijna geheel schuil in een houten kast, waarin talloze figuurtjes zijn uitgesneden, terwijl bovenop ranke muzikantjes schijnen te zweven. Met veel geduld en behoedzaam kerven en snijden heeft Jan Homburg zo zijn hele huis ingericht. Uit de stam van een appelboom hakt hij een kastje, uit een driekantig latje een lezende monnik en uit een oude plank een trapeleuning.

Jan Homburg en zijn zuster, die bij hem inwoont en de verrichtingen van haar broer met geduldige bewondering volgt, moeten doorlopend de indruk hebben in een museum te huizen, door een vreemde macht overgezet in een tijd toen houtsnijwerk en huisvuil nog zeer hoog stonden aangeschreven.

Er is werkelijk geen paneel of het is niet aan de aandacht van de kunstzinnige bewoner ontsnapt.

Met palet en penseel

Het kabinetje naast de pronkkamer geeft weer een ander aspect van Jan Homburgs ambitie te zien. Aan de muren hangen talrijke schilderijen, die hij boven in zijn atelier - zoals hij het kleine slaapkamertje noemt - zelf heeft gemaakt.

Wat aarzelend is hij er - nu zo'n dertig jaar geleden - mee begonnen. Later is hij met meer enthousiasme en durf verder gegaan. Met palet en penseel kon hij zich nog meer creatief uitleven dan met pennemes en beitel. Het harde hout, de tot ragfijne plankjes om te werken en bij te schaven boomstronken, stelden de kunstenaar Jan Homburg heel andere

In het kleine kabinet naast de pronkkamer heeft de rustend veehouder een familieportretten-galerij ingericht. Tussen de wat strak kijkende 19de eeuwers hangt - wat verdwaaald - zijn zelfportret.

Zelfs de radio kreeg een mooi uitgesneden kast, terwijl de boven- en zijanten versierd werden met aardige figuurtjes, die eveneens door Jan Homburg vervaardigd werden.

vragen dan het schildersdoek, waarop hij in bonte, vaak harde kleuren zijn levensvisie kon geven.

Maar in één opzicht tonen beide kunstuitingen bij Jan Homburg toch een zelfde trek: hij is in beiden portrettist.

In het als een devoot huiskapelletje ingerichte kabinetje pronkt een complete familieportretten-galerij, waarin hij velen van zijn voorvaders een plaatsje heeft gegeven.

Een zelfportret van Jan Homburg, dat hier wat verdwaald hangt tussen strak kijkende 19de-eeuwers, bepaalt de aandacht weer bij de maker van al deze doeken.

Hier is hij thuis

's Avonds als de voorjaarsstormen de hoeve beuken, installeert Jan Homburg zich bij de kachel. Hier in zijn gemakkelijke leunstoel, temidden van zijn eigen scheppingen, voelt hij zich werkelijk thuis. Tevreden kan hij dan soms een blik werpen op deze keur van fraaie voorwerpen en meubelen. Stuk voor stuk vormen zij een gedeelte van zijn leven. Onbetekenende brokken hout zijn het vroeger geweest, maar hij heeft er als het ware een ziel in geblazen. Kunstvoorwerpen zijn het geworden onder de aandrang van Jan Homburgs beitel en pennemes.

IJSSELSTEINSE JAARTALLEN

IJsselsteinse jaartallenlijst tot aan de inlijving bij Frankrijk

777-866	De St. Maartenskerk te Utrecht bezit in de villa Ubburon (Opburen tussen IJsselstein en het Klaphek) 1 mansus (hoeve).		het gebied uitgeoefend door de proosten van de kapittels, of door hun meijers.
ca. 900	Een goederenlijst van de abdijs Werden aan de Ruhr van bezittingen bij de Zuiderzee noemt o.m. Aiturnon (Eiteren).	1148	Een (als onecht gekwalificeerde) oorkonde maakt melding van een koninklijk landgoed, dat in die tijd nog in Eiteren zou zijn geweest.
	Men bezit daar 1 volledige mansus en 14 hofstedi.		Er wordt tussen Utrecht en de Hollandse IJssel bij het Gein een gracht gegraven, met bij het Gein een dam.
944	Keizer Otto I schenkt de pagus Lacke et Isla (de gouw van de Lek en de IJssel) aan de toenmalige 2 Utrechtse Kapittelen, nl. St. Maarten en St. Maria (Oudmunster). Voorheen werd dit leen beze en door Waltger en zijn zoon Radbod.	1155	Eerste vermelding van de functie van 'heemraad', nl. als 'heimrat' in een akte van Bisschop Herman aan de parochianen van Lopik.
	Deze Waltger is een broer van Dirk I van Holland.	1169	Egbert, kleinzoon van Wulfger van Amstel, verkrijgt het recht van opvolging door zijn zonen.
1036	Bisschop Koenraad schenkt een landgoed in Eiteren aan de kerk te Werden in opdracht van de gestorven bezitter, de klerk Waltger.	1217	Hiermee worden de van Amstels van ambtenaren (ministerialen) nu leenmannen van de Bisschop.
1105	In een oorkonde wordt als één der getuigen Wolfgerus, Scultetus de Amstelle genoemd (Wulfger, schout van Amstel).	1257	De parochie Eiteren moet het Gein en de Rijpikkerwaard afstaan aan de nieuwe parochie het Gein.
	Waarschijnlijk bestaat rond deze tijd ook in de gouw het schoutambt.		Gijsbrecht III van Amstel moet met Gijsbrecht Uten Goye en 500 volgelingen in boetkleed vergiffenis vragen in de Domkerk voor het kiezen van de Hollandse zijde in de oorlog, welke bisschop Hendrik van Vianden voerde tegen Holland.
1122	Keizer Hendrik V bevestigt de St. Maartenskerk en de St. Mariakerk (Oudmunster) in het bezit van de gouw Isla et Lacke, en ook van de cijns en het gerecht te Eiteren.	1267	Arnoud van Amstel is heer van IJsselstein. Hij is een jongere broer van Gijsbrecht IV van Amstel (betrokken bij de moord op Floris V) en vader van Arnoud van Benschop (eveneens bij de moord betrokken) en vader van Gijsbrecht van IJsselstein.
	Graaf Willem van Upgouye, die in naam van de bisschop het grafelijk gezag uitoefent in de gouw wordt afgezet na betrokken te zijn als aanvoerder bij een anti-keizerlijk oproer.		De van Amstels zijn waarschijnlijk door het huwelijk van Arnoud met Bertrade, dochter van Jan van
	Hierna wordt de rechtsmacht in		

	IJsselstein, welke uit het geslacht van de oorspronkelijke heren stamt, aan hun bezit van IJsselstein en de baronie gekomen. In 1279 wordt in ieder geval van Gijsbrecht van IJsselstein vermeld, dat zijn ouders en voor ouders heren zijn geweest over heel Benschop, Noord-Polsbroek en IJsselstein, het gebied van de latere baronie.		in het Sticht komen nu aan Holland. Op last van Floris V wordt de Hollandse IJssel bij Hoppenesse (het latere Klaphek) afgedamd. De naam "Lopikerwaard" komt voor het eerst voor in een brief van Floris V, waarbij hij "die hemeraders van Lopikerwert doet groeten".
	Arnoud zegelde als eerste i.p.v. met het volle wapen van de van Amstels (4 balken + St. Andrieskruis) met het wapen, dat nu nog het gemeentewapen van IJsselstein is.	1287	Vanwege de afdamming van de IJssel in 1285 wordt een nieuwe verbinding gegraven met de Lek door de gilden van Utrecht, uitkomend bij de Wierse stroomrug (Vreeswijk).
1277	Arnoud van Amstel koopt van Wouter van Utengoye het gerecht, de tijs, het veerschip en de visserij te Eiteren, welke goederen hij in leen hield van de heer van Cuyck.	1288	De dam bij het Gein wordt doorgeslagen ("Doorslag").
1279	Gijsbrecht van IJsselstein bezit de hoge heerlijkheid van IJsselstein als leen van de heer van Cuyck, en als achterleen van het Sticht. Verder verkrijgt hij in in erfpacht van het kapittel van St. Marie het dagelijks gerecht van het land, dat voor het slot was gelegen, de dagelijkse gerechten van Meerlo, en in Over IJssel (IJsselveld), en verder een aantal tijsen en tienden. Floris V dwingt de elect van Utrecht tot een smadelijk verdrag, mogelijk geworden doordat de positie van de elect door de van Amstels ernstig is verzwakt. Deze Gijsbrecht is waarschijnlijk de stichter van het kasteel in haar latere vorm, en de stichter van IJsselstein als stad.	1291	Het kapittel van de Dom geeft één van de twee dagelijkse gerechten in de Achtersloot in pacht aan Gijsbrecht van IJsselstein.
	Hij is de eerste van Amstel, die zich van IJsselstein noemt.	1296	Floris V vermoord (o.m. door Gijsbrecht IV van Amstel, Arnoud van Benschop, Herman van Woerden). Gijsbrecht van IJsselstein was niet bij de samenzwering betrokken.
1281	De elect wordt gedwongen de verbeurde goederen van van Amstel en Woerden te verpanden aan Floris V.	1298	Graaf Jan I van Holland neemt het kasteel van IJsselstein in. De verdediging werd geleid door Berte van Heukelem, vrouw van Gijsbrecht van IJsselstein (zie: "Fulco van minstreel" van C. Joh. Kievit), Gijsbrecht wordt door Hubert van Vianen te Culemborg opgesloten.
1285	Gijsbrecht pacht dezelfde goederen van het kapittel van St. Marie als in 1279, nu voor 16 jaar. Na jarenlang oorlog voeren met de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland verzoenen Gijsbrecht IV en zijn broers Willem van Arnoud zich met graaf Floris V. Alle leengoederen van de Amstels	1299	IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek komen in handen van Wolfert van Borselen, raadsman van de Hollandse graven.
		1300	Graaf Jan I van Holland sterft, Wolfert van Borselen wordt vermoord.
		1301	Graaf Jan II van Holland, de eerste graaf van Holland uit het Henegouwse huis, beleend zijn broer, Guy van Avesnes met de Amstelse en IJsselsteinse goederen. Guy van Avesnes wordt bisschop van Utrecht. Gijsbrecht verzoend zich spoedig met de Utrechtse bisschop en de Hollandse graven, en wordt weer in het bezit van zijn goederen gesteld.
		1309	Na al in 1304 openlijk als heer van IJsselstein te zijn opgetreden

	wordt Gijsbrecht nu door toedoen van bisschop Guy door de Hollandse graaf opnieuw beleend met het Huis IJsselstein en alle andere goederen.	1344	dien de baronie uitmaakt. Het kapittel van de Dom bezit een gerecht in de "Hoghen Biesen, in de laghen Biesen en de in den Langhen lande" (Broek).
1310	Bisschop Guy van Utrecht verleent 3 jaarmarkten aan IJsselstein. De parochiekerk van Eiteren wordt overgebracht naar IJsselstein. Gijsbrecht van IJsselstein schenkt aan het kapittel van St. Marie het eigendom van de grond, waarop de kerk en het kerkhof zijn overgebracht. Hij erkent het patronaatsrecht van het kapittel.	1348	Landbrief van Arnoud van IJsselstein.
1311	Het gerecht van Merlo wordt aan Gijsbrecht van IJsselstein verkocht door Agnese van Merlo, vrouw van Baert van Dorenwerd.	1349	Belegering van IJsselstein door de maarschalk van de bisschop van Utrecht. Na 5 weken capituleert Arnoud van IJsselstein.
1317	Dood van bisschop Guy van Avesnes van Utrecht. Deze was tussen 1300 en 1317 met de IJsselsteinse landen beleend. Bij zijn dood gingen deze voorgoed voor het Sticht verloren.	1350-1492	Hoekse en Kabeljauwse twisten (oorspr. tussen gravin Margaretha en haar zoon Willem). De heren van IJsselstein horen in het Kabeljauwse kamp thuis.
1318	Graaf Willem III van Holland beleend Gijsbrecht en zijn zoon Arnoud met de IJsselsteinse goederen.	1359	Arnoud van IJsselstein sticht 6 kapelaniën in de kerk.
1327	De Hollandse graaf koopt de leen heerlijke rechten, welke Otto van Cuyck in de Lopikerwaard bezat, waaronder het hoge gerecht van IJsselstein en het dagelijkse gerecht van Eiteren. Alles wat tot de baronie behoorde was nu Hollands bezit geworden.	1364	Arnoud overlijdt. Guyotte, dochter van Arnoud, in 1330 gehuwd met Johan van Egmond, wordt in het erfleen van de heerlijkheid IJsselstein bevestigd. Zij heeft waarschijnlijk het graf monument in de kerk van IJsselstein gesticht voor Gijsbrecht, zijn zoon Arnoud en hun beider vrouwen.
1331	Bisschop Jan van Utrecht geeft de poorters van IJsselstein vrijdom van tol aan het Gein. Tussen ca. 1310 en 1331 moeten stadsrechten verleend zijn, daar in 1331 wordt gesproken van de "poorteren van Yselsteyne".	1369	Jan I (van Egmond) van IJsselstein overlijdt.
1339	Eerste vermelding van het ambt van burgemeester in IJsselstein.	1376	Guyotte sticht een 7de kapelanie in de kerk.
1343	De paus bevestigt het door Gijsbrecht van IJsselstein gestichte klooster Lieve Vrouwenberg (Mariëenberg).	1377	Guyotte overlijdt. De Amstelse goederen in het land van IJsselstein gaan definitief over naar het huis Egmond.
ca. 1344	Gijsbrecht overlijdt. Arnoud volgt hem op. Hij is de eerste die de titel "Baro" (=bannerheer, vrij heer, later: baron) voert. Hij wordt door Margaretha gravin van Holland, beleend met IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek, wat sedert	ca. 1390	IJsselstein wordt aanmerkelijk versterkt met muren.
		1394	Stichting van het Cisterciënserklooster op de Nieuwpoort buiten de stad door Arnoud II (van Egmond) van IJsselstein.
		1397	De kerk te IJsselstein wordt kapittelkerk.
		1399	Oprichting van een broederschap ter ere van O.L. Vrouw van Eiteren en St. Nicolaas.
		1409	Jan (Johan) van Egmond volgt zijn overleden vader Arnoud op. Hollanders overrompelen IJsselstein. Hertog Willem VI wordt als heer van IJsselstein gehuldigd, Jan II van IJsselstein wordt verbannen.
		1416	Hertog Willem VI overlijdt, zijn dochter Jacoba (van Beieren) volgt
		1417	

	hem op.		steun aan de Bourgondiërs tegen Utrecht en Gelre met de verheffing van Buren en Leerdam tot graafschap.
	Jan II van IJsselstein neemt IJsselstein in en bestormt het slot.	1507	Frederiks zoon Floris wordt stadhouder van Gelre.
	Hierop neemt Utrecht met behulp van de oom van Jacoba, Jan van Beieren, IJsselstein in. De muren en het kasteel worden gesloopt.	1508	Keizer maximiliaan bevestigt de handvesten in 1348 door Arnoud van IJsselstein verleend.
1418	Jacob van Beieren laat uit wraak vanwege de ontrouw van de Egmonds door de Utrechtenaren IJsselstein verwoesten, m.u.v. kerken, kloosters, etc.	1510	Vergeefse poging van Utrecht om IJsselstein per turfschip in te nemen.
1423-1451	Willem van Egmond, 1e zoon van Johan wordt heer; Johan wordt ruwaard van Gelre.		Floris van Egmond plundert hierop de buiten de muren gelegen gedeelten van Utrecht.
1451	Willem van Egmond, 2de zoon van Johan wordt heer van IJsselstein.	1511	Floris probeert vergeefs Utrecht binnen te dringen via het ijs op de grachten.
1457	De heer van IJsselstein verleend de "Benschoper en de Polsbroecker Wilcoer", waarbij het buurrecht in die plaatsen wordt vervangen door een college van 7 heemraden.	1511	Utrecht belegert met behulp van Karel van Gelre de stad IJsselstein.
1466	IJsselstein haalt de door Utrecht gelegde dam uit de gracht bij een dreigende aanval van de Geldersen maar moet deze op last van Utrecht terugleggen.		Om Floris van Egmond op een afstand te houden wordt de Lekdijk bij Schoonhoven doorgestoken.
	De Geldersen vallen IJsselstein binnen en verwoesten de stad.		Hij bereikt echter met een leger IJsselstein via een omweg, en verjaagt de belegeraars.
1470	Vriendschapsverdrag tussen IJsselstein en Utrecht.		Hierna kwam door bemiddeling van stadhouderes Margaretha, waarbij de latere paus Adrianus VI een rol speelde, een vredesverdrag tot stand tussen IJsselstein en Utrecht.
1471	Aleida van Culemborg, vrouw van Frederik (zoon van Willem II) sterft.	1515	Floris wordt tevens stadhouder van Friesland.
	Ter harer nagedachtenis wordt de grote graftombe in de kerk van IJsselstein opgericht.	1518	Floris wordt tevens stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland.
1482	IJsselstein wordt tevergeefs belegerd door Utrecht.	1521-1539	Frederik overlijdt.
	Het klooster buiten de muren wordt verwoest, en later binnen de muren weer opgebouwd.		Floris volgt hem op als graaf van Buren en Leerdam en heer van IJsselstein.
1483	Willem II van IJsselstein overlijdt. Zijn 2de zoon Frederik volgt hem op als heer van IJsselstein, zijn eerste zoon Jan als graaf van Egmond.	1522	Floris wordt aanvoerder in het keizerlijk leger.
1491	Floris, zoon van Frederik doet een mislukte poging Utrecht bij de Tolsteegpoort binnen te dringen.	1524	Het kapittel van St. Marie draagt het patronaatsrecht van de kerk te IJsselstein, uitgezonderd het dekenaat, op aan Floris van Egmond.
1493	Frederik plundert de Weerd bij Utrecht.		Het ambt van homans (schutterij) wordt in dit jaar voor het eerst vermeld.
	Deze wordt hierop later ommuurd (Bemuurde Weerd).	1531	Keizer karel V bekrachtigt op verzoek van Floris van Egmond de landbrief van 1348.
1498	Frederik wordt door Maximiliaan van Oostenrijk beloond voor diens	ca. 1532	Alexander Pasqualini, artilleriemeester van Floris, bouwt de toren

	van de St. Nicolaaskerk.		ruiters o.l.v. Leicester.
1533	Instelling van de IJsselsteinse leenhof door Floris (o.m. het hoogste appélcollege). Het hof van Holland wordt voor IJsselstein duidelijk niet competent geacht.	1584-1608	De soevereiniteit over de baronie berust bij Maria, zuster van Filips Willem. Sinds 1595 gedeeld met haar man de graaf van Hohenlohe.
1537	De kloosterkerk aan de Kloosterstraat brandt af. Deze wordt weer opgebouwd en uiteindelijk in 1697 afgebroken.	1585	Eerste vermelding van de rector van de latijnse school, de school zelf wordt al in 1583 vermeld. Maurits treft een regeling met de raad van state, waarbij de baronie jaarlijks Fl. 3000,- betaald aan de Generaliteit, en bevestigt hiermee haar speciale positie.
1539-1548	Floris overlijdt, zijn zoon Maximiliaan volgt hem op.	1598	Opheffing van het o.l. Vrouwegilde.
1540	Maximiliaan wordt benoemd tot kapitein-generaal van de Nederlanden en stadhouder van Friesland, Groningen en de Ommelanden, en Overijssel.	1603	De graaf van Hohenlohe stelt een rekenkamer te Buren in. IJsselstein valt vanaf dit jaar onder de classis Buren.
1548	Maximiliaan overlijdt, zijn dochter Anna (van Buren) volgt hem op.	1608	De soevereiniteit gaat over op Filips Willem (in 1595 terug uit Spaanse gevangenschap). Hij vestigt zijn rekenkamer te Breda.
1551	De baronie komt aan de Oranjes door het huwelijk van Willem I van Oranje met Anna van Buren.	1618	Filips Willem overlijdt, hij laat Maurits zijn goederen na.
1556	Filips II erkent de baronie als soevereine heerlijkheid (dit is niet geheel zeker).	1619	In opvolging van de raad te Breda treed nu de domeinraad te Den Haag op als beheerder van de goederen van de Oranjes, en daarmee ook van de baronie.
ca. 1560	Bouw van het oude raadhuis van IJsselstein.	1625	Maurits overlijdt, hij laat Frederik Hendrik zijn goederen na.
1567-1576	De goederen van Willem van Oranje worden in beslag genomen. Het heerlijk gezag over de baronie berust bij de baron van Berlaymont.	1647-1650	Frederik Hendrik overlijdt, Willem II neemt zijn goederen over.
1574-1575	Spaanse bezetting in IJsselstein.	1650	Willem (III) geboren, gedurende zijn minderjarigheid worden zijn goederen beheerd door zijn grootmoeder Amalia van Solms.
1576	Herstel van de soevereiniteit van Willem van Oranje over de baronie.	1661	De IJssel wordt uitgediept.
1577	De Nicolaaskerk gaat over naar de protestanten.	1672	De baronie probeert in de oorlog neutraal te blijven. Toch wordt IJsselstein bezet en gebrandschat.
1578	Benoeming van een predikant voor IJsselstein.		De Fransen steken de Lekdijk bij het Klaphek door, in de hoop de Hollanders te verdrinken; dit mislukt.
1579	Willem van Oranje legt beslag op het goud- en zilverwerk uit het klooster O.L. Vrouwenberg en de 2 kerken in de baronie t.b.v. de versterking van Breda.		In nov. 1672 wordt IJsselstein toch neutraal verklaard, maar het moet wel een schatting betalen.
1581	Het beheer van de goederen van de baronie wordt waargenomen door Maria, zuster van Filips Willem (in spaanse gevangenschap.) Zij wordt daarin bijgestaan door een te Delft gevestigde raad en rekenkamer.	1696	Benoeming van een 2de predikant te IJsselstein.
1583	De bezittingen van het O.L. Vrouwegilde worden in beslag genomen.	1702-1712	De soevereiniteit over de baronie wordt waargenomen door de Staten-Generaal.
1581-1587	De oude kloosterkerk dient als paardestalling bij de inkwartiering van diverse troepen, o.a. Engelse	1712-1731	De soevereiniteit over de baronie berust bij de voogden van Willem IV.

- 1731-1765 De soevereiniteit over de baronie berust bij de moeder van Willem V, prinses maria Louise van Hessen
- 1736-1759 Vestiging van Hernhutters te IJsselstein, welke hierna naar Zeist vertrekken.
- 1743 Ineensmelting van de financiële administraties van stad en gemeente land.
- 1746-1759 Ontbreken van de latijnse school, 1759-1806 combinatie met Franse school.
- 1747 Opheffing schutterij, tijdens de patriottische woelingen weer hersteld
- 1765-1795 De soevereiniteit over de baronie berust bij Willem V.
- 1766 Stichting van een synagoge in de Weidstraat.
- 1779 Stichting van een stadskinderschool en werkhuis.
- 1780 Bouw van een R.K. kerk aan de Havenstraat.
- 1795 Met de Bataafse revolutie komt een einde aan het bestuur van de Oranjes, en daarmee ook aan hun soevereine bestuur over de baronie.
- 1795 De zittende magistraat wordt vervangen door een gekozen municipaliteit. De Franse republiek neemt volgens oorlogsrecht de domeinen in bezit, en staat deze af aan de Bataafse republiek.
- 1798 De staatsregeling verklaart (art. 35) de Nassause domeinen nationaal.
- 1798-1799 De baronie wordt bestuurd door een "intermediair administratief bestuur".
- 1799-1801 IJsselstein gevoegd bij het departement van de Delf.
- 1800 Definitieve opheffing schutterij.
- 1801-1805 IJsselstein gevoegd bij het departement Holland.
- 1802-1811 Als bestuur over de baronie treedt op het "college tot het voeren der schouwen onder de voormalige baronie IJsselstein".
- 1805 IJsselstein gevoegd bij Utrecht.
- 1806 Het oude belastingstelsel van IJsselstein wordt afgeschaft, het algemeen geldend stelsel wordt ingevoerd.
- 1811 Inlijving bij Frankrijk. Het college van gecommiteerden etc. houdt op te bestaan. IJsselstein wordt een gemeente als iedere andere in het keizerrijk.

Deze lijst is ontleend aan een uitgave van het v.m. streekarchivaat 'Zuid-West Utrecht' uit 1985.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408 - 81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.
Bank: Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CDI IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken i.v.m. verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, á f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

'MOGE DE HARMONIE DER BURGERS DE ONZE OVERTREFFEN' -IJSSSELSTEINSE KERKKLOKKEN EN HET CARRILLON -

door K. Peeters

Voorwoord

IJsselstein heeft iets met klokken, al eeuwen. Rond het jaar 1700 ontstond immers grote hilariteit in het IJsselstadje, toen de heer van de Rijpckerwaard de klok luidde bij het overlijden van Kees. Iedereen verkeerde in de veronderstelling dat het Kees de knecht betrof. Tot verbijstering van velen bleek het te gaan om Kees, de aap van de boerderij. Sindsdien dragen de IJsselsteiners met ere de bijnaam 'Apeluiders'.

In het leven van de meesten van ons spelen klokken een sfeervolle rol op de achtergrond. Klokken zijn de luide verkondigers van vreugde, verdriet en godsvrucht. En het carillon laat ons met haar speelse klanken genieten van de aangename momenten van het leven.

Dit artikel geeft een beschrijving van de klokken der beide St.Nicolaaskerken. Omdat de oude (NH) St.Nicolaaskerk veel ouder is dan de St.Nicolaasbasiliek, ligt het voor de hand dat bij eerstgenoemde kerk het verhaal over de klokken (in deel 1) relatief veel ruimte in beslag neemt. Daarnaast speelt bij deze geschiedschrijving een grote rol dat de (gemeente)toren van de N.H.Kerk vanaf 1956 voorzien is van een carillon.

Mijn dank gaat uit naar de heer L.Murk voor zijn assistentie bij het zoeken naar geschikte bronnen in het gemeente-archief en in zijn privé-archief. Tevens ben ik de heren pastores van de St.Nicolaasbasiliek erkentelijk, omdat zij mij alle gelegenheid gaven het parochie-archief te raadplegen.

De klokken van de oude St. Nicolaaskerk

In 1309 of 1310 bouwt men op de plaats van het huidige kerkgebouw een bedehuis. Het is de eerste kerk op IJsselsteinse bodem. De oudere kapel in het buurtschap Eiteren blijft bestaan als plaats van devotie.

Ruim een eeuw later, in 1417, geeft Jacoba van Beieren haar troepen de opdracht om IJsselstein te verwoesten. Volgens K. Donga en L.H. Boot (H.K.IJ.-uitgave nr. 24/25) brandt de kerk daarbij geheel af, hoewel dat niet de bedoeling van Jacoba schijnt te zijn geweest. Hoe dan ook, herbouw is noodzakelijk en kort na de ramp wordt daarmee begonnen. Het tegenwoordige godshuis van de N.H. Kerk dateert in elk geval uit de eerste helft van de 15e eeuw.

De in 1535 voltooide Renaissance-toren van Pasqualini heeft zo goed als zeker een oudere kerktoren vervangen. In de Pasqualini-toren worden in 1535 vier klokken gehangen. Rampen blijven het kerkgebouw in haar bestaan niet bespaard. In 1568 al breekt er na blikseminslag brand uit in de toren. Het 'Willecorboeck voor de Noortsyde van Polsbroeck', een handschrift uit het laatste kwart van de 16e eeuw, geeft de volgende nadere bijzonderheden:

'Op Vrydach den Xen Septembris anno XV acht ende tzeitich, des avonds onder tloff tuschen vijff ende ses uyren is den toorn van St.Niclaes parochykercke van Isselsteyn doer den donder ende blixem ontsteken ende die cap boven van dien gebrandt, waer inne drie van de clocken door die groote hette gesmouten ende gepreseeveerd is, oercondt mijn secretaris hant.'

Duidelijk is dat drie van de aanwezige klokken door het vuur verwoest worden. Nog voor de restauratie is voltooid, wordt de toren in 1569 van drie nieuwe klokken voorzien. Thomas Bot(h) en W. van Aelten uit Utrecht zijn de gieters.

In 1651 wordt één van de vier klokken (vrijwel zeker het exemplaar dat gespaard bleef bij

de brand van 1568) opnieuw gegoten.

Opvallend is dat, naast het brons van de oude klok, een in de kerk staand kanon als klokspijs moet dienen! Meestal is in de historie het omgekeerde het geval: klokken als smeltmateriaal voor kanonnen. Overigens blijkt het luiden van de klokken in deze fase van het bestaan der oude St. Nicolaaskerk niet geheel zonder gevaar geweest te zijn. De toren is dan namelijk bouwkundig gezien in zo'n slechte toestand, dat de koster met ware doodsverachting de gelovigen met klokgebeier tot de dienst moet oproepen, omdat het bouwwerk op instorten staat.

Bekend is verder dat er in 1675 in de Pasqualini-toren nog drie klokken hangen. De grootste van dit trio begeeft het in 1733 en wordt vervangen. In 1780 wordt er weer een nieuwe klok aangeschaft, zodat er, evenals 245 jaar eerder, weer vier bronzen zwaargewichten in de toren te vinden zijn.

Een volgend houvast in de beschrijving van de klokken van de gemeentetoren is de 'Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst' uit 1908. De samenstellers van deze inventarislijst treffen in de toren van de N.H. Kerk te IJsselstein twee klokken aan: de ene gegoten door Thomas Both en W. van Aelten in 1569, de ander door P. van Hasselt en Steven Seest in 1780.

De meesten van u zijn er van op de hoogte dat drie jaar na het verschijnen van voornoemde Monumentenlijst een verwoestende vuurzee van de N.H. Kerk niet veel meer overlaat dan geblakerde muren en een zwaar beschadigde toren. De fatale datum is 10 augustus 1911. We citeren K. Witteveen in H.K.IJ. - uitgave nr. 18.

'De brand begon in een belendende fabriek van houtwaren. Een deel van dit magazijn was verhuurd aan een sigarenfabrikant. Vermoedelijk heeft een jongen achteloos een lucifer weggegooid in de sigarenmakerij. Stof genoeg voor het vuur. De duizenden houten stelen voor schoppen, harken, houwelen en hamers in de rest van het gebouw maakten het er niet beter op. Door overspringende vonken raakten de vogelnesten in de toren in brand. Omdat de drie IJsselsteinse brandspuiten niet in staat waren om zó hoog water op te voeren, droeg men in allerijl emmers water de toren in. Men slaagde er in het vuur te bedwingen. Maar de toren ging opnieuw branden, waarschijnlijk doordat wederom vonken waren neergekomen op het meer dan droge hout van het torendak. Nu sloegen de vlammen direct uit, zodat men wel begreep dat met emmers water

en met handsputten niets meer te redden viel. Veel, heel veel, ging er helaas verloren (...) zoals de drie luidklokken.'

Volgens deze aangehaalde tekst (en andere geraadpleegde bronnen) worden bij de brand de drie aanwezige klokken vernield. Aangezien de Monumentenlijst uit 1908 melding maakt van twee aanwezige klokken, zijn er verschillende conclusies mogelijk. De eerste mogelijkheid is, dat er tussen 1908 en 1911 nog een derde klok in de toren is gekomen. Daarvoor heb ik geen bewijs kunnen vinden. De tweede mogelijkheid is, dat de samenstellers van de Monumentenlijst uit 1908 niet goed rondgekeken hebben op de klokkenzolder en één in een duistere hoek hangend exemplaar over het hoofd gezien hebben. Tevens is het mogelijk dat men in IJsselstein ten onrechte in de mening verkeerde dat er bij de brand drie klokken werden vernield. Dit lijkt mij overigens niet waarschijnlijk. De laatste mogelijkheid is dat men in 1908 wel die derde klok heeft gezien, maar dat het om de een of andere reden niet de moeite waard is die in de lijst te vermelden. Zeker is dat bij de fatale ramp een klok van 341 jaar oud (namelijk het exemplaar uit 1570) ten prooi valt aan de verzengende hitte. Hoe het ook zij, onopgeloste details hebben binnen een artikel hun charmes!

In 1916 is de restauratie van de kerk beëindigd en die van de toren in 1929. In 1930 giet de firma Van Bergen uit Heiligerlee drie nieuwe klokken. De gewichten ervan zijn: 2160, 1280 en 879 kg. Ze worden door de kerkelijke gemeente aan de burgerlijke gemeente geschonken (de toren is dan immers al gemeente-eigendom) onder voorwaarde, dat de N.H. Kerk het recht heeft om van de klokken gebruik te maken voor het aankondigen van de godsdienstoefeningen, bij kerkelijke plechtigheden en begrafenissen.

Het is mogelijk dat zelfs een geïnteresseerde lezer(es) langzamerhand het spoor bijster raakt door al die komende en gaande klokken. Het doet een beetje denken aan het kinder-raadseltje over het aantal passagiers in een autobus, nadat er voortdurend mensen in- en uitgestapt zijn. Ten behoeve van hen die de genoemde gegevens concreet voor zich willen hebben, is op één der volgende pagina's een schematisch overzicht geplaatst van de klokken in de toren van de N.H. Kerk.

De nieuwe klokken (van circa 1929) hangen goed en wel zo'n tien jaar in de toren, als ons land op wrede wijze betrokken wordt bij

Historie van de klokken van de gemeentetoren

1535	Vier nieuwe klokken	 1535	 1535	 1535	 1535
1568	Drie klokken door brand verwoest	 1535	—	—	—
1569	Drie nieuwe klokken erbij	 1535	 1569	 1569	 1569
1651	De klok uit 1535 wordt omgesmolten tot een nieuwe klok	 1651	 1569	 1569	 1569
1675	Nog 3 klokken aanwezig	 1651	 1569	 1569	—
1733	Een klok uit 1569 begeeft het en wordt vervangen	 1651	 1569	 1733	—
1780	Een nieuwe klok erbij	 1651	 1569	 1733	 1780
1908	De samenstellers van de Monumentenlijst geven informatie over 2 klokken	—	 1569	—	 1780
1911	Bij de band worden alle klokken verwoest	—	—	—	—
1930	Drie nieuwe klokken	 1930	 1930	 1930	—
1943	De 3 klokken worden verwijderd	—	—	—	—
1945	Na de bevrijding keert één klok terug	 1930	—	—	—
1956	Er komt een carrillon. Twee klokken doen, met die uit 1930, dienst als luid- en carillonklok	 1930	 1956	 1956	—

afb. 1
De uit 1930 date-
rende luidklok
van 879 kg,
welke na de oor-
log in de toren is
teruggekeerd.

de Tweede Wereldoorlog. Naarmate de oorlogshandelingen voortduren, wordt het voor de bezetter een steeds groter probleem om aan geschikte materialen te komen. Op 18 juni 1941 vaardigt het Duitse opperbevel de eerste zogenoemde Metaalverordening uit. Iedereen is verplicht alle roerende metalen die gemist kunnen worden in te leveren. Uitdrukkelijk wordt er aan toegevoegd dat de verplichting tot inlevering niet van toepassing is op kerkklokken. De metaalvoorraad van de Duitsers raakt verder uitgeput, zodat een jaar later (op 21 juli 1942) een nieuwe verordening van kracht wordt. Hierin bepaalt de Rijkscommissaris, Seyss Inquart, dat ook kerkklokken, gedenktekens, melkbussen, bierleidingen e.d. opgeëist kunnen worden. De Duitse bezetter probeert de Nederlanders ervan te overtuigen dat het hun plicht als vaderlander is de klokken af te staan. In een krant uit die dagen wijst men erop dat:

"... de Europeesche verplichtingen in den strijd tegen het bolsjewisme kunnen leiden tot maatregelen en omstandigheden die zelfs ook in het persoonlijk leven ingrijpen, dus zeker ook in het culturele en nationale leven. In het uiterste geval kunnen tenslotte beter eenige kerkklokken sneuvelen dan dat Stalin's horden hier zouden komen huishouden, om ons de zegeningen van het bolsjewisme te brengen."

Die 'eenige kerkklokken' blijken er tenslotte in ons land vele duizenden te zijn. In 1941 (na de eerste Metaalverordening) levert de gemeente IJsselstein de klokresten in, die sinds de brand van 1911 in of bij de toren zijn blijven liggen. De Duitsers geven er f1335,- schadevergoeding voor. Op 16 februari 1943 verdwijnen, na de tweede Metaalverordening,

de drie klokken uit de gemeentetoren. De oneervolle klus wordt geklaard door de firma Meulenberg uit Heerlen. De lichtste klok (die van 879 kg) is na de capitulatie in goede staat teruggevonden en weer in de IJsselsteinse gemeentetoren gehangen, waar hij tot op de dag van vandaag nog hangt als luid- en carillonklok.

Op 6 september 1949 informeert de gemeente bij de firma Van Bergen naar de kosten van vervanging van de twee verloren gegane klokken. Deze bedragen f18.524,- en 75% hiervan zou door het Rijk worden vergoed op grond van de 'Wet Wederopbouw Publiekrechtelijke Lichamen'. Opgemerkt moet worden dat op dit te vergoeden bedrag f2700,- in mindering wordt gebracht. Dit is namelijk het bedrag dat de gemeente in 1943 verzuimd heeft te declareren op grond van art.4, 2e lid, der Metaalverordening van 1942. (Overigens bevindt zich in het gemeente-archief een brief van het ministerie van Financiën, gedateerd 21 maart 1958, waarin sprake is van een vergoeding van f22.068,73). In februari 1955 hangt er nog steeds slechts één enkele klok in de gemeentetoren, maar daar staat tegenover dat de ambities van de gemeente IJsselstein aanzienlijk gestegen zijn. Men wil een carillon!

Het carillon in de gemeentetoren

In een brief, gedateerd 15 februari 1955, gericht aan klokkengieterij Van Bergen, verzoekt de gemeente om informatie over de aanschaf van een volledige beiaard met drie luidklokken (tevens carillonklokken) als basis. De gedachten van de gemeente gaan uit naar een klokkenspel van drie octaven, compleet met beiaardklavier en automatisch speelwerk. De ongeschonden uit de oorlog gekomen klok (F-klank) kan dan dienst doen als grootste luidklok en is tevens de ondertoon in het carillon.

Daan is er een hiaat in de correspondentie over het klokkenspel. Intussen blijkt de gemeente in zee te zijn gegaan met een concurrerende klokkengieterij. Ruim vier maanden later krijgen B & W namelijk een brief (28 juni 1955) van klokkengieterij B. Eijssbouts te Asten, waarin een woordvoerder van de firma schrijft het bijzonder aangenaam te vinden dat ze de opdracht mag uitvoeren tot het leveren van een carillon. De levering omvat 37 klokken, te weten:

luidklok toon A	circa 480 kg
carillon- tevens luidklok C	circa 270 kg
carillonklok toon D	circa 200 kg

carillonklok toon Dis	circa 170 kg
carillonklok toon E	circa 145 kg
7 klokken toon F2	
chromatisch t/m b2	circa 650 kg
12 klokken toon C3	
chromatisch t/m b3	circa 430 kg
13 klokken toon C4	
chromatisch t/m c5	circa 200 kg

Tevens wordt geleverd een bijbehorende klokkenstoel, klepels voor het handspel, een speelklavier, magnetische hamers voor het automatisch spel op 23 klokken, een automatisch speelwerk met filmband en alle elektrische apparatuur, 2 luidassen voor de klokken A en C. De totale prijs voor het carillon bedraagt f33.425,-. Wellicht ten overvloede moet opgemerkt worden dat de reeds aanwezige F-klok (879 kg) de 38-ste klok van het carillon vormt.

Van oudsher is het de gewoonte geweest om grotere klokken te voorzien van een naam of opschrift. Deze traditie is ook bij een aantal klokken van het IJsselsteinse carillon voortgezet. We noemen de opschriften van de diverse klokken.

Luidklok toon A:

*Mijn taak is rouw of vreugd verkonden
in droeve of in blijde stonden.
O dat ik nimmer moge duchten
een loos alarm of vals geruchte.
EIJSBOUTS ME FECIT*

Carillonklok tevens luidklok C:

*Op 26 mei 1955 besloot de gemeenteraad tot
plaatsing van dit klokkenspel ter herinnering aan
de bevrijding in 1945.*

Carillonklok toon D:

Ludens laudo Deum (Al spelende loof ik God)

Tweede halftoon, toon Dis:

*Non singuli, sed cuncti valemus (Als enkeling
kunnen we niets, wel gezamenlijk)*

Carillonklok toon E:

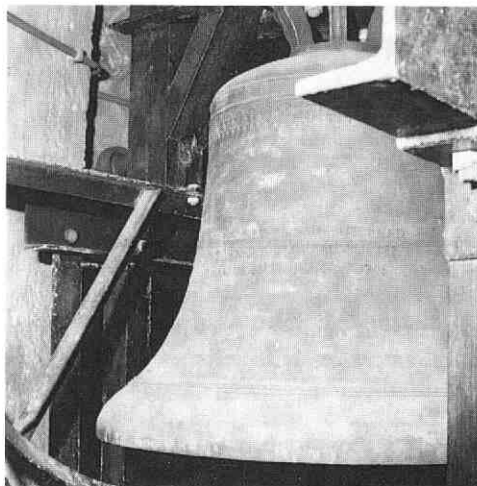
*Vincant nos cives concentu (Moge de harmonie
der burgers de onze overtreffen)*

Carillonklok toon F:

*Auctorem omnium augeo (Ik verheerlijk de
Schepper in alles)*

Het kleinste klokje:

*Parvulus parvulis pulsor (Ik, de kleinste, luid
voor de kleinsten)*

afb. 2.
Luidklok C met
het herdenkings-
opschrift.

Dan breekt de grote dag aan waarop het klokkenspel officieel wordt overgedragen aan de gemeente. Er zijn tachtig genodigden, onder wie dominee E.R. Damsté, pastoor L.H.B. Sanders, burgemeester J.J. Abbink Spink van IJsselstein en de burgemeesters van Amersfoort, Oudewater en Schalkwijk.

Op maandag 30 april 1956, Koninginnedag, vindt een eerste feestelijke bespeling van de nieuwe beiaard plaats. Tussen 11.45 en 12.45 uur speelt Chris Bos, stadsbeiaardier van Utrecht, de volgende melodieën.

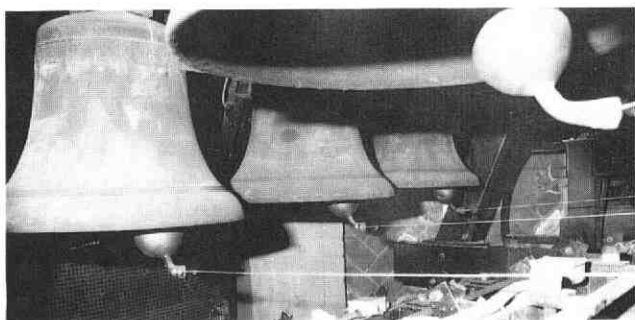
1. Wilhelmus
2. O Nederland
3. Merck toch hoe sterck
4. Giga
5. Driekusman
6. Skotse Trije
7. Thema met variaties (S.Nees)
8. Klokkenspel-suite
 - Het Sneker Klokspel
 - Advocaten en procureuren
 - Ik voer laatst uit Holland
 - De lustige boer
 - Rondo
9. Wilt heden nu treden
10. Gelukkig is het land

Het namiddagprogramma neemt Stef van Balkom, stadsbeiaardier van Den Bosch, voor zijn rekening.

1. Wilhelmus
2. Vaderlandse liederen
3. Preludium en Menuet (J. van Hoof)
4. Londonderry Town
5. Stefansturm
6. Driekusman

7. Gavotte pastorale (G.Clément)
8. Rintintin
9. Het patertje langs de kant
10. Heer Jezus heeft een hofken
11. Daar was een sneeuwwit vogeltje
12. Komt vrienden in het ronde
13. De gilde viert
14. Het liedje van de beiaardier (E.Hullebroek)
15. Tineke van Heule
16. Hollandse boerendansen

Op 29 september 1957 verschijnt het keuringsrapport van de Nederlandse Klokkenspelvereniging. Het is een lijvig verslag, waarin

afb. 3
Drie klokken uit
het carrillon.
Let op de trekdra-
den aan de kle-
pels.

o.a. alle mogelijke facetten van timbre, stemming, klankkleur en samenklank van de klokken beoordeeld worden. Het betreft hier een zeer gedetailleerd oordeel door vakspecialisten. De gemiddelde IJsselsteiner zal er niet van wakker liggen dat in de kleinere klokken van het carillon ... "de partiaal welke doorgaans als een reine kleine terts wordt gestemd, hier als een neutrale terts is gestemd, hetgeen als nadeel heeft dat de samenklank van meerdere klokken vooral in de mineur-accorden minder consone- rend wordt."

Het keuringsrapport is doorspekt met der- gelijke volzinnen. Sommige passages doen denken aan de woorden waarmee een wijn- kenner het bouquet, de smaak en de afdrank van een mooie wijn bejubelt. Hier volgt zo'n stukje uit het keuringsverslag.

"Wat het timbre betreft dient voorop te worden gesteld, dat alle klokken wat de uitklinktijd aan- gaat ruimschoots aan de eisen voldeden en dat het karakter van het timbre in de meeste gevallen wel- dadig aandeed. Van de meeste klokken moet het timbre worden gequalificeerd als helder, opgewekt, gaaf en rond. Wat de overige klokken betreft, is opgevallen dat de c" bij de aanslag een ietwat hees bijgeluid heeft."

De beiaard-inrichting wordt grondig geïnspec- teerd:

"De wijze waarop de klokken in de klokken- stoel zijn opgehangen is in zoverre enigszins anders dan gebruikelijk, dat hier de kleinste klok- jes het laagst - vlak boven de cabine - zijn opge- hangen en de overige klokken hoger hangen naar- mate ze groter worden. Gezien de goede accoes- tiek in de toren brengt deze wijze van ophangen in dit geval geen bezwaren met zich mede, terwijl het voordeel is, dat de beiaardier nu een betere controle heeft over zijn spel, doordat de kleinste en minst resonerende klokjes het dichtst bij hem /haar hangen en de sterkst klinkende en meest resonerende klokken ook het verst verwijderd han- gen."

Beoordeling van de speeltafel:

"De speeltafel is geconstrueerd volgens de gebruikelijke standaardmaten en voldoet wat de bouw en afwerking betreft aan de eisen van deug- delijk vakmanswerk. Met vreugde stelden wij vast, dat ook hier (gelijk tegenwoordig meer geschiedt bij drie-octaafsbeiaarden in c") het pedaal een omvang heeft van c" tot en met g", in tegenstelling tot vroeger, toen men bij kleinere beiaarden met een pedaal van slechts één octaaf placht te vol- staan.

Waardering verdient het voorts, dat zoveel mogelijk middelen zijn gebruikt om te voorko- men, dat de beiaardier tijdens het spelen wordt gehinderd door het nimmer geheel te vermijden klepperen van de toetsen van het manueel en pedaal in het frame. Opgemerkt moet echter wor- den, dat de speling van de toetsen van het manu- aal in het frame zeer gering is, in verband waar- mede het van groot belang is, dat het in de cabine steeds zo droog mogelijk blijft, aangezien bij onverhoopt vochtig worden van de toetsen het hout zodanig zou kunnen gaan uitzetten, dat de toetsen na de aanslag in het frame blijven vastzit- ten, althans niet tijdig genoeg weer omhoog komen. Gelukkig bleek, teneinde dit gevaar te keren, inmiddels reeds een elektrische verwar- mingsinstallatie in de cabine te zijn aange- bracht."

Voorts geeft de voorzitter van de 'Neder- landse Klokkenspel-vereniging', R. de Waard, enkele adviezen voor het automatisch spelen- de klokkenspel.

"Wist u dat dit systeem de mogelijkheid biedt om op ieder uur en half uur van de dag een ande- re melodie te laten klinken, zodat men aan deze melodie en eventueel het karakter daarvan kan weten hoe laat het is! Wat bijvoorbeeld te denken van het volgende 14-uren programma, van 8.00 tot 22.00 uur:

8.00 uur: 'Wordt wakker, het zonnetje is al op.'

8.30 uur: 'De morgen breekt aan.'

9.00 uur: 'Daantje zou naar school toe gaan.'

Vervolgens onderscheidene liederen, waarbij in de namiddag wellicht een lied als 'Middagslaapje' van J.Worp op zijn plaats zou zijn. Verder bijvoorbeeld:

17.00 uur: 'De gilde viert' (borreltijd)

17.30 uur: 'Eerst een beetje meel, dan een beetje melk.'

18.00 uur: 'het Angelus'

18.30 uur: 'Het zonnetje gaat van ons scheiden.'

19.00 uur: 'Door heel de omtrek melden.'

En dan verder naarmate het later wordt: 'Eine Kleine Nachtmusik' of één van de wiegeliederen van Schubert of Brahms. Wat te denken van een serie regenliederen voor een periode van slecht weer, liederen met betrekking tot de verschillende jaargetijden. Een band voor bijzondere gelegenheden, zoals het bezoek van buitenlandse gasten, zou verrassende effecten teweeg kunnen brengen.'

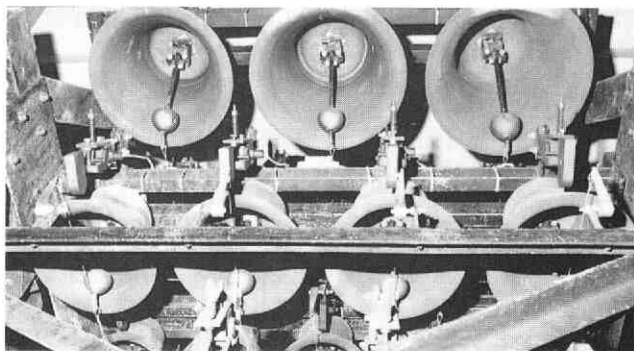
Zelfs de stand van de galmborden wordt in de keuring betrokken.

'Zoals de stand van de galmborden thans is, klinkt de beiaard het sterkste op een afstand van 100 à 200 meter afstand van de toren. Wil men echter zoveel mogelijk bevorderen dat de beiaard ook op een grotere afstand goed zal kunnen worden gehoord, dan is een meer horizontale stand van de galmborden stellig aan te bevelen.'

Mogelijk zal daar in de toekomst wat aan gedaan kunnen worden, door de galmborden draaibaar te maken. De slotconclusie van de keuring van het IJsselsteinse carillon geeft de inwoners van onze IJsselstad gelukkig reden tot gepaste trots.

'Het bovenstaande samenvattende moeten wij vaststellen, dat de beiaard als geheel alleszins een felicitatie waard is en door de Nederlandse Klokkenspel-vereniging onvoorwaardelijk wordt goedgekeurd.'

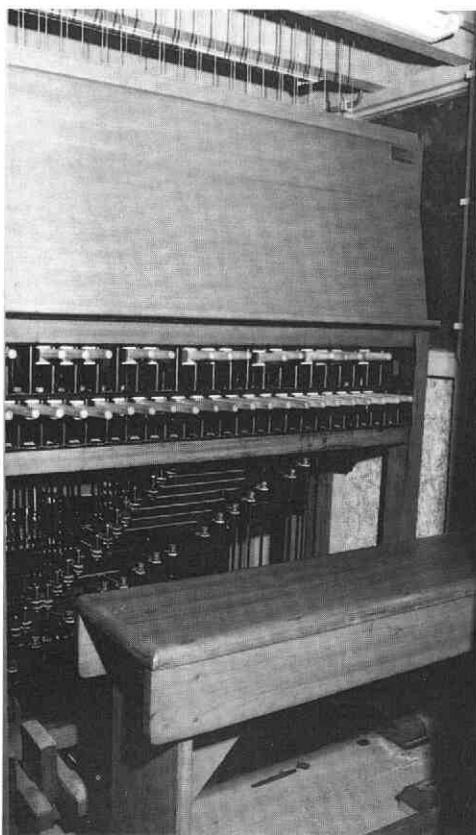
In de eerstvolgende jaren na 1957 doen zich ten aanzien van het carillon geen spectaculaire ontwikkelingen voor. Af en toe is er enige bezorgdheid over het feit dat door het verteren van de gaasafdichting van de galmgaten en de lichtopeningen van de gemeentetoren de vogels onbelemmerd toegang hebben tot het inwendige van de toren en het zich daarin bevindende carillon, hetgeen vervuiling met zich meebrengt. Om de vogels uit de gemeentetoren te weren, adviseert 'Monumentenzorg' roosters aan te brengen. De directeur

van de Technische Diensten IJsselstein be-
treurt dit advies, omdat door dergelijke roos-
ters in de galmgaten het geluid van de klok-
ken ernstig zal worden gedempt.

afb. 4
We zien 7 klok-
ken in het carril-
lon van de onder-
zijde.

In 1966 besluit men een elektrische luidin-
stallatie in de toren aan te brengen. Enkele
jaren later, als de restauratieplannen van kerk
en toren vaste vormen gaan aannemen, wordt
duidelijk dat ook het carillon aan een grondige
revisie toe is. De kosten die daarmee verband
houden, zijn niet-subsidiabel. Tijdens de uit-
gebreide restauratie van de N.H.Kerk in
1982/1983 wordt het carillon door de firma
Eijsbouts totaal gereviseerd. Het zal geen ver-

afb. 5
Speeltafel van het
carrillon.

bazing wekken dat hiermee grote bedragen gemoeid zijn. Het totale bedrag van leveringen en werkzaamheden door de klokkengieterij in rekening gebracht, is f97.811,20. Hiervan is ongeveer 16% (namelijk f15.386,20) besteed alleen al aan het demonteren en afvoeren van alle klokken, klepels en klokassen naar de klokkengieterij.

Na deze grondige restauratie blijft het (gelukkig alleen in figuurlijke zin) een jaar of tien stil rond het carillon. In deze periode schenkt Maria Blom, oud-beiaardier twee carillonklokjes. Het totaal aantal klokken komt dan op 40, waarvan er op het moment van schrijven 39 als carillonklok gebruikt worden en één (nog) uitsluitend als luidklok. In 1991 komt het IJsselsteinse klokkenspel opnieuw in de belangstelling te staan. Stadsbeiaardier Boudewijn Zwart brengt het idee naar voren om het carillon uit te breiden met een vierde octaaf. Deze suggestie vindt bij een aantal IJsselsteiners weerklank. De handen worden ineens geslagen om via een spectaculaire actie de beiaard te kunnen uitbreiden met tien klokken. Als afsluiting van dit deel van het artikel volgen enkele citaten uit een publikatie in het Utrechts Nieuwsblad van donderdag 4 maart 1993:

UITBREIDING CARILLON WEER STAP DICHTERBIJ - van onze correspondent

IJSSELSTEIN - De uitbreiding van het IJsselsteinse carillon in de toren van de N.H.Kerk met één octaaf komt steeds dichterbij. Gistermiddag kon wethouder J. Kromwijk, als mede-initiatiefnemer en voorzitter van het comité Een Ton Voor Ons Carillon bekend maken dat via sponsoring inmiddels ruim tachtigduizend gulden is toegezegd. Dat gebeurde tijdens de onthulling van een groot bord in het plantsoen van de N.H.Kerk bij de Utrechtsestraat, waarop de sponsors van elke klok vermeld staan.

Eind '91 maakte stadsbeiaardier Boudewijn Zwart in deze krant zijn grote wens kenbaar om het gat tussen de grootste (luid)klok (die door een gift van Terberg kon worden aangesloten op het klavier) vol te maken met tien klokken, oftewel een vierde octaaf. Deze oproep leidde tot de oprichting van het carillon-comité, bestaande uit mevrouw A.C.M. Roest Crollius, mevrouw S. van Zwieten (secretaris) en de heren L. Murk (historische kring), J.M. Bodewes, B. Zwart (stadsbeiaardier), P.H. Winkelaar (stichting bevordering muziekonderwijs) en wethouder J. Kromwijk. De Soroptimisten Club Utrecht Nedersticht pakte de uitbreiding van het carillon op als inauguratie-

project bij haar oprichting en wist daarmee ruim f4.500,- (goed voor een zogenaamd diskantklokje) bijeen te brengen.

Na de grote actiedag in mei hoopt het carillon-comité het benodigde geld (ruim f106.000,-, red.) bijeen te hebben om de tien klokken te laten gieten. Als alles volgens plan verloopt, kan Boudewijn Zwart dan rond de kerstdagen een nog mooier carillongeluid over IJsselstein uitstrooien. Met vier octaven kan het nog veel warmer klinken en ook wat lager. Dat vinden de meeste mensen aangenamer. De meeste muziek is ook gericht op vier octaven. Zeker moderne muziek vraagt om een grotere omvang. Uitbreiding van het carillon is voor mij een enorme vooruitgang. Ik heb dan meer mogelijkheden om het carillon te laten 'zingen', aldus een enthousiaste Boudewijn Zwart, die bijzonder is ingenomen met de actie.

Het IJsselsteinse carillon dat, mede door zijn ideale plaatsing in de 'gesloten' toren (waardoor het geluid gefilterd door de luiken naar buiten komt) en de rustige ligging, in ons land al hoog staat aangeschreven, wordt met de completering van het vierde octaaf nog unieker.

De klokken van de Nicolaasbasiliek

De R.K. St.Nicolaaskerk is, als laat-19e eeuws bouwwerk, nog jong vergeleken met haar IJsselsteinse naamgenoot. Ze wordt tussen 1885 en 1887 gebouwd naar een ontwerp van architect Alfred Tepe. Pastoor J.W. van Leuffen vermeldt in het 'Liber Memorialis' (een parochie-logboek) in 1887 de schenking van een drietal klokken. Ze zijn in 1886 gegoten in de klokkengieterij van Petit & Fritsen te Aarle Rixtel. Traditiegetrouw krijgt elke klok de naam van de milde gever. Hier volgen de gegevens van de betreffende klokken.

GROTE KLOK

Deze weegt 1510 kg, heeft een diameter van 1,32 m en het opschrift luidt:

'Deo optimo Maximo Sanctoque Ecclesiae Patrono Nicolao dicabit me Antonius (van Kippersluis, red.), cujus et nomen gero. IJsselstein 1886. Petit et Fritsen me funde-runt.'

'Antonius, wiens naam ik draag, heeft mij toegewijd aan de Allerhoogste God en aan de heilige Nicolaas, patroon van de heilige Kerk. 1886. Petit en Fritsen hebben mij gegoten'.

TWEEDE KLOK

Deze weegt 735 kg, heeft een diameter van 1,035 m en het opschrift luidt:

'In honorem Beatae Immaculae Virginis Mariae Ecclesiae nostrae in IJsselstein me

dono dedit Gertrudis (Groeneveld, red.), ita et ego vocar. 1886. Petit et Fritsen me funde-runt.'

'Gertrudis, zo word ik genoemd, heeft mij ten geschenke gegeven ter ere van de gelukzalige onbevleete maagd Maria van onze kerk in IJsselstein. 1886. Petit en Fritsen hebben mij gegoten.

KLEINE KLOK

Deze weegt 435 kg, heeft een diameter van 0,87 m en het opschrift luidt:

'Sanctissimo Jesu Cordi sacratum ab Erkelina (v.d. Voorn, red.), cujus et ego nomen accepi. IJsselstein 1886. Petit et Fritsen me funde-runt.'

'Door Erkelina, wiens naam ik heb aangenomen, ben ik toegewijd aan het Heilig Hart van Jezus. IJsselstein 1886. Petit en Fritsen hebben mij gegoten'.

Nota bene: de genoemde gewichten zijn volgens opgave van de firma Petit & Fritsen. De firma Meulenberg, die op last van de Duitse bezetter deze drie klokken in 1943 verwijderd, noemt als gewichten respectievelijk: 1410, 680 en 420 kg, een aanzienlijk verschil! Het verschil in gewicht is in ieder geval voordelig geweest voor de Duitsers, die immers een (bescheiden) kilogramvergoeding uitkeren aan de gedupeerden.

Op 10 mei 1940 heeft de Tweede Wereldoorlog ons land in zijn greep. Zoals op één der voorafgaande pagina's is vermeld, probeert de Duitse bezetter via twee Metaalverordeningen de metaalvoorraden op peil te houden.

Pastoor-Deken W.H. de Grijns ziet de bui al hangen. Hij is echter altijd een man geweest die de blik op de toekomst gericht houdt. Zo doet zich het merkwaardige feit voor dat de eerwaarde heer De Grijns begin februari 1943, vooruitlopend op het einde van de oorlog, pogingen doet om bij Petit & Fritsen al drie nieuwe klokken te bestellen, terwijl de te vervangen exemplaren nog in de toren hangen! De klokkengieterij laat in een brief van 18 februari 1943 weten dat het IJsselsteinse R.K. Kerkbestuur met haar bestelling op de voorkeurslijst zal worden geplaatst, maar dat er nog geen overeenkomst voor de levering van nieuwe klokken kan worden aangegaan. Daags daarna (19 februari) worden de klokken van de St.Nicolaaskerk op bevel van de Duitse Wehrmacht uit de toren verwijderd door de firma Meulenberg uit Heerlen.

Vanzelfsprekend is niet alleen de stad IJsselstein haar klokken op die manier kwijt-

geraakt. Van de 9000 luid- en speelklokken die ons land in 1940 telt, gaan er 4660 verloren. Overigens hebben de Duitsers ook hun eigen klokken niet gespaard: van de ongeveer 120.000 Duitse klokken worden er zo'n 90.000 omgegoten tot koper en tin.

Door een samenloop van omstandigheden krijgt de bezetter de gegevens van de Nederlandse klokken als het ware op een presenteerblaadje aangeboden. Het geval wil namelijk dat in 1937/1938 nijvere medewerkers van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg (in opdracht van het ministerie van Defensie) een rapport hebben opgesteld van alle klokken in ons land. In die lijst is vermeld welke exemplaren grote cultuur-historische waarde hebben. Dat is circa 10% van alle klokken. De Duitsers krijgen dit rapport in handen en hoeven vervolgens niets anders te doen dan een groot deel van de 90% die (historisch gezien) van minder waarde is uit de aangegeven torens te halen.

Van de andere kant is het, achteraf gezien, een geluk bij een ongeluk geweest dat een dergelijk rapport bestaan heeft, omdat alle Nederlandse klokken op die manier zijn gedocumenteerd. Terugvordering na de oorlog, of vervanging door identieke exemplaren wordt daardoor vergemakkelijkt. De oorspronkelijke klokken van de R.K. Nicolaaskerk zijn nooit meer teruggekeerd en zijn in 1943 vrijwel

afb. 6
De in 1943 verdwenen klok van de IJsselsteinse stadhuistoren. Na de oorlog is hier een nieuwe klok teruggeplaatst.

Datzelfde is waarschijnlijk gebeurd met de klok van het oude stadhuis, een vrij kleine klok van 250 kg. Dit exemplaar is in februari 1943, tegelijkertijd met de klokken van de beide IJsselsteinse kerken, door de Duitsers meegenomen.

Een klok uit het naburige Lopikerkapel is op bijzondere wijze aan de smeltoven ontsnapt. Deze klok wordt, samen met tientallen bronzen soortgenoten, per schip over het IJsselmeer getransporteerd. Het verzet pleegt dan een sabotagedaad, zodat het schip met lading en al in de golven verdwijnt. Na de oorlog zijn al deze klokken weer in de torens van herkomst gehangen.

Deken De Grijs maakt intussen van de nood een deugd en laat na de klokkenroof in 1943 een cirkelzaag van de firma Schilte in de toren aanbrengen. De hamerslag van het uurwerk laat op die manier toch de hele en halve uren, zij het wat minder welluidend, aan de IJsselsteinse bevolking horen.

Het kerkbestuur van de parochie stelt op 21

februari 1943 een officiële verklaring op waaruit blijkt dat de drie klokken door de reeds genoemde Heerlense firma zijn verwijderd. Op 10 mei 1940 is de geschatte waarde f7000,-. Voorts wordt in de verklaring vermeld dat de (ijzeren) klepels in de toren zijn achtergebleven.

Ruim twee jaar later viert Nederland de bevrijding. Pastoor-Deken De Grijs heeft dat net niet meer kunnen beleven: terwijl de tanks van de geallieerden IJsselstein bereiken, wordt deze markante persoonlijkheid in IJsselstein ten grave gedragen.

In zijn plaats zet pastoor L.H.B. Sanders zich, na het sluiten van de vrede, in om bij Petit & Fritsen zo snel mogelijk drie nieuwe klokken te bestellen. Na enige stagnatie door een bij de post verloren geraakte bestelbrief, wordt door de klokkengieterij toegezegd dat de klokken in de tweede helft van 1948 kunnen worden geleverd.

Op 4 december 1947 bericht het Centraal Bureau Vergoeding Militaire Vorderingen dat de aanvraag van het kerkbestuur om voor een financiële bijdrage in aanmerking te komen, wordt ingewilligd. De prijs die voor de nieuwe klokken dient te worden betaald is bijna het dubbele van de taxatiewaarde van 10 mei 1940, namelijk f13.868,75.

Op donderdag 7 oktober 1948 arriveren de nieuwe klokken in IJsselstein. Aanvankelijk heeft men het plan om de klokken aan de grens van de parochie met muziek af te halen, maar één der heren van de firma Van Rooyen vindt 'het afhalen van een stuk ijzer' geen voldoende reden om het personeel van de meubelfabriek daarvoor enkele uren vrij te geven. Omstreeks vier uur die middag wappert van kerktoeren en vele huizen de vaderlandse driekleur en korte tijd later rijdt de vrachtauto met de klokken voor de hoofdingang van de kerk. Pastoor Sanders, de beide kapelaans, de eervoorde heren A.Veldman en H.Timmer, als ook de heren kerkmeesters G.Aelbers, G.Pompe, G.Kromwijk en R. van Schaik zijn aanwezig om de klokken in ontvangst te nemen. Met behulp van vele bereidwillige handen en onder toezicht van de heer Van Zelst, gemeente-architect, worden de nieuwe klokken achter in de kerk opgehangen.

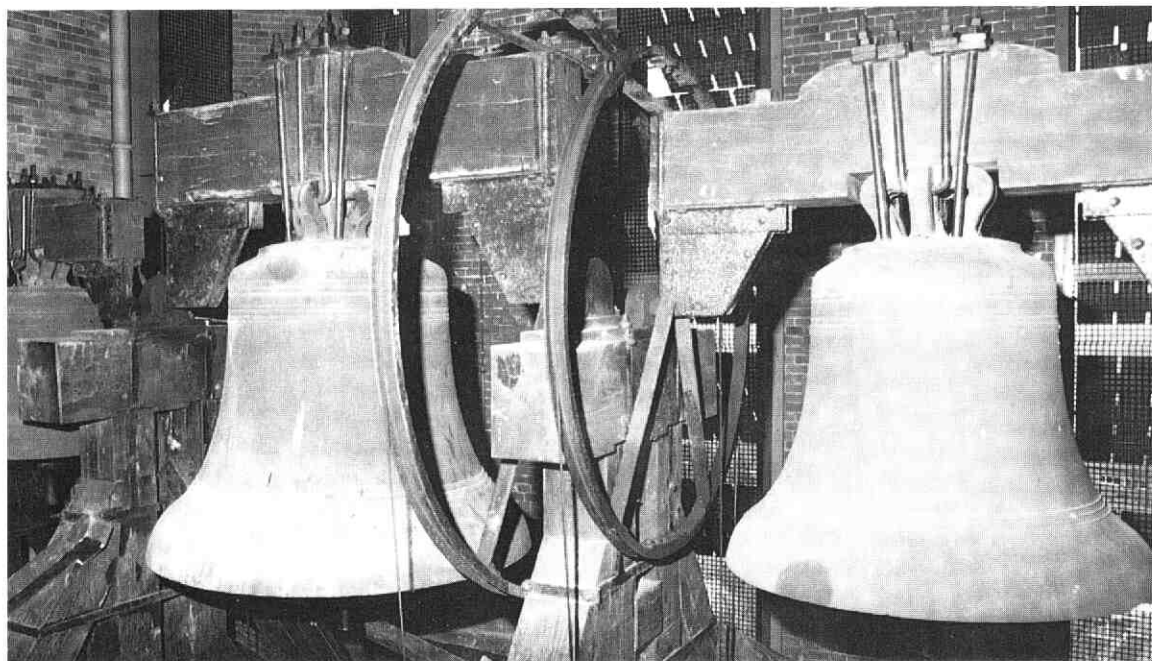
De kenmerken van de drie klokken, die nu zo'n 45 jaar in de toren hangen, zijn:

GROTE KLOK

Deze draagt een afbeelding van St.Nicolaas en heeft een gewicht van 1449 kg. Het opschrift luidt:

Afb. 7 en 8.
Een deel van de
door de Duitse
bezetting in 1943
gevoerde
Nederlandse
klokken op een
opslagplaats te
Doesburg.
Op de onderste
foto worden de
klokken geladen
voor verscheping
over het
IJsselmeer naar
Hamburg.

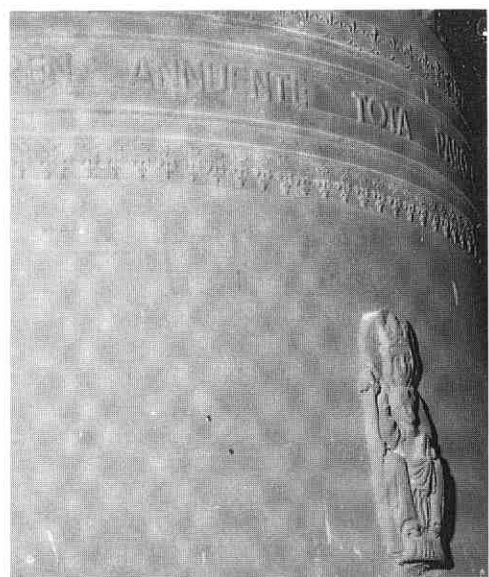

'Deo Optimo Maximo Sanctoque Ecclesiae Patrono Nicolao ex munificentia Parochum dedicata sum. IJsselstein 1948'.

'Dankzij de grote mildheid van de parochie ben ik toegewijd aan de allerhoogste God en aan de heilige Nicolaas, patroon van de heilige Kerk, IJsselstein 1948'.

TWEEDE KLOK

Deze draagt een afbeelding van O.L.V. van Eiteren en heeft een gewicht van 714 kg, Het opschrift luidt:

'In Honorem Dominae Nostrae in Eiteren annuente tota Paroecia Nomen Mariae gero. IJsselstein 1948.'

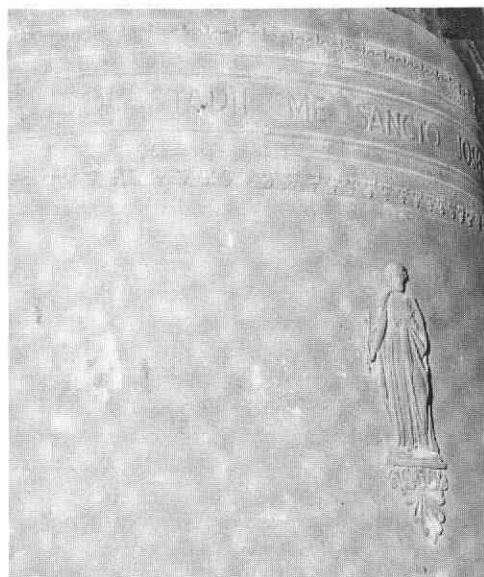
'Met instemming van de hele parochie draag ik de naam van Maria, ter ere van Onze Lieve Vrouwe van Eiteren. IJsselstein 1948'.

KLEINE KLOK

Deze draagt een afbeelding van St.Jozef en heeft een gewicht van 436 kg.

Het opschrift luidt:

'Anno Domini 1948 Consilium Fabricae Iso-

Afb. 9
De drie luidklokken in de Nicolaasbasiliek. Op de voorgrond de middelste klok, in het midden de grootste en op de achtergrond de kleinste.

Afb. 10 links.
Detail van de tweede klok met de afbeelding van OLV van Eiteren

Afb. 11 rechts.
Detail van de kleine klok met de afbeelding van St. Jozef.

Afb. 12
De fabriek van
Petit en Fritsen
te Aarle-Rixtel
waar de klokken
van de Basiliek
zijn vervaardigd
en welke tevens
de uitbreiding
van het carillon
van de
Hervormde kerk
zal verzorgen.

lastadii me Sancto Joseph Universalis Ecclesiae Patrono sacrauit'.

'Het kerkbestuur van IJsselstein heeft mij in het jaar des Heren 1946 toegewijd aan de heilige Jozef, patroon van de hele kerk.'

Op 13 oktober 1948 heeft de plechtige wijding der klokken plaats. Met klimop en bloemen versierd zijn ze achter in de kerk opgehangen. Na de wijding is er een plechtig lof waarin pater Tarcisius Pompe, zoon der parochie, een feestelijke predikatie houdt.

Dan eindigt de bescheiden geschiedschrijving van de klokken der huidige Nicolaasbasiliek. Tijdens de restauratie van de kerk (tussen 1968 en 1972) zijn ten aanzien van de drie klokken geen veranderingen opgetreden.

GERAADPLEEDE LITERATUUR EN BRONNEN

- Verordeningenblad voor het bezette Ned. gebied, uitgaven van 1942 en 1943.
- Luidklokken in Oudewater, door P.G.Knol, verschenen in 'Heemtijdingen', nr. 2, juli 1989.
- Van paardebel tot speelklok, door André Lehr, Zaltbommel, 1981.
- Diverse teksten (verslagen, rekeningen, brieven e.d.) afkomstig uit het gemeentelijk archief van IJsselstein.
- Diverse teksten (Liber Memorialis, briefwisselingen, rekeningen, verslagen e.d.) afkomstig uit het archief van de R.K. Nicolaaskerk in IJsselstein.
- Diverse uitgaven van de H.K.IJ., in het bijzonder de nrs. 3, 18 en 24/25.
- Privé-archief van dhr. L. Murk.

'BAD EN ZWEMINRICHTINGEN' TE IJSSELSTEIN

door C.A. van Duuren

Historie

Net als gaan, lopen, klimmen en springen moet het zwemmen tot de oudste lichaamsbewegingen worden gerekend. Van de Egyptenaren, Grieken en Romeinen is al bekend dat zij gezwommen hebben.

In ons land zwommen de Germanen in de rivieren en in de middel-eeuwen behoorde het zwemmen tot een van de zeven ridderlijke volmaakheden. De boeren en stedelingen zwommen niet, de schippers en vissers wel en zij organiseerden op bijzondere dagen watertoernooien.

In 1830 wordt in Breda de eerste militaire zwemschool in Nederland opgericht. In 1846 de eerste particuliere zwemschool te Amsterdam. Rond 1920 begint de betekenis van het schoolzwemmen in Nederland meer gestalte te krijgen. Vooral de 'Nederlandsche Zwembond' en de 'N.V. De Verenigde Sportfondsenbaden' hebben hierin een grote rol gespeeld. In 1941 werd in 74 gemeenten schoolzwemmen gegeven en in 1958 is dit aantal verdubbeld.

In een waterrijk land als Nederland zou natuurlijk iedereen de zwemkunst machtig moeten zijn. In de loop van dit artikel zal blijken dat de redenen om te gaan zwemmen nogal variëren. Ziet de een het als noodzaak om de zwemkunst machtig te worden en zodoende minder kans te lopen om te verdrinken, voor anderen is het plezier van bewegen in het water al voldoende. Weer anderen gebruiken het water om aan hun conditie te werken.

Goede zeden

In de jaren na de tweede wereldoorlog probeert men in IJsselstein te komen tot de bouw van een "bad- en zweminrichting". "Het gebrek aan een dergelijke inrichting weegt minstens zo zwaar als gebrek aan woning-

ruimte" aldus een raadslid in 1947. Daarnaast maakt men zich ernstige zorgen over het verval van de goede zeden. Daarom moet de Algemene Politieverordening gewijzigd worden. Het gaat in die verordening om het volgende artikel:

ARTIKEL 68.

1. *Het is verboden, hetzij voor zichzelf, hetzij voor of namens anderen optredende, openbare zwem- of badinrichtingen of gelegenheden tot het nemen van lucht- of zonnebaden op te richten of te hebben.*

2. *Het is verboden, behalve in de inrichtingen of gelegenheden bedoeld in het eerste lid van dit artikel en tot het oprichten of hebben waarvan ontheffing is verleend ingevolge artikel 16 dezer verordening, en op andere dan daartoe door Burgemeester en Wethouders aan te wijzen plaatsen in het openbaar te zwemmen of te baden. Burgemeester en Wethouder kunnen ten aanzien van het zwemmen en baden op deze door hen aan te wijzen plaatsen nadere voorwaarden stellen.*

3. *In inrichtingen, de gelegenheden en op de plaatsen, in het eerste en tweede lid van dit artikel bedoeld, is het zwemmen en baden door mannelijke en vrouwelijke personen verboden.*

4. *Onverminderd de bevoegdheid van Burgemeester en Wethouders tot het stellen van voorwaarden, is het verboden zich te bevinden in de inrichtingen, de gelegenheden en op de plaatsen, in de vorenstaande leden van dit artikel bedoeld, zonder gekleed te zijn in een aan de eischen der openbare zedelijkheid voldoende costume.*

5. *Het is verboden zich buiten de badinrichtingen, de gelegenheden en de plaatsen, in het eerste en tweede lid van dit artikel bedoeld, te bevinden*

op straten en wegen of op van daaruit zichtbare plaatsen ongekleed, in badcostuum of in aanstoot gevende strand-, sport-, of andere kleding.

Aldus: 28 april 1947.

In de raadsvergadering wordt o.a. gediscussieerd over het verschil in baden of zonnebaden, en natuurlijk over het 'gemengd zwemmen'.

"Wat het toelaten van gemengd zwemmen beneden een bepaalde leeftijd betreft, daaraan is werkelijk gevaar verbonden, wanneer men toestaat, dat ouders gaan zwemmen met hun kinderen. Het is ontzettend moeilijk om een bepaalde leeftijdsgrens te trekken, beneden welke gemengd zwemmen geoorloofd is. Er zijn bijv. kinderen, die op hun 12e jaar al een zekere bekooring kunnen hebben voor de andere sexe. Ook kunnen bij sommige kinderen reacties opgewekt worden, die wij niet kunnen beoordelen. Men kan op dit terrein moeilijk normen stellen."

De voorzitter van de raad zegt nog eens nadrukkelijk dat: gemengd zwemmen thans onder strafbedreiging uitdrukkelijk verboden is. Hoewel deze artikelen ons als zeer achterhaald overkomen, hebben we ook nu te maken met een verval in de zeden, getuige de krantenartikelen uit 1989.

Een aantal inwoners van IJsselstein heeft een petitie ingediend bij de gemeente om het topless zwemmen te verbieden. Het College heeft positief gereageerd op dit verzoek, zodat topless zwemmen in de buitenbaden van de Hooghe Waerd in de komende jaren niet meer wordt toegestaan. De Raad is verdeeld over dit besluit en men spreekt van betutteling. Men vergelijkt IJsselstein met Staphorst.

In 1989 dient de Naturalisten Vereniging Nederland een verzoek in om in het binnenbad de gelegenheid te krijgen om naakt te kunnen zwemmen. Hiervoor wordt op zaterdag een uur gereserveerd. Natuurlijk wel na het aanbrengen van de nodige voorzieningen, zoals het ophangen van gordijnen, zodat men niet van buitenaf door de ramen kan kijken naar deze vorm van recreatief zwemmen.

Hieruit blijkt wel dat de zeden en gewoonten in de loop der jaren duidelijk veranderen.

Zwemmen in de Hollandse IJssel

In 1947 worden er dus door de gemeente 3 plaatsen in de gekanaliseerde Hollandse IJssel aangewezen waar in het openbaar gezwommen mag worden. Door de gemeente wordt een gewaarmerkte tekening vervaardigd. Hierop worden 2 plaatsen aangegeven waar de mannelijke personen mogen zwemmen en 1

1 plaats voor de vrouwelijke personen. Eén van de genoemde plaatsen is nabij de zg. "Drie Boeren".

De waterkwaliteit in de Hollandse IJssel is zeer onbetrouwbaar, maar bij gebrek aan een echte bad- of zweminrichting wordt daar toch gezwommen.

In 1957 besluiten B en W van IJsselstein om het zwemmen in de gekanaliseerde IJssel te verbieden i.v.m. een ernstige verontreiniging door faecaliën. Dit naar aanleiding van een brief van de Inspecteur der Volksgezondheid, de heer R. Schilt.

IJSELSTEIN.

Zwemverbod gekanaliseerde Hollandse IJssel.

De politieverordening van IJsselstein verbiedt het zwemmen of baden in het openbaar, behoudens op door Burgemeester en Wethouders aangewezen plaatsen. Verscheidene jaren geleden wezen Burgemeester en Wethouders 3 plaatsen aan in de gekanaliseerde Hollandse IJssel, alwaar het algemeen verbod tot in het openbaar zwemmen en baden niet zou gelden.

Zeer onlangs ontving het gemeentebestuur een schrijven van de Inspecteur van de Volksgezondheid, inhoudende een mededeling, dat uit een onderzoek was gebleken, dat het water op de bovengenoemde 3 plaatsen in de IJssel ernstig door faecaliën verontreinigd is. Daar het zwemmen in met faecaliën verontreinigd water een zeer groot gevaar vormt voor de volksgezondheid (o.m. overbrenging kinderverlamming!), hebben Burgemeester en Wethouders zich helaas genoodzaakt gezien de aanwijzing van de 3 plaatsen in de Hollandse IJssel waar gezwommen en gebaad mag worden in te trekken.

Dit besluit van het gemeentebestuur betekent, dat in IJsselstein nergens meer in het openbaar gezwommen of gebaad mag worden.

Burgemeester en Wethouders zijn overtuigd, van de welhaast onhoudbare toestand, welke door laatstgenoemd besluit is ontstaan, en blijven dan ook, ondanks de bestedingsbeperking, alles in het werk stellen om ten spoedigste tot de oprichting van een gemeentelijk zwembad te geraken.

Bovenstaand bericht is door burgemeester en wethouders op 29 juni 1957 aan alle dagbladen verzonden die in de regio verschijnen met het verzoek het bericht op te nemen in de nieuwskolom.

Zwembad Julianawijk

Omdat het zwemmen in de Hollandse IJssel gevaarlijk en verboden is, zoekt men naar andere mogelijkheden om toch te kun-

nen zwemmen. In de Julianawijk denkt men de oplossing gevonden te hebben door een kuil te graven, deze vol te laten lopen met water uit de IJssel en klaar is het zwembad. Het zwembad is bestemd voor de jonge kinderen uit de wijk. Als argument voor de aanleg van dit bad noemt men: "om hen zoveel mogelijk tegen zedelijke en lichamelijke gevaren te beschermen".

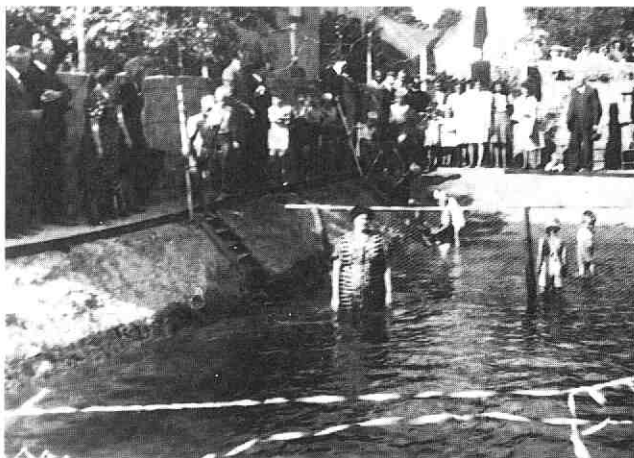
Het bestuur van de Buurtvereniging Juliana schrijft een brief aan Burgemeester en Wethouders om het bad op maandag 1 september 1947 te 3 uur officieel te komen openen. Jannigje van Dijk stelt een stuk grond beschikbaar voor dit bad en zij mocht als eerste een duik nemen in het zelfgegraven zwembad. Omdat er te weinig zand op de bodem ligt, komt ze onder de modder weer boven. In de daarop volgende jaren moet het bad steeds verbeterd worden, maar de inkomsten zijn van dien aard dat de gemeente subsidie moet verlenen.

De gemeente ziet het belang van het voortbestaan van dit zwembad in en besluit om met ingang van 1 januari 1948 een subsidie te verlenen van f 82,50 per jaar. Deze subsidie geldt voor 5 jaar, omdat men binnen afzienbare tijd tot de bouw van een gemeentelijke zweminrichting hoopt te komen. Aan de subsidie wordt onder andere de volgende voorwaarde verbonden: de exploitatie, de inrichting en het onderhoud van en het toezicht op het zwembad moeten geschieden ten genoegen van Burgemeester en Wethouders.

Op verzoek van Burgemeester en Wethouders stelt de gemeenteopzichter een rapport op. De zijanten van het bad moeten steiler afgestoken worden en de bodem en de wanden van een laag beton voorzien om vervuiling van het water tegen te gaan. De buurtvereniging kan dit niet zelf bekostigen, want de contributie van de 48 leden bedraagt in totaal f 124,80, namelijk f 0,05 per week. Daarvan moet f 82,50 aan huur betaald worden aan J. van Dijk. Voor de eerste inrichting is men een bedrag van f 200,- kwijt. De kosten van de betonbekleding worden begroot op f 700,- tot f 750,-.

Na een bezoek aan het zwembad komt de inspecteur van de volksgezondheid in zijn brief van 13 augustus 1949 met de volgende eisen:

- uit het oogpunt van de volksgezondheid dient het bad geheel afgesloten te worden van het bedenkelijke IJsselwater.
- als watervoorziening dient leidingwater genomen te worden.

- het bassin zal geheel van beton gemaakt dienen te zijn.
- rondom het bad dient een breed tegel terras of een flinke laag duinzand aangebracht te worden.
- indien de ruimte het toelaat, dient een eenvoudig zindelijk kinderprivaat aangebracht te worden, om de vervuiling van het water tot een minimum te beperken.

Dat deze aanpassingen de nodige kosten met zich mee brengen spreekt voor zich. Om de buurtvereniging tegemoet te komen, worden de kosten van aanleg ad f 860,- voor rekening van het waterleidingbedrijf genomen, verder wordt een levering van 2000 m³ water per jaar gegarandeerd. Kosten 5 ct. per kubieke meter.

Het water dient tussen des avonds 10 uur en des morgens 6 uur verversd te worden. Voordat een voor de buurtvereniging positief besluit genomen kan worden, moet natuurlijk een begroting overlegd worden. Daarom ter illustratie de begroting van het jaar 1950. Op 6 januari 1951 ontvangt de buurtvereniging de

afb 1 en 2.

Op de bovenste foto zien we Jannigje van Dijk de eerste duik in het bad nemen. Bij gebrek aan een badpak deed zij dit in een lichte zomerjurk. Op de onderste foto zijn de kinderen aan de beurt. De bodem en de wanden van het bad bestaan uit zand.

Exploitatierkening Julianabad te IJsselstein over 1950.		Jahresom.	Uitgaven
Saldo Januari 1950 (nadelig)	f	82.50	67.48
Subsidie Gemeente IJsselstein		62.50	
Contributie		132.58	
Entree zwembad		42.96.68	
Rekening ad 4%			
Huur perceel grond zwembad			82.50
Tekening van lelt			14.93
Banden - kapotmaken			8.00
Aanneming zwembad			2617.65
Kledschotjes			40.71
Gras en gas			80.05
Waterleiding (v.d. Broek)			9.95
Afleidings van rijscht			45.-
Caricatures			22.75
Rente van 1 Sept. - 31 Dec.			57.29
Referering geschillen			115.07
Saldo	f	4574.26	4574.26

De huur van het terrein bedraagt van 1 Sept 1950 af f 100.- per jaar, zangeren het terrein met het nieuwe bad groter is.

afn. 3
Exploitatierkening van het Julianabad over 1950.

bevestiging van bovengenoemde bedragen voor de aanpassing van het bad. Er is echter nog lang geen sprake van een gemeentelijke zweminrichting.

Aanvankelijk is het zwembad alleen bedoeld voor de jeugd uit de Julianawijk, maar in 1953 trekt de buurtvereniging weer aan de bel bij de gemeente:

"brengen met verschuldigde hoogachting ter Uwer kennis, dat de exploitatie van het zwembad niet lonend is, en de beide vorige jaren zelfs een groot nadelig saldo gaf;

- dat de oprichting van het zwembad bedoeld was alleen voor de Jeugd van de Julianawijk;
- dat het bad, op verzoek, ook is opengesteld voor kinderen uit IJsselstein, niet wonende in genoemde wijk;
- dat daardoor het bad meerdere uren moest worden opengesteld;
- dat dit gepaard gaat met meerdere uitgaven, als loon voor toezicht;
- dat, als gevolg van intensiever gebruik van het zwembad, het water meer moet worden ververs, waardoor de oorspronkelijk geschatte hoeveelheid water, belangrijk groter wordt;
- dat door genoemde oorzaken, alsmede door de koude, natte zomers van de laatste jaren de exploitatierkening veel te hoog werd en een groot nadelig saldo ontstond, redenen waarom

ondergetekenden zich genoodzaakt zien Uw College te verzoeken de subsidie van f 82.50 te willen verhogen tot f 300.- per jaar".

Onder dit verzoek staan de handtekeningen van het toenmalige bestuur, de heer A. Schalkwijk, voorzitter, de heer A.J. Both, secretaris en mevrouw J. de Lang van Dijk, penningmeester.

Bij het verzoek is een aantal bijlagen gevoegd, één ervan is natuurlijk de balans van de laatste jaren. In de andere bijlagen vinden we de volgende gegevens:

aantal leden:	31
aantal abonnementen:	6
contributie van de leden f	0.10 per week
abonnementsprijs	f 7.50

Ook in deze jaren doet de lieve jeugd wel eens iets anders dan alleen maar zwemmen, getuige de brief van Burgemeester en Wethouders aan het bestuur van de Zwem- en Badvereniging "Juliana".

Omwonenden hebben geklaagd dat de ruiten in de omgeving worden vernield door de jeugd in het zwembad. Het bestuur wordt verzocht erop toe te zien dat dit in de toekomst wordt voorkomen. Deze brief dateert uit 1954, hetzelfde jaar waarin de raad van IJsselstein besprekingen voert om te komen tot aanleg van een gemeentelijk zwembad. Op 17 augustus 1955 schrijft Dr. Leering, gemeente-arts, een rapport aan B en W waarin hij pleit voor een goed zwembad:

Aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente IJsselstein.

Edelachtbare heren,

Hierbij moge ik U een samenvatting aanbieden waarom het medisch en uit volksgezondheids-overwegingen zeer gewenst is, dat IJsselstein in het bezit komt van een gemeentelijke bad- en zweminrichting.

1. De volkshuisvesting laat op bepaalde plaatsen nog zeer veel te wensen over. Straten als de Koningstraat en een groot gedeelte van de Havenstraat zijn broedplaatsen van allerlei vuil en infecties. De toestand is van dien aard, dat een huisvrouw al een extreme zin voor orde en reinheid moet hebben, wil zij er voor het uiterlijk althans, een dragelijk geheel van maken. Wanneer hier ook maar iets aan ontbreekt, dan onttaarden deze huizen spoedig tot een zeer onhygiënisch milieu. Het is dan ook zeer opmerkelijk dat juist bij deze gezinnen die in dit soort huizen wonen de meeste huidinfecties voorkomen, waar

dan vooral de kinderen last van hebben. In de behandeling van deze huid-infecties verdwijnt een groot gedeelte van het kapitaal der volksgezondheid. Dit zou m.i. voor een groot gedeelte voorkomen kunnen worden, indien de gehele schoolgaande jeugd ten minste eenmaal per week verplicht zou baden in een goed geoutilleerde zweminrichting en verder ook nog toegang had gedurende de namiddag- en avonduren en op Zaterdagmiddag. Het gebruik van een bad- en zweminrichting bevordert ongetwijfeld de persoonlijke hygiëne welke een grote invloed heeft op de psyche. De sfeer in een gezin waarin de helft lijdt aan huidinfecties wordt daardoor zeer ongunstig beïnvloed. Dit wordt hiermede ondervangen. Bovendien gaat er een opvoedende invloed vanuit. Wanneer men gedwongen is, zoals door verplicht baden, op de eigen reinheid te letten, de infecties hierdoor afnemen en de sfeer hierdoor thuis beter wordt, dan kan men verwachten dat in veel van die gezinnen, eenmaal beter behuist, meer zorg ook aan de nieuwe woning zal worden besteed.

2. Wanneer er een zwembad is, dan ligt hier een nieuwe ontspanningsmogelijkheid voor iedere inwoner van IJsselstein en zijn omgeving. Het geestelijk klimaat verbetert hierdoor aanzienlijk, de jeugdverenigingen zullen hierdoor hun activiteiten kunnen uitbreiden.

3. Niet zonder gevaar is het zwemmen in besmet water, zoals dit op het ogenblik nog maar al te vaak geschiedt. De IJssel is een geliefkoosde zwemgelegenheid; het aantal kadavers dat haar bevolkt, de rioleringen die er op uitkomen en de feestvierende ratten bestempelen haar tot een m.i. verboden zwemgelegenheid als zijnde een bron voor een epidemie van typhus, paratyphus en de ziekte van Weil. Het mag als een wonder worden beschouwd, dat deze gemeente tot nog toe hiervoor gevrijwaard is gebleven. Daar de neiging om te gaan zwemmen steeds groter wordt, hetgeen toe te juichen is, daar iedere Nederlander feitelijk moet kunnen zwemmen, wordt het gevaar van een dergelijke epidemie steeds acuter. Om deze reden is een zwembad in IJsselstein zelfs dringend noodzakelijk.

4. Bovendien is voor de uitbreiding van de gemeente en de vestiging van nieuwe industrieën een hygiënische badgelegenheid van grote betekenis, vooral daar de persoonlijke hygiëne van de werknemer in de industriële wereld een steeds grotere plaats in de bedrijfsplanning inneemt.

In de hoop met dit rapport een bijdrage te hebben kunnen leveren tot de verbetering van de geestelijke- en lichamelijke gezondheidstoestand van de inwoners van IJsselstein en haar omgeving, teken ik,

D.A. Leering - Gemeentearts

Hallo! hallo!

Aan de inwoners van IJsselstein.

Ouders,

Wilt ge uw kinderen eens een heerlijk en verfrissend bad gunnen?? Kom dan zelf met uw kinderen, of stuur ze naar het zwembad „Juliana“ aan het Zomerwège.

Entree 10 cent.

Jaarabonnement per gezin t.m. 3 kinderen f 7.50

„ per gezin met meer dan 3 kinderen f 10.—

Het bad is geheel gebouwd op aanwijzing van de Rijks Volksgezondheid. Het is alleen toegankelijk voor kinderen tot de leeftijd van 14 jaar. Ouders hebben toegang op het terrein, eventueel voor toezicht.

Gedurende de maand Augustus is het zwembad

geopend:

elke Maandag, Woensdag en Vrijdag

van 10.00—12.00 uur voor jongens uit IJsselstein
van 1.00—3.00 uur voor meisjes van het Julianawijk
van 3.30—5.30 uur voor jongens van het Julianawijk
van 6.00—8.00 uur voor meisjes uit IJsselstein

elke Dinsdag en Donderdag

van 10.00—12.00 uur voor jongens van het Julianawijk
van 1.00—3.00 uur voor meisjes uit IJsselstein
van 3.30—5.30 uur voor jongens uit IJsselstein
van 6.00—8.00 uur voor meisjes van het Julianawijk

elke Zaterdag

van 10.00—12.00 uur voor jongens van het Julianawijk
van 12.30—2.30 uur voor meisjes van het Julianawijk
van 3.00—8.— uur wasgelegenheid voor de kinderen

Alleen Zaterdag van 3 tot 8 uur mag zoep gebruikt worden

Het zwembad wordt geopend

Zaterdag 5 Augustus nam. 3 uur

Het bestuur is gerechtigd, zonder opgaaf van redenen, in bijzondere gevallen toegang tot het bad te weigeren.

Het bestuur van de

Zwembadvereniging „Juliana“

De Kroon
IJsselstein

afb. 4
Affiche van de
zwembadvereni-
ging „Juliana“ uit
de vijftiger jaren.
Jongens en meis-
jes moeten wel op
aparte tijden
zwemmen.

In de hierop volgende jaren blijft de bouw van een zwembad de raad bezighouden, maar erg snel gaat het niet.

In 1956 verzoekt de raad om gelden voor de bouw, maar omdat de gemeente geen grond heeft gaat dat niet door. In 1957 komt men met een locatie voor het bad, namelijk aan de Poortdijk. Op deze plaats heeft de heer W.C. de Haan een boerderij met enkele stukken land voor zijn vee. Door de bouw van een zwembad ontstaan problemen voor zijn vee. De heer De Haan zal het recht van overpad moeten krijgen om een drinkplaats voor zijn vee te behouden. In de gemeenteraad worden hierover herhaaldelijk vragen gesteld en de bouw wordt er zeker niet door versneld.

In dit zelfde jaar (1957) worden watermonsters genomen op de plaatsen in de Hollandse IJssel die in 1947 waren aangewezen als zwemplaatsen. Alle monsters vertonen een sterke verontreiniging door faecaliën en bevatten het virus van kinderverlamming. Na een brief van de heer R. Schilt, Inspecteur der Volksgezondheid, komt er een verbod op het zwemmen in de IJssel: alle ingezetenen van

IJsselstein ontvangen huis-aan-huis een brief van de gemeente. In IJsselstein kan nu nergens meer in het openbaar gezwommen worden. Ook in 1958 heeft het zwembad volgens de raad een grote urgentie. Voor de allerkleinsten wordt in dat jaar een wel zeer creatieve oplossing gekozen: In een weiland wordt een laag zand aangebracht en er worden een aantal douches geplaatst, zodat een ontspanningsmogelijkheid wordt geboden voor de kleine kinderen. Zo'n lapmiddel kost natuurlijk wel geld, maar brengt een eigen zwembad niet dichterbij.

Als men de woningnood als staatsvijand no.1 beschouwt, dan is het zwembad gemeentevijand no.2. Omdat men in 1959 nog steeds geen goedkeuring van Gedeputeerde Staten heeft, gaat er een brief naar de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin alle argumenten weer eens op een rij worden gezet. Ook worden 2 verdrinkingsgevallen in de Lek naar voren gebracht.

Hoewel de raad in december 1959 het

zwembad nog steeds als een vrome wens beschouwt, ziet het er toch naar uit dat er uiteindelijk een zwembad komt in IJsselstein.

In november 1960 komt de goedkeuring van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. In de raad spreekt men van een St. Nicolaas presentje: de totale kosten schommelen rond de f 555.615,- en de bouw zal in 3 fasen gerealiseerd worden:

1. bouw van het eigenlijke zwembad
2. aanleg zonneweide, beplanting, afrastering 1e deel.
3. afrastering 2e deel, parkeerplaats en toegangsweg.

De bouw zal uitgevoerd worden door de Nederlandse Heide Maatschappij. Er is ook al een exploitatie-begroting gemaakt. Het eerste jaar rekent men op een verlies van f 28.000,-. De inkomsten worden begroot op f 18.500,- en de uitgaven op f 46.500,-. De verwachte 70.000 bezoekers moeten f 0.25 entree betalen. Het zwembad zal bestaan uit een diep bassin van 25 x 12 m. met een springplank, een ondiep bad en een peuterspeelbadje. Als de bouw van het bad zijn voltooiing nadert, moet er een besluit genomen worden over het beheer ervan. In de raadsvergadering van mei 1961 komen de volgende punten aan de orde:

1. het zwembad wordt voor de duur van 10 jaar verpacht aan Lucas Pesie NV te Amersfoort.
2. er dient een vaste raadscommissie van bijstand voor het zwembad benoemd te worden.
3. de pc-fractie brengt bezwaren in tegen de openstelling op zondag.

Voor al dit laatste punt veroorzaakt een hevige discussie. Het gaat hier om een principiële zaak, terwijl anderen vinden dat wie niet op zondag wil zwemmen gewoon thuis kan blijven. Bij de stemming blijken 9 stemmen vóór opening op zondag te zijn en slechts 3 tegen. Tijdens de bouw laat de discussie over de opening van het bad op zondag weer op. Gaat het alleen om geluidshinder voor de beide kerken of is het een principezaak? Mag het zwembad op zondag pas om 12.00 uur open of al om 10.00 uur? Omdat in de vergadering van mei geen voltallige raad aanwezig is, wil men de stemming uitstellen. Men besluit wel tot het instellen van een proefperiodes van 6 weken en tijdens de kerkdiensten mag geen gebruik worden gemaakt van de geluidsinstallatie. Later in het jaar komt de raad wel tot een definitieve beslissing. Met 8 stemmen vóór en 3 tegen wordt besloten dat het bad op zondag om 10.00 uur open mag.

afb. 5
Op zaterdag 15
juli 1961 wordt
het eerste
gemeentelijke
zwembad in
IJsselstein ge-
pend. Het beheer
van het bad
wordt overgedra-
gen aan Lucas
Pesie.

IJSSELSTEIN GAAT ZWEMMEN!

Zaterdag 15 juli 1961
zal voor IJsselstein
een
historische dag worden

- ★ Dan opent het prachtige nieuwe zwembad
- ★ Dan begint een tijdperk van gezonde recreatiemogelijkheid
- ★ Dan zal geen kind meer opgroeien zonder te kunnen zwemmen
- ★ Dan zal ook van de huidige generatie nog iedereen kunnen leren zwemmen.

Wij raden u aan om van de eerste dag af van dit kostelijke nieuwe zwembad te gaan genieten.

Hiertoe worden reeds voor de opening abonnementen verkocht. In verband met het reeds gevorderde seizoen wordt bij voorverkoop op deze tarieven 40% korting verleend (behalve op zwembad).

De tarieven voor seizoenabonnementen zijn voor personen uit één gezin:

1e persoon	f 12,50	Kinderen tot 14 jaar	f 10,-
2e persoon	f 10,-	Kinderen tot 6 jaar	f 5,-
3e persoon	f 7,50	Abonnement voor zwembad f 6,-	
4e persoon	f 5,-	Abonnement voor bezoekers	
5e persoon	f 2,50	niet-zwimmers	f 2,50

Als 14- en 6-jarigen gelden zij die deze leeftijden op 1 juli van dit jaar hebben bereikt. In verband met het reeds gevorderde seizoen wordt bij voorverkoop op deze tarieven 40% korting verleend (behalve op zwembad).

Een abonnement geeft onbeperkt recht van toegang en gratis recht van toegang bij de officiële en sportieve opening op zaterdag 15 juli om 2.30 uur.

De opening zal geschieden door
de Edelachtbare Heer Mr. J. J. Abbink Spink,
Burgemeester van de Gemeente IJsselstein.

Tevens zal het bad in beheer worden overgedragen aan het Exploitatiebureau van Zwembaden LUCAS PESIE N.V. te Amersfoort.

Het sportieve programma op de openingsdag zal omvatten o.a. een hoofdklasse waterpolowedstrijd. Wij wensen alle inwoners van IJsselstein heel veel genoegen in het nieuwe Bad.

Directie LUCAS PESIE N.V., Amersfoort

IJsselstein heeft een eigen zwembad

Op zaterdag 15 juli 1961 kan eindelijk de officiële opening van het zwembad de "Randdijk" plaatsvinden door Burgemeester Abbink Spaink. Het officiële gedeelte begint om 14.30 uur: daarbij wordt het beheer van het zwembad overgedragen aan Lucas Pesie en daarna volgen verschillende sportdemonstraties. De kinderen van badmeester Van Dijk mogen als eersten een duik in het bad nemen. In verband met het zeer koude weer (15°C) is dat wel een grote eer, maar zeker geen pretje. De heer H. van Dijk wordt door Lucas Pesie benoemd als chef-badmeester. Mevrouw Van Dijk werkt er als cassière. De heer Van Dijk wordt door Lucas Pesie aangesteld als chef. Hij werkt van half april tot half september in het bad en heeft daarnaast allerlei baantjes. Als het bad in handen van de gemeente komt werkt Van Dijk ook op de sportparken en komt hij geheel in dienst van de gemeente.

Gedurende 21 jaar hebben hij en zijn vrouw hun beste krachten gegeven aan het zwembad. Om beter toezicht te kunnen houden woont het gezin zelfs een aantal jaren in een zomerhuisje op het zwembadterrein. Eerst in de kersenboomgaard van Han Bos en later op het land van Jan Blom.

Om het zwembad voor de kleintjes aantrekkelijk te maken, bouwt hij zelf een mooie volière en een groot aantal speeltoestellen. Het materiaal wordt beschikbaar gesteld door de gemeente. Zeer teleurgesteld is hij dan ook als er ingebroken wordt en de dieven 40 van de mooiste vogels meenemen.

Op den duur moet de volière verdwijnen want kinderen brengen allerlei dieren mee die ze vinden of thuis niet meer willen hebben, inclusief een geit Bertha. Het begint op een echte kinderboerderij te lijken. Maar de hygiëne in een zwembad en een kinderboerderij passen helaas niet zo goed bij elkaar.

Duidelijk blijkt hieruit de aandacht en belangstelling van alle bezoekers voor het bad.

Onmiddellijk doemen de eerste problemen op: het zwembad is aan één kant te ondiep voor het spelen van waterpolo-wedstrijden, en het is eigenlijk al te klein als de uitbreiding van Plan Noord doorgaat. Een tweede diepe bad is echter nu niet haalbaar. Ondanks het slechte weer wordt het zwembad dit eerste jaar druk bezocht. Daarnaast ontstaan er problemen met de openingstijden. In het kontrakt met Lucas Pesie staan deze niet duidelijk aangegeven.

In het begin is het bad tot 19.30 uur open,

maar in verband met een personeelstekort gaat het bad van 17.30 tot 19.00 uur dicht. Dan is er wel gelegenheid om daarna te komen zwemmen.

Met een buitenbad is men altijd afhankelijk van het weer en na de slechte zomer van 1964 besluit de raad om de huurprijs voor dat jaar - eenmalig - te verlagen. Tevens komt men met voorstellen om een deel van het zwembad te overkappen en om eventueel het bad in het voor- en naseizoen te gaan verwarmen. De technische dienst van de gemeente rekent voor dat de kosten daarvan erg hoog zijn en vraagt zich af of dat wel rendabel te maken is.

Verder wil men naast klas 5 en 6, ook de 2e en 3e klassen van de lagere scholen zwembles gaan geven. Aangezien het aantal zomerse dagen tekort is om schoolzwemmen te leren ontstaat nu het plan om te komen tot de bouw van een overdekt instructiebad.

In 1969 gaat men dus op zoek naar financiële middelen om de volgende zaken te kunnen realiseren: verwarming van het buitenbad, uitbreiding van het buitenbad met een

afb. 6
Wethouder
Doesburg reikt de
prijzen bij ge-
legenheid van de
openingswedstrij-
den voor kinde-
ren uit.
Met pet zien we
de befaamde bad-
meester van Dijk
en daarachter
zijn vrouw.

afb. 7
Het 'diepe' in de jaren '60 met de beide springplanken. De boomgaard op de achtergrond is later bij het zwembad getrokken. Links badmeester van Dijk.

afb. 8
Buitenbad, begin jaren '70, gezien van de Poortdijk. Achteraan de kleuterhoek.

tweede bassin, en de bouw van een instructiebad. Juist omdat 1969 een topjaar is - er komen 115.000 bezoekers en er worden 800 zwemdiploma's uitgereikt - blijkt dat het bad veel te klein is. Naast het gebrek aan lig- en speelweiden is er vooral een tekort aan wateroppervlakte. De hoge duikplank moet in verband met de veiligheid regelmatig gesloten worden en balsporten mogen er niet beoefend worden.

De huurovereenkomst met Lucas Pesie loopt bijna af en in verband met de toekomstige uitbreidingen wordt het wenselijk geacht om het beheer van de baden in de toekomst

bij de gemeente onder te brengen. Per 1 september 1970 wordt het kontrakt opgezegd en de naam "Randdijk" wordt tijdelijk gewijzigd in "Gemeentelijk Zwembad IJsselstein".

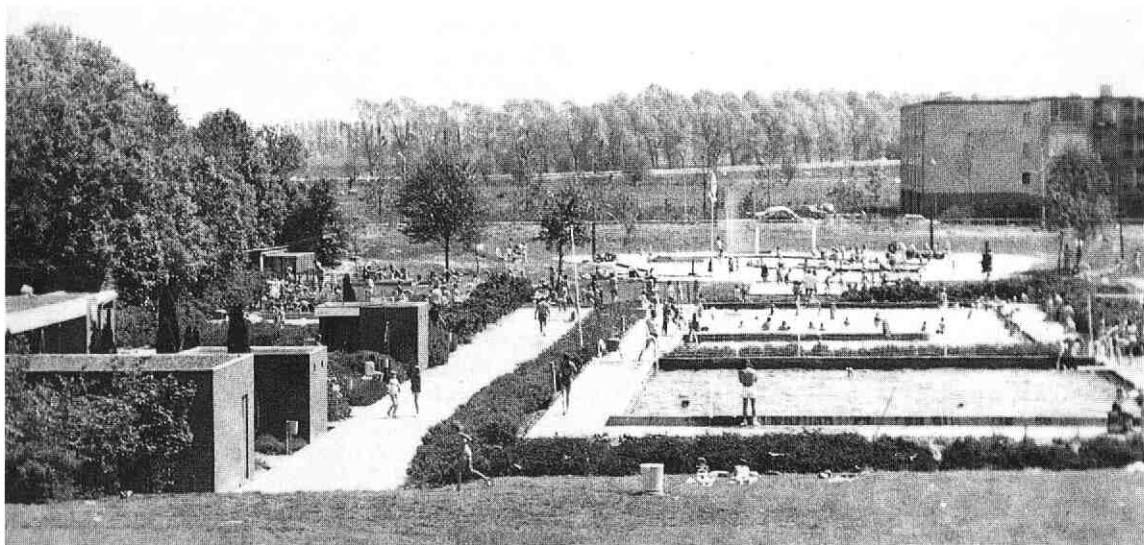
De overdracht brengt ook de nodige problemen met zich mede. Bij controle blijkt dat er nogal wat gebreken en vermissingen zijn, dit varieert van een kapotte springplank tot vermissing van een nationale vlag. In overleg met toekomstige gebruikers zoals IJ.Z. en P.C. en de Raad voor Lichamelijke Opvoeding en Sport worden nieuwe plannen ontwikkeld en aan de Vereniging Nederlandse Gemeenten wordt om advies gevraagd.

In 1969 wordt de eerste paal gelagen voor de woningbouw op IJsselveld en in verband met de verwachte groei van IJsselstein van 10.000 inwoners in 1970 en 17.500 eind 1974 tot 30.000 in 1980 en gelet op de streekfunctie van IJsselstein is de bouw van een instructiebad en een diep 25 m bassin zeker gerechtvaardigd.

In 1970 besluit de raad het bad te laten bouwen door Tip-Combine. Dit op aanraden van de Inspecteur voor Lichamelijke Opvoeding.

Wethouder Boenders mag op 27 oktober 1972 de eerste paal slaan en de officiële opening van het buitenbad vindt op 23 mei 1973 plaats en op 3 november 1973 de feestelijke opening van het binnenbad. Uit de volgende voorstellen: "De Groene Hoek", "De Hooghe Waerd", "De Rietgors" en "Julianabad" wordt uiteindelijk de nieuwe naam gekozen: recreatie zwembad "De Hooghe Waerd".

Als het zwemseizoen 1973 begint, beschikt IJsselstein over de volgende accommodaties:

OPENLUCHTBAD:

1 diep bassin van:	50 x 14 m.
1 springkuil van:	25 x 14 m.
1 wedstrijdbassin van:	50 x 21 m.

1 recreatiebad voor kleuters en peuters met speelaccommodatie

Tarieven:

Volwassenen:	f 1.75
Kinderen t/m 15 jaar :	- 1.50
Abonnement:	- 20.-

OVERDEKT BAD:

1 diep bassin (1.1 tot 2 m) van:	25 x 12,5 m.
1 instructiebassin (1.1 tot 0.8 m) van:	14 x 8 m.

Tarieven:

Volwassenen:	f 1.75
Kinderen t/m 15 jaar:	- 1.50
65+	- 1.-

Men spreekt de verwachting uit dat meer dan 150.000 bezoekers die zomer in het verwarmde openluchtbad "verkoeling" komen zoeken. In 1974 wordt de gemeente geconfronteerd met nieuwe problemen. De springkuil van het buitenbad verliest steeds water. De bak gaat dan als het ware drijven op het grondwater. Reparatie van de voegen en een permanente bronbemaling zijn noodzakelijk.

Om het bad een wat aantrekkelijker aanzien te geven en om beter schoon te kunnen maken is het nodig dat de wanden en bodem van een coating worden voorzien. Verwarmingsketels en de filterinstallatie zijn nodig aan vervanging toe. Voeg daarbij de verbeteringen aan de kleuterhoek en het aanbrengen van sierbestrating rondom en de raad heeft wederom een financieel probleem om op te lossen. Als dan in 1977 weer f 200.000.- ge-

vraagd wordt voor achterstallig onderhoud, ontstaan door gebrek aan coördinatie van het onderhoud en de renovatie, begint de raad er genoeg van te krijgen.

Het sanitair, de gebouwen en de kleuterhoek moeten dringend opgeknapt worden. Op een aantal van 4.000 tot 5.000 bezoekers dienen minimaal 16 toiletten aanwezig te zijn. Een oplossing is noodzakelijk, daar anders het bad op 1 mei niet open kan.

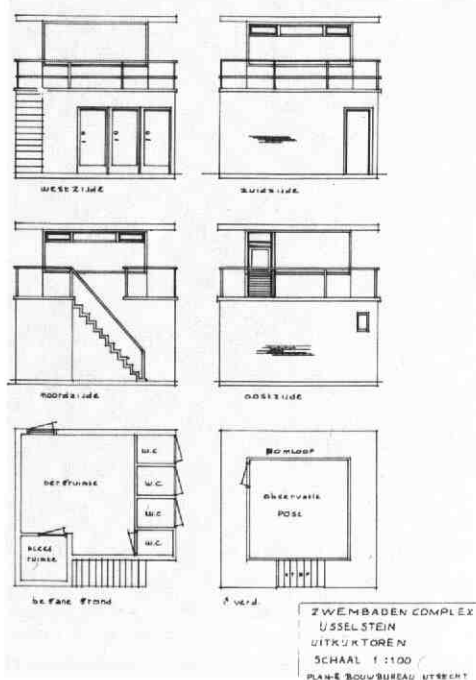
Verschillende noodoplossingen worden besproken, zoals het huren van toiletwagens. Men meent een oplossing te vinden in het verhogen van de badmeesterstoren. De huidige toren is al eens 1 m. hoger geplaatst om een beter uitzicht te hebben over de baden. Gezien het huidige bezoekersaantal en het totale wateroppervlak is de toren nog te laag. Onder de toren zouden dan de vereiste toiletten geplaatst kunnen worden. De tekeningen hiervoor zijn wel gemaakt, maar het plan is nooit uitgevoerd. Er ontstaat veel geharrewar tussen de raad en de verantwoordelijke wet-

afb. 9
linksboven
De kleuterhoek
met totempalen,
wigwams en
andere speeltoe-
stellen voor de
jongste bezoekers
van het buiten-
bad.

Afb. 10,
rechtsboven
Opening van
binnenbad de
Hoge Waerd
door wethouder
Boenders op 3
november 1973.

afb. 11,
hieronder
Aan de festivitei-
ten van de ope-
ning wordt ook
deelgenomen door
de IJsselsteinse
Zeskampploeg.

afb. 12
De plannen om de
badmeesterstoren te
verhogen en om
onder de toren toi-
letten te plaatsen
zijn nooit uitge-
voerd.

houder over het uitblijven van de toegezegde Zwembadnota. Hierin zouden alle personele en organisatorische problemen geïnventariseerd worden, zodat de raad niet iedere keer weer met zwembadproblemen geconfronteerd hoeft te worden.

Het bezoek aan het binnenbad loopt terug. Hiervoor worden verschillende oorzaken genoemd. Maar het ontbreken van recreatieve voorzieningen wordt als voornaamste oorzaak gezien. Op korte termijn zoekt men naar oplossingen als: een combi-abonnement op binnen- en buitenbad, maar ook wordt overwogen om het bad op zondag te sluiten en zo personeelskosten uit te sparen.

Ook de bouw van het binnenbad kent de nodige problemen. Tijdens de bouw zijn alle voorzieningen aangebracht om revalidatie- en bejaardenzwemmen mogelijk te maken.

Daarvoor is echter een watertemperatuur van 29 °C noodzakelijk. Dit blijkt bij de ketel een zeer hoge slijtage te geven, en ook bouwkundig gezien is het onverantwoord hiermee door te gaan. Men is zelfs bang voor instorting van het dak van het zwembad.

Na de nodige onderzoeken wordt besloten met de lessen te stoppen en vanaf dat moment moeten de deelnemers met bussen naar Utrecht gebracht worden om bij Instituut Tim van der Laan te gaan zwemmen. Jammer, want het enthousiasme van zowel deelnemers als begeleiders is zeer groot.

Naast de kosten van het herstellen van een groot aantal gebreken dient er ook een aantal energie-besparende maatregelen genomen te worden. Met andere woorden zeer hoge kosten. Daarom komt men op het idee om een heel nieuw zwembad te bouwen. Er wordt een werkgroep in het leven geroepen die de verschillende mogelijkheden gaat onderzoeken. In principe zijn er drie alternatieven:

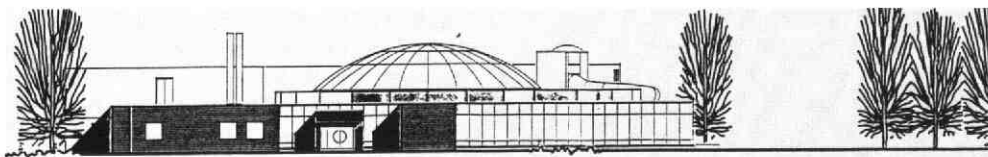
- Volledige renovatie van het bestaande binnenbad
- Beperkte renovatie en behoud van het bestaande binnenbad
- Nieuwbouw

Tegelijkertijd gaat men bekijken of het mogelijk is om het zwembad te privatiseren. Als men kiest voor een volledige renovatie, praat men over een bedrag van f.2.000.000.-. Daarvoor krijgt men dan een goed instructiebad, zonder dat de recreatieve mogelijkheden verbeterd worden. Er kan wel weer bejaarden/revalidatiezwemmen plaatsvinden. Waterpolowedstrijden zijn echter niet mogelijk door de te geringe waterdiepte van het bad. Deze mogelijkheid is dus niet erg aantrekkelijk. Omdat het aantal recreatieve zwemmers niet zal toenemen, wordt het jaarlijks exploitatie-tekort alleen maar groter.

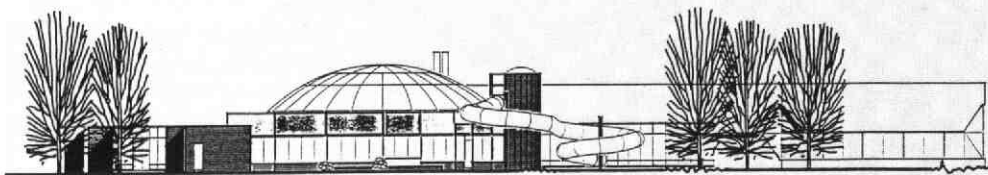
Een beperkte renovatie zal altijd nog ruim f.900.000.- kosten en het bad kan dan "weer 10 jaar mee". Meer bezoekers zullen er zeker niet door komen en de problemen worden alleen maar een aantal jaren vooruitgeschoven.

Sportfondsenbad 'De Hooghe Waerd'

Hieruit blijkt al dat er weinig anders overblijft dan nieuwbouw. De aanvankelijke plannen om een zwembad annex sporthal te bouwen laat men al snel varen. Wel spreekt men over het bouwen van een "sub-tropisch zwemparadijs". De eerste begrotingen spreken over een bedrag van f.6.000.000.-. Om te weten of het nieuwe zwembad rendabel zal zijn, moet men het aantal bezoekers per jaar weten. Hiervoor wordt een gedegen onderzoek opgezet en men spreekt de verwachting uit dat het aantal bezoekers zal liggen tussen de 210.000 en 260.000 per jaar. Jaarlijks blijft er een groot tekort op de exploitatie-rekening, maar dit is niets nieuws onder de zon. Het bestuur van het zwembad in de Julianawijk klopte ook al bij de gemeente aan als men de begroting niet sluitend kan krijgen. Nadat alle onderzoeken afgerond zijn, besluit de gemeenteraad om een geheel nieuw

NOORDWESTEN

ZUIDWESTEN

afb. 13
Twee aanzichten
van het nieuwe
sportfondsenbad
'De Hooghe
Waerd'.
Duidelijk is de
glazen koepel, die
het dak vormt, te
zien evenals de
glijbaan.

zwembad te bouwen. Maar dan met vele creatieve mogelijkheden. Men spreekt van een bad met "alle toeters en bellen". De totale bouwkosten vergen een bedrag tussen de 9 en 9,5 miljoen gulden. Hiervoor krijgt men dan wel een "zwemparadijs".

De tijd dat men alleen baantjes zwemt of leert zwemmen voor een diploma is allang achter de rug. Aan een zwembad worden in deze tijd heel andere eisen gesteld. Naast de gewone lessen moet er ook voldoende mogelijkheid tot recreatie zijn. Daarom heeft men gekozen voor een bassin van 25 m. met een beweegbare bodem, zodat aan alle mogelijke groepen instructie gegeven kan worden. De bodem kan zelfs boven water gebracht worden zodat een podium ontstaat waarop evenementen kunnen plaatsvinden. Een multi-functioneel gebruik dus. Hetzelfde geldt voor de tribunes. Tijdens wedstrijden kunnen de toeschouwers hierop plaatsnemen en bij evenementen kunnen hier zitjes geplaatst worden.

Daarnaast ligt het grote recreatieve gedeelte van het bad. Onder een glazen koepeldak bevinden zich onder meer een 40 m. lange glijbaan, een whirl-pool, fontein, een ijsberenbad, genoeg dus om je in en rond het water te vermaken. Via een doorgang is er zelfs een mogelijkheid om naar buiten te zwemmen. Hierbij komen we op een teer punt. Hoewel - volgens de gemeente - het aantal mensen dat gebruik maakt van het buitenbad afneemt, is het voor de vaste klanten toch een groot gemis dat dit bad niet behouden kan blijven. De verschillende baden en ruime ligweiden bieden op topdagen toch ontspanning voor duizenden mensen. De kosten zijn echter te hoog om zowel een binnen- als een

buitenbad te bouwen en in stand te houden.

In het nieuwe bad probeert men voor alle groepen iets te organiseren en als u onderstaande lijst eens rustig bekijkt dan zult u zien dat niemand vergeten wordt:

- ontbijtzwemmen	- overlevingszwemmen
- lunchzwemmen	- schoolzwemmen
- baby/kleuterzwemmen	- discozwemmen
- snelle zwemcursussen	- aqua-fitness
- zwangerschapszwemmen	- swim-fitness
- revalidatie-zwemmen	- trimzwemmen
- meer bewegen voor	- dameszwemmen
- ouderen

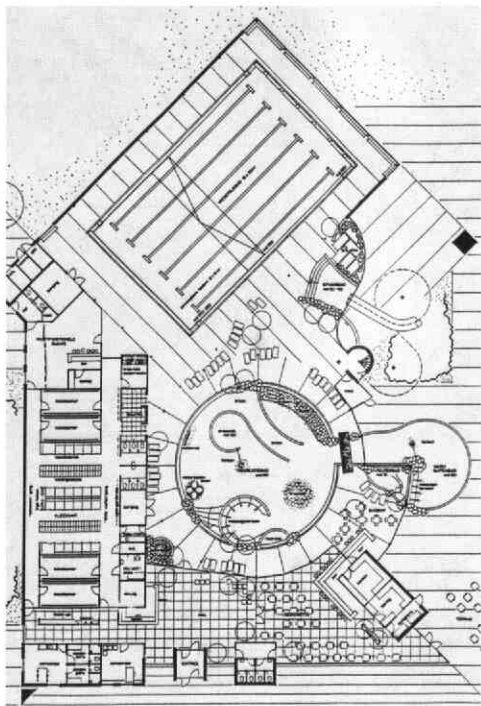
Daarbij spreken we nog niet over de mogelijkheden die geboden worden door de verenigingen RBJ (Redding Brigade IJsselstein) en IJZ en PC (IJsselsteinse Zwem en Polo Club).

Het nieuwe bad krijgt ook een nieuwe naam. Na bijna 30 jaar wordt de zorg en verantwoording over het bad door de gemeente overgedragen aan 'Sportfondsen IJsselstein BV'. Deze organisatie maakt deel uit van Sportfondsen Nederland BV. Het zwembad is dus geheel geprivatiseerd wat betreft beleid en bedrijfsvoering. Met de gemeente zijn langlopende afspraken gemaakt over de bijdrage in de exploitatiekosten.

De naam wordt nu: "Sportfondsenbad De Hooghe Waerd".

Toekomst

Naast een gesprek met de "oude" chef-badmeester, kan een gesprek met de nieuwe chef-badmeester cq bedrijfsleider de heer J. Westdijk niet uitblijven. Hoe ziet hij de toekomst voor dit bad en het zwemmen in IJsselstein?

afb. 14
Plattegrond van
het nieuwe
zwembad.
Duidelijk zicht-
baar is het 25 m
wedstrijd/instruc-
tiebad en in het
midden het recre-
atieve gedeelte.
Het buitenbad is
helaas verdwe-
nen.

"IJsselstein heeft met dit bad een grote aanwinst voor de komende jaren. Het aantal bezoekers ligt ruim boven de verwachtingen. In het eerste volledig jaar na de opening mochten we 269.911 bezoekers verwelkomen (geraamd 249.000). Het zwembad zal in moeten spelen op de steeds wisselende behoeften van de mensen. Als

mogelijke uitbreiding zie ik eventueel een apart kleuterbad, los van het recreatieve gedeelte. Omdat er behoefte bestaat aan een ontmoetingsruimte zou je kunnen denken aan een soort patio waar men rustig kan zitten na het zwemmen. Ook een aparte sauna is een wens van een aantal bezoekers van het bad. Een buitenbad zoals men dat gewend was zal wel een vrome wens blijven."

Verantwoording

Als leraar lichamelijke opvoeding bij het voortgezet onderwijs in IJsselstein heb ik vele jaren zwemles gegeven in de IJsselsteinse zwembaden. Als werkgroeplid van de HKIJ werd mijn belangstelling gewekt voor de historie van het zwemmen in IJsselstein.

Een aantal zaken is in dit artikel niet aan de orde gekomen. Hierbij denk ik bijvoorbeeld aan de verschillende zwemverenigingen en het werk in de machinekamer van het bad. De volgende personen dank ik hartelijk voor alle hulp en informatie die zij mij gegeven hebben:

- dhr. H.W. Luten, van het Archief te IJsselstein.
- dhr. H. van Dijk, chef-badmeester.
- dhr. J. Westdijk, chef-badmeester.
- werkgroepleden van de HKIJ.

Bronnen:

- Archief Gemeente IJsselstein.
- uitgaven door het zwembad.
- foto's uit privé-bezit.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken ivm verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

'ARBEID ALS ONDERSTEUNING'; WERKVERSCHAFFING TE IJSSELSTEIN

door Jan Mulder

Eerst moet er oorlog komen

De crisisjaren '20-'30 werden het begin van bittere armoede in talrijke gezinnen. Het begrip sociale wetgeving bestond niet. Hoewel de 20e eeuw 'De Nieuwe Tijd' moest gaan inhouden, bleef voor de werkloze alles bij het oude. Hij mocht zijn hand ophouden en moest maar afwachten of die ook gevuld werd. Welgestelde partikulieren, kerkbesturen, en gemeentelijke overheden bepaalden ieder naar eigen voor-, en willekeur wat goed en rechtvaardig was; wat nuttig of overbodig was.

Het dieptepunt van de crisis lag in 1935, toen Nederland 500.000 werklozen telde: éénvierde van de beroepsbevolking. Weinigen hadden nog hoop ooit weer aan de slag te gaan. Apathie overviel werklozen ook. "We komen nooit meer aan de slag", meende men; en ook: "Er moet eerst oorlog komen, dan krijgen we weer werk."

Toverwoord

Reeds in 1912 voorzag de nieuwe Armenwet in plaatsingen in de werkverschaffing: "Aan armen, die tot werken in staat zijn, wordt de ondersteuning zoveel mogelijk gegeven in de vorm van arbeid." De vakbeweging opende in 1917 werkloosheidskassen, een vorm van werkloosheidsvoorziening. Na uiterlijk 24 weken verviel men al aan de armenzorg. Steun werd niet zomaar gegeven: "Pas na instelling van een onderzoek van elk geval afzonderlijk" aldus de 'Voorschriften' aan de gemeenten. Men mocht niet te soepel zijn: "Hulp mag er echter nimmer toe leiden, dat de prikkel tot het zoeken en aanvaarden van werk wordt wegge-

nomen". Steun had in die tijd iets vernederends. De 'armmeester' (ambtenaar van de uitkeringsinstantie) had het recht om onaangekondigd bij mensen thuis de proviënkast te inspecteren. Suiker was een luxe. Ouderen zullen zich de door de gemeente verstrekte kleding (steunjekkers) en fietsplaatjes met een gat erin herinneren.

'Werkverschaffing' leek nu het toverwoord te zijn geworden. In het noorden van het land begon men reeds in 1924 met het ontginnen van land. Dat gebeurde onder de meest erbarmelijke omstandigheden: duizenden werklozen pakten 's maandags de schop op en vertrokken voor een week van huis. Een van de eindbestemmingen was Jipsinghuizen. Het werk bestond uit het ompspitten van 1 meter diepe woeste grond. De arbeiders spraken van een 'hel'; de boeren en bazen van een 'weldaad'. En zo keek ieder anders tegen de werkelijkheid aan. In de Drentse venen ging het al net zo. De lonen waren zeer laag: men moest leven van Hfl. 7,54 per week, of nog minder. En de werkdagen waren zeer lang. De werkverschaffing in Oost-Groningen had een voorbeeldfunctie.

Teveel om van te sterven

Ook in IJsselstein bleef het aantal werklozen groeien. Pas in het voorjaar van 1933 trof ook deze gemeente voorbereidingen om werkverschaffing in gang gezet te krijgen. Er diende projecten te komen.

De 'Rijkswerkverschaffing' besteedde die taak uit bij de Nederlandse Heidemaatschappij te Arnhem. En zo vertrok op 11 mei 1933 (nu 60 jaar geleden) een koppel van

De 'beroemde' rijwielplaatjes tbv de rijwielbelasting uit de jaren 30. Links een normaal plaatje en rechts het gehate plaatje met het gat als bewijs dat men als steuntrekker vrijgesteld was van de belasting. Men mocht dan op zondag geen gebruik maken van het rijwiel.

24 werklozen uit IJsselstein naar Willige-Langerak voor dijkverzwaring van de "Lekdijk Benedendams en IJsseldam." Dit aantal werd al snel opgevoerd naar 51 personen. De werkweek telde eerst 50 uren, doch werd weldra gewijzigd in 48 uur. Het loon bedroeg in de allereerste week voor 12 personen Hfl. 10,68 en de andere 12 kwamen met Hfl. 7,55 thuis.

Ook de gemeente IJsselstein stelt: dat steuntrekkende werklozen als contraprestatie voor het door hen ontvangen steunbedrag moeten arbeiden. Georganiseerden kregen een hoger bedrag: meubelmakers verdienden in die tijd 18 tot 22 gulden per week. Hout-, en teenbewerkers 11 tot 12 gulden per week. Kwamen zij in de steun terecht, dan werd dit verschil ook in hun loon bij de werkverschaffing tot uitdrukking gebracht.

Dat 48 uren ploeteren vaak niet meer dan Hfl. 7,55 opbracht, heeft menige traan gekost. Teveel om van te sterven, te weinig om van te leven. Toen minister-president H. Colijn in 1933 de werkverschaffing bezocht sprak hij de historische woorden: *Mensen, gij hebt het goed. Gij kunt zelfs nog wat sparen. Mijn vrouw kan van 25 cent een heerlijke soep koken, 15 cent soepbotten, 5 cent rijst en 5 cent groenten.*

Wie de hele week van huis ging en in de barakken bivakkeerde moest de 'keetvrouw' ongeveer 4 gulden betalen voor kost en inwoning. Dit trof ook de IJsselsteiners die ver van huis een plaatsing kregen.

De projecten

Werkverschaffing bleek bij de Armenzorg aan te slaan. Er werden diverse projecten aangetrokken, zoals:

- uitbaggeren van de stadsgracht
 - de verbetering van den 'Achterslootschen weg en den Lagendijk'
 - alsmede de riolering van den Poortdijk
 - verbetering van een perceel land bij de Steenfabriek "Bulwijck" te Woerden
 - het leggen van een riolering voor afvoer van afvalwater van een complex woningen naar 'den Hollandse IJssel'.
- (Daarbij gaat het waterschap 'De Drie Waterschappen onder IJsselstein' ook 10% van de loonsom voor haar rekening nemen).

Controle op het rijwielplaatje in de crisisjaren.

GEMEENTE IJSSELSTEIN

Aan
Zijne Excellentie den Minister
van Sociale Zaken,

te

's-Gravenhage.

~~Aangetekend op 15-8-1933~~

1644.W.6./ 39.W.8.

IJSSELSTEIN, 22 Augustus 1933.

erwerp:

Bijl. -

ébezoek door steuntrekkenden
personen in werkverschaffing.

Onzerzijds wordt geconstateerd, dat ingezetenen onzer gemeente, die steun trekken ingevolge de voor deze gemeente geldende en Ministerieel goedgekeurde steunregeling dan wel die bij de centrale werkverschaffing te Willige Langerak zijn tewerk gesteld, de café's te dezer plaatse en wellicht ook elders bezoeken.

Waar ons dit niet oorbaar wil voorkomen, veroorloven wij ons de vrijheid Uwer Excellenties aandacht daarop te vestigen.

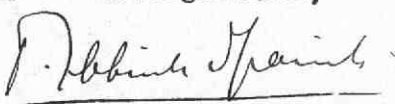
Enkele jaren geleden kwam in de steunregeling de bepaling voor, dat het deen steuntrekkenden, op straffe van het vervallen van den steun, verboden was café 's te bezoeken, doch in de thans geldende regeling komt een zoodanige bepaling niet meer voor.

Wij hebben de eer Uwe Excellentie beleefd te berichten, dat het opnemen van een dergelijke bepaling ons wenschelijk wil voorkomen.

Burgemeester en Wethouders van IJsselstein,

De Secretaris,

De Burgemeester,

Melding van
'wangedrag'
van tewerkge-
stelde
IJsselsteinse
steuntrekkers te
Willige
Langerak.

Eer men het over de begrotingen eens was, had men al flink gestoeid over de prijs. Meestal ging het om een centenkwestie.

Bij het uitdiepen van de Stadsgracht moesten 10 arbeiders in 1935 een 'laarzenvergoeding' ontvangen. Uiteindelijk werd overeenstemming bereikt en kreeg men Hfl. 0,50. Doch iemand die toen op persoonlijke titel om een paar werkschoenen vroeg, kreeg direkt een afwijzing. Deze laarzenvergoeding blijkt steeds een moeilijk punt van onderhandelen te zijn.

De gemeente kan 95% van de loonsom declareren bij de Heidemij.

Over gereedschappen kan men het ook moeilijk eens worden. De werkloze wordt geacht z'n eigen panschop mee te nemen en altijd zijn rentekaart te kunnen overleggen. Vermeldenswaardig is, dat bij het uitbaggeren van de Stadsgracht de fundamente van een stadsmuur zijn blootgelegd/ontdekt.

*Baggerwerk-
zaamheden
aan de stads-
gracht met
blootlegging
van muurres-
ten.*

Donkere wolken

Werklozen van R.K.-huizen krijgen met doorbetaling van vergoeding vrijaf op 15 augustus (Maria Hemelvaart) en 1 november (Allerheiligen).

Ook krijgen alle werklozen die in de werkverschaffing werken vrijaf op 17 juli 1934 in verband met de bijzetting van het stoffelijk overschot van Z.K.H. Prins Hendrik.

Eind 1934 krijgen de werklozen van het Rijk 10% van het loon als 'Kerstgave'. Voorts wordt in de winter een 'kolentoeslag' van Hfl. 1,— per volle werkweek mogelijk, te beginnen in de laatste week van oktober.

Als iemand ziek was, diende hij dat via de Opzichter te melden waarbij een controle-arts de arbeidsongeschiktheid moet vaststellen.

Het is meerdere keren gebeurd, dat de arts geen ziekte of gebrek constateerde. Dat betekende noch loon, noch aanvulling van-

WERKVERSCHAFFING

Teekening van Tjerk Boffema

„Nu kunnen we ons weer een week lang den kop breken, hoe we met dat geld rondkomen.
Dat werk verschaffen ze ons wel goed!”

Spotprent uit
de crisisjaren
over de werk-
verschaffing.

uit de Armenzorg. Werd iemand niet in staat tot werken bevonden, dan kostte hem dat 3 wachtdagen.

Slecht weer had ook nadelige gevolgen. Bij ernstige regenval trad regenverlet in. Over maximaal 3 uren per week werd geen loon betaald. Over de overige regenuren, ontvingen meubelmakers 6 cent per uur minder en de anderen kregen 4 cent minder.

Zwaar weer betekende dus extra geldelijke zorg in de gezinnen.

De hele week van huis

Het uurloon blijft steeds een twistpunt. Meubelmakers en metaal-bewerkers mogen in 1935 een uurloon van 35 cent ontvangen.

De gemeente probeert via de Rijksinspectie Werkverschaffing dit zelfde uurloon erdoor te krijgen voor koekepersers, schilders, metselaars en timmerlieden. Dit wordt onmiddellijk afgewezen.

Voor deze groep blijft onverminderd een

uurloon van kracht van 24 cent.

Begin 1936 telt IJsselstein 121 werklozen die in de steunregeling zijn opgenomen. Door dit aantal moeten er nieuwe projecten bijkomen gezien ook het uitbaggeren van de stadsgracht haar voltooiing nadert en wel op 6 juni 1936.

Er wordt een begroting ingediend voor beplanting van het terrein gelegen langs de N.H. Kerk. Eind 1936 kunnen 6 personen geplaatst worden voor de beplanting. Verder wordt er buiten de gemeentegrenzen gekeken.

Bij de 'Maaswerken' te Maasbommel zijn 3 plaatsen beschikbaar. De arbeiders worden gehuisvest in kamp 'Maas & Waal' bij kok-kampbeheerder Traanberg. Zij betalen Hfl. 1,50 per week voor broodgeld.

Overtredingen

Er gebeuren ook zaken die niet door de beugel kunnen. De Gemeente IJsselstein moet reeds in augustus 1933 aan 'Zijne

Steuntrekkers
met panschop.

Excellentie den Minister van Sociale Zaken' melden, dat steuntrekkenden cafe's te Willige-Langerak en wellicht ook elders bezoeken.

Intrekking van de steun komt ter discussie. Het is steuntrekkenden namelijk verboden cafe's te bezoeken.

Op 22 juni 1934 volgt het eerste ontslag. Uit onderzoek is gebleken, dat de echtgenote van deze steuntrekkende zich al sedert juni 1932 "heeft belast met het wekelijkse waschen van diverse goederen van een ander gezin" waarvoor zij al die tijd Hfl. 0,50 per week ontving.

Ook werd iemand gewipt omdat alsnog vast kwam te staan dat deze persoon na diens huwelijk op 30 april 1934 niet minstens 3 maanden in het vrije bedrijf had gewerkt. Want ook werkverschaffingsplaatsen waren aan strenge voorwaarden gebonden. Trouwde iemand tijdens de werkverschaffing, dan had dit direkt ontslag tot gevolg.

Rouleren

Op 29 april 1937 gaan er voor het eerst 5 personen naar de Maaswerken waarbij er problemen ontstaan over het tarief van het busvervoer. Aangewezen is hiervoor plaatsgenoot Jan v.d. Wijngaard met wie Hfl. 11,— per rit wordt afgesproken. Gezien de hoogte van dit bedrag mogen deze steuntrekkers maar 1x per 2 weken een weekend naar huis hetgeen de nodige wrevel opwekt.

Ook moet de zaterdagochtend nog

gewerkt worden en dient men op zondagavond om 22.30 uur weer terug te zijn terwijl om 23.30 uur de lichten in het kamp uitgaan. Bij vorst en sneeuw vervalt zelfs het vrije weekend. De steuntrekkers moeten hun eigen schop meenemen. Later moeten 8 personen naar de 'Maasverbetering'. Aan de kok-kampbeheerder moet nu Hfl. 5,- per week afgedragen worden.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 26 mei 1937 krijgen, alle in de werkverschaffing geplaatste, werklozen 2 uren 'stemverlet' met behoud van loon. Wel dient men voor 10 uur gestemd te hebben.

In 1937 komt van onze eigen gemeente een begroting van Hfl. 662,50 voor de beplanting van de berm en aan de Touwlaan. Verwacht wordt, dat er 'twee diepen' gespit wordt. Verder moeten er plm. 200 gaten gegraven worden voor boombeplanting. Aan arbeidsloon is Hfl. 537,50 beschikbaar. Na lang "touwtrekken" is de Raad akkoord.

Naarmate er meer werklozen komen, moet er gerouleerd worden. Dat betekent dat in weken waarin men niet tewerkgesteld is, teruggevallen moet worden op de karige Armenzorg. Tegelijkertijd nemen daarmee de geldzorgen verder toe. Een enkeling mag doorlopend in de werkverschaffing opgenomen blijven. De gedwongen weken thuis noemde men 'wandelweken'. De arbeiders spraken echter van 'smacht weken'.

In het voorjaar van 1938 worden ook

mannen vanuit IJsselstein gehuisvest in het kamp "Rotterdam-B" te Steenwijk. Het gaat hier om 17 personen.

Weer later vindt uitzending plaats naar Giethoorn, Diever en Dieverveld in Drenthe. Hier moet gewerkt worden aan de ontginning van het veen en de aanleg van (fiets)paden. Kost en inwoning komt voor rekening van de werkloze. De 'putbaas' heeft de zorg voor het inwendige.

De rest van het loon wordt overgemaakt aan de Gemeente IJsselstein die er voor zorgt dat de verdiende lonen in de bestemde gezinnen terecht komen.

Het basisloon voor een plattelandsgemeente bedraagt Hfl. 0,22. In Diever wordt 22 cent betaald. De gemeente IJsselstein verzet zich tegen deze beloning. Zij zegt 'naar haar bescheiden meening geenszins op een lijn te stellen te zijn met plattelandsgemeenten'.

Mensen vanuit grotere plaatsen ontvangen tenminste 26 cent per uur. IJsselstein wenst bijstelling maar krijgt er geen cent bij.

In 1938 wordt pas vanaf de eerste week van november de 'kolentoeslag' betaald.

Wat het daglicht niet kan verdragen

De gemeente laat in een brief aan de 'Rijksinspectie voor de Werkverschaffing'

ook haar ongerustheid uitspreken over een aantal 'beroepswerklozen' die zich proberen te drukken voor een plaatsing, maar die in nachtelijke uren gezinsinkomsten trachten te verschaffen door stroperij of op andere wijzen, die onmogelijk te achterhalen zijn.

In klare taal wordt geantwoord: tegen steunverlening van beroepswerklozen worde zoveel mogelijk gewaakt. Een der middelen om vast te stellen, wie als beroepswerklozen dienen te worden beschouwd, is degenen van wie wordt vermoed dat zij tot die categorie behoren, bij een of andere werkverschaffing te plaatsen.

Ook de politie houdt een oogje in het zeil. Zo werd een uit Zuilen afkomstige fietser aangehouden. De actetas die aan zijn rijwiel was bevestigd leek verdacht. De 2 agenten die deze manspersoon aanhielden, wilden in deze tas kijken. De man zegt niets bijzonders in zijn tas te hebben. Maar hij wordt betrap op het vervoeren van ongezegeld sigarettenpapier. Hij werd opgebracht naar het politiebureau, maar nabij het bureau sprong hij plotseling op de fiets en trachtte te ontluchten. Direkt werd de achtervolging ingezet, de man werd gegrepen, van zijn fiets getrokken en toen door de beide agenten met geweld meegenomen naar het politiebureau. Hij bleek in het bezit te zijn van 3 dozen met elk een

IJsselsteins crisiscomité uit de jaren 30.

De leden daarvan trachten zo goed mogelijk de getroffen gezinnen te helpen door het verstrekken van voedsel en brandstof. De foto is genomen voor de openbare school aan de Walkade. Bij deze gelegenheid hebben de dames zich verkleed voor een onbekende actie. Links boven: Hennie Tersteeg. Rechtsboven: Bernard Oosterom. Voorgond links: ? van der Veer. Geheel rechts: Kees Westerhout. 3e van rechts: Antoon Peek. 4e van rechts: ? de Wit.

Uitzendkaart Werkverschaffing. Gemeente **IJSSELSTEIN**

Naam: Johannes
 Voorna(s)m(en): Johannes
 Geboren: 15 April 1899
 Adres: Koningstraat 23
 Volgnummer: 1
 Gehuwd. nee Rentekaart no. 100184
 Omgeluid. nee Basissuurloon 22 ct.
 Trainingsloeslag Reeds genoten: 10-7½-5-2½ cent per uur.
 Nog te genieten: 10-7½-5-2½ cent per uur.
 (Doorhalen wat niet van toepassing is.)

Uitgezonden op 21 Augustus 1939 naar kamp Diever

broken, gaat de steun direct fors omhoog. De enkeling meende even door de komst van de bezetter financiële verbetering te zien.

Ook het werk gaat door. Men spreekt niet meer van werkverschaffing, maar van werkverruiming. In september 1940 moet een lengte van 60 kilometer aan prikkeldraadversperringen in een aantal omringende gemeenten worden opgeruimd.

Reeds in het najaar van 1940 vindt tewerkstelling in Duitsland plaats, deels verplicht en deels vrijwillig.

In de eerste oorlogsjaren volgen plaatsingen bij landbouwbedrijven (spitten van grasland voor aardappelteelt). Ook voor verbeteren en afgraven van sloten en grond worden steuntrekkers ingeschakeld.

In diezelfde jaren, maar ook daarvoor, kende Hitler-Duitsland ook een ander soort tewerkstelling; concentratiekampen voor joden, zigeuners, homofielen, kunstenaars en politieke gevangenen.

Officieel heette het dat de gevangenen meehielpen in de werkverschaffing veen te ontginnen.

De befaamde 'uitzendkaart' als bewijs van steunwerker.

inhoud van honderd boekjes ongezegeld papier. Hij bekende door met dit artikel te gaan venten nog wat extra's te kunnen verdienen naast zijn steun.

Tegen de man is proces-verbaal opge maakt. Hij maakte zich schuldig aan steunfraude en het vervoeren van ongezegeld papier. Ook dat laatste was ten strengste verboden.

Mobilisatie

Op 6 september 1939 doet de gemeente aan 'den Minister' het verzoek om in werkverschaffing een overdekte schuilloopgraaf te mogen maken nabij het Zomerwegje. De totale kosten zijn geraamd op Hfl. 388,34.

Omdat de mobilisatie een feit werd, moesten er verschillende projecten opgevat worden om burgers bij oorlogsdreiging voldoende te kunnen beschermen.

Ook van omliggende gemeenten komen verzoeken of IJsselstein manschappen kan leveren voor dergelijke projecten. Voorwaarde is, dat de geplaatste per fiets gaat. De gemeente Bunnik betaalt een vergoeding voor gebruik van het eigen rijwiel, 'doch een schop en brood voor den middagschafstijd moet door de arbeider zelf worden meegenomen'.

Zij die niet kunnen fietsen (13 personen) worden geplaatst bij de Zenderbouw te Jaarsveld aan de tegenwoordige Radiolaan.

In de winter van 1939/1940 is de armoede groot. Vooral in de grote gezinnen loert de duivel van de hongerzweep nog steeds op zijn prooi.

En dan, als de 2e wereldoorlog is uitge-

Slot

Het spook van de werkloosheid heeft op velen een stempel gezet. Het trof te veel mensen.

Te moeten keien kloppen (in tochtige hutten), onkruid wieden, in de slikken werken, touw pluizen, houthakken enz., ervoer de steuntrekker als willekeur, vernedering en rechteloosheid.

Er is met bloed, zweet en tranen wel belangrijk werk verricht. Laat dat ook gezegd en geschreven zijn! Ieder die het meemaakte heeft zijn eigen verhaal, zijn eigen emotie over de jaren 1924-1939 en de donkere oorlogsjaren van er na.

Na de oorlog ontstond de 'Dienst Uitvoerende Werken', kortweg 'DUW' genoemd. 'Door Uitbuiting Winst', zeiden de arbeiders.

Een nieuwe generatie werklozen ging aan de slag.....

(bron : Gem. Archief IJsselstein; literatuur: De hel van Jipsinghuizen van C. Stolk).

INVENTARIS VAN HET ARCHIEF VAN HET ST. EWOUTSGASTHUIS TE IJSSELSTEIN VAN 1477 - 1817

door Mr. J. Acquoy

Van de redactie

In 1963 besloot de gemeente IJsselstein tot het heruitgeven van de archiefinventaris van het Eoudsgasthuis zoals die is opge maakt in 1899 door Mr. J. Acquoy over de periode 1477 - 1817.

De lezenswaardigheid van het artikel en het verdwijnen van dit belangrijke archief was hiervoor de aanleiding. Inmiddels is een groot gedeelte in afschriftvorm in het bezit van het gemeentearchief hetgeen voor de HKIJ aanleiding is voor een tweede herpublicatie van de inventaris. Bij deze herdruk treft u tevens de inleiding uit 1963 van archivaris J.G.M. Boon.

Voorwoord uit 1963

Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden is het archief van het Ewoudsgasthuis enige jaren geleden vrijwel geheel verloren gegegaan (zie Jaarverslagen Streekarchivaat Zuid - West Utrecht 1961 en 1962). Tot op heden zijn slechts enkele minder belangrijke stukken teruggevonden.

Wel bewaard gebleven is de neerslag van de administratie van het Ewoudsgasthuis voor zover deze plaats kreeg in het oud-archief der gemeente IJsselstein (Inv. Fruin nrs. 367 e.v.).

*Uitgave van een door Mr. J. Acquoy in 1899 vervaardigde inventaris zou dan ook minder zin hebben gehad, wanneer niet een groot gedeelte van dit archief in afschrift c.q. regestvorm bewaard was gebleven. Wij danken deze bijzonder gelukkige omstandigheid aan Drs. M.H.H. Doesburg te IJsselstein. In de jaren dat het archief nog intact was heeft hij met grote nauwgezetheid de bescheiden doorge-
nomen en op bovengenoemde wijze bewerkt.*

Ofschoon de heer Doesburg nog geen beslissing heeft genomen over de plaats en wijze van deponering van zijn materiaal, staat wel vast, dat dit voor geïnteresseerden toegankelijk zal worden gemaakt. Als hulp bij de raadpleging is toegevoegd een overzicht van de nummers, waarvan aantekeningen bestaan.

Utrecht, juni 1963

Inleiding

Gelijk de naam het reeds aanduidt, was een gasthuis oorspronkelijk slechts een pas-santenhuis, waar reizende kloosterlingen, arme vreemdelingen enz. om Godswil een tijdelijk onderkomen, in den regel slechts voor eenen nacht, konden vinden. Doch de betekenis strekte zich allengs verder uit, zoodat ook ziekenhuizen, pesthuizen, proveniershuizen, oude-mannen- en vrouwenhuizen, weeshuizen, in een woord alle soort van godshuizen, bij minder nauwkeurige onderscheiding tenslotte in het eene begrip "gasthuis" werden samengevat. Dergelijke stichtingen nu kwamen bijna altijd uit particuliere weldadigheid voort en meestal waren het welgezinde vromen, die er een huis met eenige inkomsten voor afstonden. Hoewel zij soms het bestuur aan zich zelve hielden, stelden zij meestal tot meerdere verzekering van richting beheer na hunnen dood, hunne stichtingen onder het toezicht van eenige corporatie, hetzij van de vroedschap en een paar geestelijke waardigheidsbekleeders, hetzij van de vroedschap alleen, die dan aan de "gasthuismeesteren" een gelijk aantal leden uit haar midden toevoegde, om mede het opzicht te houden en

*Het
Ewoudsgasthuis;
toestand 1955*

de rekeningen te sluiten, of op andere wijze zorg droeg, dat alles behoorlijk toeging.

Hoe het nu in deze opzichten oorspronkelijk met het St. Ewoudsgasthuis gesteld is geweest, kan thans niet meer worden nagegaan: de fundatiebrief ontbreekt en noch uit het thans geregelde archief noch van elders is mij eenige nadere bijzonderheid omtrent die stichting gebleken.

Zooveel is echter zeker, dat het St. Ewoudsgasthuis blijkens de bewaard geblevene rekeningen reeds in het midden der zestiende eeuw niet meer aan zijne oorspronkelijke bestemming beantwoordde, doch voornamelijk diende om mede te zorgen voor de behoeften der te IJsselstein wonende armlastige personen. In die armenzorg schijnt het gasthuis reeds spoedig na het doordringen der Hervorming het exclusieve karakter gedragen te hebben, dat het, eenige weinige jaren na 1795 uitgenomen, tot den huidigen dag is blijven bewaren: de uitsluitende zorg voor hen, die tot

de Gereformeerde Kerk behoorden. Uit deze omstandigheid laat zich tevens de band verklaren, welke tusschen het gasthuis en de diaconie te IJsselstein bestaan heeft, ten gevolge waarvan er meerdere tusschen beide opgerichte conventie's evenals een aantal diaconie-rekeningen in afschrift in het archief van het gasthuis bewaard zijn gebleven (inv. nos. 8 - 12).

Ook tusschen het gasthuis en het weeshuis te Buren hebben relatie's bestaan, waarop met een enkel woord gewezen dient te worden. Het laatste was in 1614 gesticht door de dochter van prins Willem I, Maria van Nassau, gravin-douairiere van Hohenlohe. Volgens het reglement dat door prins Maurits, die zijn broeder Philips Willem in 1618 als graaf van Buren was opgevolgd, op het weeshuis gemaakt was, konden in deze stichting 24 kinderen worden toegelaten, afkomstig uit de graafschappen Buren en Leerdam en de baronien IJsselstein en Acquoy (inv. no. 20). Nu

had het St. Ewoudsgasthuis, gelijk boven reeds is opgemerkt, een overwegend aandeel in de zorg voor het armwezen in IJsselstein en in verband hiermede waren de werkzaamheden van den magistraat en de armmeesters aldaar ook minder streng als wel elders gescheiden. En met het oog op deze omstandigheden kan het dan ook geen verwondering baren, dat meerdere brieven van curatoren van het Burensche weeshuis over de opname van weeskinderen uit IJsselstein thans nog in het archief van het gasthuis gevonden worden (inv. no. 21). Een korten tijd heeft er nog een band bestaan tusschen het gasthuis en het Onze-Lieve-Vrouwengilde te IJsselstein, waardoor eveneens de aanwezigheid van een tweetal stukken in het archief verklaard wordt. De administratie over de goederen van dat gilde, die door den prins van Oranje in beslag waren genomen, was namelijk na 's prinsen dood, bij afwezigheid van Philips Willem, aan diens zuster Maria van Nassau gekomen, de bovengenoemde stichtster van het Burensch weeshuis. Reeds in 1589 had deze goedgunstig beschikt op het verzoek van de gasthuismeesters, om de jaarlijkse ontvangsten van het gilde aan het gasthuis af te staan. Vandaar dat in de rekening over 1591 en volgende eveneens de inkomsten van de "Vrouwengildegoederen" verantwoord worden, warvan het dan heet, dat zij door den prins van Oranje "ende onze gen. vrouwe Maria van Nassau deur veranderinge van tijden in annotatie genomen zijn ende daernaer dezelve goederen den voors. gasthuyse toegevoucht ende vergundt zijn". Deze toevoeging was echter opzegbaar en in 1615 maakte de inmiddels teruggekeerde Philips Willem van deze omstandigheid gebruik om de concessie, door zijne zuster aan het gasthuis verleend, weder in te trekken. Wat tenslotte de administratie over het gasthuis zelf betreft, deze werd sinds het midden der zestiende eeuw gevoerd door twee gasthuismeesters, wier eigenlijke taak, naar mij uit de archiefstukken gebleken is, meer tot de werkzaamheden van thesaurier beperkt was. Daarentegen oefende het stadsbestuur, bestaande uit drost, rentmeester, schout en burgemeesteren, tezamen vormende het college van superintenden ten, een overwegende invloed uit op het beheer van het gasthuis. Aan hen waren

beide gasthuismeesters - van 1740 tot 1750 is er slechts van een administrerenden gasthuismeester sprake - tevens rekening en verantwoording schuldig. Na de revolutie van 1795, die aan het bestuur der Oranje's over de baronie van IJsselstein een einde maakte, onderging het stadsbestuur en dus ook het college van superintenden ten meer dan eene wijziging, doch steeds blijft het gemeentebestuur, uit welke ambtenaren dan ook samengesteld, de superintendie behouden en worden de rekeningen door de stedelijke regeering gesloten. Aan dezen staat van zaken kwam een einde door de overeenkomst van 17-2-1817, beschreven in den inventaris onder nummer 9. Op genoemden datum nl. kwamen burgemeesteren en raden als superintenden ten van het gasthuis met den kerkeraad der Hervormde Gemeente van IJsselstein overeen, dat het bestuur van het gasthuis voortaan zou berusten bij een zelfstandig college van vier regenten: twee leden van de stedelijke regeering, een lid van den kerkeraad en een lid der Hervormde Gemeente, door den kerkeraad te benoemen. M.a.w. van superintendie van de overheid was van toen af geen sprake meer, ook al had het stadsbestuur suo jure zitting in het college van regenten. De door deze regenten aangevozen administreerende gasthuismeester legde sedert dan ook alleen aan het rekening en verantwoording van zijn beheer af.

Uit het bovenstaande volgde als vanzelf de wijze, waarop het archief van het gasthuis verdeeld moest worden. Door den belangrijken maatregel van 1817 toch werd het gasthuis eene geheel op zich zelve staande inrichting en zoo moet de grens tusschen het oudere en nieuwere gedeelte van het archief ook in dat jaar vallen. Wat de indeeling van het oudere thans geregelde gedeelte aangaat, heb ik gemeend, de op de diaconie betrekking hebbende stukken te moeten voegen bij die, welke door het gasthuis uitgeoefende armenzorg betreffen, aangezien juist hierin de band tusschen die beiden gelegen is. Om dezelfde reden zijn ook twee stukken van het Onze-Lieve-Vrouwengilde, waarover boven gehandeld is, gebracht onder de rubriek "Inkomsten van het gasthuis". Uit de omstandigheid, dat het stedelijk bestuur ten allen tijde het college van superintenden ten vormde, laat het

zich verklaren, hoe vele stukken, die in het archief van het gasthuis behoren, thans in dat der gemeente gevonden worden; de nummers 367 en volg. van den door Mr. Fruin van het gemeente-archief opgemaakten inventaris geven hiervan even zoovele voorbeelden. Daarentegen zijn meerdere afschriften van rekeningen in het gasthuis-archief bewaard, die waarschijnlijk in het archief der stedelijke overheid thuis behoorden. Meerdere voorbeelden van zulk een onjuiste, doch vaak voorkomende regeling zouden nog kunnen worden aangewezen.

Wat tenslotte de in het archief bewaarde charters betreft, deze zijn te gering in aantal en daarenboven te onbelangrijk van inhoud, om tot eenige nadere bespreking aanleiding te kunnen geven.

Utrecht, Januari 1899.

=====

INVENTARIS

I. NOTULEN, BRIEVEN EN INVENTARISSEN

1. Register van resolutien van superintenden ten van het gasthuis. 1740-1810. 4 deelen. N.B. Achter het derde deel, beginnende met 1784, zijn notulen van regenten van het gasthuis opgenomen van 1817 tot 1829.
2. Minute van een brief van de gasthuismeesters aan het gemeentebestuur van IJsselstein, houdende mededelingen omtrent de oprichting van het gasthuis. 1806. 1 omslag.
3. Brief van het gemeentebestuur van IJsselstein aan de gasthuismoeders, waarbij hun de toezending bericht wordt van een brief van de landdrost, houdende verzoek om opgave van de kapitalen, welke de gestichten van liefdadigheid in die gemeente ten laste van het rijk hebben. Met het afschrift van den brief van den landdrost. 1810. 1 omslag.
4. Brief van den provisoiren maire van IJsselstein aan den administreerenden

gasthuismeester, houdende verzoek om verschillende door den sous-prefect van Utrecht gestelde vragen te willen beantwoorden. Met minute van antwoord. 1811. 1 omslag.

5. Minuten van brieven van den administreerenden gasthuismeester aan den maire van IJsselstein over den geldelijken toestand van het gasthuis. 1811. 1 omslag.
 6. Inventaris van charters en papieren betreffende het gasthuis, overgebracht naar de secretarie der stad. C. 1734. 1 omslag.
 7. Inventaris van charters en papieren betreffende het gasthuis, opgemaakt door den gasthuismeester Dirk van der Duyf en door hem geplaatst in de kasse van het gasthuis. C. 1741. 1 omslag.
 - 7x. Inventarissen van den inboedel van het gasthuis, opgemaakt door de gasthuismeesters. 1657, 1664, 1665, 1669. 1 omslag.
- II. STUKKEN BETREFFENDE DE DIACONIE DER GEREFORMEERDE GEMEENTE EN DE DOOR HET GASTHUIS EN DE DIACONIE UITGEÖEFENDE ARMENZORG.
- N.B. Zie over de verhouding tusschen het gasthuis en de diaconie het daaromtrent in de inleiding medegedeelde.*
8. Overeenkomsten tusschen de superintenden ten van het gasthuis en de diaconie der Gereformeerde gemeente inzake de bedeeing, besteding en verdere verzorging van wederzijdse armen. 1665-1770. 1 omslag. N.B. Hierbij twee conventies in afschrift.
 9. Overeenkomst tusschen het gemeentebestuur van IJsselstein als superintenden ten over het gasthuis en de kerkeraad der Hervormde Gemeente aldaar, waarbij de armenzorg opnieuw wordt geregeld en het gasthuis onder een afzonderlijk college van regenten gesteld wordt. 1817 (twee afschriften). 1 omslag.

10. Stukken betreffende liquidatie's tusschen het gasthuis en de diaconie. 1744, 1746-1748. 1 omslag.
 11. Register van resolutien van den kerkeraad van IJsselstein betreffende de bedeeing der diaconie-armen. 1751-1783. 1 deel.
 - 11X. Lijsten van de door de diaconie gehoudene bedeeingen. (Afschriften). 1750-1753, 1755-1794. 1 pak.
 12. Rekeningen van den administree-renden diaken der Gereformeerde Kerk te IJsselstein. 1738-1751, 1753-1793. (Afschriften). 2 pakken. N.B. De jaren 1739 en 1741-1748 in duplo.
 13. Overeenkomst tusschen de gasthuismeesters en de diaconie van IJsselstein en Cornelis van Noordeloos, waarbij de laatste op zich neemt de twaalfjarige Aertgen Coenen bij zich aan huis te verzorgen. 1660. 1 omslag.
 14. Staat van scheiding en deeling van de nalatenschap van Egbert Philipsz. van Spijk en zijne huisvrouw Aeltje Dirksdr. van Kempen tusschen het gasthuis en de diaconie en Elizabeth van Boogen, weduwe van Johannes Spijk c.s. 1733. 1 omslag.
 15. Stukken betreffende de opname van armen in het gasthuis. 1557-1810. 1 omslag.
 16. Stukken betreffende de onderhandeligen tusschen de regenten van het gasthuis en de municipaliteit der stad IJsselstein over de opname van Roomschen in het gasthuis. 1795, 1796. 1 omslag.
 17. Stukken betreffende de opvoeding van de nalatenschap van Cornelis Janss. alias Rijcksen door de gasthuismeesters, ten behoeven van de minderjarig Balthasar en Annichgen Joriaens. 1657. 1 omslag.
 18. Acte waarbij Johan Franco Beyen zich tegenover de armmeesters van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek verbindt, om zoo zekere personen, afkomstig uit Hernheit in de Opperlausnit, tot armoede mochten vervallen, die personen te zullen onderhouden en daarvoor eenige perceelen land tot zekerheid stelt. 1743. 1 omslag.
N.B. Vergelijk no. 361 van den inventaris van het archief der gemeente IJsselstein door Mr. R. Fruin.
 19. Stukken betreffende den onderstand van Dr. Aalbert Philip van Rooyenstein c.u. door de diaconie der stad Utrecht. 1751. (Afschrift). 1 omslag.
Zie voorts ook no. 35, 60 en 62.
- III. STUKKEN BETREFFENDE HET WEESHUIS TE BUREN
- N.B. Zie over de verhouding tusschen het gasthuis en het Burensche weeshuis het daaromtrent in de inleiding medegedeelde.
20. Reglement van prins Maurits op het weeshuis te Buren. 1619. (Afschrift). 1 omslag.
 21. Stukken betreffende het toelaten van weeskinderen uit IJsselstein in het weeshuis te Buren. 1755-1785. 1 omslag.
 22. Brief van curatoren van het weeshuis te Buren aan de superintenden ten van het gasthuis, houdende opgave der zich in het weeshuis bevindende kinderen uit IJsselstein. 1761. 1 omslag.
- IV. STUKKEN VAN FINANCIËLEEN AARD
- A. Stukken van algemeenen aard. -
23. Rekeningen van het gasthuis.

- 1568, 1583-1803, 1806, 1810-1817. 8 deelen en 5 pakken.
N.B. Zie over het afleggen en sluiten der rekeningen het daaromtrent in de inleiding medegedeelde.
24. Rekeningen van het gasthuis in duplo. 1740, 1749, 1750, 1755-1763, 1765-1767, 1769, 1771-1774, 1775-1802. 2 pakken.
25. Rekeningen van het gasthuis in triplo. 1769, 1787-1792, 1795. 1 pak.
26. Acquitten, behorende bij de rekeningen van het gasthuis. 1726-1817. (Ontbreekt 1810 en 1811). 16 pakken.
27. Aantekeningen betreffende het beheer en den financieelen toestand van het gasthuis. 1700. 1 omslag.
28. Staat van vermoedelijke uitgaven ten behoeve van het gasthuis. 1814. 1 omslag.
- B. Stukken betreffende de inkomsten van het gasthuis.
29. Quohieren van de verpachtingen der gasthuislanderijen. 1657, 1699. 1 omslag.
30. Contracten van verpachtingen van gasthuislanderijen. 1599-1806. 1 omslag.
31. Plechtbrieven ten behoeve van het gasthuis. 1752-1756. 1 omslag.
32. Transport van een huis aan de westzijde van de Kerkstraat te IJsselstein, bezwaard met eene hypothecaire inschrijving van F. 100,- ten behoeve van het gasthuis 1742. 1 omslag.
33. Transporten van perceelen te IJsselstein, belast met jaarlijkse uitgaven ten behoeve van het gasthuis. 1667-1764, 1742. 1 omslag.
34. Gerechtelijke schuldbekentenissen (willekeuren) ten behoeve van het gasthuis. 1538-1671. 1 omslag.
35. Transporten van obligaties ten laste van de Staten van Utrecht ten behoeve van het gasthuis en de diaconie. Met bijbehorende stukken. 1757-1759. 1 omslag. N.B. Zie het opgemerkte bij afdeeling II.
36. Besluit van de prinses van Oranje, waarbij zij het gasthuis vereert met de helft van de tractementen en emolumenten van het schoutambt van Benshop en Noord-Polsbroek. 1741. 1 omslag.
37. Besluit van den prins van Oranje, waarbij hij aan het gasthuis wederom voor den tijd van 10 jaren eene jaarlijksche bijdrage van F 30,- toestaat. 1774. 1 omslag.
38. Testamenten van Elysabeth Schrevels, weduwe van Peter Claess. en van Emmerentiana Deckers, met beschikkingen ten gunste van het gasthuis. 1599, 1656. Extracten. 1 omslag.
39. Volmacht van superintendenten van het gasthuis en gasthuismeesters op Willem van Campen, om voor hen eene som van F 1000,- te innen, spruitende uit een legaat, door Philips graaf van Hohenloo aan het gasthuis gemaakt. 1661. 1 omslag.
40. Request van de superintendenten van het gasthuis aan de H.H., om hen te ontheffen van de boete, verschuldigd wegens het niet op tijd aangeven van de 20ste penning, door hen verschuldigd wegens het legaat van Jacobus van Otterspoor c.u. Met gunstige beschikking. 1764. 1 omslag.
41. Machtiging, door de superintendenten van het gasthuis aan den gasthuismeester verleend, om het legaat van Marritjen Bacx, groot 150 Carolusguldens, voor het gasthuis te aanvaarden. 1665. 1 omslag.
42. Concept eener afkondiging door den predikant en den gerechtsbode van eene te houden collecte ten behoeve van het gasthuis. 1664. 1 omslag.

43. Aantekeningen betreffende de opbrengst van het rondgaan met de schaal ten behoeve van het gasthuis. 1664. 1 omslag.
 44. Request van de gasthuismeesters aan den Raad van Z.H. om alle half jaar met de schaal te mogen rondgaan. Met gunstige beschikking. 1679. 1 omslag.
 45. Octrooi, door het departementaal bestuur van Holland aan het gemeentebestuur van IJsselstein verleend, om ten behoeve van het gasthuis gedurende twee jaren eenige belastingen te mogen heffen en collectes te mogen houden in de stad en het schoutambt van IJsselstein. 1803. (Op perkament). 1 omslag.
 46. Request van de gasthuismeesters aan den Raad van de prinses van Oranje om den rentmeester van het Onze Lieve Vrouwengilde te bevelen, de inkomsten van dat gilde aan het gasthuis af te staan. Met gunstige beschikking. 1589.
Met aangehecht request van de kerkmeester aan de prinses van Oranje, om eenige door den storm vernielde glazen der kerk te IJsselstein uit de inkomsten van het Vrouwengild te doen herstellen. Met gunstige beschikking. 1588. (Afschrift). 1 omslag. N.B. Zie over de verhouding tusschen het gasthuis en het O.L.Vrouwengilde het daaromtrent in de inleiding medegedeelde.
 47. Staat van ontvangsten van het Vrouwengild. 1611. 1 omslag. N.B. Zie bij het voorgaande nummer het onder N.B. gestelde.
Zie voorts de charters no. 2 en 3.
- C. Stukken betreffende verplichtingen ten laste van het gasthuis.
48. Minute eener gerechtelijke schuldbekenenis (willekeur) ten laste van het gasthuis. Met insinuatie en acquit. 1674. 1 omslag.
 49. Minute eener obligatie, uitgegeven ten laste van het gasthuis. 1688. 1 omslag.
- D. Stukken betreffende het gebouw van een gasthuis en de gasthuisgoederen.
50. Request van de gasthuismeesters aan den graaf van Hohenloo, om hun het gebruik van een bleekveld "langes de gasthuysgevel" toe te staan. Met gunstige beschikking. 1603. 1 omslag.
 51. Conditien van aanbestedingen door de superintendenten en gasthuismeesters van het herstellen van het dak van het gasthuis. 1663. 1 omslag.
 52. Accoord tusschen de gasthuismeesters en Gerrit Jacobsz. van der Weyde over het aanbrengen van een deur aan de noordwestzijde van het gasthuis en het recht om vandaar te voet te gaan over het erf van genoemden Gerrit van der Weyde. 1706. 1 omslag.
 53. Resolutie van het gemeentebestuur van IJsselstein, waarbij aan Martinus Vleesch en de weduwe van Sprangen eene reparatie aan het gasthuis toegestaan wordt. 1804. 1 omslag.
 54. Stukken betreffende een geschil tusschen de gasthuismeesters en Aryaen Eelgissoen over den eigendom van een morgen land, gelegen in de "brouwerij" van den laatste. 1537, 1538. 1 omslag.
 55. Eigendomsbewijs van twee huisjes, waarvan een in het West en het andere aan de zuidzijde van de Voorstraat. 1757. 1 omslag.
 56. Eigendomsbewijs van een huis, erf en schuur aan den stadswal. 1757. 1 omslag.
 57. Erfpachtbrieven van gasthuislanderijen. 1539-1807. (Afschriften). 1 omslag.
 58. Register van "huurcedullen en erfpagten". 1743-1807. 1 deel.
 59. Conditien van verkoop van een huis c.a., liggende in een stuk land van 4 morgen in Noord-Polsbroek, zijnde erfpachtsgoed van het gasthuis. 1806. 1 omslag.

60. Request van de regeerende gasthuismeester aan de superintendenden van het gasthuis, om 1/4 van 5 huisjes, aan het gasthuis en de diaconie opgekomen, krachtens testament van Aeltje Dirks van Kempen, te mogen verkoopen. Met gunstige beschikking. 1733. 1 omslag. N.B. Zie het opgemerkte bij afdeeling II.

61. Conditien van de verkooping van een huis en erf in de Voorstraat door den administreerenden gasthuismeester en diaken. 1735. 1 omslag. N.B. Zie het opgemerkte bij afdeling II.

62. Request van de superintendenden van het gasthuis aan de prinses van Oranje, om een huis, erf, hof, schuur en kamer, aan het gasthuis gelateerd door Pieter Johan baron van Reede tot Nederhorst, te mogen verkoopen. Met gunstige beschikking. 1748. 1 omslag.

63. Afschrift eener resolutie van Gedeputeerde Staten van Utrecht, waarbij aan het gasthuis onder bepaalde voorwaarden toegestaan wordt 11 morgen land te verkoopen. 1815. 1 omslag.

V. VARIA

64. Conditien, waarop Jannichjen Adriaensen, weduwe van Herman Ros, als dienstmeid van het gasthuis aangenomen wordt. 1665. 1 omslag.

65. Stuk, behoorende tot een proces van Jacob Andriess. en Gerrit Floren tegen de gasthuismeesters. 1 omslag.

66. Rekening van de kerk te Benschop, afgelegd door de kerkmeesters. 1563 en 1564. 1 omslag. N.B. Het blijkt niet, hoe dit stuk in het archief van het gasthuis gekomen is.

67. Stukken waarschijnlijk afkomstig van in het gasthuis opgenomen personen. 1660-1814. 1 pak.
N.B. Deze stukken, welke voor een groot deel testamenten bevatten, behooren niet in het archief van het gasthuis.

CHRONOLOGISCHE LIJST DER IN HET ARCHIEF BERUSTENDE CHARTERS

1. 1477 Februari 28. Gerechtsbrief van Benschop, waarbij Sanders Gilliss. erkent van Claes Claess. in eeuwige erfpacht ontvangen te hebben 2 morgen land "boven in Benschop op die suitsijde" in een weer van 10 morgen. Met zegel van Vranc Claess. in groene was.

2. 1546 Mei 3. Gerechtsbrief van IJsselsteyn, waarbij Pellegrum Jacobss., rector van het convent van het Gheyn, genaamd Nazareth, namens dit convent vestigt ten behoeve van het St. Ewoudsgasthuis te IJsselsteyn eene eeuwigdurende jaarlijksche uitkeering van 1 mud weit op 4 morgen land, "boven die poerte". Met zegels van Gherrit Joestenss. en Jan Huygenss. van Scerpenisse in groene was.

3. 1561 Juli 4. Gerechtsbrief van Benschop, waarbij Odulff Corss. erkent schuldig te zijn aan de gasthuismeesters van het Sint Ewoudsgasthuys te IJsselsteyn eene jaarlijksche losrente van 3 Carolusguldens, gevestigd op een morgen land "op de zuytsijde van Benschop boven de kerck". Zegels verloren.

4. 1680 Mei 16. Gerechtsbrief van Cudelstaert, waarbij Maurits van Heyningen en Cornelis de Jongh als curators over den geabandonneerden boedel van Cornelis Huygen aan de erfgenamen van Joost Danielss. overgedragen een huis c.a. in het ambacht van Cudelstaert. Zegel verloren.

5. 1681 Juli 10. Gerechtsbrief van Cudelstaert, waarbij de erfgenamen van Joost Daniels aan Willem Janss. van Schagen overdragen twee huizen c.a. te Cudelstaert. Met geschonden zegel van Maurits van Heyningen in roode was.

6. 1712 Mei 4. Schepenbrief van den Vlijthoorn, waarbij Claes Willems. Spruyt aan Cornelis Sijmenss. Vechtuyt overdraagt een huys en erf te Cudelstaert. Met zegel van Engel Stoesack in groene was.

Aertgen Coenen	13	stichting van het	inl.
Acquoy, baronie van	inl.	superintendenten	inl.
Annichgen Joriaens	17		1, 8, 9, 22, 39,
Aryaen Eelgissoen	54		40, 41, 51, 60, 62
		uitgangen	33
Bacx, Marritjen	41		
Balthasar Joriaens	17	Gein, het convent Nazareth	R 2
Beyen, Johan Franco	18	Gerrit Floren	65
Benschop, schoutambt	36	Gherrit Joestenss	R 2
armmeesters	18		
kerkmeesters	66	Heyningen, Maurits van	R 4, R 5
land te	R 1, R 3	Hernheit, personen uit	18
Boogen, Elizabet van	14	Hohenloo, Philips graaf van	39, 50
Buren, graafschap	inl.		
weeshuis te	inl.	IJsselstein, baronie van	inl.
	20, 21, 22	schoutambt van	45
Maria, gravin van	inl.	stad	
Maurits, graaf van	inl.	armenzorg	inl.
Philips Willem, graaf van	inl.		8, 9, 11, 11x
		armmeesters	inl.
Deckers, Emmerentiana	38		18
Duyf, Dirk van der, gasthuismeester	7	gemeentebestuur	inl.
			2, 3, 9, 45, 53
Elysabeth Schrevels	38	gerechtsbode	42
Ewoudsgasthuis, Sint te IJsselstein		magistraat	inl.
archief	6, 7	maire	4, 5
armlastigen	inl.	municipaliteit	16
	15, 16	secretarie	6
fundatie van	inl.	Gereformeerde Kerk	
gasthuismeesters	inl.	diaken (adm)	12, 61
3, 4, 5, 7, 7x, 13, 17, 39,		diaconie	inl.
44, 46, 50, 51, 52, 54,			3, 8, 10, 11, 11x,
60, 61, 65, R 3			13, 14, 35, 60
geldelijke bijdragen	36, 37	kerkeraad	9, 11
geldelijke toestand	3, 5	kerkmeester	46
goederen	29, 30, 31, 32,	predikant	42
54, 55, 56, 57,		vernieuwing glazen	46
58, 59, 60, 61,		Onze Lieve Vrouwengilde	
62, 63		goederen	Inl.
inboedel	7x	inkomsten	46, 47
inrichting	2	rentmeester	46
inkomsten uit OLV-		Kerkstraat, huis in de	32
gilde	46, 47	Stadswal, huis op de	56
collecten	inl.	Voorstraat, huis in de	55, 61
	5, 42, 43, 44, 45	Wed, huis in het	55
legaten	38, 39, 40, 41, 60	land boven "die poerte"	R 2
obligaties	35, 49		
regenten	inl.	Jacob Andriess.	65
	1, 9, 16	Jannichgen Adriaensen, dienstmeid	64
schuldbekentenissen	34,	Jongh, Cornelis de	R 4
38		Joost Danielss.	R 4, R 5

Campen, Willem van	39	OPGAVE VAN DE DOOR DE HEER DOESBURG	
Kempen, Aeltje Dirksdr van	14, 60	BEWERKTE NRS:	
Claes Claess	R 1		
Coenen, Aertgen	13	1. Deel 1, 1740 - 1756	Cahier 1a, 1b.
Cornelis Huygen	R 4	Deel 2, 1757 - 1783	" 1b, 1c,
Cornelis Janss alias Rijcksen	17		1d.
Cudelstaart, huis in het ambacht	R 4, R 5	2.	" 14.
		3.	" 14.
Leerdam, graafschap	Inl.	4. Niet gecopieerd (ontbrak)	
		5 t/m 10	" 14.
Nassau, Maria van	Inl.	11.	" 18.
Nazareth, convent in het Gein	R 2	11. x Niet gecopieerd	
Noordeloos, Cornelis van	13	12. Alleen de rek. van 1766	" 18.
Noord-Polsbroek, schoutambt	36	13.	" 14.
armmeesters	18	14 t/m 22.	" 16.
huis te	59	23. Rek. 1552 /53	" 8, 9.
land te	59	1557 /58	" 9.
		1562 /63	" 1.
Odulff Corss	R 3	id. (dupl.)	" 10.
Opperausnit	18	1580 /81	" 2.
Oranje, Prins van	Inl.	1582 /83	" 2.
	37	1583 /84	" 2.
Prins Willem I van	Inl.	1585 /86	" 2.
Prinses van	36, 46	1586 /87	" 2, 3.
Otterspoor, Jacobus van	40	1587 /88	" 3.
		1588 /89	" 3.
Pellegrum Jacobss., rector van		1589 /90	" 3, 4.
Nazareth	R 2	1590 /91	" 4.
Peter Claess	38	1591 /92	" 4.
Polsbroek, zie: Noord-Polsbroek		1592 /93 - 1600 /01	" 5.
		1602 /03 - 1604 /05	" 5.
Reede tot Nederhorst, Pieter Johan		1605 /06	" 5, 6.
baron van	62	1608 /09 - 1619 /20 1)	" 6.
Rijcksen, Cornelis Janss alias	17	1621 /22	" 6, 7.
Rooyenstein, Dr Aalbert Philip van	19	1622 /23 - 1627 /28 ged.	" 7.
Ros, Herman, weduwe van, dienstmeid	64	1627 /28 ged.	" 6.
		1628 /29 - 1636 /37	" 7.
Sanders Gilliss	R 1	1637 /38	" 7, 8.
Schagen, Willem Janss	R 5	1638 /39 - 1649 /50	" 8.
Scerpenisse, Jan Huygenss van	R 2	1652 /53	" 8.
Spangen, weduwe	53	1653 /55 - 1656 /57	" 9.
Spijk, Egbert Philipss	14	1657 /58	" 9, 10.
Spijk, Johannes	14	1658 /59 - 1670 /71 2)	" 10.
Spruyt, Claes Willems	R 6	1671 /73	" 10, 11.
Stoesack, Engel	R 6	1673 /75	" 11.
		1678 /79	" 11.
Uythoorn	R 6	1680 /81 - 1692 /93	" 11.
		1693 /94	" 11, 12.
Utrecht, diaconie van	19	1694 /95 - 1711 /12 3)	" 12.
		1712 /13 - 1734 /35	" 13.
Vechtuyt, Cornelis Sijmenss	R 6	1735 /36	" 13, 14.
Vleesch, Martinus	53	1736 /37 - 1750	" 14.
		1751 - 1769	" 15.
Weyde, Gerrit Jacobss van der	52	1770	" 16.

1771 - 1776	Cahier	16.
1777	"	16, 17.
1778 - 1787	"	17.

3) Tussen de rekeningen van 1698/99 en 1699/1700 waren 2 rekeningen ingebonden betreffende verkoop van gasthuisland en de besteding van de opbrengst. Cahier 12.

1) Aan de rekening 1611/12 ontbreekt een gedeelte! Dit is in de inventaris opgevoerd onder nr. 47.

24 - 26. Niet gecopieerd.

27 - 30.

31 - 49.

50 - 56.

57.

58 - 66.

Cahier	16.
"	1a.
"	I.
"	I, 1a.
"	1a.

2) Tussen de rekeningen 1668/69 en 1669/70 was ingebonden een rekening, afgelegd door Fr. van Meerlant over zijn beheer van de goederen van Neeltgen Gerrits (alias Neell de Prins). Cahier 10.

OPGRAVINGEN BIJ EITEREN (1985)

door W. J. van Tent, provinciaal archeoloog van Utrecht

Eiteren (gem. IJsselstein).

De buurtschap Eiteren ligt op ruim 1 km. afstand ten noordwesten van de oude kern van IJsselstein. De naam Eiteren is oud: hij komt al voor in een goederenlijst van de abdij van Werden, die ca. 900 n. Chr. te dateren is. Eiteren is ook de naam van de oerparochies in dit gebied (in 1217 werd er een deel van afgesplitst). Van de parochiekerk is de stichtingsdatum niet bekend, maar hij bestond in ieder geval in 1293, toen er een vicarie in werd gesticht. Aangenomen is altijd, dat de kapel, die tot 1579 bij het huidige Eiteren heeft gestaan, het restant van deze parochiekerk was. Bij een proefonderzoek in 1972, uitgevoerd door R.J. Ooyevaar, correspondent van de ROB te IJsselstein, werden enkele overblijfselen van de fundering aangetroffen. Door H. Halbertsma, van de ROB, werden zij toen echter gedateerd als niet ouder dan 14e/15e eeuws. Aangenomen is ook altijd, dat eind 13e/begin 14e eeuw het centrum van de parochie Eiteren werd verplaatst naar IJsselstein. Hier werd een nieuwe parochiekerk gebouwd (gewijd in 1310), terwijl, althans volgens deze opvatting, de oude kerk bij Eiteren verder als kapel (zie boven) in gebruik bleef.

In verband met Eiteren kan een aardige legende worden verteld. In de 14e eeuw zou daar, bij het graven van een sloot tegenover het melaatsenhuis, het nu nog bestaande beeldje van Maria- O.L. Vrouw van Eiteren - (afb. 1) zijn gevonden. De vindsters brachten het beeldje naar de pastoor van IJsselstein, die het in de kerk plaatste. Het verdween echter en dook weer op op de vindplaats. Dit wonderbaarlijke gebeuren hethaalde zich enkele malen. Uiteindelijk werd daarom besloten, dat in Eiteren zelf een kapel

voor het beeldje zou worden opgericht.

Het beeldje is te dateren in de tweede helft van de 12e eeuw. De vondst en de daarop volgende gebeurtenissen moeten in ieder geval na 1310 worden gedateerd, althans indien de in de legende genoemde kerk de in dat jaar gewijde parochiekerk is. Merkwaardig is overigens, dat er sprake is van een nieuw te bouwen kapel, terwijl er, volgens de heersende opvatting, te Eiteren al een stond. Aangenomen is daarom meestal, dat eigenlijk de al bestaande kapel (voormalige parochiekerk) werd bedoeld.

afb. 1, rechts.
Beeldje van
O.L. Vrouw
van Eiteren

In het bovenstaande wordt een melaatsenhuis genoemd. Inderdaad is bekend, dat in de omgeving van de kapel van Eiteren een dergelijk melaatsenhuis heeft gestaan. Over de stichtingsdatum ervan zijn geen gegevens voorhanden. Wel is bekend, dat het in 1684 is afgebroken.

Ook al spreken de schriftelijke bronnen elkaar op bepaalde punten tegen, toch is duidelijk, dat er in de omgeving van Eiteren belangwekkende sporen in de bodem te verwachten waren. Ook het gemeentebestuur van IJsselstein was daarvan overtuigd. Het zocht daarom contact met de ROB, voordat de bestemming van het terrein, gelegen binnen het plan Achterveld, definitief werd vastgelegd. Besloten werd tot een proefonderzoek met als doel karakter, datering en uitbreiding van de eventueel aanwezige sporen na te gaan. Van de zijde van het gemeentebestuur werd de toezegging gedaan, dat de uiteindelijke bestemming van het terrein mede door de resultaten van dit onderzoek zou worden bepaald. Aan het slot van deze inleidende opmerkingen zij vermeld, dat vele van de historische gegevens, die in het bovenstaande zijn verwerkt, zijn ontleend aan het artikel van R.J. Ooyevaar, 'Eiteren bij IJsselstein', in: *Westerheem* XXI, 1972, 120-124.

Het onderzoek vond plaats van 5 augustus tot 18 september 1985. De provinciaal

archeoloog had de wetenschappelijke leiding, de technische leiding was in handen van R.E. Lutter, van de ROB.

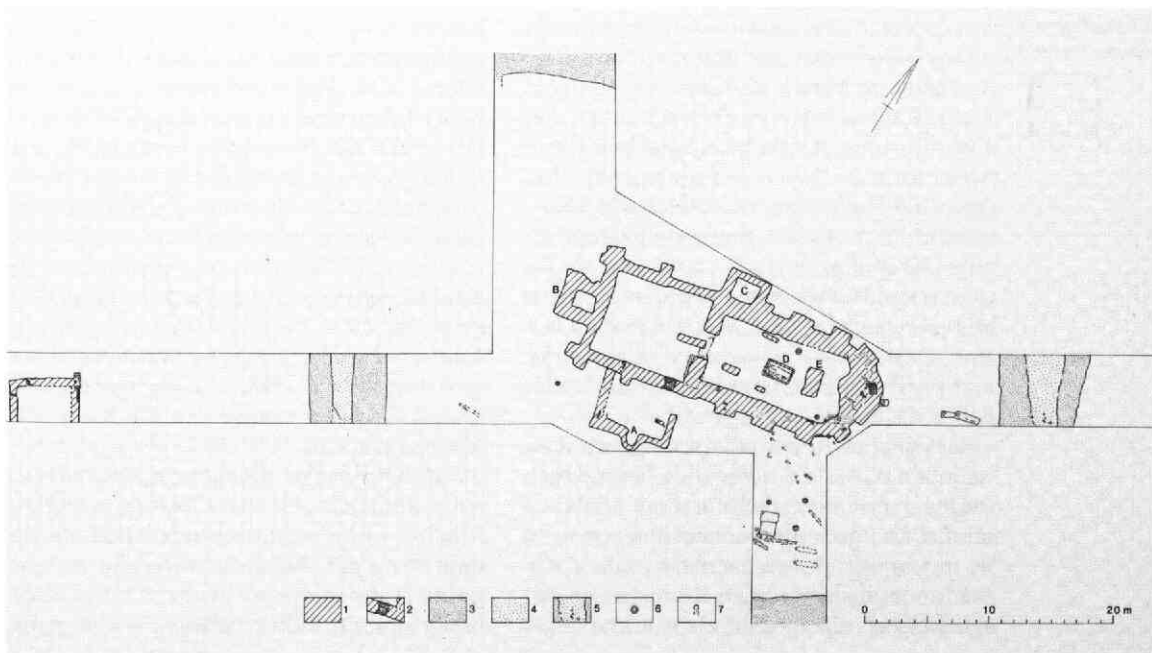
Gegraven werd een ongeveer oostnoord-oost-westzuidwest verlopende, ca. 170 m. lange en 6 m. brede sleuf in de lengte-as van het perceel kadastraal bekend als sectie E, nr. 1661. De west-helft van deze sleuf werd op enkele plaatsen zowel aan de noord- als aan de zuidzijde enigszins uitgebreid ten einde de daar aanwezige sporen beter te kunnen onderzoeken (afb. 2).

Vooropgesteld kan worden, dat van een vroeg-Middeleeuwse nederzetting, hier verwacht vanwege de vroege vermelding van Eiteren (zie boven), geen enkel spoor is gevonden. Als er in die vroege periode een nederzetting was, dan moeten resten ervan dus elders worden gezocht. Daarbij dient te worden aangetekend, dat de naam Eiteren in de goederenlijst van ca. 900 in feite ook niet slaat op een plaats, maar op een groter gebied.

Wel werden de resten van een kerk gevonden. Het muurwerk was bijna overal tot op de fundamenten uitgebroken, maar de plattegrond kon met gemak worden gereconstrueerd aan de hand van de uitbraaksleuven (afb. 2 en 3). Het gaat om een ongeveer west-oost gericht gebouw van baksteen, met een rond gesloten koor aan de oostzijde en een vierkante toren (afb. 2 B),

afb. 2
Overzicht van het westelijke gedeelte van de opgraving.

- 1: uitgebroken fundering;
- 2: restant van muurwerk in uitbraaksleuf;
- 3: grachtvulling, donker van kleur;
- 4: grachtvulling, licht van kleur;
- 5: paalwerk (van houten brug?) in grachtvulling;
- 6: begraven pot;
- 7: skeletbegraving.
- A: zijkapel met absis;
- B: toren;
- C: 'sacristie';
- D: grafkelder;
- E: altaarfundament

afb. 3
Kerkplattegrond
vanuit het westen

die aan de buitenzijde tegen de westgevel was geplaatst. Buitenwerks gemeten was de totale lengte van het gebouw ca. 27 m. (inclusief de toren), de breedte gemiddeld 8,5 m. Inwendig was de kerk door een dwarsmuur met doorgang gescheiden in twee ruimtes. De oostelijke ruimte - het eigenlijke koor - mat binnenwerks maximaal 12 bij ca. 5,5 m., de westelijke ca. 8 bij 7 m. De grotere breedte van de westelijke ruimte wordt veroorzaakt doordat de muren hier veel dunner waren dan aan de oostzijde. In het koor werden een altaarfundament (afb. 2, E) en een diepe grafkelder (afb. 2, D, en afb. 4) aangetroffen.

Het gebouw was rondom omgeven door steunberen. Aan de noordzijde bevond zich verder een kleine, rechthoekige aanbouw aan het koorgedeelte (binnenwerks ca. 2 bij 1,5 m.), mogelijk een sacristie (afb. 2, C). Aan de zuidzijde werden de resten gevonden van een zijkapel (binnenwerks ruim 5

bij bijna 4 m.) gevonden, aangebouwd aan het westelijke gedeelte van de kerk. De zuidmuur van deze kapel bezat een kleine absis (afb. 2, A; niet zichtbaar op afb. 3). De kerk heeft gestaan op een omgracht terrein. De gracht was ruim 6 m. breed en ca. 2,5 m. diep. Aan de oostzijde werd er paalwerk aangetroffen, dat de aanwezigheid van een brug doet vermoeden. De vorm van het terrein kon niet worden nagegaan, daar de gracht slechts op een enkel punt werd aangesneden. Over de afmetingen kan wel iets worden gezegd: in ongeveer west-oostelijke richting was de afstand van gracht tot gracht ca. 50 m., in de richting loodrecht daarop ca. 40 m.

Op het door de gracht omgeven terrein bevonden zich ook veel skeletbegravingen. Slechts enkele daarvan zijn tijdens de opgraving gelicht, de meeste zijn in situ gelaten en dus beschikbaar voor later onderzoek. Op enkele plaatsen is waargeno-

men, dat graven (gedeeltelijk) zijn vernield bij het leggen van de fundamenteën van de kerk. Dit betekent, dat de begraafplaats in ieder geval in aanleg ouder moet zijn. Merkwaardig was tenslotte de vondst van zes grote potten van blauw-grijs aardewerk (datering in grote lijnen 14e/begin 15e eeuw; afb. 5), waarin zich misschien kinderlijkjes hebben bevonden (resten daarvan zijn bij het onderzoek in het laboratorium overigens niet aangetroffen). Een van de potten lag buiten de gracht, de anderen verspreid tussen de overige graven. Geheel aan de westzijde van de proefsleuf kwamen nog de resten van een bakstenen gebouwtje te voorschijn. De omvang ervan kon niet worden nagegaan. Mogelijk hebben wij hier te maken met een gedeelte van het eerder genoemde melaatsenhuis.

Over de fysisch-geografische omstandigheden kan tenslotte het volgende worden gezegd. De begraafplaats is aangelegd en de

kerk gebouwd in een komgebied. De kleiige afzettingen lopen er vrijwel horizontaal onder door en van een natuurlijke verhoging is geen sprake. Wel zijn er aanwijzingen, dat het terrein binnen de gracht door mensen is opgehoogd.

Het vondstmateriaal (dat overigens nog niet gedetailleerd is bestudeerd) wijst erop, dat de tijdens de opgraving blootgelegde kerk niet voor de 14e eeuw is gebouwd. Van een oudere kerk is geen spoor gevonden, dus een 13e-, of misschien wel 12e-eeuwse parochiekerk heeft hier in ieder geval niet bestaan. Dit, en het ontbreken van enige aanwijzing voor een vroeg-Middeleeuwse nederzetting, maken het zeer onwaarschijnlijk, dat het huidige Eiteren ooit het centrum van het oude domein, of van de vroegere parochie is geweest. Wij zullen dit elders moeten zoeken, misschien - maar dat is zeer hypothetisch - onder het huidige

afb.4
Grafkelder in
het koor van de
kerk, gezien
vanuit het
zuid-oosten

afb. 5
Pot van blauw-
grijs aard-
werk, ingegra-
ven op de
begraafplaats.

IJsselstein, dat in de 14e eeuw uiteindelijk het centrum blijkt te zijn.

Hoe dit ook zij, de kerk bij het huidige Eiteren moet in ieder geval een andere functie hebben gehad dan die van parochiekerk. Misschien heeft de legende waarheid gesproken en hebben wij inderdaad te

maken meteen speciaal voor het Mariabeeldje nieuw gebouwde kapel. Als wij aannemen, dat deze nieuwbouw heeft plaatsgevonden op de begraafplaats van een al bestaand melaatsenhuis, is ook de versterking van een aantal graven verklaard. Het is eveneens mogelijk, dat de kerk gewoon de kapel bij het melaatsenhuis was. Hij zou dan in een wat later stadium gebouwd moeten zijn, gezien de versterking van al bestaande graven. Ook in dat geval kunnen wij nog plaats inruimen voor de legende. Voor zo ver na te gaan vormen de fundamentresten van de zuidelijke zijkapel namelijk niet echt een eenheid met die van de kerk zelf. Hij zou dus later (of eerder?) gebouwd kunnen zijn. Misschien is het wel deze kapel, die speciaal voor het Mariabeeldje werd opgetrokken. Men kan zich dan heel goed voorstellen, dat het beeldje stond opgesteld in de kleine absis aan de zuidzijde.

afb. 6
Doorboorde
schelp,
gebruikt als
pelgrimsinsig-
ne, gevonden
bij de kerk.

Duidelijk is, dat Eiteren in het verleden een belangrijk pelgrimsoord was (afb. 6; er worden trouwens nog steeds pelgrimages naar Eiteren gemaakt!). Over een aantal zaken bestaat echter nog onzekerheid. Hopelijk zal het na verdere bestudering van alle opgravingsgegevens mogelijk zijn op althans een aantal vragen antwoord te geven.

Veel leden van het gemeentebestuur van IJsselstein gaven door bezoeken van hun belangstelling voor het onderzoek blijk.

Ook andere ingezetenen, met name leden van de Historische Kring IJsselstein, toonden grote interesse. In de pers verschenen enkele artikelen over de opgraving: te noemen zijn het Algemeen Dagblad van 10 september en het Utrechts Nieuwsblad van 13 september 1985.

Deze bijdrage van dhr. van Tent verscheen eerder in de 1992 uitgave van de 'Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1985 - 1987'.

IJSSELSTEIN IN TWEEVOUD

Kerkstraat

De Kerkstraat rond 1910 en vandaag. Een opvallend verschil is de aanwezigheid van de lantaarn op de voorgrond. Rond de eeuwwisseling waren er ongeveer 75 van deze lantaarns voor straatverlichting in de gemeente geplaatst. Tot aan de leveringsmogelijkheid van gas in 1911 waren dit petroleumlantaarns die dagelijks werden aangestoken en gedoofd door een lantaarnopsteker.

Kronenburgplantsoen rond 1920
 De naam dateert van 1930. H.J. Kronenburg was burgemeester van 1908 tot 1928. Daarvoor heette dit terrein 'Plantsoen' en daárvóór 'Singel'. De muziektenk van architect Baanders is begin 70 afgebroken evenals de Morreesschool (rechts). Op de achtergrond de Basiliek die in die jaren ook gedoemd was te verdwijnen. Dit veroorzaakte echter zoveel opschudding dat tot restauratie werd besloten.

HISTORISCHE KRING IJSSELSTEIN; INDEX BOEKJES I T/M 60

Ambachten	"Geschiedenis van de grienden in kort bestek"	7 - 6
Ambachten	"Geschiedenis van de grienden in kort bestek (slot)"	9 - 2
Ambachten	"Goed gereedschap is het halve werk"	23 - 64
Ambachten	"Het maken van de "Trug" of mand, een oud engels ambacht"	21 - 16
Ambachten	"De Rijtuig- en Wagenmakerij"	19 - 20
Ambachten	"Touw, touw en nog eens touw "	7 - 1
Ambachten	"Touw, touw en nog eens touw II(slot)"	19 - 1
Ambachten	"De Kuiper"	57 - 341
Archeologie	"De kerk van Eiteren gelocaliseerd"	5 - 20
Archeologie	"Het Cisterciënklooster "Onze Lieve Vrouwenberg" te IJsselstein; een verslag uit 1938"	13 - 11
Archeologie	"Zijn er nog restanten van het stadje het Gein?"	11 - 2
Architectuur	"De ontwikkeling van de grondvormen van het voor - twintigste eeuwse stadshuis"	1 - 10
Bejaardenzorg	"De Antonius en Corneliusstichting te IJsselstein (I)"	1 - 19
Bejaardenzorg	"De Antonius en Corneliusstichting te IJsselstein (II)"	2 - 10
Bejaardenzorg	"De Antonius en Corneliusstichting te IJsselstein (III-slot)"	3 - 17
Benschop	"Zeevliet"	37/38 - 359
Bibliotheek	"De nieuwe bibliotheek"	2 - 3
Bijnamen	"Driemaal Apenluiders"	55 - 309
Bijnamen	"De aap en de doodsklok"	7 - 20
Binnenstad	"Kleuren in oud IJsselstein"	2 - 9
Binnenstad	"De wording van de IJsselsteinse binnenstad"	2 - 7
Binnenstad	"Gevelstenen?"	6 - 2
Binnenstad	"Stadswapenwandelingetje"	6 - 19
Boeken	"Het Leidse handschrift van Der Naturen Bloeme"	33/34 - 281
Boeken	"Utrecht Monumenteel" ,een afrader"	9 - 24
Boeken	"Fulco de Minstreel, een verhaal over IJsselstein"	13 - 24
Boeken	"IJsselstein, Geschiedenis en architectuur"	9 - 184
Boeken	"Jan van IJsselstein en Der Naturen Bloeme"	3/34 - 261
Boeken	"Voor IJsselstein en Bertha!"	2 - 241
Boerderijen	"Oude gebruiken op de boerderij"	1 - 7
Boerderijen	"Hallehuizen in de Lopikerwaard"	9 - 10
Boerderijweg	"Stuivenbergweg"	30 - 177
Brandweer	"De stoombrandspuit "Vecht" 1884-1982"	22 - 25
Crisistijd	"Crisistijd in de jaren dertig"	47 - 139

Diversen - kort	"Uit de Utrechtsche Courant"	32 - 240
Diversen - kort	"Opmerkelijkheden uit het verleden"	20 - 22
Diversen - kort	"Opmerkelijkheden uit het verleden"	9 - 27
Diversen	"IJsselstein in prent"	21 - 24
Diversen	"De brieven van Pieter van der Meulen"	48 - 166
Diversen	"De brieven van Pieter van der Meulen I"	47 - 145
Diversen	"Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden"	
	"De stede IJsselstein, In Holland"	53/54 - 293
Diversen - kort	"Openbare verkoping boerderij inventaris"	41/42 - 40
Drankenwet	"De uitvoering van de "Drankenwet 1881" en het resultaat"	26/27 - 105
Eendekooien	"Eendekooien in de Lopikerwaard II (slot)"	12 - 2
Eendekooien	"Eendekooien, een kijkje achter de schermen I"	10 - 2
Eiteren	"Ter ere Gods en onze lieve Vrouw van Eiteren, een leprozengilde"	43 - 41
Eiteren	"Een bisschop hield zijn woord na zijn dood"	21 - 14
Eiteren	"Eiteren in IJsselstein"	1 - 4
Epidemieën	"Het vreeswekkende gevaar" "epidemieën in het 19e eeuwse IJsselstein"	48 - 157
Feesten	"Oranjevereniging 1945 - IJsselstein"	13 - 17
Genealogie	"Hoe vind je je stamboom"	7 - 2
Geschiedenis	"IJsselstein 1840-1860"	5 - 4
Groenvoorziening	"Naambordjes bij bomen"	6 - 23
Hernhutters	"Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners II"	15 - 1
Hernhutters	"Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners"	14 - 5
HKIJ - Fotogroep	"Foto werkgroep"	2 - 23
HKIJ - Vignet	"Het vignet"	1 - 3
HKIJ - Overzicht	"Jaaroverzicht 1979"	13 - 22
HKIJ - Foto's	"Uit de schooldoos"	45/46 - 114
HKIJ - Foto's	"Tien jaar Historische Kring"	35 - 313
HKIJ - Foto's	"De jaren dertig"	49 - 185
HKIJ - Foto's	"Mo(nu)mentopnamen"	33/34 - 250
HKIJ - Foto's	"IJsselstein in tweevoud"	60 - 413
HKIJ - Overzicht	"Jaaroverzicht 1978"	9 - 26
HKIJ - Werkgroep	"M.H.H.Doesburg overleden 18-12-1978"	10 - 17
HKIJ - Archief	"Archiefonderzoek en oud-schrift"	1 - 22
HKIJ - Omslag	"Het omslag"	2 - 2
HKIJ - Overzicht	"Jaaroverzicht 1981"	21 - 23
HKIJ - Foto's	"Uit de schooldoos"	47 - 138
HKIJ - Omslag	"Enkele notities over het nieuwe omslag van ons tijdschrift"	14 - 1
HKIJ - Foto's	"Uit de fotodoos"	48 - 156
HKIJ - Foto's	"Winter in IJsselstein"	47 - 141
HKIJ - Overzicht	"Tien jaar Historische Kring in vogelvlucht"	33/34 - 245
HKIJ - Fotogroep	"Foto-Werkgroep van de Historische Kring IJsselstein vraagt medewerkers"	1 - 12
HKIJ - Oprichting	"Er waren eens ..."	1 - 2
HKIJ - Overzicht	"Jaarverslag over 1980"	17 - 16
HKIJ - Overzicht	"Overzicht belangrijke data 1975-1976"	2 - 24
HKIJ - Overzicht	"Jaaroverzicht 1982"	26/27 - 135
HKIJ - Overzicht	"Overzicht belangrijke data 1977"	5 - 23
HKIJ - Overzicht	"Jaaroverzicht 1983"	29 - 164

IJsselbrug	"Brug in nood, noodbrug en brug zonder nood(zaak)"	49 - 177
IJsseldijk	"Noord-IJsseldijk nummer twee"	40 - 402
Index	"Register"	33/34 - 289
Index	"Register"	20 - 23
Kasteel	"Het rampjaar 1888"	2 - 18
Kerken - NH Kerk	"Een ontdekking"	41/42 - 38
Kerken - Klooster	"Kerksloopprotest uit 1697"	30 - 180
Kerken - Orgels	"IJsselsteins kerkorgel ontdekt in de Bethelkerk te Urk"	48 - 149
Kerken - Orgels	"Het Maarschalkerweerd-orgel in de Nicolaasbasiliek te IJsselstein"	58/59 - 387
Kerken - RK Kerk	"Basiliek van de H.Nicolaas"	18 - 21
Kerken - NH Kerk	"Geschiedenis en restauratie van de St. Nicolaaskerk en toren te IJsselstein"	4/25 - 73
Kerken	"Het raadsel uit 1599" (zonnewijzer)	26/27 - 115
Kerken - NH Kerk	"De oude St.Nicolaaskerk van IJsselstein"	3 - 19
Kerken - Graven	"Sic Transit Gloria Mundi"	24/25 - 100
Kerken - NH Kerk	"De gemeentetoren van IJsselstein; een wonder inbaksteen"	1 - 14
Kerken - NH Kerk	"De kroon op het werk"	10 - 18
Kerken - NH Kerk	"De oude Sint Nicolaaskerk"	18 - 3
Kersengarden	"Kersen en kersenboomgaarden"	37/38 - 341
Klooster	"O.L.Vrouwenberg te IJsselstein"	22 - 42
Klooster	"De glazen van de Cisterciënserkloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers"	28 - 137
Klooster	"Mariënborg aan de IJsseldam, nieuwe gegevens over klooster en priorij"	37/38 - 363
Koninklijk bezoek	"Koning Lodewijk te IJsselstein"	15 - 22
Krantenberichten	"Nieuwstijdinghe"	49 - 193
Kunst	"De herinnering herinnert als het ligt geworpen op het ik geworden zijn"	52 - 253
Kunstschaten	"IJsselsteins verspreide kunstschaten (I)	11 - 12
Kunstwerken	"Fulco geplaatst"	22 - 39
Mariënborg	"Nogmaals de kloosterkerk"	21 - 10
Mariënborg	"Gespiegeld Gespiegeld Gespiegeld"	32 - 243
Mariënborg	"De herbouw van de kloosterkerk binnen IJsselstein na de brand van 18 mei 1537"	6 - 4
Mariënborg	"De restauratie van "Mariënborg", vijf woningen in het restant van een klooster"	31 - 201
Meubelfabrieken	"Meubelfabriek Van Rooyen"	39 - 369
Meubelfabrieken	"Reglement van Orde voor het personeel der Firma Gebroeders van Rooyen te IJsselstein"	5 - 3
Middeleeuwen	"Middeleeuws IJsselstein"	4 - 2
Molen	"Den moolenaar zal de gemeente goed meelmaken"; "Restauratie van 's Heren Korenmolen te IJsselstein"	44 - 69
Molen	"'s Heeren Windtmolen tot Ysselsteyn 250 jaar 1732-1982"	23 - 49
Molen	"Verordening op 's Heren Korenmolen in IJsselstein uit 1741"	44 - 94
Monumenten	"Iets over monumenten"	5 - 14
Nachtwaker	"..Rijst uit den Slaap, den dag genaakt"	41/42 - 17
Nieuwpoort	"Nieuwbouw 1955"	13 - 2

Onderwijs	"Een aanvulling op de Latijnse en Franse school in IJsselstein"	36 - 338
Onderwijs	"De Latijnse kostschool te IJsselstein"	35 - 293
Onderwijs	"Honderd jaar IJsselsteinse scholen"	5 - 16
Onderwijs	"Het openbaar lager onderwijs in IJsselstein in de eerste helft der 19de eeuw (I)"	21 - 18
Onderwijs	"Het openbaar lager onderwijs in IJsselstein in de eerste helft der 19de eeuw (II)"	26/27 - 129
Oorlog	"Het beleg van Utrecht voor IJsselstein in 1511"	43 - 58
Oorlog	"Een eindeloze grauwe stoet trok er op uit"	40 - 393
Oorlog	"Het Distributiekantoor te IJsselstein"	6 - 19
Oorlog	"De overval op het gemeentehuis van IJsselstein op 13 maart 1944"	3 - 2
Oorlog	"Merkwaardigheden uit het verleden"	22 - 48
Oorlog	"Het beleg van de stad IJsselstein"	35 - 310
Oorlog	"Het relaas van de IJsselsteinse Heinkel HE III"	11 - 14
Oude gebruiken	"St.Katrijnmelken"	14 - 2
Personen	"Heren en Vrouwen van IJsselstein"	13 - 4
Personen - diversen	"Alexander Pasqualini"	3 - 12
Personen	"Van Nassau tot Oranje-Nassau"	26/27 - 123
Personen - diversen	"Nog eens Alexander Pasqualini"	3 - 14
Personen	"De Amstels van IJsselstein"	16 - 1
Personen	"J.M.van der Roest en enkele van zijn familieleden"	21 - 11
Plattegronden	"Een kaart van IJsselstein uit 1812"	45/46 - 97
Politie	"Criminaliteit en straf in de Baronie van IJsselstein van 1750 tot 1795 I"	30 - 183
Politie	"Criminaliteit en straf in de Baronie van IJsselstein van 1750 tot 1795 II"	32 - 221
Politie	"Uit het nieuws van 29 oktober 1882"	21 - 24
Prentbriefkaarten	"IJsselstein en de prentbriefkaart"	26/27 - 117
Prenten	"IJsselstein in prent"	20 - 1
Rijpckerwaard	"De geschiedenis van Rijpckerwaard en omgeving"	3 - 10
Rijpckerwaard	"De boerderij Rijpckerwaard"	2 - 14
Rivierenloop	"Het ontstaan van het rivierenlandschap in de omgeving van IJsselstein"	58/59 - 365
Schenkingen	"Fotowedstrijd "IJsselstein 1934"	29 - 157
Schoutambt	"Een vertroostelijk antwoorde verwachtende"	41/42 - 22
Sluis	"Het sluisje in de IJsseldam"	21 - 1
Stadhuis	"De restauratie van het stadhuis te IJsselstein"	8 - 2
Stadhuis	"Het uurwerk in de stadhuistoren"	5 - 2
Stadsmuur	"IJsselsteinse stadsmuur, beproefd weerbaar"	50/51 - 201
Stadswaag	"Weecht wel doet ellick recht"	
	"Geschiedenis van het wegen te IJsselstein"	56 - 317
Stadswaag	"Die waech ende maet""De IJsselsteinse Waag tot 1779"	60 - 397
Steenovens	"Steenbakkerijen te IJsselstein"	41/42 - 1
Straatnaamgeving	"Haandrik en Dissel"	7 - 19
Straatnaamgeving	"Dissel en Haandrik"	8 - 11
Straatnaamgeving	"Jan van Goyen"	16 - 18
Straatnaamgeving	"Nieuwpoort"	13 - 3
Straatnaamgeving	"Straatnaamgeving in IJsselstein III"	
	"Mr. Abbink Spainkstraat"	15 - 16

Tienden	"Tienden in het land van IJsselstein	45/46 -116
Utrechtseweg	"Utrechtseweghuisjes"	29 -165
V.V.V.	"De voor-de-oorlogse VVV"	56 - 331
V.V.V.	"Van Waag tot Vraagbaak"	56 - 335
Verhalen	"Waar gebeurd in IJsselstein"	47 -129
Vervoer	"IJsselstein in het nieuws 1780-1850"	22 - 36
Vervoer	"Een tram voor IJsselstein"	36 -317
Volksverhalen	"Volksverhalen uit de streek	29 - 171
Vragen van lezers	"Vragen van lezers (I)"	14 - 23
Vroedvrouwen	"Zingend erin en huilend eruit.."	
	"IJsselsteinse vroedvrouwen vanaf de middeleeuwen tot begin deze eeuw"	53/54 -277
Watervoorziening	"De pomp op de Plaats te IJsselstein"	5 - 12
Wilhelmus	"'t Wilhelmus,"ja of nee"	45/46 - 111
Wolven	"Wolven in de buurt van IJsselstein"	58/59 -385
Zenderpark	"Het zenderpark Lopik/IJsselstein"	52 -257
Zigeuners	"40 jaar geleden: Begrafenis van Peter Petalo in IJsselstein"	7 - 16
Zwembad	"Een zondags gesloten natuurbad"	40 - 411

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Friso-laan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken ivm verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

'EEN SNOTTEBEL IN DE MANESCHIJN';

GESCHIEDENIS VAN DE IJSSELSTEINSE MUZIEKTENT

door L. Murk

'Het had wat.'

Hoe kom je op het idee om over een muziektent te gaan schrijven?

Op de vele dia-avonden van de HKY, die ik met veel plezier mocht presenteren, liet ik meestal wel een dia van de muziektent zien en (ook) die maakte dan veel reacties los. Veelal waren het leden van onze zang- en muziekverenigingen, maar ook de toenmalige toehoorders reageerden dan enthousiast. Zij hadden de muziektent 'in levende lijve' meegemaakt, er opgetreden of naar de muziek geluisterd, al was de kousoms nog zo doordringend geweest, en de herinnering aan deze muzikale ontmoetingen riep vaak sentimentele gevoelens op. Met spijt werd ook altijd gekonstateerd dat het spelen in de open lucht, met de toemende verkeersdruk en de baldadige jongeren met hun brommers, niet meer te doen was. Natuurlijk geeft men nu de voorkeur aan een concert of een zangavond in bijvoorbeeld de Nicolaasbasiliek waar men geen verkeersoverlast en geen onaangename weersgesteldheden heeft. Maar toch, muziek op de tent: 'het had wat.'

Als ik dan aan de aanwezigen vroeg waarom de muziektent volgens hen was afgebroken, kreeg ik meestal te horen dat de jeugd met slopen was begonnen. Vroeg ik daarna of de muziektent nog gebruikt werd toen de sloop begon, of hoe de staat van onderhoud was en of er wel toezicht werd gehouden - zomaar vragen die in mij opkwamen - dan werd er beschuldigend gewezen naar de jeugd van toen maar ook naar de opkomst van de televisie. Om het echter uitsluitend aan deze zaken te wijten acht ik wat te ongunstige.

Met het beschrijven van de geschiedenis

van de muziektent hoop ik inzicht te kunnen geven over het fenomeen 'muziektent te IJsselstein' en vooral hoe het zo ver heeft kunnen komen dat deze uit het IJsselsteinse stadsbeeld is verdwenen.

Inleiding.

Hoewel ik niet muzikaal geschoold ben kan ik me nog altijd de prachtige muziek-avonden goed herinneren. De glunderende gezichten van de echte muziek- en zangliefhebbers na een concert of concours, vooral als een plaatselijke vereniging de eerste prijs had gewonnen.

Favoriete muziek, die bijna ieder korps op het repertoire had staan, werd door de meeste toehoorders graag en gemakkelijk meegeneurd of meegezongen, op al dan niet zelfgemaakte teksten. Wie kende niet de paradepaardjes als *'ouverture Donna Diana'*, *'Dichter und Bauer'*, *'Barbier van Sevilla'*, *'La Traviata'* en *'Aida'*. Wat te zeggen van *'Radetzki mars'* of *'Trojaanse mars'*. Natuurlijk ontbraken nooit walsen als: *'Am Schönen Blauen Donou'* of *'Wiener Blut'*. Allemaal gevierde meezingers die het in de open lucht voortreffelijk deden, waar vele mensen plezier aan beleefden. Dagenlang konden de mensen ervan nagenieten. Zij hadden immers geen radio of televisietoestellen, laat staan een stereo-toren met compact disc.

Het musiceren op de muziektent.

Voordat men in concertzalen of muziektenten naar een uitvoering kon luisteren, werd er al eeuwen lang in de openlucht muziek gemaakt. Troubadours trokken in de 16e en 17e eeuw van stad tot stad, en bezongen hun belevenissen. In die tijd ont-

De eerste IJsselsteinse concertzaal, gebouwd in 1903, naast cafe 'de Strik'. Recente foto, genomen vanaf de IJsselbrug.

stonden de groepen rondtrekkende speellieden, die zorgden voor muziek, zang en vermaak op de kermissen. De muzikanten, die tot de maatschappelijk laagste klasse gerekend werden, beschikten over muzikaal gevoel en goede instrumenten. Deze groepen trokken veel publiek, evenals de in die tijd rondtrekkende volksmuzikanten, die hun wagens bij optredens als podium gebruikten. In de 18e en 19e eeuw begonnen vooral militairen zich toe te leggen op het musiceren in grotere groepen. Later kwamen ook de burgers, georganiseerd in de schutterij, steeds meer met muziek voor de dag. Na het verdwijnen van de schutterij in de vorige eeuw, bleef er toch behoefte aan muziek. Met de opkomst van de arbeidersklasse en hun organisaties, ontwikkelde zich ook het sociale en kulturele leven. Het verenigingsleven bloeide in die tijd en beleefde een sterke groei.

Zo ook te IJsselstein waar rond de eeuwwisseling verschillende muzikale verenigingen ontstonden, o.a.:

- muziekvereniging 'De Harmonie'
- muziekvereniging 'Kunst door Vriendschap'
- rk. muziekvereniging 'Amicitia'

- muziekvereniging 'Excelsior'
- zangvereniging 'IJsselsteins Mannenkoor'
- zangvereniging 'IJsselsteinse Mannenvereniging de Harmonie'
- christelijke zangvereniging 'Hallelujah'
- christelijk gemengd koor 'Prijst den Heere'

Later kwamen daar nog bij:

- 'Zanglust' en
- 'Zang en Vriendschap'.

Al deze verenigingen hadden de behoefte regelmatig in het openbaar op te treden. De eerste concertzaal werd in IJsselstein in 1903 gebouwd bij cafe en uitspanning 'de Strik' aan de Poortdijk (zie foto). Dit gebouw wordt nu gebruikt als timmermanswerkplaats; het tongewelf is nog aanwezig.

Om in de open lucht op te treden was 'de Plaats' de aangewezen en meest ideale plek. Bij deze optredens werd gebruik gemaakt van een verplaatsbare muziektent, voor een vaste muziektent was geen ruimte. Tijdens de onafhankelijkheidsfeesten van 1913 stond zo'n verplaatsbare muziektent, met een fontein ervoor, op 'de Plaats' bij het stadhuis.

Steeds meer ging men behoefte krijgen aan een plek voor een vaste muziektent. Elders in het land werden in veel plaatsen prachtige exemplaren opgericht. Iedere stad en elk dorp van aanzien wilde toen een muziektent als kulturele uiting. Ze werden meestal gebouwd in een stadspark of op een marktplein.

In IJsselstein waren de initiatiefnemers tot het oprichten van een zang- en muziektent de bestuursleden van de 'Vereniging Koninginnedag' (de voorganger van de 'Oranjevereniging' van nu):

- Anton Peek, metselaar(voorzitter)
- W.C. Neomagus, veearts
- J. Mondria, gemeente secretaris
- H. van Rooijen, fabrikant en
- J.A. van den Anker, vechouder.

Dit bestuur had (op de dagen dat er festiviteiten waren) het meeste belang bij een centraal gelegen muziektent. Onder de bezielende leiding van voorzitter Anton Peek, die ook voorzitter van Amicitia was,

Bij de onafhankelijkheidsfeesten van 1913 werd gebruik gemaakt van een verplaatsbare muziektent op de Plaats. Ook de fontein links onder was van tijdelijke aard.

De beoogde plaats voor de muziektent aan het Kronenburgplantsoen. De tent moest direkt achter de kasteelbrug komen. Rechts de ds. Moorreesschool.

HUBRIEK B. 1.
Eigendommen (Gemeente-).

No. 379

ONDERWERP:

INGEBRUIKGEVING VAN EEN
GEGEELT VAN HET PLANT-
SOEN VOOR DE PLAATSI-
NG VAN EEN MUZIEKTENT.

2 bijlagen.

Beliggend doen wij Uw College toekomen een adres van de heer A. Peck z. a., d.d. 23 dezer, waarbij zij o. a. de beschikking vragen over een gedeelte van het Plantsoen tegenover de Hofstraat voor een daarop te plaatsen sang- en muziekent.

In onze heden gehouden vergadering hadden wij ter zake nog een bespreking met de heer Peck en Mondria, als vertegenwoordigers van de Vereniging "Koninginnedag", bijgestaan door den heer Ros, als technisch adviseur.

Ons College staat omgavig sympathiek tegenover de plannen van adressanten tot de stichting van de tent; alleen weent de minderheid uit sedelichheidsverwering zich tegen de plaatsing van de muziekent op het Plantsoen te moeten versetzen. Voor het weigeren van een plaats op het Plantsoen soude ook stelling een eerderheid in ons College zijn gevonden, in dien een plaats binnen onze gemeente was te vinden, alwaar de vermeende sedelichheidsverwering niet te vrezen waren.

Waar hier de beschikking wordt gevraagd over terrein voor den publieken dienst bestaat, behoort na voorafgaande publicatie nog een besluit genomen tot onttrekking van het terrein aan den publieken dienst.

Voor de beschikking tot inwilliging van het adres wordt besloten, nog het bedrag te worden bepaald van de jaarlijks verschuldigde recognitie, als erkenning van het eigendomsrecht der gemeente.

Wij voor ons staan sympathiek tegenover het plan van adressanten, die wij erkennen het volgend, zich reeds veel moeite hebben getroost, om het voorgenoemde plan ten uitvoer te brengen.

Het is hunne bedoeling een tent te plaatsen, die zich geheel bij de omgeving aanpast, omziediglijk daaromheen een gazoon aan te leggen met enkele heestergeassen en bloemperken. Het geheel verder te omheinen door middel van een nette en solide afheining.

Tegen het verzoek tot onderhoud van het aan te leggen plantsoen bestaan bij ons geen overwegende bezwaren.

Wat betreft de vraag tot het verleenen van hulp aan adressanten door gemeente-personeel (opzichter en arbeiders)

Aan

den Raad der Gemeente

13555LSTEIN.

DE RAAD DER GEMEENTE 13555LSTEIN;
Gelesen het voorstel van Burgemeester en Wethouders
dier gemeente d.d. 22 Juni 1925, Rubriek R.1, No. 389;

B E S L U I T :

I. Te verklaren, dat ter openbare dienst niet meer bestemd zal zijn een stuk grond, groot ongeveer 140 M², doel uitmakend van het kadastrale perceel gemeente 13555LSTEIN, Sectie F No. 1094, en op de bij dit besluit behorende en als zodanig ge-waarmerkte situatie-teekening in roode oerocering aangeduid;

II. Het sub I genoemde stuk grond ingaande 1 Juli 1925 en tot wederopgeving in gebruik te geven aan A. Peck, W.G. Heem-geus, J. Mondria, H. van Rooijen en J.A. van den Anker, te samen vormende het Bestuur der Vereniging "Koninginnedag" te 13555LSTEIN, en zulks onder de volgende voorwaarden:

a. dat op dit terrein moet worden geplaatst een sang- en muziekent, welke uitsluitend mag worden bestemd voor het doel, waartoe zij zal worden gesticht, namelijk om daarin sang en muziek te maken;

b. dat voor de erkenning van den eigendom der gemeente 13555LSTEIN per jaar aan haar verschuldigd zal zijn een recognitie van Fl.0.50, waarbij een gedeelte van een kalenderjaar voor een geheel jaar zal worden gerekend; de recognitie is bij vooruitbetaling verschuldigd en moet telken jare vóór 10 Januari ten kantore van den Gemeente-ontvanger van 13555LSTEIN worden voldaan, onder voor de eerste maal vóór 1 Augustus 1925;

c. dat de tent, ten tijde dat daarin sang of muziek wordt uitgevoerd, evenals daarvóór en na afloop daarvan, behoort-lijk sal zijn verlicht, een en ander ter beoordeeling en ten ge-noegen van den Burgemeester;

d. dat het onderhoud van het om de tent binnen de omheining aan te leggen plantsoen van gemeentewege zal geschieden, doch dat daaronder niet zal zijn begrepen de bijlevering van enig mate-riaal, bloemen of andere gewassen;

e. dat de omheining zal moeten worden gemaakt en onderhouden ten genoegen van Burgemeester en Wethouders van 13555LSTEIN;

III. Afschrift van dit besluit te zenden aan:
a. adressanten;
b. den Gemeente-ontvanger van 13555LSTEIN;
c. den Gemeente-opzichter van 13555LSTEIN.

Gedaan ter openbare vergadering op 30 Juni 1925.

DE VOORZITTER,

DE SECRETARIS,

J. J. van der Meer

merken wij op, dat de beschikking dienaangaande meer behoort tot de competentie van ons College. Wij wenschen hier ten aanzien van dit punt nog even te zeggen, dat wij bij inwilliging van het verzoek gaarne tot medewerking bereid zullen zijn. Op grond van het voorstaande heeft de meerderheid van ons College de eer Uwen Raad voor te stellen in beginsel te besluiten:

1o. het gevraagde terrein tot wederopgeving aan adressanten in gebruik te geven tegen een recognitie van f 0.50 per kalenderjaar, een gedeelte van een kalenderjaar voor een geheel jaar te rekenen, vooris onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de tent uitsluitend wordt bestemd voor het doel, waartoe zij zal worden gesticht, o.l. om daarin sang en muziek te maken;

2o. dat de tent ten tijde, dat daarin sang of muziek wordt uitgevoerd, evenals daarvóór en na afloop daarvan, behoort-lijk sal zijn verlicht, een en ander ter beoordeeling en ten ge-noegen van den Burgemeester;

3o. dat het onderhoud van het om de tent binnen de omheining aan te leggen plantsoen van gemeentewege zal geschieden, doch dat daaronder niet zal zijn begrepen de bijlevering van enig materiaal, bloemen of andere gewassen;

4o. dat de omheining zal moeten worden gemaakt en onderhouden ten genoegen van ons College.

Bij samenvoeging van dit ons voorstel zal Uw College in een volgende vergadering en nader voorstel beraken tot het nemen van definitieve besluiten, zulke in verband met de voor-bereidende maatregelen, welke moeten worden genomen tot onttrekking van het terrein aan den publieken dienst.

BURGEMEESTER EN WETHOUDERS VAN 13555LSTEIN,

De Burgemeester,

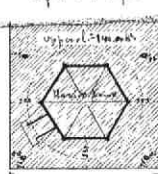
De Secretaris,

J. J. van der Meer

Notulen van de
Raad, nr 379.
Ingebruikgeving
van een gedeelte
van het plant-
soen voor de
plaatsing van
de muziekent.

Situatie - behoud 1925.

G. van der Meer

Blankvoerd.

h. school.

Wethouders

Quin

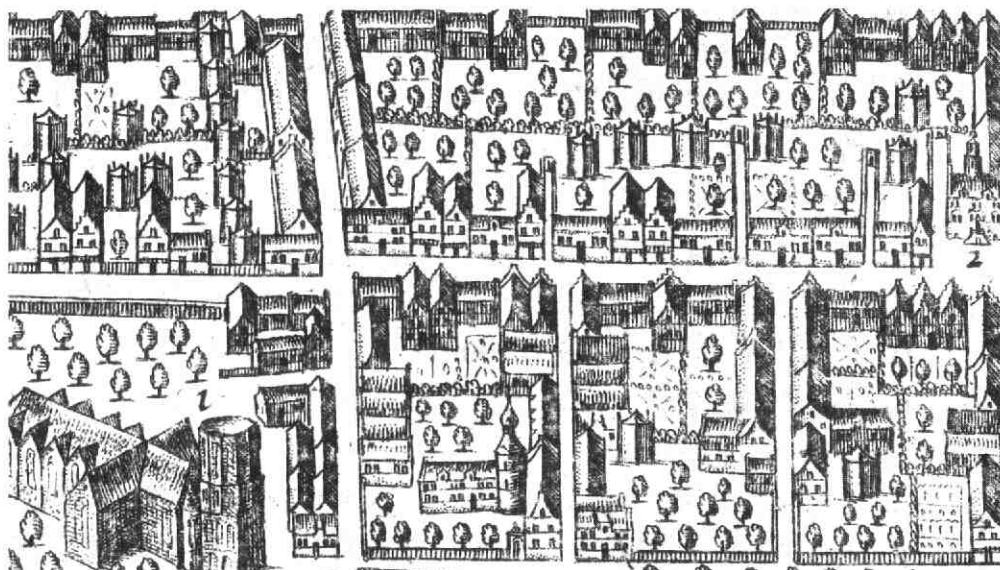
J. J. van der Meer

13555LSTEIN, Juni 1925

Behoort bij besluit van den Raad der Gemeente 13555LSTEIN, van 30 Juni 1925, No. 4.

De Secretaris van 13555LSTEIN,

Raadsbesluit,
nr. 389 van 30
juni 1925,
betreffende inge-
bruikgeving van
de grond voor de
muziekent.
Bij het besluit
hoorde een
situatieschets.

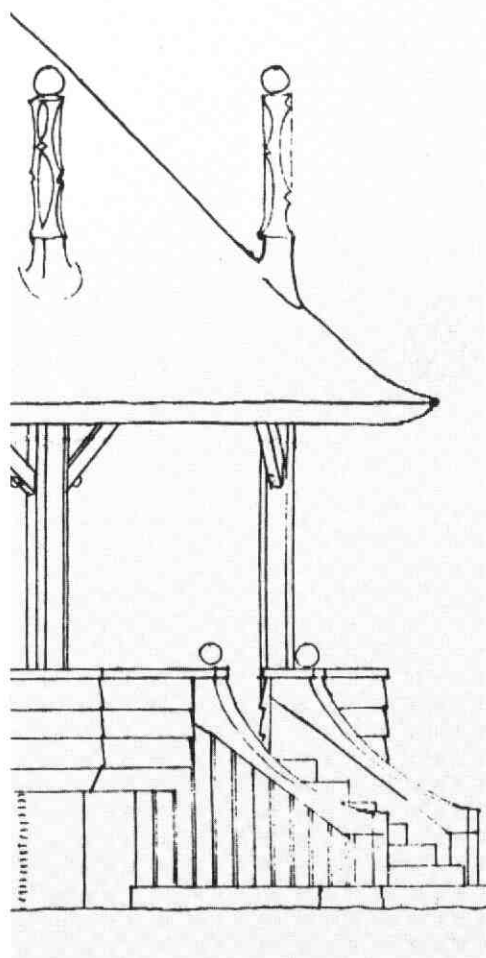
Detail van de plattegrond van Boxhorn met daarop de hooibergen waardoor Baanders zich liet inspireren.

hebben deze mensen plannen ontwikkeld voor het bijeen brengen van de nodige centen. Zo werden loterijen, bazars en kollektes georganiseerd. Zodra het geld geen probleem meer was werd de volgende stap gezet: op 23 mei 1925 werd een verzoek voor het huren van een stuk grond aan het Kronenburgplantsoen, aan de rechterkant van de houten brug naar 'het Kasteel', aan het gemeentebestuur verzonden. De gemeenteraad besliste in haar vergadering van 29 mei 1925 gunstig; er was alleen een minderheid van tegenstanders geweest die uit zedelijkheidsoverwegingen bezwaar maakte tegen plaatsing op het Plantsoen. (zie de notulen van de raad nr. 379)

Het bezwaar werd opgelost door de toezegging dat er voldoende verlichting zou worden aangebracht zodat er geen risico was voor zedelijkheidsovertredingen. De aanvankelijke huur van f2,50 per jaar werd door de gemeente terug gebracht tot f0,50 per jaar en de gemeente zou het hekwerk en de beplanting voor haar rekening nemen. Kortom een slagvaardig gemeentebestuur dat zeer positief was over het plan voor een zang- en muziekent!

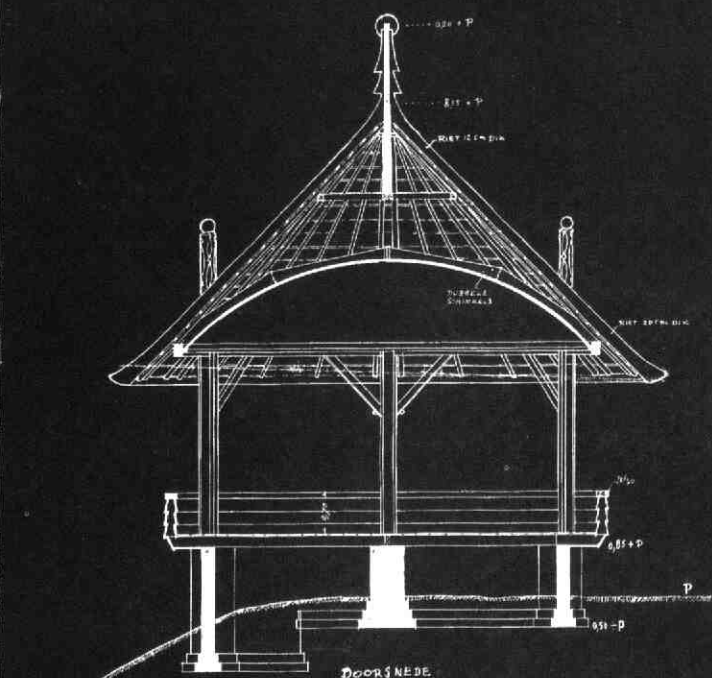
De bouw van de zang- en muziekent.

Allereerst was de keuze voor een goede architect heel belangrijk. Op aanraden van het gemeentebestuur werd contact gezocht met de bekende Amsterdamse architect H.A.J. Baanders. Deze architect was op dat

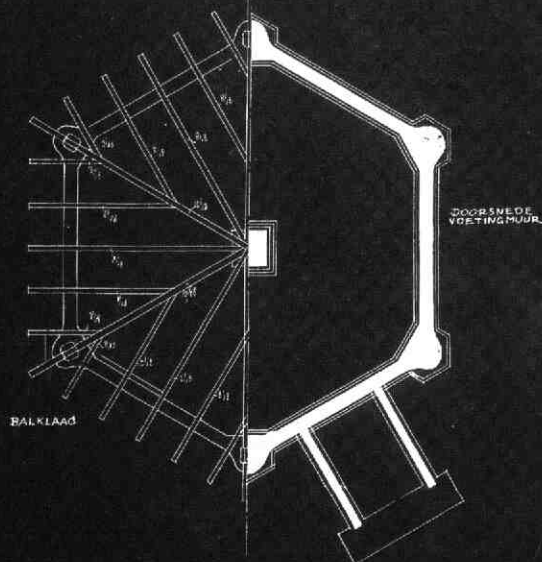

Detail van de bouwtekening, 1 : 50, uit 1925. Boven zien we een gedeelte van de kegelvormige kap met 2 van de 6 eikehouten bergroeden. Deze zijn boven de kap rond uitgehold en de top werd gevormd door een bal. Let op de fraaie toegangstrap; deze heeft 1 bloktrede en 7 optreden.

BESTEKTEKENING VOOR EEN MUZIEKTENT IN HET PLANTSOEN
TE WJSELSTEIN

DOORSNEDE

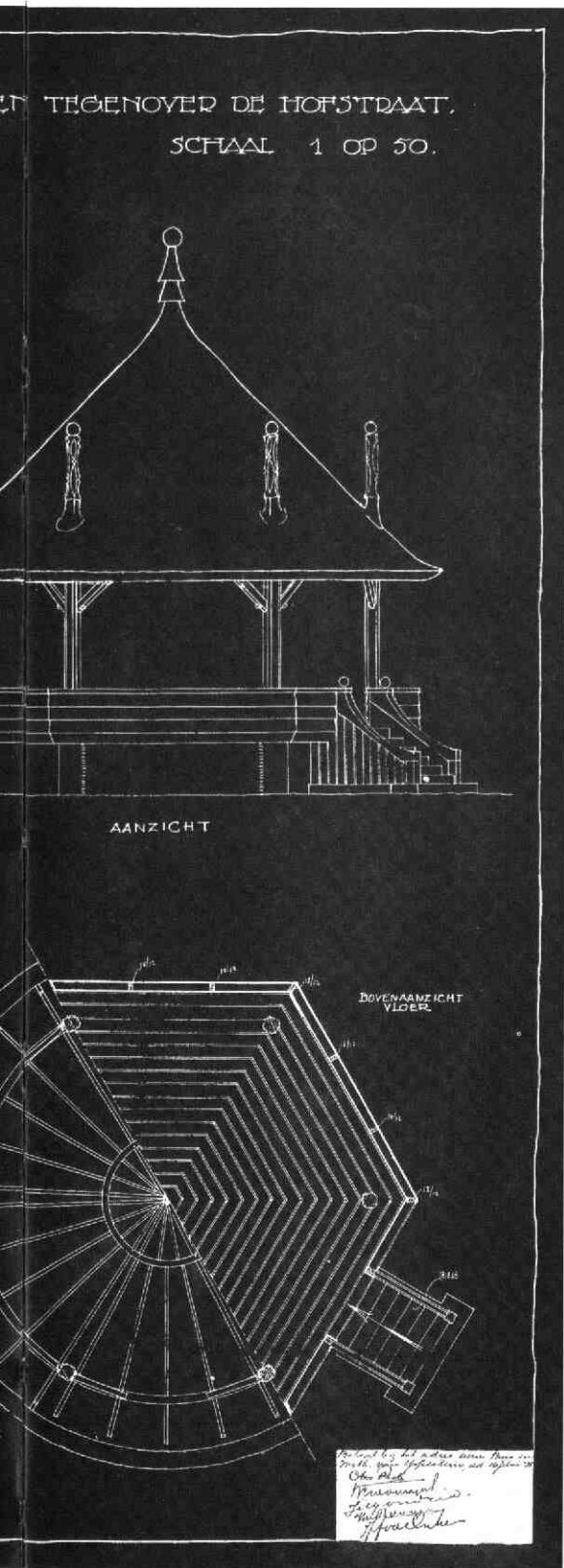
DOORSNEDE
VOETINGSMUUR

BALKLAAD

ONDERAANZICHT
KAPCONSTRUCTIE

ARCHITECT : H. J. DAANDERS, AMSTERDAM.

De oorspronke-
lijke bouwteke-
ning uit 1925;
verkleind tot
35 %.

moment in IJsselstein druk bezig met de restauratie van de toren van de oude Sint Nicolaas kerk; bij die gelegenheid ontwierp hij voor die kerk de toegangspartij onder de toren. Deze bouwkundige had een goede studie gemaakt van de IJsselsteinse binnenstad. Hij konstateerde dat op de stadsplattegrond van Boxhorn uit 1649 ruim 40 hooibergen te zien waren die toen, in 1925, allemaal al verdwenen waren. Zijn redenatie was "Laten wij een grote hooiberg terug bouwen en deze gebruiken als muziktent." Dit was historisch gezien een prachtig en weloverwogen uitgangspunt. Het grondplan werd een zeskantige hooiberg op een ringmuur van ruim één meter hoogte, met zes berggroeden waarop een kegelvormige rieten kap rustte. Op 30 juni '25 wordt in de raad het sein op groen gezet (zie raadstuk E.1 nr.389) en kan men met de aanbesteding beginnen. Met aannemer M.Th. van der Voorn uit IJsselstein werd overeen gekomen dat hij voor f1850,- de muziktent, exclusief het ijzeren hekwerk, mocht gaan bouwen.

De voordelen van een zeskantige en verhoogde muziktent zijn gemakkelijk te begrijpen. Ten eerste krijg je een veelhoekige plattegrond voor een betere verdeling van de orkestleden of zangers. Zij kunnen zich ruim om de dirigent scharen. Deze heeft dan goed overzicht, vooral bij grotere orkesten. Op de tweede plaats zijn de muzikanten voor de staande toehoorders beter te zien. Ten derde bood een verhoogde tent de mogelijkheid om onder de vloer royale ruimtes aan te brengen, waar muzieklessenaars, stoelen en andere attributen opgebor-

De berggroeden in werkelijkheid. De uitgeholde hoeken waren wit geschilderd en de bal oranje.

*De muziektent
in de jaren
vlak na de
bouw.
Let op de fraaie
bordestrap.*

*De muziektent
in 1930, gezien
vanaf de
'ziekenhuuszij-
de'.*

gen konden worden.

De muziektent bestond uit verschillende bouwkundige onderdelen zoals de ringmuur als basement waarop de vloer lag; de borstwering, de bergroeden, en de kap.

De ringmuur was gemetseld van bakstenen, maar zodanig dat er geen strakke hoek zichtbaar was (op dezelfde manier als bij de toren van de N.H. kerk). Hierdoor werd bij de zes hoekpunten de suggestie gewekt dat de bergroeden doorliepen tot in de grond, zoals bij een echte hooiberg.

De bergroeden waren van eikehout en staken $\pm 1,50$ meter door de kap heen, waardoor het leek alsof de kap, net als bij een echte hooiberg, los en in hoogte verstelbaar was. Het bovengedeelte van elke roede was versierd met rond uitgeholde hoeken en een aangehakte bal die oranje was geschilderd.

De borstwering, of ook: het hekwerk om de vloer, was samengesteld uit houten gepotdekselde planken van 25 cm. breed, zoals men dat nu nog tegen komt bij boeren wagen schuren. Ze waren zwart gearbolineumd, en de afdekplank was wit geschilderd.

De kap was kegelvormig en gedekt met riet dat met een brandvertragend middel behandeld was. Het middenpunt van het dak was versierd met een pinakel met daarop een grote bal. Tegen de onderzijde van de dakconstructie was een koepelvormig gewelf gestucadoord dat als klankbord dienst deed.

De toegangstrap aan de voorzijde was een gemetselde trap met één 'bloktrede' en zeven 'optreden'.

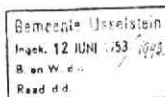
De muziektent moest in de eerste plaats functioneel zijn. De konstruktieve delen waaruit de muziektent was opgebouwd behoeften eigenlijk geen verfraaiing; toch waren er enkele zeer karakteristieke details op aangebracht, trouw gebleven aan het principe van de Amsterdamse school, en zeer stijlvol aangepast. Alle versierselen aan de roeden en de andere balken waren zeer vakkundig gemaakt door wagenmaker Pouw van der Roest die gewend was om het

Bij de renovatie van 1948 wordt de bordestrap verwijderd.

Brief van architect Baanders aan B en W met het advies de muziektent op te knappen.

ARCHITECTENBUREAU H. A. J. BAANDERS EN JAN BAANDERS
HEERENGRACHT 493 AMSTERDAM TELEFOON 37115

amsterdam, 11 Juni 1953

Aan Burgemeester en Wethouders
der gemeente
USSELSTEIN

Betreft: Muziektent

naar aanleiding van uw verzoek d.d. 31 Mei j.l. berichten wij Woensdag 10 Juni Uw gemeente en namen de toestand ter plaatse om, wat de tent als speelplaats door de jeugd wordt gebruikt, daarvan zijn de sporen duidelijk zichtbaar. Maar tevens constateerden wij dat er vanwege de gemeente al heel weinig aandacht is besteed aan het toezicht op en het onderhoud van het aardige bouwwerk waardoor er voor de jeugd zeer enkele reden bestaat het zeval te respecteren. De van ouds bekende wisselwerking.

Teneinde aan deze toestand en omstandigheden een einde te maken, tenminste zoveel mogelijk te voorkomen, hebben wij de eer u te adviseren:

- a. Het scheidt de tent te restaureren en daarna met liefde te onderhouden.
- b. Jondom een grasveld met plantsoenbeplanting aan te brengen als voortzetting van het bestaande plantsoen. De beplanting tot zo dicht mogelijk aan de voet van de tent.
- c. De ingang van de tent te voorzien van een afsluitbaar hekje en een weggevoerd houten trapje. Een toegangsdeur achten wij niet noodzakelijk gezien het aardige gebruik hiervan. Door de afwezigheid ervan wordt het benaderen van de tent door onbevoegden tevens een daad van overtreding. Overigens achten wij het dichten van de muziektent door verkeerbaar schotwerk of anderszins een ontbreken en daarbij slechts een wijze tot belandbaarheid.

vertrouwende, u hiermede naar aanroepen te hebben geadviseerd, verbleven wij.

met de meeste hoogachtung,

architectenbureau
H. A. J. BAANDERS en JAN BAANDERS

Afschrift verzonden aan de
Gemeente-Opsichter, 14 Juni 1953.

De muziek-
tent in de jaren
'50.

Harmonie
'Amicitia' po-
seert in 1950 in
volle bezetting
voor de mu-
ziektent ter ge-
legenheid van
het 50-jarig be-
staan van de
vereniging.

De muzikentent in de jaren zestig; op de voorgrond het brugje naar de kasteeltoren. Let op de harmonieuze samenhang.

hout aan 'zijn' wagens fraai te bewerken. Rondom de muzikentent stond parallel aan de zeskant een ijzeren hekwerk met gaas. Hierbinnen was een fraai aangelegde tuin, waarvan de meeste bloemen -hoe kan het ook anders- oranje gekleurd waren zoals goudsbloemen en afrikaantjes. Kortom: het was een muzikentent met een robuust, landelijk voorkomen. Robuust vanwege de ruim één meter hoge muur, de ± 70 cm. hoge borstwering en de zes zware ruwe houten bergroeden; landelijk door het gebruik van de roeden die de, met riet gedekte, kap droegen. Zoals al eerder vermeld is stond de muzikentent aan de wieg van een cultureel rijke periode in de IJsselsteinse gemeenschap, waaraan een einde kwam na het uitbreken van de tweede wereldoorlog. Tijdens de jaren van de bezetting werd er nagenoeg geen gebruik gemaakt van de fraaie muzikentent.

In de jaren 1945-1947 ontstond de volgende situatie: de 'Vereeniging Koninginnedag', eigenaar van de muzikentent, werd opgeheven en de nieuw opgerichte 'Oranjevereniging' ging haar werk overnemen. Er werd in december 1947 een verzoek gericht aan B en W om het gebouw over te nemen voor het bedrag dat

als nog niet afgeloste schuld open stond (f667,50). B en W oordeelden dat dit een alleszins redelijk bedrag was daar het gebouw in een behoorlijke staat verkeerde, en stelden de raad voor het gebouw te kopen. Het koopcontract werd op 21 februari 1948 ondertekend zodat de gemeente IJsselstein eigenaar werd. De gemeente gaf in die tijd aan het schildersbedrijf Gebr. van Vliet opdracht het geheel een onderhoudsbeurt te geven en met enige trots kan ik zeggen dat ik daar als jong schildersgezel aan meegewerkt heb. Toen het karwei geklaard was konden we tegen elkaar zeggen dat ze weer blonk 'als een snottebel in de maneschijs'. De muzikentent kon toen bij het 50-jarige jubileum van koningin Wilhelmina, en de troonopvolging door prinses Juliana, in alle luister gebruikt worden.

Het begin van het einde.

Na lange tijd veel plezier aan de muzikentent beleefd te hebben, doen zich na 25 jaar de eerste problemen voor. In oktober 1950 vestigt meester de Bruyn, hoofd van de 'School met den Bijbel' (ds. Moorreeschool) aan het Kronenburgplantsoen, er de aandacht op dat er een luik van de vloer van de muzikentent los ligt. Het komt voor dat leer-

lingen het luik wegnemen en dan onder de vloer van de muziektent kruipen.

Tijdens de schooltijden en gedurende de speeltijd houdt het hoofd der school toezicht, doch voor en na de schooltijden kan hij dit toezicht niet uitoefenen. Hij acht het gewenst dat het luik zo wordt vastgemaakt dat verwijdering praktisch niet meer mogelijk is. Het aan de alarmbel trekken door meester de Bruyn zal weinig geholpen hebben want de jeugd bleef toch doorgaan. Dit kunnen we afleiden uit een brief van B en W gedateerd op 21 mei 1953, gericht aan architect H.A.J. Baanders en zijn antwoord van 11 juni 1953.

Deze brief toont duidelijk aan dat het onderhoud niet 'je van het' is, met andere woorden: slecht is. B en W nemen de brief serieus en komen in de raadsvergadering van 30 december 1954, dus 1 1/2 jaar later, met een voorstel waarop de raadsleden reageren.

"..... De heer Veldhuizen zou graag de onderhavige uitgaafpost verhoogd zien. De muziektent voldoet niet aan redelijk te stellen eisen. De accoustiek laat veel te wensen over. Spreker zou het zeer op prijs stellen indien terzake verbeteringen zouden worden aangebracht.

De Voorzitter is het er mede eens, dat het geraamde bedrag niet aan de hoge kant is. Spreker zegt een deskundige te zullen raadplegen. Zonodig kan deze post dan bij een begrotingswijziging verhoogd worden.

Wethouder Hartings meent, dat het aan brengen van een klankbord in de muziektent een afdoende verbetering zal betekenen....."

Dit zijn weer hele nieuwe problemen waar B en W mee worden gekonfronteerd. Op 23 juli 1958 krijgen B en W een antwoord van de heer Horstink, directeur 'Technische Dienst', op hun verzoek om advies. Dat is dus 5 jaar na het advies van architect Baanders. Gesteld wordt dat de volgende werkzaamheden dringend noodzakelijk zijn:

- a. reparatie van het dak;
 - b. reparatie van het stucadoorswerk van de koepel;
 - c. het schilderen van de muziektent;
 - d. reparatie van de bloembakken.
- De kosten van voormelde voorzieningen zul-

len naar raming f 700,- bedragen en worden opgenomen in de begroting voor het jaar 1959.

Met dit advies gaan B en W naar de raad, maar zij vinden geen bijval bij de raadsleden.

In de raadsvergadering van 1 september 1958 wordt uitvoerig ingegaan op de problematiek rond het opknappen van de tent. De raadsleden zijn het er over eens dat met de voorgestelde f 700,- de tent niet grondig kan worden verbeterd.

B en W besluiten alsnog deskundige adviezen te vragen aan de 'STICHTING TOT RATIONALISATIE VAN HET BOUWEN', inzake bouwtechnische en akoestische verbetering van de muziektent.

De kosten verbonden aan het advies worden bepaald aan de hand van de daarvoor benodigde tijd en worden geschat op f 500,- tot f 600,-. Om de technische en akoestische omstandigheden te verbeteren draagt de stichting de volgende voorwaarden aan:

1. het maken van een vrije en ruime uitstroombening van geluid uit de muziektent.
2. het voorkomen, althans zoveel mogelijk verminderen, van geluidkaatsingen op de bebouwing.
3. het voorkomen van hinderlijke geluiden voor het auditorium en het muziekgezelschap, zoals verkeersgeluiden en hinder van heen en weer lopen.
4. het beperken van de invloed van wind, regen en zonneschijn op het muziekgezelschap.
5. het treffen van maatregelen waardoor op zo groot mogelijke afstand van de muziektent de muziek nog goed herkenbaar zal zijn in het plantsoen.

Teneinde aan deze voorwaarden te voldoen adviseren zij het volgende:

- a. de plaats voor het auditorium wordt in hoofdzaak bepaald door het gedeelte van het plantsoen tussen muziektent en de Kapellestraat.
- b. zo mogelijk wordt langs de bebouwing een strook klinkerbestrating of tegels aangebracht, teneinde het knisteren van het grind door heen en weer lopend publiek achter het auditorium weg te nemen.

c. het plafond en de kap worden van de muziektent verwijderd en vervangen door een geluidschelp met geluidkaatsing in de richting van de Kapellestraat.

De kosten van deze operatie worden door de stichting op meer dan f10.000,- geschat.

De heer Horstink van de 'Technische Dienst' geeft in een brief van 24 maart 1959 weer een heel ander advies:

'De enige goede oplossing m.i. is de muziektent geheel te slopen en in een modernere vorm te herbouwen.'

Hier kan het kollege het voorlopig mee doen. Ondanks alle goede bedoelingen raakt men steeds verder van huis. Ten einde raad legt men uiteindelijk alle plannen in een burolade. Ongeveer vier jaar gaan voorbij voordat er weer over de muziektent wordt gesproken.

B en W nemen per brief van 3 april 1963 contact op met de plaatselijke muziek- en zangverenigingen, met het verzoek een mening te geven omtrent het functioneren van de muziektent. In een gezamenlijk schrijven van 7 mei 1963 deelt men B en W mede:

'Wij zijn in vergadering bijeen geweest. Hier kwam tot uiting dat men een muziektent natuurlijk nodig acht, doch dan een muziektent die aan alle eisen voldoet. Van uiterlijke zijde gezien is deze muziektent een verfraaiing van ons Kronenburgplantsoen, doch wat betreft de uitvoeringen van muziek en zang is deze tent ongeschikt. Van alle kanten werd geopperd of de gemeente niet beter een verplaatsbare, zogenaamde rijdbare muziektent kon laten maken.' Dit was weer een nieuw gezichtspunt. Een verplaatsbare muziektent had vele voordelen, onder andere dat men op verschillende lokaties in de gemeente een concert kon geven. B en W vragen een offerte aan bij een firma in Spijkenisse:

- een muziektent voor 45 personen, met een diameter van 6 meter, kost f7500,-
- een muziektent voor 60 personen, met een diameter van 7 meter, kost f9250,-
- een muziektent voor 80 personen, met een diameter van 8 meter, kost f9900,-

Overigens is voor een dergelijke muziektent een goede stalling nodig, welke in de

gemeente niet beschikbaar was. Dus nog meer problemen, want er moest dan ook een houten ruimte worden gebouwd hetgeen extra kosten betekende. Weer een nieuw idee zou de bestaande muziektent kunnen redden: een goede geluidsinstallatie. Wie anders dan elektronikagigant Philips werd erbij gehaald, en die bracht op 27 november 1963 advies en offerte uit: men kon een uitgebreide geluidsinstallatie verkrijgen met verschillende microfoons en 8 luidsprekers, voor de prijs van f2293,-. Hier ging 20% af indien men in eigen beheer de aanleg zou uitvoeren. Voor de diverse kosten had de 'Technische Dienst' f1500,- begroot, waardoor de ingreep met f3250,- te kostbaar gevonden werd. Bovendien zouden daar dan nog de kosten van achterstallig onderhoud bij komen.

Burgemeester A.H. van der Post en de directeur 'Technische Dienst' besluiten de raad voor te stellen de muziektent te laten slopen. In de raadsvergadering van 27 februari 1964 doen B en W de raadsleden het volgende voorstel:

".....Meerdere malen is in vergaderingen van Uw raad en van ons college aan de orde geweest de noodzaak van het treffen van voorzieningen aan de muziektent op het Kronenburgplantsoen. Wij hebben deze kwestie van alle kanten gezien en hebben verschillende adviezen ingewonnen.

Hierbij is duidelijk naar voren gekomen, dat de muziektent bij de plaatselijke verenigingen weinig in trek is. Het is komen vast te staan dat de muziektent een bijzonder slechte akoestiek heeft. Dit zal wel de voornaamste oorzaak zijn van de geringe animo van de plaatselijke muziekverenigingen voor uitvoeringen in de tent.

Verbetering van de muziektent is een kostbare aangelegenheid. Alleen al het aanbrengen van een nodig geachte geluidsinstallatie zal naar raming f3250,- gaan kosten. Het zal U duidelijk zijn, dat een dergelijke uitgaaf, welke overigens nog verhoogd zal moeten worden met een bedrag voor het in redelijke staat brengen van de muziektent, alleen verantwoord is, als ze door een intensief gebruik min of meer rendabel is te maken.

Hoewel wij ons realiseren dat afbraak voor het stadsbeeld een verlies zal zijn, menen wij U toch niet anders te moeten adviseren. Aan een

Artikel in het
provinciaal
dagblad 'het
Centrum' van
22 februari
1967.

muziektent welke niet wordt gebruikt menen wij geen kosten van onderhoud te mogen spenderen. En bij gebrek aan regelmatig onderhoud zal de muziektent binnen korte tijd eerder een ontsierend element in het stadsbeeld gaan vormen.

Wij stellen U daarom voor te besluiten de muziektent op het Kronenburgplantsoen te doen afbreken.

Wij delen U ten slotte nog mee, dat wij de mogelijkheid van een verplaatsbare muziektent hebben overwogen.

Wij zijn echter tot de conclusie gekomen, dat

deze oplossing te kostbaar is in verhouding van het gebruik dat er van wordt gemaakt, en hebben daarom gemeend U voorlopig geen voorstel dienaangaande te moeten doen toekomen....."

Het wordt nu toch wel duidelijk dat B en W eigenlijk niets liever willen dan de muziektent te slopen. Alle te maken kosten zijn te hoog, zeker de post achterstallig onderhoud: vanaf 1948, dus 15 jaar lang is er niets meer aan onderhoud gedaan. Het voorstel wordt aangehouden, en de burgemeester gaat op 16 mei 1964 weer praten

Kronenburgplantsoen in IJsselstein wordt steeds kleiner

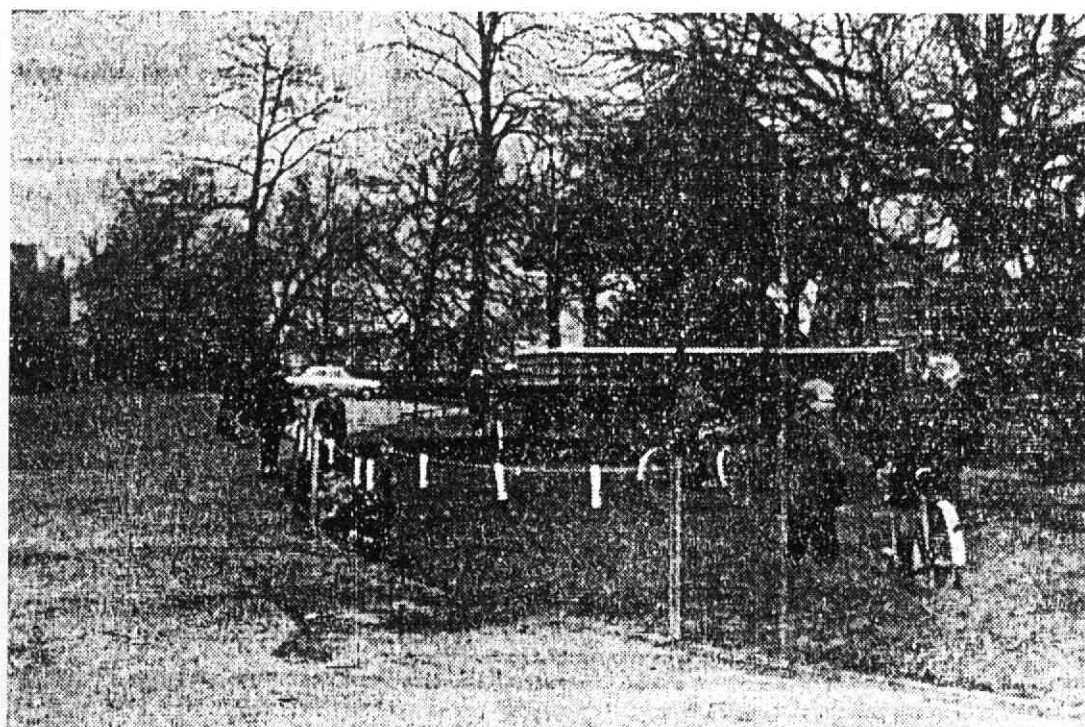
IJSSELSTEIN, 22 febr. — Het Kronenburgplantsoen te IJsselstein dat loopt van de Utrechtsestraat nabij de Ned. Herv. kerk langs de Stadgracht tot de RK kerk, kan men momenteel niet meer als een plantsoen betitelen. In het deel van de Kapellestraat tot de Kloosterstr. zijn vele bomen gerooid en de

groenstroken zijn vervangen door een brede asfaltweg, die echter voor het verkeer van weinig of geen betekenis is. Wel is het gedeelte van het „plantsoen" geschikt voor de jaarlijkse kermis en voor het parkeren van auto's is dit gedeelte van het Kronenburgplantsoen ook bijzonder in trek.

Tot de ontsiering van het gedeelte Kronenburgplantsoen tussen Kapellestraat en Kloosterstraat draagt ook de vervallen muziektent bij, eens een verfraaiing van het plantsoen. thans als „bouwval" rijp om

gesloopt te worden.

Een dezer dagen is een grote graafmachine begonnen met het weggraven van een groot rozenperk nabij de muziektent. Rozen- en bloemenperken verdwijnen nu om plaats te maken voor kale rechte parkeerplaatsen voor auto's. Door deze ingrijpende wijziging is het gedeelte van het „Kronenburgplantsoen" tussen de Kapellestraat en de Kloosterstraat de naam plantsoen niet meer waardig.

met de IJsselsteinse muziek- en zangverenigingen. Hij wijst daarbij op het raadsvoorstel van 17 december 1963.

Jan Schuurman, de voorzitter van 'Amicitia' betreurt het dat de muziektent niet kan worden aangepast aan de nieuwe eisen en vindt dat het zonder muziektent 'niet prettig zal zijn'. Burgemeester van der Post suggereert het huren van een verplaatsbare tent, maar de heer Schuurman vreest dat zo'n tent op het moment dat de verenigingen deze nodig hebben niet beschikbaar zal blijken te zijn. Voorbeeld daarvan is de laatste Koninginnedag. Een verplaatsbare muziektent blijft bijzonder aantrekkelijk, maar dan wel in eigendom van de gemeente. Van der Post zegt dat dat alleen haalbaar is als er minstens 10 tot 15 keer per jaar gebruik van wordt gemaakt. De heer van Kooten, secretaris van 'Excelsior' rekent uit dat er dan een tent kan komen, want 15 keer per jaar komt neer op 1 maal per week een concert, gedurende de zomerperiode. De heer van Zon, van 'Zang en Vriendschap', stelt voor de komende zomer regelmatig op de tent te concineren. Dit voorstel wordt aangenomen. De verplaatsbare muziektent van Lopik wordt gehuurd, en er wordt afgesproken dat de vier muziek- en zangverenigingen ieder 1 keer per maand zullen optreden.

Op 4 maart 1966 vragen B en W in een brief aan de verenigingen, naar hun bevindingen over het experiment t.a.v. de akoestische omstandigheden. In een brief van 9 april 1966 schrijft de heer A.H. Tersteeg namens het bestuur van Amicitia het volgende:

'Wij hebben diverse concerten gegeven op de muziektent, voor het gemeentehuis en in de tuin van Mariënsberg.

Wanneer de akoestische waarde van de muziektent en de concerten in de tuin van Mariënsberg buiten beschouwing blijven, lopen de successen van de concerten ver uiteen. Oorzaak hiervan is de geluidsoverlast van brommers en ander verkeer, en onvoldoende politie toezicht.

Afbraak van de muziektent.

Het raadsvoorstel van B en W gedaan op 26 september 1967 heeft als onderwerp afbraak muziektent: 'ons college heeft deze aangelegenheid nogmaals nader bekeken. Door

In verband met de vergadering van 11.12.67

33855	-2.07.3541
Ingekomen:	-3. NOV. 1967
Te behandelen door:	V. Benda
Aanbeveling:	
Proces:	

Ik verzoeek U omtrent het navolgende knipsel het aangeestreepte te willen verrichten:

1. advies(nota) aan B. en W. uit te brengen;
2. schriftelijk rapport aan mij uit te brengen;
3. aan Dir. T.D. / politie om bericht o.g. advies te vragen;
4. uitvoering te geven aan het toezegde;
5.

De secretaris,

Uittreksel uit raadsnotulen van 28 september 1967

6a. Voorstel met ontwerp-besluit tot het afbreken van de muziektent op het Kronenburgplantsoen.

De heer de Jongh informeert van wie de muziektent is. De Voorzitter antwoordt dat de muziektent eigendom van de gemeente IJsselstein is.

De heer de Jongh vindt het jammer dat de muziektent weggaat. De Voorzitter deelt mee dat de akoestiek slecht is en het een moeilijke en kostbare zaak wordt daarin verbetering te brengen. Wanneer er t.s.t. behoefte bestaat aan een muziektent dan zal dit wellicht een verrijdbare tent worden.

De heer van Bennekom vraagt of de verenigingen nog bepaalde suggesties hebben gedaan.

De Voorzitter antwoordt dat van de zijde van de verenigingen weinig belangstelling bestaat voor de huidige muziektent. Wanneer de ingedragen van het publiek afslakt kan discussie op de plaats iets worden neergezet, aldus de heer van Bennekom.

De Voorzitter zegt dat een ander aan de hand van de praktijk bekeken moet worden. Dit verkeersconcept zal wel moeilijk zijn. De heer de Jongh zegt dat dit geen argument is. Ook met de markt wordt het verkeer stilgelegd.

De Voorzitter antwoordt dat wanneer er behoefte aan een muziektent bestaat altijd bekeken kan worden waar de tent het beste geplaatst kan worden.

De heer van der Stelt is van mening dat een verplaatsbare muziektent ook zijn moeilijke kantten heeft. Spreker vindt het jammer en beschamend dat IJsselstein thans niet meer een muziektent in stand kan houden.

De Voorzitter zegt toe te zullen bezien of er in een bestemmingsplan niet een geschikt punt voor een muziektent is te vinden.

Hierin wordt conform het voorstel van burgemeester en wethouders besloten.

De heer de Jongh heeft ook in januari aan het bestuur de tent te vragen. nu want de tent is inmiddels? De heer de Jongh vraagt: hoe ja, hoeveel en waar? want de verplaatsbare muziektent? ja, ja. of A. 2. 4. 60 f.

GEZIEN

10 MEI 1968

Op verzoek van de verenigingen van de stad IJsselstein, die een muziektent op het Kronenburgplantsoen hebben, wordt de tent op het Kronenburgplantsoen afgebroken.

het feit dat het Kronenburgplantsoen een parkeerplaats is geworden en derhalve steeds meer door het verkeer wordt gebruikt, is de situatie daar ter plaatse geheel gewijzigd. Hierdoor past de muziektent ook niet meer in die omgeving. Ook de publieke belangstelling voor openlucht concerten is de laatste jaren sterk afgenomen. Wellicht is hieraan niet vreemd, het motorisch verkeer dat langs en over het Kronenburgplantsoen rijdt. Aangezien de muziektent steeds verder vervalt en een ontsierend element in het stadsbeeld gaat vormen lijkt ons inziens de enige goede oplossing de muziektent thans zo spoedigmogelijk te slopen.

Het finale oordeel.

Konklusie.

Na slechts 40 jaar is het doek voor de muziektent al gevallen. Tel daar bij op dat na 1950 de onttakeling reeds begon dan

kunnen we konkluderen dat het 'openlucht-
koncerteren' te IJsselstein een (te) kort
leven heeft geleid.

De monumentale muziektent heeft dit
niet verdiend. De creatie van architect
Baanders sloot zo mooi aan bij de inrich-
ting van het Kronenburgplantsoen dat men
pas beseftte wat men miste na de sloop.

*Het
Kronenburg-
plantsoen van
nu.*

Politieke onwil, muziekverenigingen
die geen kans zagen de muziektent te
'exploiteren' en publieke ongeïntereseerd-
heid leidden tot de ondergang van deze
'snottebel in de maneschijn'.

Laten we het er op houden dat een stukje
tijdsbeeld uit de jaren '20 niet meer paste in
de tijdsgeest van de jaren '60.

'WIE IS WIE'?,

NAMEN BIJ HET GRAFMONUMENT 'VAN AMSTEL'

door Ron van Arkel

Inleiding

Met dit schrijven hoop ik iets meer duidelijkheid te kunnen verschaffen in de vragen die er zijn omtrent de grafombe in het koor van de St. Nicolaas kerk te IJsselstein. Duidelijkheid over de vragen: 'wie zijn er nu precies afgebeeld?' en , 'wie is nu precies wie?'

De tombe, waarin notabene de stichter van de kerk, Gijsbrecht van Aemstel, en zijn zoon Arnold begraven liggen en bovendien beider echtgenoten.

De door de heren Donga en Boot en de heren Vergouw en Siccama in de 'Historische Kring' (respectievelijk in de no. 24/25, maart/juli 1983) gepubliceerde artikelen heb ik met genoegen gelezen. Toch zijn deze artikelen voor mij aanleiding de pen ter hand te nemen en mijn visie op het geheel in dit artikel weer te geven.

In het eerste van de hiervoor genoemde artikelen wordt aangegeven dat de op de tombe aangegeven personen zijn: (van links naar rechts) Arnold (Arend) II van Aemstel, zijn vrouw Maria van Avennes (van Henegouwen), Gijsbrecht van Aemstel en diens vrouw Bertha van Heukelom. (zie afbeelding 1)

Hierbij wordt tevens vermeld dat bij de persoon van Maria van Avennes het familiewapen der Henegouwen's prijkt gecombineerd met dat van de Aemstel's (zie afbeelding 2). Het zal u later in dit artikel duidelijk worden dat dit wapen echter bij de 'Heukelomse' vrouws-persoon op zijn plaats is.

In het tweede artikel wordt beschreven dat 'het voor de hand lag om de ouders onder af te beelden'. Hierdoor wordt gesugge-

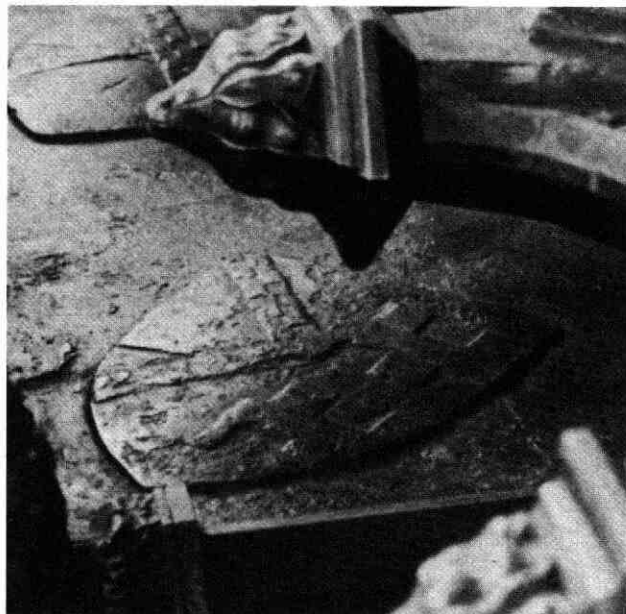
reerd dat heer Gijsbrecht de afgebeelde figuur is met de ringbaard en zijn vrouw als een bezadigde vrouw op middelbare leeftijd. Arnold en Maria zouden echter als 33-jarigen afgebeeld zijn.

Hoewel het zo juist beschrevene heel aanmerkelijk klinkt, heb ik geconstateerd dat er in het eerste artikel een persoons- verwisseling heeft plaats gevonden met betrekking tot de beide vrouwen en de daarbij behorende partners. Zoals hiervoor reeds is gememoreerd wordt in het tweede artikel de stelling gehuldigd dat men toentertijd de oudere personen als bezadigde mensen van middelbare leeftijd afbeeldde. Deze stelling, hoe terecht ook, is onvoldoende om uitsluitend

afb. 1.

Vermeende volgorde van de beelden op het grote grafmonument. Op de voorgrond Bertha van Heukelom, daarnaast Gijsbrecht van Aemstel en daarnaast Maria van Henegouwen. Aan het einde Arnold van IJsselstein.

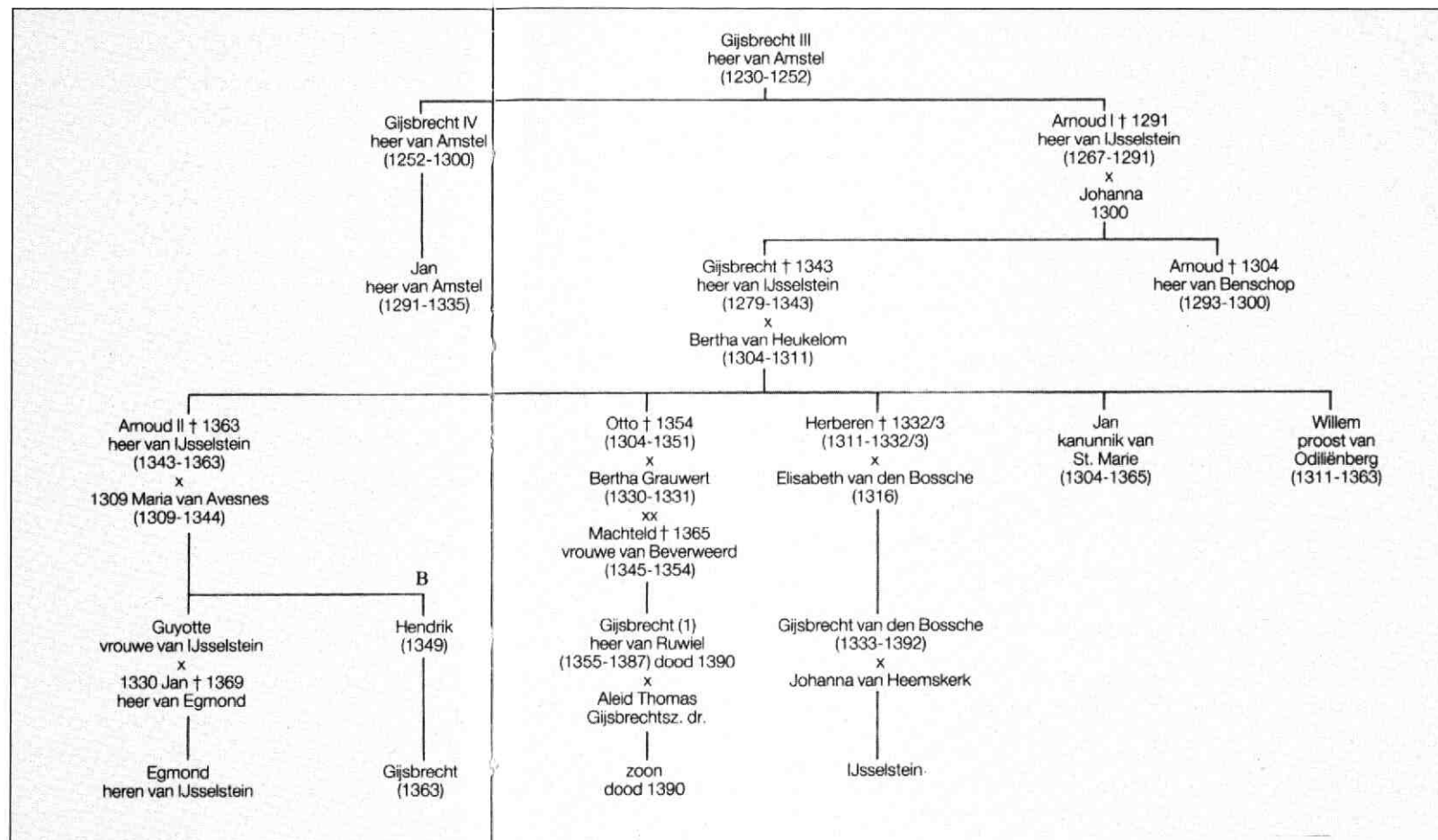

afb. 2. Donga en Boot stellen dat dit het Henegouwse wapen is met dat van IJsselstein boven het hoofd van Maria van Henegouwen. Dit blijkt niet juist.

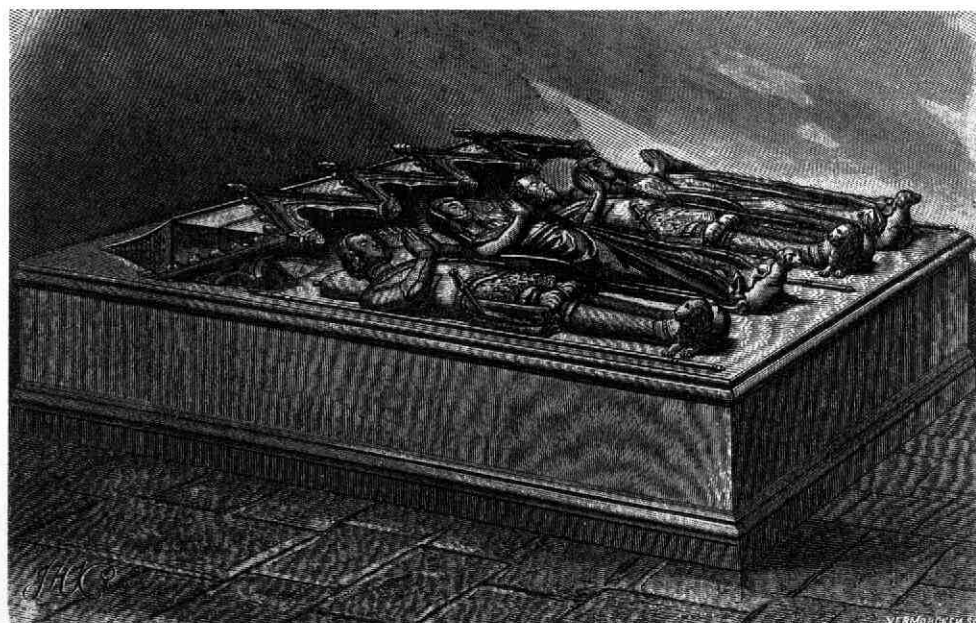
als basis te dienen voor verdere conclusies.

De nadere aanduidingen welke op de familiewapens van de vrouwen zijn aangegeven geven immers minstens zo veel informatie (hierover later meer). Bij mij bestaat echter de indruk dat men deze laatste informatie onvoldoende heeft betrokken bij de identificatie, zo wel, dan was men tot andere conclusies gekomen!

Op een 'maquette' welke zich bevindt in

afb. 4 Genealogische tabel van de Amstels van IJsselstein.

afb. 3 Staalgravure van het grafmonument naar de situatie van 1869.

het in het oude raadhuis van IJsselstein gevestigde museum, vindt men weer een andere volgorde van de figuren n.l. (van links naar rechts) Gijsbrecht van Aemstel, Bertha van Heukelom, Arnoud van Aemstel en Maria van Henegouwen.

Ook hieruit blijkt voornoemde onduidelijkheid over de identiteit van de op het praalgraf afgebeelde figuren: 'wie is nu wie?'

De sleutel van de oplossing ligt naar mijn mening in de wapenschilden van de echtgenotes van de heren van Aemstel. Deze wapenschilden zijn afgebeeld boven de hoofden van de beeldfiguren op de graftombe. Bij de vrouwen zijn er twee wapens in één schild geplaatst (alliantiewapen).

Deze dubbele schilden geven op het linker schild (heraldisch rechts) het wapen van IJsselstein weer hetgeen tevens het wapen is van de 'van Aemstels'. Het rechter schild (heraldisch links) daarentegen geeft aan uit

welk geslacht de vrouw afkomstig is. Uit het totaal van hetgeen op het wapenschild is afgebeeld is af te leiden dat de betreffende vrouw met de Heer van IJsselstein was gehuwd.

We zullen de hoofdrolspelers één voor één eens nader onder de loupe nemen om het één en ander te verduidelijken.

-Gijsbrecht van Aemstel ridder en heer van IJsselstein van 1279 tot 1343, maarschalk van het Sticht Utrecht, † 1343, was een zoon van Arnoud I van Aemstel, ridder en heer van IJsselstein van 1267 tot 1291, † 1291 en van Johanna, † in 1300. Gijsbrecht, nam geen deel aan de aanslag en moord op Graaf Floris V. Zijn gelijknamige oom; zijn broer Arnoud van Benschop en zijn verwant Herman van Woerden waren hierbij echter wel zeer nauw betrokken. Gijsbrecht van Aemstel nam wel deel aan de belegering van het 'Slot Cronenburg' waar hiervoor ge-

noemden en hun medestrijders hun toevlucht hadden gezocht.

Moeilijkheden met de Graven van Holland bleven Gijsbrecht van Aemstel echter geenszins bespaard. Gedurende het beleg van het 'Slot IJsselstein' door de Hollanders, verdedigde zijn vrouw Bertha van Heukelom het kasteel. En met succes! Met een handjevol mannen wist zij het kasteel gedurende bijna een jaar in handen te houden (zie o.a. de geromantiseerde versie in Fulco de Minstree). Zij toonde hierbij een waardig lid te zijn van het geslacht 'van Arkel' een geslacht dat in Holland als het 'stoutste' (meest heldhaftig) bekend stond.

Gijsbrecht huwde met Bertha van Heukelom voor het jaar 1297. Bertha van Heukelom, † 1311, wordt vermeld als dochter van Otto I van Arkel, heer van Heukelom en van Asperen van 1254 tot 1283 en van N. van Heusden.

- Arnoud II (Arend, Arnold) van Aemstel † in 1363 ridder en heer van IJsselstein van 1343 tot 1363, Oudshoorn, Aarlanderveen etc. Schout van Amersfoort en de Eem, raad van de graaf van Holland en tijdens diens afwezigheid in 1358 gemachtigd tot 's lands regering, zoon van Gijsbrecht van Aemstel en Bertha van Heukelom. Arnoud II huwde omstreeks 1308 met Maria van Avennes (van Henegouwen), † 1344. Maria was een bastaarddochter van Guy van Avennes (van Henegouwen) bisschop van Utrecht van 1301 tot 1317, † in 1317. Guy van Avennes

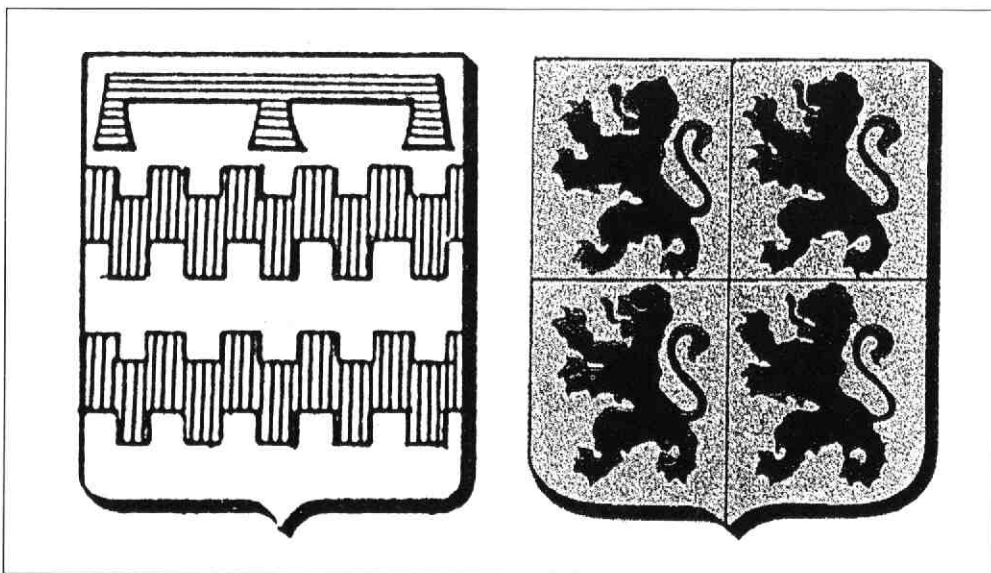
was een broeder van Jan II van Avennes (van Henegouwen), graaf van Holland sedert 1299, en door zijn moeder afstammeling van de oudste graven van Holland uit het Hollandse huis.

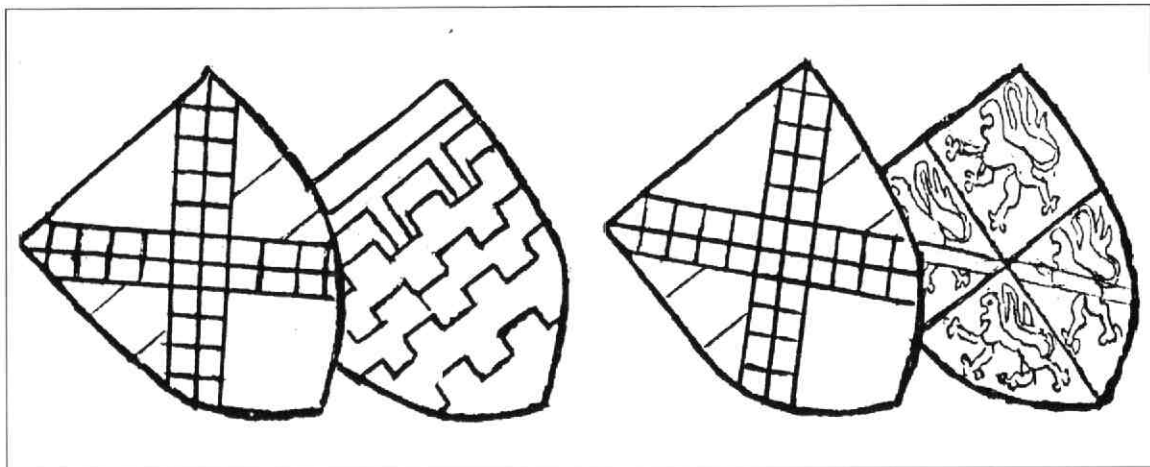
Na deze nadere kennismaking, is het interessant voor ons om vast te stellen dat Bertha van Heukelom afstammeling is uit het geslacht 'van Heukelom', als jongere tak der 'Arkels' en dat Maria van Avennes verwant is aan de grafelijke familie der 'Henegouwen's'.

Thans vervolgen wij onze speurtocht door ons te oriënteren op de beide 'vrouwenwapens'.

Omdat de heraldiek haar ontstaan aan de oorlogvoering dankt, duurde het enige tijd voordat ook vrouwen wapens gingen voeren. Voor de 13e eeuw komen die dan ook maar sporadisch voor. Daarna blijkt dat vrouwen zowel het wapen van hun vader als dat van hun man voeren. Als telg uit het Arkelse huis brak Bertha van Heukelom's vader 'Otto' het volle wapen der Arkels om zich te onderscheiden van de hoofdstam, met een Barensteel (vroeger ook wel lambel of palesteel geheten). Meestal werd deze afgebeeld bovenin het schildhoofd. Hij werd afgebeeld als een tamelijk korte dwarsstreep met drie (of meer) afhangende rechte stukken meestal 'hangers' genoemd. Het woord barensteel is afgeleid van het oudfranse 'palestel, een doek of lapje. De mening wordt daarom wel voorgestaan dat, wanneer de oudste zoon

afb. 5
De wapens uit
de vrouwelijke
lijn:
rechts dat van
Heukelom en
links dat van
Henegouwen.

met zijn vader ten strijde trok, hij een soort bedeksel over de bovenkant van zijn wapen voerde, zodat hij bij eventuele dood van die vader het volle wapen kon tonen en het commando overnemen. Het door de heer Otto van Arkel gevoerde wapen zag er derhalve als volgt uit:

- in zilver twee rode beurtelings gekanteelde en tegengekanteelde dwarsbalken, in het schildhoofd vergezeld van een zwarte barrensteel met drie hangers. Helmtaken een uitkomende zilveren zwaan. Dekkleden: zilver en rood.

Als natuurlijke dochter van 'bisschop' Guy van Henegouwen, behoeft het verder geen betoog dat Maria het etiket 'bastaarddochter' droeg. Een bastaardkind betekende dat de vader en moeder van het kind niet wettig gehuwd waren. Wettelijk volgde de bastaard meestal de conditie van de moeder. Wettiging kon vroeger geschieden door het huwelijk der ouders. Vele adellijke bastarden bekleedden hoge posities en hun feitelijke positie was meestal gunstiger dan hun officiële rechtspositie. In de middeleeuwen kwamen vrij veel bastarden voor bij adellijke families. Zij moesten hun wapen 'breken' met een bastaard balk (schuinstaak), ter onderscheiding van legitieme kinderen en takken. Het door Maria van Henegouwen gevoerde wapen zag er derhalve als volgt uit:

-gevierendeeld, (1-4) in goud een zwarte leeuw, getongd en genageld van rood = Vlaanderen, (2-3) in goud een rode leeuw, getongd en genageld van blauw = Holland.

Daaroverheen een rechterschuinbalk of bande (zie afbeeldingen wapenschilden).

Na al deze omzwervingen, zijn wij op het punt van de ontknoping gekomen. Immers van de beide vrouwenwapens weten we, dat deze deels ontleend zijn aan de echtgenoot, en deels uit het geslacht van afstamming. Vergelijken wij deze wapens met die op de tombe, dan blijkt inderdaad dat in de voornoemde artikelen, de personen zijn verwisseld. Als we achter de tombe plaats nemen aan de kant van het voeteneind, dan zien we duidelijk dat de twee beurtelings gekanteelde en tegengekanteelde dwarsbalken behorende aan het geslacht 'van Arkel', in het dubbele wapenschild bij de links gelegen dame op z'n plaats zijn. Nemen we de klimmende leeuwen van het wapen der Henegouwen's in ogenschouw, dan treffen we die aan in het dubbele wapenschild van de rechter dame. Dit leidt ontegenzeggelijk tot de conclusie dat we hier met grote zekerheid kunnen vaststellen dat de volgorde van de personen moet zijn: (van links naar rechts) Gijsbrecht van Aemstel, Bertha van Heukelom, Arnold van Aemstel, en Maria van Henegouwen. Bovendien kunnen we stellen dat de jongere afgebeelde figuren de ouders zijn, en de oudere afgebeelden, de zoon met zijn vrouw. Op de afbeelding in het artikel van Donga en Boot onder de foto had het 'Arkelse' wapen gecombineerd met dat 'van IJsselstein' moeten staan. Na vorenstaande zal het u duidelijk zijn, dat de persoon afgebeeld met de ringbaard (zoals beschreven door Vergouw en Siccama), heer Arnold had moeten zijn. De naast hem liggende afgebeelde bezadigde vrouw van middelbare leeftijd is Maria van Henegouwen.

afb. 6

De gecombineerde wapens. Links dat van Gijsbrecht van IJsselstein met het Heukelomse wapen van zijn vrouw Bertha uit het huis van Arkel.

Rechts dat van Arnoud van IJsselstein met dat van zijn vrouw, Maria van Avennes, uit het huis van Henegouwen. Let op de schuinstaak als teken van 'bastaardkind'.

afb. 7

Foto van
het grafmonu-
ment vòòr de
restauratie van
1983.
Van links
naar rechts:
Gijbsrecht
van Aemstel;
Bertha van
Heukelom;
Arnoud
van Aemstel en
Maria van
Henegouwen.

Tot slot

Ik hoop dat ik met dit artikel een bescheiden bijdrage heb geleverd met betrekking tot de identificatie, en de juiste beschrijving van de volgorde van afgebeelde figuren op de tombe. En wil dit verhaal eindigen met een oud Hollands rijmpje.

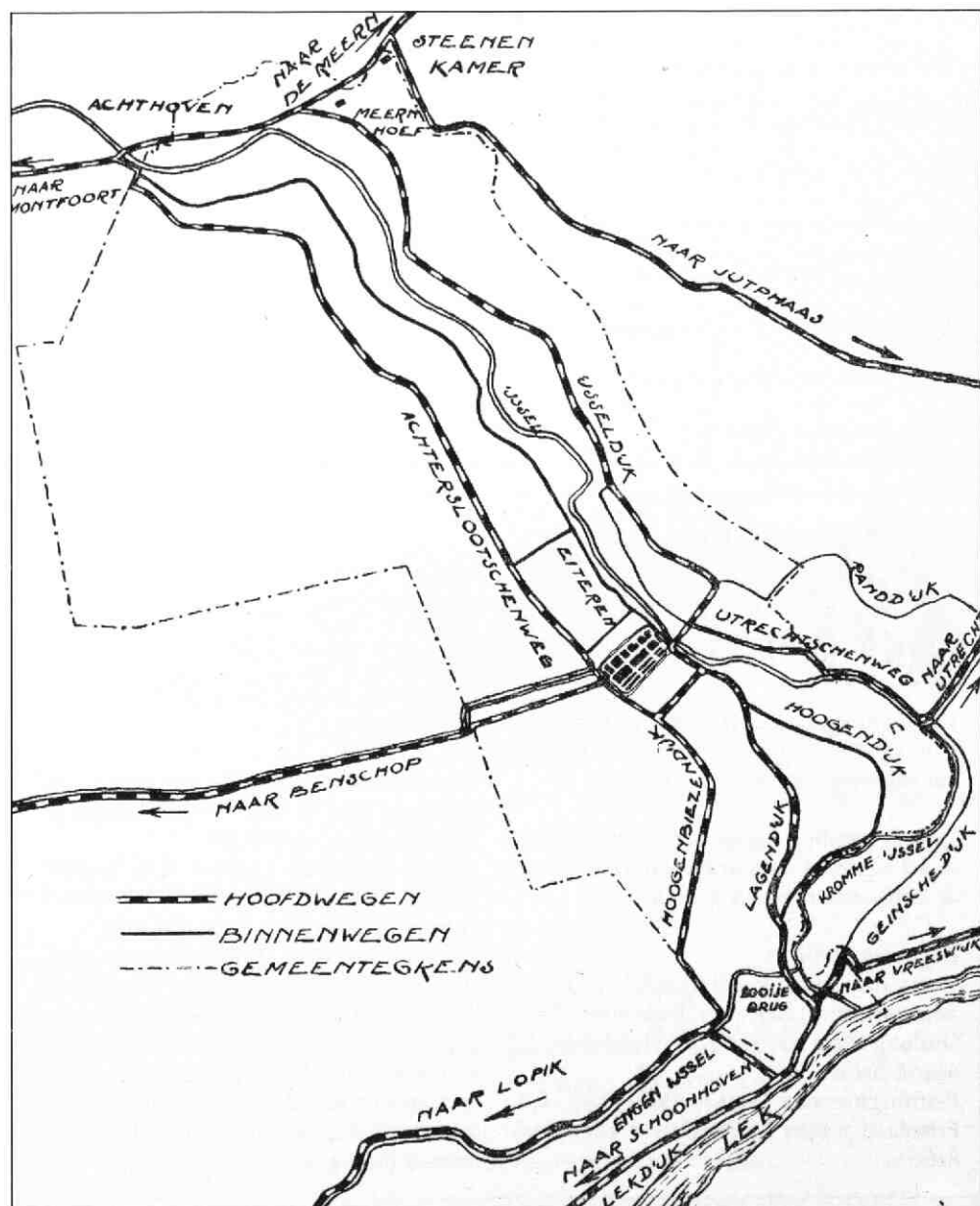
*'Bredero d'edelste'
'Arkel de Stoutste'
'Egmond de rijkste'
Wassenaer de oudste'*

Geraadpleegde literatuur en bronnen:

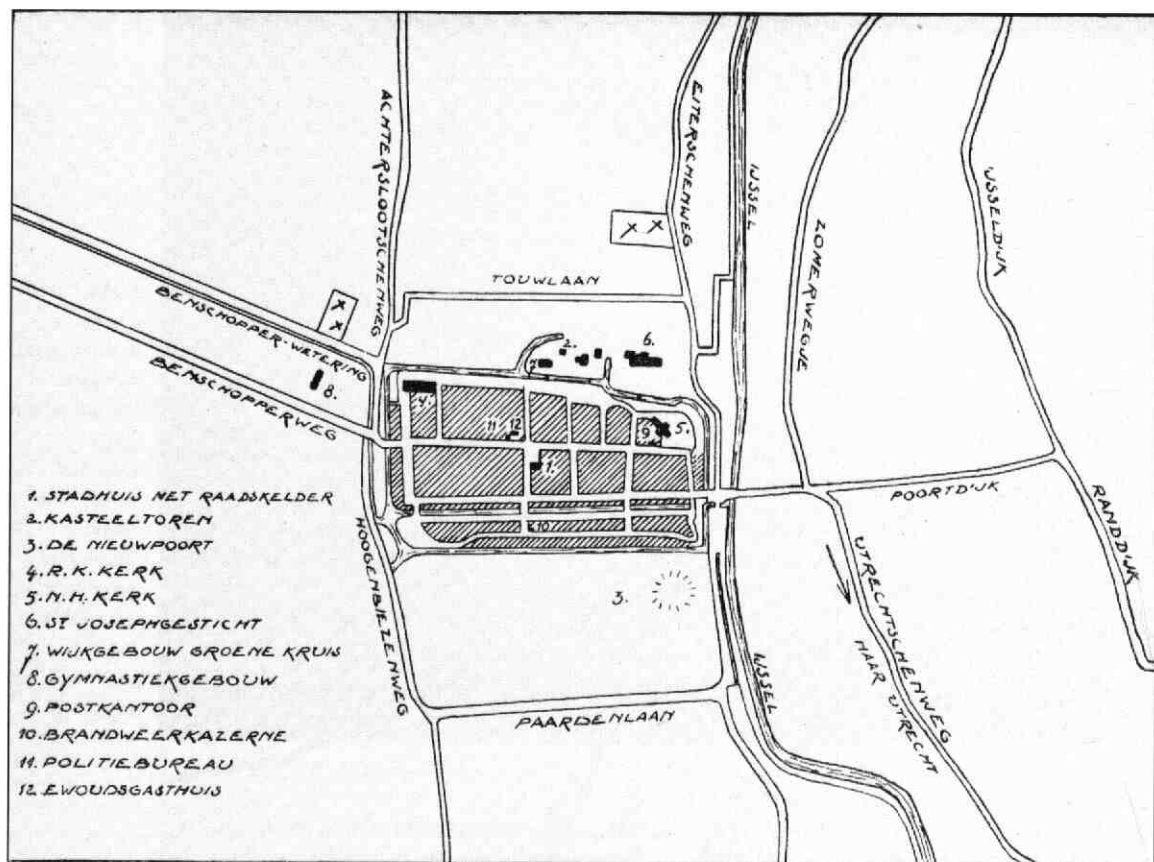
- Gemeentewapens in Nederland naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel. (1914-1989)
- Prisma: van Heraldiek & Genealogie door C. Pama
- Centraal Bureau voor Genealogie te 's Gravenhage. (C.B.G.)
- C.B.G. Dossier 'van Aemstel' collectie van Mijnden.
- C.B.G. Heraldische collectie Muschart en Steenkamp/Damstra.
- De Heren 'van Arkel' bewerking door Mr. J.W. Groesbeek.
- De Nederlandse Leeuw maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap van Geslacht en Wapenkunde. (juli 1954)
- Arkeliana Vetera, bijdrage tot de stambomen Arkel - Heukelom - Leyenburg - Schonauwen. door Dr. O. Merckens. Koninklijke bibliotheek s' Gravenhage. Maandblad Nederlandsche Leeuw. (1933)
- C.B.G. Bijdrage tot de genealogie van het geslacht 'van Arkel'. Collectie J.P. de Man, bewerkt door Dr. A.W. Dek.
- Het Hollandse geslacht onder de voorouders van Z.K.H. prins Claus. maandblad Nederlandsche Leeuw.
- De Leeuw van Gelre in het buitenland door F.J. van Etтро. Maandblad Nederlandsche Leeuw.
- Fulco de Minstreel door C. Joh. Kieviet 7e druk
- De laatsten-der-Arkels door P. Visser (1908)
- De Arkelse Oorlog door Aart Bijl, Stichting Merewade Gorinchem.
- Historische Kring IJsselstein, no. 24/25 maart/juli 1983 en no. 33/34 juli/september 1985

LAND EN STAD IN 1935;

FOTOGRAFISCHE HERDRUK UIT DE VVV GIDS

Plattegrond
omgeving

Plattegrond
stad.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.

Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken ivm verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

'VAN HEMELTJE TOT KARNEMELKSE GAT';

GESCHIEDENIS VAN EEN IJSSELSTEINSE WEG

door M. Berkien en K. Peeters

Woord vooraf

Aankankelijk speelden wij met de gedachte dit artikel te gieten in de vorm van een historische wandeling. Wandelend over de Hogebeizen, de Benschopperweg en de Groenedijk zou de lezer volgens ons optimaal kennis kunnen nemen van de geschiedenis der betreffende wegen.

Dit idee stuitte in de praktijk echter op bezwaren. Enerzijds is een rondwandeling ter plekke niet meer mogelijk zonder zich op busbaan en Provinciale weg te begeven. Anderzijds zou de geïnteresseerde wandelaar op pijnlijke wijze worden geconfronteerd met alle gebouwen, weggedeelten, stukjes weterring, bruggen, sluizen, tuinen en bomenlanen die in de loop der jaren verduwen zijn.

Het beste kunt u deze historische wandeling daarom uitvoeren, rustig gezeten in uw favoriete leunstoel. Dit heeft dan tevens het voordeel dat u de 'voettocht' over meerdere dagen kunt verspreiden. Bovendien

blijft het boekje dan wat netter!

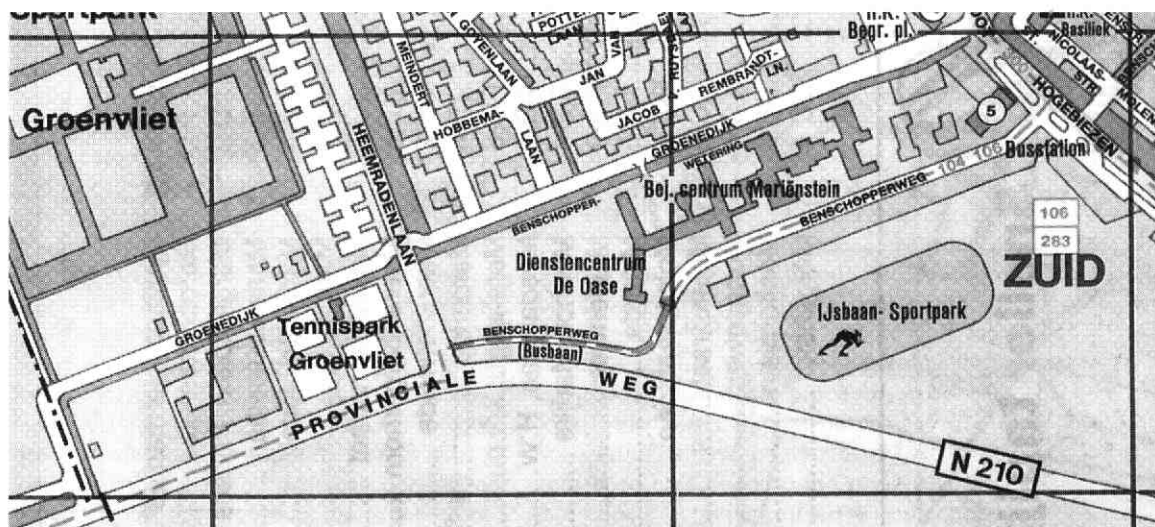
Laten we in gedachten maar op de Benschopperweg beginnen, bijvoorbeeld bij de ijsbaan, want die weet iedere rechtgeaarde IJsselsteiner blindelings te vinden. Via het 'Hemeltje', de Groenedijk en een stukje Achtersloot komen we dan tenslotte uit bij de bushalte voor de Benschopperpoort.

Benschopperweg

Voor een woonstraat buiten de stadsgracht is een leeftijd van zo'n 315 jaar zeer respectabel. Toch is de Benschopperweg een relatief jonge weg. Ter vergelijking: verschillende straten van de IJsselsteinse binnenstad zijn zeker drie eeuwen ouder. Op de plattegrond van IJsselstein uit 1550 (getekend door Van Deventer) zien we de bewuste weg nog niet. Ook op de plattegrond van Blaeu ('Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden', 1649) zullen we vergeefs naar de Benschopperweg zoeken.

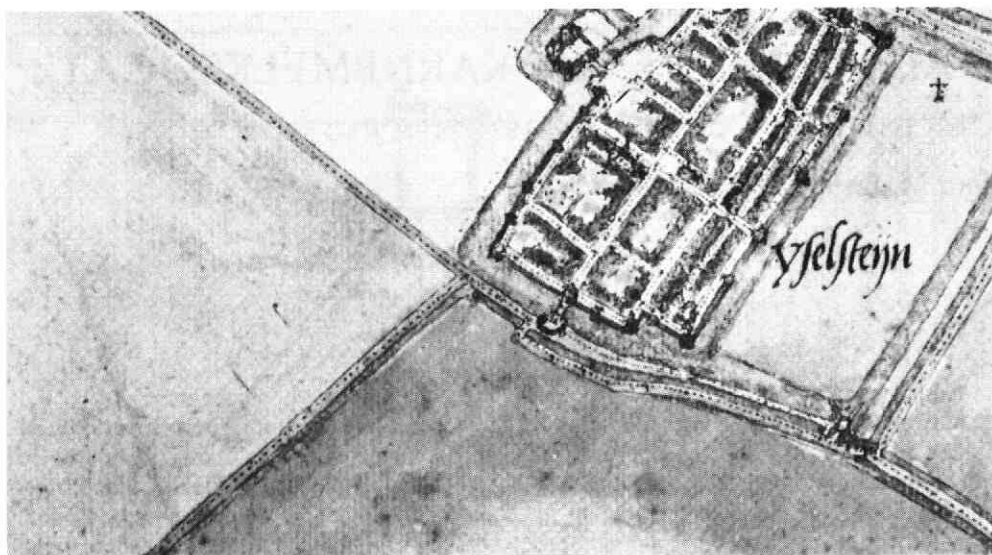
afb 1

Huidige plaatsbepaling van de Benschopperweg.

afb. 2

Op dit detail van de kaart van Jacob van Deventer uit 1565 treffen we de Benschopperweg nog niet aan. We zien links-onder wel de Groenedijk. (RAU. Top. Atlas, 561)

De huidige Benschopperweg heeft in de loop der eeuwen verschillende namen gehad. De oudste naam is 'Santweg'. In het archief van IJsselstein bevinden zich de 'Condiën van de Aanbesteding door het Baroniebestuur van het zandpad in de Kampen van IJsselstein', compleet met bijbehorende publikatie. De aanleg van dit pad vond plaats in 1680. De naam 'Santweg' wordt o.a. aangeduid op de 'Generaale Land-Kaarte van den Loopickerwaard' van 1771, getekend door Hattinga.

Het zal misschien verbazing wekken dat in een polder waarvan de bodem uit rivierklei bestaat, een weg 'Santweg' wordt genoemd. We citeren B.Giesen-Geurts e.a

"In de zestiende eeuw waren alle wegen (in de Lopikerwaard, red.) onverharde kleiweegen. Dit betekende dat in perioden van veel regenval de wegen vrijwel onbegaanbaar waren. In de zeventiende eeuw werden op verscheidene plaatsen in de Lopikerwaard zandpaden aangelegd om het plaatselijke en interlokale verkeer te vergemakkelijken. In IJsselstein lag sedert het midden van de zeventiende eeuw een zandpad over de Zuid-IJsseldijk. Van omstreeks 1670 dateert waarschijnlijk het Kamperzandpad, dat de verbinding vormde met het zandpad in Benschop dat toen aan de zuidzijde van de Benschopperwetering werd aangelegd."

In het bovenstaande citaat uit 'IJsselstein, geschiedenis en architectuur' werd een tweede in onbruik geraakte benaming van de Benschopperweg genoemd:

'Kamperzandpad' (Kamperzandweg). In de volksmond heette de betreffende weg echter de 'Kamperdijk'. De naam heeft alles te maken met de ongeveer 8 ha grote 'Kampenlanden', gelegen tussen IJsselstein en Benschop. Oudere IJsselsteiners gebruiken de naam 'Kamperdijk' nog steeds, hoewel de weg in 1933 officieel is herdoopt in 'Benschopperweg'. De Kamperdijk liep vroeger kaarsrecht van IJsselstein tot aan het 'Hemeltje' in Benschop, een afstand van ongeveer 750 m. Ter oriëntatie: het 'Hemeltje' is de naam voor het gedeelte aan het einde (op de grens met Benschop) van de tegenwoordige 'Groenedijk'. Dit betekent dus, dat het niet meer bestaande deel (ongeveer 350 m) van de Benschopperweg/Kamperdijk oorspronkelijk gelegen heeft op een stukje van het grondgebied van Mariënstein, in de buurt van de huidige busbaan. Het stuk provinciale weg vanaf de Heemradenlaan tot de Benschopperwetering ('t Hemeltje), langs het terrein van het tennispark en de plaats waar nu de bedrijven Eurec BV (kampeerauto's) en Terberg Assemblage gevestigd zijn, ligt nog op dezelfde plaats als het einde van het vroegere Kamperzandpad. De Heemradenlaan is slechts enkele jaren oud en heeft het thans verdwenen gedeelte van de Benschopperweg uiteraard nooit gekruist.

De Kamperdijk was een zeer smalle weg met een paardenpad in het midden. Om elkaar te kunnen passeren met paard en wa-

gen was er halverwege (ongeveer ter hoogte van Mariënstein) in 1924 een wijkplaats aangebracht. Deze wegverbreding had letterlijk en figuurlijk vele voeten in de aarde. De lengte van de wijkplaats was twintig meter. Er werden 28 ijzeren u-balken gebruikt die ruim 4 meter de grond in geheid werden. Het proces-verbaal van de aanbesteding (15-2-1924) maakt voorts gewag van de uitgebreide bouwtechnische omschrijvingen van palenwanden, keerwanden van gewapend beton en walbeschoeiingen. Door middel van een systeem van kistdammen konden de werkzaamheden onder de waterlijn met droge voeten worden uitgevoerd.

Ter illustratie volgen nog enkele bepalingen uit het proces-verbaal van aanbesteding uit 1924.

- De te leveren materialen moeten zonder onderscheid elk in haar soort van de eerste kwaliteit zijn, en in het algemeen voldoen aan de Algemeene Voorschriften en voor de verwerking ter keuring worden aangeboden.
- De aannemer is verplicht bij de uitvoering van het werk gebruik te maken van de diensten van de ingezetenen der gemeente IJsselstein.
- Het drinken van sterken drank op het werk is ten strengste verboden; ongeschikte of onbekwame werklieden en beschonken personen zal de aannemer op de eerste aanzegging der Directie van het werk verwijderen.
- Voor iederen dag, dat het werk later dan den

bepaalden dag gereed is, verbeurt de aannemer een korting van f 3,- (drie gulden).

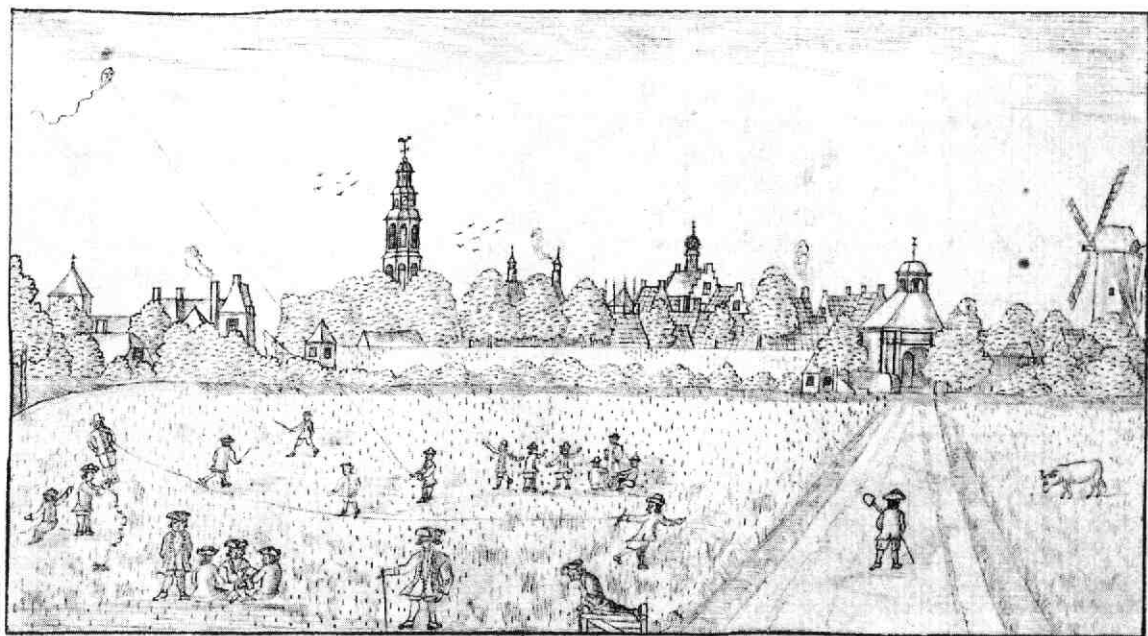
In 'Tegenwoordige Staat van Holland' van 1749 staat een beschrijving van de onmiddellijke omgeving, of liever gezegd: het verlengde, van het toenmalige Kamperzandpad.

"De buurt of het Dorp Benskoop begint 250 Roeden van de Stad IJsselstein en strekt zig van daar drie Vierendeel Uurs ver tot aan de Kerk, van waar het een groot Uur gaans Westwaard loopt tot aan Polsbroeker-Dam. Deeze streek loopt byna lynregt langs een Vaart of Wetering van twee Roeden Wydte, met een Kleiweg aan den eenen en een Zandweg aan den anderen kant. Op ieder deezer Wegen staat een ry van opgaande Boomen van Ypen, Willigen en Essen voor de Huizen en Boerenwooningen; dog de Waterkant mag niet beplant worden, om de Wegen niet te belemmeren."

Het spreekt vanzelf dat de Kamperdijk voortdurend van een nieuwe laag zand moest worden voorzien, zeker in de jaren dat ze nog niet bestraat was. Tussen 1841 en 1860 gebeurde dit met grote regelmaat, soms zelfs jaarlijks. Opvallend is, hoe de huidige Benschopperweg een goede indruk geeft van het wel en wee van IJsselstein in de 19e en 20e eeuw. Maatschappelijke veranderingen in de IJsselstad, crisisjaren, oor-

afb.3

"Gezigt van t'Steedje YSSELSTEIN geleegen aan de Rievier den Yssel, zoo als het zig Vertoonde koomende van 't Dorp Benskoop, Afgetekend den 15 Sept: 1745." (tekening van D. van der Burg, RAU. Top. Atlas no. 570)

afb. 4
Uitspanning
'Café de Roode
Leeuw', vóór
1900.
De smalle
doorgang
rechts vormde
de toegang
naar de
Benschopper-
poort.

logstijd, ontspanningsmogelijkheden binnen IJsselstein; dit alles heeft haar stempel gedrukt op de Benschopperweg. We zullen er, in chronologische volgorde, wat voorbeelden van geven.

De schaatsfanaten onder u denken bij de naam Benschopperweg allereerst aan de winterse genoegens op de ijsbaan die daar al tientallen jaren te vinden is. Gelijk hebben ze, er zijn immers heel wat ongezonde tijdpasseringsdenkbaar. Een geschikte plek dus om onze historische wandeling te beginnen.

Vóór 1900 lag de ijsbaan weliswaar ook aan de Kamperdijk, maar dan wel aan de andere kant van de straat ten opzichte van de tegenwoordige ijsbaan. De vroegere ijsbaan lag tussen het inmiddels gesloopte gymnastiekgebouw en het in december 1993 afgebroken gebouw van kleuterschool 'Mariën-

hofke'. In de breedte liep het terrein van de Kamperdijk/Benschopperweg tot aan de wetering langs de Groenedijk. Deze ijsbaan werd in de zomer gebruikt voor diverse buitenactiviteiten zoals: draverijen, veekeuringen, tentoonstellingen en wedstrijdparkeers van de destijds in IJsselstein bestaande wielclub 'De Zwaluw'.

In het 'Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad' van maandag 2 augustus 1881 lezen we het volgende:

"IJsselstein, 2 Augustus. Op woensdag den 24 Augustus zal op den Kamperzandweg alhier een hardrijderij van paarden van landbouwers, die nimmer een prijs gewonnen hebben, worden gehouden. De prijs is f. 150.- de eerste premie f. 75.- en de tweede premie f. 25.-. De deelnemers behoeven geen inleggeld te betalen."

Helemaal aan het begin van de Kamper-

afb. 5
Brief- en fac-
tuurhoofd van
de familie
Bijlevelt, 'uit-
baters van café
'de Roode
Leeuw'.

G. J. H. VAN BIJLEVELT,

CAFÉ „DE ROODE LEEUW”

STALHOUDERIJ

en

UITSPANNING.

HANDEL IN :

WIJNEN en

GEDISTILLEERD.

dijk/Benschopperweg stond de 'De Roode Leeuw'. Dit was een café met stalhouderij, gelegen op de hoek van de Achtersloot-Benschopperweg vlak naast de plaats waar later de kleuterschool Mariënhofke werd gebouwd. De herberg werd waarschijnlijk tussen 1775 en 1800 gebouwd. Dirk van der Hurk was in 1832 de herbergier. Later werd het café gerund door de familie Bijlevelt, en nog later door de familie Van Rossum. 'De Roode Leeuw' was rond 1900 de uitspanning bij uitstek voor de boeren van de Lopikerwaard. In de zaal van dit koffiehuis annex logement werden openbare verkopen gehouden en ook vonden er uitvoeringen plaats.

Toen het café en de uitspanning niet meer rendabel waren, werd (waarschijnlijk in 1919) de inventaris verkocht.

Vrijwel direkt nadat 'De Roode Leeuw' ter ziele was gegaan werd in dit pand een coöperatie gevestigd. De 'Coöperatie Onderlinge In- en Verkoopvereniging IJsselstein', zoals de officiële benaming luidde, werd bij akte op 18 oktober 1919 opgericht ten overstaan van notaris F.W. Swane te Utrecht. De vereniging had bij de oprichting een duidelijk katholieke signatuur. Het eerste bestuur bestond uit de heren: A.W. Kromwijk (voorzitter), S. v.d. Anker, E. van Lent, C.J. van Schaik, N.J. van Zijl en J.M.P. de Haas. Er verschijnt ook nog een 'oude bekende' op het toneel in de

persoon van de heer J.H. van Rossum, de exploitant van 'De Roode Leeuw'. De man die gedurende vele jaren borrels had geschonken in zijn café werd nu de vertegenwoordiger van de kersverse handelsonderneming. De administratie werd verzorgd door de heer J.H. Nieuwenhuijs die al plaatselijke bekendheid genoot als hoofdmeester en kassier van de Boerenleenbank. Met een eigen brik werden de bestellingen aan huis afgeleverd, waarbij het paard van S. v.d. Anker zorgde voor de nodige pk's. Door toetreding van de heer J. van Hienen kreeg de coöperatie de beschikking over een eigen maalderij, met als eerste molenaar de heer C.M. Swart. De in- en verkooporganisatie heeft het maar een jaar uitgehouden in de gebouwen van de vroegere uitspanning. In

*afb. 6 en 7
Hedendaagse
situatie bij het
begin van de
Benschopperweg
en de situatie
van 1961. Op
de plaats van
het in 1962 ge-
sloopte patro-
naatsgebouw
(het voormalige
café de Roode
Leeuw) stond
tot voor kort
het kleuter-
schooltje
Mariënhofke
daar waar we
nu een lege plek
zien.*

afb. 8 Gezicht op de Benschopperweg vanaf de doorgang aan de stadszijde eind jaren '30. Links het in 1876 gebouwde woonhuis van Lexmond. Op de achtergrond zien we nog vaag de woonhuizen in de stijl van de 'Nieuwe Zakelijkheid'.

1920 verhuisde de coöperatie naar Eiteren alwaar ze nu nog gevestigd is.

De drinkebroers van het voormalige café 'De Roode Leeuw' konden zich waarschijnlijk moeilijk voorstellen dat op de plaats waar zij hun consumpties nuttigden ooit onderwijs zou worden gegeven. Toch was dat, onder andere, de volgende bestemming van het gebouw in kwestie. Het in 1919 opgerichte R.K. Patronaat installeerde zich, na het vertrek van de coöperatie in 1920, in het pand. De R.K. jongens van 14 tot 20 jaar kregen op deze zogeheten 'avondvaktekenschool' in de wintermaanden gedurende vier avonden per week les in vaktekennen, Nederlandse taal, vakrekenen e.d. (De niet-katholieke jeugd bezocht de avondschool in de Schapenstraat). Eén van de markantste docenten was de heer Th. Bissels (1890-1967). Deze strenge doch rechtvaardige man was gedurende 34 jaar hoofd van de St. Nicolaasschool. Naast deze dagtaak verzorgde hij ook vier avonden per week het onderwijs aan de Avondvaktekenschool en had verder zitting in bijna alle IJsselsteinse commissies en verenigingen. Het patroonaatsgebouw viel onder de slopershamer in

oktober 1962.

Tot 1920 kende het Kamperzandpad niet zo veel bebouwing. Het oude huis van Lexmond, (Benschopperweg 3-5, waar tegenwoordig een bungalow staat) werd vermoedelijk in 1876 gebouwd. Aan de andere kant van het pad stond de reeds genoemde uitspanning 'De Roode Leeuw' en verder waren er nog wat schuren te zien. De Kamperdijk was verpacht (erfpacht) aan de Familie Mol (12 personen, wonende in Helmond, 's-Gravenhage, Utrecht, Rijsenburg, Horst, Voorburg, Nijmegen, Amsterdam, Teteringen, en Maastricht), in 1928 kocht de Gemeente IJsselstein de grondrechten (erfpacht) van f 15,- per jaar, terug voor het bedrag van f 300,-. Notarisklerk Lambertus Arendonk, (vader van makelaar Arendonk bij de Benschopperpoort) trad op als vertegenwoordiger voor de genoemde familie Mol. In de daarop volgende jaren (1929 - 1934) onderging het Kamper-zandpad een gedaanteverandering. In die periode werden er maar liefst 16 riantie woningen en een gymnastiekgebouw gerealiseerd. De bouwvergunningen werden verleend in de jaren:

- 1929 Benschopperweg 11 (Lexmond)
- 1930 Benschopperweg 1 (Berkien)
- 1931 Benschopperweg 9 (De Gier)
Gymnastiek gebouw
- 1932 Benschopperweg 7 (Vermeulen)
- 1933 Benschopperweg 13-15 (v.Dijk)
- 1933/34 Benschopperweg 17-35

In 'Ijsselstein, geschiedenis en architectuur' vertelt Brigitte Giesen-Geurts over de laatst genoemde het volgende;

"Benschopperweg 17-35

Dit rijtje van vijf dubbele woonhuizen met platte daken is gebouwd in 1933 door de firma Klein in opdracht van J.B.ten Hout. De bouwstijl van de panden is verwant aan de architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid. (architect Beyer, red.) De woningen 17 t/m 27 hebben een rechthoekige plattegrond. De voorgevels hebben een licht risalerende middenpartij, die op de eerste verdieping fungeert als luifel boven de voordeur. Voorts heeft elke woning een samengesteld venster in de begane grond en drie klapvensters in de verdieping. Op het pand Benschopperweg 17-19 is in 1976 een zadeldak geplaatst. De panden Benschopperweg 29 t/m 35 hebben een kruisvormige plattegrond. De middenpartij van deze dubbele woningen is eveneens risalerend. In de begane grond fungeert het risaliert als erker en in de verdieping als overluid balkon. Opvallend zijn de hoekvensters in de verdieping, die in de zijgevels doorlopen."

Het initiatief tot het bouwen van een gymnastiekgebouw (1931) werd genomen door het R.K. Kerkbestuur in Ijsselstein. De architect was dhr. G.G. van Zelst. De bouw

afb. 9 en 10
De Benschopperweg aan het einde van de jaren '30 en nu. Let op de brugge over de sloot. Uiterst links een stukje van het gymnastiekgebouw dat in 1993 is afgebroken.

som was f 23.000,- tot f 24.000,-. Het bijzondere van dit plan was dat alle scholen in Ijsselstein gebruik konden maken van de nieuwe gymzaal. We citeren de tekst van het betreffende stuk waarin een en ander officieel werd vastgelegd:

"Het Kerkbestuur stelt het terrein, kadastraal bekend gemeente Ijsselstein Sectie B.

afb. 11
Het gymnastiekgebouw in 1939. De weg is nog niet bestraat.

(ged.), met het daarop te stichten gebouw - waaronder ook zijn begrepen de schoolmeubelen, werktuigen, leermiddelen en schoolbehoeften -, alles bestemd voor onderwijs in het vak lichamelijke oefening ingevolge de Lager Onderwijswet 1920, gratis ter beschikking van de Gemeente ten behoeve van genoemd onderwijs aan alle niet onder het Kerkbestuur staande en in de gemeente IJsselstein en nog te stichten zoowel openbare als bijzondere scholen voor gewoon lager en uitgebreid lager onderwijs, voor zoover dit door de Gemeente wordt verlangd ter uitvoering van voor deze scholen geldende leerplannen.

Deze beschikbaarstelling geschiedt alleen niet ten tijde, dat op het terrein of in het gebouw door en ten behoeve der onder "Het Kerkbestuur" staande lagere scholen volgens een voor deze scholen ingevolge de wet geldend leerplan onderwijs in het vak lichamelijke oefening moet worden gegeven. "De Gemeente" betaalt na afloop van ieder kalenderjaar wegens het medegebruik van bovengenoemd terrein en gebouw door de openbare als bijzondere niet onder "Het Kerkbestuur" staande scholen voor gewoon en uitgebreid lager onderwijs aan "Het Kerkbestuur" spoedigst terug een aandeel in de gemaakte kosten voor de instandhouding van het gebouw, voor de inrichting en instandhouding van het bijbehorend terrein."

afb. 12

Jan
Westerhout
met zijn groen-
ten op de
handkar waar-
mee hij in de
dertiger jaren
de straat
opging.

Het gebouw waarin gedurende ruim 60 jaar naar schatting meer dan 75.000 gymlessen werden gegeven aan duizenden IJsselsteinse kinderen, werd eind 1993 gesloopt. Enerzijds vond rond 1930 aan het Kamperzandpad dus nieuwbouw van rentenierswoningen en villa's plaats, anderzijds werd deze weg ook geconfronteerd met het

ernstige karakter van de crisis in de dertiger jaren. Veel IJsselsteinse werklozen probeerden met de moed der wanhoop een eigen bedrijfje te stichten. Een van hen was de heer Jan Westerhout. Deze man had aan het Kamperzandpad een grote volkstuin en trachtte de aldaar gekweekte groenten op straat te verkopen.

Ondanks de schrijnende taferelen in de crisisjaren probeerde de plaatselijke VVV de stad IJsselstein te promoten als 'Stichtsche Kersenstad'. En laten we eerlijk zijn: kersenboomgaarden waren er toen rond het IJsselstadje nog genoeg te vinden! In een VVV-uitgave van 1935 wordt een beschrijving gegeven van de directe omgeving van de Benschopperweg:

"Verderop ziet men de R.K. Jongensschool (de St. Nicolaasschool aan de Molenstraat, red.), de oude schutsluis in de Benschopperwetering en het Karnemelksche Gat. Men heeft hier een fraai gezicht op de Benschopperpoort en op de in 1887 door A. Tepe gebouwde neo-gotische R.K. Kerk, welke is toegewijd aan den H. Nicolaas. Bij de brug over de wetering slaan we even links af om den nieuwbouw en het Gymnastiekgebouw met sportterrein aan den Benschopperweg in oogenschouw te nemen. Van hieruit heeft men een wijd uitzicht op de Kampersteeg (de latere Groenedijk, red.) met zijn nieuwe woningen, de bloemisterij van de Gebr. Baars en de in 1868 aangelegde R.K. Begraafplaats".

Enkele jaren na het verschijnen van deze lyrische VVV-tekst verkocht de gemeente IJsselstein voor de symbolische prijs van f 1,- een gedeelte van de Benschopperweg aan de provincie Utrecht. Dat gebeurde in 1939, ten behoeve van de aanleg van de Provinciale weg van Benschop naar Jutphaas. De consequentie hiervan was dat de Benschopperweg aan het einde een bocht kreeg in zuidelijke richting, om een T-splitsing met de Provinciale weg te kunnen realiseren. Deze aansluiting werd voor het gewone verkeer in het begin van de tachtiger jaren weer ongedaan gemaakt, zodat de Benschopperweg na drie eeuwen een doodlopende straat werd. In het begin van de negentiger jaren werd voor het openbaar vervoer een busbaan aangelegd vanaf het einde van de Benschopperweg tot aan de verkeerslichten van de Heemradenlaan.

Enkele maanden nadat een gedeelte van

de Benschopperweg was verkocht brak de Tweede Wereldoorlog uit. Ook IJsselstein speelde tegen wil en dank haar rol in dit drama. De Benschopperweg was één van de locaties waar IJsselsteinse mannen op Duits bevel gedwongen werden graafwerkzaamheden te verrichten. In 'IJsselstein, verleden en heden' van mr. J. J. Abbink Spaink wordt deze episode nader uit de doeken gedaan:

"Eind augustus 1943 werd op Duits bevel een oppervlakte van ongeveer 230 ha in de polder Broek onder water gezet, als onderdeel van de inudatie-gordel, welke zich door het westen der provincie Utrecht uitstrekte. Ook werd een tankgracht gegraven, die zich van Lopik uit in een wijde boog om de stad heenboog, daarbij Benschopperweg, Achtersloot, Zuid- en Noord-IJsseldijk doorsnijdend. De IJsselsteinse mannen, die gedwongen waren werkzaamheden ten behoeve van de inudatie te verrichten, gaven op ondubbelzinnige en dikwijls zeer luidruchtige wijze uiting aan hun ontevredenheid. De inudatie heeft weinig schade aangericht."

Naast de hierboven beschreven dwangarbeid voor de bezetter was er tijdens de tweede wereldoorlog aan de Benschopperweg ook sprake van bouwwerkzaamheden op meer vrijwillige basis. In 1941 liet J. H. Outhuyse er een meubelfabriek, een stofgebouwtje en een meubelspuiterij bouwen. In 1943 werden daar nog een lakbergplaats en een houtloods aan toegevoegd. (architect: G. G. van Zelst).

Hoewel een groot deel van de fabriek inmiddels verdwenen is, deels door brand, en deels door sloop, staat het grootste deel van de eerste bebouwing van de fabriek nog overeind. (Eurec BV (kampeerauto's) en Terberg Assemblage)

Na de bevrijding werd de IJsselsteinse anti-tankgracht heel wat sneller gedempt dan ze gegraven was. Exact twee jaar nadat de boze IJsselsteinse mannen hun graafwerk moesten verrichten stond de Benschopperweg opnieuw in het middelpunt van de belangstelling.

Uiteraard was de stemming dit keer heel wat opgewekter, want de Oranjevereniging had voor de stad IJsselstein een bevrijdingsfeest georganiseerd. Het programma van vrijdag 31 augustus 1945 zag er nabij de Benschopperweg als volgt uit:

17.00 uur:

Optocht met o.a.: nr. 9 Het Moffenkantoor

(Benschopperweg) en nr. 24 De voedselvoorziening door de geallieerden (Hoogebiesen)

21.30 uur:

Opening van een grootsch kampvuur op een terrein aan den Benschopperweg bij het gymnastiekgebouw. Het programma van het kampvuur, waaraan wij allen deelnemen, vermeldt onder meer: - Een Opera "Gijsbrecht van IJsselstein"??? - De Zingende Boeren - The Herry Makers....

N.B. Indien de terreingesteldheid dit toelaat, is het de bedoeling dat het kampvuur door allen zittend wordt bijgewoond. Men wordt derhalve verzocht kussens, juten zakken en dergelijke mede te nemen, benevens een goed stemgeluid.

De zuidoost-kant van de Benschopperweg werd na 1960 steeds meer opgevuld met villa's en ook de overkant van de straat kreeg wat meer bebouwing. Het meest opvallende project was het bejaardencentrum 'Mariënstein', dankzij een actief comité (later omgezet in een stichtingsbestuur) in nog geen 4 jaar tijd in 1962 geopend kon worden.

De Benschopperweg biedt tegenwoordig ook nog wat recreatie-mogelijkheden. De korfbalvereniging 'Fortissimo' had er vanaf 1971 vele jaren haar speelveld (tegenwoordig evenals vóór 1971 weer op IJsseloever). Ook is er volop gelegenheid om aan midgetgolf te doen. Maar de ijsbaan zal in de herinnering van veel schaatsers beslist het meest hartverwarmende plekje van de Benschopperweg blijven!

In onze gedachten lopen we de Benschopperweg helemaal uit. Nou ja, helemaal...sinds 1939 is immers de helft ver-

afb. 13

Huidige situatie van de busbaan aan het begin van de Benschopperweg. Links de in 1939 aangelegde 'Provinciale weg'.

afb. 14
Bouw van
Mariënstein in
1961.
Vaag op de
achtergrond
zien we de kas-
teeltoren.

dwenen! We laten ons niet afschrikken door de busbaan en we bereiken met enige moeite de Groenedijk, om aan het tweede deel van onze historische wandeling te beginnen.

Groenedijk

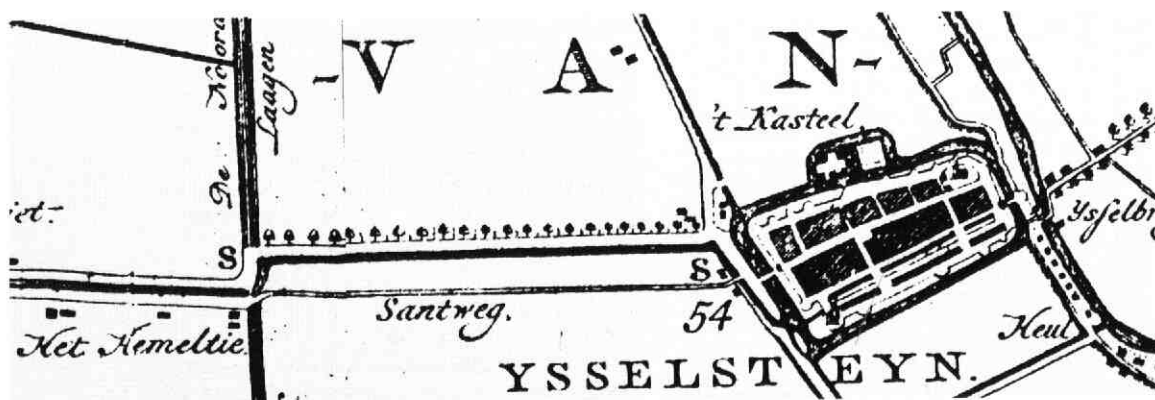
In zijn oorspronkelijke vorm is de Groenedijk de oudste uitvalsweg van IJsselstein in westelijke richting. Daarbij moeten we ons realiseren dat de huidige Lopikerwaard vanaf de préhistorie tot ver in de middeleeuwen een moeras was en dat de ontginning ervan rond het jaar 1200 plaats vond.

afb. 15 Detail
van de
'Generaale
Land-Kaarte
van den
Loopicker-
waard' uit
1771, getekend
door D.W.C.
Hattinga.

Zo'n honderd jaar na de ontginning bleek dat er een berekeningsfout was gemaakt, zodat het graven van diverse weteringen noodzakelijk geworden was. In die periode ontstond o.a. de verlengde Benschopperwetering, het water parallel lo-

pend aan de latere Groenedijk. De oorspronkelijke wetering was enkele meters breder dan de sloot die er nu nog ligt. De normale gang van zaken bij het aanleggen van de hoofdwateringen was, dat er aan beide zijden een dijkje werd opgeworpen waarop de latere wegen werden aangelegd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Groenedijk op een dergelijke manier is ontstaan. Het is heel waarschijnlijk dat Gijsbrecht van Amstel, of diens zoon Arnoud, het graafwerk aan de wateringen persoonlijk van nabij heeft gevolgd.

Wellicht maakte hij reeds gebruik van het ongeveer 680 m lange pad dat later de Groenedijk zou worden, omdat het de kortste verbinding vormde tussen zijn kasteel in IJsselstein en de Benschopse bezittingen. We mogen aannemen dat de Groenedijk 650 à 700 jaar oud is.

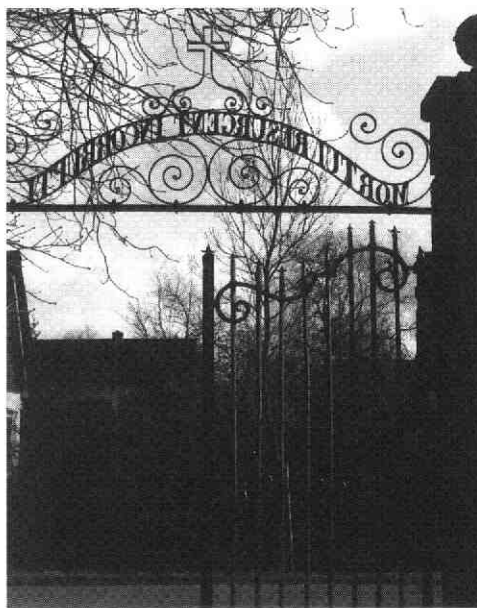
Op alle oude topografische kaarten van IJsselstein staat de Groenedijk aangegeven. Alleen ontbreekt aanvankelijk een naam. Op de plattegrond van Van Deventer, uit 1565, zien we niet alleen de weg zelf, maar ook heel duidelijk de ernaast lopende Benschopperwetering. Deze vaarroute stond vanaf 1685 via een overtoom en (vanaf 1758 via een sluis) in verbinding met de gracht en de haven van IJsselstein en de rivier de IJssel.

Ook op de stadsplattegrond van Blaeu, uit 1648, is de bewuste weg als belangrijke verbindingsweg naar Benschop getekend. Er is dan nog weinig bewoning: op de plaats van de huidige begraafplaats staat een enkel boerderijtje. De kaart die Hattinga in 1771 vervaardigde, toont de Groenedijk, door de tekenaar overvloedig voorzien van ernaast groeiend geboomte.

Pas vanaf het midden van de negentiende eeuw krijgen we enig inzicht in de variëteit van namen die deze weg gekend heeft. Zowel de militaire topografische kaart uit 1850 als de provinciekaart uit 1866 (van Hugo Suringar) duiden de weg aan als Bisschopssteeg. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier geen verbastering van de plaatsnaam Benschop, maar werd de weg genoemd naar de Bisschop van Utrecht, die immers in de middeleeuwen bezittingen had op IJsselsteins grondgebied. De Lopikerwaard vormde, toen het nog moerasland was, zeer waarschijnlijk een onderdeel van de domeingoederen die in 944 aan de kerken van St.Maarten en Oudmunster te Utrecht geschonken werden.

De weg is bij de IJsselsteinse bevolking echter vooral bekend geworden als 'Kamperkleiweg' of 'Kampersteeg' (ook 'Kampensteeg'). Wanneer de naam 'Groenedijk' officieel in gebruik is genomen is ons niet bekend.

Er is een tijd geweest dat de Groenedijk haar naam met ere droeg. Evenals de Paardenlaan en de Touwlaan stond de weg vroeger bekend om zijn schitterende bomenbestand. Anno 1994 worden door de gemeente uitsluitend bomen gerooid als ze ziek zijn, in de weg staan of een gevaar vormen. Zo'n 150 geleden speelden in IJsselstein bij het kappen van bomen echter ook economische factoren een rol. In 'IJsselstein uw woonstede' schrijft J.G.M.

afb. 16
Het toegangshek van de oude RK begraafplaats aan de Groenedijk, gezien vanaf de begraafplaatszijde.

Boon daarover het volgende:

"In de vorige eeuw kwam het veelvuldig voor dat de uitgaven van het stadsbestuur de inkomsten verre overtroffen, bij welke treurige stand van de gemeentekas het bestuur voor de keuze kwam te staan: een geldlening aangaan, de bevolking een extra belasting opleggen of bezit van de hand doen. Meestal koos het de laatstgenoemde mogelijkheid.(...) In 1844 moesten ruim 100 iepenbomen in de Laan en langs de Kampersteeg (thans Groenedijk, red.) het ontgelden voor een bedrag van f 1147.75. In 1849 werd de Kampersteeg verder ontgroend (115 bomen werden er toen gerooid). Dit alles vanwege de slechte economische toestanden, die mede waren veroorzaakt door de mislukte aardappeloogsten."

In 1829 werd er een Koninklijk Besluit uitgevaardigd waarmee begraven in kerken en op begraafplaatsen binnen de stad voortaan verboden werd. De 'Algemene Begraafplaats' van IJsselstein is in 1829 aangelegd aan het Eiteren. De R.K.-begraafplaats werd in 1867 aangelegd aan de Groenedijk. Brigitte Giesen-Geurts e.a. geven in 'IJsselstein geschiedenis en architectuur' een beschrijving van dit kerkhof:

"Het door een sloot, haag en kastanjabomen omgeven St.Nicolaaskerkhof is aangelegd in 1867, twintig jaar voor de bouw van de kathedrale St.Nicolaaskerk. Deze begraafplaats heeft

een fraaie ingangspartij, bestaande uit een giet-ijzeren hekwerk tussen geprofileerde baksteenpijlers. Het hekwerk draagt een banderol met opschrift: "mortui resurgent incorrupti" (de doden herrijzen onaangetast). Boven de banderol is een kruis aangebracht. De baksteenpijlers worden ieder gekroond door een natuurstenen plaat met hierop een siervaas met acanthusmotief. Op de natuursteenplaten staat links "St. Nicolaas" en rechts "kerkhof".

Vanaf het hek leidt een grindpad naar een bakstenen barenhuisje met zadeldak tussen tuitgevels en een neo-clasticistische detaillering. Het is op de hoeken gesierd met witte geblokte pilasters en in de zijgevels zijn rondboogvensters aangebracht. In de voorgevel bevindt zich een halfronde nis met een mozaiek in de achterwand. Erboven bevindt zich een cirkelvormige nis met het woord 'pax' (vrede)."

De bebouwing aan de Kamperkleiweg stond aanvankelijk nogal in het teken van

afb. 17
De Groenedijk
vanuit de rich-
ting Benschop
in 1934.

dood en ziekte. Nadat er in 1867 een kerkhof was aangelegd, plaatste men rond 1890 vlak daarnaast een ziekenbarak. Dit bouw-
sel had eerst bij de toenmalige stadsvaalt aan het Hazenveld gestaan. De bouw van dit eenvoudige ziekenhuisje stond in direct verband met de destijds in IJsselstein heersende besmettelijke ziektes. Tussen 1882 en 1897 had IJsselstein te kampen met epidemieën van typhus, kinkhoest, difteritis, roodvonk, mazelen, influenza, pokken en (in 1892) de Aziatische cholera. Hierbij waren telkens veel doden te betreuren. In de ziekenbarak aan de Benschopper barrière werden voornamelijk cholera-patienten verpleegd. De nog gezonde gezinsleden van de patienten konden zo lang in een oude school in de Kloosterstraat verblijven, tot hun woning met carbolzuur-water was ontsmet.

Naast ziekte en dood was op de Kamperkleiweg ook de gelukzaligheid van het hiernamaals vertegenwoordigd. Het gedeelte waar de Kamperkleiweg/Groenedijk aansluit op de Provinciale weg heet namelijk sinds mensenheugenis 'het Hemeltje'. Vroeger kwamen hier de Kamperdijk (latere Benschopperweg) en de Kamperkleiweg (latere Groenedijk) bijeen, elk aan een kant van de watering. Ruim 600 jaar lang heeft hier de de zogeheten 'Hemeltjesbrug' gelegen, tegenwoordig het verbindingsstukje tussen Groenedijk, Provinciale weg en Boveneind, ter hoogte van de woning van dhr. L. Murk.

W. F. J. den Uyl besteedt in 'De Lopikerwaard II' veel aandacht aan de geschiedenis van deze brug. We laten hier het bewuste deel volgen:

"BRUG TUSSEN HET HEMELTJE EN DE STAD IJSSELSTEIN

Op 1 september 1344 verkochten Arnoud en Maria, de Heer en de Vrouw van IJsselstein, aan deken en kapittel ten Dom en hunne landgenoten, die geërfd waren in de Achtersloot, voor een zeker bedrag het recht tot het bouwen van een brug over de hun toebehorende watergang, die van Benschop door de stad IJsselstein liep naar de IJssel toe 'van welken waterghange tgerichte onse vri is vijf roeden breed.' Het gedeelte van de watergang waarover de brug werd gebouwd, lag tussen de stad en het 'Hemeltje'. Bedoelde brug was vermoedelijk de 'Endelbrugge', bij 't Hemeltje, op de grens van Benschop.

afb. 18
Huidige situatie van het 'Hemeltje'. Linksonder lag de voormalige 'Endelbrug'. De waterverbinding geschiedt nu met 'duikers'.

Deze brug zou wijd zijn binnen de beide bruggehoofden, veertien voet en zo hoog dat men er met geladen schepen, van de soort waarmee men gewoonlijk tussen Benschop en IJsselstein voer, doorheen kon komen, en zo breed dat wagens er overheen konden rijden. Een en ander onder voorwaarde, dat zij en hun nakomelingen het recht hadden de brug met de draaiboom af te sluiten. Voor de heren van de Dom en hun nakomelingen zou deze draaiboom echter "onbesloten wesen", evenals voor degenen die hun goed kochten, pachten of huurden. Zij zouden altijd door de afsluiting en door de voormelde vijf roeden gerechts mogen komen en varen, zonder enige overlast te worden aangedaan.

Voorts zouden er twee gelijke sleutels, waarmee het slot van de draaiboom kon worden gesloten en geopend, worden gemaakt, waarvan een exemplaar in het bezit werd gesteld van de 'Domheren' of van hun bode, terwijl de andere sleutel door de Heer en Vrouw van IJsselstein of hun bode in bewaring werd genomen.

De landgenoten van de Achtersloot hadden het recht te allen tijde de brug te maken en te vermake 'alse hem duncken zel oerbaer wesen'."

Tegenover deze brug, aan de andere zijde van de Provinciale weg, was een café gevestigd met de naam 'het Hemeltje'. Het pand in kwestie staat er nog (het huis met witte gevel op nr. 3), maar het is al lang geen kroeg meer. Een plausibele verklaring voor de naam 'het Hemeltje' is niet bekend. Misschien is er verband met de naam Boveneind, de weg tussen IJsselstein en Benschop. De Hemeltjesbrug werd omstreeks 1955 door een dam met duiker ver-

vangen. In de notulen van de IJsselsteinse gemeenteraad van zo'n honderd jaar geleden troffen we enkele ingekomen stukken aan die een indruk geven van het reilen en zeilen van boeren en buitenlui aan de 'Kamperkleiweg' of 'Kampersteeg' (= Groenedijk) van die tijd. Kenmerkend zijn de beroepen van touwslager en schaapherder. Typerend is ook het gedoe rond een stoomtramweg die op de Kamperkleiweg zou worden aangelegd. (zie ook HKIJ-boekje nr.36).

RAADSNOTULEN:

no. 409 van 21 oktober 1880:

Op een request van Nicolaas de Kruijf, touwslaer alhier, om vergunning eene haag te planten ter lengte van 100 meter langs den Kamperkleiweg, welke weg over eene zekere lengte door hem van de Gemeente voor onbepaalde tijd gehuurd is, wordt eenparig besloten het verzoek te wijzen van de Hand.

no. 540 van 21 augustus 1882:

Onderhands te verpachten: Het grasgewas langs den Kamper-Kleiweg aan Peter van den Bremel voor den tijd van een jaar voor de som

afb. 19
Het begin van de Groenedijk gezien van Achtersloot/Laage Biezen anno 1994.

afb. 20 en 21
De huidige
situatie bij de
Groenedijk rich-
ting Benschop-
perpoort, tegen-
over die van
1960. Let op het
hoogteverschil
tussen de stads-
gracht (links) en
de wetering
(rechts).

van f. 17,- aanvangende den 1 ten Januarij 1883 en eindigende ultimo December van dat jaar, onder voorwaarde, dat wanneer de weg in den loop van het jaar 1883 voor den aanleg van een Stoomtramweg moet worden gebezigd, de huurder zulks zal moeten edoogen en welk geval de huur eindigt op den dag, dat met de werkzaamheden een aanvang wordt gemaakt en zulks tegen evenredige vermindering van den huurprijs.

no. 366 ingekomen op 13 oktober 1883;

Onderhands verpachten: het Graszewas langs den Kamperkleiweg, de weg heeft eene grootte van

1 hectare, 1 are, 60 centiares, ter beweiding zijner Schapen, aan Peter van den Bremel, Schaapherder alhier, voor de som van f. 17,-

Benschopperwetering

De Romeinse schrijver Tacitus schreef eens over Germanië (zo werd ons land toen genoemd) de minder vleierende woorden: "Een land van afschuwelijke moerassen en huiveringwekkende wouden".

Na het vertrek van de Romeinse overheersers veranderde er honderden jaren lang niets aan het landschap van de lage landen bij de zee. Tot de 11e eeuw was de huidige Lopikerwaard een groot moerasachtig gebied, lijkend op de Biesbosch, begroeid met elzen, wilgen, populieren, berken en riet. Flora en fauna werden nog niet gehinderd door menselijke handelingen. Roerdomp, bever en otter waren bepaald niet zeldzaam. Het was een waar paradijs voor salamanders en andere dieren die we langzamerhand alleen nog kennen van oude schoolplaten ('in sloot en plas') of uit de boeken van Jac.P.Thijssen. Er woonden wel mensen, maar dan uitsluitend op de oeverwallen langs de rivieren IJssel en Lek en op zandruggen langs veenstroompjes. Zo da-

teert de oudst bekende vermelding van de nederzetting Lobeke (het latere Lopik) van 1155. In de 11e en 12e eeuw vond een gigantisch karwei plaats: de ontginning van dit drassige gebied in combinatie met het leggen van dijken. Alles moest met handkracht en eenvoudig gereedschap gebeuren, zelfs kruiwagens bestonden nog niet.

Alle grond moest met draag-berries worden verplaatst. We kunnen er ons bijna geen voorstelling van maken hoeveel tijd en energie zo'n klus in die tijd gekost heeft. Voortdurend waren er tegenvallers, bijvoorbeeld overstromingen, die het werk van maanden in één dag ongedaan maakten. In feite kunnen we spreken van de Deltawerken der middeleeuwen.

De bisschop van Utrecht, toen nog grootgrondbezitter, gaf stukken van het moeras ten westen van de stad Utrecht in leen. Zo'n lap grond heette een 'cope'. (Nog herkenbaar in namen als: Benschop en Hoenkoop). Degene die een dergelijk stuk grond leende, mocht het ontginnen en verpachten. Deze ontgonnen kavels hadden een rechthoekige vorm, met een lengte van ongeveer 1300 m en een breedte van zo'n 115 m. Door middel van sloten werd dit stuk dan weer opgedeeld in percelen van ongeveer 30 m breed. Volgens sommigen heeft de naam 'Blokland' te maken met die indeling in nieuwe, rechte stukken land. Anderen menen dat de naam Blokland een vervorming is van 'beloken' land, d.w.z. 'afgesloten land'.

De mannen die in de 12e eeuw de onvoorstelbaar moeilijke taak hadden om de ontginning van de Lopikerwaard voor te bereiden en te begeleiden, hadden echter een belangrijke berekeningsfout gemaakt. Het was de bedoeling geweest dat het water van de nieuwe Lopikse en Benschopse landerijen naar het westen afgevoerd zou worden. In de praktijk bleek dit echter niet te kloppen. De oorzaak was de inklinking van de veenachtige bodem, die tot uiting kwam in de tientallen jaren na de ontginning. Met die factor had men te weinig rekening gehouden. De boeren wilden toen het water van hun land naar de IJssel (naar het oosten dus) laten afwateren. Om dit te realiseren besloot men rond het jaar 1300 in de Lopikerwaard een systeem van weteringen aan te leggen, die het overtollige water op de IJssel loosden.

In de daarop volgende eeuwen was er sprake van een voortdurende inklinking van de poldergrond en opslibbing van de IJssel. De uitwatering kon daarom op den duur niet meer uitsluitend via de weteringen plaatsvinden. Gelukkig worden uitvindingen vaak gedaan op het moment dat daar behoefte aan is. Dat is zeker het geval geweest met de uitvinding van de windmolen. In de polder Broek zorgden in 1505 twee windmolens ervoor dat het overtollige polderwater bemaald werd.

Terug naar de situatie van de Lopikerwaard in 1300. Zoals gezegd werden er, als oplossing voor de gebrekkige waterafvoer, extra weteringen gegraven. Binnen het kader van dit artikel is één wetering daarbij bijzonder interessant, namelijk de 'verlengde Benschopperwetering'. Deze wetering, eeuwen later de 'Kampenvliet' genoemd, liep (evenwijdig aan de huidige Groenedijk) recht op de in wording zijn stad IJsselstein af. De verlengde Benschopperwetering had toen een breedte van ongeveer 7 meter.

De verlengde Benschopperwetering werd in eerste instantie gegraven als watergang die het overtollige water afvoerde. Daarnaast vormde deze wetering een belangrijke transportroute. De stad IJsselstein was vanaf het begin van haar bestaan een marktplaats en de hele af- en aanvoer van de marktgoederen geschiedde per schuit. De mensen in het achterland (d.w.z. de Baronie met o.a. Benschop en Noord-Polsbroek) werden op die manier over het water bevoorrad. De wetering was daarom letterlijk van vitaal belang, omdat de kleiwegen gedurende langdurige regenperioden praktisch onbegaanbaar waren. Ook de produkten van het achterland (wilgetenen i.v.m. de griendcultuur en veeteeltprodukten) werden per schuit richting IJsselstein vervoerd.

Er zijn gegronde aanwijzingen (zie HKIJ-boekje nr. 50/51) dat er in 1321 al sprake was van bebouwing rond het stenen huis aan de IJssel. Het dorp dat in de eerste helft van de 14e eeuw ontstond, kreeg de naam van het kasteel. Er werd een gracht rond het IJsselstein-in-wording aangelegd. Deze gracht stond in open verbinding met de IJssel. Voor de hand liggend is de gedachte dat de schuiten uit Benschop voortaan via de Benschopperwetering rechtstreeks de gracht op konden varen om de haven van

afb. 22
De Benschopperpoort te IJsselstein door P. van Liender, 1752.
Duidelijk is de overtoom te zien en het brugje (Karnemelksebrug) over de wetering. De boerderij rechts is de voorganger van herberg 'de Rooze Leeuw'.

IJsselstein te bereiken. Dit was echter eeuwenlang onmogelijk vanwege een verschil in waterstanden tussen stadsgracht (en IJssel) enerzijds en de polderweteringen anderzijds. Tot 1685 konden de schuiten alleen maar hun lading ter hoogte van de Benschopperpoort lossen, zonder verder te kunnen varen. Maar laten we niet vooruit lopen op de feiten.

De Groenedijk uitlopend richting IJsselstein begeven we ons via het begin van de Achtersloot naar de plaats van de tegenwoordige bushalte bij de Benschopperpoort. In vroeger jaren kon het manvolk zich hier op p(l)assende wijze afzonderen in een buiten de poort staand urinoir. In de notulen van de Raad van 19 april 1895 staat daarover het volgende:

“De Heer Bouwman vraagt inlichtingen omtrent aanbesteding van gemeentewerken boven de 25 gulden. Volgens spreker is het daarstellen van de Urinoir buiten de Benschopperbarrière uit de hand gegund aan den Smid C.de Groot. De Voorzitter geeft hierop te kennen dat er geen aanbesteding heeft plaats gehad, daar aan den Smid De Groot was opgedragen het benodigde ijzerwerk te bestellen bij eene ijzerfabriek in Utrecht of Den Haag na vooraf modellen en prijsopgaaf te hebben overlegd. De Heer Kranenburg achtte het wenschelijk dat ook van gemeentewege eene Urinoir werde geplaatst nabij de Hervormde Kerk in vorm en afmeting als de thans bestaande buiten de Benschopperbarrière. De Heer Bouwman maakt spreker opmerk-

zaam dat de Urinoir nabij het R.C. Kerkgebouw voor rekening van dat bestuur is geplaatst en eerst later door het gemeentebestuur in eigen beheer is overgenomen. Ditzelfde kan dus toepassing vinden bij het Herv. Kerkbestuur.”

(Het Urinoir was eerst geplaatst bij de sluis, recht tegenover de Benschopperpoort, en is later verplaatst naar de achterkant van het op de hoek bij die poort staande transformatorhuisje, waarvan de fundering nu nog dienst doet als ondergrond voor het plaatsje met twee banken net buiten de poort)

Niveaueverschil

Het verschil in waterhoogten tussen wetering enerzijds en gracht (IJssel) anderzijds, vormde dus een moeilijk op te lossen struikelblok. Men wist aanvankelijk geen andere oplossing te bedenken dan de Benschopperwetering zo dicht mogelijk bij IJsselstein te laten eindigen. Op de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 is te zien dat de wetering inmiddels was doorgegraven tot aan de Hogebiezenmolen, met een dam ter hoogte van de latere Benschopperweg.

Uit de situatie op de stadsplattegrond van Blaeu (1649) blijkt dat de al zo'n drie eeuwen daarvoor gegraven verlengde Benschopperwetering nog steeds niet rechtstreeks met de IJsselsteinse stadsgracht in verbinding stond. Het laatste stuk van deze wetering lag evenwijdig aan de stadsgracht

met een stuk grond als een landtong ertussen. Dat betekende dus dat eeuwen lang de inhoud van de schuiten vlak voor de Benschopperpoort moest worden overgeladen op karren. De goederen uit de Baronie konden IJsselstein wel bereiken, maar de schepen konden niet verder varen naar de Hollandsche IJssel om bijvoorbeeld Montfoort te bereiken.

De Overtoom

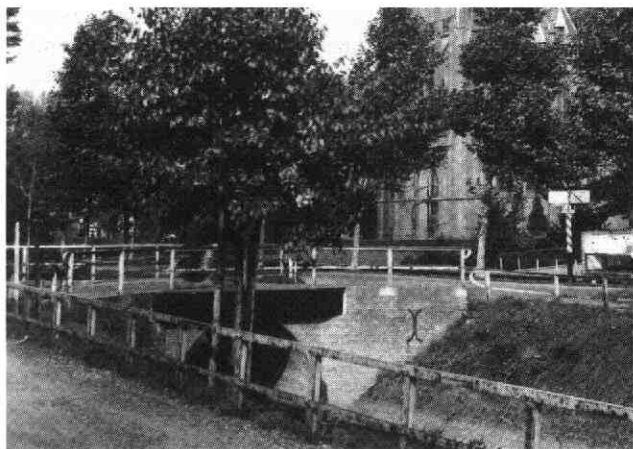
Het probleem van het verschil in waterhoogten was natuurlijk niet louter een lokaal IJsselsteins probleem: een groot deel van Nederland had er mee te maken. In het Holland van de 17e eeuw was een veel gebruikte oplossing de overtoom, ook overtocht of overslag genoemd. Tussen twee vaarwaters met een ongelijk waterniveau was een dam met aan weerskanten een helling. Niet al te grote vaartuigen werden met een kabel, die aan een katrol was bevestigd, de helling op gesleept en aan de andere kant weer naar beneden gelaten.

Dit systeem, waarbij de schepen met enig kunst- en vliegwerk in een ander vaarwater terecht kwamen, is ongeveer 300 jaar geleden in de nabijheid van de Benschopperpoort toegepast. De IJsselsteinse overtoom heeft gelegen op de plaats waar nu de kruising is tussen Benschopperweg en Achtersloot. Sommige bronnen (bijvoorbeeld B.Giesen-Geurts e.a. in 'IJsselstein, geschiedenis en architectuur') vermoeden dat de IJsselsteinse overtoom in het begin van de 18e eeuw werd aangelegd. W.F.J. den Uyl ('de Lopiker-waard II') noemt uitdrukkelijk 1685 als het jaar waarin deze overslag werd aanbesteed.

Hoe het ook zij, op de plattegrond van Blaue uit 1649 zien we nog geen overtocht en op een afbeelding uit 1744 is de overtoom van de Benschopperwetering wél te zien, compleet met windas, kabel en een deel van de helling. Ook op een kaart voorstellende de 'Situatie der Baronnie van IJsselsteyn' uit omstreeks 1770 is met enige goede wil de overtoom, met hellingen en trekrad, waarneembaar.

De Karnemelksebrug

Weliswaar werd rond 1560 de verlengde Benschopperwetering doorgetrokken tot aan de 'Hogebiezenmolen', maar toen be-

stond de behoefte aan een brug ter plaatse nog niet, omdat er een dam lag als onderbreking in de wetering. Via deze dam konden boeren en tuinders hun land aan de andere kant van de wetering bereiken. (Het Kamperzandpad bestond nog niet, althans niet als een openbare weg). Aan de andere kant van de dam liep de wetering wel verder, maar met een andere waterhoogte, omdat het water in directe verbinding stond met stadsgracht en IJssel. In 1680 zal het Kamperzandpad (Benschopperweg) zijn aangelegd. Enkele jaren later, Den Uyl houdt het op 1685, werd op de plaats van de bovenbeschreven dam een overtoom gebouwd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat er in elk geval in 1685 een brug(getje) bij die overtoom moet zijn geweest om te voet of met een kar vanaf de Benschopperpoort op het Kamperzandpad te kunnen komen.

Op een prent van D.v.d.Burg uit 1744 is een stenen boogbruggetje duidelijk in beeld gebracht. Het lijkt ons aannemelijk dat dit een afbeelding is van de oorspronkelijke brug uit circa 1680, omdat voor een dergelijk type brug een leeftijd van 65 jaar geen enkel probleem hoeft op te leveren. Bovendien is er niets bekend over de bouw van een nieuwe brug op die plaats voor het jaar 1744, het jaar waarin de prent getekend werd. Hoe het ook zij, de brug op de prent is solide van constructie. Aan de kant van de Kamperdijk is er een huisje zonder verdieping tegenaan gebouwd, met twee kleine ramen in de zichtbare gevelkanten, een pannendak in een puntvorm met als bekroning een schoorsteen. Zo te zien is het een wach-

afb. 23
De in 1906
gebouwde
versie van de
'Karnemelkse-
brug' over de
wetering.
De brug leidde
naar de
Benschopper-
poort.

tershuisje behorende bij de overtoom, want deze overhaal is op de tekening een tiental meters achter het bruggetje over de verlengde Benschopperwetering gesitueerd. Een enorme boom staat op de plaats waar 250 jaar later een bordje van de bushalte zou staan.

Een tekening van P. van Liender (afb. 22) uit 1752 laat nagenoeg eenzelfde schouwspel zien van de Benschopperpoort, de overtoom en het bruggetje. Op deze prent is heel goed te zien hoe aan de andere kant van het bruggetje, vlak achter het wachtershuisje, een boerderij is gebouwd, compleet met een enorme hooiberg. De bedoelde boerderij is gesitueerd ongeveer op de plaats waar later de uitspanning 'de Roode Leeuw' en was wellicht toen al een herberg met dezelfde naam. Veel later werd daarde (inmiddels gesloopte) kleuterschool Mariënhofke gebouwd.

In 1842 onderging de Karnemelksebrug voor het eerst een grondige opknabbeurt. Het bestek omvat twaalf uitgebreid beschreven voorwaarden waaraan de aannemer zich moest houden.

Daarna brak een periode aan waarin de brug voortdurend een bron van ergernis en tweespalt bleek te zijn. De oorzaak van al dat geruzie was eigenlijk terug te voeren tot de wrok van veel IJsselsteiners, die meenden dat de Benschopse boeren van de IJsselsteinse sluis en de Karnemelksebrug profiteerden, zonder voldoende in de kosten bij te dragen.

Op 19 april 1895 constateerde de heer Schilte in de IJsselsteinse raad dat *'de steenen brug buiten de Benschopper barrière wegens daaraan ontstane gebreken herstelling behoeft'*. Er waren wel plannen tot restauratie, maar men was het er niet over eens of de gemeente IJsselstein hier wel of niet aan mee moest betalen, aangezien de brug onder verantwoordelijkheid van Benschop viel.

De zaak sudderde op een laag pitje verder. Zeven jaar later (1902) verklaarde het waterschapsbestuur van Benschop zich bereid mee te werken aan de totstandkoming van een nieuwe stenen boogbrug, op voorwaarde dat de bouwkosten het bedrag van f 2700,- niet te boven zouden gaan.

In de IJsselsteinse raad had men er inmiddels grote moeite mee om voor de helft temoeten meebetalen aan de restauratie van

de brug. Het blijkt dat de brug regelmatig door Benschopse schippers met dommekrachten werd vernield om de schuiten, die te breed waren voor de brug, alsnog erdoor te wringen. Ene heer Van de Bergh drong er bij de burgemeester op aan, om als hoofd van de politie toe te zien dat Benschopse boeren en buitenlui niet langer met brute kracht de brug zouden ontwrichten.

Inmiddels was men in Benschop, als tegenactie, teruggekomen op de toezegging om f 2700,- bij te dragen voor het herstel van de brug. Men was op 23 november 1905 bereid om zegge en schrijve f 300,- te betalen voor een noodbrug. Als reactie hierop raakten in de IJsselsteinse gemeenteraad de gemoederen danig verhit.

Ieder raadslid probeerde zijn eigen oplossing te promoten en er heerste grote onenigheid.

Al met al werd er tussen 6 augustus 1891 en 18 december 1905 (14 jaar) geen enkele definitieve beslissing genomen omtrent herstel van de bouwvallige brug.

Tenslotte werd de oude brug gesloopt. In de winter van 1906 werd een noodbrug aangelegd. (De raadsnotulen spreken van hulpbrug). Wie in de veronderstelling verkeert dat de ruziënde IJsselsteinse en Benschopse raadsleden onderhand de strijdbijl zouden hebben begraven, vergist zich. Dit keer ontstond er onenigheid over het aanbrengen van een tweede deklaag op de hulpbrug. Die tweede laag was nodig, omdat dan met beladen vrachten over de brug gereden kon worden. Deze laag zou f 60,- kosten, maar het waterschap Benschop *'wenscht echter geen f 30,- daartoe bij te dragen.'*

Enkele maanden later, het was inmiddels mei 1906, werd de noodbrug afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe stenen boogbrug. Het werk werd gegund aan de laagste inschrijver, de heer B. Voorendt, timmerman en aannemer te IJsselstein voor de som van f 3520,-. In het bestek lezen we onder andere:

artikel 4: *De steen en grove puin alsmede het uitkomende houtwerk wordt het eigendom van den aannemer en moet van het terrein verwijderd worden.*

artikel 5: *Van de keibestrating, nabij de brug, een gedeelte daarvan volgens aanwijzing uit te nemen en weder te leggen, verder deze*

keibestrating te verlengen tot aan de bestrating op de brug, op een zandbedding van 15 cm dikte, alles onder een goed beloop en goede aansluiting; de afgekeurde keien te vervoeren naar de bergplaats voor keien aan de Paardenlaan. De tekort komende keien zullen den aannemer worden verstrekt.

Ook al kwamen de afgekeurde stenen en een hoop overtollig zand op de stadsvaart aan de Paardenlaan terecht, er waren altijd wel liefhebbers voor te vinden. Deze afgedankte materialen werden verkocht aan Albertus Poot, gemeente-opzichter, en aan Jan van Vliet, melkboer, die er elk f 1,- voor betaalden.

De eerste sluis

De IJsselsteinse schooljeugd kon in de 18e eeuw naar hartelust zingen van: 'Schuitje varen, theetje drinken, wie vaart er mee naar de overtoom?'. Toch heeft de overslag bij de Benschopperpoort er betrekkelijk kort gelegen. In 1758 moesten de sleephelmingen plaats maken voor een sluis, nadat daarover enkele tientallen jaren lang (!) was nagedacht.

Heden ten dage verwijten we soms de bestuurders van stad, provincie of Rijk een wat traag tot stand komende besluitvorming. Wat dat betreft is er niets nieuws onder de zon: de vroede vaderen van het 18e-eeuwse IJsselstein hadden er zo'n dertig jaar voor nodig om het idee van de bouw van een schutsluis ter vervanging van de overtoom, om te zetten in daden!

De feiten

Schout en schepenen waren er rond 1730 van overtuigd dat er aan de uit 1685 daterende overtoom veel nadelen kleefden. Met name het dure onderhoud en de op handen zijnde grote herstellingswerkzaamheden stemden in IJsselstein tot enige somberheid. Deze nadelen zouden bij vervanging van de overtoom door een schutsluis (verlaat) grotendeels verdwenen zijn.

Weer gingen er in deze gezapige 18e eeuw vele maanden voorbij. In IJsselstein was alle aandacht lange tijd gericht op de nieuwe, grote windkorenmolen (de 'Windotter') die in 1732 voltooid werd. Zeven jaar later, het was inmiddels 7 september 1739, werden eindelijk de ingelanden bijeen geroepen om samen te vergade-

ren over de plannen tot aanleg van een sluis. Er werden door de bestuurders van IJsselstein steekhoudende argumenten op tafel gelegd om de overtoom te vervangen door een verlaat. We noemen enkele argumenten:

- de overtoom sloeg jaarlijks een flinke bres in de gemeentebegroting.
- binnen afzienbare tijd moest de overtoom geheel worden vernieuwd
- in talloze Hollandse polders had men de overtochten inmiddels al vervangen door verlaten.
- de opbrengst van het schutten zou zoveel bedragen als het aanleggen van de sluis en het jaarlijkse onderhoud.
- verder was 'bij een accurate uitrekening bevonden' dat, als iedere dag vier maal werd geschut, de polder gedurende een heel jaar niet meer dan 'een veertiende gedeelte van een duim' water zou krijgen, zodat van die kant niets te vrezen viel.
- van het aanbrengen van een verlaat waren veel voordelen te verwachten, bijvoorbeeld ten aanzien van het vlotte vervoer van landbouwproducten en ten aanzien van de aanvoer van bouwmaterialen voor de bouw en het herstel van boerderijen.

De ingelanden stemden eensgezind in met het plan en toen ... toen duurde het nog negentien jaar tot de sluis er werkelijk kwam. Wat er de oorzaak van is geweest dat de bouw van de schutsluis pas in 1758/1759 plaats vond, is niet bekend. De meest voor de hand liggende reden was dat de gemeente er nog geen geld voor (over) had. Daarnaast was vervanging kennelijk niet echt zeer urgent. Een interessante bijkomstigheid is in dit verband het feit dat juist tussen 1735 en 1746 de IJsselsteinse schutterij steeds meer verloederde tot een nutteloze, geldverslindende gezelligheidsvereniging. Het zou best kunnen zijn dat de financiële chaos, die de in 1746 opgeheven schutterij achterliet, één van de oorzaken is geweest dat de gemeente enige voorzichtigheid in haar uitgaven betrachtte. De bouw van de sluis, in 1758, kostte f 7230,-. Ter financiering hiervan moest een lening worden afgesloten van f 6000,-. Hoewel de gemeente IJsselstein de kosten droeg van de bouw, werd de sluis eigendom van het waterschap Benschop. Het onderhoud moest

afb. 23 en 24
De 'nieuwe'
sluis uit 1808,
rond 1920 met
hieronder de
situatie van
1994.

voortaan door dit waterschap verzorgd worden. Van de andere kant kende IJsselstein vanaf 1747 een verlichting van de jaarlijkse uitgaven. We geven een voorbeeld. In 1585, tijdens de 80-jarige oorlog, verplichtte IJsselstein zich jaarlijks een bedrag van f3000,- te betalen aan de 'Generaliteit tot stuur van de oorlog' om hierdoor de aanspraken van Holland krachteloos te maken. Pas in 1747 kon IJsselstein deze dure verplichting weer ongedaan maken, zodat vanaf dat moment de financiële positie voor de gemeente wat rooskleuriger werd.

In elk geval gaf prinses Maria Louise, vrouwe van IJsselstein, in 1758 toestemming om de overtoom af te breken en daarvoor in de plaats een schutsluis te bouwen.

De dagwijdte bedroeg 2.85 m en de schutlengte was 13.30 m. De sluis bezat twee paar naar IJsselstein gekeerde houten puntdeuren. Na de aanbesteding nam de laagste inschrijver de taak op zich om de sluis voor f 7230,- aan te leggen. De in 1758 gebouwde schutsluis, de eerste Benschop-persluis, heeft zo'n vijftig jaar lang dienst gedaan.

Een nieuwe sluis

Op de plaats van de huidige bushalte aan de Hogebeezen werd in 1807/1808 een nieuwe sluis aangelegd als opvolger van de schutsluis uit 1758. Deze tweede sluis was, evenals de eerste, zowel van belang voor de scheepvaart als voor de watertoevoer in de Lopikerwaard. IJsselstein had in feite in 1808 de primeur van een nieuw type sluis. Voor de eerste keer namelijk werd in Nederland een zogenaamde waaiersluis gebouwd. Het nieuwe systeem hield in dat de sluisdeuren bij de opening van de sluis naar beide kanten werden uitgedraaid in voor dat doel buiten de schutkolk opgemetselde ruimten. Daardoor was het voortaan mogelijk de sluis te openen, zonder dat men de waterstand in de kolk eerst op gelijke hoogte met het buitenwater moest brengen. Bovendien was de bouw van dit nieuwe type sluis goedkoper dan van andere constructies. (Later werd er in de Hollandse IJssel bij Haastrecht een soortgelijke sluis aangelegd).

Zoals in de geschiedenis wel meer voorkomt, werd de vinding door twee personen tegelijkertijd opgeëist: door inspecteur-generaal van Rijkswaterstaat ingenieur A.(J) Blanken en door diens collega A.F. Goudriaan. Beide heren vochten een - in druk verschenen - pennestrijd uit om het patent op hun geesteskind, de sluis met waaivormige deuren, te verdedigen. De strijd werd in het voordeel van de heer Blanken beslist, want bij Koninklijk Besluit van 10 november 1808 werd hem *"wegens zijn uitvinding van nieuwe sluisdeuren, octrooi voor 20 jaren geaccordeerd, zoodanig, dat van elke zo te maken sluis, aan hem zekere uitkeering zal moeten geschieden"*.

Ingenieur Arie Blanken Jansz. (1765-1824) begon zijn carrière als landmeter. Vervolgens maakte hij promotie tot opzichter van de forten van de Hollandse waterlinie. Daarna klom hij op tot medewerker bij verschillende hoogheemraadschappen en tenslotte was hij van 1808 tot 1823 in dienst bij Waterstaat.

Op 30 augustus 1808 werd de nieuwe sluis in het openbaar uitgetest. Onder grote publieke belangstelling voerden generaal-majoor Krayenhoff, Prof. Van Beeck Calkoen en architect Schilling proeven uit met verschillende waterstanden in de sluis. Iedereen was uiterst tevreden over de resultaten. Een tiental dagen daarna, op 9 september 1808, stelde koning Lodewijk Napoleon het sluisje officieel in gebruik. (Ons land heet dan het Koninkrijk Holland: 1806-1810). De koning gelastte, *'dat deze sluisen voortaan den naam van den eersten uitvinder derzelven zoude dragen'*, dus 'Blankensluizen' zouden heten. Zoals echter zo vaak het geval is, laat de bevolking zich niet zo maar opzadelen met een naam die van hogerhand is opgelegd. De inwoners van IJsselstein noemden de sluis vanaf het begin steevast: het 'Karnemelks(ch)e gat'. Diverse personen, onder wie J.G.M. Boon en A.M. Fafanie, hebben zich het hoofd gebroken over de herkomst van deze prozaïsche benaming. Misschien heeft de naam te maken met de vele melkschuiten uit het agrarische achterland, die in de sluis gescht werden. In elk geval schreef gemeentesecretaris Lapidoth in 1842 reeds: *'het vanouds ge-naamde Karnemelkschegat'*.

Koning Lodewijk verrichtte, zoals ge-

zegd, persoonlijk de plechtige opening van de nieuwe IJsselsteinse sluis. Waterstaatzaken gingen hem namelijk zeer ter harte. De 'Utrechtsche Courant' van 12 september 1808 besteedde er een artikel aan. We laten de tekst hier volgen.

"Ysselstein den 9 September.

Heden namiddag ten drie uren, hadden wij het genoegen Z.M. onzen geliefden Koning, binnen onzen muuren te zien; Hoogstdezelve wierd aan de Geinbrug door den bailluw deezer stad en den schout van Benschop opgewagt, en buiten de IJsselpoort door het gemeente- bestuur deezer stad, geadsisteerd door den heer drost van dit quartier, gereciperd; welke aldaar Zijne Maj. de sleutels van der stad aanboden, dan welken door Hoogstdezelve op de gratieuste wijze wierden terug gegeven.

Vervolgens na de door den heer J. Blanken nieuw geinventeerde schutsluis buiten de Benschopperpoort geinspecteerd te hebben, begaf Zijne Maj. zich naar het stadhuis, onderhield zich op de alderminzaamste wijze met het gemeente-bestuur over de belangen der stad en inzonderheid over den staat van dezelve finantien, ontving voorts aldaar verscheidene commissien, als van bailluw en scheepenen deezer stad, de bestuuren van Benschop en Noord-Polsbroek, als mede de kerkenraaden van het hervormd en r.c. kerkgenootschap, en voorts van onderscheidene particuliere personen, zijnde Zijne Maj. ten 5 uren van hier weder naar Zoestdijk geretourneerd, niet zonder de grootste blijken van hoogstdezelvs milddadigheid te hebben nagelaten, zoo aan de armen der onderscheidene gezindheden als aan particuliere personen, waar door deeze heuchelijke dag tot groot genoegen van alle ingezetenen afgeloopen is, en lang in gezegende gedagtenis blijven zal."

Het IJsselsteinse gemeentebestuur maakte op handige wijze gebruik van het bezoek van de koning door een voor IJsselstein vervelende kwestie aan te kaarten. Koning Lodewijk Napoleon genoot in Holland, in tegenstelling tot zijn keizerlijke broer, een zekere populariteit. Hij leerde in korte tijd Nederlands spreken, toonde medeleven met de bevolking, behartigde het welzijn van zijn onderdanen en gaf waar nodig financiële steun. Het gemeentebestuur smeedde het ijzer toen het heet was en wist

afb. 25 en 26
We zien de toegang naar de sluiskom (geheel rechts-onder) vanaf de zuidzijde naar de toestand van 1961. Hieronder de situatie van 1994.

alteratie van het besluit van 2 Februari de schulden der voormalige baronie van IJsselstein als nationale schuld zullen worden aangemen'.

Rond sluis en Karnemelkse gat

Gedurende het eind van de 18e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw moet IJsselstein een schilderachtig aanzien hebben gehad. De prenten van o.a. Jan de Beyer (1703-1780) vormen daarvan het overtuigend bewijs. Honderden iepen en linden zorgden voor lommerrijke lanen. De stadswallen waren beplant met eeuwenoude notebomen. Het was in en om het IJsselstadje plezierig wandelen en flaneren voor de (verhoudingsgewijs vele) renteniers. In 1832 was het aantal renteniers teruggelopen tot 16 en in 1880 was er welgeteld nog één persoon in IJsselstein die de schaapjes op het droge had en van de rente kon leven. De (ingekleurde) stadsplattegrond van landmeter Gerrit van Eyken uit 1812 (zie HKIJ-boekje 45/46, blz.98) toont diverse wandeltuinen in IJsselstein, waaronder een tuin met slingerend pad gelegen tussen de in 1808 gebouwde sluis en de stadsgracht. Slechts weinig automobilisten die tegenwoordig over het asfalt van dat stukje Hogebiezen rijden, zullen beseffen dat twee eeuwen geleden op die plek de 'bovenklasse' van IJsselstein zich al wandelend aangenaam verpoosde.

tijdens de ontvangst van de koning op het stadhuis goede zaken te doen. De kwestie was, simpel gezegd, dat IJsselstein bij de Staatsregeling van 1805 samen met Benschop, Noord-Polsbroek en Jaarsveld bij het departement Utrecht ingedeeld werd. Dit hield echter in dat IJsselstein opgescheept werd met een oude 'Baronie-schuldenlast' van f 64.866,16. Met veel overredingskracht wist het gemeentebestuur op de middag van die negende september bij koning Lodewijk te bereiken dat de IJsselsteinse schuldenlast 'tot lasten van het Rijk komen zoude'.

In aansluiting op deze mondelinge toezegging verscheen reeds tien dagen later, op 19 september, het decreet 'houdende dat bij

In de direkte omgeving van de Benschoppersluis was verder herberg 'de Roode Leeuw' te vinden. Er stonden enkele boerderijen en vanzelfsprekend bevond zich er ook een sluiswachterswoning die eigendom was van het waterschap Benschop.

A.M. Fafanie beschrijft de dagelijkse gang van zaken bij de sluis in de eerste helft van de 19e eeuw:

"De schepen uit Benschop en Polsbroek kwamen via de Benschopperwetering - die tot de gemeente Benschop behoorde - bij het zeer kleine bruggetje dat aan het begin van het Kamperzandpad was gelegen. Vandaar kwamen zij in een kom waar gewacht moest worden tot de waaiersluis geopend werd. Daarna ging het naar het zogenaamde Karnemelkse gat, waarna het water via de tweede sluisdeur werd binnengelaten. Vervolgens kon men de bocht nemen naar de stadsgracht en de Haven binnenvaren, waar gelost kon worden. (de haven had toen een breedte van 35 m. red.). In principe was het ook mogelijk om via de Haven of de zuidelijke gracht naar de IJsselpoort te varen en vandaar de IJssel op naar het Gein en Utrecht, of naar Montfoort en verder richting Gouda".

De bovengenoemde kom waarin de schuiten moesten wachten lag tussen het begin van de Benschopperweg en het wachthokje van de tegenwoordige bushalte. De sluis zelf, het Karnemelkse gat dus, lag ter

hoogte van de panden nr. 10 en nr. 12 aan de Hogebeizen, ongeveer op de plaats van de betegelde middenberm met de fietsenrekken.

Tientallen jaren lang deed de sluis zijn werk naar ieders tevredenheid. Hoewel... niet iedereen was even gelukkig met de gang van zaken. In een verslag van het bestuur van de 5 waterschappen onder IJsselstein (1 mei 1862) wordt ten aanzien van de sluis het volgende opgemerkt:

"De Benschopse sluis is gelegen voor de stad IJsselstein bij de Benschopperpoort en behoort aan - en wordt onderhouden door - het waterschap Benschop. Daardoor wordt geheel Benschop en Polsbroek van water voorzien. De willekeurige wijze waarop daarmede dikwijls zeer ten nadeele van IJsselstein wordt gehandeld, vordert zeer ernstig eene nadere regeling."

Van tijd tot tijd vond reparatie of vernieuwing plaats. Zo werden tussen 12 en 28 juli 1865 de beneden-puntdeuren vernieuwd; de puntstukken nagezien en hersteld, en de sluis- en vleugelmuren hersteld en opgevoegd. Ook in de directe omgeving van de sluis vonden van tijd tot tijd veranderingen plaats. In 1914 verrees bijvoorbeeld de r.k. St.Nicolaas jongensschool op een steenworp afstand van de sluis. (nu: parkeerplaatsen Molenstraat).

In 1928 was er sprake van een laatste grootscheepse renovatie. De kosten hiervan

afb 27
*Sloop van de
sluis in 1965.*

bedroegen f 14.240,-. In 1940 bedroeg het schutgeld 10 cent. Na 1950 diende de sluis eigenlijk uitsluitend voor het inlaten van water ten behoeve van het zuidoostelijk deel van Benschop. Het schutten van vaartuigen kwam vanaf die tijd nog maar sporadisch voor. Als laatste IJsselsteinse sluiswachter was de heer M. de Heus in dienst. Daarna werd de sluiswachterswoning door het waterschap verhuurd.

In 1965 viel het doek definitief voor de Benschopperssluis. De slopers deden hun werk en het water van de sluiskom werd gedempt. Het spuien van het water uit de Benschopperwetering in de stadsgracht gebeurt tegenwoordig via een duiker die ter hoogte van de Groenedijk onder de Achtersloot doorloopt.

Hier eindigt onze rondwandeling. We hebben alles bij elkaar slechts zo'n 1600 m afgelegd, omdat we een groot deel van de tocht hebben stilgestaan. Stilgestaan bij veel dat verdwenen is.

Geraadpleegde literatuur

- J.J. Abbink Spaink, 'IJsselstein, verleden en heden', IJsselstein, 1963
- J.G.M. Boon, 'Terugblik op Lopik', Woerden, 1980
- J.G.M. Boon, 'IJsselstein uw woonstede', Woerden, 1971
- J.G.M. Boon, 'IJsselstein voor en na 1900', Woerden, 1969
- B.R. Feis, 'Zwerven langs verdwenen molens', Alphen aan den Rijn, 1985
- B. Giesen-Geurts, Renata Mimpfen, Alfons Vernooy, 'IJsselstein, geschiedenis en architectuur', Zeist, 1989
- L. Murk, 'Over IJsselstein gesproken', IJsselstein, 1985
- L. Murk, 'IJsselstein te kijk', IJsselstein, 1980
- W.F.J. den Uyl, 'De Lopikerwaard I en II', Utrecht, 1963
- Gemeente IJsselstein: Oud Archief en Secretarie-Archief (diverse teksten van uiteenlopende aard)
- Gids Korfbalvereniging 'Fortissimo' IJsselstein, 1978
- Gids voor IJsselstein, uitgave V.V.V., 1935
- Jaarboek Oud-Utrecht, 1939
- Programmaboekje Septemberfeesten IJsselstein, 1978
- 'Tegenwoordige Staat van Holland', 1749
- Tijdschriften uitgegeven door de HKIJ
- Utrechtsche Courant van 12 september 1808
- Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 2 augustus 1881 en van 4 september 1881

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij dhr. W.J. van Vliet, J.W. Frisolaan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- per jaar; zij die buiten IJsselstein wonen worden verzocht om f 6,50 extra over te maken ivm verzendkosten. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

‘..... DE COMPARANT(EN), MIJ BEKEND’; geschiedenis van het IJsselsteinse notariaat van 1811 tot 1961.

door B. Rietveld

Inleiding

Vroeg, laat en tussendoor; praktisch iedereen krijgt in zijn leven met de notaris te maken. De één wat meer dan de ander maar iedereen weet van het bestaan van de notaris. Een beroep dat al eeuwenlang voor velen is omgeven met een zweem van geheimzinnigheid. Het feit dat de notaris betrokken is bij belangrijke gebeurtenissen in het mensenleven als: huwelijk, overlijden, koop en verkoop van het onroerend goed, gevoegd bij de ernstige uitstraling van het ambt -neem alleen al het taalgebruik- houdt dit ‘aureool’ nog steeds in stand.

Vanuit deze gedachte en de wetenschap dat het notariaat te IJsselstein een grote ontwikkeling heeft doorgemaakt is, ter gelegenheid van de verhuizing van het huidige notariskantoor uit de oude binnenstad naar het monumentale pand ‘Poortdijk 30’, een klein onderzoek verricht naar de geschiedenis van het IJsselsteinse notariaat. Het onderzoek heeft zich beperkt tot de personages van de notarissen vanaf 1811 tot 1961. Er is bewust voor dit tijdperk gekozen omdat in 1811 te IJsselstein de eerste ‘echte’ notaris opduikt en in 1961 de laatste van de ‘oude stempel’ eervol ontslag wordt verleend.

Door het verdwijnen van cultuurhistorische elementen in het werkgebied van de notaris als: grienden, kersenboomgaarden, boelhuizen etc. en door de stadsuitbreidingen veranderde het werktein van de notaris na 1961 sterk. Het moderne beeld dat we sindsdien van de notaris hebben is dat deze, naast opsteller van authentieke akten met betrekking tot die zaken die rechtsgevolgen (kunnen) hebben, ook raads- en/of vertrouwens-

man(vrouw) is.

In de periode die beschreven wordt hebben in IJsselstein 5 notarissen achtereenvolgens hun praktijk gehad en die worden hier beschreven. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar 2 generaties van de familie Immink die van 1844 tot 1902 het gezicht van het notariaat hebben bepaald en daarnaast een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het ‘wel’ van de IJsselsteinse samenleving in die tijd.

In het kader van dit onderzoek is bewust gekozen om niet de akten te behandelen. Dit zou het onderzoek dusdanig groot hebben gemaakt dat er een dik boekwerk uit zou rollen. Bovendien leverden ze weinig ter zake doende informatie op over de notaris zelf in de IJsselsteinse context.

Overzicht tot aan 1811

De oudste aanwijzingen over het bestaan van notarissen en de notariële functie dateren uit de Romeinse tijd. Het zijn geschriften uit het oosten van het Romeinse Rijk. Zij zijn gesteld op papyrus, gevonden in Egypte waar papyrus van oudsher werd gebruikt om teksten op te schrijven. In het oostelijk deel van het Romeinse Rijk zijn veel Griekse gebruiken en instellingen overgenomen. Van oorsprong Griekse notarissen resideerden zeker vanaf de 3e eeuw na Christus in Egypte. Hun akten beginnen stevast met een datering. Daarna volgt de eigenlijke inhoud van de rechtshandeling waarover het gaat; aan het slot volgt dan de verklaring van een notaris dat die akte door hem is opgesteld en ondertekend. Daar wordt ook de vestigingsplaats van de notaris vermeld, zodat het thans nog mogelijk is om de plaatsen waar zij kantoor hielden te bepalen

en terug te vinden.

De notarissen in het oude Egypte waren ambtenaren, die door de overheid werden aangesteld. Zij stonden aan het hoofd van een zogenaamd 'schrijfkantoor'. Vrijwel alle elementen van ons huidige notariaat vinden we al bij die Grieks/Romeinse notarissen. Hun akten betreffen veelal kwesties die ook thans nog veelvuldig in notariële akten worden geregeld: testamenten, koop en verkoop, pacht, borgstellingen, geldleningen en dergelijke.

In het westelijk deel van het Romeinse Rijk was papyrus lange tijd onbekend. Men gebruikte daar een zogenaamde 'tabula' om geschriften op te stellen. Een tabula was een houten plankje, dat met was werd bestreken, waarin vervolgens teksten werden opgenomen. Uiteraard zijn deze wastafeltjes veel kwetsbaarder dan het papyrus uit het oude Egypte. Vandaar dat uit de vroegste periode van het Romeinse Rijk, althans uit het westelijk deel daarvan, maar betrekkelijk weinig akten (in de vorm van wastafeltjes) bewaard zijn gebleven. Wel zijn in 1895, 1931 en 1959 in en bij Pompeï wastafeltjes gevonden, die ons interessante informatie geven over akten in het algemeen en notariële akten in het bijzonder.

De notaris uit de Romeinse tijd werd in het westelijk deel van het Romeinse Rijk 'tabellio' genoemd. Dit woord is afgeleid van 'tabula', de aanduiding van het wastafeltje. De term tabellio wordt voor het eerst gebruikt in een tekst van de Romeinse jurist Ulpianus van rond 215 na Christus. Uit die tekst kan worden afgeleid dat een tabellio akten opmaakte, waarin testamenten en/of contracten waren opgenomen. Hij hield zich ook bezig met het opstellen van verzoekschriften aan de keizer en/of het voorleggen van juridische kwesties aan de keizer en/of hoge autoriteiten.

Uit 290 na Christus dateert de eerste keizerlijke constitutie, waarin sprake is van een tabellio. In het beroemde prijzenedict van 301 na Christus, uitgevaardigd door keizer Diocletianus, worden maximumprijzen vastgesteld voor bepaalde diensten. Dit betrof onder meer de diensten van de tabelliones. In 316 komt er een constitutie van Constantijn de Grote, waarin het aan bepaalde functionarissen wordt verboden om ook de functie van tabellio uit te oefenen. In de vierde en vijfde eeuw volgen dan talrijke keizerlijke regels inzake de bewijskracht van akten in het algemeen, en die van akten van tabelliones in het

bijzonder.

De belangrijkste wetgeving uit de Romeinse tijd betreffende de notarissen is die van keizer Justinianus. Deze heeft zich uitgebreid bemoeid met de notarissen en hun akten. Soms betroffen de voorschriften die akten in het algemeen; soms hadden ze betrekking op bepaalde rechtshandelingen en bepaalde soorten akten in het bijzonder. In het algemeen wordt aangenomen dat de voorschriften die keizer Justinianus in de jaren 30 van de zesde eeuw na Christus heeft uitgevaardigd, de basis hebben gelegd voor het notariaat, zoals dat in de Middeleeuwen in Noord-Italië weer opdook. Dit vormt de directe aansluiting op het huidige notariaat in de meeste Europese landen. De wetgeving van Justinianus geeft een goede mogelijkheid om de werkwijze van de tabelliones in zijn tijd te bestuderen. Zijn wetgeving werd in de Middeleeuwen door de rechtsgeleerden bestudeerd en in de wetgeving uit die tijd weer opgenomen. Een van de interessante onderdelen van de wetgeving van Justinianus, aangaande het notariaat, houdt in dat de notaris zelf aanwezig moest zijn bij de in ontvangstname van de opdracht van de cliënt en bij het afleggen van de officiële verklaringen door de cliënt in de akte. Voorts dat alleen in dat geval de notaris de akte mocht afsluiten met de mededeling dat deze te zijnen overstaan was verleden. Dit zijn elementen, die ook thans nog een belangrijke rol spelen bij de uitoefening van het notarisambt.

Na een betrekkelijk duistere periode in de Vroege Middeleeuwen herleefde het notariaat in de 11e en 12e eeuw na Christus in Noord-Italië. Zelfs uit een iets eerdere periode, de 10e en 11e eeuw, zijn al wetenschappelijke werken betreffende het notariaat bekend. In de tweede helft van de 13e eeuw kwam het Middeleeuwse notariaat tot zijn allergrootste bloei, met name in Bologna. In 1255 verscheen van de hand van Rolandinus Passageri het in notariële kringen beroemdste handboek over het notariaat. In de 14e eeuw wordt het notariaat voor het eerst als vak aan de universiteit onderwezen. De genoemde Rolandinus Passageri overleed in 1300 of 1301. Reeds in 1305 werd in Bologna een monument gesticht om zijn nagedachtenis te eren. In de loop van de 14e en 15e eeuw verloor Bologna zijn centrumfunctie voor het notariaat en werd die overgebracht naar Florence.

Vanuit Italië vond het notariaat zijn weg

afb. 1
*'Practijcke des
 Notarijschaps',
 Detail van de
 titelprint van
 Dirck van der
 Masts (Delft
 1656).*

naar vele andere landen, zoals Frankrijk, Spanje, Oostenrijk, Duitsland, Nederland, België, Portugal en andere. De landen die dit notariaat kennen noemen dit het 'Latijnse notariaat'. Het zijn de landen, waarin het geschreven bewijs een veel belangrijker rol speelt dan het mondelinge bewijs. In het gebied van het Latijnse notariaat speelt het schriftelijk stuk de belangrijkste rol. Dit in tegenstelling tot de Angel-Saksische rechtgebieden, waar mondelinge overlevering en rechtspraak het beeld bepalen. Het is duidelijk dat het notariaat alleen kan floreren in een rechtssysteem, waarin geschriften belangrijker zijn dan mondelinge overleveringen. Het Angel-Saksische systeem kent dan ook geen notarissen in de zin van het Latijnse notariaat.

Speciaal voor wat betreft het begin van het Latijnse notariaat in de Nederlanden: waarschijnlijk moet dit worden gezien als een gevolg van de inrichting van de gerechtshoven waar, in de middeleeuwen, de rechtspraak in kerkelijk zaken aan de bisschoppen werd toevertrouwd. Rond 1200 werd in de Noord-Franse bisdommen recht gesproken door beroepsjuristen, die werden aangeduid als 'officiales'. De gerechten werden 'officialaatsgerechten' genoemd. In 1204 werd in het bisdom

Doornik een dergelijk gerecht ingericht en in het midden van 13e eeuw eveneens in de bisdommen Luik en Utrecht. De invoering van die gerechten betekende dat er gekwalificeerde juristen moesten zijn en gekwalificeerde griffiers. Die laatste werden 'notarii' of ook wel 'tabelliones' genoemd (daarnaast waren nog andere benamingen in gebruik). Het waren meestal kerkelijk opgeleide juristen die werden belast met het opmaken van de vereiste stukken voor het gerecht. Bovendien verschenen er aan het eind van de 13e eeuw in de Nederlanden functionarissen, die niet in dienst waren bij het gerecht en die als 'notarii publici' werden aangeduid.

De akten uit die tijd zijn veelal in het Latijn opgesteld. Qua inhoud en vorm volgen zij het voorbeeld van de Italiaanse akten uit de 12e en 13e eeuw en daarmee in feite van de Romeinse-rechtelijke akten uit de Romeinse tijd. De oudste codificatie uit de nieuwe tijd is de 'Reichs Notariats Ordnung' uit 1512 van keizer Maximilian.

Tot ongeveer het midden van de 16e eeuw was het notariaat vooral een kerkelijke aangelegenheid. Daarna zien we dat de wereldlijke machthebbers hun eigen gezag over het notariaat willen doen gelden. De verordening van

keizer Maximilian was een eerste grote aanzet in die richting. In het tweede kwart van de 16e eeuw werden vooral de plakkaaten van Karel de Vijfde de wettelijke basis voor de regeling van het notariaat. Daarbij stond de kwaliteitshandhaving van het ambt van de notaris voorop. Na het totstandkomen van de 'Republiek der Verenigde Nederlanden' kwam het gezag van de landsheer te berusten bij de Staten. Deze gingen vervolgens de voorschriften met betrekking tot de notarissen uitvaardigen. Zij betroffen vaak de regeling van het aantal notarissen, de inrichting van hun eedsformulieren, hun godsdienst, of het toezicht op hun functioneren. Het aanleggen en bewaren van archieven en het overbrengen daarvan naar centrale archieven bij het einde van hun ambtsperiode werd verplicht.

Als we deze situatie projecteren op die van de Baronie van IJsselstein van vóór 1795 zullen we ons moeten realiseren dat hier tot de komst van de Bataafse Republiek eigen rechts- en bestuursregels van kracht waren. Weliswaar weken recht en orde niet af van wat elders gebruik was, maar alles was gebaseerd op eigen regels en voorschriften. Dit werd tijdens het onderzoek naar het IJsselsteinse notariaat weer bevestigd. Tot onze grote verbazing bleek IJsselstein, bij de in het Rijksarchief te Utrecht berustende notarieële archieven, uiterst spaarzaam vertegenwoordigd te zijn. Ook bij 'Hartong' in zijn overzicht van Nederlandse notarissen was dat het geval. Al wat van voor 1811 werd aangetroffen was een summier protocol van Charles van der Strepen¹⁾ over de periode 1614-1619 en een melding van ene Willem Pronckert uit Utrecht. Had het plakkaat van Keizer Karel V betreffende het notariaat wellicht geen gevolgen gehad voor IJsselstein zoals latere voorschriften van dien aard? De archivariissen Fruin en Muller menen van niet, volgens hun 'Catalogus van de rechterlijke archieven in de provincie Utrecht'. Zij stelden dat men, volgens de IJsselsteinse handvesten van 1675, in IJsselstein ook zijn testament voor het gerecht kon maken, of anders bij een notaris buiten de baronie. Het ongebruikelijke hiervan is, dat men voor het maken van een testament ten overstaan van een notaris verwees naar een functionaris buiten IJsselstein. De afwezigheid van een notaris te IJsselstein betekent dus niet, dat de inwoners voor het maken van een testament aangewezen waren op een notaris elders. Men zal zich

in veel gevallen tot het gerecht hebben gewend, waar het ook in de registers van het gerecht werd ingeschreven. Daardoor is toch mogelijk dat er, vanaf ongeveer 1500, testamenten zijn te vinden van vroegere IJsselsteiners.

Keren we terug naar de landelijke situatie dan zien we dat in de loop van de 17e en 18e eeuw veel hand- en modellenboeken verschenen. Uit al die bronnen komt de notaris van toen tevoorschijn als een openbaar functionaris, werkzaam in dienst van het algemeen belang. Hij wordt door de overheid aangesteld en heeft tot taak om akten op te maken wanneer hij daartoe verzocht wordt. Akten die een bijzondere bewijskracht genieten. Er worden eisen gesteld aan zijn deskundigheid en hij krijgt een bepaald ambtsgebied toegewezen, waarbuiten hij niet bevoegd is.

Door de inlijving van de Lage Landen bij Frankrijk, komt het Nederlandse notariaat en de wetgeving inzake de notarissen onder Franse invloed. In 1803 werd de zogenaamde Ventôse-wet ingevoerd in het Zuidelijk deel van de Lage Landen, dat reeds in 1795 was ingelijfd. Voor het Noordelijke deel van de Nederlanden werd deze wet ingevoerd met ingang van 1 maart 1811, nadat ook dat gedeelte in 1810 bij Frankrijk was ingelijfd. Die wet van 1803 is in België tot op heden nog steeds de basis voor de inrichting van het notariaat. In Nederland is die wet vervangen door de wet op het notarisambt van 9 juli 1842. Deze geldt in hoofdlijnen nog steeds, zij het dat daar in de loop van de tijd wel enige wijzigingen en aanvullingen op zijn aangebracht. Anno 1994 wordt er gewerkt aan een geheel nieuwe notariswet.

Notaris Lapidoth

Met de komst van Willem Frederik Lodewijk Lapidoth in 1811 begint het tijdperk van de beroepsnotaris te IJsselstein. Tijdens de 'Bataafse Republiek' verricht gemeentesecretaris Hermanus Ter Bruggen notariswerk als bijverdiensite.

De Ventôsewet van maart 1811 regelde vele vraagstukken rond het notariaat, waardoor het voor Ter Bruggen lastiger werd officiële notariswerkzaamheden naast zijn andere werk uit te voeren. Zo werd de notaris een openbaar ambtenaar, en volgde de instelling van een 'numerus fixus' (vastgesteld aantal). De 'grosse' (afschrift van een notarieële akte) kreeg executoriale kracht en er werden 'Kamers van

Notarissen' ingesteld die toezicht op de notarissen hielden. In deze 'kamers' hadden uitsluitend notarissen zitting. In de praktijk hielden zij zich alleen bezig met het afnemen van notarisexamens. De wet kende 96 artikelen waaraan de notaris zich te houden had en waarmee vele heersende onduidelijkheden rond het notariaat werden geregeld.

Zoals gezegd zal de komst van notaris Lapidoth een gevolg zijn geweest van de

Ventôsewet die, na de inlijving van ons land in het keizerrijk Frankrijk, werd ingevoerd. Deze inlijving heeft grote gevolgen gehad voor ons land. Hierbij valt o.a. te denken aan zaken als: instelling van de burgerlijke stand, instelling van gemeentebegrotingen, kadaster en hypotheekregister. Voor IJsselstein kwamen daar ook nog de gevolgen van de opheffing van de Baronie in 1795 bij. Kortom: genoeg werk voor de notaris.

HEESWIJK, 1830

VRYWILLIGE VERKOOPING
VAN
HAAF, VEE,
BOUW- EN MELKGEREEDSCHAPPEN,
MITSGADERS
HUISRAAD EN INBOEDEL.

(Op dag, doch de koopen van f 10 en daaronder, mitsgaders de onkosten, moeten kontant worden betaald.)

Men zal ten overstaan van den openbaren Notaris

WILLEM FREDERIK LODEWIJK LAPIDOTH, residerende binnen de Stad IJsselstein, publiek aan de genoegbiedende verkoopen:

Een zwart Ruinpaard gelijktrands.
Een extra schoon bruin 4 jarig Ruinpaard.
Twee bruine Merriepaarden met Veulens.
Twee bruin kol tweejarige Merriepaarden.
18 Kalkdragende of gekalfd hebbende Koeijen.
4 dito Vaarzen.
3 Guiste Koeijen.
1 Guiste Vaars.
2 Kuispinken.
1 Bul.
1 Pinkstier.
2 Zoggen met Keujen.

3 Beslagen boeren Wagens.
1 Gierwagen.
1 Stortkar.
1 Wanmolen.
1 Ploeg met zijn toebehooren.
4 Ecgden.
2 paar Wagentuigen.
1 Snijbank.
2 Koperen Ezelkannen.
1 Kabinet.
1 Staartklok.

VOORTS

Alleshande soorten van **BOUW- en MELKGEREEDSCHAPPEN,** bestaande in Karns, Sturen, Tobben, Jukken, Emmers, Kaasvaten, Kaasplanken en Standaars, mitsgaders Huisraad en Inboedel, als 565 Bedden met hun toebehooren, Kasten, Kisten, Stoelen, Tafels, Spiegels, Koper, Tin, Blik, IJzer, Porcelain, Glas en Aardewerk, en hetgeen ten dage der verkoopning meerder te voorschijn zal worden gebracht.

Die daarin gading hebben / komen op Donderdag en Vrijdag den 22 en 23 April 1830, des morgens ten 9 ure / op de Hondele bewoond geweest bij de Wed. J. van den Berg onder Heeswijk, tusschen IJsselstein en Montfoort, aaufoezen Conditien en doen hoogdrel.

NB. De Goederen zijn daags voor de Verkoopning op de gewone uren voor een ieder te zien, en zulende den eersten dag het Vee worden verkocht.

ZEGT HETVOORT

Te Utrecht, bij J. G. VAN TERVEEN en ZOON, Boekverkoopers op de Oude Gracht over de Bezenbrug.

aff. 2

'Geaffigeerd
Billet' van een
veiling te
Heeswijk door
notaris
Lapidoth.

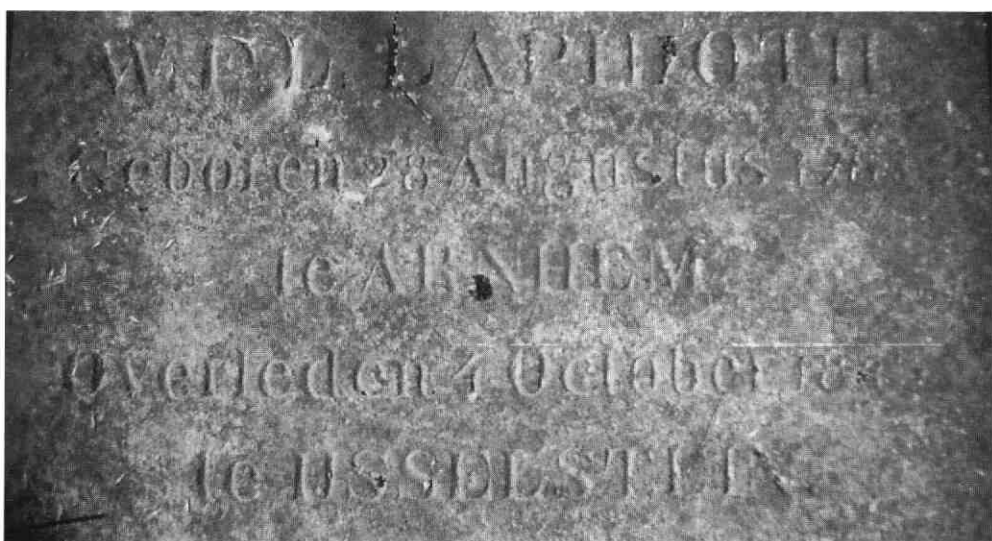
Hoewel notaris Lapidoth in het 'register der protocollen van notarissen in Nederland' vanaf 1811 voorkomt zien we hem pas in 1814 publiekelijk optreden en wel op 12 april, als *'ten overstaan van den openbaren Notaris W.F.L. Lapidoth, te Ysselstein'* een inboedel publiek verkocht wordt, bestaande uit: *'Bedden met hun toebehoren, Mahognijhoute Tafels en Kasten, Stoelen, Tafels, Spiegels, Koper, Tin, Blik, Porcelein en Glaswerk, Smirnasche Tapijten, waar onder een extra fraai, mitsgaders gemaakt Zilverwerk alles breeder bij geaffigeerde Billetten.'*

Lapidoth fungeert tot aan zijn overlijden op 4 oktober 1843 als notaris. Zijn overlijden zal plotseling gekomen zijn: op 22 september 1843 treedt hij nog op als notaris bij een publieke verkoop van een *'Heren-Huizinge, Erven en Tuin in het logement de Ridder St. Joris.'*

Notaris Lapidoth heeft waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld in de IJsselsteinse samenleving in de eerste helft van de vorige eeuw. In een gerichter onderzoek zou daar meer duidelijkheid over kunnen komen, maar we beperken ons tot de nu opgediepte feiten.

Willem Frederik Lodewijk Lapidoth wordt op 28 augustus 1785 te Arnhem geboren en komt op 26 jarige leeftijd naar IJsselstein. Uit de keuringsgegevens voor de militie weten wij dat hij slechts 1,57 meter groot was en verder geen bijzondere kenmerken bezat. Hij is getrouwd geweest met Maria Johanna de Man uit welk huwelijk 8 kinderen zijn geboren. Het eerste kind, een dochter, overlijdt na 12 dagen. Een tweede dochter wordt geboren, gevolgd

door 6 zonen waarvan de laatste, Hendricus Theodorus, op 9 december 1832 op 1-jarige leeftijd overlijdt. Bij de geboorteaankondiging van zijn vijfde zoon, in 1828, zien we dat Lapidoth ondertekent als: *'notaris en secretaris'*. Hij is dan dus ook gemeentesecretaris van IJsselstein geworden en daardoor oefent hij twee ambten uit. Onduidelijk is in hoeverre hier sprake is geweest van belangenverstrengeling; zeker is dat Lapidoth met de functie van secretaris deel uitmaakte van het bestuur van de stad. Naast zijn beroepswerk treffen we Lapidoth ook aan bij het 'Departement Juthaas en IJsselstein, der Maatschappij tot NUT VAN 'T ALGEMEEN', waarschijnlijk in de functie van secretaris. Dit valt af te leiden uit het krantenverslag van de viering van het 10-jarig bestaan van de afdeling op 5 februari 1928: *.....Hierop beklom de heer W.F.L. Lapidoth, het spreekgestoelte, en bepaalde in de inleiding zijner rede de aandacht der hoorders, op het strekende vermaak en de zaligende herinneringen welke de tegenwoordige Feestviering opleverde, waartoe hij aanleiding nam door kortelijk verslag te doen, van de nuttige instellingen, en heilrijke gevolgen, welke reeds uit het bestaan dezes Departements waren voortgevloeid, waaronder vooral konde gerekend worden, de door hemzelve opgerigte en zoo bloeiende Zondagsschool, die reeds aan zoo vele meerbejaarde personen, welke in jeugdiger leeftijd van eenig onderwijs waren verstoken geweest het geleden gemis heeft vergoed, en door het toereiken van de noodzakelijkste kundigheden, tot meer bruikbare en nuttige leden der menschelijke maatschappij heeft gevormd.....*

afb. 3
Grafscript
van notaris
Lapidoth op de
algemene be-
graafplaats
aan het Eiteren

Voorts blijkt uit de benoeming van J. van der Roest tot secretaris van de 'vijf polders onder IJsselstein' ²⁾, in plaats van de overleden W.F.L. Lapidoth, dat onze notaris tevens secretaris van dit waterschap was.

Dat het overlijden van notaris Lapidoth onverwachts is gekomen mag bovendien worden afgeleid uit het feit dat op 25 december 1843 de 'Hooge Raad der Nederlanden' zoon Johan Dirk de Man Lapidoth de meerderjarigstatus verleent na 'goedkeurings des Konings en behoudens de bepaling van art. 478 van het burgerlijk wetboek'.

Deze Johan Dirk plaatst de naam van zijn moeder vóór zijn vadersnaam, waarschijnlijk met de bedoeling om onderscheid te houden met de naam van zijn overleden vader. We zien Johan Dirk dan ook enige tijd optreden als kontaktpersoon bij IJsselsteinse openbare verkopen waarbij collega's van zijn overleden vader uit de regio betrokken zijn. Als vervanger van notaris Lapidoth treedt regelmatig notaris W.H.J. Cambier van Nooten uit Lopik op. Deze situatie duurt tot november 1844.

Op 11 november van dat jaar treffen we de aankondiging dat:

Burgemeester en Wethouders van IJsselstein zullen, als daartoe geautoriseerd, op Vrijdag den 22. November 1844, des voormiddags ten 10 ure, op dag tot 1. Mei 1845, te IJsselstein, verkoopen: 100 a 125 Iepenboomen van 3 a 4 palmen middellijns, staande aan de Noordzijde dier stad; gemakkelijk vervoerbaar.

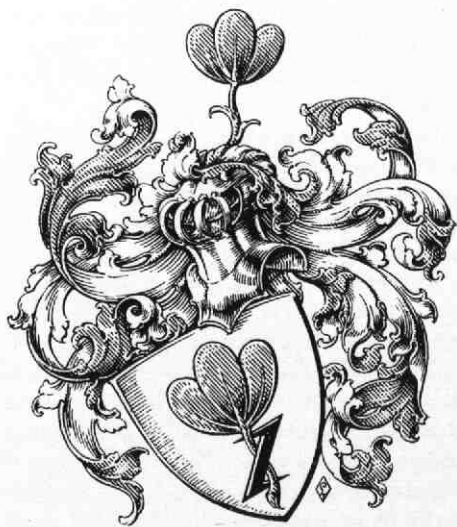
Nadere informatie zijn te bekomen ten kantore van den Notaris IMMINK, te IJSELSTEIN.

Notaris Immink

Als in 1844 Hendricus Didericus Gosewinus Arnoldus Immink aantreedt als notaris is inmiddels de 'Notariswet van 1842' van kracht geworden. Deze wet omschrijft de notaris als volgt:

.....door de koning voor hun leven aangestelde openbare ambtenaren, die uitsluitend bevoegd zijn om authentieke akten te verlijden wegens alle handelingen, overeenkomsten en beschikkingen, waarvan de wet gebiedt of de belanghebbenden verlangen, dat bij authentiek opschrift blijken zal; daarvan de dagtekening te verzekeren, de akten in bewaring te houden en daarvan grotsen, afschriften en uittreksels uit geven; alles voor zover het verlijden der akten door de wet niet ook aan andere ambtenaren opgedragen of aan dezelve geheel voorbehouden is.

De wet van 1842 vervangt de Ventôsewet van 1811, welke in België nog steeds geldt, en is met de nodige wijzigingen tot op heden van kracht. Met de wet krijgt het notarisambt definitief handen en voeten en worden diverse zaken uit de Ventôsewet aangescherpt. Nieuw is dat er 'gebodsbepalingen' komen bij bepaalde transacties. Zo schrijft de wet o.a. authentieke akte voor bij vestiging of toestemming tot doorhaling van een hypotheek, bij schenkingen bij akte, bij huwelijkse voorwaarden, bij huwelijkstoestemming, en bij contracten van plaatsvervangende of nummervervisseling bij de 'Nationale Militie'. De, door de koning te benoemen, notaris werd verplicht in de hem aangewezen standplaats te wonen en zijn kantoor te houden. Hij kan zijn beroep alleen uitoefenen in het arrondissement van zijn standplaats (voor IJsselstein was dat Utrecht) en is daarbuiten onbevoegd. In de wet was ook bepaald aan welke voorwaarden de notaris moest voldoen om benoemd te kunnen worden. Zo moest men tenminste 25 jaar zijn, aan de wet voor de 'Nationale Militie' hebben voldaan en blijken

afb. 4
Familiewapen
van het geslacht Immink.

van goed gedrag kunnen overhandigen. Ook de exameneisen werden in wet geregeld.

Met de komst van notaris Hendricus Immink naar IJsselstein begint een periode van een kleine 60 jaar waarin hij en zijn nazaten een belangrijke rol hebben gespeeld in de IJsselsteinse samenleving. Geboren te Muiderberg in 1812 stamt Hendricus uit een patriarchaal geslacht waarvan de vroegste vermelding terug gaat tot 1647. Vanaf 1717 zien

afb. 5 en 6
 Rechts:
 Hendricus
 Immink rond
 1862 en links
 zijn vrouw
 Maggarda
 Wilhelmina de
 Graaf.

we dat van vader op zoon het beroep van predikant overgaat. Dominee Johannes Rutgerus Immink trouwt op 7 februari 1809 met Wilhelmina Johanna Moojen. Zij krijgen 1 dochter en 2 zonen waarvan de oudste op 9 maart 1812. Hij krijgt de namen: Hendricus Didericus Goswinus Arnoldus; naar diverse grootouders.

Hendricus volgt niet de lijn van zijn voorvaders door predikant te worden, maar kiest voor het notarisambt, hetgeen hem in 1844 naar IJsselstein voert om de daar overleden notaris Lapidoth op te volgen.

Als eerste adres vinden we Benschopperstaat, huisnummer 166. Volgens de plattegrond van 1832 is dat schuin tegenover de stadswaag naast het monumentale woonhuis uit 1623 waar nu een supermarkt is (de vroegere winkel van groenteboer Schalkwijk). In september 1847 trouwt Hendricus met Maggarda Wilhelmina de Graaf uit Utrecht. Op het adres aan de Benschopperstraat worden twee kinderen geboren; in 1848 dochter Hendrica en in 1849 zoon Jan Rutger. Als in 1851 zoon Nicolaas ter wereld komt woont het gezin Immink inmiddels in de Kerkstraat op de hoek met de Utrechtsestraat (de toenmalige 'Agerstraat'). Dit pand staat tegenwoordig bekend als het 'Kruispunt'. Na Nicolaas worden er nog drie zonen geboren; in 1854 Willem Johan in 1855 Jacob Cristiaan en in 1862 Hendrik Arnold Margareeth.

Uit het onderzoek blijkt dat de Immink's

zeer religieus (NH) waren met een sterk gevoel voor familiebanden. Bij de notaris wonen tevens zijn moeder en zijn enige, ongetrouwde, zuster in. Deze zullen na de dood van zijn vader, in 1844, Hendricus naar IJsselstein zijn nagereisd. Voorts heeft hij in de jaren 1850 - 1860 ene Johan Cornelis Vels uit Twello in dienst als leerling notaris. Johan is een zoon van de zuster van Hendricus vader en is dus een neef van hem. Deze Johan vertrekt vanuit IJsselstein naar Oranje Vrijstaat in Zuid Afrika om daar notaris te worden.

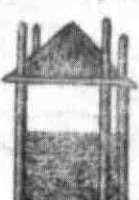
Met kantoor aan huis, 6 kinderen, moeder, zuster en neef inwonend zal de huishouding een behoorlijke organisatie hebben gekend. Wat we daar van weten is dat middels een aparte boekhouding de gezinsuitgaven precies werden bijgehouden en dat tussen 1864 en 1879 er 13 dienstboden en 3 dienstmeiden ten huize Immink inwonend zijn geweest. De hoeveelheid dienstboden lijkt groot maar het was gebruikelijk dat een dienstbode ongeveer 1 jaar op één adres werkte. In 1860 overlijdt de zuster van de notaris op 50-jarige leeftijd, en 11 dagen later zijn moeder op de leeftijd van 74 jaar. Zoals gezegd waren de Imminks zeer religieus hetgeen blijkt uit de opvoeding van Hendricus en de trouwe kerkgang van de familie. Geen kerkdienst werd overgeslagen en al hetgeen tijdens de dienst werd gezongen en behandeld werd minitueus in een schrift bijgehouden. Waarschijnlijk is vanuit deze betrokkenheid door de notaris in de jaren 1850 - 1860 de

'Ijsselsteinse Bouwmaatschappij' opgericht. Deze maatschappij stelde zich ten doel onroerend goed vanuit protestants bestuur te verkrijgen, te bouwen en te exploiteren. Hierbij speelden sociale motieven een belangrijke rol. Zo zijn in de vorige eeuw door de bouwmaatschappij woonhuizen voor minder draagkrachtigen gebouwd aan het Kronenburgplantsoen, (indertijd gewoon Plantsoen) de Kloosterstraat en de Ijsselstraat. Als door de 'Ijsselsteinse Bouwmaatschappij' in 1911 in totaal 32 'eenge-

zinsarbeiders-woningen aan den Poortdijk te Ijsselstein' worden gebouwd krijgt het plein waaraan de woningen staan de naam 'Imminkplein' naar de oprichter van de bouwmaatschappij die beginjaren 1980 is opgeheven. Op 14 augustus 1869 viert Immink zijn 25-jarig jubileum als notaris hetgeen niet onopgemerkt voorbijgaat. Door vrienden, verscheidene predikanten, collega's uit de regio en Ijsselsteinse notabelen wordt hem een pendule aangeboden en een herinneringsplaque.

ANNO 1846.

VRIJWILLIGE VERKOOPING
TE IJSSELSTEIN.

VAN

HAVE en VEE

MITSGADERS

Bouw en Melkgereedschappen.

Op Dag tot 1 November 1846, doch de Kooppemingen beneden de 10 gulden contant.

De Notaris H. D. G. A. IMMINK, te Ijsselstein,

zal op Donderdag den 30 April 1846, des voormiddags ten 9 ure precies, op de Hofstede bewoond wordende door *Jan Verleun*, aan den Ijsseldijk onder de gemeente **Ijsselstein**, in het openbaar verkoopen:

1 Bruin Gjarig Merrie paard. 7 Kalldragende of gekalld hebben Koeijen. 2 Vaarsen. 1 Griste Vaars. 1 Pink. 1 Zog met Kenjen. 2 Jonge Varkens.	1 Wasmolen. 1 Ploeg. 1 Kar. 1 Egge. - Een partij Stroo. - Eenig Tuinhout.
--	--

En voorts enig **BOUW en MELKGEREEDSCHAP** bestaande in Kaasplanken, Kaasvaten, Vloten, Kuipen, Staren, Emmers, Schoppen, Griepen; en hetgeen verder ten dage van den verkoop te voorschijn zal worden gebracht.

De Goederen zijn daags voor den Verkoop op de gewone uren voor een ieder te zien.

Die hierin gading hebben, komen ten tijde en
plaats voorschreven, en doen hun voordeel.

ZEGT HET VOORT.

Ter Goederenverkoop-Druckery van IMMINK & ZONEN, naar de Drukkerij te Grooten.

Slechts 3 maanden na de viering van dit jubileum wordt de familie Immink getroffen door het overlijden van mevrouw Immink op 10 november 1869. Notaris Immink blijft achter met 6 kinderen waarvan de oudste 21 jaar is en de jongste 7. Al eerder is opgemerkt dat Hendricus Immink goede contacten onderhield met zijn familie. Dit blijkt zeker uit het feit dat hij op 14 augustus 1874, 5 jaar na het overlijden van Maggarda, op de dag van zijn 30-jarig ambstjubileum als IJsselsteins nota-

ris, te Twello in het huwelijk treedt met de 47-jarige Gerhardina Johanna Vels. Zij is een zusster van Hendricus oud leerling Johan Cornelis Vels. In 1880 (alweer op een 14 augustus) stopt Hendricus met het notariaat hetgeen dan overgaat in handen van zoon Nicolaas.

Na een rustige oude dag overlijdt hij op 29 december 1887. Het 'Weekblad voor IJsselstein, Jutfaas, Vreeswijk, Tull en 't Waal en Schalkwijk' brengt naar aanleiding van zijn overlijden het volgende bericht:

IJSSELSTEIN, Anno 1874.

Vrijwillige Openbare Verkoop
VAN

**MEUBELLEN,
HUISRAAD en INBOEDEL,**

op Dinsdag den 25 Augustus 1874,
des voormiddags ten 10 ure.

Om contant geld.

De Notaris H. D. G. A. IMMINK, gevestigd te IJsselstein, zal op bovenvermelden tijd, voor de Pastorij der R. C. Gemeente te IJsselstein, publiek verkoopen :

Een netten en zindelijken **INBOEDEL**, bestaande in MAHONYHOUTEN en andere MEUBELLEN, als: Tafels, Stoelen, Secrétaire, Kasten, diverse Ledikanten, 5 Bedden met toebehooren, Spiegels, Schilderijen, Vloerkleed en Karpetten, Kagehels, Koper, Tin, Blik, IJzer, wit en ander Aardewerk, en hetgeen ten dage des verkoops meer te voorschijn zal worden gebracht.

De goederen zijn daags te voren te bezigtigen, van des voormiddags 10 tot des namiddags 3 ure.

ZEGT HET VOORT.

Stoom-Scepersdrukkerij van L. K. BOSCH EN ZOON, te Utrecht.

afb. 8
Het betreft
hier de inboe-
del van
Nicolaas
Joannes
Konings;
pastoor te
IJsselstein van
1869 tot 1874.
Hij overlijdt te
IJsselstein op
31 juli 1874.

afb. 9
Herinnerings-
plaquette ter
gelegenheid
van '25 jaar
notaris
Immink'.

afb. 10 en 11
Rechts
Hendricus
Immink rond
zijn 65e jaar
en links zijn
tweede vrouw
Gerhardina
Johanna Vels.

'Donderdag avond overleed alhier een der meest geachte onzer ingezetenen, de heer H.D.G.A. Immink, oud-notaris te dezer stede, in den ouderdom van 75 jaren. Op den 14. augustus 1844 als notaris alhier benoemd, bekleedde hij die betrekking tot 14 Augustus 1880, op welken datum hem, op aangevraagd verzoek, bij Z.M. besluit een eervol ontslag uit die betrekking is verleend. Toevallig mag het wel genoemd worden dat het Kon. besluit tot eervol ontslag juist inviel met den datum van zijne benoeming. De overledene genoot zowel gedurende de waarneming van zijne betrekking als na de nederlegging ervan, hier

de algemeene achting van alle ingezetenen. Velen had hij met raad en daad in vele zaken ter zijde gestaan, en deed zulks nog, niettegenstaande hij zijne betrekking had nedergelegd. De nagedachtenis van den waardigen man zal bij velen in een gezegend aandenken blijven voortleven'.

Op 3 januari 1888 wordt Hendricus bijgezet in het familiegraf op de 'Algemene Begraafplaats' aan het Eiteren.

Nicolaas Immink en zijn tijd

Op 13 november 1880 meldt het bovengenoemde weekblad het volgende:

Vrijdag den 5. November in den laten avond, bracht een telegrafisch bericht de tijding, dat de heer Nicolaas Immink tot notaris alhier benoemd was. Dit voor hem zoo verblijdend nieuws verspreidde zich al spoedig door de geheele stad. Zeer talrijk waren de bewijzen van ware belangstelling en gelukwensching, welke den nieuwbenoemden notaris en ook zijn vader bij die gelegenheid werden aangeboden. Moge de benoemde hetzelfde vertrouwen genieten, dat zijn waardige en geachte vader gedurende het tijdvak van 36 jaren, waarin deze het notariaat heeft waargenomen, zoo ruimschoots heeft ondervonden.

Met zijn benoeming heeft Nicolaas zeker te maken gehad met de wijzigingen in 1878 op de Notariswet van 1842. Zo werden de eisen voor benoembaarheid verscherpt door verzwaring van de exameneisen en de invoering van een stagetijd van 2 jaar na het slagen voor het examen. De exameneisen werden als volgt verwoord: 'grondige kennis van het burgerlijk recht en van de wetten en besluiten op het notarisambt, alsmede van die gedeelten van het handelsrecht, de burgerlijke rechtsvordering, het zegel-, registratie- en succesierecht, het kadaster en de hypothecaire boekhouding, welke betrekking hebben op het notarisambt, benevens practische bedrevenheid in de toepassing van het recht en ontwerpen van notariële akten'.

Er werden nog steeds geen eisen gesteld aan de vooropleiding van de aspirant notaris, maar wel werd het toezicht op de notarissen

verscherpt. Uit de gegevens van de burgerlijke stand weten we dat Nicolaas vanaf 1863 met tussenpozen verblijven op verschillende plaatsen in het land. In 1874 keert Nicolaas definitief terug naar IJsselstein om bij zijn vader op het kantoor te gaan werken. Hij komt dan uit Woudenberg, waar hij waarschijnlijk ervaring heeft opgedaan op het notariskantoor aldaar. Onder de leer van zijn vader zal Nicolaas gewerkt hebben aan de eisen om te slagen voor het notarisexamen hetgeen in 1880 resulteerde in de benoeming tot notaris te IJsselstein. Van de broers van Nicolaas beginnen er twee een loopbaan te Nederlands Indië: Willem Johan brengt het tot directeur van de 'Nederlands Indische Cultuur Mij'. en Jacob Cristiaan start als commies van het 'Departement van Onderwijs en Eeredienst' te Batavia, om later griffier te worden bij het arrondissementsgerecht te Zutphen. De jongste broer, Hendrik Arnold Margareeth, kiest ook voor het notariaat. Over hem zullen we verderop meer vernemen. Hendrika, de enige zuster van Nicolaas, blijft ongetrouwd en woont bij haar vader en tweede moeder. Van Hendrika weten we dat ze ziekelijk was en door haar goede werken in IJsselstein bijzonder werd geliefd. Begin 1890 komt op haar initiatief de vereniging 'Zoar' ³⁾ tot stand die ten doel had een ziekenverpleging in het leven te roepen. Hiervoor had de vereniging ruimte en een diacones beschikbaar. Hendrika was de eerste die gebruik maakte van de ziekenverpleging. Op 31 januari 1890

afb 12 en 13
Nicolaas
Immink rond
zijn 25e jaar en
zijn vrouw
Wilhelmina
Geraldina van
Exter op onge-
veer 20-jarige
leeftijd.

afb. 14,
hiernaast;
Grafmonument
van de familie
Immink; aan-
gelegd in 1891.

afb. 15, onder
Detail van het
grafmonument.
Het beeld-
houwde houten
kruis met de
witte rozen is
een speciale ge-
dachtenis aan
Hendrika
Immink.

wordt ze opgenomen in de behuizing aan de Hofstraat (tegenwoordig een tapijtenzaak) om daar op 16 mei - op 41-jarige leeftijd - te overlijden, hetgeen een gevoelige slag voor de IJsselsteinse gemeenschap betekende. In een memoriam wordt van haar gezegd: *dat haar heengaan diep en algemeen wordt betreurd, en dat geen IJsselsteiner, van welken geloofsbelijdenis of richting, ooit de eenvoudige en goede jufvrouw Immink zal vergeten. En waar het Zoar in de Hofstraat wordt genoemd, door haar gesticht, om lijdenden te helpen en te verplegen, daar wordt ook aan haar met dankbare erkenenis gedacht.*

Hendrika wordt op 20 mei 1890 bij haar vader in het familiegraf bijgezet. Van de vereniging Zoar vinden we in 1908 de laatste vermelding.

Als Nicolaas in 1880 het notariaat van zijn vader overneemt blijft hij kantoor op hetzelfde adres houden. Op 1 juli 1881 trouwt hij met Wilhelmine Gerardine van Exter; een generaalsdochter. Nicolaas en zijn vrouw krijgen 2 dochters en 3 zonen waarvan de oudste, genoemd naar zijn grootvader de notaris, na een aanval van 'stuipen' geestelijk achter blijft. Het één na jongste kind, zoon Frans wordt slechts 1 jaar. De jongste zoon, Jan Rutger wordt op 28 maart 1889 geboren en zal naar later blijkt de traditie van het predikantschap in het Immink-geslacht in ere herstellen. Anno 1994 treft men een dominee Rutger Jan Immink op Ter-

schelling, een kleinzoon van Jan Rutger!

Van Nicolaas Immink weten we dat hij naast notaris ook penningmeester was van de 'vijf waterschappen onder IJsselstein', dezelfde waarvan notaris Lapidoth 50 jaar eerder secretaris was, en dat hij lid was van 'het Provinciaal College van Toezicht op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen der Hervormde gemeenten in de provincie Utrecht'. Op het notariatskantoor is ook broer Hendrik (Arnold Margareeth) in dienst als leerling- en later candidaatnotaris. Het zal druk geweest zijn ten huize Immink in de jaren 1880 - 1890. Tot aan zijn overlijden in 1887 woont Nicolaas vader

met vrouw, dochter Hendrika en zoon Hendrik ook op het kantooradres. In 1889 verhuist Nicolaas stiefmoeder met Hendrik en Hendrika naar de Benschopperstraat en wordt het rustiger in huis. We willen de lezer niet een brief onthouden die Nicolaas aan het einde van zijn 'Ijsselsteinse tijd' aan het gemeentebestuur schrijft:

Ijsselstein, 22 februari 1893

Mijne Heeren,

De afkondiging van publicatiën van gemeentewege, evenals der notariële veilingen schijnt in deze gemeente vrijwel overbodig; het werk van den aanplakker is nutteloos, aangezien noch de hemel noch de lieve straatjeugd het wenschelijk schijnt te achten, dat de aangeplakte biljetten op de stadspoorten bevestigd blijven, daar of de regen of de straatjongens geregeld zorg dragen dat dezelve verdwijnen.

Ik geef U daarom beleefd in overweging het initiatief te willen nemen tot het doen aanbrengen van aanplakkasten aan de beide poorten, zoals dit in alle omliggende kleine gemeenten reeds gedurende langen tijd geschied is.

Hoogachtend

Uw dw. dr.

N. Immink

Het notarisambt van Nicolaas te Ijsselstein duurt 'slechts' een kleine 13 jaar. In de loop van zijn huwelijksjaren met Wilhelmine openbaart zich bij haar een oogziekte waardoor het gezichtsvermogen vermindert. De artsen adviseren dan om een woonomgeving te zoeken die hoger ligt dan Ijsselstein en waar het minder vochtig is. Deze omgeving wordt in 1893 gevonden te Deventer alwaar Nicolaas benoemd wordt tot notaris. Daar brengt Nicolaas het no-

tariaat aldaar tot grote bloei en profileert hij zich tevens met een scala van (sociale) nevenactiviteiten. In 1930 viert hij daar zijn 50-jarig notarisjubileum. Op 8 november 1937 overlijdt hij en wordt in het familiegraf te Ijsselstein begraven.

Met het vertrek van Nicolaas komt er nog geen einde aan het Imminktijdperk te Ijsselstein. Zijn broer, candidaatnotaris Hendrik (Arnold Margareeth) Immink neemt tijdelijk het notariaat waar, getuige een aankondiging in de 'Ijsselsteiner' van 7 juni 1893. Hij komt hier speciaal voor terug uit Hilligersberg na in 1891 vertrokken te zijn uit Ijsselstein. Hieruit valt af te leiden dat het vertrek van Nicolaas versneld is gekomen. Dit wordt versterkt door het feit dat als de krant bericht geeft van de benoeming te Deventer Nicolaas af vertrokken is:

..... wat er ook te doen was, op elk gebied was de heer Immink steeds vooraan, of een ijverig medewerker, er immer op bedacht om waar het kon, Ijsselstein eenigszints uit haar kwijnenden toestand op te heffen. Zoo was hij sedert jaren penningmeester van het polderbestuur, secretaris van de afdeling Landbouw en Kruidkunde, voorzitter van de Cholera-commissie 4) en president van de Ijsselsteinsche IJclub enz enz, allen betrekkingen, waarvoor moeielijk een ijverig plaatsvervanger voor te vinden zal zijn.

Nog rest ons de hoop, dat het Hare Majesteit de Koningin-Regentes behagen moge, zijn broeder, den heer H.A.M. Immink tot Notaris alhier te benoemen, dan twijfelen wij niet, of er zal veel weer vergoed worden, want Ijsselstein is in zekeren zin één geworden met de familie Immink.....'.

Hendrik wordt echter niet benoemd te Ijsselstein en de reden waarom is niet duidelijk. Als candidaatnotaris zal hij zeker aan de eisen hebben voldaan en het is zeer waar-

De ondergeteekende bericht dat zijne

lopende zaken

zullen worden AFGEHANDELD door zijnen broeder

H. A. M. IMMINK, Candidaat-Notaris te IJsselstein, en dat tot aan de benoeming van den nieuwen Notaris, daartoe zijn

vorig Kantoor geopend zal blijven van 9 — 2 uur

Alle betalingen kunnen aldaar geschieden en alle schuldvorderingen worden ingediend.

DEVENTER, 4 Juni 1893.

N. IMMINK,

schijnlijk dat hij ook gesolliciteerd heeft naar deze functie. Het heeft niet zo mogen zijn want in september 1893 komt Matthijs den Bleker met vrouw en 5 kinderen naar IJsselstein en aanvaard daarmee zijn benoeming tot IJsselsteins notaris. Hendrik Immink blijft nog 9 jaar candidaatnotaris onder den Bleker. Hij woont dan op het adres Utrechtsestraat 211 (de plek waar nu Albert Heyn is). Hendrik (hij werd Henri genoemd) heeft te Hilligersberg Maria Helena (Marie) Lieftrinck leren kennen waar hij in het najaar van 1893 mee trouwt. In 1894 wordt dochter Ida geboren.

Van Henri weten we dat hij veel respect genoot onder de IJsselsteinse bevolking in stad en achterland. Vooral onder de agrarische stand was hij geliefd, getuige de grote klandizie die hij persoonlijk onder hen genoot. Voorts weten we dat hij koortsachtig is blijven solliciteren naar een eigen notariaat hetgeen in 1902 lukt. Te Houten doet zich dan een gelegenheid voor die hij met beide handen aangrijpt. Op 10 juni vertrekt het gezin Immink naar Houten waar zij de villa 'Bel Respiro' betrekken. Daar Houten relatief dicht bij IJsselstein ligt is er goed contact gebleven tussen de Imminks en de baroniestad. Henri nam veel IJsselsteinse klandizie mee naar Houten. Het Houtense notariatskantoor verwierf te IJsselstein zoveel faam dat tot diep in de vijftiger jaren vele, vooral agrarische, transakties te Houten werden bekrachtigd. Naast candidaat-notaris was Henri lid van de IJsselsteinse gemeenteraad en regent van het Ewoudsgasthuis. De 'IJsselsteiner' bericht op 4 juni 1902 dat:

'.....den heer Immink hier algemeen geacht werd en te IJsselstein node gemist kan worden vooral als lid van den gemeenteraad zal zijn vertrek betreurd worden waarbij hij zoo meenig maal met kalme waardigheid en goed gekozen woorden, de, in meening verschillende partijen, tot elkander wist te brengen, en men een gewillig oor verleende aan zijn advies. Het ga hem en zijn Gade met hun eenig dochtertje die na weken aan weken als 't ware worstelende met den dood, thans gelukkig hersteld is voortdurend wel, in de gemeente Houten, hier in IJsselstein zal zijn naam steevast als al de Imminken in een goed aandenken blijven'.

In dezelfde krant van 7 juni 1902 bericht men over zijn afscheid van het Ewoudsgasthuis:

*afb. 17,
hiernaast.
De 20-jarige
Henri
Immink.*

*afb. 18, onder.
Henri met zijn
vrouw Marie
Lieftrinck.*

.....'Heden werden de oudjes in het Ewoudsgasthuis door den heer Immink tengevolge van zijn vertrek naar Houten getraceerd. Sedert jaren was de heer Immink regent van 't Ewoudsgasthuis, en heeft hij in de ruimste mate zijn medewerking verleend om die stichting in dien goede toestand te brengen waarin zijn thans verkeert. Vooral den aankoop van het oude huis aan de straat waar thans de mooie tuin met de sierlijke zitbanken voor in de plaats is gekomen was hoofdzakelijk zijn bedrijf, tevens was hij er altijd voor om bij elke feestelijke gelegenheid de oude lui te tracteeren en hun zooveel mogelijk te doen deelen in de algemeene feestvreugde. Zijn naam en daden zullen ook in het Ewoudsgasthuis in gezegend aandenken blijven'.

Het vertrek van Henri sluit een periode van 60 jaar af waarin twee generaties Immink een belangrijke inbreng hebben gehad in de IJsselsteinse samenleving. Henri is 69 jaar geworden en ligt ook te IJsselstein begraven.

Notaris den Bleker

Bij de burgerlijke stand te IJsselstein wordt op 18 september 1893 het gezin den Bleker ingeschreven. Vader Matthijs is dan 40 jaar en zijn vrouw Suzanna Maria Boonstapel 37 jaar. Het gezin den Bleker heeft bij aankomst te IJsselstein 5 kinderen; 4 dochters en 1 zoon. Er komen geen kinderen meer bij. Het gezin den Bleker trekt in het oude notarishuis op de hoek Kerktraat/ Utrechtsestraat. Notaris den Bleker is de eerste waarvan we enige informatie uit rechtstreekse overlevering hebben verkregen. Van 1923 tot 1928 woonde de, nu 87 jarige mevrouw J.G.A. Murk - Hartings met haar man 'in de steeg achter de notaris'. Met deze steeg wordt de huidige toegang naar de parkeerplaats 'Agterhof' bedoeld. Mevrouw Murk

afb. 19
Matthijs den
Bleker,
'... een lange
rijzige man
met een vrien-
delijk karak-
ter'.

woonde in die tijd in één van de drie piepkleine huisjes die daar stonden. Tevens waren in die steeg verschillende bedrijfsjes gevestigd. Voorts had bakker Kranenburg er zijn bakkerij en was er een heuse boer die daar zijn vee op stal had. Hij ging dagelijks met zijn koeien door de steeg om deze buiten de stad te laten weiden. De steeg doorsneed de tuin van de notaris die daarmee 'recht van overpad' verleende aan de belang-hebbenden op de Agterhof. Zo kon het nog wel eens gebeuren dat de aanwonenden de notaris tegen het 'lijf' liepen. Mevrouw Murk herinnert zich de notaris nog heel goed: een lange rijzige man met een vriendelijk karakter. De gezinnen die in die steeg woonden waren zeer arm en de huisjes waren zo klein en benepen dat men door het venster 'bij elkaar op het bord kon kijken'. Nu was er ten huize den Bleker regelmatig wat te vieren. Op verjaars- en feestdagen werd er uitvoerig gekookt waar- bij de bewoners van de steeg niet werden ver- gotten. Mevrouw Murk had het idee dat er spe- ciaal met hun rekening werd gehouden. Per gelegenheid werd één gezin uitvoerig op een goede maaltijd getrakteerd en met Kerst kre- gen alle gezinnen een mand met etenswaar. Op deze manier leerde men produkten ken- nen als tomaten en komkommers. De eerste tomatensoep die mevrouw Murk at kwam van het notarishuis af. Zij bewaard goede herinne- ringen aan de notaris. Ieder week moest de 'steeg' worden schoongeveegd hetgeen bij toerbeurt door de bewoners werd gedaan en waarbij ze door de notaris goed werden 'be- dacht'. Ook andere armlastigen dan de bewo- ners van de steeg konden een beroep doen op de vrijgevigheid van de notaris. Uit de verhalen van mevrouw Murk kunnen we afleiden dat de tuin van het notarishuis behoorlijk groot was en door de steeg in twee gedeelten werd gesne- den. De siertuin lag direkt achter het huis en de moestuin aan de andere zijde van de steeg. Deze moestuin had een diepte van ongeveer 40 meter en een breedte van zo'n 20 meter. Beide tuinen waren voorzien van een stevige schutting. Behalve als notaris komen we den Bleker ook tegen als president kerkvoogd van de hervormde kerk aan het Plantsoen, in welke hoedanigheid hij in 1916 koningin Wilhelmi- na rondleidde door de toen net gerestaureerde kerk.

In 1919 overlijdt mevrouw den Bleker. De kinderen zijn dan al de deur uit met uitzonde- ring van de jongste dochter Nelly en haar man.

afb. 20
Het prägestem-
pel van notaris
den Bleker.

Deze blijft bij haar vader op het notarishuis wonen waar in 1920 ook dochter Apolonia terugkeert. Zij is dan weduwe en heeft 1 dochtertje waarmee zij 3 jaar later weer vertrekt.

Matthijs den Bleker blijft tot op hoge leeftijd notaris in IJsselstein. Hij is 76 jaar als in 1928 het notariaat overgaat op Albert Gerrit Cool. Op 2 mei 1928 vertrekt de oud notaris, samen met zijn dochter Nelly en diens man naar Breda.

Vermeldenswaardig over den Bleker is nog dat hij zonder onderscheid van geloofsovertuiging personeel in dienst had. In de jaren '20 'dienden' twee gezusters Arendonk bij de notaris. Zij waren beide van goede rooms katholieke huize evenals broer Lambertus die op het einde van het 'den Bleker-notariaat' als klerk in dienst komt. Lambertus staat dan aan het begin van een lange loopbaan in het notariaat en is tot aan zijn overlijden in 1960 in dienst gebleven bij den Bleker's opvolger, notaris Cool.

Notaris Cool

Dat een notaris voor het leven (= tot aan zijn pensioen) benoemd wordt mag blijken uit de lange perioden dat deze in de plaats van hun benoeming werkzaam zijn. Notaris Cool vormt hier geen uitzondering op. Van 1928 tot 1961 zetelt hij te IJsselstein als notaris. Een periode die nagenoeg samenviel met de ambtstijd van burgemeester Abbink Spink. Als Albert Gerrit Cool (geboren op 8 juni 1891 te Assen) in 1928 naar IJsselstein komt is het oude notarishuis in de Kerkstraat niet meer beschikbaar. Hij trekt dan met zijn gezin in de woning bo-

ven het postkantoor aan de Utrechtsestraat en houdt kantoor op de begane grond van het postkantoor en wel aan de linkerzijde van het gebouw. Deze situatie duurt niet lang want de nieuwe notaris laat een huis bouwen op het oude kasteelterrein tegenover het St. Jozeph ziekenhuis aan het water van de 'kleine kom'. In 1930 wordt de nieuwe behuizing betrokken en traditiegetrouw houdt notaris Cool kantoor aan huis. Het huis krijgt een eigen brug over de stadsgracht zodat de toegang naar het kantoor aan het Kronenburgplantsoen kwam te liggen. Bij de bouw van het huis zal men veel puin zijn tegengekomen van de sloop van het kasteel, ge-

afb. 21
Notaris Albert
Gerrit Cool.

afb. 22
Het notaris-
huis in
1950.

tuige het feit dat notaris Cool zijn huis nog wel eens liet aanduiden als 'huis op 't puin'. Voordat notaris Cool naar IJsselstein komt is hij rond 1919 candidaatnotaris te Loenen aan de Vecht en vervolgens in 1921 te Beilen. Van 1923 tot zijn komst naar IJsselstein in 1928 is hij notaris te Andel. Het gezin Cool telt dan 5 kinderen, 3 zonen en 2 dochters. In 1931 treedt Albert Cool voor de tweede maal (na echtscheiding van zijn eerste vrouw) in het huwelijk met Clasiena Johanna Geertruida van Oosten Slingeland. Zij ontwikkelt zich als beeldend kunstenaar en van haar hand komen vele tekeningen, schilderijen en etsen waarvan verscheidene betrekking hebben op het oude en (toen) hedendaagse IJsselstein. Tijdens de mobilisatie eind jaren '30 wordt hij als reserveofficier in de rang van majoor gelegd in Badhoevedorp om aldaar met zijn bataljon de verdediging van het vliegveld Schiphol te voeren. Bekend is dat notaris Cool en zijn medewerkers tijdens de oorlog 'licht' ondergronds werk verrichtten hoewel niet bekend is wat dat precies inhield. Tijdens de oorlog is het notaris- huis een korte tijd gevorderd geweest door de Duitsers waardoor de notaris met zijn gezin tijdelijk is uitgeweken naar een huisje aan het Imminkplein. Notaris Cool hield 1 keer per week 'zitdag' in hotel 'Noord Brabant' aan het Vreeburg te Utrecht. Op die dag werden daar de transakties bekrachtigd die handelaren en boeren afsloten op de Utrechtse veemarkt. Naast notarieële zaken kon men op het notaris- kantoor ook voor verzekeringen terecht. Brand- en levensverzekeringen vormden het

belangrijkste pakket. Dit is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat tot de jaren '70 er te IJsselstein geen makelaardij bestond. De notaris was dus veelal de eerst aangewezen om de cliënte te wijzen op de noodzaak van verzekeren. Die konden dan gemakshalve direct bij hem worden afgesloten. Notaris Cool was een sportief mens. In 1942 schaatste hij de Elfstedentocht en aan de Nijmeegse Vierdaagse was hij een trouwe deelnemer. Hij behoorde daar tot de 'Gouden Kruisdragers'. Ook op sociaal terrein heeft hij veel werk verricht. Als geboren Drentenaar was hij 20 jaar voorzitter van de vereniging 'Drente' voor de afdeling Utrecht en omgeving. Voor de oorlog behoorde hij tot het viemanschap: Abbink Spaink - Cool - Haefkens- Peck, die een IJsselsteinse VVV afdeling in het leven riep onder de pretentieuze noemer van 'Stichtse Kersenstad' (zie HKY uitgave 56, pag 331 e.v.). In de laatste jaren van zijn notariaat profileerde Cool zich sterk door zijn strijd tegen de onterechte naamgeving van de 'televisiemast Lopik' die op IJsselsteins grondgebied staat. Samen met medewerkers van zijn kantoor leverde hij een ware pennestrijd met de diverse instanties om de naam van IJsselstein te verbinden met die van de televisiemast. Dit leidde zelfs tot een groot redactioneel artikel in de 'Haagse Post' van 5 november 1960 (zie hiervoor HKY uitgave 52, pag. 272 e.v.).

Op 1 juli 1961 stopt notaris Cool ermee. Bij 'Koninklijk Besluit' van 24 oktober 1960 wordt hem eervol ontslag verleend. Hij is dan 70 jaar. In de zeventiger jaren heeft de heer Cool een stimulerende bijdrage geleverd aan de oprichting van de Historische Kring. In de eerste HKY uitgave is een, door hem geschreven artikel, over de toren van de NH kerk ('de gemeentetoren van IJsselstein, een wonder in baksteen'), afgedrukt. De oud-notaris is ook na het overlijden van zijn vrouw in IJsselstein op het bekende adres blijven wonen tot 1982. De laatste maanden van zijn leven brengt hij door in huize Mariënstein.

IJsselstein en het notariaat

Er mag geen twijfel over bestaan dat vanaf de eerste notaris in 1811 tot na de tweede wereldoorlog de notarissen tot de bovenlaag van IJsselsteinse bevolking hebben behoord. Door de kontakten die zij hadden met de bestuurders van de stad en de veelal talrijke sociale nevenfuncties die zij bekleedden is de notaris ge-

worden tot een vertrouwensman voor burger en plaatselijke overheid, waarbij inzicht en oordeel van de notaris vaak van doorslaggevend belang waren. Vooral in de gesloten gemeenschap die IJsselstein tot de tweede wereldoorlog vormde heeft de notaris een belangrijke achtergrondfunctie gehad. Hij was de enige onpartijdige juridische vraagbaak voor de burger, ondanks de afstand die er vaak tot de minder goedgevoelde klasse bestond. Dit gold des te meer voor IJsselstein gezien het ontbreken tot 1811 van een eigen notariaat. Voor die tijd was men afhankelijk van het plaatselijk gerecht of de geestelijke stand. Voor zaken van huur, pacht en koop van onroerend goed, alsmede de uitvoering van wilsbeschikkingen kon men niet anders dan daar terecht of men moest buiten de baronie een notaris zoeken. Daarbij was men vaak op Utrecht of Montfoort aangewezen. Vooral bij het opmaken van testamenten zal dit problemen hebben opgeleverd. Opkomende ziekten en bevallingen brachten het uur van de waarheid vaak heel dichtbij. Ter elfder ure (vaak was het 5 voor 12) moest er dan een testament gemaakt worden waarbij voor de betreffenden vaak grote financiële belangen op het spel stonden. Vooral epidemieën waren hierin berucht en gevreesd. Zo kon het in de 16- en 17- eeuw nog wel eens gebeuren dat een stervende voor zijn woning werd gelegd om daar ten overstaan van een schepen of geestelijke orde op zaken te stellen. Bij zware epidemieën mocht zelfs dat niet meer en bracht men de stervende in de nabijheid van het stadhuis zodat vanuit het venster de zaken konden worden geregeld.

De verwevenheid van bestuursfuncties te IJsselstein in de achttiende eeuw gevoegd bij gecompliceerde familielijnen verengde het plaatselijke bestuur tot een kleine groep van elite en geestelijkheid die in alles de lakens uitdeelde. Dit zal ertoe bijgedragen hebben dat nog wel bij belangrijke transakties die enige tijd duldten de wijk naar de omliggende gemeenten werd genomen. Te IJsselstein heeft men deze situatie lang kunnen laten voortduren. Zelfs na 1795, weigerde het gemeentebestuur een notaris toe te laten ⁵⁾. Tot 1811 kon men voor notarieële zaken bij de secretaris van het gemeentebestuur terecht; deze Hermanus ter Bruggen zal zeker betrokken zijn geweest bij de besluitvorming rond het niet toelaten van een notaris in 1798. Met het verdwijnen van de oude machtsstructuren bij de inlijving

in het franse keizerrijk en de invoering van de Vétosewet kwam hier enigszins verandering in. De komst van notaris Lapidoth markeerde de overgang naar een nieuwe IJsselsteinse gezagsstructuur. We vinden dan nog wel representanten van de oude garde in het stadsbestuur. Genoemde Hermanus ter Bruggen wordt in 1811 burgemeester in welke hoedanigheid we hem ook nog wel eens bij notarieële zaken tegenkomen en ook notaris Lapidoth neemt ambtshalve een nevenfunctie aan, en wel die van gemeentesecretaris! We kunnen hier echter wel terecht van een overgangstijd spreken want in Lapidoth zien we al het beeld van de notaris opkomen zoals zich die in de tweede helft van de vorige eeuw op sociaal terrein ontwikkelde. Hierbij moet speciaal worden gedacht aan het initiatief van Lapidoth om in zijn ambtsperiode even buiten de IJsselpoort aan de overzijde van de Hollandse IJssel een hoepmakerij te laten bouwen teneinde de werkgelegenheid in die, voor IJsselstein opkomende, bedrijfstak te stimuleren. Met Lapidoth komt er in ieder geval een professioneel notariaat te IJsselstein met een eigen archief waarmee de onafhankelijkheid van het notariaat wordt bevestigd. Met de komst van H.D.G.A. Immink, en zijn opvolgers naar IJsselstein, wordt het beeld van de IJsselsteinse notaris een stuk duidelijker. Godvrezende, gezagsgetrouwe uitvoerders van de wet die boven partijen staan en in staat bleken financieel onafhankelijk te zijn. Zij manifesteerden zich op een breed sociaal terrein waar, in de praktijk, weinig ruchtbaarheid aan werd gegeven. Het kan niet ontkend worden dat de zakelijke belangen van de notaris tot aan 1940 bij de goedgeburgerij lagen. Voor IJsselstein was dit wellicht voor het belangrijkste deel bij de boerenstand. In de aankondigingen zien we aan-

afb. 23

De, door notaris Lapidoth gebouwde, hoepmakerij.

afb. 24
Houtgravure
van een open-
bare houtverko-
ping door
F. Carl Sierig,
voorkomende
in
Hildebrand's
'Camera
Obscura' uit
1884.

vankelijk veel openbare verkopeningen van huizen in de binnenstad en inboedels, waarna - in de tweede helft van de vorige eeuw - dit beeld wordt aangevuld met verkopeningen van veldgewassen, bomen, dieren etc. Vanaf het einde van de vorige eeuw komt daar het verpachten van griendgewassen en kersenboomgaarden bij en in de eerste helft van deze eeuw worden de boelhuizen fameus. Naast deze publieke taken treffen we de notaris bij zaken die binnen de rust van het kantoor voorkomen en waarom heen een notarieel apparaat met personeel draait. In een voordracht van Mr. M.L. van Goudoever in 1898, gehouden bij de aanvang van zijn cursus als privaatchocent aan de Rijks-Universiteit te Utrecht, wordt de notaris in de praktijk beschreven als de 'vredesman van partijen':

'Men vertelt de notaris wat men wenst in een akte geregeld te zien en laat daarna de redactie aan de notaris over. Hij dient daarbij van advies over de meest uiteenlopende zaken. Als buiten en boven partijen staande wordt een verdeling van een nalatenschap aan hem overgelaten. Wanneer men zijn huis wil verkopen, draagt men de veiling op aan de notaris, die de hele veiling voorbereidt, publiceert en annonceert, voor het lokaal en de afslager zorgt en de koopprijs ontvangt. Hij brengt de geldnemer en de geldgever bij elkaar, hij bezorgt de eerste geld op hypotheek en verschafte de tweede een solide belegging, hij treedt op als borg bij openbare verkopeningen

van roerend goed, waar hij de verkoper de volle opbrengst garandeert, ook al betalen de kopers niet. Hij treedt op als kassier bij het incasseren van pachten en renten en als bankier bij het in deposito nemen van geld of effecten van zijn cliënten. Op het platteland is het de gewoonte om, wanneer men wat geld te beleggen heeft, dit niet naar een bankier, die dikwijls in deze plaats zelf ook niet te vinden is, maar naar de notaris, de persoon die het algemeen vertrouwen geniet, te brengen; men ontvangt daarvoor dan een billijke rente en kan het geld weer terugkrijgen wanneer men dat nodig heeft'.

Naast deze opsomming van taken kunnen we uit deze omschrijving ook voorzichtig de opkomst van de boerenleenbanken en de makelaardij verklaren. Keren we terug naar de IJsselsteinse notarissen dan springen vanaf 1900 twee zaken in het oog: de boelhuizen en de jaarlijks terugkerende kersenverkopeningen. Zaken die in belangrijke mate hebben bijgedragen aan een specifiek deel van het cultuurhistorisch beeld in de eerste helft van deze eeuw. We willen hier beide fenomenen nader toelichten.

Boelhuis

Wanneer een boer met zijn bedrijf stopte, hetgeen nog wel eens gebeurde indien er geen opvolging binnen de familie was, werd meestal besloten om het vee en de boedel nodig voor het boerenbedrijf in het openbaar te verkopen.

Bleef hij niet op de boerderij wonen dan werd de 'hofstee' met land onderhands verkocht. De openbare verkoping van have en goed werd 'boelhuis' genoemd. De dag van de publieke veiling werd in de direkte streek van de verkoop tot officieuze feestdag verklaard en bracht daardoor heel wat volk op de been.

Het boelhuis stond onder leiding van de notaris. Middels aanplakbiljetten was de streek op de hoogte gebracht van de belangrijkste te veilen stukken en veewaar. Veelal had de dag van het boelhuis een kermisachtig karakter. De door het notarishuis zorgvuldig geïnventari-

seerde boedel lag en stond keurig schoongereed voor bezichtiging van de kopers. Veel kijkers en kopers: huurknechten, boerenzoons, daggelders, boeren in ruste, uitdragers, veekooplui, boerende boeren en de meisjes uit de streek. Op de kijkdag voorafgaand aan het boelhuis hadden al veel kopers hun keuze bepaald zodat het op de dag zelf vaak om het spel en het vermaak ging. De dichtsbijzijnde kroegbaas was ook vertegenwoordigd met een mobiele tapkast zodat de stemming er 's morgens al bijtijds kon inzitten.

Een speciaal boelhuisvermaak was het

OPENBARE VERKOPING VAN **KERSEN**

onder IJsselstein, Vreeswijk, Linschoten en Willemskop

Notaris A. G. Cool te IJsselstein

zal aldaar in hotel „Ridder St. Joris" op donderdag 7 juni 1956,
11 uur v.m. publiek verkopen:

ONDER IJSELSTEIN

Voor de heren J. A. de Gier & J. Blom

1. De kersen uit de boomgaard genaamd Blomhof I, aan de IJsseldijk, groot plm. 1.25 h.a. 's Zondags gesloten.
2. De kersen van de bomen die staan in de boomgaard genaamd Blomhof II, naast het vorige perceel, groot plm. 1.50 h.a. 's Zondags gesloten.
De kersen van de kersenbomen in de tuin worden niet mee verkocht.

Voor de heer A. J. van Amerongen

- A. De kersen uit de boomgaard aan de Utrechtseweg.
- B. De kersen uit de jonge boomgaard naast het vorige perceel. Te plukken met de trap.

Voor de heer A. G. van Schaik

- De kersen uit de boomgaard groot plm. 72 a. aan de Zwartedijk tegenover de heer Stehouwer.
Uitbedongen één getekende boom.

Voor de heer A. W. Kromwijk

1. De kersen uit de boomgaard achter de appelboomgaard nabij de Meernhoef.
2. De vroege Duitse kersen uit de struikboomgaard aan de IJsseldijk tegenover de heer H. van Vliet.

Voor de heer C. A. Vlooswijk

- De kersen uit de jonge boomgaard groot plm. 2 h.a. op Achthoven aan de Nieuwe Zandweg achter de appelboomgaard.

Voor de Fruitkwekerij Rolan C. V.

- De kersen uit de boomgaard groot plm. 3 h.a. aan de Prov.weg nabij de Zwartedijk.

Voor de heer R. van der Paauw

- De kersen uit de boomgaard langs Eiteren naast het Armenland. 's Zondags voor het publiek gesloten.

ONDER VREESWIJK

Voor de heer Jhr. Mr. L. E. de Geer van Oudegein

- De kersen uit de boomgaard aan de Achterdijk nabij de Geinbrug groot plm. 1.50 h.a.

ONDER LINSCHOTEN

Voor de heer J. J. Lekkerkerker

- De kersen uit de boomgaard groot plm. 3 h.a. aan de Achthovensdijk op Mastwijk.
Uitbedongen getekende bomen.

ONDER WILLEMSKOP

Voor de heer W. H. Lekkerkerker

- De kersen uit de boomgaard groot plm. 1 h.a. De boomgaard is 's zondags gesloten.

Kopers moeten betalen 20 pct contant in mindering der kooppenningen en de rest uiterlijk 15 augustus a.s. Kopers moeten stellen twee bekende, goedge en getruide borgen, die zelf ter verkoping tegenwoordig zijn; hierop wordt geen uitzondering gemaakt. Achterstallige betalers worden niet als kopers toegelaten, evenmin kopers zonder de vereiste erkenning, welke ter verkoping moet worden getoond.

Het verdient voor kopers aanbeveling zich vóór de dag der verkoping met de notaris te verstaan.

afb. 25

Aankondigings-
biljet van een
kersenverko-
ping.

afb. 26 'koekslaan'. Een 'koekslager' kwam met zijn houten 'koekblok', een gladde slagknuppel en dikke taai taai koeken. Bedoeling was om met de slagknuppel in één zuivere slag de koek op het blok doormidden te slaan. Deze kon daarna genuttigd worden. Het koekslaan was de manier voor de boeren om op elkaar indruk te maken zodat het spel intensief werd beoefend. Dit alles tot vermaak van het publiek en de koekslager, die hier een niet onaanzienlijke bijverdienste uit peurde.

Afhankelijk van de omvang van have en goed kon het boelhuis een hele dag in beslag nemen. Het systeem van veilen bestond uit 'opbod en afslag' waarbij de 'afslager' een heel belangrijke rol speelde. Deze afslager stond in (tijdelijke) dienst van de notaris en zijn taak bestond er uit om de waar aan te prijzen en bij het 'opbieden' de bidders zo tegen elkaar uit spelen dat het hoogst mogelijke werd geboden. Hierbij werd de jolijt niet geschuwd: '.....wie biedt er honderd daalders veur die beste planken en palen? Acht gulden hem ik daar 'an bod, negen gebojen, tien gebojen, tien en een half, elf gebojen....!' 'D'r bennen maar tien gebojen, Klaas!' 'Hou' de muil! 't Elfde gebod dat luidt: Gij zult op boelhuizen goed hoog biejen, opdat het u welga.....'.⁶⁾

Bij de grotere stukken volgde na het opbieden het 'afslaan' of 'afmijnen'; de afslager nam een bedrag fors boven het hoogste bod en telde

daarvandaan op welluidende toon terug. Indien nu een koper 'mijn' riep was hij koper van het betreffende goed voor het bedrag waarbij de afslager was blijven steken. Over dat bedrag moest dan door de koper een percentage 'strijkgeld' worden afgestaan aan de hoogste bieder van het opbieden. Op die manier was het mogelijk om zonder iets te kopen aan een boelhuis geld over te houden. Werde er echter niet 'afgemijnd' dan werd de bieder automatisch koper en stond hem niets anders te doen dan de betalingsverplichting na te komen. Hij hield het dan 'aan zijn broek'. Alles kontant. Dit alles stond onder de minzame leiding van de notaris die toezag op een ordelijk voor de administratie ondersteund werd door een 'klerk'. De financiële afwikkeling verliep verder via het notarishuis met inhouding van de gebruikelijke percentages.

Kersenverkoping

Vooral notaris Cool beleefde veel plezier aan de 'kersenverkopen'. De talrijke kersenboomgaarden die IJsselstein voor en na de oorlog telde waren veelal in eigendom van boeren en landeigenaars die niet zelf de exploitatie van de boomgaard in handen namen. Daarvoor werd meestal de te verwachten kersen oogst 'op het hout' (dit is aan de boom) in het openbaar verkocht. De verkoping vond plaats in eerste week van juni, vlak vóór het rijpen van de kersen zodat potentiële kopers een goed inzicht konden krijgen in de te verwachten oogst. Op de verkoping werden al de ingebrachte boomgaarden uit de regio per perceel aangeboden. Het systeem van verkopen was net als bij het 'boelhuis' bij 'opbod en afslag'. Voor IJsselstein vonden de verkopen plaats in 'de Ridder St Joris' aan de Plaats of in 'de Strik' aan de Poortdijk. Voor de kopers stond veel op het spel. Wat doen de prijzen, wordt het goede of slechte oogst (vooral hagel was berucht) en zal de verkoop goed lopen. De eigenaren hadden vooraf de minimumverkoopprijs voor hun perceel kersen bij de notaris ingebracht waarna het spel van opbieden en afmijnen kon, compleet met afslager, beginnen.

Ook dit hele gebeuren stond onder leiding van de notaris die samen met de afslager en klerk de gang van zaken rond de verkoping regelde en afwikkelde⁷⁾.

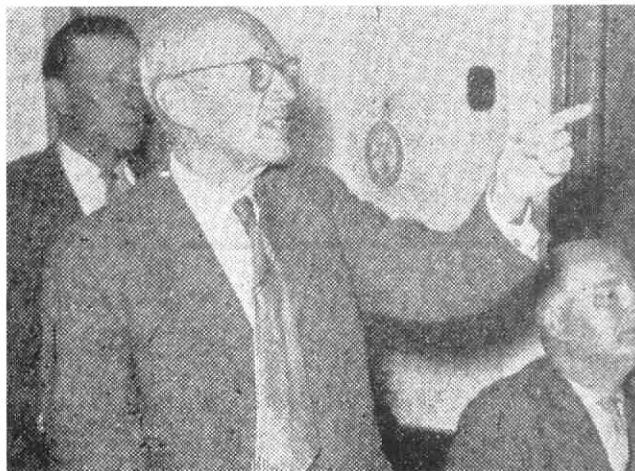
De publieke kant van het werk van de notaris is in de loop van de afgelopen decennia

sterk veranderd. Het naar buiten treden op veilingen e.d. is verminderd en de notaris als beheerder van vermogens, hypotheekverstrekker, verzorger van tijdelijke financieringen, borg voor kopers op veilingen is verdwenen. Door de komst van gespecialiseerde instituten als spaar- en hypotheekbanken, de makelaardij en het verzekeringswezen zijn deze aspecten in het werk van de notaris in het algemeen opgeschoven naar de zijde van advisering. Voor IJsselstein komt hierbij dat door de stadsuitbreidingen vanaf de zestiger jaren het onroerend goed aandeel (transport- en hypotheekakten) sterk is gestegen. Door de verbeterde vermogenspositie van de bevolking is het percentage testamenten sterk gestegen en ook het bedrijfsleven alsmede stichtingen en verenigingen hebben het notariaat veel werk gebracht. Bovendien is met de opkomst van de verzorgingsstaat de sociale (neven)rol van de notaris veranderd. Wat door de tijd gebleven is, en de generaties IJsselsteinse notarissen aan elkaar verbindt, is de unieke positie van aktenmaker, juridisch adviseur en vertrouwenspersoon.

Dit artikel kan niet beter beeindigd worden dan met de ontmoeting van Sjef en Jochem met de notaris van IJsselstein als zij op hun zwerverstocht de baroniestad naderen. Door welke notaris Herman de Man geïnspireerd is geraakt is niet duidelijk. Zeker is dat dit kostelijk verhaal bijdraagt aan het beeld van de notaris 'van de oude stempel' die in onze regio praktijk heeft gehad.

HET WANKEL BEZIT

.....En de oude meneer Notaris van IJsselstein, die puur voor zijn liefhebberij een bessentuin bezit op't einde van de Paardelaan, en daarin een koel omwingerd zomerhuisje heeft staan, weet in volle gelatenheid, dat hij zich zelfs dáár niet mag te verbergen voor de twee stoere wandelbomen. Ze staan al weer voor hem, deemoedig handen ophoudend, juist als veertien dagen gelee. En de oude meneer Notaris leunt op z'n slangenhouten stokje en hoort trouw hun prevelement aan, evene rustig als veertien dagen gelee. De oude meneer Notaris draagt een luster jasje met slippen en op zijn dun wit haar een kalotje. Deftig. Hij heeft een ringelbaardje, als dominees uit grootvader zijn tijd. Een ouderwets man. Een meneer, die de mensen kent, in hun hemd en doodsnood. Een die niet aan hun smoesjes gelooft, maar veul van de mensen

houdt. Een toch een kwispelturig iemand naar't oordeel Jochem. Want er mag een jaar-voorbij gaan, zonder dat de oude meneer Notaris aanspraak vraagt, bij 't geven zijn twee vierduiten - ineens komt er beweging in zijn gestalte, in z'n stokje, in z'n scherpe oogjes. Dan spreekt de oude meneer Notaris zijn twee getrouwe bedelgasten toe en noodt ze tot luisteren.

Heden heeft de oude meneer Notaris reden gevonden, ze te noden tot luisteren. Hij heeft zeker met een boer een dispuut gehad. Sommige boeren oftewel *landbouwers* zo ze heten in meneer Notaris z'n taal, kunnen bar menselijk zwaar-op-de-hands disputeren. Vooral als 't over de Bijbel gaat of over de financiën. 'maar ook de stadse kuren van de hedendaagse jeugd is een boeiend onderwerp. En als de Notaris met een van de *landbouwers* in een dispuut is geraakt over z'n declaratie na

afb. 27 en 28
Notaris Cool leidt een kersenverkoop en de 'kersenbazen' wachten gespannen af.

een boedeldeling of een hyphotheekaffaire dan kan het gesprek heer melancholisch worden. Als meneer Notaris niet zo goed onthouden kon en niet heel precies van iedereen hieromtrent wist hoe zwaar ze wogen, zou hij vaak tot tranen bewogen zijn om de jammerklachten na een declaratie. Maar hij is dáár hard in geworden; een man van de wereld, zonder zulksoort kinderachtigheid, bewarend zijn medeleven voor waar de ware rampspoed insloeg.

Hij staat daar op z'n eigen popperig erf, als een landjonker in 't klein. Z'n zomerhuisje is dan ook krek een kasteel, maar dan in 't nietige. Er is een vijvertje waar waterlelies uit Egypte in gaan groeien; de donkere roodgerande blaren liggen al op het water. Maar 't vijvertje is zó nietig, als er een zwaan zich in neer laat, zal het overlopen. Al deze zaken eigendom van meneer de Notaris. En hij zegt:

'Mannen, ik sta hier op m'n eigen grond. Honderd maal honderd bunders heb ik verkocht, maar één kwart bunder is van m'n eigen.'

'En ik heb niks, meneer de Notaris, maar ik hoef d'r dan ook geen belasting voor op te brengen.'

'Met jou is weer geen verstandig woord te praten, Jochem. En nooit geweest ook. Dat is jammer. Want ik had eens wat van jou willen weten, van jou en je maat.'

'Máár meneer de Notaris! U, een man, zo wijs en zo geleterd. Een man zo geleerd als een boek. Die wou van óns soort mannen wat te weten komen?'

'Jochem, er is nog veel wat ik niet weet en jij wel.'

'Jaat. Bij exempel, hoe of een mens zich voelt als een bijterige hofhond op hem losgelaten wordt.'

'Och... dat is mij óók wel eens overkomen in m'n praktijk. Dat bedoel ik niet. Zijn jullie verschoppelingen, we zijn dat allemaal tot op zekere hoogte.'

'Zo om en nabij de hoogte na een fles goeie wijn, wou u.e. bedoelen? Op die hoogte maggen ze mijn vandaag de dag óók verschoppen! Nee, meneer de Notaris; zó beroerd kan u.e. 't nooit hebben, of wij zijn er naakter aan toe. Wij zijn, zogezegd, zo naakt als een nakende neet. Wij hebben niks. Geen grond, geen huis, geen bomen, geen meubels...'

'Geen vrouw en kinderen,' viel Chef in.

'Geen vrouw en kinderen ons tot last; wij zijn, zogezeid nog maagden en we zijn 'zu ha-

ben', zoals schele Heinz op 't logement zegt. We zijn vrije mannen! Maar Chef loopt met trouwplannen rond, allenig... hij heit geen wijf op 't oog. Wij hebben niks, maar heel de wereld is van ons... om op nte lopen.'

'Jochem, luister nu eens goed en hou op met die dwaze taal. Ik geloof tóch, dat er iets is, dat jij wél en ik niet weet. Heb jij wel eens nagedacht over het bezit?'

'Het bezit, u.e. Nee! Nooit! Nooit van z'n leven; 'k zal hier doodvallen!'

'Zo. Dus jij weet ook niet, of de grond waar wij hier nu op staan, en die ik gekocht en betaald heb, en die op mij per notariële acte is overgeschreven en die ik aanvaard heb... of die grond nu werkelijk van mij is.'

'Waarom meneer? Willen ze u.e. een proces aandoen?'

'Och neen, man. Alles is regelmatig verlopen indertijd, volgens de voorwaarden ter verkoop. Vroeger is deze grond geweest van Rinus Stravers, die 't perceel geërfd heeft van z'n schoonvader, Gerardus van den Pavoort.'

'Ik zou zo zeggen meneer, dat als u.e. de grond eerlijk gekocht en eerlijk betaald heit, dan is de grond van u.e. Waar Chef?'

'Wou meneer soms vragen,' opperde Chef, 'van wie had die zekere Van den Pavoort de grond en van wie die weer, en toen, en nog wijer terug?'

'Van z'n vaar, da's nogal wiedes!' stoof Jochem op. 'En die weer van z'n vaar of zo.'

'Neen Jochem, laten we daaraan eens vasthouden... van wie was de grond het eerst? Men mag immers alleen kopen van de rechtmatige eigenaar. En wie is eigenlijk rechtmatig eigenaar? Ik ben niet zo kinderachtig om te vragen, wie 't alleréérst het eigendom over deze grond heeft vastgesteld ten bate van zichzelf. Dat is een niet meer achterhaalbare affaire; een duistere zaak uit een duistere tijd. Maar is het eigenlijk wel rechtvaardig, dat ik, voor wat lapen papier en wat schrijven goud kan doen verklaren: deze grond is nu mijn bezit? - Waarom eigenlijk niet jouw bezit?'

'Jaat, dát vraag ik me daar nou ook af. Waarom niet mijn bezit. U.e. hoeft maar hard weg te lopen en te roepen dat het allemaal van Jochem is en Jochem zal niet 'nee' zeggen, meneer.'

'En is 't dán rechtmatig jouw bezit? Is grond voor wat geld, of geschonke, eigenlijk wel ooit rechtmatig? Moet niet hij de grond bezitten, die de grond voor het onderhoud van zijn ge-

zin behoeft? Is eigenlijk de grond niet van de bewerker?’

‘Dat moet u.e. eens aan meneer de Baron van ‘t grote huis gaan vragen.’ ‘Ja... dát weet ik. Ik wet precies, wat hij antwoorden zou. Dat liedje ken ik uit mijn hoofd. Maar je moet aan de kruidenier niet vragen, wat hij denkt van te licht gewicht. De Baron heeft er belang bij, te denkenzo hij denkt. En jullie niet. Jullie zijn vrij van bezit, en jullie hebben je misschien nooit ernstig voorgesteld, ooit grond te bezitten, nietwaar?’

‘Nooit!’ beaamde Chef hardgrondig.

‘Nu, dan moeten jullie wel een ongerept en zuiver oordeel hebben over ‘t wezen van grondbezit. Als ik toch niet gans en al rechtvaardig deze grond bezit, dan is er geen *feitelijk* bezit, al zegt de Wet van wel.’

‘En de wet is de wet, want... het is de wet,’ spotte Jochem.

‘Er is ten slotte maar één wet die wezenlijk bindt. De wet der waarheid, mannen. Al het andere is tijdelijk maatwerk van mensen, om baat en bevestiging van conventies. Weten jullie nu echt niet te zeggen, of ik rechtmatig deze grond bezit, dus in wezen bezit? Of is alles maar schijn, een droom?’

‘Meneer de Notaris... ik zeg maar zo, ik weet het niet,’ vond Jochem en hij zette een bar diepzinnig gezicht op.

‘Ik heb er wijders weinig jeuk van, of u.e. de grond bezit of een ander. Want het is altijd een ander, en nooit is het ondergetekende, uw die-naar zélf. Zomin een vlooi z’n eigen kopzorgen maakt over wat een koetspaard aanbelangt, zomin kan ‘t mijn wat duvelen, of u.e. of Rien Stravers z’n eigen op de borst timmert en zegt... mensen let op, dit is *mijn* grond! U.e. moest zulksoort zaken maar eens vragen gaan bij schepsels Gods, die d’r eigen over zoiets zorgen maken.’

‘Met jou kom je niet wijder. En jij, Chef?’

‘Ikke?’ Chef schrok. En hij keek zódanig onnozél naar meneer de Notaris, dat die met z’n voet kwaadaardig stampte op de grond, *zijn* grond. En ‘t slangenhouten stokje deed lelijk dreigend in Chef zijn richting. Maar och, och; eer Chef dáár bang van wier. Zes zulke meneertjes die met vragenboekjes rondlopen over het bezit en twaalf zulke deftige stokjes en dan nog zou de zware Chef ze hebben kunnen verslaan met eens zwaar te asemen. Nee, meneer... ik weet wel wat u.e. daar zee; wor’ maar niet nijdig. U.e. wou weten, of dat het

mag, te zeggen: dit en dat is van mijn! Nou, en als een mens eerst dan eens goed nadenkt, daarover, aler te antwoorden, dan wordt u.e. kwaad.’

‘Kom, zeg dan eens op?’

‘Er is geen bezit!’

‘Wat?’

‘Er is allenig maar verlangen naar bezit. Als ik hiet lang naar dat zomerhuisje staan te kijken, dan gaan ik denken: ik wou dat ik in meneer de Notaris z’n schoenen stond en dat allemaal bezat. En u.e., die ‘t alles bezit, weet eigens niet meer, of bezit wel bezit is.’

‘Ja, ja.’

‘Zou u.e. nog niet ereis willen, dat u nog hoopte de tuin ooit te kunnen kopen? Was dat verlangen niet aangenamer om te dragen, dan de last van het bezitten en de akeligheid van ‘t voorbij zijn van al dat plezierige verlangen? Weet u.e., hoe ik weet, dat er allenig maar echt verlangen bestaat, en niks dan onecht bekomen? We liepen op een keer langs de Giessen en ‘t was warm. Aan de overkant van ‘t water, daar waren bomen en was de lommer. Toen zijn we naar de overkant gegaan, omdat het geluk aan de overzij lei. Maar aan de overzij gekomen, daar keken wij op de dijk die we juist verlaten hadden. En die dijk lei daar zo aangenaam in onze ogen...’

‘Onze Chef houdt namelijk van de natuur, meneer de Notaris, hij heit iets overgehouden uit de kinderstuipies.’

‘Hou jij je mond nou maar,’ vond de Notaris gram en hij moedigde Chef aan, met zijn stokje. En Chef zegde wijders: ‘t geluk lei altijd aan de overzij. Niemand is zo gelukkig, als hij, die nog wat wensen kan. Daarom zal bezit zo een schrikkelijke last zijn; ik vat dat best, meneer de Notaris. ‘t Is mijn geen niefs. Laten de mensen daarom maar allegaar grijpen naar het bezit, ‘t helpt toch niks. Alles wat je bekommt, verlies je op ‘t eigenste ogenblik. Het valt uit je verlangen weg naar de dieperik.’

‘De diepte van ‘t niet zeker weten, of bezit nu eigenlijk wel bezit is, zo bedoel je het immers?’

‘Dat konden de mensen anders tevoren wel overleggen,’ vond Jochem, ‘ten tijde dat ze nog verlangen naar ‘t bezit.’

‘t Verlangend hart dat overleitet niet,’ weerlegde Chef, ‘maar wat een mens bereikt, dat verliest hij uit zijn verlangen. Dát weet ik zeker.’

‘Maar dat is eigenlijk geen antwoord op

mijn vraag, Chef. Is het wel naar 't ware recht tussen de mensen onderling, dat we grond bezitten, of goed. En dat alles aanschaffen voor dood geld? Geld dat we bekomen hebben, door ervaring, handel, schenking, ambt of arbeid! Bezit uit erving en inkomsten uit eigen arbeid, zijn namelijk niet helemaal eender. Mag dat nu allemaal wel, zoals het gaat? Of hebben wij tezamen die wél bezitten, een wet gemaakt, die op een valse grondslag rust?

'Maar meneer de Notaris, dat is zo'n geleerde vraag. En wij zijn toch maar bedelmannen.'

'Maar toch mensen. En dit is een vraag, die alle mensen aanbelangt. De wet is gemaakt, ter eerbiediging van het bezit, door bezitters van bezit. Maar jij en Jochem ook, jullie die *niet* bezitten, zijn voor mij getuigen van de overzij. Wat zegt de overzij? Of het bezit al dan niet meer bestaat bij beëindiging van het verlangen, is niet in vraag; al stem ik toe dat het een gedachte is, waard om te overwegen. Toe Chef, zeg jij eens op... is bezit op iedere titel der wet, naar mensheidsrecht gemeten, rechtvaardig?'

Waarop Chef peinzend wedersprak: 'Eerst nog even nadenken. Je koopt een stuk grond. Niet ik of Jochem, want wij speulen in de wereld maar mee voor spek en bonen. Voor ons soort mannen is geen Wet. Wij zijn zo gezegd op zij geschoven. Maar een andere arme donder koopt een stuk grond. Van overgespaarde uitgestuiverde centjes. En van die dag af is de grond van die arme donder., Is dat naar recht? Ja, dat is naar recht.'

'En, Chef, als iemand de grond koopt van geërfd geld of speculatiegeld? Of uit hoge inkomsten, verbonden aan een hoog ambt dat bijkans geen arbeid vordert? Hij koopt dan de grond en de armere (die ook kopen wou) kan er niet toe reiken,' voerde meneer de Notaris aan.

't Kopen zou ik zo zeggen, meneer de Notaris, 't kopen is al z'n leven naar recht. Maar 't hebben van geld, niet van arbeid uitgestuiverd... dát weet ik nog zo ree niet. Dat hadden we eens aan de meneer van 't gerecht moeten vragen.'

'Als het bezitten van het geld reeds onregelmatig kan zijn, dan is de daarop volgende koop het in wezen ook. Want dan betaal je het met onregelmatig bekomen geld, en is het daaropvolgend bezit óók onregelmatig.'

'Alleen gelduit arbeid, meneer de Notaris, zou ik zeggen...'

'En uit schenkingen,' viel Jochem in. 'Want anders waren wij samen, ik en Chef, dieven zo-

lang als we samenzweren en onze hand ophouden.'

Hierop zei Chef: 'en als dat niet naar recht is, Jochem, dan is dat niet naar recht. Of 't jou betreft, mijn, of een ander. Alleen wou ik nog zeggen daarvan: wij nemen niet, maar wij vragen. Werken doen wij niet, alleen maar lopen.'

'Is lopen dan geen werken?'

'Werken is, zich en anderen ten nutte zijn, Jochem,' kwam de Notaris er tussen.

'Wij zijn nuttig zat. Wij zijn het, die de mensen barmhartig leren zijn.'

Doch Chef zette zijn prevelement voort; ongestoord. 'Ik maak dus onderscheid tussen vragen en nemen. Nemen mag niet; vragen mag wel. Wat wij alzo hebben bekomen, dat hebben wij *zowat* naar recht. Maar wie geld heeft uit arbeid, heeft er *meer* recht op. En wie geld heeft, niet uit arbeid en ook niet uit de barmhartigheid der mensheid, meneer de Notaris, die heit *minder* recht erop. En als 't uit slechtheid voorkomt (je werkvolk niet betalen naar de eis, of te hoge brieven uitschrijven), dan heb je helemaal geen recht, als 'k het zo mag zeggen.'

'Meneer de Notaris, en ik zeg... veul recht, weinig recht, haast geen recht, heel geen recht, onrecht en stinkend onrecht, dat zijn zaken die niet tellen in 't hebben van geld. Er bestaat allenig maar macht! Ik ben sterker dan u.e.; wel zes keer zo sterk met permissie. Als d'r geen dienders bestonden met sabels en schiettuig, dan had ik u.e.'s bezit en dan kon u.e. langs de huizen dalven, om een cent voor een arme man, bij de barmhartige mensen. Macht, meneer de Notaris, niks dan macht! Dat heit niks te maken met het verlangen of zo.

Onze Chef loopt te ielen in z'n vrije tijd. Dat wil nou al dertig jaren lang een eigen wijf hebben, zo maar bezitten...'

'Wil jij trouwen Chef en nu nog?...'

'Ja en kinderen, meneer de Notaris. En vooral kinderen, waar Chef? Nou zou je zo zeggen; je hebt vrouw en kinderen, zolang je 'r naar verlangt en als je ze hebt, dan heb je ze niet meer. Waar Chef? Waar meneer? Zo heeft onze Chef het uitgeleid. Nou en dan zeg ik weer: Chef heit geen vrouw en kinderen, hij verlangt allenig maar, *dús* most Chef tevree zijn, bar tevree en stilletjes vrijen met z'n wijfie, dar ie heeft, omdat ie heur niet heeft. Maar wat doet de onnozele hals: instee dat hem nou tevree is met wat ie heeft, omdat hij ernaar verlangt, loopt ie mijn (z'n ouwe maat) sedert der-

tig jaar de kop ziek te klagen over de miserie van zijn bestaan. Zo zie je, meneer de Notaris, d'r loopt geen groter leugenbeest op twee poten rond dan onze Chef. En geen groter halskop ook. Want wie maakt z'n eigen nou dik en dun over bezit en over 't lieve verlangen, als hij niks bezit en te oud raakt, om te bekommen wat of hem verlangt? Wat zou er gebeuren, als Chef vandaag de dag een wijf bekam? De onnozelaar. Hij zou nog niet weten, of hij heur goed rechtstandig vast hieuw, of 't onderste boven. Vrijen is maar een lomp boerenkunstje, zeggen ze wel, maar zelfs daarvan moet een mens verstand hebben. En onze Chef vermag allenig maar te ouwewijven over het verlangen. Dús is alles zo goed, zoals het is. Dat Chef allenig maar verlangt, dat ik naast hum loop, om 'm van de ondergang te redden en dat u.e. bezit wat u.e. bezit.' 'Je vindt mij dan zeker ook wel onnozel, Jochem, dat ik er nog altijd niet helemaal vrede mee heb, hoe meer bezit er door mijn handen overgaat op anderen.'

'Mag ik het eerlijk zeggen, meneer de Notaris?'

'Zeg op!'

'Zal u.e. niet giftig worren?'

'Spreek vrijuit.'

'En wat bekom ik voor mijn advies, zee meneer de Affekaats, aler hij z'n mond open dee; en hij hieuw z'n kiezen stijf op elkaar.'

'Wat verlangt de Advocaat?'

'Eén onnozel kwartje. 't Is te geef; vooral als je bedenkt, meneer de Notaris, wat het m'n ouwe vader gekost heit aan studie.'

'Hier Jochem. En zeg nu op.'

'Meneer de Notaris, u.e. is een weldadig, ee barmhartig mens. Dat zien ik aan dat kwartje, dat je nou niet meer bezit en ik wél. Maar wijders ben je een halskop, meneer de Notaris, net als onze Chef.'

'Wat?'

'Zie je nou wel, dat u.e. kwaad wordt. Niet omdat het niet waar is, wat of ik zeg. Maar omdat we hier staan op u.e, z'n grond, op het bezit. En omdat u.e. de macht heit en ondergetekende niet. En omdat u.e. metallieken heit en Jochem niet. Zo is 't in de wereld gesteld. U.e. is een halskop, omdat je denkt nog wat te kunnen veranderen aan het bezit, helegaar allenig, notaris zijnde in 't achterland van IJsselstein. Niks hoor; als u.e. allang met de pieren leit te praten, dan is er nóg allenig maar macht. Amen uit! Ik gaan een stukje wijer op. Vanwege het verlangen naar het bezit. Ik wou

namelijk nog wat centjes gaan halen tussen hier en IJsselstein. En ik heb ook al verlangen naar het logement. Maar ik verlang allenig maar een bed, voor één hard kwartje per nacht. Dag meneer de Notaris, tot over veertien dagen.'

'Dag Jochem.'

'Dag meneer.'

'Dag Chef.' En de notaris bleef alleen achter op zijn wankel bezit.

'Eén ding is zeker,' zei Jochem, toen ze buiten 't gehoor waren. 't Is niet voor niks geweest, dat verdomde stomme geklep. En nóg een ding is zeker. Die grond is wel van hum. Maar niet lang meer. Want hij wordt oud en keinds, het eindje is nabij. Als we wéér de klok luidt, dan is 't veur hum.'

En Chef zegde daarop: 'We hebben er veul ontmoet, die waren bezeten van het bezit, waar Jochem? Meneer de Notaris wordt er allenig maar van geplaagd. Dat is een man, met een zwaar geweten; hij is van onrecht even buzig, als wij van de kou en dorst.'

'Alweer een teken, dat het einde nabij is.'

Met deze woorden tornde Jochem achterom, bij de voorlaatste woning van z'n toer die dag. Alwaar ze, zonder veel aanspraak, in de stilte van de zomeravond, twee rooie halfjes bekwaamen, om eerlijk samen te verdoen.

En 't leste huis was niet het beste. Daar woont een boer van veel bezit, bezeten door 't bezit. Van hem verluidt, dat hij bij z'n zieke vrouw ooit de veearts heeft gehaald, omdat die twee kwartjes min rekent dan de dokter. Aldaar aangekomen vernamen ze, dat en een pink ver-zopen was in de achterwetering. Toen waren ze zo wijs en vroegen naar niets en keerden maar om. Want een affront is een affront, óók als er luizen wonen onder je vest.

Nawoord

Met de beschrijving van het oudere IJsselsteinse notariaat is getracht een indruk te geven van de rol die de notaris in onze gemeenschap heeft gespeeld. Tijdens het onderzoek zijn er meer vragen dan antwoorden opgekomen zodat er volop ruimte is voor vervolgonderzoek.

Zo is er geen onderzoek gedaan naar ene notaris J.A. van Beuzekom te IJsselstein. Al wat we van hem weten is dat hij tussen 1819 en 1825 af en toe naar buiten treedt als noatris te IJsselstein en dat hij op 14 april 1825 op 29jarige leeftijd aan de gevolgen van een borstziek-

te overlijdt. Over deze Johannes Albertus is verder niets bekend. Voorts kan bestudering van de akten een schat aan gegevens opleveren over de maatschappelijke patronen te IJsselstein in de 150 jaar die hier behandeld zijn. We hopen dat dit artikel een aanzet mag zijn tot verdere studie van deze patronen en spreken de wens uit dat dit ooit in publikatievorm mag verschijnen. Voor de volledigheid krijgt u de IJsselsteinse notarissen vanaf 1811 op een rij:

1811 - 1843 W.F.L. Lapidoth
 1819 - 1825 J. A. van Beuzekom
 1844 - 1880 H.D.G.A. Immink
 1880 - 1893 N. Immink
 1893 - 1928 M. den Bleker
 1928 - 1961 A.G. Cool
 1961 - 1982 B. Stasse
 1982 - 1984 G. Mesman
 1984 - F.P.A.C. Adriaans
 1992 - A.J. Blokhuis

Graag willen we hier dank brengen aan de heer F. Adriaans voor zijn inbreng bij het 'overzicht tot aan 1811', de heer J. G. M. Boon voor zijn adviezen, de heer G.P. Cool voor de informatie over zijn vader, de heer A.M. van Breukelen voor informatie over notaris Cool, mevrouw J.M. Immink - van der Schalk en mevrouw W.G. Tanja - Immink. Beide laatsten voor het mogen bekijken van de oude 'familiedoos'. Mevrouw Murk - Hartings verdient bijzondere dank voor het ophalen van herinneringen aan notaris den Bleker.

NOTEN

1. Charles van der Strepen was rentmeester te IJsselstein waar hij in 1623 overlijdt. Van der Strepen was dus in dienst van de heer van IJsselstein. In de hervormde kerk vinden we nog zijn grafzerk.
2. De vijf polders onder IJsselstein zijn: Broek, Lage Biezen, Neder Oudland, Hoge Biezen en Over Oudland.

3. Zoar is een bijbelse plaats uit het boek Genesis 19, vers 22: '*Haast, behoud u derwaarts; want Ik zal niets kunnen doen, totdat gij daarheen ingekomen zijt. Daarom noemde men den naam dezer stad Zoar*'. Het is de plaats waar Lot en zijn gezin heenvluchtte vanuit Sodom en Gomorra.
4. Cholera was in de vorige eeuw te IJsselstein de meest gevreesde ziekte, zie hiervoor HKY uitgave 48, mrt 1989, pag 157 e.v.
5. Zie 'Catalogus van de Archieven der Collegiën' van R. Fruin, pag. 203.
6. Uit: 'Het wassende water' van Herman de Man.
7. Voor een uitvoerige beschrijving zie HKIJ uitgave 37/38 van juli-sept. 1988.

Geraadpleegde literatuur

- '*Waarvan akte, zes eeuwen notariaat in Amersfoort*', door E.J.L.M. de Bruijn en Ph. Maarschalkerweerd, Amersfoort 1989.
- '*Nederland's Patriciaat*', jaargang XXIX, 1943.
- '*Catalogus van de archieven der collegiën....*', door Mr. R. Fruin, Utrecht 1893.
- '*IJsselstein uw woonstede*', door J.G.M. Boon, IJsselstein 1971.
- '*IJsselstein voor en na 1900*', door J.G.M. Boon, Lopik 1969.
- '*Registers der protocollen van notarissen in Nederland*', door F.L.Hartong, Rotterdam 1916.
- '*IJsselstein in het nieuws, 1780-1850*', ongepl., door J. Schut, Nieuwegein, 1980.
- '*De St. Nicolaaskerk in IJsselstein*', door R.J. Ooyevaar, IJsselstein, 1972.

‘HET NOTARISKANTOOR’;

woon en werkplek van de IJsselsteinse notaris.

door Rinus Verweij

Inleiding

Met de verhuizing van het IJsselsteinse notariaat naar het monumentale pand aan de Poortdijk is het een goede gelegenheid om de panden die in het verleden het notariaat hebben gehuisvest te beschrijven, zodat we inzicht krijgen waar de notarissen hebben gewoond en gewerkt. Hierbij wordt een bouwkundige beschrijving van het pand gegeven waaruit conclusies kunnen worden getrokken over de architectonische waarde ervan. Het spreekt voor zich dat alleen de ons bekende panden zijn beschreven. Het is goed mogelijk dat in het verleden ook andere panden betrokken zijn geweest bij het notariaat, waarover binnen de beschrijving van de geschiedenis daarvan niets is gevonden.

Kerkstraat 4

Dit pand heeft toebehoord aan W.F.L. Lapidoth, notaris te IJsselstein van 1811 tot 1843.

Het is een huis met een brede lijstgevel, twee woonlagen en een zolderverdieping. Doordat de lange zijde en de nok evenwijdig aan de rooilijn zijn gericht, is dit pand duidelijk herkenbaar als onderdeel van de typische oude zijstraatbebouwing, zoals die nog op veel plaatsen in het centrum van IJsselstein te vinden is. De gevel heeft de uitmontering van een eclectisch/neo-classicistische lijstgevel uit het tweede kwart van de voorbije eeuw. Kenmerkend zijn met name de zesruitschuiframen, gevelbeploistering met schijnvoegen en hanekammen en de entreeomlijsting met kroonlijn en pilasters.

Zoals bij vele woonhuizen in oude binnensteden, verraden ook hier de bouwmassa en de gevelindeling een grotere ouderdom dan de geveldetaillering op het eerste gezicht doet vermoeden. Vooral de vorm en hoogte

van de kap zijn in dit opzicht belangrijk. Doordat de linker kopgevel met grijze specie is afgewerkt is het metselwerk niet te zien, maar het zou - als bij vergelijkbare panden in IJsselstein - heel goed 17e- eeuws of ouder kunnen zijn (vergelijk bijvoorbeeld Hofstraat 8). Dit zou evengoed kunnen gelden voor de voorgevel. Wanneer bij de restauratie van dit soort panden de gepleisterde 19e eeuwse ‘jas’ wordt verwijderd stuit men zeer vaak op metselwerk dat honderden jaren ouder is.

afb 1
Kerkstraat 4,
huis en kantoor
van notaris
Lapidoth.

Kerkstraat 17/17a

Vanaf ongeveer 1850 tot 1928 is dit pand in gebruik geweest als kantoor/woonhuis van achtereenvolgens: H.D.G.A. Immink (notaris van 1844 tot 1880), N. Immink (notaris van 1880 tot 1893) en van M. den Bleker (notaris van 1893 tot 1928)

Dit op de hoek van de Kerkstraat en de Utrechtsestraat gelegen pand heeft een markante symetrische lijstgevel met middenrisaaliet en gemetselde hoekpilasters. Het heeft

afb. 2 en 3
Voor en achter-
gevel van
Kerkstraat 17.
Notarishuis
van 1850 tot
1928.

twee bouwlagen en een dakverdieping onder een afgeplat schilddak. De architectuur van de voorgevel sluit aan bij de traditie van het Hollands classicisme, dat we vrijwel de gehele 17e en 18e eeuw tegenkomen. Het pand is nogal moeilijk te dateren (de Rijksdienst Monumentenzorg houdt het op ca. eind 18e eeuw) doordat de bouwstijl een lange periode bestrijkt. Dat de classicistische architectuur in het begin van de 19e eeuw wordt voortgezet in het neo-classicisme, maakt het er in dit verband niet makkelijker op.

Wat we zeker weten is dat het pand is weergegeven op de kadastrale minuut van 1819; het zou dus ook in de eerste jaren van de 19e eeuw gebouwd kunnen zijn. Aanwijzingen hiervoor zouden de fraaie Empire achtruits-schuiframes in de (door een betonnen vluchtbalkon ontsierde) achtergevel kunnen zijn. Als dit de oorspronkelijke ramen zijn mogen we het bouwjaar ergens rond 1810 situeren. Het is echter niet helemaal uit te sluiten dat deze ramen in de plaats zijn gekomen van 18e eeuwse roedenramen, die na 1800 ouderwets begonnen te worden. De voorgevel is ook geen uitgesproken Empiregevel; daarvoor is het uiterlijk te traditioneel -classicistisch. De ramen in de voorgevel geven geen houvast; deze zijn omstreeks 1900 gewijzigd in de huidige vorm: T-vensters op de eerste verdieping en tweeruits-schuiframes met glas-in-lood bovenlicht op de begane grond (de vensteropeningen zijn overigens niet gewijzigd). De vensters in de linker zijgevel zijn in dit verband nauwelijks het vermelden waard. Die corresponderen niet eens met een opmetingstekening uit 1953 en zijn dus waarschijnlijk in de laatste 4 decennia veranderd.

Een markant element in de voorgevel is de zwaar uitgevoerde entreepartij, die wordt bekroond door een kroonlijst en waarin zich boven de paneeldeur een kalf met siersnijwerk bevindt.

Kronenburgplantsoen 5

Van 1930 tot 1961 is dit het notarishuis van A.G. Cool die hier tot 1982 heeft gewoond.

Een uit het eind van de jaren '20 daterend vrijstaand woonhuis van geringe architectonische betekenis. Het heeft een rechthoekige plattegrond en is opgebouwd uit een begane grond, dakverdieping en vliering. Het beeld wordt vooral bepaald door het forse met rode

'tuile du nord' pannen gedekte zadeldak met wolfeinden. De vensters lijken grotendeels vernieuwd of gewijzigd in de jaren '50.

Utrechtsestraat 9

Van 1961 tot 1985 notarishuis en kantoor van achtereenvolgens: notaris B. Stasse (notaris van 1961 tot 1982), notaris G. Mesman (notaris van 1982 tot 1984) en van notaris F.P.A.C. Adriaans (notaris vanaf 1984). Het pand is tot 1982 gebruikt als woonhuis/kantoor. Dit, in 1912 door de architect B. Voorrendt in opdracht van B. Schilte, gebouwde herenhuis verkeert nog in vrijwel geheel oorspronkelijke staat. Zelfs de voordeur met panelen en geslepen glas is nog aanwezig en de vensters zijn voorzien van de oorspronkelijke schuiframen; alleen de bovenlichten op de begane grond zijn mogelijk ontdaan van roedenverdeling of glas in lood.

Het pand is opgebouwd uit twee woonlagen en een zolderverdieping. Het rechter deel van de voorgevel springt iets uit en wordt bovenaan beëindigd door een topgevel. De kap bestaat uit een samengesteld schilddak met steekkap en is gedekt met de in die bouwperiode veel gebruikte rode 'tuile du nord' dakpannen. Entree en vensters op de begane grond worden bekroond door segmentbogen, op de eerste verdieping zijn boven de vensters hanekammen aangebracht. De gevel is sterk verlevendigd door toepassing van banden van geel geglaazuurde baksteen.

De datering van dit pand is vrij eenvoudig, maar met de benoeming van de bouwstijl ligt dat -zoals wel vaker voorkomt- heel anders. De inventarisatie van de Rijksdienst Monumentenzorg houdt het op neo-rennaissance, maar met een zelfde hoeveelheid fantasie zou men invloeden van de Art Nouveau stijl kunnen herkennen. Vaak is terughoudendheid met het hanteren van bouwstijl-aanduidingen verstandiger dan het 'koste wat kost' in een laatste willen onderbrengen van een object; dit geeft vaak meer verwarring dan duidelijkheid.

*afb. 4, links
Kronenburg-
plantsoen 5.*

*afb. 5, onder
Utrechtsestraat
9. Woonhuis
en kantoor van
notaris Stasse.*

Utrechtsestraat 7

Dit huis is in 1961 door notaris Stasse aangekocht en toegevoegd aan de praktijk.

Dit vrij sobere pand is vooral karakteristiek door de vorm en de ligging in de bocht van de Utrechtsestraat. De hoek is afgeschuind en de beide gevelrooilijnen snijden elkaar onder een stompe hoek. De gevels en de afschuining worden bekroond door een klassiek hoofdstel (dit is een meer exacte aanduiding dan de in deze gevallen veel gebruikte term 'kroonlijst', waarmee in feite het bovenste uitkragende deel van een hoofdstel wordt bedoeld). Het pand is opgebouwd uit een begane grond

afb. 6
Utrechtsestraat
nr. 7.

en dakverdieping. Door de aanwezigheid van een forse borstwering is de, met gesmoorde hollandse pannen gedekte, kap vrij laag. De datering is ook in dit geval vrij eenvoudig doordat een op 13 februari 1880, door de hout-handel Schilte en zonen, ingediende bouw-aanvraag met duidelijk herkenbare bouwtekening van het betreffende pand bewaard is gebleven. Daarin wordt tevens toestemming gevraagd voor het bij de entree leggen van een hardstenen stoep, *'..... die eenige ettelijke centimeters over de goot steekt, zonder dat dit echter niet in 't minst de passage over de belendende kleine straat zal hinderen'*.

Bij een recente renovatie is het metselwerk gereinigd en opnieuw afgevoegd, waarbij

nogal fors uitgevallen knipvoegen zijn toegepast. De zesruits-schuiframen zijn vernieuwd, waarbij in plaats van stopverf glaslatten bij de beglazing zijn aangebracht. Op de dakverdieping is een grote dakkapel geplaatst. Door deze ingrepen heeft het aanzien van het pand vrij veel aan authenticiteit verloren.

Havenstraat 18

Na de restauratie van 1982-1984 is dit pand in 1985 in gebruik genomen als notariskantoor; het is niet als woning gebruikt. Vanaf 1985 tot 1994 zetelde hier notaris Adriaans en vanaf 1992 tevens notaris Blokhuis.

Dit op de hoek van de Havenstraat en Walstraat gelegen pand bestaat uit twee aangebouwde volumes, elk met een eigen kap. Het gezicht wordt bepaald door het aan de Havenstraat grenzende gedeelte, dat is voorzien van een vrij hoog zadeldak met rechts een schuin dakschild. Het erachter gelegen gedeelte heeft een schilddak met een iets geringere nokhoogte. Het geheel heeft een vrijwel rechthoekige plattegrond en is opgebouwd uit een begane grond en een dakverdieping. Het gedeelte aan de Havenstraat is rechts onderkelderd; hierdoor en door het verschil in afmeting van de paren vensters ter weerszijden van de entree is de voorgevel opvallend asymmetrisch.

Het pand is moeilijk te dateren; de vensters

afb. 7
Havenstraat
18.
Notariskantoor
van 1984 tot
1994.

en entreepartij sluiten qua stijl aan op het begin van de 19e eeuw, maar zijn aangebracht bij de (met veel gevoel voor stijl, door Peek en Versluis, uitgevoerde) restauratie in 1972-1973. Afgaande op de hoofdvorm en metselwerk zou het bouwjaar wellicht ergens in het begin van de 18e eeuw geplaatst kunnen worden. De gevel aan de Walstraat geeft geen enkel aanknopingspunt voor nauwkeurigere datering. De vensters zijn vernieuwd en er is een gladde pleisterlaag aangebracht. Op de, ten behoeve van de restauratie gemaakte, opmetingstekening uit 1972 is links bovenin deze gevel een luikvenster zichtbaar, dat zou kunnen duiden op een vroeger gebruik van de dakverdieping als hooizolder. Het is jammer, dat dit wellicht nutteloze maar toch karakteristieke element bij de restauratie is verdwenen.

Poortdijk 30

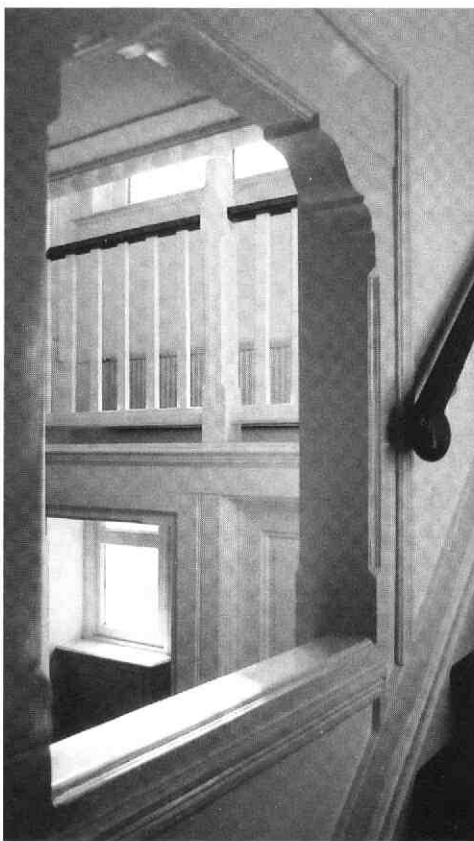
Met de intrek, in 1994, van het notariskantoor Blokhuis en Adriaans in de villa van 'van Rooijen' heeft het pand, door een grondige opknappbeurt weer de allure en uitstraling gekregen waardoor het na de bouw zo befaamd is geworden.

Van alle woonhuizen in IJsselstein is dit misschien wel het meest markante voorbeeld van 'jongere bouwkunst'; een villa (in 1909 als burgemeesterswoning door de bekende architect Wentink ontworpen) die in een Goois villadorp niet zou misstaan. Het is een vrijstaand, grotendeels wit gepleisterd pand met twee lagen en een zolderverdieping. Het schilddak (bijna pyramidevormig) is voorzien van twee steekappen, die in de voorgevel zichtbaar zijn door twee identieke markante topgevels. Deze zijn afgewerkt met shingels en een houten voorschot. De entreepartij van het schuin ten opzichte van de weg gesitueerde pand bevindt zich in de linker zijgevel. Eigenlijk zou men dit de voorgevel moeten noemen, omdat deze is gericht op de Poortdijk en zich hier ook de entree bevindt. Het lijkt echter geen twijfel dat de op de Utrechtseweg gerichte dubbele topgevel het 'gezicht' van dit pand is. In de oorspronkelijke bouwtekening wordt deze gevel ook als 'vooraanzicht' aangeduid. Het zeker niet vooruitstrevende ontwerp laat zich moeilijk onder een bepaalde bouwstijl rangschikken. De streng symetrische voorgevel met de uitgesproken 19de eeuwse, door klassieke kroonlijsten bekroonde, schuiframen vertoont

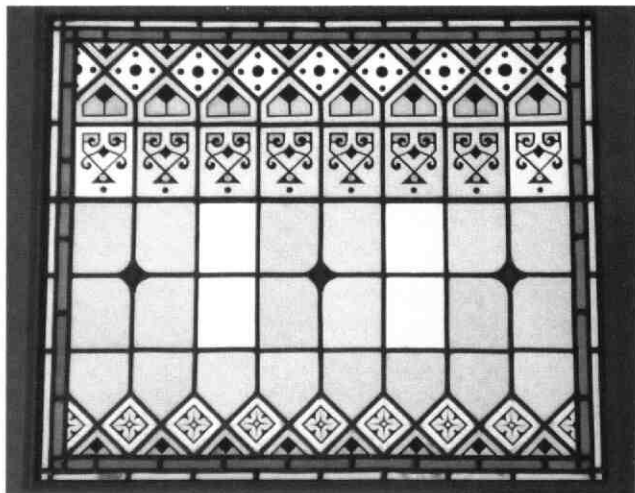

onmiskenbaar neo-classicistische trekjes. Dit beeld zou helemaal compleet zijn geweest wanneer de gevel was bekroond met een hoofdgestel in plaats van de twee topgevels met châ-

afb. 8
Poortdijk 30.
Het nieuwe
notariskantoor.

afb. 9
Doorkijk in het
trappenhuis en
hal.
Let op het sobere
houtsnijwerk.

afb. 10 en 11
 Boven zien we een deelvenster van het glas in lood raam en onder het pand vanaf de achterzijde. De gevel rechts (met de markiezen naar beneden) is de oorspronkelijke voorgevel.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.

Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Friso-laan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

letstijl-achtige afwerking van shingels en betimmering.

Bouwtechnisch interessant is het feit, dat de voorgevel en linker zijgevel (resp. op het zuidwesten en noordwesten gericht) als spouwmuur zijn uitgevoerd. De uitvoering was dus moderner dan het ontwerp, want spouwmuur werden in 1909 nog lang niet algemeen toegepast. Doordat het pand is gesitueerd op de solide zandgrond van de stroomrug van de IJssel, heeft men (naar het zich nu laat aanzien terecht) durven afzien van een paalfundering. Door jarenlang gebruik als kantoor is van de interieurafwerving weinig overgebleven. Afgezien van het markante trapenhuis met houtsnijwerk en de raampartij met gekleurd glas in lood boven de entree is de detaillering beperkt tot enkele oorspronkelijke kozijnprofielen en gestucte plafondlijsten. Bij de, door architectenbureau Bogaard en Frasa in opdracht van het notaris-kantoor, uitgevoerde, restauratie is gestreefd de authenticiteit van het pand zoveel mogelijk recht te doen. Zo zijn de schuifvensters in gewijzigde vorm vernieuwd, zonder dat uiterlijk en profilering zichtbaar zijn veranderd. Het glas in lood in de raampartij boven de entree is, waar nodig, in bijpassende kleuren aangevuld en aan de buitenzijde van beschermend dubbel glas voorzien.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,00) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is dit f 26,50. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 ook bij de penningmeester worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

JAN VAN STOLK EN KASTEEL IJSSELSTEIN IN 1769

door D.B.M. Hermans¹

Inleiding

Van het eens trotse kasteel IJsselstein is weinig meer over. Het kasteel is in 1888 gesloopt, met uitzondering van een traptoren, die om architectuurhistorische redenen is gehandhaafd.

Van de bouwgeschiedenis van het kasteel is weinig bekend: het kasteel is gesloopt, dus gegevens kunnen alleen worden ontleend aan geschreven bronnen (onder meer bouwrekeningen) en afbeeldingen. Eén van deze geschreven bronnen is een notitieboekje van Jan van Stolk uit 1769, waarin hij aan de hand van een inspectie aangeeft waar er onderhoud aan het kasteel moet plaatsvinden². Tevens bevat het een verbouwingsplan voor de bovenste verdieping van de traptoren. De tekst gaat vergezeld van een aantal verklarende tekeningen. Tekst en afbeeldingen te samen geven een redelijk goed beeld van het kasteel, zoals dat er uitzag aan het eind van 18de eeuw.

De vondst van het boekje is niet uniek, dat wil zeggen: in een paar publicaties is er zijdelings naar verwezen, waarbij de aandacht zich dan veelal richtte op de plattegrond van het kasteel, die in het boekje wordt afgebeeld. Er is echter nog nooit echt aandacht besteed aan de werkelijke inhoud van het boekje en de waarde ervan voor de kennis over (de bouwgeschiedenis van) het kasteel. Maar er is meer, de tekst geeft onder meer ook inzicht in de in die tijd gebruikte terminolo-

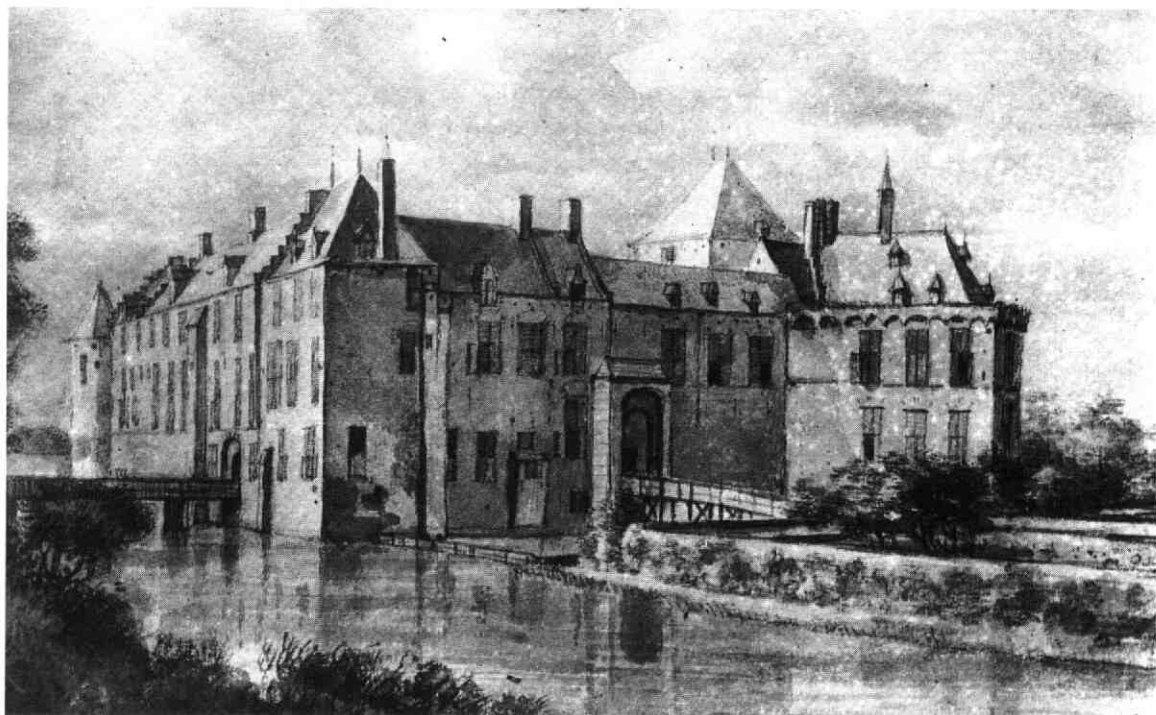
gie, de te verwerken materialen en de wijze van onderhoud plegen. In dat opzicht bezit de tekst een meerwaarde, die het belang ervan nog eens onderstreept.

In de tekst is sprake van een tuinhuisje, dat op het kasteelterrein moet worden gebouwd. In 1771 maakte Jan van Stolk hiervoor het ontwerp, bestaande uit een tekening en een bestek³. De vondst hiervan is in zoverre uniek, dat er alleen zijdelings melding van wordt gemaakt in een, uitsluitend binnen de familiekring verspreid boek over de familie van Stolk⁴. Ook dit stuk is van waarde. Niet alleen voor de geschiedenis van het kasteel, maar ook omdat het inzicht geeft in de architectuur van het tuinhuis in die tijd en de daarvoor gebruikte materialen.

In dit artikel worden beide teksten integraal weergegeven te samen met de afbeeldingen. Aan het eind van ieder stuk wordt een korte toelichting op de inhoud gegeven.

Jan Davidszoon van Stolk

Jan van Stolk (Rotterdam 12-8-1731 - onder Cool 9-2-1810) was de jongste zoon van David van Stolk⁵. Evenals zijn vader was hij architect, houthandelaar en loodwitfabrikant. Nog geen 22 jaar oud, op 19 april 1753, werd Jan door Prinses Anna aangesteld als *'Architectq en Inspecteur over alle de Huysen en Gebouwen in onse respectieve domeynen gelegen'*, onder toezicht van zijn vader⁶. Jan trad daarmee in de voet-

Het kasteel IJsselstein vanuit het oosten.
Tek. Roeland Roghman, 1646/1647.
Coll. Teylers Museum, Haarlem.
Foto Rijksdienst Monumente nzorg, Zeist.

sporen van zijn vader, die vanaf 1753 werkzaam was als opzichter en architect aan het Stadhouderslijk hof en al sinds 1743 inspecties verrichtte op de Nassause Domeinen⁷. Dat niet David, maar Jan in genoemde functie werd benoemd, was in die tijd nogal gebruikelijk; vaak assisteerden zonen van jongs af aan hun vader en werden dan later in hun plaats benoemd⁸.

Na het overlijden van zijn vader in 1770 schijnt hij de functie niet langer zelfstandig te hebben bekleed. De laatste vergoeding dateert van september 1770 en daarin wordt over Jan gesproken als *'de afgetreden architect'*⁹. Dat neemt echter niet weg dat hij toch als zelfstandig architect af en toe een opdracht aanvaardde, getuige het ontwerp voor het tuinhuisje voor de drossaard, dat hij in 1771 maakte. Overigens wijdde hij zich na 1770 vrijwel geheel aan de houthandel en de loodwitmakerij en na 1782 ook deels aan de bierbrouwerij.

In de functie van inspecteur verrichtte Jan in 1769 een inspectie in IJsselstein aan *'gebouwen en werken welke in reparatie en onderhoud zoude moete koomen'*¹⁰. De

gebouwen en werken waar het om gaat zijn: *'het stads huys, het latijnsche school, het duytsche school, de 2 stadspoorten en de poortiers huysjes, de stadsbruggen, binne, en buyten, de stats walmuuren en waterpoortjes, de stadts doele, de stads steygers en scheiyinghen, de stadts rioole en de stadts bleek'*¹¹. De waarnemingen noteerde hij, vergezeld van schetsjes, in een klein boekje en daarin is ook de inspectie van het kasteel opgenomen.

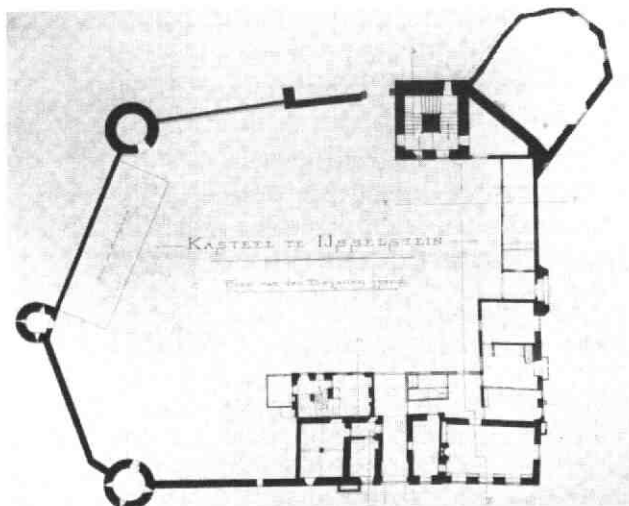
Korte schets van het kasteel

Kasteel IJsselstein was gelegen aan de noordwestzijde van de oude stad op een omgracht stuk grond, dat al in de 16de eeuw rechtstreeks toegankelijk was vanuit de stad. Ten noordoosten van het kasteel lag toen nog een apart omgracht terrein, de voormalige voorburcht, maar op de kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1550 komt er echter al geen bebouwing meer voor op dit terrein.

Wanneer de (bouw)geschiedenis van kasteel IJsselstein precies begint, is niet duidelijk. Al in 1144 is er sprake van een

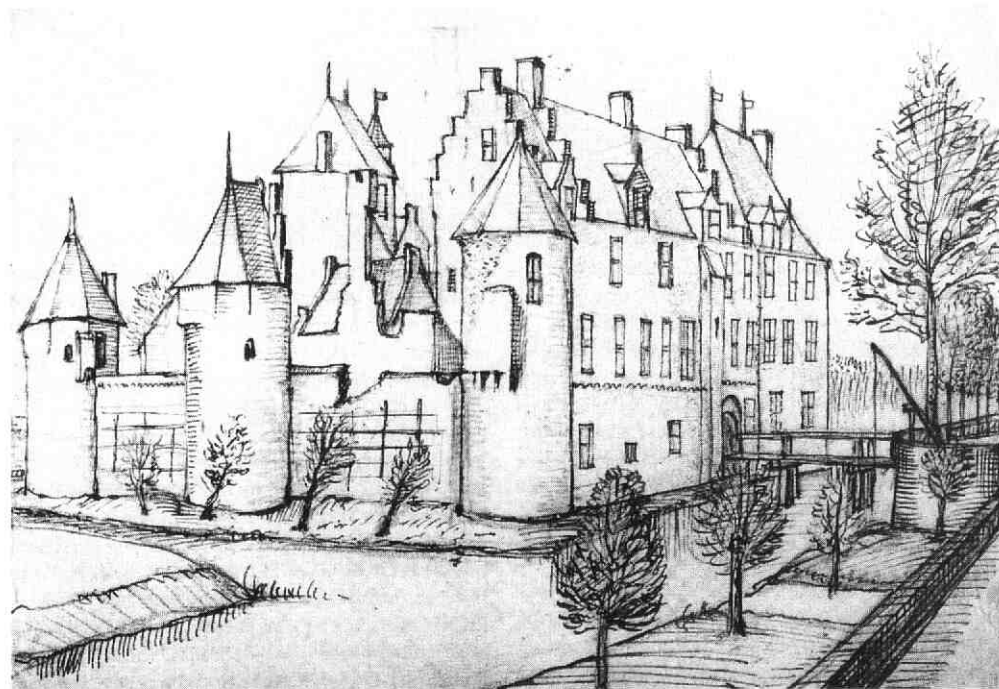
heer van IJsselstein, maar veel meer dan dat is er over hem niet bekend. Pas in 1279 klaart de mist enigszins op, want in dat jaar verwerft Gijsbrecht V van Amstel van het kapittel van Sint Marie te Utrecht rechten in IJsselstein, Meerlo en IJsselveld¹². In het voor deze transactie opge- maakte stuk wordt vermeld, dat de ouders en voorvaders van Gijsbrecht ook al heer van IJsselstein waren¹³. Met zijn ouders worden bedoeld Arnoud en Johanna van Amstel. Arnoud is de jongere broer van de beroemde Gijsbrecht IV, die samen met zijn zwager Herman van Woerden en Gerard van Velzen samenzweert tegen Floris V. IJsselstein zou in de familie van Amstel zijn gekomen, doordat de vader van Arnoud, Gijsbrecht III van Amstel, trouwde met Bertranda of Baarte, dochter van Jan van IJsselstein¹⁴.

Hoe het kasteel er in de begintijd uit zag is niet bekend, want het werd meer- malen belegerd en vermoedelijk daarbij deels verwoest. Sommige auteurs menen dat de huidige grondvorm op zijn vroegst kan zijn ontstaan na circa 1470, na een zo- veelste belegering¹⁵. De oudste afbeelding

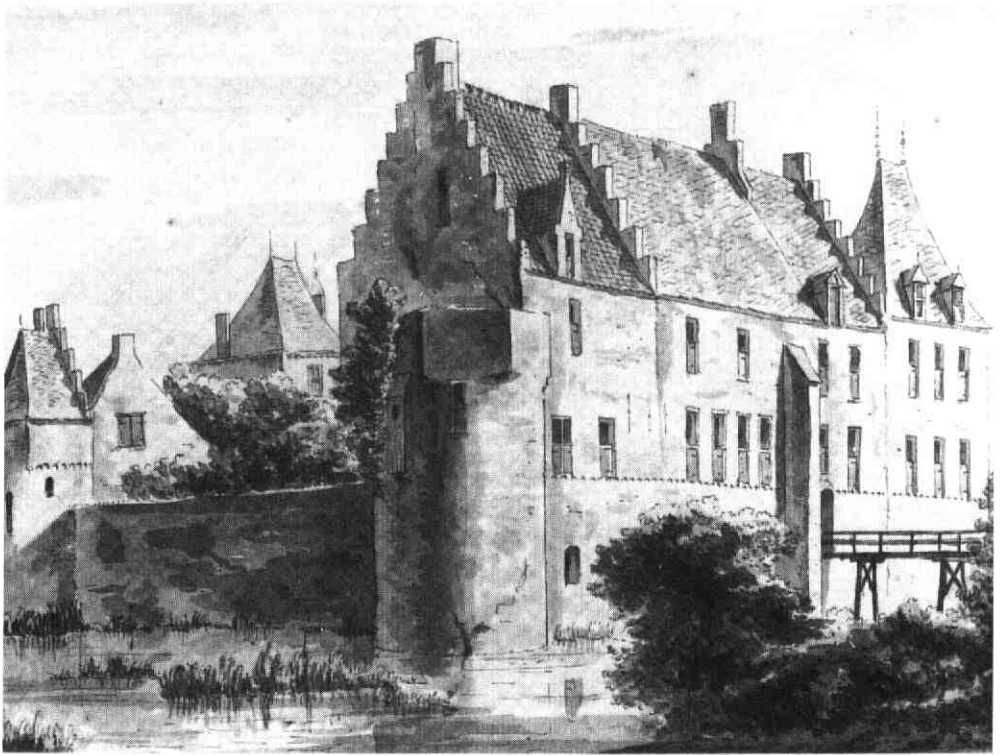
die mij bekend is, dateert uit 1608 en aan de hand van deze anonieme tekening¹⁶, de twee tekeningen van Roeland Rogh- man uit 1646/47¹⁷ en de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1652¹⁸, is een beeld te krijgen van de omvang en vorm van het kasteel in de 17de eeuw. Vergelijking van deze afbeeldingen met afbeeldingen uit later tijd leert, dat het kasteel in de 17de eeuw zijn grootste omvang had. Het had een veelhoekige plattegrond, met woon-

Plattegrond van kasteel IJsselstein vóór de afbraak. Opmeting en tekening van A. Mulder, 1887. Collectie Rijksdienst Monumenten- zorg, Zeist.

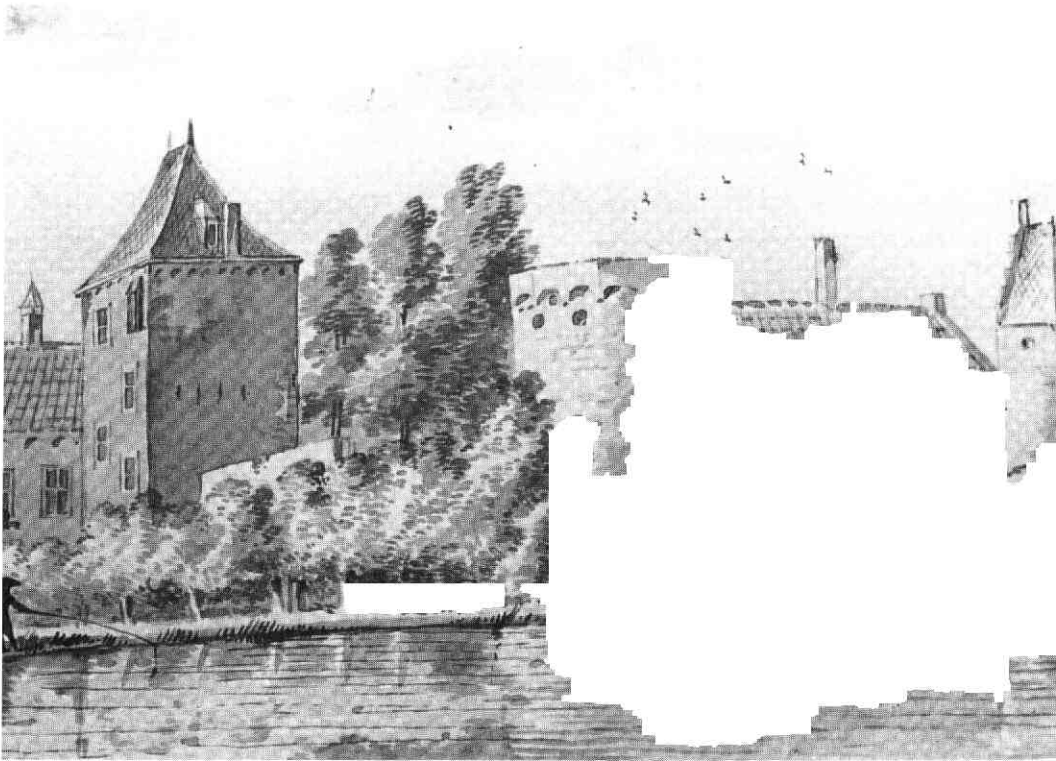

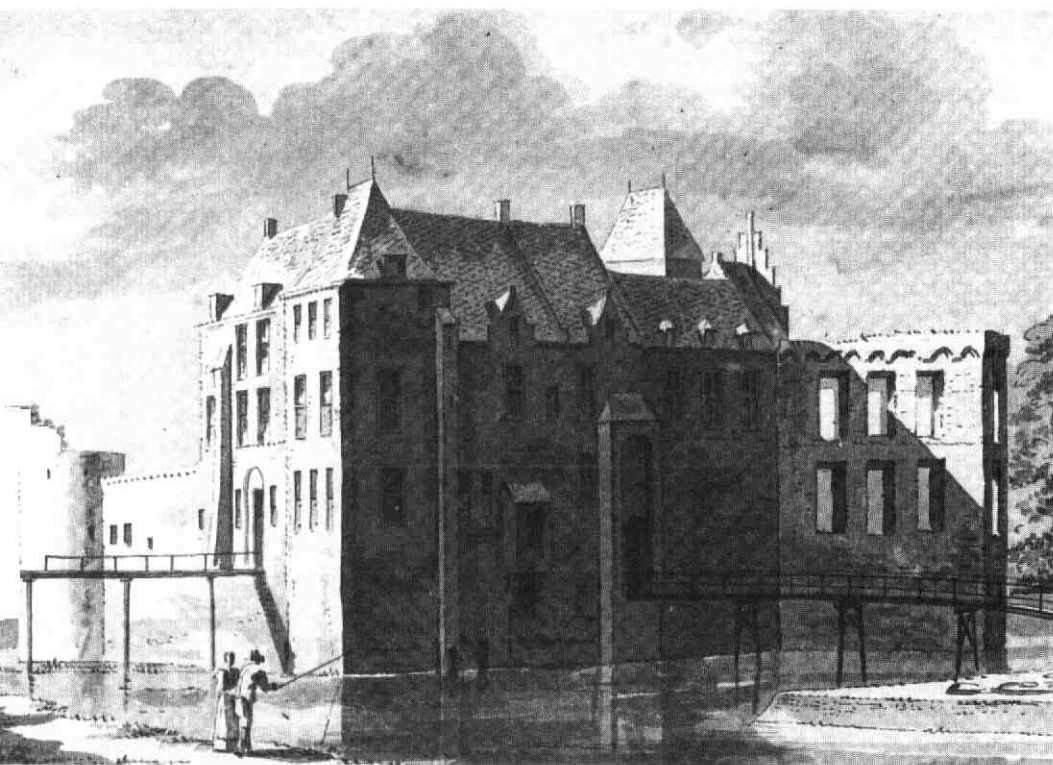
Kasteel IJsselstein van- uit het zuiden. Anonieme tekening uit 1618. Coll. Bodel Nijenhuis, Leiden. Foto Index Bouwkunst, R.U. Utrecht.

Kasteel
Ijsselstein
vanuit het
zuiden.
Hoektoren
'het hoeregat'
zonder dak.
Tek. A. de
Haan, 1727.
Foto R.A.
Utrecht.

Kasteel
Ijsselstein
vanuit het
westen.
Hoektoren
'de Stok'
zonder dak.
Tekening A.
de Haan,
1727.
Coll. R.A.
Utrecht.
Foto Index
Bouwkunst,
R.U.Utrecht.

Kasteel
IJsselstein
vanuit het
oosten.
Noordvleugel
zonder dak;
deel zuidoost-
vleugel verd-
wenen.
Tekening
Cornelis
Pronk, 1731.
Coll.
Museum
Flehite,
Amersfoort.
Foto R.A.
Utrecht.

Kasteel
IJsselstein
vanuit het
oosten.
Noordvleugel
vrijwel geheel
verdwenen.
Tekening
Jan de
Beijer, 1744
Coll.
Museum
Flehite,
Amersfoort.
Foto R.U.
Utrecht.

vleugels aan de zuidoost- en noordoostzijde en een traptoren aan de noordwestzijde ('de Loyer Toren' ¹⁹). Op de noordelijke hoek bevond zich een uitbouw met driezijdige sluiting, die gezien de rijke architectuur een voorname vleugel van het kasteel zal zijn geweest. De zuid- en westzijde van het terrein werden omsloten door een muur met één D-vormige en twee ronde torens op de hoeken. In de woonvleugel aan de noordoostzijde bevond zich de oorspronkelijke hoofdtoegang, bereikbaar via de voorburcht, en deze vleugel bevatte aan de zijde van de binnenplaats een galerij, waarvan men aanneemt dat hij door de architect Alexander Pasqualini (1493-1559) rond 1531/32 is ontworpen. Pasqualini wordt ook gezien als de ontwerper van de traptoren en mogelijk meerdere delen van het kasteel ²⁰. In recente literatuur wordt echter Anthonis I of Rombout II Keldermans als mogelijk ontwerper van de toren gezien ²¹. Na de 17de eeuw trad het verval van het kasteel in. Vóór 1727 was van zowel de muurtoren aan de westzijde ('de stok' ²²) als aan de oostzijde ('het hoeregat' ²³) het dak verdwenen en een deel van de ommuring ingestort ²⁴. Tussen 1727 en 1731 verdween een deel van de vleugel aan de zuidoostzijde en in dezelfde tijd stortte ook het dak in van de vleugel op de noordhoek ²⁵. Afgaande op de tekeningen uit die tijd, waaruit blijkt dat de muren nog overeind stonden, zou brand de oorzaak van het instorten van het dak kunnen zijn geweest. De vleugel is vóór 1744 tot op de kelders afgebroken ²⁶.

Na 1744 stabiliseerde het verval zich en bleef het kasteel vrijwel ongewijzigd tot 1888, het jaar waarin het, op de traptoren na, werd gesloopt. Hoe het kasteel er vlak voor de sloop uit zag, is te zien op de opmeting die Adolf Mulder in 1887 maakte ²⁷.

Het inspectierapport van het kasteel IJsselstein

Zoals gezegd kreeg Jan van Stolk in 1769 de opdracht de bouwtechnische staat van het kasteel te inspecteren. Naast de in-

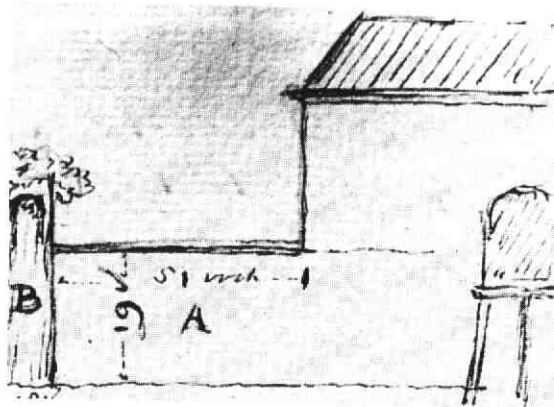
spectie werd ook een voorstel gedaan tot verbouwing van enige vertrekken in het kasteel. Op de bovenverdieping van de traptoren moesten drie gevangenissen worden gemaakt en een kamer ernaast, het meest westelijke vertrek boven de galerij, moest worden opgeknapt en ingericht als verhoorkamer. Naast deze verbouwingen, die het openbare gedeelte van het kasteel betroffen, werd in een privé-vertrek van de drost nog een kachel geplaatst.

FOLIO 21 RECTO ²⁸

'Volgt de inspectie van het Casteel IJsselsteyn. De gebouwe welke behoore aan het Domeyn, bestaan in de volgende

*het Casteel
de korenmoole
de 3 nieuw huuze in de Kloosterstraat
de boerewooning leggende in de Barronnie bij den Enge IJsel*

FOLIO 21 VERSO

A. Muir hoog 19 voet uyt de beneede grond, welke zeer regt in ordre staat. Is hier buyte nietz aan te doen als alleen eenige wijjinge en voegen. 3 gl.

Deeze muur moet aan de binnezijde, alwaar die 3 voet boven de hooge grond komt, al het losse muurwerk worde uytgebrooken en weeder ingestopt van de ouden steen. En zooverre de rollaag ge... is, vernieuwen. 20 gl.

B. Hoektoorn, genaamt het hoeregat, is circa 10 voet bove de wal. Staet zeer regh te lood, zonder uytsettingen, en is bovenop als een ruïne, zeer sterk met groff boomgewas en klim bewassen.

Moet enkel eenige invoegingen van weynig belang. Al de losse steene, zoo bovenop als aan het uytstek op de zijde, moet worde afgebrooken en het nieuw werk weeder aangestopt. Maar het gras bovenop dezelve moet onaangeroerd blijven. f 8,—

De muur van deze toorn is 3 voet dik.

Den Heer Drossaart zal mogelijk op deze toorn een hout speelhuysje late plaatse, hiervan een schetse aan zijn Edele te zenden.

C. Muur lang 51 voet, hoog 13 v[oelt] boven de grond met een platte rollaag gesloten, moet buyte het groen uytgewijt en de groote ope voege volgezet, is van weinige belang, stelle 4 gl. De rollaag op dezelve, welke 30 dm breed is, moet worde uytgewijt, de losse en ingerotte steen vernieuwt, vastgelegd en gevoegt. Zoomede de borstweering (die 3 voet hoog is) het losse muurwerk instoppen, wyje en voegen. Saame 18 gl.

FOLIO 22 RECTO

D. Zijnde een toorn circa 12 voet boven de muur C. Is bove met een pannedak gedekt. Deeze staat staet meede regt in 't lood. Mankeert eenige weynige invoegingen en wyje, zoomede de losse steene der kanteelinge ²⁹ op de voorzijde afbreken op aanwijzinge en het mankeerende aan het pannedak herstellen. 10 gl.

E. Walmuur, h. 60 v[oelt], is voor een gedeelte met groen bewassen. Moet gewijt en gevoegt en het losse werk bove op vast gelegd. In ordre. 8 gl.

Binne aan de hooge walzijde is daaraan nietz te doen, als zijnde het stal en koets-huys daartege gebouwt. De hoogte van deeze walmuur is circa egaal als de muur C.

F. Ronde toorn genaamd de Stok, komende

circa met zijn kruyn 10 voet boven de walmuur E. Deeze is bove ope en met groen bewassen. Alle de losse steene moete afge-noomen tot op het vaste werk. Het uytstee-kende sekreet wegbreeke en in verband weeder instoppe. Verder eenig los muurwerk van weynig belang instoppe, wyje en de groote ope voege volsetten. 16 gld.

De buytedeure te vernieuwe van gren. 1 d. hout, sterk opgeklampt, gehange en gesloote. Is circa 3-5 voet groot.

G. Walmuur is hoog 12 voet boven de laage grond en lang tot aan de steene beer 44 voet ³⁰. Is nieuw werk, voor eenige jaare gemaakt en is dus niets aan te doen, zoomede niet aan de rollaag als alleen eenige wijningen wijjingen en voeginge.

FOLIO 22 VERSO

H. Wal met de steene beer. Dit is oud muurwerk en aan de beer veel los muurwerk. Moet het losse ingestopt, gewijt en gevoegt. 16 gl. Bove op G en H moet de rollaag welke goet is maar enkel gewijt en gevoegt. 2 gl. Aan de binnezijde is alles in goede ordre.

I. Is een muurtje met een rollaag gedekt tot separatie tusse de beneede en bove grond. Is circa 3 voet hoog. Deeze is geheel ontset, moet zooverre deze los is worde uytgebrooke en van oude steen worden opge-maakt, met een rollaag gesloten. Egaal als het van outz is geweest. 25 gl.

K. Zijnde aan de westzijde van het gebouw agter de muur A. Zijn twee kelders onder het afgebrooke gebouw, alwaar bevoorens de verhoorkamer is geweest. Bovenop deeze wulve is niet anders als grond, met gras bewassen. Deeze kelders behoorde digt gemaakt, zoo tot het droog houde der kelders van het groote gebouw, als om reede dezelve kelders nog tot gebruyk zoude kunne dienen. Daartoe moet bove dezelve gelegd een nieuwe straat van harde klinkers op zijn kant, in tras behoorlijk afwaterende. Deeze straat moet lang zijn 27 voet en

breed 21 voet, behoorlijk tege de oude murasien gesloten. En de berste en scheuren in de zijgevel van het groote gebouw tege deeze straat komende in het verband instoppen. Met de walmuur A, zooverre de borstweeringe betreft, te handele als voor bij de muur A is geannoteert.

FOLIO 23 RECTO

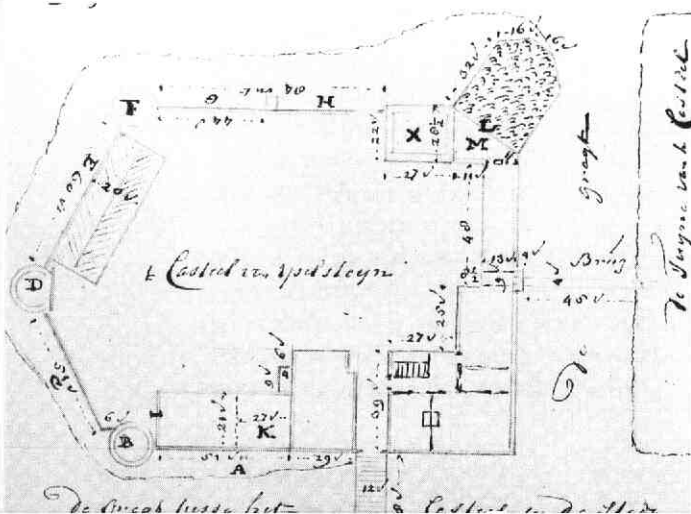
L. Opgaande separatiemuur tusse de Looyers tooren en verdere gebouwe en tussen de afgebroke ruïne aan de noordzijde van het Casteel. Moet van al zijn groen gezuuyvert en uytgewijt, alle de losse steene afgebrooken en in het verband zooverre nodig is weeder vast gelegd. Verder de groote ope voege volsetten, zoomeede aan het verdere daarbij zijnde muurwerk op aanwijzingen. f 40.-

Verder moet al het groen in de murasien van het groote gebouw en woningen worden uytgewijt en gezuuyvert. De groote open voege volgezet en de bersten en scheuren na den eys ingestopt. 8 gl.

Boven de driekant kamer M, zijnde onder het leydak, behoorde gemaakt 2 niwe luyke of vensters in de wange om in de goote te kunne koomen, van gr. $11\frac{1}{4}$ d. hout, gehange en gesloote en de houte wangen repareeren.

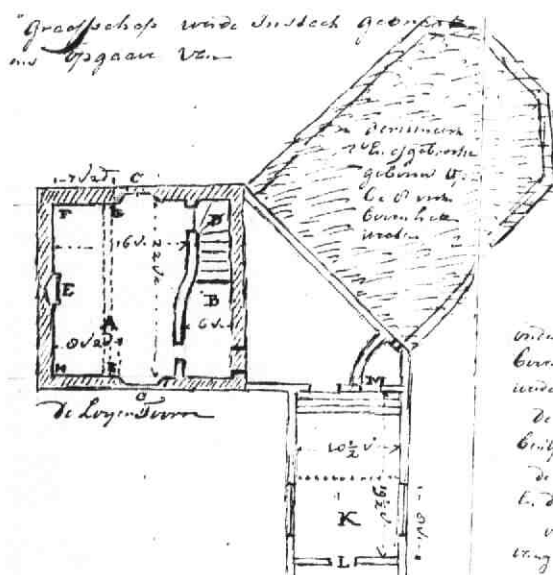
Verder eenige reparatien aan het leydak op deeze driekante kamer. Van weynig belang, in de zoome herstellen.

FOLIO 24 RECTO

FOLIO 25 VERSO

Op het Casteel staat een vierkante hooge toorn, genaamd de Loyer Toorn, waarin de crimineele gevangene moete bewaart worden, zoomeede is daarnееvens een plaats dienende tot een verhoorkamer. Deeze beyde plaatse, zoowel verhoorkamer als gevankenis, moete ten koste van het graaffschap worde in staat gebragt volgens opgaave van ³¹

Deeze toorn is hove met pannen gedekt.

Rontom met houte goote voorzien, zooverre dezelve geheel weg of verrot zijn, moete die vernieuwt van goet greene hout ten zelve zwaarte en bewerking.

FOLIO 26 RECTO

Op de bovenste verdiepinge van de Loyer toorn moete deeze gevangenisse koomen. Deeze verdieping is hoog 10 voet. A is een moerbint waarin de kinderbintjes zijn gewerkt³².

B is het eenige criminele gevangenis op. deeze geheele toorn.

C C zijn 2 stene kruyscozijne, waarvan het agterste geheel en het voorste op de halve hoogte is toegemetselt.

D steene trappe na beneede.

E oude schoorsteenmantel van metselsteen.

In het vak of plaats FGHI moet dan gemaakt 3 plaatse voor gevange. Deeze te maake met dubbelt beschot. Den deure aan de voorzijde, waarin gaate voor de lugt en om de spijs door te geven. Kribbens etc.

Onder moet ook beschot in de steene vloer, en boven aan de buytezijde van het moerbint worde vastgekoppelt na den eys. De zolder dient meede onder teegen de kinderbintjes worde verdubbelt voor de sterkte. De schoorsteen E moet worde weggebrooken en de muur gelijk ingestopt. Verder moet de teegele vloer voor deeze gevangeplaatse worde herstelt in tras. De twee steene kruyscozijne, welke nu volgemetselt zijn, moete worde ope gemaakt. In gevalle de ijzere spijs niet aanwezig zijn, insette. Verder glasraame en vensters tot dezelve. Verder moete alle de glasraame en vaste glaaze in deeze geheele Loyers toorn zijnde, zoo bove als in de raame in 't geheel 10 stuks worde vernieuwt. In de steensponden passen den, gisse dat yder raam 2 voet breed

FOLIO 26 VERSO

en 4 voet hoog is.

Eene verdieping laager, zijnde treede³³, moet de verhoorkamer gebragt in een gebouw daarnieven staande als hier op de schets is te zien bij K.

In deeze kamer moet dan gemaakt een balustrade tot separatie van het Colegie en de gevangene op circa 9 voet uit den muur L, met een deurtje daarin. In reedelijke ordre gemaakt en vast staande. Verder een tafel tot gebruyk der Heeren.

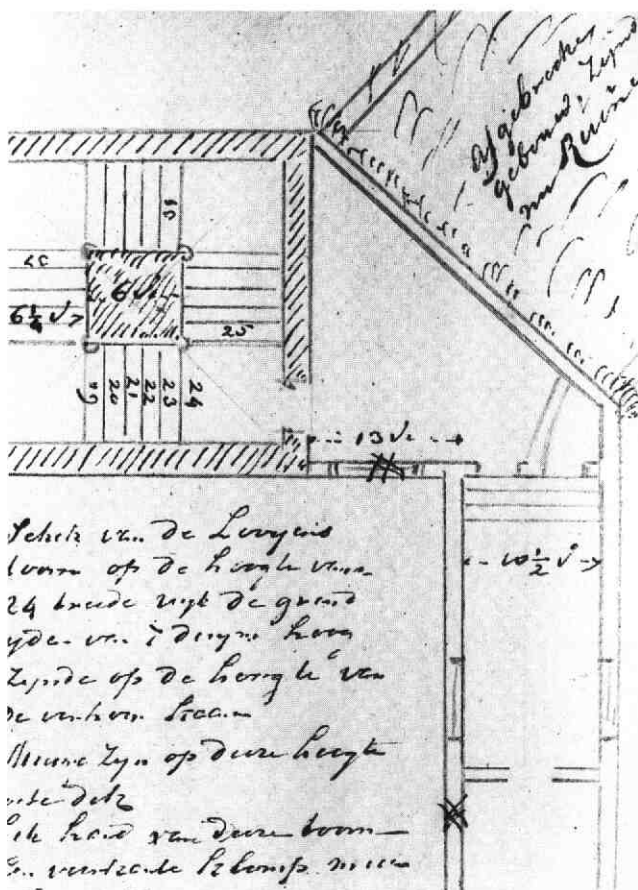
In het vak M te stelle 2 deurstijlen, in het latey en onder in de vloer. Een deur daarin gehange en geslooten. Het mankeerende aan de treede van de trap S in deeze kamer te ver-

nieuwen. 3 gl.

Het afgebledderde en het mankeerende aan de murasien herstellen in ordre. In deeze kamer is een houten vloer, de 4 houten trappe zijn tesaam 3 voet breed. Het mankeerende aan de twee kruyscozijne in deeze kamer, zoo mede aan de glaazen, glasraame en vensters moete worde herstelt op aanwijzinge. Verder dezelve, zomeede de zolder en deure en cozijne te verven.

NB, het groen laake behoorende tot den bekleeding der reghtaefel word gerekent op twee ellen breed scheers (?) de strekse el, en dus de ... (twe?) vierkante elle kost 56 a 60 stuyvers.

FOLIO 27 RECTO

Schets van de Looyers toorn op de hoogte van 24 treede uyt de grond, yder van 7 duym hoog, zijnde op de hoogte van de verhoorkaamer.

De muure zijn op deeze hoogte 4 voete dik.
Het hard van deeze toorn is een vierkante
klomp muur van 6 voet

Gisse de gevangenkamer op 60 treppe hoog,
daar eyndigt deeze middelklompmuur, en de
kamer is vierkant.

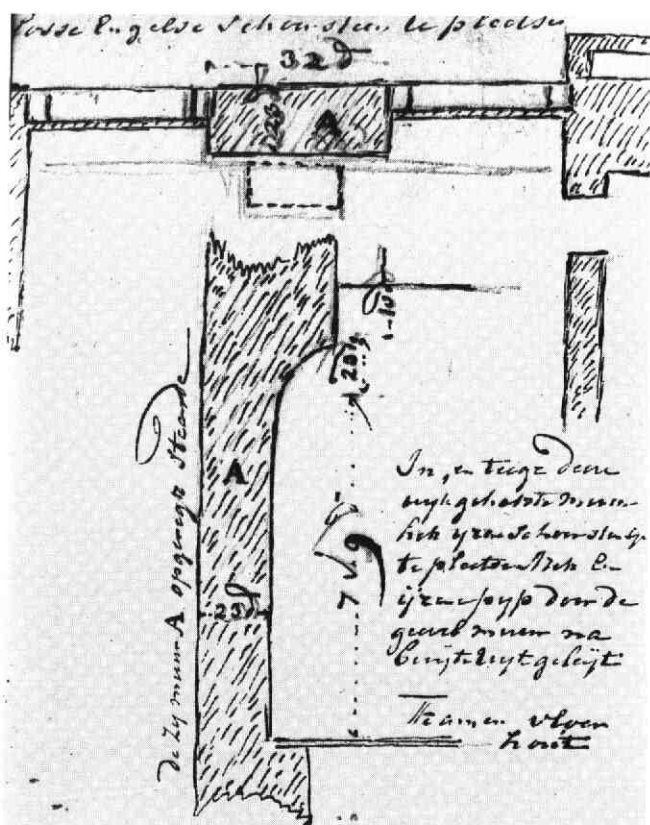
In deeze toorn komen 8 bordesse yder van 6
treede. En dan komt de re-topgaande trap na
de gevangenkamer. Op de 48 treede komt de
spanplaat van het gebouw # daar de verhoor
kamer onder is.

Op deeze gevangenkamer volgt de kap met
panne gedekt, als hiervoor is te zien.

FOLIO 31 VERSO

Een der kamers op het Casteel, bewoont door
den Heer Drossaard, waarin een losse Engelse
schoorsteen te plaatsens.

In en tege deeze uytgehakte muur het ijzer
schoorsteentje te plaatsens met een ijzeren pijp
door de gevelmuur na buyten uytgeleyt³³.

Opmerkingen

Uit de tekst valt op te maken, dat het kasteel vermoedelijk enige tijd niet voor het vastzetten van gevangenen is gebruikt en dat er ook geen verhoren werden afgenomen. Tenminste, de oude verhoorkamer was, zoals we reeds zagen, al vóór 1731 afgebroken en er moet nu (pas?) een ander vertrek daarvoor in gereedheid worden gebracht. Ook blijkt één gevangenis niet genoeg en worden er op de bovenverdieping van de traptoren drie nieuwe in hout bijgemaakt. Deze traptoren stond, zoals vermeld, aan de noordwestzijde van het kasteelterrein en bevat een gemetselde spiltrap, rondom een (naar wordt aangenomen) massieve kern van 2 bij 2 m. De trap wordt overkluisd door kruisgewelven en eindigt onder de bovenste verdieping, die bereikbaar is via een rechte trap. Deze bovenste verdieping bevat een gemetselde gevangenis en een uitkragend gemak. Voor het aanbrengen van de drie gevangnissen werd de stookplaats tegen de zuidwestwand verwijderd. De gevangnissen en het gemak waren in 1887 niet meer aanwezig en bij de restauratie van 1948 zijn de stookplaats en het toilet weer teruggebracht. Mulder geeft in zijn opmeting van de bovenverdieping echter wel de plaats en maat aan van de 'weggebroken cachotten', dus deze zijn of kort voor de opmeting verwijderd, of de sporen waren nog zeer duidelijk waarneembaar³⁴.

De verhoorkamer kwam op de eerste verdieping van de noordoostvleugel, direct boven de galerij. Deze verdieping bevond zich ongeveer halverwege de hoogte van de toren. De kamer was van de toren gescheiden door een driehoekige kamer en in de noordoosthoek daarvan bevond zich een klein vertrek, vermoedelijk een toilet. De toegang tot dit toilet bevond zich in de verhoorkamer en moest worden hersteld. Ook twee kruiskozijnen in de verhoorkamer moesten worden hersteld, de één bevond zich aan de zijde van de binnenplaats, de ander aan de zijde van de voor-

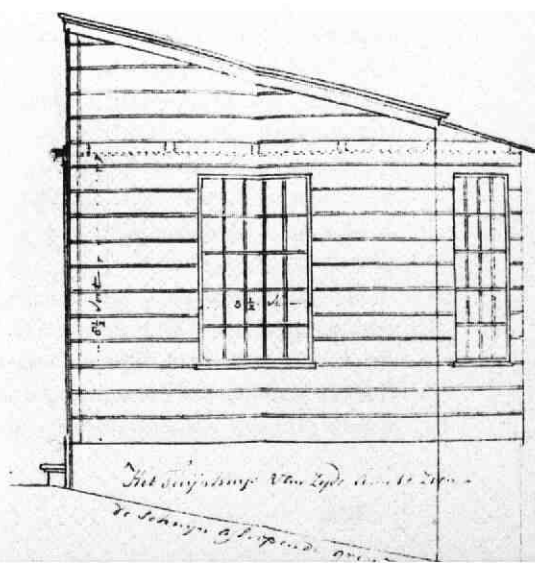
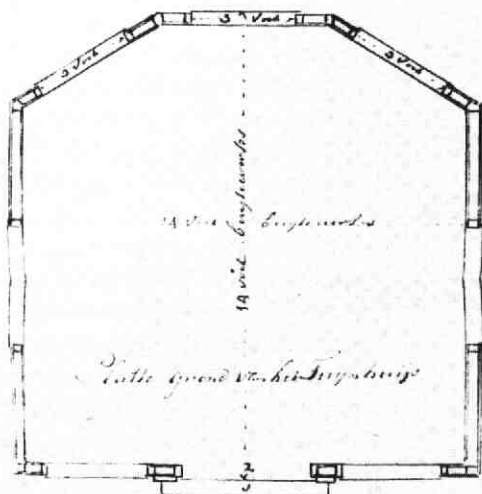
burcht. De verhoorkamer was als vertrek eveneens verdwenen in 1887. Het kruis-kozijn aan de zijde van de binnenplaats was dichtgemetseld en aan de zijde van de voorburcht vervangen door een 6-ruits schuifvenster met een grotere lengte. De deur naar het toilet was dichtgemetseld.

Het privévertrek waarin een kachel geplaatst moet worden, bevond zich op de begane grond van het kasteel, aan de noordoostzijde, vlak naast het vertrek op de oosthoek. Met de 'Engelse schoorsteen' wordt, zoals van Stolk zelf al aangeeft, een ijzeren kachel bedoeld. Deze moet geplaatst worden in een nis met een hoogte van 7 (Rijnlandse) voet en 32 duim, dit is 3,03 m. Afgaande op de vorm en de hoogte van de nis in de wand zal met deze 'Engelse schoorsteen' een kolomkachel zijn bedoeld, dat wil zeggen een kachel met de vorm van een zuil, geplaatst op een voetstuk of piedestal. Het voordeel van deze kachels was dat de warmtespreiding groot was, zodat er minder warmte de schoorsteen in verdween ³⁵.

De opmeting van Mulder geeft niet de 'uytgehakte muur' weer, maar wel een tegen de buitengevel gemetseld rookkanaal. Of dit kanaal al bestond of later is aangebracht, is niet duidelijk. Het blijkt ook niet uit de tekst van Van Stolk, die volstaat met de opmerking dat de metalen pijp van de kachel door de muur naar buiten gevoerd moet worden. Afgaande op de opmeting van Mulder, bevond de onderzijde van het rookkanaal zich ongeveer op vloerhoogte. Dit is dan weer in tegenspraak met de kolomkachel, die de rookafvoer aan de bovenzijde van de kachel heeft.

Het 'speelhuysje' voor de drossaard

Door het-huwelijk van Anna van Egmond met Willem de Zwijger in 1551 is de baronie IJsselstein in het bezit gekomen van het huis Oranje-Nassau. De Oranjes bewoonden slechts sporadisch het kasteel. Hun goederen werden daarom beheerd door een dross, die tevens recht sprak over het gebied. De dross be-

woonde het kasteel en in 1769 was dit Joachim Ferdinand de Beaufort, die tijdens de Franse tijd ook nog enige tijd baljuw is geweest.

Volgens de annotatie op folio 21 verso van het inspectierapport had de drossaard het plan om op de muurtoren aan de zuidzijde, 'het hoeregat', een 'hout speelhuysje' te laten bouwen. Deze toren heeft een cirkelvormige doorsnede en gedacht moet dan worden aan een soort van rond of veelhoekig tuinhuisje of theekoepel. Zover is het echter niet gekomen. In 1771 maakte Jan van Stolk namelijk een ontwerp voor een houten tuinhuis op stenen basement, met driezijdige sluiting aan de achterzijde. Het geheel was voorzien van een lessenaarsdak, gedekt met gesmoorde pannen.

'Memorie tot het maken van een nieuw tuynhuys, onder op een steenen voet en boven houtwerk, groot 14 voeten Rijnlantsen maat buytenwerks, volgens de schetsteekening hie- neevens gevoegt.

Op de hoogte van het ordinaare zoomer ij- selwaater gefondeert op denne 3 duyms plaat- en breed 12 a 14 d. het muurw[er]k onder op 1 1/2 steen aangelegt en op een steen dikte ges- needen tot 6 d hoogte beneede de bovegrond van bovesteen en verder {tot circa 14 duym bove de laage grond van de tuyn van} ³⁶ on- dersteen en na den eys bewerkt en afgereet.

'Hierop en in 6 gr vloerbintjes d 6 a 8 d, de vloere van 1 1/2 d hout, de opgaande stijle gr hout d 4 a 4 d, daarin de ligtozijnen verdeelt en gemaact volgens de schetsteekening. Buyte bekleet met ... van 1 1/4 d deelen en binnen met van 3/4 d hout, alles in elkander geploegt. Een plintje aan de vloer, {het noodigen reegelw[er]k en} ... op de hoogte van 8 1/2 voet uyt de vloer te leggen 1 ribbe d 4 a 6 d en tegen de onderkant besloten met van 3/4 d hout in elkander geploegt na den eys.

Het dak gespannen op de schuynte als word aangewezen. De gordingen 4 en 6 d, bo- ven bekleet met ruwe digte 1 d agterdeelen, {yder in eene lengte} binnen teegen elkander en eene dito over ydere naat. Belat met gr. en-

kelde latten en gedekt met blauwe pannen. De noodige dekstukken van gr 1 1/2 d hout met een hol onder dezelve, de noodigen boeybor- den, een houte goot en aflatpijpen.

In het front dubbelde deuren in het voorco- zijn, van eyke 1 1/2 d hout. Boven glazen in hout, onder paneelen, {met het noodige sluytw[er]k}. Pilasters gr 1 1/2 d hout, met de noodige lijsten en plinten en treeden, gelijk de schetzteeking aanwijst.

Te weederzijden dat cozijn 2 glasraame van 1 1/2 d wageschot, welke moeten ope- schuyven, de noodige leede ...

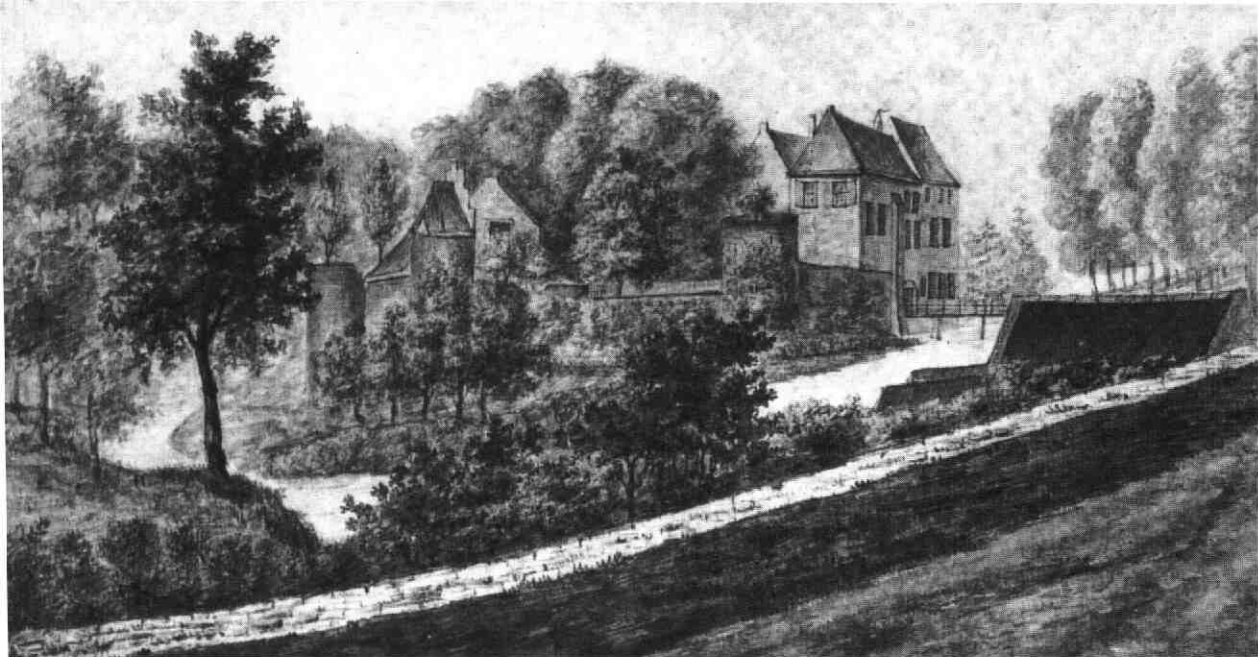
Nog zoo in de zijdens als agter te saam 5 stuks dito glasrame ter groote als is bepaalt, welke alle na buyten moete op draayen tot voorkoominge van inwatering. Met winkel- haak, duymhanger, gehangen en geslooten na den eys.

Verder alles te maaken na den eys als doorg[aa]n[ts] eenen w[er]k betaemt. Al het houtw[er]k hetwelke gezien word of den dag beschijnt moet worden geschaaft en alles sterk gespijkerd. Alle de glasruyten van best Frans glas in stopverff behoorlijk gezet en aange- stopt.

En dat alles in ordre afgemaakt zijnde 3 maal verven met goede oliverff, de couleur en verder alles ten genoegen van den Heer Besteede.'

Opmerkingen

Omdat er geen tuinhuis op de toren werd gebouwd, ligt het voor de hand aan te nemen dat het te bouwen tuinhuis er- gens op het kasteelterrein zou worden ge- plaatst, dus binnen de ommuring. Deze aanname leek te worden bevestigd door een tekening uit 1816 van D.J.L. Strick van Linschoten, die het kasteel vanuit het zui- den weergeeft. Op de tekening is een ge- bouwte met een lessenaarsdak te zien, dat net boven de muur uitsteekt. Zoals het getekend staat, lijkt dit gebouwte te zijn geplaatst tegen of vrij dicht tegen de muur. Dit maakt dan de vensters in de driezijdige achtergevel, de zijde die in dit geval dus naar de muur gekeerd zou zijn, onzinnig. Waar is het huisje dan wel ge-

plaatst? Er zijn echter twee aanwijzingen, die daarover wellicht iets meer duidelijkheid geven. Ten eerste geeft het ontwerp een talud weer waarop het huisje wordt gebouwd, ten tweede is er de mededeling op de tekening, dat de driezijdige sluiting grenst aan het 'IJsselwater'. Dit sluit een plaatsing op het toen nog steeds ommuurde kasteelterrein dus uit³⁷. Een andere plaats voor het tuinhuisje is mogelijk de volgende. De Beaufort liet omstreeks 1770 een ontwerp maken voor een Engelse landschapstuin, gepland op een stuk grond ten noordoosten van het kasteel met een omvang van ca. 86 bij 105 meter³⁸. Het terrein grensde aan de zuidwestzijde aan de gracht om de voormalige voorburcht en aan de zuidoostzijde aan de stadsgracht. De tekening geeft een 'zomerhuis' weer en als we de tekening juist interpreteren, dan lijkt het of de, overigens anonieme, ontwerper een deel, namelijk de driezijdige sluiting, van dit zomerhuis afbeeldt, geplaatst aan de rand van de voormalige voorburcht, tegenover de tuin. In dat geval is een talud verklaarbaar en moet met het 'IJsselwater' de hiervoor genoemde gracht zijn bedoeld, die op het tuinontwerp overigens 'de vijver' wordt genoemd. De naam 'IJsselwater' is dan verwarrend, want de IJssel stroomt

veel verder naar het noordoosten.

Een probleem vormt nog de maat van dit 'zomerhuis'. Van Stolk geeft een maat van '14 voet buytewerks' = ca. 4,5 meter, en het tuinontwerp een maat van ca. 1,7 'Stigtse Roeden' = ca. 6,4 meter. Dit maatverschil kan mogelijk verklaard worden wanneer we aannemen dat tuinhuis en tuin tegelijkertijd zijn ontworpen. De ontwerper hoefde niet de juiste maat weer te geven, maar slechts alleen de plaats om de opdrachtgever te tonen wat hij vanuit het tuinhuisje van de tuin zou zien.

Conclusie

Uit het voorgaande mag duidelijk geworden zijn, dat de beide stukken tekst uiteraard maar een klein beetje inzicht hebben gegeven in de (bouw)geschiedenis van kasteel IJsselstein. Dat neemt niet weg dat de informatie toch belangrijk genoeg is: het geeft een indruk van het gebruik van een kasteel, en dan IJsselstein in het bijzonder, in een tijd waarin deze gebouwen als verdedigbaar object hun waarde al lang verloren hadden en waarin kastelen of werden omgebouwd tot landhuizen, of werden gesloopt. Maar meer dan dat geeft het een indruk hoe met een deels ruineus kasteel in bouwtechnisch opzicht werd omgegaan. In dat kader

Kasteel IJsselstein vanuit het zuid L. Strick van Linschoten, 1816.
Foto Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist.

wordt gewezen op de afdekking van de muren met gras, waarvan gezegd wordt dat dat 'onaangeroerd' moet blijven. Van Stolk ging er blijkbaar van uit, dat een dergelijke afdekking beter was voor het behoud van het metselwerk. Er wordt ook gesproken over het uithakken, het 'wijjingen', van voegen en het weer opnieuw aanbrengen daarvan. Zolang we geen inzicht hebben in de diepte van het uitge-

hakte voegwerk, zullen we dus voorzichtig moeten zijn met het trekken van conclusies aan de hand van voegspecie.

DEZE PUBLIKATIE IS EERDER VERSCHENEN IN
CASTELLOLOGICA, VOORJAARSUITGAVE 1993 VAN
DE 'NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING'

NOTEN

1. De auteur wil graag zijn dank betuigen aan mevrouw E. van Stolk te Rotterdam voor haar bereidwillige medewerking bij het onder meer ter inzage geven van de archiefstukken. Daarnaast aan de heren ir J. Kamphuis en drs M.A.F.M. Knibbeler voor hun kritische kanttekeningen.
2. Familiearchief Van Stolk (FAvS), band IX nr. 23.
3. FAvS, band IX nr. 28: *Project tot het maken van een nieuw tuynhuys bij het casteel te Yselsteyn ten verlyns van den Heer Drossaard J.F. de Beaufort 1771*.
4. W. Wijnaendts van Resandt et al., *Genealogie van het geslacht Van Stolk*, s.l. 1940, pag. 127 - 129.
5. Zie voor biografische gegevens het in noot 4 genoemde boek.
6. Ibid. 127 en J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692 - 1770), architect, deel II: in dienst bij Prins Willem IV en Willem V', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1985: Achttiende - eeuwse kunst in de Nederlanden*, Delft 1987, pag. 482 en 483.
7. Bierens de Haan o.c. pag. 481.
8. Bierens de Haan o.c. pag. 483.
9. Algemeen Rijksarchief (ARA), archief van de Naussause Domeinen, inv.nr. 754, fol. 292.
10. FAvS, band IX nr. 23, folio 1 recto.
11. Ibid.
12. J.G.M. Boon, *IJsselstein uw woonstede*, (IJsselstein) 1977, pag. 13 en 14.
13. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSO), deel IV, nr. 1949.
14. A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden deel I*, Haarlem 1852, pag. 266. De nummering van de diverse Gijsbrechts is in deze publicatie onjuist.
15. A.M. Fafanie, 'IJsselsteinse stadsmuur, beproefd weerbaar', *Historische Kring IJsselstein* (1989) 50/51, pag. 222.
16. Leiden, Universiteitsbibliotheek, collectie Bodel Nijenhuis (LBN), inv.nr. Port. 313 - III Nr. 2.
17. Haarlem, Teylers Museum, inv.nr. O** 35 en Amersfoort, Museum Fléhiite (AMF), inv. nr. AC II - 88 - 1.
18. Toonneel der steden van Holland, Westvriesland, Utrecht, Amsterdam 1652, pag. T verso.
19. FAvS band IX nr. 23, folio 25 verso.
20. H. Hardenberg, 'Pasqualini, architecte Bolonais, aux Pays-Bas (1530-1548)', in: *Studi in onore di Riccarde Filangieri*, vol. II, Napels 1959, pag. 386.
21. R. Meischke en F. van Tychem, 'Huizen en hoven gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', in: H. Janse et al., red., *Keldermans Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987, pag. 134 en 135.
22. FAvS band IX nr. 23, folio 22 recto.
23. FAvS band IX nr. 23, folio 21 verso.
24. Volgens een gewassen pentekening uit 1727, toegeschreven aan Abraham de Haen de jonge (1707 - 1748), Rijksarchief in Utrecht (RAU), top. atlas inv.nr. 1998 - 1 en een ingekleurde tekening met pen en penseel uit 1727 van dezelfde tekenaar, AMF inv.nr. II - 85 - 1.
25. Volgens een tekening in pen en penseel in grijs uit 1731 van Cornelis Pronk (1691 - 1759), AMF inv.nr. II - 85 - 2.
26. Volgens een tekening in pen en penseel in grijs uit 1744 van Jan de Beijer (1703 - ca. 1785), AMF inv.nr. II - 89 - 1.
27. De tekeningen bevinden zich in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (RdMz).
28. De bladzijdennummering is niet oorspronkelijk, zij is later in potlood toegevoegd.
29. Deze D-vormige toren had aan de noordoostzijde een gekanteelde trapgevel.
30. Bedoeld is een steunbeer.
31. De zin is in de tekst niet afgemaakt.
32. Dit is blijkbaar een vroege vermelding van moerbalken en kinderbinten, want in het bouwkundige woordenboek staat dat de termen moerbalk en kinderbint in deze zin pas sinds XIX worden gebruikt. E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen*, Utrecht/ Antwerpen 1986, pag. 251.
33. Het aantal is niet ingevuld.
34. Opmeting door Adolph Mulder in 1887 van het 'kasteel te IJsselstein, plan van de 2de verdieping', tekeningenarchief RdMz, inv.nr. ? 15987.
35. H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam 10* (1982)
36. *De warmte beschouwd deel 2*, Amsterdam 1982, pag. 375. Zantkuijl behandelt in dezelfde aflevering op pagina 368 een Engelse schoorsteen, maar dan gaat het om een insluiting, bedoeld voor een stookplaats met mantel en boezem en daar is hier geen sprake van.
37. De tekst tussen {} is in de oorspronkelijke tekst in margine toegevoegd.
38. Deze ommuring was in 1887 nog geheel aanwezig.
39. RAU, archief De Beaufort, inv.nr. 1548.

KASTEEL HUIS TE VLIET

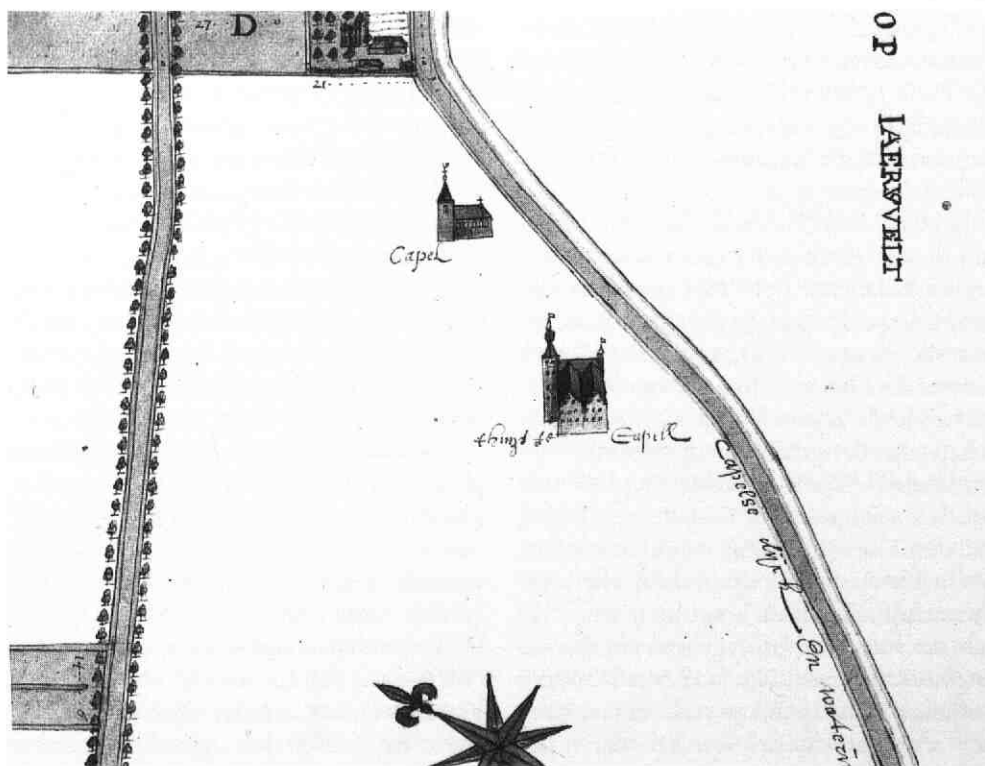
door mr. C.G.M. Noordam

Kasteel huis te Vliet

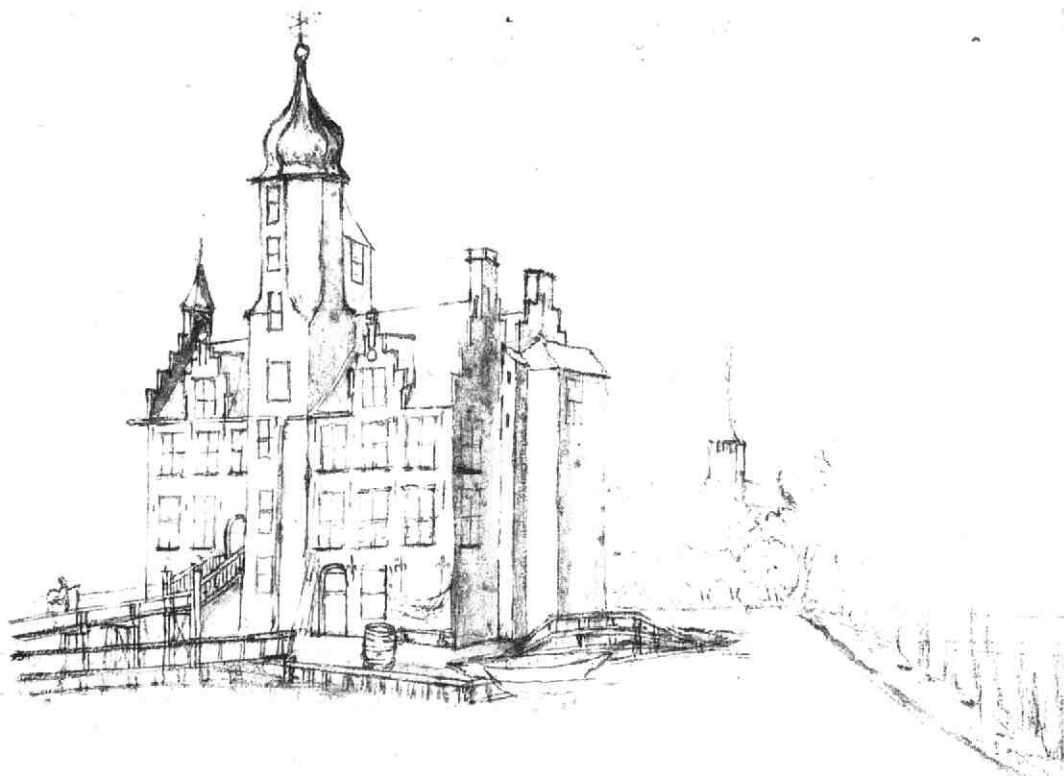
Het kasteel huis te Vliet is enkele kilometers ten zuiden van IJsselstein gelegen in het dorp Lopikerkapel op de oude Kapelse stroomrug¹. Ten zuiden van het huis loopt de Lopikerweg-oost met daarnaast de Enge IJssel. Ten noorden van het huis loopt de Achterdijk. Aan de oostzijde bevindt zich de kerk van Lopikerkapel, gelegen in het vroegere gerecht Zevenhoven. Het huis zelf lag net ten westen van Zevenhoven in het gerecht Lopik.

Bezitters en bewoners

Het huis wordt in 1375 voor het eerst vermeld, als belending van de Lekdijk². In 1395 wordt een bezitter genoemd: Aleit Henrixdochter van den Damme, weduwe van Tyman Schorren. Het huis is een Stichts leen³. Zowel Hendrik van den Damme als Tyman Schorre (of Scorre) waren aanzienlijke personen in de stad Utrecht. In het midden van de 14e eeuw komen zij voor als schepen in Utrecht⁴. Een Tydeman Meeus Schorren soen komt

1. Afbeelding van het Huis te Vliet op een kaart uit 1627. De dubbele kap van het huis is duidelijk zichtbaar, evenals de aan de noordkant gelegen trap-toren met koepeldak. (Kapittel Oudmunster, 933;120-121, detail)

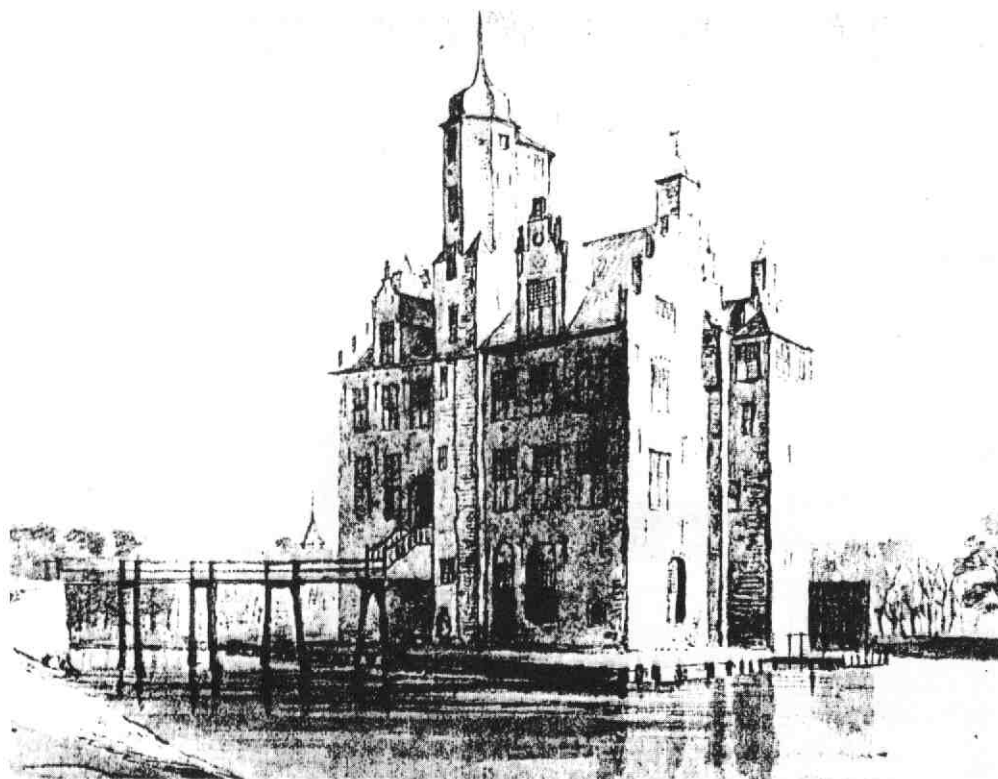

2. *Het Huis te Vliet door een anonieme kunstenaar uit circa 1650, gezien vanuit het noord-westen. Links van de traptoren gaat de oorspronkelijke donjon schuil. De achterkant heeft een toegang via een ruime houten trap. De hoge traptoren, heeft een aanbouw op het dak. Op de achtergrond is de kerk van Lopikerkapel zichtbaar. (RAU III 9, blz. 225)*

voor als kerkmeester van de Buurkerk⁵. Deze personen komen op zich in aanmerking om te kunnen gelden als bouwer van het Huis te Vliet. De naam van het huis zou daarbij van een veldnaam afgeleid kunnen zijn. Er is echter een onontkoombare relatie met de familie Van (den) Vliet, die in deze buurt woonde. Aan het begin van de 14e eeuw heeft een zekere Giselbertus Bokel van den Vliet grond in het gebied in bezit als leenman van van de heren van Amstel⁶. Hij was gehuwd met Hesse, dochter van de heer van Asperen en behoorde tot de lagere adel. Verwantschap met het gelijknamige geslacht van het kasteel te Vliet bij Oudewa-ter kon niet worden vastgesteld⁷. Giselbertus Bokel van den Vliet was tevens leenman van het Sticht en van de heer van Arkel⁸. Hij heeft waarschijnlijk een rol gespeeld in de bouw van de naast het huis gelegen kerk van Lopikerkapel, want in 1327 werd hij gedeeltelijk in het gelijk gesteld in een conflict met het kapittel van St. Marie be-

treffende het patronaatsrecht van de kerk⁹. Deze Giselbertus kan tevens de stichter geweest zijn van de enkele honderden meters westelijker gelegen hofstede te Vliet, die circa 1382 wordt genoemd als Stichts leen¹⁰. De bezitter ervan is op dat moment Willem van den Vliet (Gerardsz.), vermoedelijk een nazaat van Giselbertus. In de leenakten van het Sticht wordt de hofstede in 1457 voor het laatst genoemd, zodat kan worden aangenomen, dat hij in de tweede helft van de 15e eeuw is verdwenen. De familie Van den Vliet vertakte zich breed in de loop van de 14e eeuw.

Een aantal van deze Van den Vliets ging te Utrecht wonen en aantal bleef ter plaatse. Enkele malen komt aan het begin van de 15e eeuw een lid van deze familie voor als bezitter van een stenen huis in het gerecht Lopik, niet zijnde de hofstede of het huis te Vliet. Een Willem van den Vliet (Willemsz.) bezat voorts in 1392 als Viaans leen het gerecht het Loo¹¹. Dit gerecht lag tussen het gerecht Zevenho-

3. De hoofdingang van Huis te Vliet bevond zich tot het laatste decennium van de 17e eeuw aan de noordzijde van het huis, naast de traptoren op het niveau van de eerste verdieping. Na de verplaatsing van de ingang naar de zuidzijde is de oorspronkelijke ingang vervangen door een raamkozijn. Aan de linkerzijde van het huis is de kerk van Lopikerkapel te zien, rechts van het huis lijken wilgenbosjes te staan op wat later het voorplein zal worden. Tekening door Roelant Roghman, circa 1650.

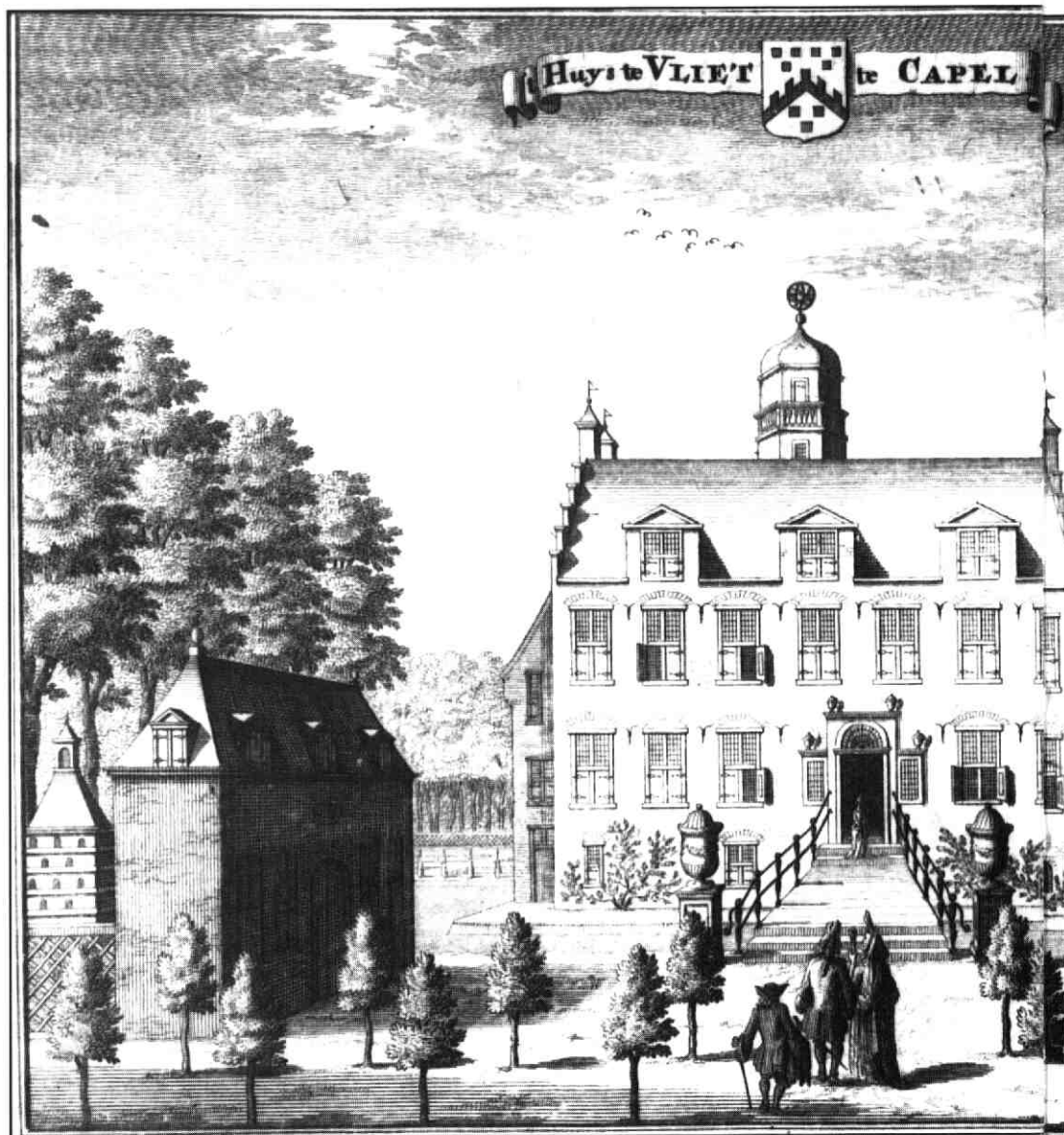
ven en de Lek. De belangrijkste bezittingen van de familie Van den Vliet bevonden zich daarmee in de 14e eeuw in de hoek, die de IJssel met de Lek maakt: Lopikerkapel, Zevenhoven en de Loo. Uit dit gebied waren waarschijnlijk ook de in het midden van de 14e eeuw machtige Yen en Zweder Uterloo afkomstig. Het gerecht Zevenhoven, een Viaans leen, dat in de periode 1406-1424 in bezit was van Splinter van den Vliet, was circa 1382 nog van Yen uter Loe, een nazaat van de eerder genoemde Yen¹².

Ondanks de prominente positie van de Van den Vliets ter plaatse, kan een directe relatie met het huis te Vliet niet worden aangetoond. Wellicht is het grondgebied, waarin huis en hofstede liggen oorspronkelijk één (Stichts) leen geweest. Daarbij kan er een nog niet vastgestelde relatie zijn tussen de Van den Dammes of de Scorres en de Van den Vliets, zodat het huis door erfopvolging buiten het bezit van de familie Van den Vliet is geraakt.

Een verkoop van het huis door een Van den Vliet kan evenmin worden uitgesloten. De dochter van de eerder genoemde Aleit Henrixdochter van den Damme bracht het huis in handen van de familie Vrencken. De Vrenckens hadden in het 14e en 15e eeuwse Utrecht functies als kannunnik van het kapittel van St. Marie, rentmeester van de bisschop, schout en schepen van Utrecht. Henric Vrencken, die het huis van 1433-1459 bezat noemde zich Vrencken van der Vliet. In de periode 1459-1562 was het huis - met een onderbreking van 14 jaar, waarin het aan Steven van Ruitenbergen behoorde - bezit van de Van Hemerts. In 1538 werd het huis geplaatst op de tweede lijst van riddersmatige hofsteden¹³. Van 1562-1571 was Cornelis van Mierop, domproost van Utrecht, bezitter van het huis. Een aanzienlijk bezitter van het huis uit het eind van de 16e eeuw was mr. Paulus Buys, die achtereenvolgens pensionaris van Leiden was, lid van de Raad van State en curator van de

4 Enkele jaren na de omkering en modernisering van Huis te Vliet vervaardigde G. Specht er in 1701 deze gravure van.

De nieuwe bijgebouwen met de daarachter geplaatste dui-ventillen staan ter weerszijden van het voorplein. Achter het huis is bosaanplant zichtbaar. (RAU, TA 1120 p. 19)

Leidse universiteit. Hij overleed op het huis te Vliet in 1594¹⁴. In de 17e eeuw was het huis in handen van verschillende families. Joriphaes Vosch van Roelingsweert, die het huis in het laatste decennium van de 17e eeuw bezat, was in 1699 gedwongen het huis wegens schulden verkopen. Een groot deel van de 18e eeuw was het huis in bezit van de families Panhuijs en Van Hardenbroek. In het laatste kwart die eeuw wisselde het enkele malen van eigenaar. In 1801 werd jhr.

Cornelis Gerard Barchman Wuytiers door aankoop eigenaar van het huis. In zijn familie bleef het tot 28 december 1936, toen het bij veiling werd verkocht. Het huis verloor door een ingrijpende verbouwing in het daaropvolgende jaar het karakter van aanzienlijk buitenverblijf.

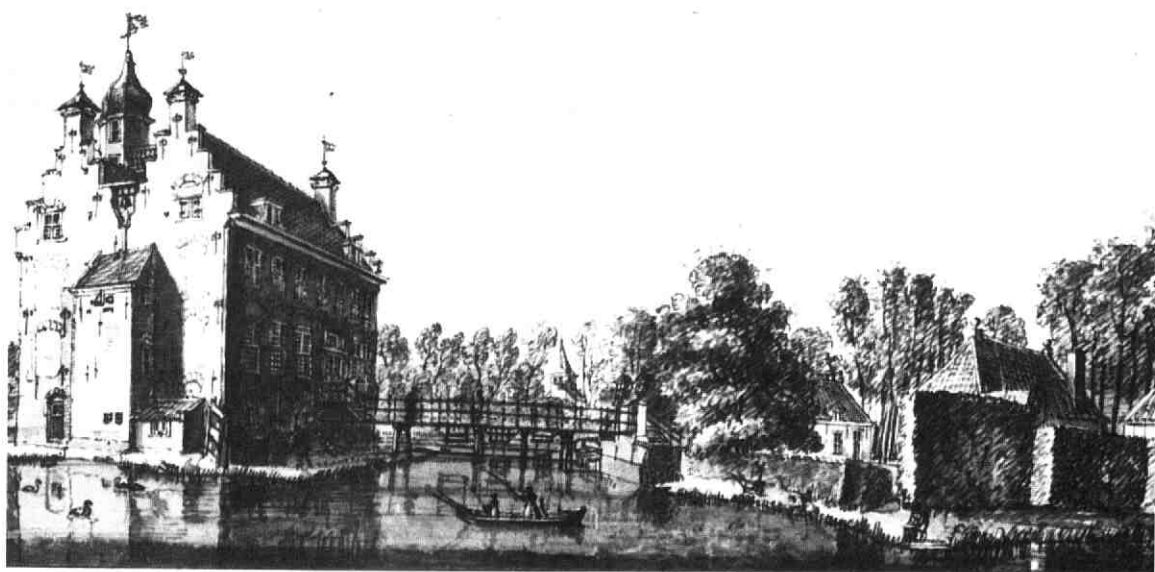
Bouwkundige geschiedenis

Het huidige huis te Vliet heeft - als men de later aangebouwde opstallen wegdenkt - het aanzien van een 19e eeuwse bui-

tenhuis, dat meer op zijn plaats lijkt in de bossen van de Utrechtse heuvelrug. Op het eerste gezicht doet het in niets denken aan een 16e eeuwse buiten en nog veel minder aan een 14e eeuwse donjon. Toch bevat het ruimschoots elementen van beide¹⁵. Op begane grond-niveau - het vroegere kelderniveau - is nog circa 60% van het muurwerk van de oorspronkelijke donjon aanwezig. Op plaatsen, waar het pleisterwerk verdwenen is, is te zien dat het om 14e eeuwse metselwerk gaat. De enige uit-

zondering hierop vormt het restant van een stenen trap in de muurdikte van de oostelijke gevel, die vroeger vanaf de eerste verdieping waarschijnlijk de enige toegang tot deze ruimte vormde. In de westelijke zijwand van deze trap zijn stenen zichtbaar van het formaat 31 x 16 à 15 x 9 cm. De dikte van de stenen duidt op een datering in de 13e eeuw. Maar omdat de stenen hier secundair zijn verwerkt, kunnen zij voor de datering achterwege blijven. Het trapgewelf is weer 14e eeuwse. De muur, waarin deze trap is opgenomen, is bijna nog geheel aanwezig en heeft een imposante dikte van ongeveer 2,5 meter. De noordgevel, waarin enkele doorbraken zijn gemaakt, ondermeer voor een trappenhuis, is bijna twee meter dik. De zuidgevel (de voorkant) is voor bijna de helft nog aanwezig en heeft een dikte van 1,45 meter. Of deze muur oorspronkelijk dikker is geweest, kan pas vastgesteld worden, indien de pleisterlaag verwijderd wordt. De westelijke gevel, die een dikte had van circa 2 meter, was tot 1937 nog vrijwel geheel aanwezig. Bij de toen uitgevoerde verbouwing is de muur grotendeels gereduceerd tot 30% van de oorspronkelijke dikte. De oorspronkelijke buitenmaat van de donjon bedroeg ca. 11,7x12,8 meter en de oorspronkelijke binnenmaat 7x9,3 meter. De binnenzijde van deze bouwlaag heeft waarschijnlijk uit één groot tongewelf bestaan. De zuid-oostelijke zijde hiervan (circa 20%) is nog aanwezig. Op het hoogste punt was het gewelf ongeveer 2,8 meter hoog. Het was - evenals de langste zijde van de donjon - noord-zuid georiënteerd. De donjon zal volgens het gebruikelijke patroon boven dit niveau nog twee à drie verdiepingen hebben gehad met bovenop kantelen. De ingang moet zich op de eerste verdieping hebben bevonden. Om de donjon liep een gracht, die, zoals men heeft kunnen vaststellen, niet tot aan het muurwerk liep, maar een strook grond tussen het water en de toren overliet. Gezien de dikte van de muren heeft de donjon militaire betekenis gehad.

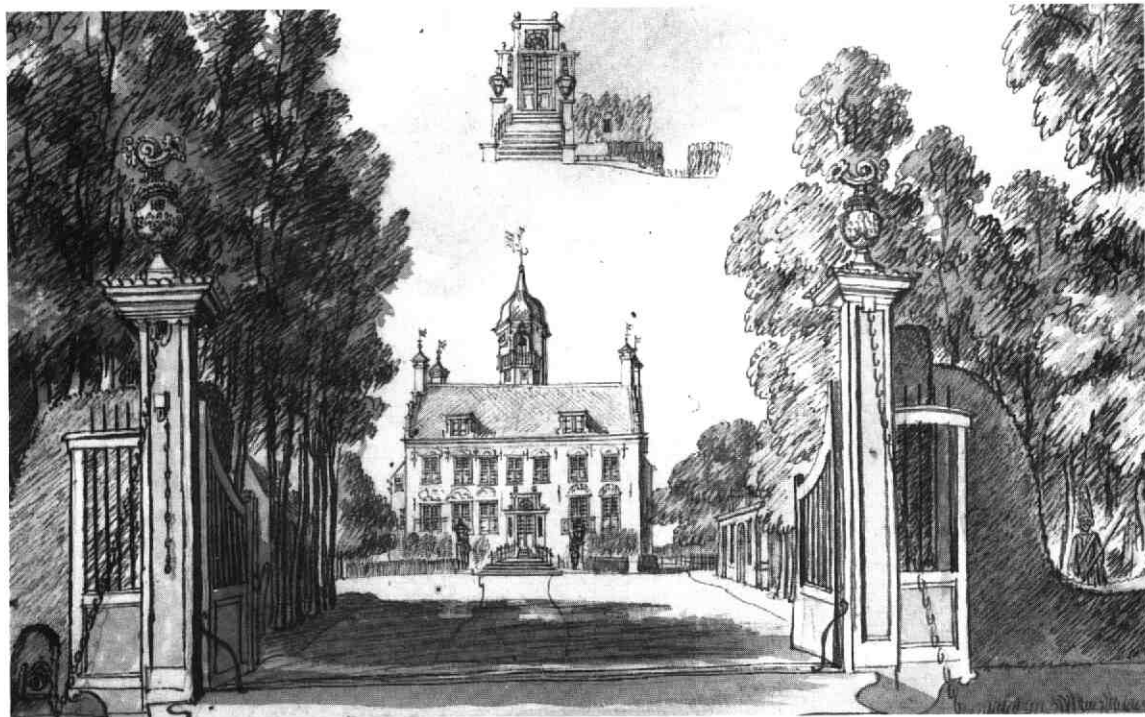

5. Gezicht op
huis te
Vliet, gezien
vanaf het wes-
ten door
J. Schoute.
MCS/819,
KHU, Den
Haag

Door gebrek aan eigentijdse vermeldingen in akten en kronieken blijft enigszins duister of deze militaire functie uitsluitend particulier van aard was. Gezien de situering van het kasteel aan de weg naar Schoonhoven en de ligging van twee kastelen in Hollandse invloedssfeer aan diezelfde weg - Zevender en Ter Heul - lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat Vliet ook een strategische rol speelde in de verdediging van het Sticht.

Voor wat betreft de datering van de donjon moet gewezen worden op het verdrag uit 1352 tussen de bisschop en de stad Utrecht, waarbij overeengekomen werd versterkingen in het Sticht tegen te gaan. Vermoedelijk dateert de donjon uit de periode van voor dit verdrag¹⁶. In tegenspraak met deze aanname lijkt een leenakte uit 1356, waarbij een stuk grond wordt genoemd, gelegen tussen de zijdwinde (van Zevenhoven) en de Vliethoeve: het daartussen gelegen huis te Vliet wordt niet vermeld, hetgeen mogelijk betekent, dat het toen nog niet bestond¹⁷. In het midden van de 16e eeuw is door een

grootscheepse aanen verbouw de donjon onderdeel gaan uitmaken van een aanzienlijk buitenverblijf. Als bouwer komt Gijsbert van Hemert in aanmerking. In 1556 en 1561 leende hij 4496 gulden, waarbij beide keren een hypotheek op het huis werd gevestigd¹⁸. In 1557 verkocht hij het huis Amerongen. Dit heeft wellicht met de hoge verbouwingskosten van huis te Vliet te maken gehad. De donjon werd aan de westzijde uitgebouwd met twee naast elkaar gelegen bouwmassa's. Beide bouwdelen kregen zadeldaken met trapgevels. Aan de kop van deze westkant kwam een - vermoedelijke latere - aanbouw met schilddak. Op deze wijze ontstond er een rechthoekig huis met een afmeting van ongeveer 20,4x12,8 meter. Op de benedenverdieping van de donjon werden twee woonlagen gebouwd. Aangezien de oostelijke muur van de huidige bel-etage 14e eeuws lijkt te zijn, is er op dit niveau wellicht sprake van reducering van de muurdikte in plaats van volledige nieuwbouw. Behalve wat betreft de plaats van de ingang werd het huis gekenmerkt door

een strakke symmetrie, waardoor het eerder een 17e dan 16e eeuwse verschijning had. De verdiepingen werden toegankelijk gemaakt door een aan de achterzijde gebouwde traptoren, die met een achtkantig bovendek en een koepeldak boven het huis uitstak. Deze traptoren werd wellicht gebouwd op resten van een bestaande 15e eeuwse traptoren. Het onderste gedeelte van de traptoren is althans uitgevoerd in laat-middeleeuwse moppen. Een tekening uit 1627 toont ons voor het eerst het huis in deze vorm¹⁹. De ingang van het huis was naast de traptoren aan de huidige achterzijde. Deze ingang was waarschijnlijk niet bedoeld als toegang vanaf de nabij gelegen Achterdijk, die in die periode in gebruik was voor 'vrachtverkeer'²⁰. Bezoekers van het huis dienden vanaf Lopikerkapel een van de lanen langs de buitensingels af te rijden, totdat men - na het huis gepasseerd te zijn - toegang had tot het voorplein van het huis. Nadat de Fransen in 1672 het huis geweld hadden aangedaan - gemeld werd dat het huis 'tenemael is verdorven' - vond in het laatste

decennium van de 17e eeuw een opwaardering plaats, waarschijnlijk door Joriphaes Vosch van Roelingsweert. De ingang van het huis werd naar de zuidkant verplaatst en het vroegere voorplein werd gedeeltelijk met bomen beplant. Op het nieuwe voorplein werden ter weerszijden van de oprijlaan bomen geplant, voornamelijk eikebomen. Ook langs de buitensingels stonden langs de lanen - de Oost-, West en Noordlaan - eikebomen.

De achter het huis gelegen tuinen tussen de singels waren door watergangen in drie gelijke stukken verdeeld. In het gedeelte het dichtst bij het huis lag een vijver. Ten oosten van het huis was een bos van eiken en elzen, dat naar het stervormig lanenpatroon daarin het 'Sterrebos' genoemd werd²¹. Tegelijk met de omkering van het huis verzezen bijgebouwen ter weerszijden van het nieuwe voorplein. Achter beide bijgebouwen, die later werden aangeduid als koetshuis en orangerie, werden duiventillen geplaatst. De Notenlaan, die als zicht-as naar de Lekdijk is aangelegd, stamt waarschijnlijk ook uit

6. Het huis in 1745 gezien vanuit het zuiden op een tekening van Jan de Beijer. Het 16e eeuwse ontwerp van dit gebouw kent - met uitzondering van de plaats van de hoofdingang - een strakke symmetrie.

deze periode. Hij werd aanvankelijk aangeduid als 'Voorlaan' en was oorspronkelijk aangelegd als eikebomenlaan. Een aanbouw aan de zuidkant van de traptoren werd vervangen door een plateau, van waaraf men een riant uitzicht had op de omgeving. Tussen 1730 en 1744 werden de Vlaamse gevels vervangen door dakkapellen en werd het bovenste deel van de toren veranderd in een klokketoren. In 1745 werd de brug over de gracht veranderd. Tot het begin van de negentiende eeuw bleef het huis in deze vorm bestaan. In het eerste kwart van die eeuw moet een grote bouwkundige ingreep hebben plaatsgehad. De bronnen spreken elkaar tegen over de precieze datum daarvan. Het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, meldt, dat het huis in 1815 grotendeels werd afgebroken²². Behalve, dat getwijfeld kan worden aan het jaartal, lijkt ook het voorkomen van 16e eeuwse bouwsporen tot in het plafond van de eerste verdieping in tegenspraak met een grootschalige afbraak. Bovendien meldde diezelfde Van der Aa nog in 1847 dat het huis 'een sierlijke vertooning maakt door den fraaijen koepeltoren, die uit het dak

▲ 7. Het huis in maart 1937, vanuit het zuiden. De vorm dateert uit het midden van de 19e eeuw. We zien het gebouw na de verkoop toen bomen en struiken op het voorterrein werden geveld. (RdMz 17.417)

8. De tweede woonlaag is in 1937 weggebroken, waarna het dak een verdieping omlaag is gebracht; foto uit 1966. (RdMz 108.227)

rijst²³. Een andere bron meldt, dat de inkorting van het huis in 1826 heeft plaatsgevonden²⁴. Tevens werden in dat jaar de zware eiken langs de laan tussen het huis en de Lekdijk gerooid. Ondanks onzekerheid over de datum van de ingreep is duidelijk dat het huis is ingekort door afbraak van het zuidelijk gedeelte van de 16e eeuwse westvleugel. Alleen het noordelijk gedeelte van deze vleugel, met daarin de keuken, bleef staan. Op begane grond-niveau is nog een 19e eeuwse keuken aanwezig. De reden voor de afbraak was vermoedelijk, dat de westvleugel op de vuling van de oorspronkelijke gracht was gebouwd en ten gevolge daarvan is gaan verzakken. In 1856 onderging het huis een grote verbouwing. De westelijke vleugel werd gecombineerd. Deze werd één travee korter dan de oude vleugel, zodat het gebouw de afmeting van ongeveer 17,9x12,8 meter verkreeg. Er kwam een nieuw dak, een nieuwe voorgevel en een nieuwe ingangspartij. De brug over de gracht was waarschijnlijk al eerder vervallen²⁵. In het derde kwart van de 19e eeuw werd het interieur aan de eisen van die tijd aangepast. Op de eerste verdieping zijn nog diverse 19e eeuwse schouwen en andere elementen uit deze tijd aanwezig. In 1937 maakte de toenmalige eigenaar van het huis een bouwplan, waarbij het gedeelte van het huis boven de eerste verdieping zou worden gesloopt, en waarbij het dak vervangen zou worden door een plat dak.

Het werd een iets minder rigoureuze ingreep: de tweede verdieping werd weggebroken en het bestaande dak werd een verdieping omlaag gebracht. De reden hiervan moet gezocht worden in de gebrekkige bouwtechnische constructie: de muur tussen de beide oostelijke vleugels, waar de zakgoot en de kapconstructie op rustte, was niet gefundeerd. Een balk moest de helft van het totale gewicht van twee verdiepingen en de kap opvangen. Door wegneming van één verdieping is geprobeerd dit gewicht te verminderen.

Voorts werd het gewelf van de donjon gedeeltelijk uitgebroken. Inwendig werd het gebouw verder geschikt gemaakt voor bewoning door meerdere gezinnen. De orangerie werd in hetzelfde jaar onherkenbaar verbouwd. Het huis heeft sinds enkele tientallen jaren hoofdzakelijk een bedrijfsfunctie. Gaandeweg zijn de grachten gedempt en zijn tegen het huis bedrijfsgebouwen geplaatst. Sinds 1992 wordt gewerkt aan restauratieplannen voor dit huis, dat ondanks grootschalige verbouwingen in de loop der eeuwen nog steeds in ruime mate sporen draagt van een al meer dan 600 jaar durende geschiedenis.

NOTEN

1. H.J.A. Berendsen, blz. 151
2. S.W.A. Drossaers, tweede deel, 2, regest 381.
3. A.J. Maris, blz. 208.
4. Johan van de Water, derde deel, blz. 149, 150.
5. S. Muller Fz., 1896, nr. 333.
6. J.C. Kort, 1988, blz. 404 (1326) en 405 (1316).
7. Opvallend is, dat ongeveer in dezelfde periode een lid van dat geslacht, Gerrit van Vliet, eveneens gehuwd was met een dochter van de heer van Asperen: P.L. Muller, blz. 129 (1324).
8. J.W. Berkelbacht van der Sprenkel, blz. 177 (1320); P.L. Muller, blz. 66 (1316).
9. B.M. de Jonge van Ellemeet, inv.nr. 597.
10. S. Muller Fz., 1891, blz. 673.
In 1985 zijn er op het terrein van de hofstede opgravingen verricht (2). Daarbij bleek de hofstede te hebben bestaan uit een ommuurde binnenplaats van circa 41.00 x 20.00 meter, met in een hoek een stenen kamer van ruim 6.00 x 5.00 meter binnenafmeting. Het geheel was omgeven door een 11 meter brede gracht, vervolgens vermoedelijk een aarden wal en een buitengracht. Er werden leitaafeltjes gevonden, met daarin gekrast fragmenten van oorkonden, waaronder latijnse, en fragmenten van notenschrift met een liedtekst. De vondsten dateren alle uit de periode tussen het begin van de 14e en het eind van de 15e eeuw. Zie: R.J. Ooyevaar, Huis te Vliet en Hofstede te Vliet in Lopikerkapel. Uitgave van de Werkgroep Behoud Lopikerwaard, rapport nr. 9, IJsselstein, 1988.
11. J.C. Kort, 1986, blz. 276.
12. S. Muller Fz., 1891, blz. 673.
13. Johan van de Water, eerste deel, blz. 281.
14. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel I, blz. 519-523.

15. Het bouwhistorische verhaal steunt grotendeels op de gewaardeerde uitleg van ir. C.O. Bouwstra.
16. S. Muller Fz., 1906, inv. nr. 175.
17. J.C. Kort, 1988, blz. 405.
18. A.J. Maris, blz. 209 en 210. In: Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden, twaalfde deel, blz. 172 wordt genoemd dat de Van Hemerden het huis in 1562 wegens schulden ten gevolge van de verbouwing moesten verkopen.
19. B.M. de Jonge van Ellemeet, 1935, inv. nr. 933, f. 120-121. Op een kaart in het kapittel van St. Marie uit 1606, inv.nr. 752, f. 18, bevindt zich eveneens een afbeelding van het huis, maar deze is later toegevoegd.
20. Vermelding op een kaart in het kapittel van St. Marie uit 1606, inv.nr. 752, f. 18.
21. Een beschrijving van tuinen en bijbehorende lanen en geboomte vanaf circa 1700 is te vinden in: P.W.A. Broeders, blz. 126-142.
22. A.J. Van der Aa, 1848, blz. 760.
23. A.J. van der Aa, 1847, blz. 65.
24. Aldus een aantekening van J.W.A.B. Barchman Wuytiers, die in 1836 eigenaar van het huis werd. Geciteerd in: Broeders, blz. 136.
25. De zuid-oostelijk hoek van de gracht was tussen 1790 en 1824 gedempt. De verbouwdatum is ontleend aan een stenen gedenkplaat, die vroeger in de muur van het huis was ingemetseld, vermeld door J. Belonje, blz. 89

LITERATUUR

- A.J. VAN DER AA
Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, 12 delen, Gorinchem, 1839-1851, deel 11, 1848, heruitgave door de Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 1980.
- A.J. VAN DER AA
Beschrijving van den Krimpenrewaard en den Lopikerwaard, Schoonhoven, 1847, heruitgave door de Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 1968.
- J. BELONJE
'Dat Huys ten Vliete' in het Nederkwartier, In: maandblad van Oud-Utrecht, 1969, blz. 88-90.
- H.J.A. BERENDSEN
De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht (Utrechtse geografische studies 25), Utrecht, 1982.
- J.W. BERKELBACHT VAN DER SPRENKEL
Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, Utrecht, 1937.
- P.W.A. BROEDERS
Kasteel-, Buiten en Boerentuinen in de Lopikerwaard, uitgave van de Stichting Werkgroep Behoud Lopikerwaard, Waardenreeks deel 4, IJsselstein, 1992, blz. 126-142.
- S.W.A. DROSSAERS
Het archief van den Nassauschen domeinraad, Den Haag, 1955.
- B.M. DE JONGE VAN ELLEMEET
manuscript-inventaris van het archief van het kapittel van St. Marie, Utrecht, 1937.
- B.M. DE JONGE VAN ELLEMEET
manuscript-inventaris van het kapittel van Oudmunster, Utrecht, 1935.
- J.C. KORT
Repertorium op de lenen van de hofstede Vianen, in: Ons Voorgeslacht, 1986.
- J.C. KORT
Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel, 1236-1650, in: Ons Voorgeslacht, 1988.
- A.J. MARIS
Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen uit het landsheerlijk tijdvak, deel I, de Nederstichtse leenacten, 1394-1581, 's-Gravenhage, 1956.
- P.L. MULLER
Regesta Hannonensia, lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche Huis, 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken, Den Haag, 1881.
- S. MULLER FZ.
Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336, deel II, Den Haag, 1891.
- S. MULLER FZ.
Bijdragen voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Regesten van het archief der stad Utrecht, Utrecht, 1896.
- S. MULLER FZ.
Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht, Utrecht, 1906.
- Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek deel I, Leiden, 1911.
- R.J. OOEVEAAR
Huis te Vliet en Hofstede te Vliet in Lopikerkapel, Uitgave van de Werkgroep Behoud Lopikerwaard, rapport nr. 9, IJsselstein, 1988.
- Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden, twaalfde deel, Amsterdam 1772.
- JOHAN VAN DE WATER
Groot Placaatboek van Utrecht, 3 delen, Utrecht, 1729.

‘....BI DER HOLEN....’;

HET KASTEEL HUIS TER HEUL BIJ LOPIK *.

door mr. C.G.M. Noordam

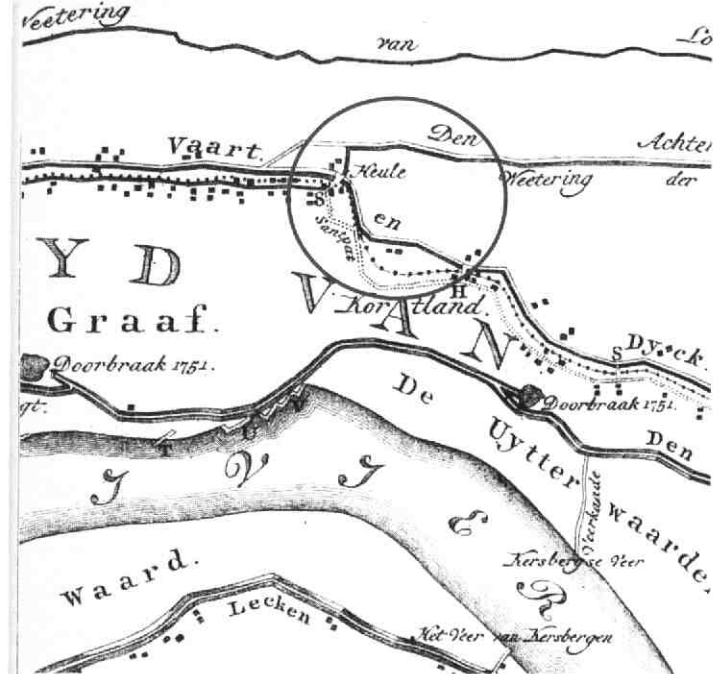
Het kasteel huis Ter Heul was gelegen in Lopik, ten noorden van de Lopiker Wetering en ongeveer halverwege tussen Lopik en Lopikerkapel, kort voor het punt, waar de Achterdijk op de Lopikerweg oost uitkomt.

Geschiedenis

In 1338 wordt Ter Heul voor het eerst vermeld¹. Het was een leen van de heren van Blois. Leenman was ridder Koen van Oosterwijk. Het jaartal 1338 kan de stichtingsdatum van het kasteel geweest zijn. Bepaald werd, dat het een ‘open huis’ diende te zijn. De leenheer diende er dus in geval van oorlog soldaten te kunnen leveren. Hiermee wordt duidelijk, dat Ter Heul versterkt en verdedigbaar is geweest. In 1334 wordt Koen van Oosterwijk genoemd als baljuw en rentmeester van Schoonhoven en Gouda². Hij was getrouwd met Ada uit een onbekend geslacht. Al in 1338 werd bepaald, dat Ter Heul aan hun oudste dochter, Agnes, zou toevallen³. In juni 1349 werd Koen van Oosterwijk in de strijd bij Schoonhoven tussen Holland en de bisschop door de bisschop gevangen genomen, zodat hij moest worden losgekocht⁴. In datzelfde jaar op 22 november gaf zijn vrouw aan Agnes een lijftocht op het goed, zodat zij in ieder geval van inkomsten voorzien zou zijn⁵. In 1363-1364 was Koen van Oosterwijk baljuw en rentmeester van Texel en Vlieland⁶. Zijn dochter Agnes van Ooster-

wijk was in 1382 getrouwd met een zekere Jan van Herlaar. De Van Herlaars behoorden tot de Brabantse adel, maar hadden zich gaandeweg ook buiten Brabant gemanifesteerd. In het nabij Ter Heul gelegen Ameide waren zij al in het derde kwart van de 13e eeuw aanwezig⁷. De naam Jan komt bij de Van Herlaars in de 14e eeuw veelvuldig voor; Deze Jan van Herlaar was een Van Herlaar van Meerwijk⁸. Jan van Herlaar en Agnes van Oosterwijk kregen tenminste vier zonen en een dochter. Aan de oudste zoon, Jan, viel Ter Heul toe. Deze noemde zich voortaan Jan van Herlaar van der Heul. Behalve Ter Heul had hij verder bezittingen in de Alblasserwaard en de Bommelerwaard⁹. In de oorlog, die vanaf 1401 woedde tussen Arkel en Holland stonden Jan van Herlaar van der Heul en zijn drie broers aanvankelijk aan de kant van de heer van Arkel. Zij waren daarmee vijanden van de stad Utrecht, want die steunde de graaf van Holland in deze oorlog. Als uitvloeisel van deze partijtegenstelling verwoestten troepen van de stad Utrecht het kasteel Ter Heul, en wel voor begin april 1407. Na dat tijdstip liepen de gebroeders Van Herlaar met andere aanzienlijken in het land van Arkel over naar de graaf van Holland en leverden hem de stad Gorinchem over¹⁰. De graaf beloonde hen daarvoor. Jan van Herlaar van der Heul kreeg een grote geldsom in het vooruitzicht gesteld en de toezegging, dat de

* Dit artikel is een bewerking van het artikel dat in 1995 in het Utrechts kastelenboek zal verschijnen.

Fragment
van kaart
van de
Lopikerwaard
door D.W.C.
Hatinga uit
1771.
De Heul,
waaraan het
kasteel zijn
naam ont-
leent staat
hierop aange-
geven.

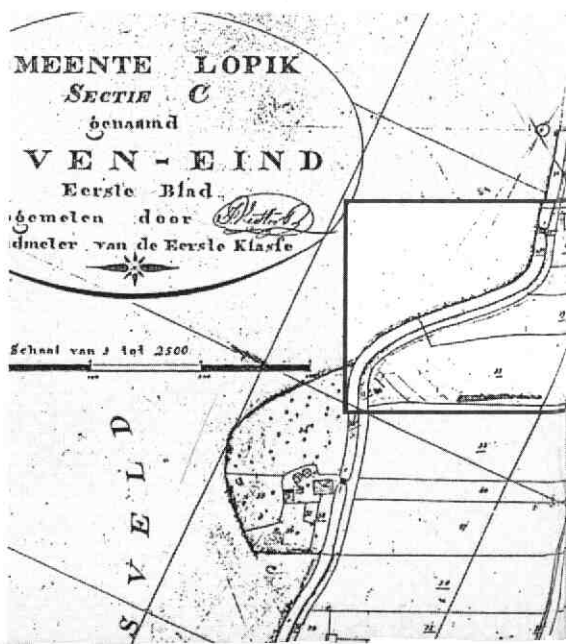
graaf Ter Heul zou laten herbouwen of de herbouw met een geldsom zou afkopen.

Voorts kreeg hij de hoge heerlijkheid van zijn huis en hofstede te Oosterwijk bij Leerdam, met de ambachtsheerlijkheid van het dorp en andere goederen en rechten ter plaatse in leen. Deze goederen had hij eerder van de heer van Arkel in leen had gehouden¹¹. In 1408 kregen Jan en zijn broer Arend het kapiteinschap van Leerdam opgedragen¹². De nakoming van de geldelijke beloften liet echter zeer lang op zich wachten, pas na 1410 werd er uitvoering aan gegeven¹³. Ter Heul is waarschijnlijk niet opgebouwd¹⁴. Hoewel Jan van Herlaar en zijn drie broers in april 1408 in de stad Utrecht waren, werd het conflict over de verwoesting van Ter Heul niet opgelost¹⁵. Jan van Herlaar liet zich tot 1416 niet meer in Utrecht zien, maar viel ondertussen wel Utrechtse burgers lastig die zijn pad kruisten. In 1415 gebood de graaf van Holland, dat hij de burgers van Utrecht in Holland niet zou 'bescadigen, noch misdoen aen live noch aen goede'¹⁶. Het conflict over de verwoesting van het huis Ter Heul, de bijbehorende boerderij en de boomgaarden werd in 1416 beslecht. Hendrik van Vianen trad daarbij op als arbiter. Jan van Herlaar van der Heul kreeg als compensatie voor de ver-

woesting van Ter Heul van de stad Utrecht een levenslange lijfrente van 100 gulden per jaar. De gebroeders Van Herlaar bezegelden gezamenlijk een verklaring, waarin zij het akkoord aanvaardden en waarmee een eind kwam aan 'alre veten, rove, berne, doetslage, vangnissen, twist en sceele die tot desen dage toe geweest hebben'¹⁷. Uit niets blijkt, dat Ter Heul vervolgens weer is opgebouwd. Als woonplaats had Jan van Herlaar van der Heul het overigens niet nodig, omdat hij over het huis Oosterwijk beschikte. Het leen Ter Heul kwam aan de vrouw van Jan van Herlaar, Margaretha van Gent, als genoegdoening voor het feit, dat hij haar bruidschat van 800 kronen voor eigen gebruik had aangewend¹⁸. Daarna kwam het aan haar familie en vervolgens aan diverse andere families.

Het kasteel

De gronden tussen de Achterdijk en de Lopikerweg werden in de 14e eeuw aangeduid als 'de Hoogten'. Deze naam geeft een goede indicatie voor de gesteldheid van het terrein, waarin niet alleen Ter Heul, maar ook het huis te Vliet en de hofstede te Vliet waren gelegen. Ter Heul ontleende zijn naam aan een heul (watergang, duiker), waarmee het water van de Hoogten onder de dijk van de Lopiker

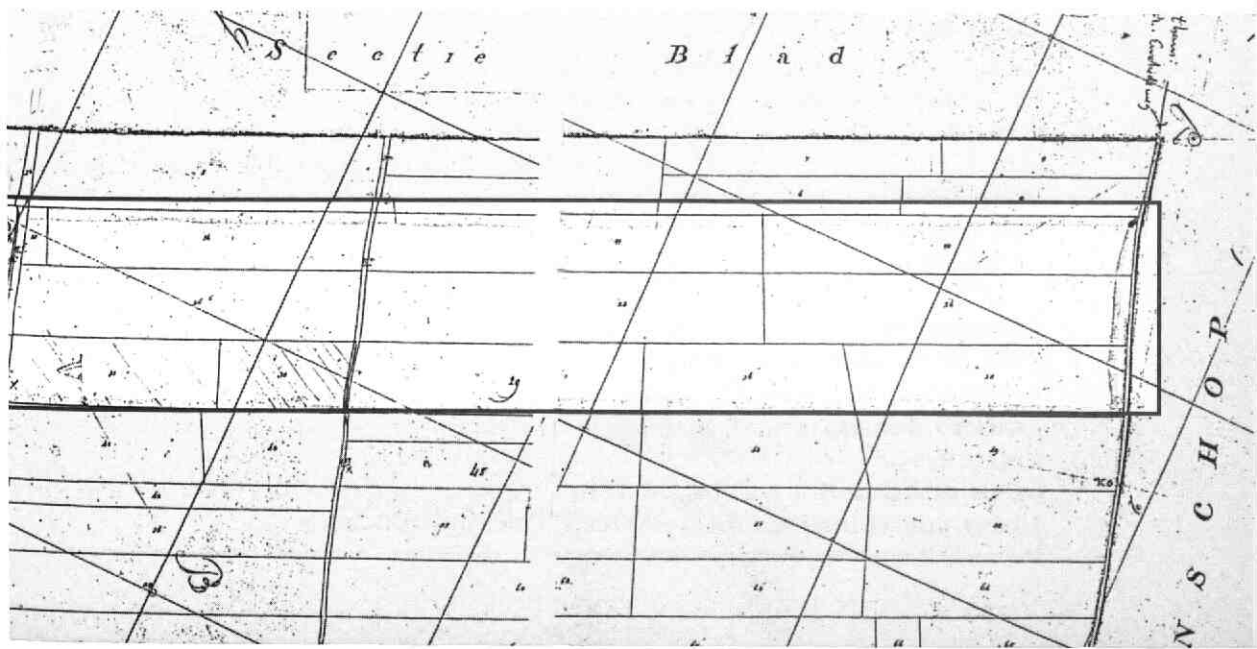
Wetering werd doorgevoerd en op die wetering werd gebracht. Al in 1321 werd deze heul genoemd¹⁹. In de onmiddellijke nabijheid daarvan lag een stuk grond van de Duitse Orde, waarvan de ligging in 1389 met 'bi der hollen' werd aangeduid²⁰. Bij Ter Heul behoorde 26 morgen land, ongeveer 22 hectaren²¹. De plaats van dit stuk land kon bepaald worden door combinatie van gegevens uit het leenregister met gegevens uit kohieren van het oudschildgeld, waarin overigens van 25 morgen sprake is, en de vroegste kadastrale gegevens.

Het betreft een langwerpig stuk land, dat zich vanaf de Lopiker Wetering in noordelijke richting uitstrekt tot de ir. F.E.D. Enschedeweg, de vroegere landscheiding met Benshop. Het gedeelte hiervan, dat gelegen is tussen de Achterdijk en de Lopiker Wetering, direct ten oosten van de nog aanwezige heul, komt het meest in aanmerking als kasteelplaats. Tot nu toe is dit echter nog niet bevestigd door vondsten in het terrein. Ten aanzien van de vorm van het kasteel zijn slechts gissingen mogelijk. Waarschijnlijk bestond het uit een eenvoudige woontoren, vergelijkbaar met de oudste bouwphase van het nabij gelegen huis te Vliet. De heul heeft wellicht deel van de omgrachting uitgemaakt.

Noten

1. J.C. Kort, 1985, leenkamers van de graven van Blois, blz. 506.
2. S. Muller Fz., 1896, regest nr. 189. Niet geheel uitgesloten is echter, dat zijn vader wordt bedoeld, die ook Koen heette: G. de Moor, blz. 178.
3. J.C. Kort, leenkamers van de graven van Blois, 1985, blz. 506, 507. Koen van Oosterwijk en Ada hadden tenminste twee zoons en twee dochters: G. de Moor, blz. 182.
4. H. Bruch, 1982, blz. 105. Ook hier kan niet worden uitgesloten, dat zijn gelijknamige vader wordt bedoeld.
5. J.C. Kort, leenkamers van de graven van Blois, 1985, blz. 507.
6. G. de Moor, blz. 178.
7. J. Kuys, blz. 381.
8. Hoge Raad van Adel, Collectie Van Spaen, inv. nr. 182, deel XII; Collectie Snoukaert van Schauburg, inv. nr. 2014, blz. 8.
9. M.G. Wildeman, blz. 11 en 12: in 1404 verkocht Jan van Herlaar zijn goederen en rechten te Blokland; A.M.C. van Asch van Wijck, blz. 360: Jan van Herlaar van der Heul bezat in de Bommelerwaard ondermeer het dagelijks gerecht van Delwijnen en het halve gerecht van Kerkwijk met bijna 100 morgen land en inkomsten van tijns. Naar schatting leverden zijn Geldersen bezittingen hem in vreedstijd zo'n 800 gulden per jaar aan inkomsten op. Zie hierbij ook J.C. Kort, 1985, leenhoven van de heren van Vianen, blz. 424 en 429.
10. H. Bruch, 1931, blz. 67 e.v.
11. F. Van Mieris, deel IV, blz. 53; J.C. Kort, 1984, blz. 275.
12. F. Van Mieris, deel IV, blz. 115.
13. J.A.M.Y. Bos-Rops, blz. 132; M.J. Waale, blz. 128.
14. Weliswaar is er in 1413 sprake van het herstel van de ingestorte Lekdijk tussen Jaarsveld en 'de hofstede van de heul', maar hieruit blijkt niet, dat Ter Heul was hersteld: S.W.A. Drossaers, regest nr. 625.
15. S. Muller Fz., Utrecht, 1893, inv. nr. 16, Buurspraakboek 1408, folio 97.

Oudste kadastrale kaart, ca. 1820, van het terrein, dat tot het kasteel Ter Heul behoorde (detail).

16. F. Van Mieris, deel IV, blz. 352.
17. S. Muller Fz., Utrecht, 1893, inv. nr. 32, Memoriale Tijlmanni, folio 50-52.
18. J.C. Kort, leenkamers van de graven van Blois, 1985, blz. 507.
19. R. Fruin Th. Azn., 1892, inv. nr. 477, in oorkonde betreffende het graven van een watergang ten behoeve van Jaarsveld en Wielreveld: 'die Hoechten in Lopyck, ghemerket van der Zydwynde gheleghen an dat Oude lant ter hulen toegelegen tusschen den Watersloet ende Lopyckerdyck'.
20. P.J.C.G. van Hinsbergen, inv. nr. 1092.
21. vermelding uit 1399: J.C. Kort, 1985, leenkamers van de graven van Blois, blz. 506.

Literatuur

- A.M.C. VAN ASCH VAN WIJCK
Nadere oorkonden uit het archief van Buren, in: *Codex Diplomaticus Neerlandicus, Verzameling van Oorkonden betreffende de Vaderlandsche Geschiedenis*, uitgegevens door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, tweede serie, derde deel, Utrecht, 1855.
- J.A.M.Y. BOS-ROPS
Graven op zoek naar geld, Hilversum, 1993.
- H. BRUCH
Dirck Franckensz. Pauw, *Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum*, z.p., 1931.
- H. BRUCH
Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, nr. 180, Den Haag, 1982.
- S.W.A. DROSSAERS
Het archief van den Nassauschen Domeinraad, 2e deel, deel 2, Den Haag, 1955.
- R. FRUIN TH. AZN.
Inventaris van het archief der gemeente IJsselstein van de oudste tijden tot de invoering van het Fransche be-

stuur, in: *Verslag omtrent de oude gemeente-, waterschapsen veenderjarchieven in de provincie Utrecht, Utrecht, 1892.*

- P.J.C.G. VAN HINSBERGEN
Inventaris van het archief van de ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811, Utrecht, 1955/1982.
- HOGE RAAD VAN ADEL
Collectie Van Spaen en Collectie Snoukaert van Schauburg.
- J.C. KORT
Leenhoven van de heren van Vianen, 1292-1666, in: *Ons Voorgeslacht*, 1985.
- J.C. KORT
Leenkamers van de graven van Blois, 1282-1650, in: *Ons Voorgeslacht*, 1985.
- J.C. KORT
Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van Arkel, 1263-1650, in: *Ons Voorgeslacht*, 1984.
- J. KUYSS
De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1980.
- F. VAN MIERIS
Groot Charterboek der graaven van Holland, Zeeland en heeren van Vriesland, 4 delen, Leiden, 1753-1756.
- G. DE MOOR
Het cisterciënzerklooster Leeuwenhorst (1261-1574) en de familie Van Poelgeest, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 1988.
- S. MULLER FZ.
Catalogus van het archief (van de stad Utrecht), 1e afdeling, 1122-1577, Utrecht, 1893.
- S. MULLER FZ.
Regesten van het archief der stad Utrecht, Utrecht, 1896.
- M.J. WAALE
De Arkelse oorlog 1401-1412, een politieke, krijgskundige en economische analyse, Hilversum, 1990.
- M.G. WILDEMAN
Het geslacht Brandwijk van Blokland, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 1896.

Stichting Historische Kring IJsselstein

De Stichting Historische Kring IJsselstein is in 1975 tot stand gekomen en stelt zich het volgende als doel:

De belangstelling wekken voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van IJsselstein en de Lopikerwaard in het bijzonder.

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: 03408-81627.
Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout, Omloop West 42, 3402 XP IJsselstein, tel: 03408-83699.
Penningmeester: W. J. van Vliet, J.W. Friso-laan 7, 3401 AX IJsselstein, tel: 03408-81660.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10, 3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein gevestigd zijn bedraagt de contributie f 26,50 resp. f 36,50. Losse nummers kunnen, voor zover voorradig, a f 7,50 bij het secretariaat worden besteld. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

15 oct 1964
L

Stilstaan bij '50 jaar vrijheid'.

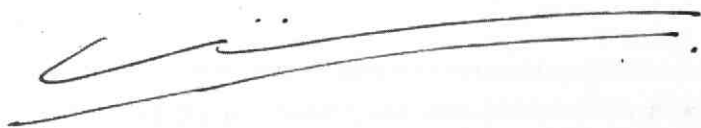
Dankzij de gezamenlijke inspanningen van de Historische Kring IJsselstein en het Stadsmuseum zijn veel feiten en meningen betreffende de bezettingstijd in IJsselstein aan het licht gekomen. Deze publikatie en de tentoonstelling '50 jaar vrijheid, IJsselstein in bezettingstijd' zijn daarvan de neerslag en zij betekenen een belangrijke aanvulling voor de geschiedschrijving van IJsselstein. Ik wil de Beheerscommissie van het Stadsmuseum, het Bestuur van de Historische Kring en de werkgroep Tweede Wereldoorlog danken voor hun onderzoeksresultaten en de wijze waarop zij die hebben gepresenteerd.

Het initiatief om een publikatie en een tentoonstelling te verzorgen met het thema van de bezettingstijd in IJsselstein is een prachtig gebaar in het kader van 50 jaar vrijheid. Het zal voor de IJsselsteiners die de oorlog hebben meegemaakt veel momenten van herkenning betekenen. Daarnaast zal het materiaal wellicht een bijdrage leveren aan het historische besef van velen. Deze publikatie en de tentoonstelling laten nog eens zien dat de oorlog op talloze gebieden vernietigend heeft huisgehouden en littekens heeft achtergelaten in het leven van duizenden mensen in IJsselstein.

In zowel de publikatie als de tentoonstelling worden vijf thema's behandeld: het plaatselijk bestuur, de arbeidsinzet, de inundatie, de hongerwinter en de bevrijding. Het zijn met name de kleine details van die harde werkelijkheid, die de meeste indruk achterlaten. Zoals de zorg om de voedselvoorziening. Dankzij de risico's die velen wilden nemen kon genoeg meel worden verscheept om IJsselsteiners van brood te kunnen voorzien. Of de zorg voor zieke vluchtelingen, die in het Sint-Jozefziekenhuis werden ondergebracht.

Ik raad iedereen aan dit boekwerk te lezen. De verhalen leren ons dat de bezettingstijd enerzijds werd beleefd als periode van schaarste, leed en angst voor de bezetter, maar anderzijds ook gold als periode waarin positieve krachten een belangrijke plaats innamen. Hiermee doel ik op de enorme krachtsinspanning en het organisatievermogen van IJsselsteiners om in deze slechte tijd elkaar te vinden en hulp te bieden. Aangezien wij nu inmiddels al weer 50 jaar in vrijheid leven, mag dit zeker gevierd worden.

Drs. Th.E.M. Wijte, burgemeester van IJsselstein.

Inhoudsopgave:

Matthijssen, M.A.J.M., <i>De arbeidsinzet</i>	225
L. Murk, <i>Afvoer burgerbevolking</i>	243
Matthijssen, M.A.J.M., <i>Het plaatselijk bestuur in de bezettingstijd</i>	257
Murk L., <i>De inundatie in de Lopikerwaard, 1944-1945</i>	267
Peeters, K. en L. Murk, <i>De centrale gaarkeuken te IJsselstein</i>	279

Uitgave 72/73 van de Stichting Historische Kring IJsselstein is tot stand gekomen in samenwerking met het Stadsmuseum IJsselstein bij gelegenheid van '50 jaar vrijheid'; april 1995.

DE ARBEIDSINZET

Lotgevallen van achttien IJsselsteiners in Duitsland, 1942-1945.

door dr. M.A.J.M. Matthijssen

Inleiding

De gedwongen arbeidsinzet in Duitsland is een van de meest ingrijpende maatregelen, waaraan de Nederlandse bevolking in de bezettingstijd is blootgesteld. Door de gehele oorlogsperiode heen is meer dan een half miljoen Nederlanders in Duitsland tewerkgesteld, 531.000 volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (Sijes, 625). Voor de gemeente IJsselstein bedraagt dit aantal minstens 450 personen (waaronder ongeveer 50 vrijwilligers); dat is omgerekend meer dan een kwart (minstens 28 %) van de beroepsbevolking. Dit is alleen al getalsmatig een zware ingreep geweest in het leven van alledag. De meeste IJsselsteinse gezinnen moeten er mee te maken hebben gehad; en onder de arbeidersbevolking nagenoeg elk gezin. Het sociale en economisch leven in IJsselstein is in de loop van de bezettingsjaren meer en meer ontwricht geraakt door de afwezigheid van jonge mannen.

Het vertrek naar Duitsland is niet in alle gevallen gedwongen geweest. Zeker in de eerste oorlogsjaren werd er over het algemeen niet negatief aangekeken tegen werken in Duitsland. Dat kwam door de hoge werkloosheid, die toentertijd talloze gezinnen teisterde. Eind mei 1940 was het aantal ingeschreven werklozen gestegen tot een niveau van 325.000. Later kwamen daar nog eens zo'n 70.000 gedomobiliseerde militairen bij (Sijes, 77). Dit

staat in schrille tegenstelling tot de situatie in Duitsland, dat al jaren een economische opbloei kende. Werken in Duitsland bood in de eerste oorlogsjaren velen dan ook een oplossing voor de leegte van het werkloos bestaan, en voor de armoede thuis. Om die reden werkte de Nederlandse overheid aanvankelijk van harte mee aan de Duitse roep om Nederlandse arbeiders. Sterker nog: werkweigering in Duitsland werd door de overheid bestraft met stopzetting van de werkloosheidsuitkering, zo blijkt uit een circulaire van 25 juni 1940 van het ministerie van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen; en de arbeidsbureaus hadden nadrukkelijk de opdracht om de arbeidsbemiddeling naar Duitsland te bevorderen (Sijes, 84).

De medewerking van de Nederlandse overheid aan tewerkstelling in Duitsland kwam in de loop van 1941 steeds sterker onder druk te staan van protesten uit de bevolking. De eerste aanzet daartoe was de roemruchte februaristaking op 25 en 26 februari 1941 in Amsterdam. In maart 1942 werd de medewerking door het Ministerie van Sociale Zaken en de arbeidsbureaus beëindigd. Daarmee begon een periode van gedwongen tewerkstelling door de Duitse autoriteiten, die geleidelijk steeds grimmiger vormen aannam. In 1942 en begin 1943 kregen bedrijven periodiek de opdracht om

een zeker aantal arbeidskrachten te 'leven'. Toen dat niet meer werkte werden hele jaargangen verplicht om zich te melden; en toen ook dat niet meer werkte - najaar 1943 - nam de bezetter zijn toevlucht tot razzia's, waarbij jonge mensen van straat werden opgepikt. Over de verplichte tewerkstelling in Duitsland vanaf april 1942 gaat dit artikel.

Over de lotgevallen van de in Duitsland tewerkgestelde arbeiders is weinig bekend (Sijes, 416). Het onderwerp is na de oorlog min of meer doodgezwegen; alsof men er zich voor schaamde. Er bestaan dan ook meer vooroordelen over dan goed gedocumenteerde inzichten; zo ook de opvatting, dat Nederlanders die daar werkten, min of meer vrijwillig de vijand hadden geholpen ('Ze hadden toch ook kunnen onderduiken').

Dit verslag is bedoeld om - althans voor IJsselstein - dit gemis aan kennis een beetje goed te maken. Ik heb daarvoor achttien (willekeurig gekozen) IJsselsteiners die toentertijd in Duitsland werkzaam zijn geweest, uitvoerig geïnterviewd. Deze mensen zijn allen verplicht uitgezonden in de periode waarin de meeste verplichte zendingen plaats hadden, tussen april 1942 en augustus 1943. Dat dit ook voor IJsselstein de hausseperiode is geweest blijkt uit de mededeling van de gesprekspartners, dat zij met een of meer volle bussen uit IJsselstein naar het station in Utrecht werden gebracht. De achttien informanten werden samen met vele anderen 'geleverd' door IJsselsteinse bedrijven, overwegend de meubelfabrieken. Zij allen waren daartoe als ongehuwden aangewezen. De meesten van hen waren 18 of 19 jaar (12 x), een minderheid 20 of 21 (4 x) jaar oud; enkelen tussen 25 en 28 jaar. Een aardige bijzonderheid is, dat de arbeiders uit de meubelfabrieken door de fabriek in het bezit waren gesteld van een houten koffer, waarin zij hun schaarse bezittingen (kleren, schoenen - een enkeling ook klom-

pen - en een eenvoudige mondvoorraad zoals bonen en erwten) konden meevoeren. Deze koffer was, zo blijkt uit de telkenmale gedane verzuchting, loodzwaar en nauwelijks te dragen; maar iets anders hadden zij niet (zie foto).

Hierna volgt een samenvatting van hun verhalen, in chronologische volgorde.

Vertrek en aankomst

Waarom hebben zij aan de oproep om naar Duitsland te gaan gehoor gegeven? Desgevraagd geven allen ten antwoord, dat zij geen enkele keuze hadden. Ook zij die serieus overwogen hebben om onder te duiken, durfden dat niet of wisten niet hoe ze dat moesten aanpakken. Eén van hen dacht dit te kunnen doen door zich op het station aan de grens (Bentheim) in de toilet te verstoppelen. Maar toen hij - met enkele anderen - de volgende dag het station verliet, werden zij meteen door de Duitse politie opgepakt en op de trein gezet. Er was dus, althans in 1942 en de eerste helft van 1943, geen ontkomen aan.

De meesten vonden het trouwens niet eens zo erg. Daar waren verschillende redenen voor. De meest genoemde reden is, dat ze het best een spannend avontuur vonden. Verschillende van deze jongens hadden nog nooit in een trein gezeten en waren niet verder dan Utrecht van huis geweest. Niemand had nog veel van de wereld gezien en de reis was voor hen een sprong in het duister:

'..... om 10 uur verzamelen op de Plaats. Dat was natuurlijk voor de ouders menig traan. Toen werd onze naam afgeroepen om plaats te nemen in de bus. Deken de Grijs kwam afscheid nemen, dat was de herder van de kerk, hij stak ons een hart onder de riem met de woorden: hou al wat wijf is van je lijf.'

'..... we wisten niets, we waren gewoon dom, we wisten dat het oorlog was dat wel, maar we wisten niet wat dat was';

'..... we prakkezeerden niet over de oorlog';

'..... we hadden geen hekel aan de Duit-

sers, toen nog niet, maar dat veranderde heel snel onderweg; al dat geschreeuw van 'Schnell, Schnell', 'Heraus, Heraus', dat geblaf tegen ons'.

'.....ik zag er tegen op, maar toch. Ik had nog nooit zo lang in een trein gezeten, 24 uur aan een stuk; ik keek mijn ogen uit, fantasistisch uitzicht. Toen we al twee dagen in Kassel zaten, zag ik nog al die beelden vanuit de trein'.

Er was nog een reden, vaak genoemd, de armoede thuis.

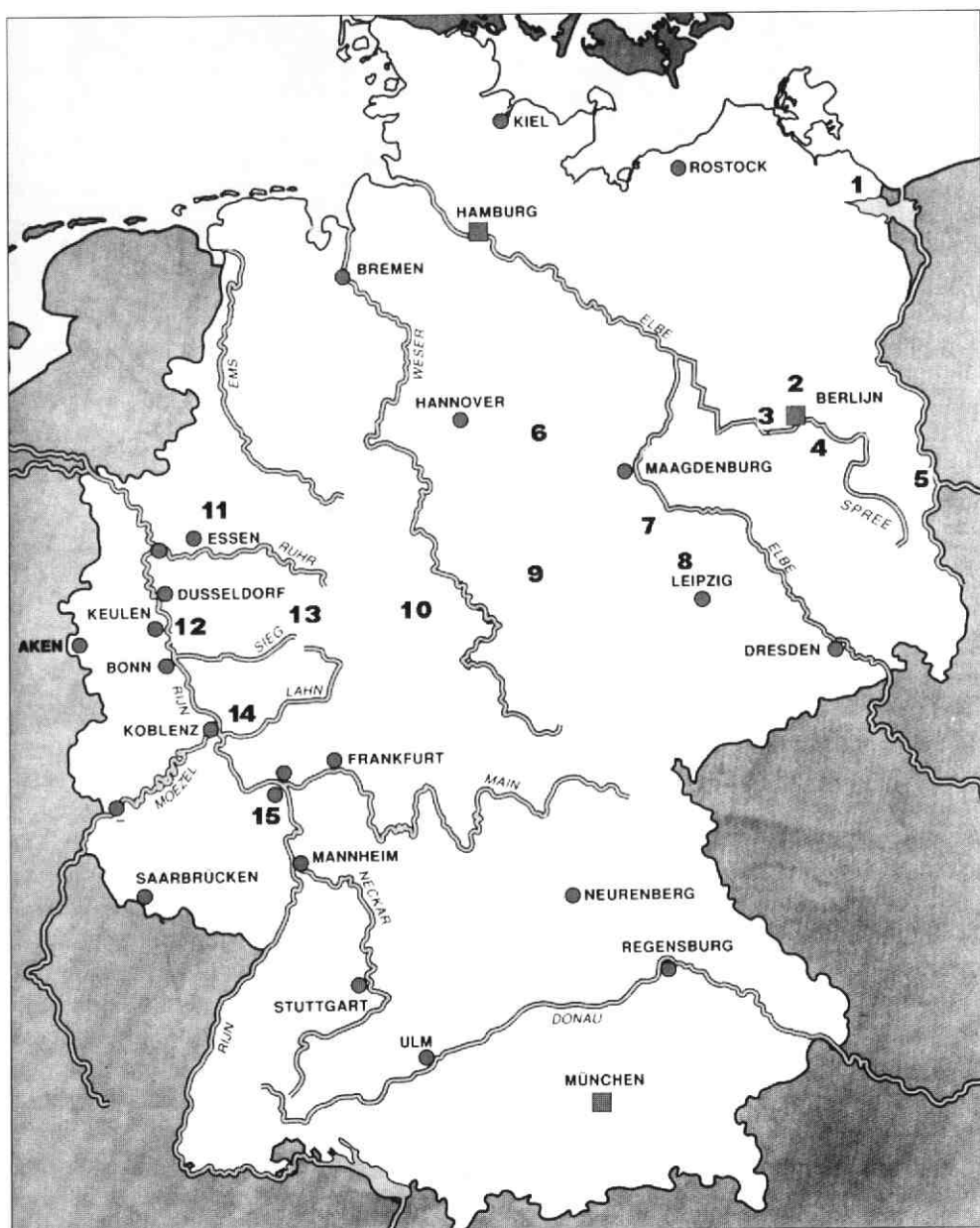
'.....daar heeft u geen voorstelling van hoe dat was. Met twaalf mensen in één kamer en nauwelijks te eten; barre armoede. We hadden hier een loon van f.7,50 per week; in Duitsland kregen we DM.30'.

Met volle bussen werden de aangewezenen naar Utrecht gevoerd. Daar aangekomen bleek het perron vol te staan met reisgenoten uit andere plaatsen. De overvolle trein voerde hen oostwaarts; waarheen was soms wel maar meestal niet bekend. De treinen gingen alle kanten uit, eerst naar Hannover en Dessau, vervol-

gens naar Köthe en naar Staszfuhr of naar Berlijn en plaatsen in de omgeving waaronder Basdorf, Wilhelmshafen en Rehbrücke, naar Swinemünde en Ostwinde aan de Oostzee, naar Kassel. Andere treinen waren al eerder afgebogen naar het zuiden, naar Keulen en Siegen, naar Frankfurt en Offenbach. Dit zijn de bestemmingen van de IJsselsteinse Duitslandvaarders, die ik ben tegengekomen. Zij werden vrijwel allemaal tewerkgesteld in de oorlogsindustrie, de bouw van mijnenvegers in Swinemünde/Ostwinde, van vliegtuigen in de Junckerfabrieken, van onderdelen voor de V1's en V2's, de vervaardiging van wapenen bij Mauser, van locomotieven en pantserwagens bij Henschel, van staalplaten voor de pantserwagens (de 'Tiger') in de hoogovens bij Siegen. Enkelen kwamen terecht in industrieën die ogenschijnlijk niet direct met oorlogstuig te maken hadden, zoals de eau de colognefabriek aan de Glockestrasze 4711 in Keulen (daar maakten ze toen zeep voor de soldaten aan het front).

Klaar voor de reis naar Duitsland. Zonder enig idee wat hun daar te wachten stond poseerden zij met de houten koffers in het nette pak in de studio van de fotograaf. Achteraan vlnr: J. Nieuwenhuizen, J. Schalkwijk, P. Zijderfeld en P. Rison. Gehurkt links: J. van Os en rechts H. Manschot.

- Plaatsen in
Duitsland
waar
IJsselsteiners
te werk zijn
gesteld:
1. Swinnemünde/Osswinde
 2. Berlin-Basdorf
 3. Berlin-Rehbrücke
 4. Berlin
 5. Guben
 6. Helmstedt
 7. Staszfurt
 8. Köthen
 9. Nordhausen
 10. Kassel
 11. Gelsenkirche
 12. Keulen
 13. Siegen (Geisweid)
 14. Offenbach
 15. Mainz

De toewijzing van de arbeidsplaats had meermalen veel weg van een veemarkt.

‘..... het ergste was toen we bij Berlijn aankwamen, in een soort doorgangslager in Rehbrücke. Dat was net een soort markt waar mensen verkocht werden. Zo’n 500 à 600 Nederlanders, Fransen, Belgen enz. We werden opgeroepen door luidsprekers, moest je bij een bepaalde paal gaan staan per beroep. Dan kwamen de directeurs van

fabrieken en die kozen uit wat ze wilden. Zo kwamen we bij Askonia Werke; die zeiden ‘Ik kan wel 20 Feinmechaniker gebruiken. Zo werden wij er uitgepikt. Dat was vroeger een bedrijf van fotoartikelen, nu overgeschakeld op besturing van V1 en V2’.

Bij anderen ging het weer iets anders:

‘..... we overnachtten in een barak in Hannover, op planken. Mijn kameraad die zei nog: ‘slapen op planken, dat nooit’. Ik

zeg, 'je doet maar, ik wil slapen, dus het zal wel moeten'. De volgende dag gelijk door naar Berlijn. Daar werden we opgewacht door een vrouw, die riep namen af, die moesten bij haar komen. Met zo'n 25 man gingen we de U-Bahn in - een paar raakten nog beklemd tussen deuren die ineens dichtklapten - naar de Mauser munitiefabriek. We kwamen daar aan, geen station, we werden gedumpt in de berm, en we moesten nog een heel stuk lopen; ik weet niet hoe ver, maar ho, een heel gesjouw met die koffer, en dan riep ze maar 'beëile, beëile' (opschieten, maar dat wist ik toen nog niet). Tenslotte zijn we terecht gekomen in een Lager met barakken, met zestien man op een kamer, vrij nieuw met een koude kraan en een gootsteen; geen douches.'

Leef- en arbeidsomstandigheden

De 'Ausländer' werden ondergebracht in barakkenkampen, vaak met duizenden tegelijk. Ze waren afkomstig uit alle bezette gebieden: Nederland, België, Frankrijk, Italië, Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Rusland, Oekraïne..... De uitgestrekte kampen maakten zichtbaar, dat de Duitse oorlogsindustrie goeddeels draaide op gedwongen arbeidskrachten uit de bezette gebieden. Zij waren het die het oorlogstuig maakten, waarmee nota bene hun eigen land werd bestookt. Uit de verhalen van onze mensen blijkt overigens nagenoeg nergens, dat zij zich daarvan bewust waren. Ze deden gewoon hun werk ('... wij wisten niets van de wereld'). De vijf of zes man uit onze groep die zich daar wel rekenschap van gaven, maken melding van bewuste vertragingen in arbeidstempo en/of het stiekem aanbrengen van kleine mankementen in de produktie: slijpstenen vast laten lopen, bij luchtalarm gauw nog even een snoer doorsnijden; dat soort dingen. Maar dat zijn uitzonderingen.

De Nederlanders waren gehuisvest temidden van de 'Ausländer', zij het altijd wel bij elkaar, in zaaltjes van twaalf tot zestien man, met rijen stapelbedden, houten kribben met zogenaamde 'strozakken'

(gevuld met houtwol), twee hoog. Als ze geluk hadden zaten IJsselsteiners bij elkaar, bijvoorbeeld in Swinemünde. Bij de barakkenbouwers in Weidmansleid zaten zelfs twee broers bij elkaar met bovendien nog twee neven, en ze bleven bijeen van begin tot eind.

De kwaliteit van de barakkenkampen liep sterk uiteen. In sommige kampen waren de barakken goed gebouwd, voorzien van stromend (koud) water (douches in de bedrijfsruimte) en werden de kamers goed onderhouden, door werkers eenmaal per week; dan kreeg men ook schone lakens. Ook het eten was - in het begin - behoorlijk van kwaliteit, met 's zondags zelfs rundvlees en een puddinkje toe. Echt voldoende was het niet, maar je kon dat aanvullen met scharrelen in de buurt. Wie zulke toestanden aantrof

Verlofpas van Nico Flink. Hij is van zijn verlof niet teruggekeerd maar ondergedoken in de polder.

behoorde tot de boffers: in Weidmansleid, bij het hoogovenbedrijf in Geisweid (Siegen), bij Henschel in Kassel, en bij de Junker vliegtuigfabriek in Köthen. De werkomstandigheden waren daar trouwens redelijk, ondanks de lange werktijden van 6 tot 6, met goede sociale verhoudingen en een goed loon; zelfs beter dan men in Nederland gewend was. Nogmaals: in het begin.

Niet ver van de Junker fabriek in Köthen - een dertigtal kilometers - staat de fabriek in Staszfurt/Leopoldstadt, waar eveneens vliegtuigonderdelen werden gemaakt. De omstandigheden daar waren het andere uiterste. Onze twee zegslieden daar klaagden - onafhankelijk van elkaar - over slecht en onvoldoende eten: 's avonds een bordje koolsoep (nou ja, verwarmd zout water met daarin drijvend een blaadje kool), om de drie à vier dagen 1500 gram brood en een beetje boter en wat marmelade, en tussen de middag 'Pellkartoffeln'. De eerste tijd was er nog wel wat te organiseren via ruilhandel (koffiesurrogaat voor aardappelen) en scharrelen bij de boeren in de omgeving. De bedden zaten vol wandluizen en pletten van luizen behoorde tot de dagelijkse/nachtelijke bezigheden.

'..... je moet dat meegemaakt hebben om het te beseffen; niet te beschrijven. Ik ging daar op mijn manier mee om: spiernaakt naar bed en de lakens schuin ophangen; 's morgens even uitschudden. Zo bleef je er tenminste nog een beetje vrij van'.

Maar vooral de arbeidsomstandigheden waren erbarmelijk.

'..... je werd er niet als mens beschouwd. Het gebeurde dat je op weg naar je werk - een paar kilometer lopen - bespuwd werd door Hitlerjugend. In de loop van '43 - na de val van Stalingrad - werden de Duitsers steeds brutaler en fanatieker, ook nerveuzer, en moesten we langer werken: zeven dagen per week. Een voorbeeld: een jongen die zich 'gedrukt' had (zich verbergen op het toilet) werd geschopt tot hij niet meer bewoog; daarna werd hij voor drie maanden naar het

Duitse arbeidsfront gestuurd. Daar kwam je niet goed van terug'.

Een tweede IJsselsteiner in Staszfurt/Leopoldstadt komt met een soortgelijk verhaal:

'..... we zorgden niet over politiek te praten. Als je dat deed liep je gevaar te worden 'ingesperrt' met een pak slaag. Toen Charkow gevallen was riep een Hollander: 'Hielp hoi'. Ze hebben hem in elkaar geslagen, bloedend uit ogen en neus. Als je dat meemaakt word je wel voorzichtig'.

Tot zover Staszfurt/Leopoldstadt. In Swinemünde aan de Oostzee was het niet veel beter, hoewel minder agressief. Daar hadden ze, zoals trouwens op de meeste plaatsen, ook hevig te klagen over wandluizen; evenzo over het drijvende koolblaadje in de smakeloze soep en de 'Pellkartoffeln' ('van die glazige zandaardappels met die grote zwarte pitten er in'). De arbeidsdruk was er hoog, jachtig.

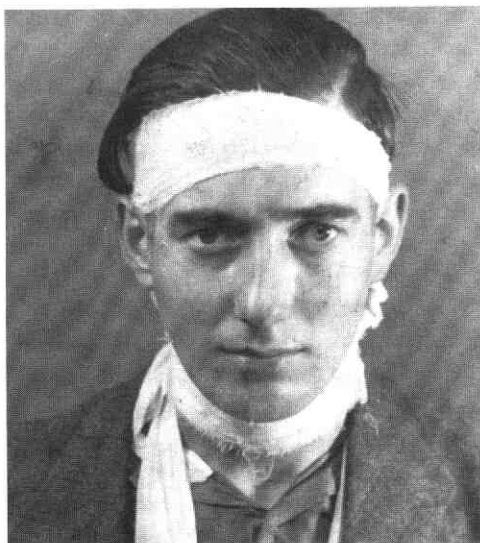
Tussen deze twee extremen waren vele variaties. Alles overziend krijg ik de indruk, dat de meeste IJsselsteiners het in de eerste tijd aardig konden rooien; het was allemaal zo slecht nog niet. Dat komt ook door de weekeinden, die een welkome afwisseling vormden op de lange werkdagen van 6 tot 6. Voor de mensen in Swinemünde zat er niet veel meer in dan een tochtje maken in het vrije veld, afgewisseld door een bioscoopje, en 's zondags eten 'bij moeke', een oud vrouwtje ('.....er waren toch ook wel goede Duitsers'). De mensen in Berlijn en omgeving daar-entegen hadden - in de begintijd - mogelijkheden te kust en te keur, te meer daar de U-Bahn verkeer over grote afstanden heel makkelijk maakte. Afhankelijk van de persoonlijke voorkeur ging men op ruime schaal 'stappen', naar de bioscoop, voetballen, of naar de Berlijnse musea. 'Ik ben ook een keer naar de opera geweest in dat prachtig groots theater aan de Brandenburgertor'. Voor onze mensen in Berlijn zijn de weekenden een vrolijke tijd geweest. Maar ook daarbuiten vielen niet zelden aardige ervaringen te vertellen. De

mooiste ervaring komt van de man, die is tewerkgesteld in de Junker vliegtuigenfabriek in Basdorf buiten Berlijn. Hij was zijn Duitse baas opgefallen om zijn technische handigheid.

‘..... De baas vroeg mij bij hem thuis het dak te komen repareren, op zondag. Ik met mijn fiets daar naar toe, 20 kilometer. Eerst een kopje koffie drinken. Toen terug naar de barak. De volgende dag weer daarheen gegaan; weer eerst een kopje koffie drinken, ik had een taart meegebracht. Dat werk was zo bekeken. De baas had een dochter, mooie meid. Ik kreeg koek mee naar de barak. In het vervolg ging ik er elk weekend, later elke dag naar toe. Ik kon van alles te eten krijgen, en ik ging uit met die meid. Ik kreeg er ook sterke drank te drinken, maar dat lustte ik niet’.

Die had dus een mooie tijd. Zo ongeveer verging het ook een ander, die later van Berlijn werd overgeplaatst naar Guben aan de Oder/Neissegrens. Hij werd een vertrouwd bezoeker van een burger die een zware anti-fascist (communist) bleek te zijn.

*Een mijnenv-
ger in aan-
bouw in
Swinemünde.
Rinus
Westerhout is
kopjeduike-
lend in het
ruim gevallen.
Vandaar het
verband om
zijn hoofd.*

‘..... we luisterden daar zelfs naar de geheime zender. Ik heb daar gehoord, dat de brug bij Vianen was gebombardeerd’.

Negen van de achttien geïnterviewde mannen zijn tussentijds éénmaal naar huis geweest, voor een verlof van twee weken. Zeven keerden daarna terug,

omdat het in Duitsland beter was dan thuis, met die armoede en de gevaarlijke razzia's. Twee anderen keerden niet meer terug maar doken onder, bij boeren in de polder. De rest heeft nooit verlof gehad, sommigen omdat zij borg hadden gestaan voor de terugkomst van een makker na verlof; maar die kwamen niet meer opdagen. Anderen, bijvoorbeeld in Kassel, hebben zelfs de mogelijkheid daartoe nooit gehad.

Het laatste jaar

Toen kwamen de bombardementen, nacht na nacht, dag na dag. Iemand heeft geturfd, elke keer dat Berlijn werd gebombardeerd. Hij kwam tenslotte uit op meer dan 400, meer dan 400 keer! Op 3 oktober 1943 werd Kassel voor het eerst gebombardeerd, het hele kamp ging er aan, ook het kamp van de Nederlanders brandde uit. Van toen af zat men in grote tenten. Korte tijd daarna werd heel Kassel platgegooid, 30.000 doden in één nacht. Zij zijn allemaal gestikt door kolendamp. De briketten in de kelders waren gaan smeulen. De lijken werden in rijen gelegd en gestapeld, straat na straat. De verteller ziet het nog voor zich. De tenten waren niet warm te krijgen, water was er bijna niet meer. De buitenlandse arbeiders zaten onder het ongedierte en liepen in vodden.

In Swinemünde ging de hele werf eraan. Begin 1944 kwamen er bombardementen op Leipzig en Dessau. Daarna was Köthen aan de beurt, de hele fabriek werd vernietigd, ook de schuilkelders gebombardeerd. De mensen liepen het vrije veld in bij luchtalarm; dat was veiliger. De arbeiders zijn toen een paar maanden bezig geweest om puin te ruimen. Soortgelijke verhalen worden verteld over Frankfurt, Keulen en andere plaatsen. Het is iedere keer hetzelfde verhaal. Met de vernielingen komt de chaos, het gewone werk is er niet meer, de huisvesting wordt primitief, het eten wordt slechter, de Duitsers worden agressiever; de dwangar-

beiders gaan meer en meer op gevangenen lijken. De arbeiderslegers worden overgeplaatst, van Berlijn naar Guben, van Köthen naar Nordhausen, beide aan de Oostduitse grens; van Ostwinde naar Lübeck, van Frankfurt naar Riederwald en later naar Mainz, enz. De discipline wordt gaandeweg minder onder de Duitse bazen. Ze worden tenslotte zo nerveus, dat zij van een klein incident een moordpartij maken. Velen van mijn woordvoerders hebben verschrikkelijke dingen meegemaakt, die zij nooit meer vergeten.

Vanuit Swinemünde:

'..... eind 1944 werd de werf van Swinemünde platgegooid. We zijn toen met kotters afgevoerd naar Lübeck. Op weg naar de haven liep één van ons even uit de rij, hij zag een suikerbiet liggen. Hij werd in één klap doodgeslagen. Mijzelf is het overkomen, dat ik voor een collega een scharnier zocht om zijn kast dicht te maken. Ik werd van spionage beschuldigd en naar het gerechtsgebouw gebracht. Ik heb daar uren gestaan en alsmaar gedacht: 'Pas op dat je niet valt, anders krijg je een pak slaag'. Een Fransman die het in zijn broek deed werd ter plekke in elkaar geslagen. Ik werd veroordeeld tot 4 weken gevangenis wegens sabotage. Ik werd kaal geschoren. Na 4 dagen mocht ik er uit'.

Vanuit Guben:

'..... ik heb akelige dingen meegemaakt. Vlakbij was een concentratiekamp. Ik heb gezien dat iemand met een geweerkolf zijn kop werd ingeslagen. Mensen werden geslagen en gemarteld; ik heb hele kolonnes met Duitsers ernaast zien wegvoeren. Ik heb er later nog nachtmerries van gehad'.

Vanuit Berlijn:

'..... ik ben 's avonds een keer van dienst teruggekomen. Liep ik naar de barak in het donker. Komt er een Duitser achter me aan op de fiets, vlak langs me heen. Ik zeg zoiets als 'Passen Sie auf', ik was bang dat hij me zou aanrijden. Draait hij zich om en komt naar me toe, begint me toch uit te schelden; het bleek iemand van de Polizei te zijn. Ik werd er bang van. Want je hoorde verhalen over mensen die zoiets simpels als te laat

terugkomen van verlof of het een en ander hadden misdaan. Ze maken korte metten hoor, meteen naar een concentratiekamp afgevoerd'.

Vanuit Staszfurt, Lodz en Stuttgart:

'.... begin '44 zijn we naar Polen overgebracht, in de buurt van Lodz, waar een Jodengetto was. Er was weinig te werken, gebrek aan materialen. We hebben toen zomaar wat rondgelopen, over eten gehandeld met Polen. In augustus kwam het Russisch front steeds dichterbij, ik heb toen overwogen onder te duiken samen met 20 Fransen. We hebben het niet gedurfd. We zijn toen met een Poolse groep naar Themar in Thüringen gebracht, en daarna met 25 man naar Leonberg bij Stuttgart. We kwamen daar in een kamp met prikkeldraad. Daar zaten ook politieke gevangenen met streepjespakken, bewaakt door SS. Ik heb ze zien mishandelen. We werkten daar in een ondergrondse Autobahn-tunnel, waar staartstukken van Messerschmitts werden gemaakt. Eind maart 1945 zijn we met vijftien man uit het kamp gevlucht.'

Vanuit Berlijn en Bensdorf:

'..... in '44 is de fabriek overgeplaatst naar een lege zoutmijn in Helmstedt. We werkten daar 400 tot 600 meter onder de grond. Aangangen van 100 tot 200 meter lang lagen rijen reusachtige hallen van elk een half voetbalveld groot, met ruwe wanden, je proefde het zout. De hallen waren overigens uitstekend verlicht en geventileerd. Op weg daarheen vanuit het barakkenkamp passeerden we een bord met een verbod om links af te slaan ('Wanneer U de poort nadert wordt er op U geschoten'). Later bleek dat een concentratiekamp te zijn. In de laatste winter maakte ik daar een tragisch ongeval mee. Mijn maat en ik zouden nieuwe werkpakken en -schoenen krijgen en mochten daarom anderhalf uur later op het werk komen. Daar hadden we een briefje van. Toen we daar om 9.30 uur aankwamen was daar een rel aan de gang. Een groep SS'ers nam een stel Fransen onderhanden. Die waren uit protest anderhalf uur te laat op het werk gekomen, omdat ze geen brood hadden gehad. Wij kwamen daar aan en moesten tegelijk met die Fransen in een rij.

Een kerstgroet in 1944 vanuit Swinemünde
Op de foto treffen we 5 IJsselsteiners, tw. staande
4e van links: M. Westerhout;
6e van links: H. v. Doorn;
7e van links: H. v. Hoogen.
Helemaal rechts J. v. Zanten en zittend 2e van links M. Kok.
Op de achtergrond de woonbarakken.

Mijn maat - een brutale Amsterdammer - begon een grote bek terug te geven. Ik zeg nog: 'hou je mond, daar komen moeilijkheden van', maar hij hield niet op. Een hoge SS'er beval hem toen apart te gaan staan, zag zijn nieuwe laarzen en concludeerde zonder nadenken dat hij die gestolen had. Hij schoot hem pardoes dood. Toen ik mijn briefje liet zien mocht ik door. Ik zeg: 'Maar hij had ook een briefje'. Antwoord: 'Wat jammer nou'. Het was één grote chaos op het laatst. Er zijn wat mensen doodgeschoten om niks. Ook soldaten die zonder geweer van het front kwamen'.

In Offenbach (Frankfurt) moesten de arbeiders na een bombardement de spoorlijn repareren. Een van hen klimt in een wagon en haalt er iets uit. Hij wordt doodgeschoten en een weeklang in Offenbach tentoongesteld als afschrikwekkend voorbeeld; met een bord erboven met zoiets als 'Zo worden diefstallen bestraft'.

De bevrijding

Bij de nadering van de geallieerde troepen werd de chaos compleet. De fabrieken werkten niet meer en de discipline onder de kampbeheerders verdween in het niet. De buitenlandse arbeiders werden aan hun lot overgelaten. Sommigen namen de benen en leidden een tijd lang een zwerfend bestaan, anderen bleven in de barakken zitten maar ook zij zwierven overdag rond, op zoek naar voedsel.

Een voorbeeld uit Offenbach:

'... we hebben een keer een dood paard gevild en een stuk vlees er uit gesneden. Mijn kameraad - een slager van beroep - heeft er gehakt van gemaakt'.

Een vergelijkbaar verhaal:

'... we hebben een paar maanden rondgezworven in de bossen, want er was niks meer te doen, helemaal geen organisatie meer. We hebben een keer een hert gevangen en gebraden op een kachel in een hutje onderweg. 's Avonds gingen we dan weer terug naar de barak. Veertien dagen later was er een kort vuurgevecht om ons heen, en toen waren we bevrijd', zo meldt een woordvoerder uit de

buurt van Nordhausen.

Zo'n rustige overgang naar bevrijding genoten ook de mensen uit Swinemünde en omgeving, die nooit in de frontlinie hebben gelegen. Zij werden het einde gewaar doordat zij onverwachts naar de grens bij Bremen werden overgebracht, waar zij aan het Rode Kruis werden overgeleverd. Toch was dit eerder uitzondering dan regel. Over het algemeen verliep de overgang naar bevrijding tamelijk tumultueus met een nasleep van kommer en kwel. Dat overkwam iemand, die in Berlijn was gestationeerd. Hij heeft de laatste tijd grotendeels in schuiloopgraven doorgebracht. Als ze er al uit kwamen was dat op zoek naar wat eten; en dan werd er om brood gevochten. Totdat men plotseling ontdekte, dat die tanks die aan het einde van de straat stonden te schieten, geen Duitsers waren maar Russen. Even later werden zij door Russen begroet, en kregen zij soep in overvloed; hoewel...soep met levertraan is ook niet alles. Zij zijn toen met een man of vijf gaan zwerven door de buitenwijken van Berlijn; en terecht gekomen in een kelder die rijkelijk voorzien bleek te zijn van aardappelen en (geweekte) groenten. De alleenstaande vrouw die daar woonde, heeft een paar dagen voor hen gekookt; in benarde omstandigheden, want zij vertrouwde de Russen niet. Later zijn zij gaan lopen, richting Magdeburg, strompelend, zo slap als een vaatdoek, met vele ontberingen. Hij weet zich de tocht niet precies meer te herinneren, maar tenslotte belandden zij in een kamp in de buurt van Magdeburg, waar zij werden ontvangen door Amerikanen en voorzien van chocola, sigaretten en andere lekkernijen.

Degenen die al vóór de komst van de geallieerde legers waren gevlucht, hebben in de meeste gevallen avontuurlijke tijden beleefd met een hoop ellende, een enkele maal met een verrassend plezierige ontknoping. De een vertelt van een vergeefse poging om Zwitserland te bereiken en van een beroving onderweg (bij Ravensburg)

door SS'-rs; hij is tenslotte bevrijd door de Fransen en aan het Rode Kruis overgedragen. De ander vertelt van zijn angsten tijdens verwoestende bombardementen in Berlijn, nacht na nacht; hij heeft (na uren in het donker te hebben gezeten door instorting van de schuilkelder) op straat liggen gillen van de spanning (en die is hem opnieuw aan te zien als hij het vertelt).

De twee volgende verhalen gaan over spectaculaire tochten. Het eerste betreft de man, wiens bedrijf (montage boordwapens) omstreeks het einde van 1943 was overgebracht van Berlijn naar Guben, aan de Oder/Neiszegrens. De bevrijding verliep voorspoedig en al heel vroeg, begin maart 1945. De Amerikanen kwamen met ronde wittebroden, sigaretten e.d., waarachtig een feest; maar ze werden verder ongemoeid gelaten.

'... we hebben een tijdje daar nog rondgelopen. Toen hebben we een rugzak op de kop getikt, wat oude sokken en schoenen, alles in een verlaten kazerne, en toen zijn we gaan lopen, met zijn vieren of zijn vijven. Onderweg zijn er wel eens wat mensen bijgekomen en weer afgegaan, maar al die tijd zijn wij bij elkaar gebleven. De een kwam uit Beverwijk, een ander uit Ridderkerk.... We zijn vertrokken aan de Oder/Neiszegrens en uiteindelijk terechtgekomen in Westfalen (bij Keulen), meer dan duizend kilometer alles bij elkaar. Gemiddeld liepen we zo'n 25 km per dag en we zijn 64 dagen onderweg geweest. We sliepen in barakken of bij boeren in een hooiberg. We wisten nooit waar we liepen, we zijn gewoon op goed geluk gaan lopen en af en toe gevraagd of we in de goede richting liepen. Ik zou nog niet kunnen vertellen waar we allemaal geweest zijn; in elk geval niet in steden want die lieten we links liggen. Onderweg hebben we wel eens oponthoud gehad, zoals die keer dat we door de Amerikanen werden tegengehouden; we zaten vlak bij de frontlijn. We zijn toen ondergebracht in een barakkenkamp, dat was een leeg concentratiekamp, dat nog maar net door de Amerikanen bevrijd was. We hebben

daar een paar nachten geslapen; en rondgekeken, ook in het crematorium. Daar lagen 36 lijken. De Duitsers hadden geen kans meer gehad die in de oven te stoppen. Het ergste dat ik gezien heb in mijn leven. Dat moet in de buurt van het Harzgebergte geweest zijn, want daar werden ook V 1's gemaakt, uitgehoud in de bergen. We hebben niet-afgebouwde rompen zien liggen. We hebben daar in de buurt wel veertien dagen vastgezeten in een barakkenkamp, we mochten er niet uit, er heerste toen buikgriep. Toch zijn we op een gegeven moment 's morgens vroeg uitgebroken, met een grotere groep. Ja, soms kwamen we andere Nederlanders tegen, en dan gingen we een tijdje met elkaar mee. Verder naar het westen hebben we ons een keer lekker opgefrist in een rivier. We hebben soms best plezier gehad onderweg, we deelden alles samen wat we kregen van de mensen. Het weer werd ook steeds beter. Tenslotte zijn we in Westfalen aangekomen, en we hebben daar een tijdje in een kamp gezeten. Daar waren heel wat Nederlanders samengestroomd. Die zijn, het zal zowat half juni zijn geweest, op open vrachtwagens geladen, en zo zijn we in een lange stoet naar Nederland gereden. Onderweg hebben we nog een nacht in een school geslapen. In Utrecht zijn we afgezet, aan de Vleutenseweg'.

Tenslotte nog een verhaal met een vrolijke afloop, van een man, die was tewerkgesteld in Kassel:

'..... op het laatst werden de fabrieken omgebouwd; onze afdeling werd stopgezet. Van toen af moesten we alleen nog maar puinruimen in de stad. Dat beviel mij niet. Toen ben ik, onopgemerkt, naar het arbeidsbureau gegaan met de vraag, of ik niet op een boerderij kon komen, als melkknecht of zo, dat lag beter in mijn lijn van landarbeider. Daar zagen zij wel wat in. Toen ik dat meedeelde aan mijn eigen fabrieksbaas - een echte N.S.B.'er - kwam die op het idee om mij als melkknecht uit te lenen aan de grote baas van de fabriek zelf, meneer Henschel. Die had een boerderij op zijn landgoed 'Falkenberg', zo'n 40 kilometer daar vandaan in het plaatsje 'Wabern', met 53 melkkoeien. Daar heb ik

Ze hebben mij gemeld bij de melkmeester, op 3 maart meer dan (mijn verjaardag). Twaalf april zijn we 1000 km bevrijd door de Amerikanen. We zaten daar gelopen, op met vijf Hollanders. Daar werd toen het hoofdkwartier gevestigd van het zesde leger van generaal Patton. Meneer Henschel werd weg naar huis. Tweede van gewipt en Patton ging er in, en toen mocht ik links de komen werken in de keuken. Zij vroegen of we IJsselsteiner met hen mee wilden gaan, verder Duitsland in, naar Berlijn. Wij konden toch niet naar A. Kompier. Nederland toe, dus zijn we meegegaan met W zien de zijn tweeën, als 'civilian employee'. In het lopers ergens gevolg van Patton in een race naar Berlijn, in Duitsland. hij wilde een weddenschap winnen. Maar

zover kwam het niet, want op een dag kwam er bericht dat het kamp Buchenwald op uitmoorden stond, en zijn we achter mekaar naar het zuiden afgebogen. Ik ben er niet ingegaan. Ik heb wel foto's gezien, van jongens die wel naar binnen gingen. Toen dat eenmaal bevrijd was gingen we weer op Berlijn aan, maar daar zijn we nooit aangekomen; de strijd was afgelopen. Generaal Patton vertrok met zijn leger naar Wenen, en wij met hem mee. Later werd hij overgeplaatst naar Japan; daar hadden we ook nog mee naar toe gekund, maar ja, we wilden onder-

hand wel naar huis. Het was toen augustus. De Amerikanen hebben ons met de auto naar het station gebracht, en met de trein zijn we naar Nederland gegaan. We kwamen daar aan in uitgehongerd Nederland: picobello in de kleren en slakvet, op 8 augustus'.

De thuiskomst.

Begin (1 of 2) juni kwam de eerste trein met gerepatrieerde arbeiders uit Duitsland in Maastricht aan. Na één nacht slapen stoomde de trein op naar Utrecht. Onder degenen die daar uitstapten bevonden zich vier IJsselsteiners, zo vertelt Goos van Doorn. Hij was na zijn bevrijding door de Canadezen met de trein naar Mannheim en Luxemburg gebracht. En nu dus aangekomen in Utrecht. Met zijn vieren liepen zij welgemoed naar huis, te voet want openbaar vervoer was er niet. Zij wisten niet, dat zij in Utrecht waren opgemerkt door een stadgenoot, die dit telefonisch naar huis had doorgegeven. Zo komt het, dat zij met stomheid geslagen werden toen zij in Jutfaas ter hoogte van de Persilfabriek onder gejuich werden opgewacht door een menigte uit

IJsselstein. Zij gingen in optocht verder op huis aan, waar Goos als laatste van de vier thuis in de Koningstraat werd afgeleverd in de open armen van zijn moeder. Zo'n glorieuze thuiskomst had Goos zich niet kunnen dromen. Hij was bijna drie jaar weggeweest.

Zij waren de eersten die thuiskwamen, althans per trein. In de loop van de maand volgden de meeste anderen, met de trein of met de bus, de militaire vrachtwagen, de boot, of met de fiets. Elke thuisreis was verschillend, maar het einde was steeds hetzelfde: een fantastisch onthaal door de familie. Van alle oorlogservaringen is dit het onderdeel, dat het scherpst in het geheugen van de terugkerende IJsselsteiners is gegrift. Ook na 50 jaren weet iedereen nog in het kleinste detail aan te geven, hoe het precies is toegegaan.

Bep Kompier was ongeveer half juni in Utrecht aan de Vleutense weg uit de militaire vrachtauto gestapt, vlakbij de woning van zijn broer. Hij reed met diens fiets naar huis. Toen hij 's avonds de fiets in het straatje naast het huis neerzette hoorde hij zijn moeder zeggen: *'Daar komt Bep aan'*, ze hoorde het aan zijn lopen.

Henk Achterberg werd met twee andere stadgenoten op 26 juni met een Canadese militaire wagen in IJsselstein afgezet:

'... daags na mijn verjaardag; ik zal het nooit vergeten. Iemand riep: 'Henk Achterberg is thuis'. Mijn vader, die in zijn stoel lag te slapen, hoorde dat, staat op en vliegt naar de deur toe. Ik zie mijn vader staan, dat deed me wat. Hij had het slecht en ik ook; hij wist niet wat hij moest doen.... en zei tenslotte 'Ik ga in de buurt kersen halen'.

Henk Schimmel was al op 1 mei in Maastricht aangekomen, samen met een paar anderen. Ze konden nog niet naar huis; ze waren trouwens erg verzwakt. Zij werden ondergebracht bij een boer in Erp (oost-Brabant) en daar zijn ze zes weken gebleven. Verwend met kaas, melk, spek, koffie en thee, enz., zijn ze goed bijgekomen. Tussen 10 en 15 juni gingen ze met

de boot richting Utrecht. In Vianen stapten twee IJsselsteiners uit. Het was 7 uur in de ochtend, waarna zijn maat naar huis heeft gebeld.

'... zijn broer is ons komen halen met paard en wagen. Ik ben meegereden tot aan de Paardenlaan en daar afgezet. Ik liep verder over de Utrechtse weg. Toen zag ik mijn vader aan het kersen plukken in de boomgaard. Ik durfde niet te roepen, bang dat hij van schrik zou vallen. Ik vroeg iemand: 'Doe me een plezier en vraag aan mijn vader of hij even naar de (kersen)hut komt'. Hij kwam naar beneden en zag mij. We zijn samen naar het Imminkplein gegaan. Mijn vader had een fles wijn in huis, de burens kwamen, wat een feest'.

Zo heeft ieder zijn eigen verhaal, soms met bizarre bijzonderheden, zoals dat van Joop van Mourik. Hij was met anderen op Pinksterdag bij Rhenagen over de Rijn gezet en later over de grens bij Gulpen. Daar zijn ze veertien dagen gebleven, in een school. Daarna ging het in een vrachtauto naar Heerlen, en met de trein naar Maastricht en Den Bosch. Vervolgens zijn ze met een rijnaak naar Rotterdam gevaren. Daar werden ze op de trein gezet met als eindbestemming Alkmaar. Hij weet nog steeds niet hoe dat zat. Een andere trein bracht hem op dezelfde dag nog naar Utrecht. Nog altijd in het bezit van zijn houten koffer sjouwde hij te voet langs de Catharijnesingel en de Jutfase weg, en daar werd hij door een stadgenoot opgemerkt. Die heeft hem tenslotte met paard en wagen naar de Panoven gebracht. Zo kwam hij op 16 juni thuis. Hij woog nog maar honderd pond.

De laatste die thuiskwam was Jo Klomp, terwijl hij toch als een van de eersten was bevrijd, in de buurt van Frankfurt. Tevoren was daar alles al ontregeld. Hij heeft zeker één maand (maart) samen met een Amsterdamse vriend heen en weer gezworven tussen Frankfurt en het Taunusgebergte. Hij weet bijna van dag tot dag te vertellen hoe dat ging. Op het laatst zaten zij in het niemandsland

tussen de Duitse en de geallieerde legers. Na vreselijke gevechtshandelingen - en de gevolgen daarvan - te hebben gezien zijn zij tenslotte op 1 april bevrijd. Gewend als zij waren aan een trekkersbestaan zijn ze de volgende dag al weer gaan lopen richting Nederland. In het dorp Steinfischbach (bij Bad-Camberg) zijn ze door de Canadezen tegengehouden, en door de burgemeester ondergebracht bij twee boerenfamilies. Daar zijn ze zeven maanden gebleven. In plaats van opnieuw in een 'Lager' te moeten in afwachting van vervoer naar Nederland, gaven zij er de voorkeur aan daar te blijven. Jo woonde bij een boerenfamilie, bestaande uit vrouw, dochter en oma, met twee kinderen van 8 en 12 jaar uit Frankfurt (de Amsterdammer woonde op een boerderij even verderop). Hij heeft de hele oogst van 1945 gedaan. Het leven was er goed en vredig, werken door de week en een café'tje met appelwijn in het weekend; een babbeltje maken met de meisjes uit het dorp hoorde daar ook bij. Zij hebben er een vriendschap aan overgehouden. Jo en zijn vrouw komen er nog steeds. Op 27 oktober (zijn verjaardag) was de oogst binnen en besloten de twee naar huis te gaan. Zij werden met een rijtuigje naar het station van Bamberg gebracht. Vandaar ging de trein naar Keulen, waar ze in het station hebben geslapen. De volgende dag namen zij hun oude zwerversbestaan weer op en zijn zij in twee dagen naar de Nederlandse grens gelopen, bij Venlo in de buurt. Daar werden zij door de Nederlandse politie grondig aan de tand gevoeld, maar tenslotte toch doorgelaten. In Utrecht stapte hij in de bus naar IJsselstein, een vrouw van het Imminkplein was zo vriendelijk zijn kaartje te betalen (zelf had hij geen Nederlands geld op zak). Ook zijn thuiskomst verliep met emoties. Hij was al de Poortdijk opgegaan toen iemand riep 'Verrek Jopie ben jij dat?'. Deze man heeft zijn ouders ingelicht, bij stukje en beetje om een heftige reactie te voorkomen. Velen hadden hem al opgegeven, ook zijn

vader; zijn moeder niet. En zo werd het bekend, dat ook de laatste verloren zoon uit Duitsland was teruggekeerd.

Goede en kwade kanten aan het leven in Duitsland.

Het verblijf in Duitsland is geen lolletje geweest. Er zaten ook wel goede kanten aan, tenminste in de eerste oorlogsjaren, maar dat varieert sterk met de omstandigheden waaronder men verkeerde. Een paar van onze gesprekspartners hebben het geluk gehad, dat zij een soort tweede thuis vonden bij een bevriend Duits gezin. Vooral de jongeman in Basdorf, die na het repareren van het dak van de fabrieksbaas daar kind aan huis werd, volop te eten kreeg en bevriend raakte met de dochter; hij heeft er gewoonweg een fijne tijd gehad. Ook degene, die in Guben vriendschap sloot met zijn Duitse werkcollega (communist) heeft goede herinneringen aan het volop eten daar en het samen luisteren naar de geheime radio. Daartegenover staan de mensen, die in kampen hebben gezeten met een SS-achtige bedrijfsvoering, waaraan ook in het weekend nauwelijks te ontsnappen viel. Die hebben hun lol wel op gekund. Een van hen laat de vraag naar de fijnste/leukste ervaring volgen door een lange stilte, en dan:

'.... oh ja, toch wel iets. Als we nachtdienst hadden, in de pauze. Dan gingen die Russinnen met tien-tallen Russische volksliederen zingen. Dan kreeg ik tranen in mijn ogen, van de heimwee; maar dat gaf toch even een kick, prachtig'.

Het overwegende beeld zit daar tussen. In De meesten noemen twee dingen die je 'leuk' kunt noemen: de uitjes in het weekend en de kameraadschap onder elkaar. Vooral in Berlijn was er de eerste jaren van alles waar je als jongere je hart aan kon ophalen. Maar ook op andere plaatsen kon je een bioscoopje pikken, een café bezoeken, en een partijtje voetballen, of eten 'bij moeke' in het dorp; er waren ook wel goede Duitsers. De Mauserfabriek heeft op 1 mei 1944 zelfs een boottocht

georganiseerd voor de buitenlandse arbeiders op de rivier De Spree in Berlijn (zie foto).

En dan de kameraadschap onder elkaar, die velen roemen: '... we deden alles samen; we hadden soms veel plezier samen'; ook wel ongein zoals aardappelen stelen, een dood paard villen en op een vuurtje gaar stoven, enz.

De vraag naar de slechtste ervaringen leverde heel wat meer stof op: de bombardementen, de vernederingen door een vijandige behandeling, de luizen, de honger, de ellende onderweg; dat zijn zo de belangrijkste thema's. De bombardementen hebben veel angsten teweeggebracht, ook verschrikkingen ('de doden op een rij, alles vernietigd, een vreselijk gezicht'). Niet minder diep zit de herinnering aan een vernederende behandeling.

'... het begon al meteen onderweg in de trein, het geschreeuw waarmee we werden opgejaagd. Daarna de luizenkeuring, dat je je moest uitkleden en bevoeld en bekeken werd waar iedereen bij was. En in het kamp, waar je met zijn allen naast elkaar op een balk je behoeften moest doen; daar raakte ik niet aan gewend'.

Boottocht op de rivier de Spree op 1 mei 1944 voor medewerkers van de Mauserfabriek. In de cirkel IJsselsteiner H. Schimmel. Hiernaast zijn werkpas.

Een tweede meldt vernederingen door een onmenselijke behandeling op weg naar het werk:

'..... schoppen en slaan. Ze konden met je doen wat ze wilden; en jij kon niets terugdoen'

Een derde heeft het er over, dat je als vuil werd behandeld door die hooghartige Pruisen in en rond Berlijn. Een vierde signaleert een karaktertrek: *'....de Duitsers staan op hun strepen; zij willen heersen'*. Bij sommigen is de haat tegen de Duitsers nooit verdwenen.

De ellende die ze onderweg gezien hebben staat velen ook nog steeds op het netvlies gegrift. Ze hebben het dan over een kameraad die werd doodgeschoten, stapels lijken bij concentratiekampen, dode en verminkte lichamen aan het front, enz. Verschillenden laten weten, dat ze ook nu nog niet naar oorlogsbeelden op de televisie kunnen kijken.

Terugblik.

De wederaanpassing aan het gewone leven in IJsselstein na de oorlog heeft de meeste mensen die ik gesproken heb veel moeite gekost. Voor de één was het een groot probleem, dat hij volkomen verzwakt en ondervoed was thuisgekomen. Het heeft een jaar geduurd, voordat hij weer aan het werk kon. In die tijd heeft hij het ook mentaal erg moeilijk gehad, vooral 's nachts met nachtmerries over bombardementen en een brandend Berlijn. Hij heeft er blijvend maagklachten aan overgehouden. Een ander heeft tientallen jaren met de naweeën gezeten. Ook hij was na een jaar wel weer aan werken toe, maar zijn psychische nood was daarmee niet verdwenen. Het heeft hem erg dwars gezeten dat zij die naar Duitsland waren weggevoerd, vaak bekeken werden als besmet en politiek onbetrouwbaar. Het heeft hem ook dwars gezeten, dat de huisarts zijn klachten niet ernstig nam en hem afscheepte met de boodschap: *'Ga maar werken dan gaat het wel over'*. Hij deelde de ervaring met anderen die de naam van de naoorlogse hulporganisatie HARK (Hulp Actie

Rode Kruis) omdoopte in 'Help Alle Rijke Klanten'. Hij maakt zich tot woordvoerder van allen die zich na terugkeer uit Duitsland een vergeten groep hebben gevoeld. Niemand heeft zich ooit bekommerd om hun oorlogsverleden (*'we hadden erkenning als oorlogsslachtoffer verdiend'*) en dat vervulde hem met bitterheid. Hoewel minder wrang hebben anderen uit de ondervraagde groep (ongeveer een derde) zich in dezelfde geest geuit; iemand zei: *'We hebben er in berust, maar het heeft ons wel dwarsgezeten'*.

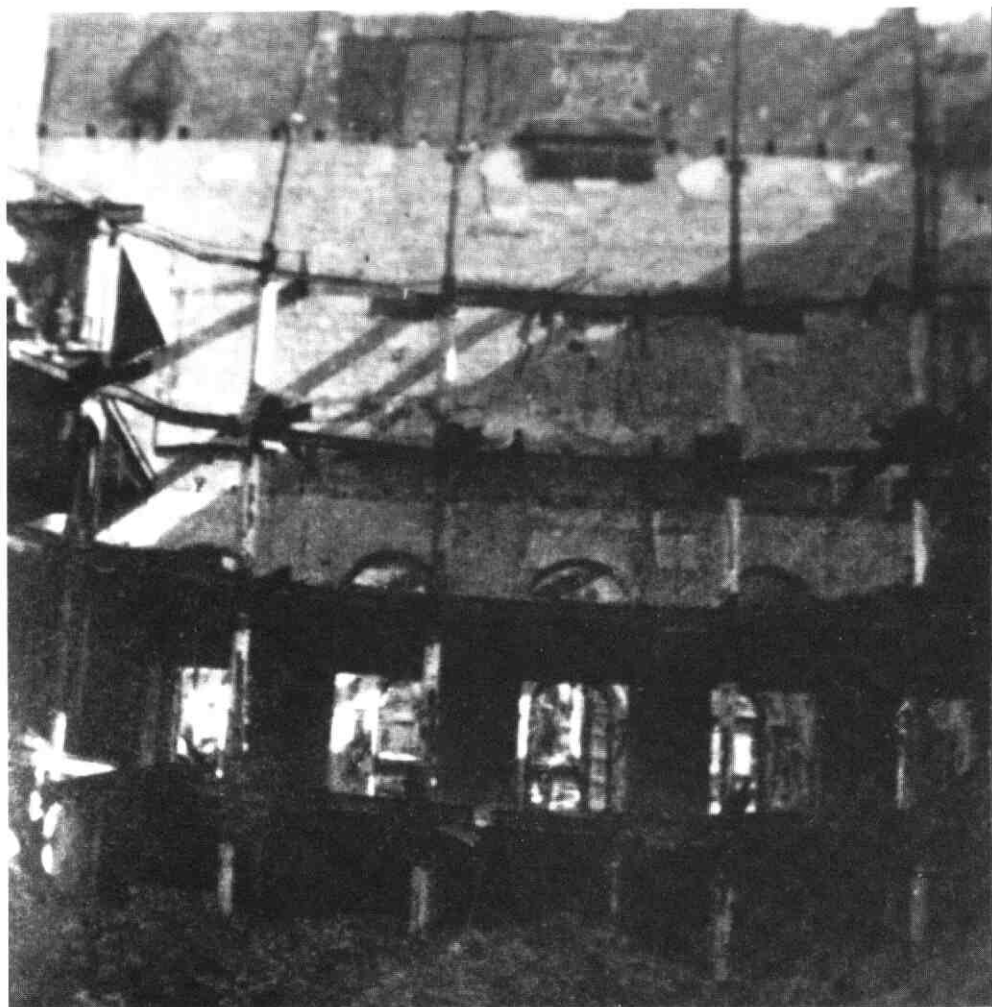
Ook onder degenen die soortgelijke grieven niet hebben geuit zijn er verschillenden, die het na hun terugkeer uit Duitsland moeilijk hebben gehad. Een viertal mensen spreekt over problemen met de aanpassing aan de dagelijkse routine van een geordend bestaan. Zij waren als bange en onervaren broekjes uit IJsselstein vertrokken en groeiden in Duitsland - op zichzelf aangewezen - uit tot volwassen en zelfstandige kerels, maar ze waren ook losgeslagen en vrijgevochten. Nu moesten ze weer in het gareel lopen; dat heeft maanden gekost. Een van hen zei na korte tijd tegen zijn broer:

'..... zullen we teruggaan? ... Het viel zwaar tegen, minder eten, minder te doen, geen geld, geen vrijheid. Het was allemaal zo klein. Er was niks meer te versieren, niks meer te roven, je moest weer eerlijk blijven enzo, weer in het gareel lopen, zo'n soort gevoel'

Een tweede is vrijwillig in het leger gegaan; pas daarna lukte het hem om weer 'gewoon' te leven. Een derde heeft zijn beroerde herinneringen in dromen verwerkt. Zijn aanpassing aan een geregeld werkend bestaan heeft hem geen moeite gekost, maar 's nachts kwamen de nachtmerries over bombardementen en doodslag. Dat heeft hem jaren gekweld, en nog zijn ze niet geheel verdwenen.

Van de achttien mensen zijn er vijf, die op geen enkele manier van aanpassing te lijden hebben gehad.

*'..... we waren jong, je kunt van alles aan';
..... toen ik eenmaal thuis was was ik er gauw*

Cor Tersteeg
maakte (heimelijk) deze
foto van verwoest Keulen.
Zo zagen alle
grote Duitse
steden er uit.
Onze mensen
zaten er
middenin,
met hun angsten en zorgen.

overheen'; na een maand ben ik weer gewoon gaan werken. Het stelde uiteindelijk niet meer voor dan twee jaar militaire dienst'. Tot slot heb ik iedereen gevraagd wat zij na 50 jaar aan hun arbeidsverleden in Duitsland hebben overgehouden. Wat heeft dit uiteindelijk voor betekenis gehad in hun leven? Het overwegende antwoord op deze vraag is, dat zij er veel van hebben geleerd, wijzer geworden, mensenkennis opgedaan; maar ook wel antwoorden in de geest van: 'Ik heb mijn jeugd gemist', 'Ik heb jaren verloren'. Opvallend is, dat nogal wat mensen de vraag in bovenpersoonlijke zin opvatten. Hun antwoord luidt: 'We hebben er niets van geleerd. De wereld is nog altijd even slecht met haat en nijd, oorlogen overal'.

Lijst van geïnterviewde personen

H. ACHTERBERG	1924
G. VAN DOORN	1921
H. VAN DOORN	1924
TH. VAN DOORN	1922
N. FLINK	1914
A. HOGEDOORN	1915
J. KLOMP	1924
A. KOMPIER	1919
J. VAN MOURIK	1923
J. VAN OS	1923
K. SCHAKEL	1919
J. SCHALKWIJK	1919
H. SCHIMMEL	1913
TH. SMIT	1924
J. STOKER	1924
C. TERSTEEG	1924
R. WESTERHOUT	1924
C.J. VAN ZANTEN	1924

Noten

1. De algemene informatie over de arbeidsinzet in Duitsland is ontleend aan het standaardwerk op dit gebied van B.A. Sijes, *De arbeidsinzet in Duitsland. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, 's Gravenhage 1966. Waar zulks van belang is wordt daarnaar verwezen, onder vermelding van de betreffende bladzijde.

2. Over het aantal in Duitsland tewerkgestelde personen uit IJsselstein bestaan geen volledige gegevens. Het beschikbare bronnenmateriaal maakt een reële schatting evenwel mogelijk. Ik ben als volgt te werk gegaan. Het gemeentearchief van IJsselstein vermeldt de namen van inwoners, die tussen mei 1940 en mei 1941 in aanmerking kwamen voor (reis)kostenvergoeding wegens vrijwillige tewerkstelling in Duitsland (dossier '40-'45, I): 45 personen. Over de periode 1-1-1942 tot 1-5-1943 zijn gegevens over arbeidsbemiddeling naar Duitsland (verplichte tewerkstelling) geregistreerd door het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) Utrecht, bijkantoor IJsselstein. Deze gegevens berusten bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag (onder 'GAB Utrecht doos 1, maand - en weekrapporten IJsselstein '41 - '44'). Een verzamelstaat in het maandrapport dd. 4 mei 1943 vermeldt over deze periode in totaal 524 tewerkgestelde mannen. Dit aantal beslaat het hele gebied van het bijkantoor, waartoe naast IJsselstein hoofdzakelijk behoren de gemeenten Vreeswijk, Montfoort, Veldhuizen-de Meern, Polsbroek en Lopik. Uit een bedrijfstelling van 3 november 1942 (GAB Utrecht doos 1, idem) valt af te leiden, dat ongeveer tweederde van de industriële beroepsbevolking in het gebied -voorzo-ver leverensplichtig naar Duitsland- werkzaam is in de gemeente IJsselstein. Toegepast op het aantal aan Duitsland geleverde arbeidskrachten levert dit voor IJsselstein een getal op van ca. 350 mannen. Een derde bron die in dit verband telt, is het archief van het secretariaat van de commissaris provincie Utrecht. De maandrapporten (nrs. 277-292) geven aan, dat in de

periode september-november 1943 aan zes personen uit IJsselstein een paspoort is versprekt in verband met tewerkstelling in Duitsland. Bij elkaar opgeteld leveren deze drie bronnen een totaal van ca. 400 in Duitsland tewerkgestelde IJsselsteiners, waaronder 45 personen vrijwillig (tijdvak 1940-'41). Er ontbreken drie perioden: tweede helft 1941, het gehele jaar 1944, en de maanden mei tot augustus 1943. De eerste twee van deze perioden kunnen worden verwaarloosd, omdat daarin zo goed als geen mensen uit IJsselstein zijn weggevoerd. Anders ligt dit voor mei-augustus 1943. Het is bekend (Sijes, 290), dat in deze tijd nog massale afvoeringen naar Duitsland hebben plaatsgevonden. Ook onder de door mij geïnterviewde personen zijn er drie die in deze maanden zijn weggevoerd, respectievelijk in juni ('met een groep in een vrachtwagen'), juli ('met een volle bus naar Utrecht gebracht'), en augustus ('met 7 à 8 man'). De vermeldingen tussen haakjes maken het aanvaardbaar om voor deze maanden nog eens minstens 50 man toe te voegen aan het totaal voor IJsselstein. Dit komt dan uit op minstens 450 personen. Past men het percentage mannelijke beroepsbevolking van inwonertal van IJsselstein volgens de volkstelling 1947 (31,5%) toe op het aantal inwoners van IJsselstein in 1943 (5000), dan kan het aantal mannelijke beroepspersonen in IJsselstein in het midden van de oorlog gesteld worden op 1575. Aldus geredeneerd zou in de oorlog minstens 28% van de mannelijke beroepsbevolking uit IJsselstein in Duitsland zijn tewerkgesteld. Afgezet tegen de mannelijke bevolking in de leeftijd van 18 tot 30 jaar is het zelfs ongeveer 77%.

3. De achttien informanten zijn willekeurig gekozen uit een lijst van namen en adressen, die tot stand is gekomen in toevallige ontmoetingen en een daaruit voortvloeiende waaier van nieuwe namen (de zg. 'sneeuwbalmethode'). De leeftijd van alle (52) op de lijst voorkomende personen ligt gemiddeld aanzienlijk hoger dan die van de achttien informanten. Van de ouderen bleken velen reeds te zijn overleden.

'AFVOER BURGERBEVOLKING',

evacuees in de streek van IJsselstein.

door L. Murk*

Evacuatie

De burgerbevolking heeft bij oorlogshandelingen veelal het meest te duchten. Dit kunnen we bijna dagelijks op de televisie aanschouwen: burgers die hun huis en goed verlaten om het geweld te ontvluchten of voor te blijven. Aan het begin en einde van de Tweede Wereldoorlog is IJsselstein betrokken geweest bij het onderdak geven aan oorlogsvluchtelingen. In de meidagen van 1940 moest de burgerbevolking uit het gebied van de 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' geëvacueerd worden; van september 1944 tot mei 1945 is het gebied rond Arnhem toneel van de strijd en worden de bewoners gedwongen de streek te verlaten.

Mobilisatie

'Nederland gaat mobiliseren'. Met dit bericht komt op 29 augustus 1939 een eind aan de spannende tijd waarin men zich afvraagt of wij ons wel of niet moeten voorbereiden op een oorlog met onze oosterburen. Al op 26 maart '35 was er een draaiboek gereed waarin de veiligheid van de burgerbevolking, wonend aan de rand van de zo beroemde Nieuwe Hollandse Waterlinie, geregeld was. Hieronder werden Jutphaas, Vreeswijk en ook IJsselstein gerekend.

Op 3 september 1939 ontvangt het gemeentebestuur nieuwe voorschriften 'afvoer burgerbevolking', met het verzoek

de oude voorschriften, opgeborgen in de verzegelde paarsgekleurde enveloppe, te verbranden in verband met de geheimhouding. In de nieuwe voorschriften stond dat de burgers voorzichtig voorbereid moesten worden om in geval van nood zo snel mogelijk te kunnen evacueren. Men probeerde de inwoners de ernst van de zaak te laten inzien bijvoorbeeld door te adviseren transportmiddelen aan te schaffen, zoals kinderwagens, kruiwagens, lichte handkarren. Handige doe-het-zelvers maakten fietskarretjes om achter de fiets te hangen, en van fietswielen inklapbare karretjes waar eventueel kinderen in konden worden vervoerd, of goederen die men niet kon missen.

Een officieel bericht werd ontvangen. Hierin stond de richtlijn voor de betaling van een vergoeding, indien de gemeente moest overgaan tot het vorderen van paard-en-wagens en voermannen om de burgerbevolking zo snel mogelijk te kunnen evacueren. Deze vergoeding had vier tarieven, naar grootte van de stad of dorp berekend. IJsselstein viel onder de platte-landsgemeenten, het laagste tarief. Voor een wagen met een paard en voerman f.1,25 per uur; per werkdag van 9 uur f.10,-; voor ieder volgend uur f.1,60. Voor de stad Utrecht gold het hoogste tarief, respectievelijk f.2,-, f.16,- en f.2,50.

Gezocht	19 Jan 1940
Behand.	{ D. en W.
	{ Raad

COMMANDEANT
SECTIE I-4, Nr. 181 G.
BIJLAGEN:--
ONDERWERP: Afvoer
Burgerbevolking.

St.K., 17 Januari 1940.

Ten einde alle misverstand uit den weg te ruimen, deel ik U mede, dat ingeval overgegaan wordt tot het afvoeren van de burgerbevolking uit het Oostfront van de Vesting Holland, de inwoners van Lwe gemeente ~~NIT~~ zullen worden afgevoerd.

Het treffen van verdere voorbereidingen kan derhalve gestaakt worden.

Ik zeg U dank voor de bij de voorloopige voorbereiding verleende medewerking.

De Kolonel,
Commandant Oostfront Vg.H.,

J.H. FRUIT VAN HERTOEG.

typ: JHS

coll: JHS

De commandant van de 'Oostfrontvesting Holland' bericht dat IJsselstein niet geëvacueerd hoeft te worden.

In een 'geheim' schrijven aan het gemeentebestuur op 17 januari 1940 van de commandant van de 'oostfrontvesting' krijgt men te horen dat IJsselstein niet geëvacueerd hoeft te worden. Voor het gemeentebestuur was dit een geruststellend bericht, dat echter niet medegedeeld mocht worden aan de burgerij.

Kort daarop werd IJsselstein aangewezen om als eerste opvangcentrum te dienen voor evacuees uit de 'Vesting Holland' tussen de Grebbelinie en de 'Nieuwe Hollandse Waterlinie', dus mensen uit Rhenen, Tiel, Veenendaal, Driebergen enz. Het gemeentebestuur moest nu besluiten de bevolking te vertellen dat zij niet geëvacueerd hoefde te worden, maar dat zij wel evacuees zou moeten opvangen. Een inventarisatie werd gemaakt, waarbij rekening werd gehouden met de geloofsovertuiging van de gastgezinnen. Zo konden ongeveer 400 katholieke- en 600 protestantse evacuees ondergebracht worden. Het beroep van de evacuees was belangrijk: vooral een boerenknecht of een hulp-in-de-huishouding was welkom.

Evacuatie in de meidagen van 1940

Als Duitsland op 10 mei 1940 Nederland binnnevalt houdt de verdediging aan het oostfront, 'de Nieuwe Hollandse Waterlinie' en 'de Grebbelinie', maar kort stand.

De burgers woonachtig in de omgeving van de Nieuwe Hollandse Waterlinie houden rekening met evacuatie. De burgemeester van Tiel bereidt zijn mensen voor met een rondschrijven waarin de details van een evacuatie omschreven staan.

Men kan zich nu wel indenken dat er paniek ontstond. Wat kan men meenemen als men te voet weg gaat en huis en haard achter moet laten. En dan te denken aan al de boeren met hun melkvee dat verzorgd moet worden.

Zaterdagavond 11 mei om 19.45 komt er bij burgemeester Abbink Spink een telefoontje binnen van kapitein Schram van de oostfrontvesting, waarvan de notitie bewaard is gebleven:

..... binnen enkele dagen zou het mogelijk zijn dat U moet ontvangen voor tijdelijke onderbrenging: 1225 vluchtelingen uit Ophemert, 1073 uit Varik, 843 uit Opijnen. U wordt tijdig tevoren gewaarschuwd. De mensen komen gedeeltelijk te voet, per rijwiel of auto. Op de betrokken dag moeten alle in IJsselstein aanwezige auto's en andere voermiddelen zich begeven naar de Lekbrug bij Vianen, waar de voetgangers uit genoemde oorden moeten worden opgenomen en naar IJsselstein gebracht. U gelieve zo snel mogelijk de in de gemeente aanwezige voermiddelen te inventariseren zodat zij op den betrokken dag in gebruik eventueel gevorderd kunnen worden. (art.33 Ink wet) Vluchtelingen moeten worden ingekwartierd in IJsselstein en blijven voorlopig hier.

Op zondag 12 mei komt dan het bericht dat alle inwoners aan de Hollandse zijde van de Waterlinie weg moeten. Dat wil zeggen de gehele Betuwe, Zuid-Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug.

In de vroege ochtend van maandag 13 mei wordt door de commandant 'Oostfront Vesting Holland' uit Gouda telefo-

Aan de ingezetenen van Tiel.

Ik heb bericht ontvangen, dat de evacuatie moet worden voorbereid; dit betekent dus nog niet, dat de evacuatie al moet plaats hebben. Mocht tot evacuatie worden besloten, dan wordt dit nog bekend gemaakt. Om op alles voorbereid te zijn, neme men echter kennis van wat hieronder staat.

TIEL, 11 Mei 1940.

DE BURGEMEESTER.

Men neme slechts het strikt noodzakelijke mede en geve zich rekenschap dat men vooral niet meer medeneemt dan men zelf kan dragen. Het is noodig koffers en pakketten te voorzien van een label met naamvermelding.

Bij vertrek gas-, waterleiding- en electr. meter afsluiten. Het huis moet gesloten worden. Een sleutel met daaraan gehechte schriftelijke vermelding van naam, straat en huisnummer moet bij den groepsleider van de wijk, waarin Uw woning is gelegen, worden ingeleverd. De sleutel zal op het Politie-Bureau worden bewaard. Van militaire zijde en gemeente-politie zal zoo goed mogelijk voor bewaking worden gezorgd.

Hierbij gaat indeelingslijst met opgave van den naam van de(n) hoofdgeleider van de verschillende wijken.

a. Papieren.

Distributie-stamkaart. Deze kaart is uw buitenlandsch paspoort. Ieder lid van het gezin lient zelf zijn kaart bij zich te hebben. Men vervaardige voor kinderen een linnen zakje, dat net een koord om den hals gedragen wordt en waarin de stamkaart wordt gestoken.

Trouwboekje en, indien aanwezig, geboorte- en huwelijks-akten.

Spaarbankboekje.

Polissen.

Belasting Biljetten.

Geldwaardige papieren.

Eigendoms bewijzen.

b. Mondvoorraad.

Men zorge voor mondvoorraad voor minstens 24 uur.

c. Kleeding en uitrusting.

Dekens (gerold). Zoo mogelijk eenige reserve ondergoed en een paar extra schoenen, ledige bedzakken en kussen zakken (als bergingsmateriaal te gebruiken).

Toiletartikelen.

Eenige eet- en drinkgerei.

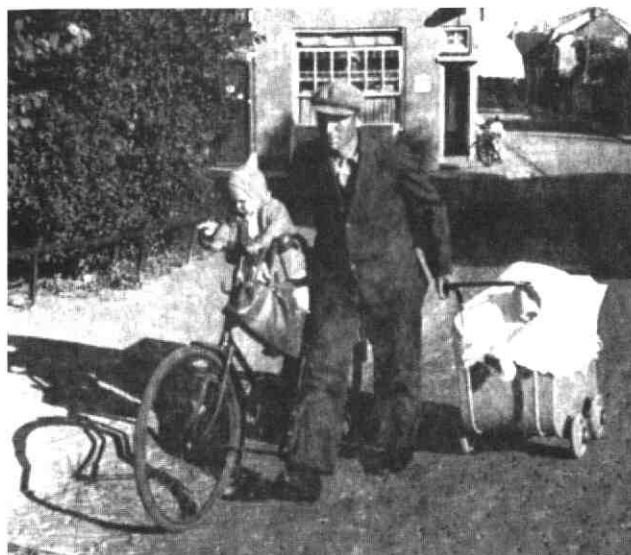
Zaklantaarn, kaarsen, lucifers, eenig verbandmateriaal en indien aanwezig gasmasker.

De burgemeester van Tiel doet mededeling aan de burgers van de op hande zijnde evacuatie.

nisch (telefoonnummer hier was 242!) het begin van de evacuatie aangekondigd '.....de evacuatie vangt aan. In de loop van de dag kunt u 3141 vluchtelingen uit Tiel verwachten U behoeft voor vervoer geen materiaal beschikbaar te stellen, althans voorlopig niet'. Er was dus enige onduidelijkheid voor wat betreft het vervoer van de evacuees; zondag op maandagnacht was op verzoek het IJsselsteinse wagenpark (25 voertuigen) naar Tiel vrtrokken om de evacuees op te halen. Maar 3500 mensen kon je onmogelijk in 25 auto's stoppen. Daarom kwamen velen lopend

of op paard en wagens zittend, gepakt en gezakt, de Lekbrug over richting IJsselstein. Hier werden deze mensen ingeschreven en voorzien van eten en drinken alvorens ze naar hun logeeradresses werden gebracht.

In diezelfde tijd kwamen ook nog eens honderden terugtrekkende Hollandse soldaten met vele wagens en paarden naar IJsselstein. Dit gaf het gemeentebestuur heel veel zorgen. De meeste scholen werden bezet door de uitgeputte militairen en de straten stonden vol met militair gerij en vermoeide paarden.

Evacué uit de
Betuwe in de
meidagen
van 1940.

IJsselstein kon laten zien wat voor een organisatietalent zij had. Allereerst had het gemeentebestuur besloten om de evacués onder te brengen bij de boeren: het aantal dat men verwachtte was van dien aard dat de burger-logeeradressen 'geen zode aan de dijk zette'. Maar ook uit veiligheidsoverwegingen was het onverstan-

dig om zoveel mensen in de binnenstad samen te brengen. Van de inventarisatie enkele maanden daarvoor, hoe precies ook verzorgd, kwam niets terecht.

Grote zorgen voor de huisvesting maar zeker niet minder voor de voedselvoorziening wat betreft het brood. IJsselstein had in 1940 rond 5000 inwoners. Dus na enkele dagen zou de voorraad meel al tot brood verwerkt zijn.

De toenmalige wethouder G.H.E. Aelbers, bakker van beroep, nam geen halve maatregel en bestelde bij 'Stoommeelfabriek Holland nv', te Amsterdam 500 balen van 50 kg tarwebloem, totaal 2500 kg. De beurtvaarders 'Gebr. van Dommelen' waren bereid deze vracht te gaan halen. De burgemeester van de gemeente Amsterdam gaf hiervoor een ontheffing van het door hem uitgevaardigde uitvoerverbod voor graan. Het Rijksbureau Voedselvoorziening in oorlogstijd, afd. bloem en meel, gaf het vervoersbewijs af, zodat schipper Van Dommelen legaal kon transporteren. Een hachelijke opdracht om in oorlogs-

STOOM-MEELFABRIEK „HOLLAND“ N.V., AMSTERDAM

REKENING VOOR:

OPGERICHT 1863

aan HET GEMEENTE BESTUUR
IJSSSELSTEIN.

CODE: A. B. C. 58 & 89-ED.
WIEBER'S BLITZ CODE 908
UNIVERSAL TRADE CODE
BENTLEY (COMPL. PHRASE CODE)
TELEGRAM-ADRES: D'ASTABE

TELEFOON: 4806 (3 LINEN)
POSTREKENING NO. 3009
SPORDEZONDEN
STATION WESTENDOKKUD

BANKIER: INCASSOBANK, N.V. AMSTERDAM.

Faktuur aan
de gemeente
IJsselstein
voor de levering van 25
ton tarwe-
bloem voor
de
IJsselsteinse
broodbak-
kers.

DATUM	PER DEN HEER	BALEN	PRIJS	BEDRAG	ZAKKEN	VRACHT ENZ. BIJ	VRACHT ENZ. AF	ZESSEL	TOTAAL BEDRAG
FACTUUR 1940	UIT DEPOT:								
17-5	BLOEM 00 84	500	15.00	3750 00	500 00				x 4250 00
U is verplicht de aan ons behorende inliggende zakken, ONMIDDELLIJK terug te zenden. Levering is hiervan afhankelijk.									
Wij verzorgen u uitsluitend om remise te zenden.									

De zakken blijven ons eigendom en het daarvoor in rekening gebracht bedrag wordt slechts bij terugkeer van de rekening van de verzending van het bedrag. De zakken moeten steeds worden opgeleverd, in elk geval binnen twee maanden, franco
na te worden ingeleverd worden teruggeleverd het bedrag in rekening gebracht bedrag wordt slechts bij terugkeer van de rekening van de verzending van het bedrag. De zakken moeten steeds worden opgeleverd, in elk geval binnen twee maanden, franco
na te worden ingeleverd worden teruggeleverd het bedrag in rekening gebracht bedrag wordt slechts bij terugkeer van de rekening van de verzending van het bedrag.

tijd over de kanalen te varen met de Duitse jachtvliegtuigen in de lucht.

De vleesconsumptie was geen probleem. IJsselstein had voldoende thuis slachtende slagers; koeien en varkens waren er genoeg. Teveel zelfs, want met de evacués kwamen ook honderden koeien die los lopend door de drijvers werden meegebracht. Bovendien waren tijdens de transporten enkele beesten die afgeemaakt moesten worden door slagers verwerkt en gelijk door de evacués geconsumeerd. (De eigenaars kregen later een vergoeding). Maar ook het vee moest ergens blijven. Hoe groot het aantal koeien is geweest is niet in het archief terug te vinden. Volgens de herinnering van de auteur zouden dat er 1000 tot 2000 stuks geweest kunnen zijn. Die beesten moesten niet alleen eten maar ook twee keer per dag gemolken worden. De meeste melk kon niet afgevoerd worden, want er waren niet genoeg melkbussen om de melk in te bewaren. Dit waren moeilijkheden die men niet voorzien had.

De doorstroom van de vluchtelingen gaf de organisatie handen vol werk. Vooral de mensen die vanaf de Veluwe kwamen -waar men niet op had gerekend- gaven het nodige extra werk. Maar gelukkig waren de IJsselsteinse burgers en hulporganisaties bereid om te helpen waar men kon. Zelfs voor de zieken, het meest vrouwen, was er een plaats ingeruimd: in het Sint-Jozefziekenhuis werden zij verzorgd.

Door de capitulatie op 14 mei duurde het evacuatieprobleem maar enkele dagen en kwamen er andere problemen om de hoek kijken. De terugtrekkende Hollandse soldaten waren zeer emotioneel en konden het verlies van de oorlog moeilijk verwerken. Om te voorkomen dat de soldaten en burgers zich met alcohol houdende dranken weer moed in zouden gaan drinken had de overheid maatregelen getroffen, mede gelet op de komst van de Duitsers die in een overwinningstemming waren en dit met

IJsselstein, 18 Mei '40

den EdelAchtb. Heer Burgemeester
van IJsselstein .

EdelAchtb. Heer,

Hierbij deel ik U beleefd mede, dat gisteren-morgen bij mij ca. 650 flesschen wijn in beslag zijn genomen, welke vernietigd zouden worden en naar ik hoor, ook reeds vernietigd zijn.

Indien de mogelijkheid bestaat hiervoor schadevergoeding te bekomen en deze ook aan anderen wordt gegeven, zou ik hierom ook willen verzoeken.

Gaarne zal ik bij het bepalen van eene vergoeding eene welwillende houding aannemen.

In beleefde afwachting verblijf ik met de meeste Hoogachting

van Ued. Achtb.
de Dw. Dn.

drank wilden gaan vieren. Vele burgers en café-eigenaren hadden een aanzegging ontvangen om hun voorraad bier, wijn en gedestilleerd te vernietigen. Gijs Bleienberg, eigenaar van café de Strik op de Poortdijk, liet zijn gehele voorraad vanaf de brug in de IJssel lopen. Jantje Geurts, eigenaar van café de Waag in de Benschopperstraat was slimmer: hij had zijn voorraad wijn en gedestilleerd met fles en al in een sloot in de polder achter op de Hogebiezen gegooid, zodat hij die later weer op kon halen. Jaren later werden er nog volle flessen gevonden door de boeren die de sloot moesten uitbaggeren. Klaas van Nes, cafébaas in de Weidstraat stond op de Visbrug zijn voorraad in de haven te lozen. Bij verschillende burgers waar men verwachtte een grote partij wijn in de kelder aan te treffen werd huiszoeking gedaan. Zo ook bij een vooraanstaand fabrikant waar 650 flessen wijn in beslag werden genomen.

Op woensdag 15 mei kregen de eerste vluchtelingen weer huiswaarts. Ze waren

Schrijven aan de burgemeester waarin wordt gevraagd om een schadevergoeding voor de vernietiging van 650 flessen wijn.

vol emoties en spanningen hoe ze hun have en goed terug zouden vinden. Kapotgeschoten of geplunderd. Gelukkig waren de mensen vol goede moed om wat vernield was weer op te bouwen. Het stadsbestuur en de hulpverleners kregen vele dankbetuigingen toegestuurd. Enkele passages uit deze brieven volgen hier:

..... 'Wij mogen niet nalaten U, nu we weer in onze woonplaats en in ons gelukkig geheel ongeschonden huis, zijn teruggekeerd, hartelijk dank te zeggen voor de goede zor-

gen in de voorbije moeilijke dagen van U en Uw medewerkers ondervonden. Het was ons werkelijk een verademing in IJsselstein.'

..... 'Ons dorp heeft veel door de oorlog geleden. Veel door eigen troepen, welke veel huizen hebben verbrand of hebben laten springen, maar gelukkig niet in die mate als b.v. Scherpenzeel waar nagenoeg geen huis meer ongeschonden is.'

Restte nu nog de financiële afwikkeling van al de hulp die spontaan gegeven was. Maar eerst de 25000 kg. bloem die

Notulen Raad, dd. 20 Juni 1940

G E M E E N T E T I E L .

1e Afdeling
No. 94
O N D E R W E R P :
Evacuatie.

Tiel, den 22 Mei 1940.

AAN
Heeren Burgemeester en Wethouders
der gemeente

IJsselsteijn.

Wij hebben de eer de inwoners Uwer Gemeente en in het bijzonder den heer Burgemeester wel zeer onzen dank te betuigen voor alles wat in Uw Gemeente in de afgelopen week voor de inwoners van Tiel is gedaan. De dankbaarheid van hen, die daar verzorging en hulp ondervonden is heel groot.

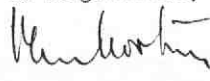
Wij zouden het ten zeerste op prijs stellen, indien U van het bovenstaande aan Uw ingezetenen zoudt willen mededeeling doen.

Dankbrief
van de gemeente Tiel
aan het adres
van
IJsselstein
voor de geboden
hulp tijdens de evacuatie.

Typ.N.
Coll. 7

Burgemeester en Wethouders van Tiel,
de secretaris, de burgemeester,

l.s.

gekocht was bij de meelfabriek in Amsterdam: door het snelle vertrek van de vluchtelingen bleef deze zending ongebruikt en kon in zijn geheel retour worden gezonden. De kosten van transport en opslag moesten wel betaald worden. Zo ook de vele kilometers die verreden waren door de hulpverleners, en vergeet niet de enorme wachttijden van de transportbedrijven die ontstaan waren door de overvolle wegen in deze omgeving. De burgemeester van IJsselstein had veel lof voor de medewerking van de burgers die hun declaraties zo laag mogelijk hielden of zelfs geen vordering hadden ingediend. Ook de kosten die gemaakt waren bij de inschrijving en verzorging van de vluchtelingen werden allemaal volgens de richtlijnen van de 'afvoer burgerbevolking' afgehandeld.

De enige wanklank kwam van de mensen die spullen o.a. handwagens, kruiwagens, kinderwagens ter beschikking gesteld hadden ten behoeve van de evacués. Deze transportmiddelen zijn bijna allemaal verloren gegaan. Het gemeentebestuur heeft wel nasporing gedaan, maar dat heeft bijna niets opgeleverd.

Evacuatie september 1944.

Het grote offensief dat onze geallieerde bondgenoten in Normandië hadden opgezet voor onze bevrijding stagneerde zo rond augustus. Er werd besloten om achter de Duitse linie met luchtlandingsstroepen een bres te slaan in de omgeving van Nijmegen en Arnhem. Deze massale inzet had voor de daar wonende burgers ingrijpende gevolgen. Wat deze mensen te verduren kregen, is voor de burgers uit IJsselstein niet te begrijpen. Met het zicht op het einde van de oorlog werden ze geconfronteerd met het echte oorlogsgeweld van bombardementen en beschietingen.

IJsselstein werd door de commissaris 'afvoer burgerbevolking' aangewezen voor de opvang van 375 vluchtelingen uit de frontlinie rondom Arnhem en Ooster-

Nr. 2140 .
ONDERWERP :
EVACUATIE .
DANKBETUIGING VERLEENDE
GASTVRIJHEID.
=====

Veenendaal, 27 Mei 1940.

Versonden : 27 Mei 1940.

De Raad deser gemeente heeft in zijn openbare vergadering van 20 Mei j.l. ons opgedragen, zijn dank uit te spreken aan Uw gemeentebestuur en de bevolking Uwer gemeente, voor de genoten gastvrijheid, in zo ruime mate verleend aan een deel van de inwoners van Veenendaal.

De hulp en liefde, waarmede onze inwoners zijn ontvangen en omringd, tijdens de achter ons liggende oorlogsdagen, zullen wij nimmer vergeten.

Bij deze dank sluiten wij ons geheel aan.

Wij zouden het op prijs stellen, indien U deze dank per openbare kenniggeving aan de inwoners Uwer gemeente zoudt willen overbrengen.

Burgemeester en Wethouders van Veenendaal,

De Burgemeester,

De Secretaris,

AAN

Heren Burgemeester en Wethouders
der gemeente

IJSSELSTEIN .
=====

beek. Ook nu werd er weer een inventarisatie gemaakt, rekening houdend met de geloofsovertuiging zowel van de gastgezinnen als van de vluchtelingen, al is daar met het onderbrengen van de mensen, op een enkele uitzondering na, niet naar gekeken. (90 % van de vluchtelingen was RK.) Belangrijker was natuurlijk het voedselprobleem, zodat de meeste vluchtelingen bij boeren werden ondergebracht of na een korte tijd werden overgeplaatst van burgergastgezinnen naar boereengastgezinnen. Ongeveer 40 personen vonden onderdak bij middenstandsgezinnen, en zo'n 10 personen bij arbeidersgezinnen. De overige 325 mensen werden bij boeregezinnen ondergebracht.

Ook de gemeente Veenendaal bedankt IJsselstein voor de gebooden hulp.

Het dagboek van Grada Stuart

Om een goed beeld te geven van hoe het was in die dagen volgen hier delen uit het dagboek van Grada Stuart, toen 23 jaar, naaister van beroep, wonend in Renkum. Grada, een levenslustige jonge vrouw, vertelt op een positieve manier haar verhaal. De familie Stuart, vader, moeder en Grada werden na een zwerftocht van 30 dagen definitief geplaatst in IJsselstein en bij het gastgezin van Peet Veldhuizen, Julianawijk, ondergebracht. Na 4,5 week werden zij wegens voedselgebrek overgeplaatst naar de familie van Sijl, Achtersloot, waar zij tot 23 juni bleven. In het gesprek dat ik met haar had straalt ze op 73-jarige leeftijd nog dezelfde levenslustige houding uit. Ze is nog steeds dankbaar dat ze in IJsselstein was, en ze komt nog regelmatig op bezoek om de contacten met de familie van Sijl levend te houden.

Bepakt en beladen vertrekkende de burgers uit Arnhem.

Fragmenten uit een dagboek 17 september 1944: de bevrijding.

Ruim 4,5 jaar hebben we op Neerlands bevrijding gewacht, en nu op Zondag 17 Sept. zal het dan toch gebeuren, waar we naar zitten te hunkeren. Des morgens was 't erg rumoerig in de lucht. Wolfheze en Wageningen waren 't slachtoffer van de vuurmonsters, de bommen. Des middags 1 uur begonnen de Duitsers, die Renkum en omgeving als inkwartiering hadden gekozen, te vluchten. Angst brak hun uit. Ze merkten dat het onveilig begon te worden op Neerlands bodem, dus kozen ze 't hazepad. Na een half uur was er geen Duitser meer te zien. Naar mijn mening hadden ze toen op hun post moeten blijven.

Des middags kwart voor 2 kwam er een zwerm vliegtuigen, de z.g. zweefvliegers. Zo iets hadden we nog nooit gezien. Met kabels hingen ze aan elkaar, het eerste vliegtuig was een groot 4 motorig vliegtuig, daarachter een groot vliegtuig maar zonder motor en geheel van triplex. Ze lieten zich boven Renkum los, en daalden langzaam op Neerlands bodem. Er kwamen auto's motoren, opvouwbare fietsen, geweren, munitie enz. enz. uit. Iemand die dat niet gezien heeft kan zich onmogelijk voorstellen wat dat is. Wij waren er in Renkum trots op dat wij dat alles mochten aanschouwen....

Na de zweefvliegtuigen, volgden de grote 4 motorige vliegtuigen geladen met.....**parachutisten!!** Neen zo iets is niet te geloven! We stonden op een veld tegenover ons huis, met veel mensen die dansten en zongen van plezier. Alles schreeuwde door elkaar: 'Wij zijn bevrijd, de Tommies zijn er!!!' en 't ging maar door.

De eerste kleuren die daalden op Neerlands bodem waren **rood-wit-blauw**. De vliegtuigen waren in groepen van 18 stuks, verder waren de kleuren, groen geel grijs enz. Toen ze eenmaal op de grond stonden werd 't rustig. Tot rond half 6 was er niets te beleven. Toen kwamen de Tommies in onze straten, ze stonden voor ons huis, we wisten van blijdschap niet wat we doen moesten. Een ieder groot en klein kwam met van alles

Landing van
Amerikaanse
parachutis-
ten op 17 sep-
tember 1944
in de omge-
ving van
Renkum.

aanslepen, melk, thee, tomaten, appels, peren enz., de Tommies waren werkelijk geheel verrast: dat hadden ze niet verwacht. Wij mensen in Nederland hebben 4,5 jaar onder de verdrukking gestaan der Duitsers, dus men begrijpt de vreugde der Nederlandse bevolking. De Tommies wisten ook wel wat wij te kort kwamen, en deelden sigaretten en chocola uit. Hun uniform bestond uit rode muts, met grote zilveren broes, verder lang grijs-bruin windjack, een soort plusfour in de zelfde kleur. Toen ze daalden hadden ze een gecamoufleerde helm op, met leren riem onder hun kin door. (voor de luchtdruk.)

De Tommies stonden met ons te praten, maar wij arme mensen stonden met de mond vol tanden en verstonden er echter niets van. Maar al heel gauw werd alles vertaald door diegene die wel Engels verstonden. Ze vertelden dan dat ze enthousiast waren over de verwelcoming op Neerlands bodem. Al heel gauw maakten de Engelsen een auto met 3 Duitsers buit, verder was er geen Duitser te zien. De buit gemaakte auto werd

leeg geplunderd door de Engelsen en onder de Nederlandse bevolking verdeeld. Met natuurlijk verontwaardigde gezichten van de 3 krijgsgevangen Duitsers. Tot rond half 10 liepen wij dien zondag nog op straat, in plaats van zoals de Duitsers ons tergden om 8 uur binnen te zijn. Het was de gehele avond natuurlijk vreugde en vertier, de vlaggen werden uitgestoken. Maar helaas, de vreugde van iedere Nederlander was maar kort.

De Engelsen hebben zich 's avonds ingegraven bij de steenfabriek 'Vlamovens' te Renkum en de gehele nacht de hoofdweg onder vuur genomen. De volgende morgen (dus maandag) werden we in de vroege opgeschrikt door schieten en lawaai, en zagen we tot wanhoop allemaal Duitsers geheel gecamoufleerd. Nu wisten we het heus niet meer, Men kan zich niet voorstellen wat wij toen allemaal meemaakten. Het ging dus schot op schot, de gehele stemming was verdwenen. Er heerste in de lucht ook bedrijvige activiteit. De Duitsers waren zo bang en zochten schuilhoekjes bij de Nederlandse

bevolking. Er werd hevig van uit de lucht gevraagd op de Duitsers. Velen werden getroffen en er werden natuurlijk ook nog burgers getroffen wat wij dan ook berouwen.

Vanaf dien dag, dus 18 September, moesten wij de kelder in vluchten, voor de granaten en voltreffers. Wat wij toen allemaal beleefden, is met geen pen en aandacht te beschrijven. De dagen daarna moesten Arnhem en Oosterbeek evacueren. Het leed was begonnen; met enkele stuks kleren gingen men er van door, om maar zo gauw mogelijk vanuit het vuur weg te zijn.

Het front werd gevormd bij Oosterbeek - Arnhem, de strijd is dan ook hevig geweest. Arnhem is bijna geheel verwoest. Ook heel Heveadorp moest geëvacueerd worden. De Engelsen trokken zich terug in Oosterbeek, dus wij ontvingen de granaten en voltreffers van alle kanten. De Engelsen gingen de Rijn over, dus toen was het in Renkum niets dan Duitsers, en de Betuwe allemaal Engelsen; het schieten ging over en weer. Als de Duitsers een schot losten, kwamen er 10 tot 15 schoten terug, alles dreunde en daverde. Wij moesten niets dan dekking zoeken in de kelder. Slapen, alles moest in de kelder gebeuren. Iemand die de dagen van 17 September niet heeft meegemaakt, kan zich niet voorstellen wat of het eigenlijk is. We leefden van de eene dag in de andere en waren van ons leven niet zeker.

14 Dagen hebben we zo doorgebracht. Aanvoer van eten was er niet, melk konden we bij de boeren in Bennekom gaan halen. De uren dat 't even rustig was dus dat was maar zo af en toe een keer, moesten we nog een paar uur in de rij gaan staan eer dat we wat hadden. Hopeloos.

De nacht van zaterdag 30 September op 1 October was wel erg hevig, het vuren was niet tot stilzwijgen te brengen. Des morgens om ongeveer half 11 ging het als een lopend vuurtje door de straten.....**evacueeren!** : voor 5 uur moest alles ontruimd zijn. Onze eerste zwerftocht werd ondernomen. Hoe eerder dat we weg waren hoe liever, want de granaten vlogen om de oren. Bukkend onder het vuur door waren we blij dat we Renkum

konden verlaten, hoe lief en dierbaar het ons ook was. En waarheen????? Wij weten het niet, wij zullen echter op God vertrouwen en zien waar we terecht komen.

De Evacuatie

In een stoet achter elkaar vervolgden we onze weg. Waar naartoe wisten we niet, de hoofdweg volgend kwamen we te Bennekom, echter geen plaats. Verder door naar Ede, geen plaats, nog 8 km. verder naar Veenendaal, om ongeveer 5 uur arriveerden we op het kruispunt Veenendaal-de Klomp. Door het Rode-kruis werden we ondergebracht, door liefdadigheid werden we door een boertje meegenomen. 3,5 Week zijn we er geweest, het eten was er reuze goed maar de behandeling was er niet zo best. De meeste mensen in Veenendaal beseften niet dat wij alles achter hebben moeten laten en niet voor ons plezier Renkum hadden verlaten. (....)

Op Donderdag 26 October kregen we de boodschap van de evacuatiedienst: op Vrijdag 27 October 's morgens om 10 uur bij Eltheto zijn, om dan op wagens verder gebracht te worden. Men beseft niet wat er dan in een mensenhart omgaat. Een verschoppeling langs de straat, meer niet. Affijn, we vertrouwen op God, die zal ons enige redmiddel zijn. Vrijdagmorgen om 10 uur gingen we naar 't Rode-kruis gebouw Eltheto. Enige familieleden van ons stonden er ook, waar we afscheid van namen want wanneer zien we ze terug??? Iedere dag moesten zo'n 200 evacués Veenendaal verlaten, wegens de voedselvoorziening!

Na alles op de kar te hebben geladen, gingen we zelf op de wagens. Mensen met kindwagens, pasgeboren kinderen, ouden van dagen, alles moest mee. Ellendig, zo'n toestand. Nooit te vergeten.

Rond 2 uur arriveerden we te Leersum. De onthaling was daar slecht, we werden op soep getraceerd, die zo dun was als water. In een school moesten we slapen, maar 't was daar zo vies en vuil dat ik er op uit ging en bij burgermensen onderdak kreeg voor dien nacht. (.....)

Zaterdag 's morgens moesten we weer ver-

der van Leersum naar Doorn. Des morgens 9 uur moesten we bij 't schoolgebouw aanwezig zijn. Vol verwachting stonden we te kijken en daar komt onze instructrice aan die ik ongeveer 5 weken niet meer had gezien. Ik wilde op dat moment niet meer. Alles was me te veel er zit geen fut meer bij de mensen in een hopeloze toestand. De wagens stonden klaar en onze verhuizing ging weer verder. In Doorn aan gekomen kwamen wij bij een school aan; daar kregen we een bord soep van het Rode-kruis. Ik zag een bekende uit Rhenen en vroeg hem of hij ook wist waar Fam. v. Ingen was. Ja hoor, dat wist hij, dus ik er vlug heen. Cor en Henk keken hun ogen uit. Des middags moesten we weer vertrekken naar Driebergen. Om 5 uur arriveerden we in Driebergen. Daar moesten we in een school. Het zag er wel keurig netjes uit. We kwamen met de familie Smit uit Wageningen en fam. Drost uit Renkum bij elkaar, te samen 10 personen. Des nachts sliepen we in stroo, dat valt niet mee, maar moed houden. Het eten van de keuken was er goed, de vrouwen en meisjes zouden onder elkaar aardappelen schillen. We schilden dien morgen met 15 man 3 mud aardappelen en verspitsten ons op 't avondmaal. Maar wat een teleurstelling, de aardappelen werden dien middag door de weermacht in beslag genomen, dus kregen wij ze in de schil.(.....)

Van het Rode-kruis kregen we 's morgens 3 dunne sneetjes brood, en 's avonds een bord soep, dus daar konden we het onmogelijk op houden. En wanneer zijn we op de bestemde plaats??? Wij weten het niet. (.....)

Onze tocht was naar Zeist. We kwamen om half 6 aan bij het grote zusters huis. De onthaling was reusachtig. Neerlands Rode Kruis was overal paraat. Zij was de steun voor ons volk, en de redding voor allen, groot en klein. Ouden van dagen werden verzorgd. We werden onthaald op een bord heerlijke erwtensoep, wat na al dat trekken wel smaakte. Daarna werd er in 't zelfde gebouw bekend gemaakt in welke school of kerk men dien nacht moest slapen. Wij kwamen met onze ploeg in een protestantse kerk,

daar was 't zo'n bende, vreselijk. Eten kregen we, dat nergens op geleek, in een conserven blik; rijk en arm liep over 't stroo heen, waar men dien nacht op moest slapen.(.....)

De volgende morgen moesten wij om 9 uur bij de kerk zijn. Met de fam. Smit zouden wij bij elkaar blijven. Er kwam een groep wagens voor, die bestemd was voor Westbroek. Helaas moesten wij nog wat wachten daar er geen wagens meer waren. De familie Smit ging vast vooruit met de eerste ploeg, en zouden zien dat ze in Westbroek onderdak kregen, tesamen met ons. Na een paar uur verscheen er weer een groep wagens, maar helaas, die waren voor IJsselstein. Zo werden wij naar IJsselstein vervoerd. 21 KM vanaf Zeist, de tocht ging binnendoor over Bunnik, Houten, Jutphaas naar IJsselstein. Wij moeten eerlijk bekennen dat we nergens zo onthaald zijn als in **IJsselstein!** 2 Borden erwtensoep kregen we, zo heerlijk hadden we ze al die dagen nog niet gehad. Na ons heerlijk gewarmd te hebben werden we door de evacuatie dienst naar onze hospita gebracht. Nadat men alles zo heeft doorstaan kan men zich niet voorstellen hoe gelukkig zij zijn die in hun gewone dagelijks leven kunnen voortgaan. 300 Evacués uit Huissen, Gennep en 2 gezinnen uit Renkum vonden onderdak op 30 October te IJsselstein. Wij kwamen bij burgersmensen, P. Veldhuizen. 4,5 Week hebben we daar door gebracht, maar wegens gebrek aan eten moesten we worden overgeplaatst. Er werd door onze kostbaas gezorgd voor een goed tehuis (S. v. Sijl) een grote boerderij, goed van eten en drinken. Dit is in 't kort ons zwerv leven geweest vanaf 1 October dat wij weg moesten, tot 3 December dat wij in de Achtersloot bij S. v. Sijl kwamen.

Ons verblijf te IJsselstein.

De eerste Zondag dat wij in IJsselstein waren, werd er in de kerk, gesproken over naastenliefde ten opzichte van evacués, er werd gecollecteerd, en de opbrengst was overstelpend. Een week later werd door de Deken der Parochie verzocht dat de parochianen hun kasten en kisten eens degelijk moesten

onderzoeken, of er niet iets dergelijks van kleren of schoeisel te vinden was, want er waren er verschillende onder de evacués die bijna niets geen kleren bij zich hadden, aan schoeisel was ook een groot gebrek. De meisjes der Katholieke Arbeiders zouden dien week langs de huizen komen om de opbrengst in ontvangst te nemen. De Kapelaan Weleerw. Heer Poot verzocht mij om ook een handje te helpen met 't naaien, ik heb dit aangeboden. Op het Katholieke Jonge Vrouwen Huis werd alles gebracht (op Maandag 22 November) wat de mensen konden missen. Ik heb daar ontmoet en kennis gekregen met mej. Jo van Hoeve, op Donderdag 25 November.

De opbrengst van kleren was geweldig. Koffers en dozen vol werden er gebracht, met van alles en nog wat. Netjes werd alles gesorteerd, en enkele dagen daarna kreeg ik mijn portie verstelwerk.(....)

Op Zaterdag 3 Dec. kwamen we 's middags bij de Fam.v. Sijl. Vijf Dec heb ik bij de Familie v. Hoeve doorgebracht, wat erg gezellig was. St. Nicolaasavond bracht nog wat afleiding in ons vreemde leven. (.....)

Verder gaat iedere dag gewoon voorbij. Vader helpt op de boerderij, moeder met het binnenwerk, en ik met naaien en stoppen. Drie weken heb ik voor de evacuatie genaaid, zelf hebben we ook aardig wat kleren gekregen. Eerste Kerstdag zijn Jo en ik naar Montfoort geweest, naar Fam. v.d. Vooren, die vertelde ons dat 50% van Renkum geheel is verwoest of verbrand.(.....)

Affijn laten we hopen dat spoedig onze wens verhoord mag worden, en we weer van voren af aan kunnen beginnen in ons nooit te vergeten dorp Renkum met haar gezellige omgeving, vrienden en kennissen. Op 31 December, oudejaarsdag, hebben we oliebolletjes gebakken bij de boer. We zouden het oude en nieuwe gezamenlijk vieren, zo goed en zo kwaad als 't ging. We waren met 15 personen bij elkaar, Ans van Sijl speelde accordion. De stemming kwam erin hoor, er werd door gespeeld tot half 4, het was reuze gezellig, dat is niet te geloven. Nieuwjaarsdag werden we om 9 uur opgeschrikt door heel

laag zwevende **Duitse** vliegtuigen. Wat dat betekende weten we niet, vele zijn er ter pletter gevallen. (één op de Hoge Biezen bij de Paardelaan -red.) Het was een woeste jachtpartij. Men vermoedde dat ze opgeschrikt zijn door Engelse vliegtuigen die Soesterberg gingen bombarderen. Des middags ben ik met Jo naar Veldhuizen geweest om Nieuwjaar te wensen, 's avonds zijn we allen vroeg naar bed gegaan, daar we nog slaap te kort komen. De verdere dagen verliepen in gewoon tempo. (.....)

Op 12 Februari werd de vastenavond gevierd, de gehele dag was 't reuze gezellig, er werd kaart gespeeld enz. 14 Februari begin der Vasten, dus 't feest is afgelopen. Wij beseffen niet dat er zo'n toestand is, de gezelligheid kan veel met zich meebrengen. Er is vertier genoeg op de boerderij bij v. Sijl. Als men ziet wat een mensen er aan de deur komen om 1 sneetje brood, dan is 't hopeloos. Er gaat geen dag voorbij of er zitten 's middags nog wat extra gasten te eten. Van heinde en verre komen de mensen. Rotterdam, Amsterdam, Haarlem, den Haag, Utrecht enz. Nu in deze tijd kan men zich pas voorstellen wat **naastenliefde** is. Jammer dat veel mensen het niet beseffen. Laten we hopen dat het eens in hun gedachte komt van **Naastenliefde**. (.....)

Zo hebben we onze tijd in IJsselstein doorgebracht, in gezelligheid, maar ook in zorg over al ons hebben en houden. Maar wij vertrouwen nog steeds op God en zullen hopen weer spoedig naar Renkum terug te keren.-----

Het einde nadert!

Op Woensdag 2 mei werden we 's morgens opgeschrikt door een massa laag overkomende Engelse vliegtuigen, die pakketten kwamen brengen in Utrecht. Vol met eten, je kon niet indenken wat allemaal: groenten, blikgroenten, gecond. melk enz. Wat waren de mensen blij. De vliegtuigen waren in de kleuren **Rood-Wit-Blauw**. Een pracht gezicht.

Vrijdagavond werd de vrede getekend, dus op 4 Mei '45. Wij kunnen nu op de capitula-

tie van Duitsland rekenen. Zaterdag 5 Mei werd de capitulatie bekend gemaakt, we wisten niet wat of we hoorden, overal werden de vlaggen gehesen, de stemming kwam erin, de ondergrondse beweging ging ook aan 't werk. Een ieder groot en klein liepen in oranje gewikkeld, zelfs de paarden en honden hadden nog oranje op. Wat 'n vrolijkheid na 5 jaar onder verdrukking te hebben geleefd. De gehele dag was de stemming er in. De Zondag ging ook in feeststemming voorbij. Steeds komen de Tommies dichterbij, wij hopen dat ze ook gauw in IJsselstein komen binnen trekken. De verdere dagen verliepen in een geweldige feeststemming, de kinderen hadden onder elkaar een optocht georganiseerd, 't was geweldig leuk.

Woensdag 9 Mei was er 's avonds in IJsselstein muziek, de korpsen marcheerden door de straten, een heel ander gevoel als toen de moffen regeerden. Nieuwe proclamaties en orders staan overal aangeplakt uit naam van de Koningin!

Nu naderde ook onze tijd dat we weer naar eigen haard kunnen terug keren. Wij verlangen er dan ook hard naar. Toch zijn er vele die het op 't ogenblik zwaar hebben en dat zijn de N.S.B.-ers en moffen meisjes. De N.S.B.-ers worden opgesloten, en de moffenmeiden kaalgeknijpt, ieder weet voor zich zelf wat hij op z'n hart heeft. Ik heb er geen medelij mee hoor. Vijf jaar lang hebben de N.S.B.-ers ons geprobeerd te knechten, nu is 't onze tijd om baas te spelen, evenzo met de meiden die omgang hebben gehad met moffen. Vijf jaar hebben zij lol gehad, nu wij.

Op 12 mei (Zaterdag) was er in IJsselstein op de plaats voor 't gemeentehuis groot feest, mooie grammofoon-muziek, mooie lampions met helder licht. Er waren enkele Tommies die ook mee dansten; een optocht werd gehouden naar 't kamp van de N.S.B., liedjes gezongen, enz. Tot 11 uur ging dit spel door, daarna naar huis met z'n allen en vlug naar bed. Dit feest is ten einde.

Bevrijdings-
feest in de
Achtersloot
onder de
Nederlandse
driekleur.
Vnr.: Tonny
van Sijl, Miep
Levels (eva-
cuée uit
Huissen),
Grada Stuart,
Ans van Sijl.

Terug naar huis.

Hoe verging het verder Grada Stuart en haar familie? Haar dagboek vertelt daar alles over, maar om het verhaal kort te houden een kleine samenvatting:

Ze ondernam twee pogingen om in Renkum te komen, die om diverse redenen-zoals geen vergunning om het oorlogsgebied te betreden- mislukten. Op 28 mei waagde ze wederom een poging samen met dochter des huizes: Tonny van Sijl. Op de fiets gingen ze richting Veenendaal waar de nacht doorgebracht werd bij kennissen. De volgende dag hebben Grada en Tonny al hun vrouwelijke charmes in de strijd gegooit om de diverse controleposten te passeren, wat hun dan ook lukte:

*Ik was zo blij als een klein kind, dat ik weer op Renkumse bodem was, de Waterweg over, Reymerweg en ja hoor: onze straat de van Ingenweg. In de verte zag ik dat ons huis er nog stond. Ik zag niets meer in de buurt. Tonny wist niet wat ze zag, zo ontzettend veel was er kapot, ieder huis stuk voor stuk had een granaat of voltrefter gehad. Hopeloos. Bij ons viel 't op 't eerste gezicht nog wel mee. Langzaam gingen Tonny en ik 't huis binnen, deuren hoefden we niet te openen, die stonden los, de keuken was een mestvaalt, zo'n bende. Daarna de kamer in, 't zelfde, de weckflessen stonden met 10 cm dikke schimmel op de grond op tafel enz. De lamp was afgesneden en lag in de hoek van de kamer, verder alles overhoop. De kelder was geheel **uitgebrand**, juist waar al 't mooie en kostbare stond. Ik zelf bezit niets meer. Mijn naaimachine is ook helemaal verbrand, dan nog een grote kist met spullen en 'n grote uittreknadoos. Affijn ik schik me erin, er is toch niets aan te doen. In de voorkamer was 't al net 't zelfde als overal, onze poes lag dood in de voorkamer. We hebben hem achter netjes begraven. Boven op de slaapkamers kun je wel zeggen, dat je je nek brak over de rommel. We hebben geprobeerd 'n stoffer te vinden, en 'n schop*

om zo de rommel weg te krijgen.

'n Karrevracht is er uit huis gekomen, je wist niet waar je 't eerst mee beginnen moest.

Al gauw was 't kwart voor 5 en om 5 uur moesten we Renkum weer verlaten hebben. Maar 't was zo hopeloos in huis, er was nog geen mes om een sneedje brood te smeren, met een briefopener moesten we ons behelpen, uit een weckfles moesten we water drinken, zo ga je maar door.

Na alles zo goed mogelijk gesloten te hebben zijn we weer op de fiets gestapt. Jammer genoeg regende 't en 't was nog 55 KM. fietsen, dus geen kleinigheid. Enkele straten in Renkum zijn we nog doorgefietst, en toen vlug naar IJsselstein.(.....)

Nawoord

Op maandag 11 juni 1945 werd Renkum vrijgegeven voor de bewoners. 692 Woningen waren nagenoeg onbewoonbaar of totaal vernield. De familie Van Sijl zorgde voor vervoer met paard en wagen. Volgepakt en gezakt met alle soorten gebruiksvoorwerpen welke door IJsselsteinse burgers waren geschonken vertrok men in de vroege morgen. Ook de nodige man- en vrouwkracht ging mee om het huis zo snel mogelijk bewoonbaar te maken want ook hier gold: 'vele handen maken licht werk.'

Met veel dank en tevredenheid kijkt de familie Stuart terug op hun gedwongen verblijf in IJsselstein, en nog meer dank gaat uit naar de familie Van Sijl in de Achtersloot.

Bronvermelding:

-Archief gemeente IJsselstein
-Dagboek Grada Stuart

* Met medewerking van Corien Rietveld-Alsbach.

HET PLAATSELIJK BESTUUR IN DE BEZETTINGSTIJD

door dr. M.A.J.M. Matthijssen

Inleiding

Op 10 mei 1940 werd 's ochtends in alle vroegte de stilte van het luchtruim boven Nederland verscheurd door het gierend geluid van gevechtsvliegtuigen. Bommen barstten uiteen, bruggen werden opgeblazen, mitrailleurvuur kletterde in het rond; een beangstigende ervaring op deze overigens zo prachtig zonnige voorjaarsdag. De Duitsers waren Nederland binnengevallen; en zij waren plotseeling overal. Vijf dagen later was het gebeurd. De Duitse Blitzkrieg raasde met geweld over ons land; het zwakke Nederlandse leger had geen verweer, ondanks moedig verzet hier en daar, bijvoorbeeld op de Grebbeberg. Voor Nederland brak een bezettingstijd aan die vijf jaar zou duren.

Het burgerlijk bestuur onder druk

Eind mei werd op nationaal niveau een Duits burgerlijk bestuur ingesteld. Als hoofd hiervan benoemde Hitler dr. Seyss-Inquart. De nieuwe rijkscommissaris maakte zijn opwachting op 29 mei. Bij zijn installatie zei hij onder meer:

.....'Ik zal alle maatregelen treffen, ook wettelijke, die nodig zijn, dezen opdracht te vervullen. Het is mijn wil hierbij het Nederlandsche recht zooveel als mogelijk te eerbiedigen, tot uitoefening van het bestuur de Nederlandsche autoriteiten te raadplegen en de onafhankelijke rechtspraak te eerbiedigen.

Ik verwacht daartegenover, dat alle in actieve dienst staande rechters, openbare ambtenaren en beambten mijne verordeningen streng zullen opvolgen en het Nederlandsche Volk met verstand en zelfbeheersing den toestand aanvaardt'....

.....'Ik zal daarom zorgen, dat het Nederlandsche Volk als van gelijken bloede als het Duitse volk niet in ongunstigere levensvoorwaarden zal vervallen, zooals de noodlottige omstandigheden en den vernietigingswil van onze vijanden in dezen tijden zulks noodzakelijk maken'.....

Het beleid van Seyss-Inquart was er op gericht het Nederlandse volk te winnen voor het nationaal-socialisme, met als perspectief op langere termijn, dat Nederland deel zou gaan uitmaken van het Groot-Duitse rijk. Om een zo gunstig mogelijke sfeer te scheppen kregen de Duitse militairen in 1940 de strikte opdracht zich correct en vriendelijk te gedragen; er vonden geen arrestaties plaats, er werden geen huiszoeken verricht, de Nederlandse krijgsgevangenen uit de eerste oorlogsdagen werden al in de eerste helft van juni vrij gelaten. Waar mogelijk legden de Duitse soldaten vriendschappelijke contacten met de Nederlandse burgers.

De Nederlandse overheid was aanvankelijk bereid tot samenwerking met de bezettingsautoriteit. Ambtenaren werden krachtens een voorschrift uit 1937 daartoe

ook verplicht. Mede ter voorkoming van willekeur door een eventuele bezetter 'zullen (de ambtenaren) in het belang der bevolking er naar streven dat het bestuur ook onder gewijzigde omstandigheden zoo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen'¹. Het overheidsapparaat moest onder de gewijzigde omstandigheden de openbare orde blijven verzorgen in overeenstemming met de Nederlandse wetten. Van de ambtenaren werd verwacht, dat zij een zekere vertrouwenspositie zouden verwerven bij de bezettende macht, waardoor deze niet eigenmachtig maar in overleg zou optreden. Om dezelfde reden was het plegen

III. 1
Het eerste
manifest van
de
Nederlandse
Unie.

MANIFEST
AAN HET
NEDERLANDSCHE VOLK
Landgenooten!

[I]t den nood der tijden is een nieuwe taak geboren. Wij noodigen U uit, met ons deze k op te nemen. Wij roepen U op, met eigencht en overeenkomstig onzen eigen Nederlandschen aard, gezamenlijk door kordaten cid naar een nieuwe Nederlandsche saamrighid te streven.

reerst is noodig: Erkenning van de gewijle verhoudingen. Nationale samenwerking den allerbreedsten grondslag. Harmonische economische opbouw, met samenling van alle arbeidskrachten in ons i. Sociale rechtvaardigheid, opdat er se werk voor allen en arbeidsvreesde

voor allen, voor jong en oud, voor den sterke en den zwakke. Bezieling van de jeugd in vaderlandschen zin.

Dit willen wij verwezenlijken op Nederlandsche wijze, eerbiedigende de traditioneele geestelijke vrijheid en verdraagsaamheid. Wij willen ons werk verrichten in contact met de Nederlandsche- en bezettingsautoriteiten. Nederlanders! Geef aan ons streven Uw aller krachten. Wie zich afzijdig houdt, schaadt de Nederlandsche zaak. Sluit U aan!

Lid kunnen worden zij, die Nederlanders van geboorte zijn en den leeftijd van 18 jaar hebben bereikt. — Contributie naar draagvermogen: minimum 50 cent per jaar. — Adres: Alkmaardijk 11, «Gronovlage».

De Nederlandsche Unie
Krachtig en eendrachtig!
L. EINTHOVEN • J. LINTHORST HOMAN • J. E. DE QUAY

van verzet in de vorm van ondermijning van de militaire kracht van het bezettingsleger verboden, niet alleen voor ambtenaren maar ook voor burgers. Van de andere kant wilden de Nederlanders ook duidelijk maken dat ze de Duitsers zagen als overweldigers, de N.S.B.'ers als landverraders. Ze vonden spoedig een symbool om hun nationale identiteit tot uiting te laten komen: de verjaardag van prins Bernhard op 29 juni 1940 werd spontaan een nationale feestdag, waarop ieder een anjer in het knoopsgat droeg (Anjer-dag)². Op 24 juni 1940 werd de Nederlandse Unie opgericht onder leiding van drie vooraanstaande publieke personen J. Linthorst Homan, J. de Quay en L. Einthoven. Deze wilde enerzijds samenwerken met de bezetter, anderzijds duidelijk maken, dat men zijn eigen Nederlandse aard wenste te bewaren. Zij presenteerden zich aan het Nederlandse volk met de oproep om oude tegenstellingen tussen de politieke partijen terzijde te schuiven en zich eendrachtig te scharen achter een beweging van nationale eenheid. De oproep kwam tot stand met medeweten van enerzijds het Duitse bestuur (Seyss-Inquart) en anderzijds de leiders van de oude politieke partijen, waarbij ieder zijn eigen bedoelingen had: de Duitsers zagen hierin een aanzet om het Nederlandse volk te doen aansluiten bij de nieuwe orde zoals zij die zagen; de Nederlandse partijen beoogden het tegendeel. In de dagbladen verscheen het hierbij afgedrukte manifest (De Jong, dl 4, 509).

Het heeft enige tijd geduurd voordat de houding van het Nederlandse volk tegenover de bezettende macht zich uitkristalliseerde. In de loop van 1941 echter maakte de afwachtende houding plaats voor een groeiend verzet. De eerste uitbarsting was de geruchtmakende februaristaking in Amsterdam. Ook liep geleidelijk de spanning op tussen de bezetter en de Nederlandse Unie. Vele leden begonnen de Nederlandse Unie meer en meer te zien als een middel om te protesteren

tegen de bezetter en de daarmee actief collaborerende Nationaal Socialistische Partij, de N.S.B. Op 13 december 1941 werd de Nederlandse Unie door de Duitsers verboden en opgeheven (De Jong, dl 5, 195/196).

Al eerder in dat jaar was er een kentering gekomen in het beleid van de bezetters ten opzichte van het binnenlands bestuur. Medio 1941 verschenen de eerste tekenen, dat de Duitsers hun greep op het bestuursapparaat wilden versterken. Daartoe werden in het bijzonder twee soorten maatregelen getroffen: enerzijds de uitschakeling van de democratisch gekozen bestuursorganen op provinciaal en gemeentelijk niveau, anderzijds de benoeming van Duitsgezinden (N.S.B.'ers) op belangrijke bestuursposten. IJsselstein zou met beide te maken krijgen.

Invoering van het leidersbeginsel

De eerste maatregel is aangeduid als de invoering van het leidersbeginsel. Dat hield in, dat het provinciaal en het plaatselijk bestuur volledig in handen werden gelegd van door de rijkscommissaris benoemde leiders, de commissaris en de burgemeester. De gemeenteraden en de provinciale staten werden opgeheven evenals alle gemeentelijke en provinciale commissies; en de wethouders werden, net als de gedeputeerden op provinciaal niveau, formeel gereduceerd tot medewerkers van hun bazen: de burgemeesters en provinciale commissarissen.

Democratische verkiezingen werden hierdoor in één klap overbodig en de provinciale en gemeentelijke bestuurders werden formeel gesproken nauwelijks meer dan uitvoerders van centraal - door de bezetter gecontroleerd - beleid. Het besluit daartoe werd op 12 augustus 1941 gepubliceerd (verordening 152/41). Het vond vrijwel onmiddellijk ingang, namelijk 1 september (De Jong, dl 5, 239). Dit besluit kwam als een donderslag bij heldere hemel en verraste iedereen. Dat valt ook

af te leiden uit de gemeenteraadsverslagen van IJsselstein. Terwijl in de raadsvergadering van begin augustus nog uitbundig aandacht is besteed aan het twaalf-en-half jarig ambtsjubileum van burgemeester Abbink Spaink, moet deze in de vergadering van 29 augustus meedelen, dat dit de laatste raadsvergadering zal zijn (zie illustratie 2, Raadsverslag NR 525/526). Daarna valt inderdaad de stilte. Raadsverslag nr 527 (zie daar) is gedaateerd op 27 november 1945!

Deze 'staatsgreep' ging niet alleen als een schok over het land, hij plaatste alle betrokkenen ook voor een lastig dilemma. Wat te doen: aftreden of aanblijven? Aftreden zou met zich meebrengen, dat de burgers zonder bestuurlijke bescherming aan de bezetter zouden worden overgeleverd en dat moest koste wat kost worden voorkomen; maar, door aan te blijven stemt men stilzwijgend in met het buiten werking stellen van de democratie en bewijst men in feite dienst aan de vijand. Beide standpunten werden vertolkt in een maandenlang durende discussie, zowel onder de betrokken burgemeesters als onder vertegenwoordigers van de landelijke politieke stromingen. Zo verdedigde de ARP het eerste standpunt, de SDAP het tweede (De Jong, dl 5, 243/244). In de praktijk bleek het eerstgenoemde standpunt de meeste aanhang te verwerven. De meeste burgemeesters bleven met hun wethouders in functie, en namen het verdwijnen van de raad op de koop toe.

Zo geschiedde ook in IJsselstein. De uitschakeling van de gemeenteraad was voor burgemeester Abbink Spaink aanleiding om ook als gemeentebestuur een beetje onzichtbaar te worden. Een symptoom daarvan is, dat met de gemeenteraadsverslagen ook de verslagen van de vergaderingen van burgemeester en wethouders kwamen te vervallen. In het gemeentearchief vind men tot in augustus 1941 wekelijkse verslagen van de vergaderingen van dit bestuurscollege, meestal zeer uitgebreid. Na 1 september houden

17.5.47 526
29 Augustus 1941

De voorzitters van den Raad van
mel. 1. September 1941 op den Burgemeester.
Hij is overtuigd, dat ook de gemeente
afgeleiden van de heer leden van den Raad dank
aan het zijn voor alles wat zij voor de gemeente
hebben gedaan.

Spreek dankt niet alleen persoonlijk,
doch ook namens de gemeente afgeleiden de Raad
leden voor hun Edele Voorzitting.

Hij heeft en vertrouwt, dat indien hij
in de toekomst een beroep mocht doen op hulp
of voorlichting van een der heeren, hij deze van
hen zal mogen ondervinden.

Sluiting

Niet men aan de orde zijnde en
Maand. weder het woord verlatende sluit de
Voorzitter de vergadering.

De Raad voornoemd:

De Secretaris,

De Voorzitter.

De Burgemeester van IJsselstein, te weten,
namming van de Raad van den Raad die ge-
maakte, stelt voorwaarde. Het is de
gadering van den Raad die Gemeente IJssel-
stein, d.d. 29 Augustus 1941, doorzocht ook.
IJsselstein, 25 Febr. 1941.

De Burgemeester voornoemd,
A. Abbink Spaik.

De Secretaris,
J. J. Jansen.

27 November 1945

17.5.47 527
Openbare vergadering van den ge-
meentelijken Raad der gemeente IJssel-
stein, op Dinsdag 27 November 1945
des namiddags te 2 uur, ten
Stadhuis, a.s.

Tegenwoordig met den Voorzitter, de
heeren: J. J. Abbink Spaik, Burgemeester, de
heeren: H. Hamschot, H. Kool, G. L. van Doelen,
J. Hartings, P. A. Bunnik, Dr. W. H. H. Pompe,
J. van Eijk, C. van Benschoten, G. H. de Roo,
J. van Rooijen en P. J. Pekaar.

Opening.

De Voorzitter opent de vergadering met
gebed.

Openingswoord
van den
Burgemeester.

De Voorzitter spreekt het navolgende
openingswoord:

Heeren Raadsleden,
De oude Raad onzer gemeente kwam
29 Augustus 1941 in vergadering bijeen. Tengevolge
van de voorschriften, vanwege de heersende macht
uitgevaardigd, is de oude Raad verdwenen:
alleen de wethouders bleven gehandhaafd.
Ook de oude wethouders treden thans af.
Het is mij een behoefte hier getuigenis af te
leggen van mijn dankbaarheid jegens de
oude wethouders voor den steun, dien ik
van hen nocht ondervinden. Zij hebben mij
steeds met raad en daad terzijde gestaan.

Ik heb ook behoefte hier een woord
van dankbaarheid te spreken ten opzichte van
het personeel, dat, onder leiding van onzen
Secretaris, gedurende den bezettingstijd ten

'Een gevaarlijke situatie deed zich voor
toen op zaterdag 1 mei 1943 een staking in de
fabrieken uitbrak als uiting van de algemeen
onder de arbeiders heersende ontstemming
over maatregelen der bezettingsautoriteiten.
(Zo juist was het standrecht afgekondigd en
de avondklok op 8 uur gesteld.) Een N.S.B.-er
meldde de staking aan zijn partijgenoten in
Utrecht, die het bericht verder doorgaven.
Weldra verscheen een afdeling S.S. te
IJsselstein. Overeenkomstig de elders in den
lande reeds herhaaldelijk door de Duitsers
toegepaste methode, wilde de bevelvoerende
officier aanvankelijk een drietal personen
gevangen nemen en doen executeren om 'een
voorbeeld aan de bevolking te stellen en haar
duidelijk te maken, dat geen arbeidsenergie
verloren mocht gaan bij de bestrijding der
kapitalistische grootmachten Engeland en
Amerika!'

Gelukkig nam hij, na veel gepraat, genoe-
gen met de verklaring van de burgemeester,
dat deze zich persoonlijk verantwoordelijk
stelde voor de hervatting van het werk op de
a.s. maandagochtend. Geëist werd nog dat
maandagochtend 8 uur gemeld moest worden
of het werk inderdaad hervat was. Hierop ver-
trok de Duitse horde in de richting Utrecht. 's
Maandags werd gemeld, dat iedereen weer
aan het werk was. Elf dagen later werd de
burgemeester ontslagen' 3.

Zegslieden uit de omgeving van de bur-
gemeester houden het er op, dat Abbink
Spaik in dit verslag een onderkoeld
relaas van zijn eigen optreden heeft gege-
ven. De toen al ondergedoken gemeen-
teambtenaar L. Jansen wijst er op, dat het
bevel om drie namen te noemen als kandi-
daten voor executie voor de burgemeester
het einde betekende voor zijn tolerante
houding ten opzichte van de Duitsers.

.....'Dit was, voor deze bange man maar
goede vaderlander, het moment om nee te
zeggen'.

En zijn dochter herinnert zich, hoe
haar vader met luide stem de Duitse offi-
cier te woord stond, met woorden van de
volgende strekking:

III.2 deze plotseling op: nog één (heel kort) ver-
slag op 18 november in 1941, en twee (24
maart en 20 oktober) in 1942. Daarna
helemaal niets meer. Het gemeentebe-
stuur heeft geen papieren nagelaten die
de bezetters de mogelijkheid zou bieden
diens functioneren te controleren. Maar
het functioneerde wel. Zo weten monde-
linge getuigen te vermelden, dat Abbink
Spaik nauw contact hield met wethouder
(bakker) Aelbers om de belangen van de
IJsselsteiners te behartigen.

Het ontslag van Abbink Spaik
Niettemin bleek het voor vele 'goede'
burgemeesters op de duur buitengewoon
lastig om onder het oog van de bezetter
hun ambt uit te oefenen zonder de belan-
gen van hun burgers te schaden. Conflictstof was er genoeg. De opdracht
aan de burgemeesters om lijsten samen te
stellen van personen, die in aanmerking
kwamen voor de 'Arbeitseinsatz', dus
wegvoering voor gedwongen tewerkstel-
ling in Duitsland; de opdracht aan de bur-

gemeesters om aanstichters van plaatselijke
verzetsactiviteiten met naam en toenaam
aan de bezetter door te geven; dit zijn voor-
beelden van prikkels, die een kritische grens
naderbij brachten: tot hier en niet verder.
Een spectaculaire illustratie hiervan vormt
het optreden van de burgemeester van
IJsselstein bij gelegenheid van een staking
op 1 mei 1943. Dit optreden werd tevens
aanleiding om Abbink Spaik uit zijn ambt
te ontslaan. Hier volgt eerst een relaas van
deze gebeurtenis, door hemzelf verteld:

DER REICHSKOMMISSAR
FÜR DIE BESETZTEN NIEDERLANDISCHEN GEBIETE

DER BEAUFTRAGTE
FÜR DIE PROVINZ UTRECHT

Einschreiben!

An die
Herrn Bürgermeister der Gemeinde

UTRECHT,
MAI 1943. 1.5.43.
TEL. 15941-42-43

21

Ich mache Sie darauf aufmerksam, dass auf besondere Anordnung des Herrn Reichskommissars Streiks und Aussperrungen von Arbeitnehmern standrechtlich abgeurteilt werden. Passives Verhalten wird wie Streik behandelt und ebenfalls standrechtlich abgeurteilt. Dies gilt auch für sämtliche Beamte und Angestellte des öffentlichen Dienstes.

Ich ersuche Sie, sämtlichen Ihnen unterstellten Beamten und Angestellten des öffentlichen Dienstes dies umgehend bekanntzugeben.

In übrigen weise ich daraufhin, daß Sie persönlich für Ruhe und Ordnung in Ihrer Gemeinde haften.

Willy-Reinert
Oberbereichsleiter.

III.3

Aankondiging
van het
standrecht
voor stakers

'Ik sta als burgemeester van deze gemeente niet toe, dat mensen standrechtelijk geëxecuteerd worden. Dat kent onze wetgeving niet'.

Elf dagen later werd Abbink Spaink opgebeld door een Duitse officier van de provinciale griffie in Utrecht met de boodschap, dat hij 'op staande voet' uit zijn ambt was ontslagen; overigens zonder opgaaf van redenen⁴. 'Nog geen uur na dit telefoontje was hij met onbekende bestemming vertrokken', zo zegt zijn dochter. Hij heeft de laatste anderhalf jaar van de oorlog ondergedoken gezeten, eerst in Dronrijp (Fr.) later in Groenlo en tenslotte dicht bij huis bij boeren, onder meer aan de Noord-IJsseldijk. Van daaruit nam hij deel aan de ordiedienst voor westelijk Utrecht, die - zoals op vele andere plaatsen in Nederland - zich bezighield met de voorbereiding van het openbaar bestuur in de overgangstijd die te verwachten viel na het vertrek van de Duitsers. Met actief verzet heeft hij zich, voorzover bekend, niet ingelaten. Wel herinnert zijn dochter zich, dat er 's nachts wel eens mensen aan

huis kwamen op heimelijke bijeenkomsten, waar diep gefluisterd werd. De ordiedienst is de voorloper geweest van het militair gezag, dat na de bevrijding inderdaad een tijd lang het openbaar bestuur behartigd heeft.

Archiefonderzoek over de oorzaak van het ontslag van Abbink Spaink brengt twee dingen aan het licht. Ten eerste, dat de staking van 1 mei inderdaad de aanleiding moet zijn geweest. Ten tweede, dat het ontslag deel uitmaakte van een vooropgezet plan van de bezetters tot 'germanisering' (d.w.z. plaatsing onder Duitse invloed) van het bestuursapparaat.

Wat die aanleiding betreft: in het archief van IJsselstein ligt een brief van 1 mei 1943, waarin het standrecht voor stakers wordt afgekondigd en passief gedrag van gezagsdragers ten opzichte van stakingen óók als staking wordt aangemerkt.

Hierop sluit naadloos aan een verslag van de commissaris van de provincie Utrecht aan Frederiks (secretaris generaal van Binnenlandse Zaken). Uit dat verslag

blijkt, dat er in de provincie Utrecht op 1 mei op verschillende plaatsen stakingen zijn geweest (Amersfoort, De Bildt, Rhenen, Utrecht, Veenendaal, Woudenberg, IJsselstein, Zeist), waarbij diverse malen gewag wordt gemaakt van 'passief gedrag' (de term komt overeen met de circulaire van 1 mei) van de burgemeester⁵. Prompt daarop - 14 mei 1943 - deelt de commissaris aan 'Binnenlandse Zaken' het ontslag mee van de burgemeesters van De Bilt, Rhenen, IJsselstein en Woudenberg. Hieruit blijkt een direct verband met de betrokken stakingen.

N.S.B.-burgemeesters in opmars

Het ontslag van Abbink Spaink als burgemeester van IJsselstein was geen op zichzelf staande gebeurtenis. Het maakte deel uit van de strategie die de bezettende macht hanteerde om de greep op het Nederlandse bestuursapparaat te versterken: de vervanging van vaderlandsgezinde burgemeesters door Duitsgezinde N.S.B.-'ers. Overal waar de gelegenheid zich voordeed werden N.S.B.-'ers op burgemeestersposten benoemd. Het werden er in de loop der jaren steeds meer. In juni 1942 waren er op een totaal van ruim 900 burgemeestersplaatsen 76 door een N.S.B.-er bezet, in juni 1944 tenslotte 275; dat was bijna één derde (De Jong, dl 6, 411). Aanleiding daartoe vormde hetzij eigen ontslagname van zittende burgemeesters na invoering van het leidersbeginsel in september 1941 (vooral in Limburg), hetzij verloop van de ambtstermijn, hetzij ontslag van de zittende burgemeester wegens de bezetter onwelgevallig gedrag. Dit laatste was dus het geval in IJsselstein.

Uit de maandverslagen van de commissaris van de provincie Utrecht valt af te leiden, dat er in de zomer van 1943 in deze provincie 7 N.S.B.-burgemeesters waren, waaronder de in bovenstaand overzicht genoemde gemeenten Amersfoort en Utrecht. De provincie bestond toen uit 67 gemeenten. Aangezien nogal wat burge-

De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied heeft op voorstel van den secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken tot burgemeester benoemd

meesters verschillende gemeenten bedienden was het aantal burgemeestersplaatsen beduidend minder, in totaal 49. Het aantal N.S.B.-burgemeesters was op dat moment niet groot, maar dat zou spoedig veranderen. Dit getal liep op tot 11 in oktober, 13 in januari 1944 en.... 19 in december 1944. Tegen het eind van de oorlog was dus ongeveer 40% van de Utrechtse burgemeestersplaatsen in handen van de N.S.B. Daartoe behoorde nagenoeg de gehele oostelijke helft van de provincie. Ten westen van de stad Utrecht waren naast IJsselstein alleen de gemeenten Oudenrijn, Harmelen, Mijdrecht/Wilnis en Vinkeveen/Loenen bezet door N.S.B.-burgemeesters⁶.

III.4

Spotprent betreffende de benoemingsprocedure van NSB burgemeesters.

We zien een bakker, straatveger en tuinman.

Uit: 'wie het laatst lacht' Studio Codex; uitg. Engelhard van Embden en Co.

De N.S.B.-burgemeester Moot

Het zou ruim een half jaar duren, eer de burgemeesterspost in IJsselstein met een N.S.B.'er werd opgevuld. Dit was niet ongewoon. Volgens De Jong (dl 6, 409) verliep de benoeming van een N.S.B.'er tot burgemeester volgens een tamelijk ingewikkelde procedure, waarin aan Duitse kant zorgvuldig werd nagegaan, of de kandidaat in het N.S.B.-apparaat paste. In de publieke opinie was dat zelfs het enige criterium voor het burgemeesterschap (zie spotprent). IJsselstein biedt daarvan een voorbeeld. De later benoemde Moot (16 juni 1909) was van 1931 tot 1942 in ambtelijke dienst op de provinciale griffie in Utrecht, achtereenvolgens als klerk en adjunct-commies; het laatste half jaar als secretaris van de N.S.B.-commis-

ll. 5
Aanstellings-
bevestiging
van de NSB-
burgemeester
Moot.

Afschrift voor Comm. der Provincie Utrecht.

NATIONAAL-SOCIALISTISCHE BEWEGING DER NEDERLANDEN

ADVIESCOMMISSIE BESTUURZAKEN

Telefoon 22240
Corr. adres:
Roodhuysenlaan 1
Rotterdam.

Rotterdam, 15 October 1943.

No.
Antw. op schr. van:
Bijlagen:

C.P./S/D

INGEKOMEN 18 OCT. 1943
Post C.d.P. 4° Afd. B. Nr. 2844/Bijv.

Kamerraad,

Naar aanleiding van een schrijven d.d. 2 October 1943, hetwelk ik ontving van den Commissaris der Provincie Utrecht en waaruit mij is gebleken, dat ten aanzien van de candidatuur van kamerraad H. Moot voor het burgemeestersambt der gemeente IJsselstein tusschen U, den Districtsleider te Utrecht en den Beauftragte eenstemmigheid van oordeel bestaat, deel ik U thans mede, dat ook mijnerzijds tegen zijn eventuele benoeming te IJsselstein geen bezwaren aanwezig zijn.

H O U - Z E R I

De Leider van de Adviescommissie.

an den Gemachtigde van den Leider
voor Binnenlandse Zaken en
Nationale Veiligheid,
Poststraat 76,
DEN HAAG.

saris Engelbrecht. Daarna werd hij gemeentesecretaris bij de N.S.B.-burgemeester in Velsen. Hij was in de N.S.B.-kring dus geen onbekende. Na het ontslag van Abbink Spaik werd hij meteen genoemd als kandidaat voor het burgemeesterschap in IJsselstein, maar ook al snel als 'minder geschikt' naar de achtergrond geschoven door de gemachtigde voor Binnenlandse Zaken en Nationale Veiligheid, Van Geelkerken. Naderhand kwam hij door toedoen van de commissaris van Utrecht opnieuw in beeld nadat een andere kandidaat (de Amsterdammer Leistikow) was afgevallen⁷. Illustratie 5 geeft een indruk van het aantal schijven, waarover een burgemeestersbenoeming liep, en hoe het daarbij toeging.

Na enig morren bekrachtigde de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks tenslotte de benoeming; en medio februari verscheen Moot als burgemeester in IJsselstein. Ten bewijze van haar afkeuring *'vertoonde de bevolking zich, ingevolge onderlinge afspraak, niet op straat'*⁸. Dat zat hem kennelijk dwars, want in zijn installatierede op 23 februari ging hij uitvoerig in op die vijandige houding, die door hem gehekel werd⁹.

In de zestien maanden waarin Moot het ambt bekleedde is zijn isolement ten opzichte van de bevolking nooit verdwenen (afgezien van de "kameraden" die ook in IJsselstein aanwezig waren). De afwijzende houding van de bevolking tegen zijn oproep om kades op te werpen tegen de inundatie (zie de bijdrage van L. Murk in dit nummer) is daarvan een voorbeeld. Hijzelf heeft er toe bijgedragen, dat over zijn optreden weinig is gedocumenteerd; van het belangrijke dossier "Justitie en Politie" ontbreekt in het gemeentearchief over 1944 elk spoor; het is waarschijnlijk door hem vernietigd. Op 5 mei 1945 was hij in stilte met de noorderzon vertrokken. Het is pas na de oorlog bekend geworden, dat Moot een hoofdrol heeft gespeeld in het drama van de "zwarte dinsdag van Benschop", 13 februari 1945. Daarbij kwa-

men in eerste instantie twee verzetslieden om in een vuurgevecht; zeven anderen werden gevangen genomen en vier dagen later in het openbaar geëxecuteerd voor de ogen van hun familieleden. Het verzetsmonument aan het Benedeneind herinnert aan dit gruwelijke incident. Pas in 1946 is aan het licht gekomen, dat burgemeester Moot deze verzetsgroep heeft verraden aan de Duitse Sicherheitspolizei, daartoe getipt door een Benschopse N.S.B.-er. Hoewel Moot tijdens de rechtszitting op 4 juli 1946 elke schuld van zich afschoof - zie ook illustratie 5 - werd hij door de Utrechtse rechter veroordeeld tot acht jaar gevangenschap. Zo kwam hij tenslotte terecht in de gevangenis van Hoorn.

De bevrijding

Zo snel als Moot de gemeente IJsselstein verliet bij de bevrijding, zo snel was Abbink Spaink weer terug om zijn werk als burgemeester te hervatten. Op 7 mei 1945 richtte hij zich vanaf het bordes van

Van Moot kunnen we als bijzonderheid vermelden, dat hij in het interneringskamp boven zijn slaapplek op de muur heeft geschreven:

**Hier sliep Moot
Hij heeft nooit iemand verraden
Daarvoor was hij te groot!**

het gemeentehuis tot de IJsselsteinse bevolking met een feestelijke toespraak, waarvan de foto van illustratie 6 getuigt.

De eerste openbare vergadering van de (voorlopige) nieuwe gemeenteraad vond plaats op 19 november daaraanvolgend. Op deze datum vond dus, zo zou je kunnen zeggen, het herstel van democratisch bestuur op plaatselijk niveau plaats. In zijn officiële openingsspeech - zie illustratie 2 - blikte Abbink Spaink terug op de voorbije periode. Bij deze gelegenheid roemde hij loco-burgemeester Aelbers, die in de periode tussen het vertrek van Abbink Spaink en de komst van Moot het burgemeesterschap waarnam, met de woorden:

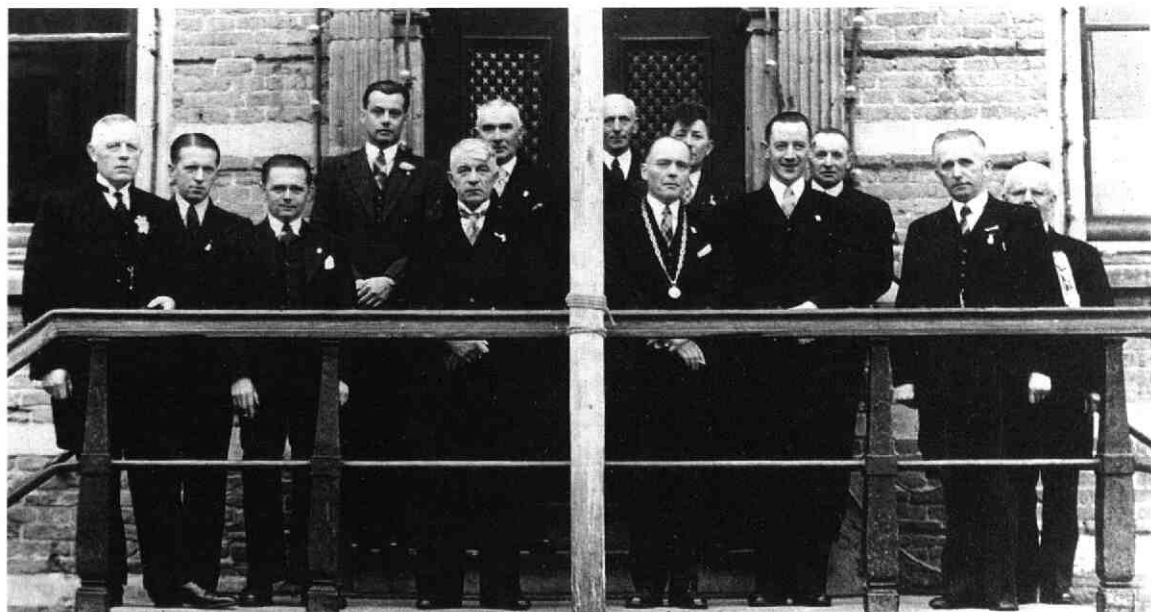
Ill. 6

Fragment uit een krantenbericht van het weekblad de Nieuwsraket van 8.2.1946.

Ill. 7

Op 7 mei 1945 spreekt burgemeester Abbink Spaink de IJsselsteinse bevolking toe van het bordes voor het Stadhuis. De foto is genomen vanuit de tegenwoordige burgerzaal.

III. 8 *'Ik wensch hier nog speciaal een woord van dank te spreken tegenover wethouder Aelbers, die door zijn flinke houding een raz-zia wist te voorkomen'* (Raadsverslag 528).
 Presentatie van de nieuwe gemeenteraad op 16 juli 1946. Ik heb niet kunnen achterhalen, welk Vlnr. eerste rij: incident hier wordt bedoeld. Niettemin is J. de Gier, deze passage vermeldenswaardig omdat H. Tersteeg, deze recht doet aan de man, die in de inte- P. Zuiddijk, R. vd

Pauw(weth),
 J. Abbink
 Spaink
 (burg.),
 J. Hartings
 (weth.) en
 J. Mondriaan
 (secr.)
 Achteraan:
 W. Pompe, ?,
 J. Vermeulen,
 C. Swaninck, J.
 v. Rooijen en F.
 Koteris (bode).

Noten

1. Geciteerd door A. de Beer, *Zo maar een stad*, Tilburg 1940-1945, Tilburg 1994, blz. 144
2. Ontleend aan het standaardwerk van L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (13 delen), 's Gravenhage, 1969-1988; dl. 4, blz. 258 e.v. Ook navolgende algeme- ne informatie over het Nederlands bestuur in de bezettingstijd is daaraan ontleend. Waar zulks van belang is wordt daarnaar in de tekst verwezen met vermelding van het betreffende deel en blad- zijde.
3. J.J. Abbink Spaink, *IJsselstein, verleden en heden*, 1963, blz. 66-67.
4. De schriftelijke bevestiging daarvan op dezelf- de dag geeft ook geen andere verklaring dan ver- wijzing naar nietszeggende verordeningen, zo blijkt uit archiefstuk 1130 van het kabinet van de commissaris der provincie Utrecht.

rimperiode het plaatselijk bestuur uit- maakte.

Op 16 juli 1946 vond de eerste naoor- logse gemeenteraadsverkiezing plaats. Daarmee werd de democratie in het plaat- selijk bestuur formeel hersteld.

5. Provinciaal archief Utrecht, doos 1943, nr. 145.

6. Bovenvermelde berekening is tot stand gekomen via een combinatie van vier bronnen: 1. maandrappor- ten commissaris provincie Utrecht provinciaal archief, nrs 277-299; 2. brief kabinet commissaris provincie Utrecht dd. 5 oktober 1943, nr. 320; 3. verslag vergade- ring van NSB-burgemeesters op 19 december 1944, archief kabinet commissaris provincie Utrecht, nr. 13; 4. provinciale almanak voor Utrecht, 1949.

7. Bovenstaande gegevens komen uit het archief kabi- net commissaris provincie Utrecht, nrs 256, 309, 362.

8. Abbink Spaink, aangehaald werk, 67

9. Zie *Uittreksel uit de rede van den Burgemeester van IJsselstein*, gemeentearchief IJsselstein, collectie Utrecht Doesburg.

10. *Dagblad Trouw*, 6 februari 1946, *De Nieuwsraket*, 8 februari 1946

DE INUNDATIE IN DE LOPIKERWAARD, 1944-1945

door L. Murk¹

Aanleiding

In het najaar van 1943 begonnen de geallieerde inspanningen in de oorlog tegen Hitler hun vruchten af te werpen. Door de capitulatie van Italië en de landing van geallieerde troepen in dat land in september brokkelde het zuidelijk front af; aan het oostfront veroverden de Russen in het najaar Kiew en Leningrad en na de winter van 1944 drongen zij de Duitsers verder terug. Tegelijk dreigde aan het westfront een invasie vanuit zee. De Duitsers wisten niet waar die zou komen. Er was in West-Europa geen gebied dat zo gemakkelijk te verdedigen viel dan Nederland met al zijn water. Daarom was het onwaarschijnlijk dat ze juist hier aan land zouden gaan. Maar toch, men moest op alles zijn voorbereid. Daarom besloten de Duitsers in het begin van 1944 de oude Hollandse waterlinie van vóór 1874 weer in gereedheid te brengen. Deze liep ten westen van de Vecht en de Hollandse IJssel². In februari en maart werden in Noord-Holland 11.000 ha onder water gezet. Grote delen van het platteland in Zuid-Holland, Zeeland en Utrecht zouden volgen, zo ook de Lopikerwaard. Het water zou zo'n 20 cm hoog moeten komen, zodat men er niet meer met voertuigen door heen zou kunnen, maar ook niet met boten op zou kunnen varen, laat staan er landen met zweefvliegtuigen en parachutisten. Aanvankelijk waren de Duitsers van plan om een

gebied van ca. 30.000 ha ten westen van de rijksweg Amsterdam-Utrecht-Vianen te inunderen. Het lukte de provinciale hoofdingenieur om in gesprek met de Duitse weermacht deze plannen te herzien. Waterstaat kreeg enkele weken de tijd om een systeem van kaden en dijken te ontwikkelen, dat de schade zou beperken tot ca. 3500 ha in plaats van de genoemde 30.000. Om dat te kunnen bereiken moest in zeer korte tijd 75 kilometer kade worden opgeworpen, met mankracht, want machines of tractoren waren er niet. Het plan daartoe werd door 'Provinciale Waterstaat Utrecht' kenbaar gemaakt aan de provinciale commissaris in een brief van 23 maart 1944 waarvan hier een fragment:

'.....Zoals ik U reeds mondeling mededeelde bestaat naar ik van bevoegde Duitse instantie vernam, het voornemen ook in dit gewest onderwaterzettingen tot stand te brengen. Ik heb voorgesteld deze inundaties belangrijk te beperken; wel heeft de Commandant van de Duitse Weermacht nog geene beslissing genomen, maar men verwacht, dat in het algemeen inundaties zullen worden gesteld in een gebied ten Oosten van de spoorlijn Vreeland-Amsterdam, ten Westen van de lijn Loenersloot-Maarsen-Harmelen om Harmelen en vervolgens naar het Zuiden gaande in de richting Benschop-Lekdijk, met dien verstande evenwel, dat deze onderwaterzetting tot het aangeduide gebied

zal worden beperkt, wanneer de bevolking een kade aanbrengt, die het inundatiewater tegenhouden. Indien de bevolking deze niet tot stand brengt, zal een zeer veel groter oppervlak onder water worden gezet.

Ik ben van oordeel, dat in het belang der bevolking het vormen der benodigde kaden zoveel mogelijk dient te worden bevorderd.

Hiertoe zal behalve door de streek te leveren werkkrachten allerlei materiaal als hout en rijshout nodig zijn.

Met de meest betrokken Burgemeesters en Waterschapsbesturen heb ik voorlopige besprekingen gevoerd, deels ter inlichting, deels ter voorbereiding van de te verrichten werkzaamheden'.

De Hoofdingenieur van den Provinciale Waterstaat.....

Verzet

Het onderhoud van Provinciale Waterstaat met de plaatselijke overheid om een en ander te regelen liep in IJsselstein over de sinds 23 februari in functie zijnde N.S.B.-burgemeester Moot.

LASTGEVING

De Burgemeester van IJsselstein

gelast

om ingaande 4 April a.s. arbeid te verrichten bij het aanleggen van kaden in verband met het onder waterzetten van een gedeelte van de gemeente IJsselstein.

De opgeroepene moet zich voormelden dag des voormiddags 8 uur melden bij het pand van de Weduwe van Kats, te Benschop, Benedeneind 82.

Mede te brengen:

spade en riek en mondvoorraad.

III. 1

De eerste oproep tot het verrichten van 'kaai-werkarbeid'.

Hij die aan deze lastgeving niet voldoet, stelt zich aan strafvervolgning bloot.

IJsselstein, den 3 april 1944

De Burgemeester voornoemd,
(getekend Moot)

Op 3 april werd een oproep gericht aan de burgers van IJsselstein, per aanplakbiljet.

De verwachting van de hoofdingenieur, dat de bevolking uit welbegrepen eigenbelang hieraan zou meewerken, bleek al te lichtvaardig. De plannen van de Duitsers om het Nederlandse volk ten behoeve van de Duitse verdediging graafwerk te laten verrichten, stuitten door het hele land op heftig verzet. 'Spitten voor de Moffen', zo werd geredeneerd, betekent meewerken aan de vijand. 'Wie graaft, graaft zijn eigen graf', zo schreef het illegale blad 'Trouw' begin februari. En het illegale blad 'Het Parool' schreef:

'Als de Duitser polderjongens nodig heeft, laat hij dan de bandieten van de Landwacht, de NSB en de SD maar aan het graven zetten' (De Jong, dl 7,1290).

Zoals overal elders in Holland, Zeeland en Utrecht negeerden de IJsselsteiners de oproep. Dit was natuurlijk mede ingegeven door het feit, dat het bevel was uitgegaan van de gehate NSB-burgemeester Moot. En wat die aangekondigde straf aangaat meende men, dat het zo'n vaart niet zou lopen. Na vier dagen kwam er opnieuw een bevel; nu aangevuld met strafmaatregelen (zie illustratie 2).

Opnieuw bleef een positieve reactie van de bevolking uit. Alleen het polderbestuur met vaste medewerkers en de boeren uit het bedreigde gebied begonnen op eigen beweging alvast met voorbereiding van de werkzaamheden. Zij zagen de ernst van de situatie in, zij waren er ook het meest mee gebaat: hun land lag beneden de zeespiegel - op sommige plaatsen meer dan 175 cm beneden N.A.P. - en was dus direct gebaat bij bescherming door kaden. Maar voor de burgers speelde dat probleem niet: IJsselstein binnen de stadsgrachten ligt boven N.A.P. Velen deden een verzoek om ontheffing, hetzij met inschakeling van de huisarts, hetzij wegens onmisbaarheid bij de werkgever. Burgemeester Moot was echter onvermurwbaar en maakte op 10 april een regeling van de werktijden bekend.

DRINGEND BEVEL.

De Burgemeester van IJsselstein, brengt het navolgende ter kennis van de ingezetenen.

Door bijzondere omstandigheden waren velen tot heden vrijgesteld van de werkzaamheden voor het maken van kaden. Door verschillende oorzaken is het werk echter niet zoo vlot verlopen als wij ons aanvankelijk hadden voorgesteld.

Alle werkgevers, middenstanders, fabrieksarbeiders, scholieren boven 16-jarigen leeftijd, onderwijzers, ambtenaren, landbouwers, veehouders, landarbeiders, enz. enz. worden bij dezen door mij gevorderd om morgen (Zaterdag) gedurende den namiddag, den 1sten Paaschdag vanaf des middags 2 uur en den 2en Paaschdag den geheelen dag voor de vervulling van hun burgerplicht aan de uitvoering van opgewelde werken deel te nemen.

Zij moeten zich, voorzien van spade, riek en mondvoorraad, melden bij Joh. van Schaik, tegenover "De Visconkorf" aan den Achtersloot morgennamiddag (Zaterdag) namiddag 2 uur.

VRIJGESTELD zijn: 1. personen boven den 60-jarigen leeftijd en zij, die kunnen overleggen een geneeskundige verklaring, waarbij zij ongeschikt worden verklaard;
2. de Geestelijken;
3. de Doktoren;
4. de personen, die in continu-bedrijven werkzaam zijn.

Gerekend wordt op ieders medewerking, waardoor het algemeen belang in hooge mate wordt gediend.

TEGEN BEPAALD ONWILLIGE PERSONEN ZAL MET KRACHT WORDEN OPGETREDEN.
DE TOT DUSVERRE VERLEENDE VRIJSTELLINGEN ZIJN HIERMEDE VERVALLEN.
HET NIET ONTVANGEN VAN DIT BEVEL IS GEEN EXCUUS VOOR WEGBLIJVEN.

IJsselstein, den 7 April 1944.

De Burgemeester voornoemd,

Moot.

Aan het werk

Met deze regeling wist iedereen waar hij aan toe was. Het drong geleidelijk ook bij iedereen door, dat het werken aan de kaden een kwestie was van algemeen belang. De bezettende macht maakte het tenslotte niet uit of die kaden er zouden komen. Op de voorgenomen datum zouden zij de sluizen toch open zetten, ongeacht de toestand van de kaden. De kente-

ring in de publieke opinie werd mede veroorzaakt door een brief van de burgemeester van Linschoten op 10 april, die in de gehele Lopikerwaard werd verspreid.

Van der Valk Bouman, al 35 jaar burgemeester van Linschoten, genoot ieders vertrouwen. Zijn brief was trouwens - zo blijkt - geheel anders van toon. Hij maakte van zijn oproep een smeekbede in plaats van een bevel; en dat komt beter over. Zo

III. 2

Bevelschrift voor het aanleggen van waterkeringen in de IJsselsteinse polders.

Regeling werktijden maken kaden.

De Burgemeester van IJssels/tein;
gelet op de door hem van hoogerhand ontvangen instructies;
heeft vastgesteld
de volgende werkregeling:

I. heele dagen werken:

- a. de onderwijzers;
- b. de scholieren boven 16 jaar;
- c. de land- en fabrieksarbeiders;
- d. de slaggers, echter behalve Vrijdag en Zaterdag;
- e. de cafehouders, echter behalve Zaterdag;

II. halve dagen werken:

- a. administratief personeel en winkeliers;
- b. melkslijters;
- c. smeden;
- d. bierbottelaars;
- e. kappers, deze zijn Woensdag en Zaterdag vrij;

III. de bakkers zijn op werkdagen geheel vrijgesteld;

IV. de regeling van de werktijden van de boeren en van hun vaste personeel wordt in overleg met de Heidemaatschappij ter beslissing overgelaten aan de Commissie bestaande uit de heeren: R. van der Pauw, A.W. Kromwijk en A.J. Spelt.

N.B. de werktijden beginnen des morgens te 6.30 uur en des namiddags te 2 uur.

Ter verduidelijking wordt nog meegedeeld, dat in overleg met de fabrikanten de fabrieken tot nader order gesloten zullen zijn.

III. 3

Regeling van
de werktijden
voor de kade-
aanleg.

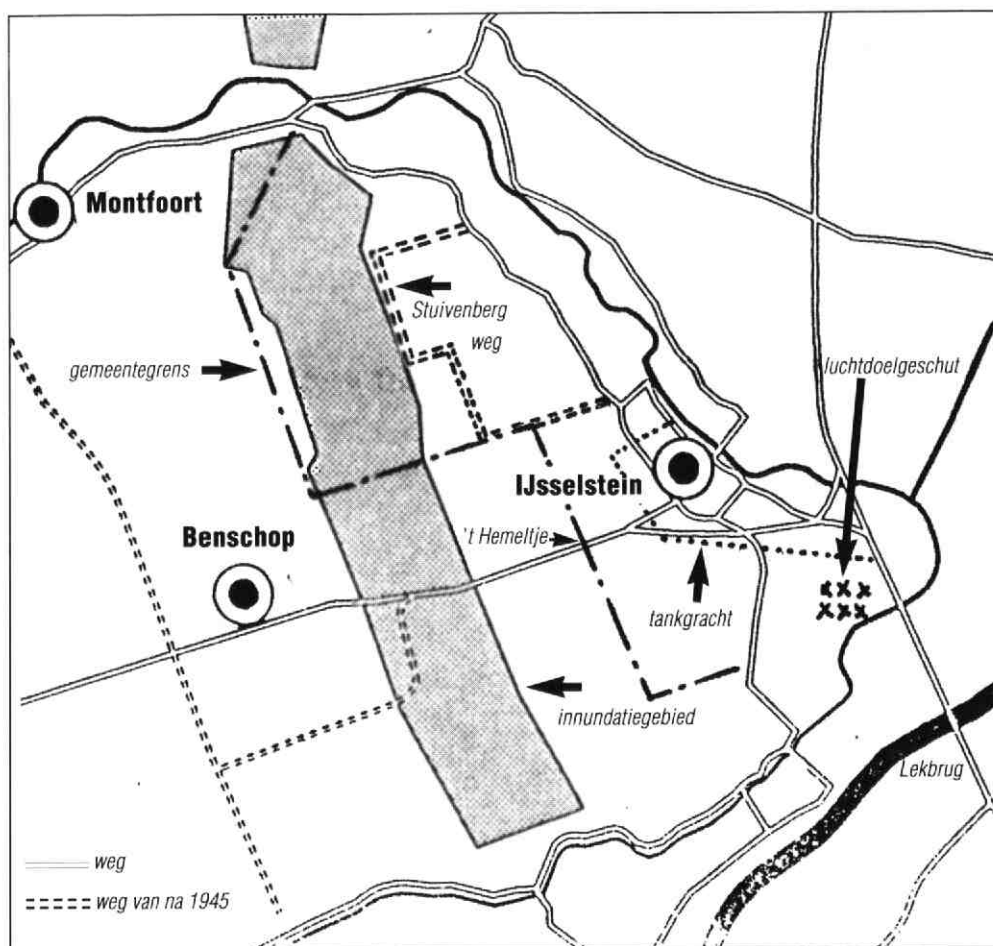
IJsselstein, 10 April 1944.

De Burgemeester voornoemd,
Moot.

togen de burgers van IJsselstein en de Lopikerwaard tenslotte aan het werk. Enkelens sputterden nog wat tegen met schijnredeneringen ('We hebben geen spade of schop in huis') of ze kwamen met een kinderschopje op het werk; maar dat waren achterhoedemanoeuvres, die door de eigen mensen werden gecorrigeerd. De mensen werden in ploegen van tien ingedeeld en elke groep kreeg een stuk grond

toegewezen; wie daarmee klaar was kon voor die dag naar huis. Hoe eerder klaar hoe beter dus.

De ambtenaren van de gemeenten en de polderbesturen en boerenorganisaties hadden in zeer korte tijd een goed lopende organisatie op poten gezet. Huisartsen kregen instructie met betrekking tot geschiktheidsverklaring voor grondwerkzaamheden of administratie. Alle burgers

III. 4
Het gebied
(gearceerd)
ten westen
van
IJsselstein dat
onder water
gezet is.
Door het
opwerpen van
kaden moest
voorkomen
worden dat
het water
IJsselstein
zou bereiken.

die onder de gestelde regels vielen werden persoonlijk aangeschreven, zij werden voor achttien dagen achtereen gevorderd. Uit IJsselstein waren er ongeveer 800 mensen bij betrokken, onderverdeeld in een ochtend- en een middagploeg. Er was een nauwkeurige aanwezigheidscontrole. De hele organisatie was in handen van de Heidemaatschappij. Die betaalde ook het loon uit aan de 'kaaiwerkers'. Zo werden de mensen gecompenseerd voor het wegvallen van hun normale inkomsten.

Met stijgend plezier

Voor vele mensen was het 'kaaiwerk' uiteindelijk een plezierige onderbreking van hun dagelijkse werkzaamheden in fabrieken en kantoren. Het werken in de vrije natuur onder een mild voorjaarszon-

netje was best aardig. Het was ook een beetje een verkenning van de eigen omgeving. De meesten waren nog nooit zo ver in de (ongebaande) polder geweest. Er ontstond na verloop van tijd zelfs een onderlinge competitie tussen de groepen 'kaaiwerkers': wie het eerste klaar is met de toegewezen 'put'. Het ging er onderhand steeds vrolijker toe: de voetballiefhebbers organiseerden onderlinge voetbalwedstrijden, er werd gevisst; en er werden eendeëieren gezocht, die op een houtvuurtje gekookt of gebakken werden. Na enkele dagen ging men in optocht over de Achtersloot. Een volgende dag brachten de tambours van Amicitia en Excelsior hun trommen mee; en zo ging het in marstempo naar de 'Kaai'. Ook voor de schooljeugd was het een sensatie, zoals

III. 5

*In optocht
toog men aan
de slag.*

*Voorgegaan
door tromme-
laars van de
muziekver-
enigingen
trok men
naar de*

Achtersloot.

*We zien de
kaaiwerkers
hier buiten de
Benschopper-
poort, nabij
de RK kerk.*

(foto: A. Berkien)

ikzelf heb ondervonden. In het begin waren de scholen voor halve dagen gesloten, de jeugd had er best plezier in.

Na een moeizaam begin groeide de inundatiekade zienderogen van dag tot dag. Aan het einde van de maand april was de grootste klus geklaard. Er was alleen nog behoorlijk wat werk te verzetten voor de boeren met hun wagens. De toenmalige wethouder G. Aelbers moest er tenslotte nog toe over gaan om 30 paarden en karren te vorderen.

Eind april was de inundatie in uitvoering. Aan de Knolmanshoek werden de sluizen van de Hollandse IJssel opengezet; het water begon zijn werk te doen. Voor de boeren zou het een verloren jaar worden. Ze hadden het land al bewerkt en/of ingezaaid. Het ging allemaal verloren. Niet alleen voor hen trouwens, de voedselvoorziening zou in het komend jaar een nijpend probleem worden; de inundatie heeft dat alleen maar groter gemaakt. In de winter van 1944/'45 dreigde nog een watersnood in de omgeving. De energievoorziening van de poldergemalen bleek ontoereikend, waardoor het afwateringssysteem werd ontregeld. Er is toen nogal wat land op natuurlijke wijze

moerassig geworden.

Achteraf bezien is het nog meegevallen in de Lopikerwaard. Met een beetje extra-hoge waterstand was het op een ramp uitgedraaid. Alleen de stad zelf zou redelijk veilig zijn geweest. Aan het eind van 1944 werd de wateroverlast elders in de provincie vergroot, doordat de Duitsers, onaangekondigd, alsnog overgingen tot inunderen van grote gebieden. Ondanks de inspanningen van vele mensen die de kaden hadden opgeworpen gingen nog eens 17.750 ha land onder water. Het totale inundatiegebied in de provincie Utrecht bedroeg tenslotte 21.250 ha, dat is 23% van de cultuurgronden. Alleen Zeeland scoorde hoger met 31%. Al dat land heeft meer dan een jaar onder water gelegen. In augustus 1945 kwamen de gemalen weer onder stroom. Toen was het leed snel verholpen. Al bij al hebben de boeren in de ondergelopen gebieden twee jaar lang niet kunnen oogsten.

Nog meer verdedigingswerken

Door de inundatie veranderden de polders ten westen van IJsselstein in een moerasgebied. Alleen de doorgaande wegen waren droog gebleven. Om dezen

III. 6
Met de spa
op de
schouder;
op schoenen
of op klom-
pen.
Zonder
onderscheid
des persoons
ging men
op pad.

III. 7
Aan het
werk in de
Knollemans-
hoek.

III. 8

Tijdens de
rust op de foto.

Vlnr. zittend:

R. Berculo,

N. Belo.

Staannd vlnr:

J. Hazendonk,

H. Cornelisse,

L. van Kooten,

?, P. Westland

en J. Timmer.

III. 9

Het voetbalelftal
van 'kaaiwerkers'.

In witte shirts
zitten vlnr: Cor

Stoker, Toon van

Doorn en Ries

van Doorn,

staand: Huib

Hoogendoorn,

Co van Elteren,

Ton van Doorn,

Dik Stoker en

Gerard de Kuijer.

Op de grond:

Gijs Miltenburg,

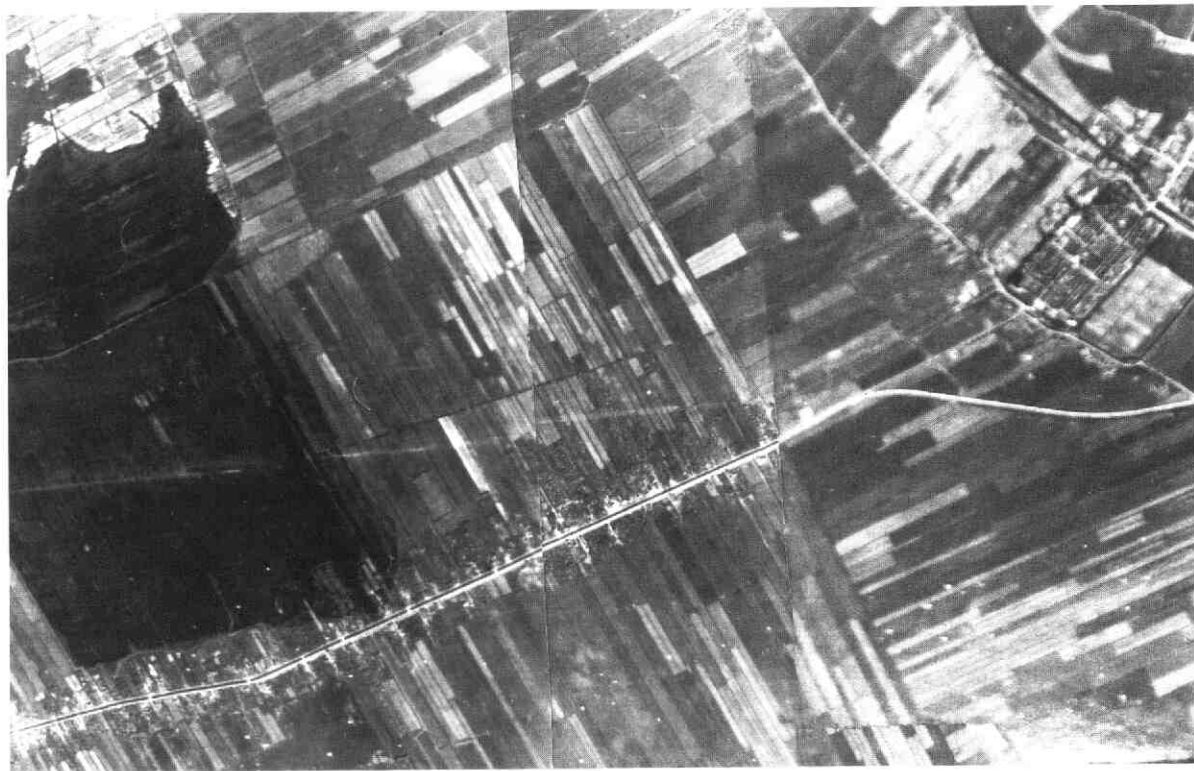
Theo van Doorn

en ?. Geheel links

knielend:

Gos v. Doorn sr.

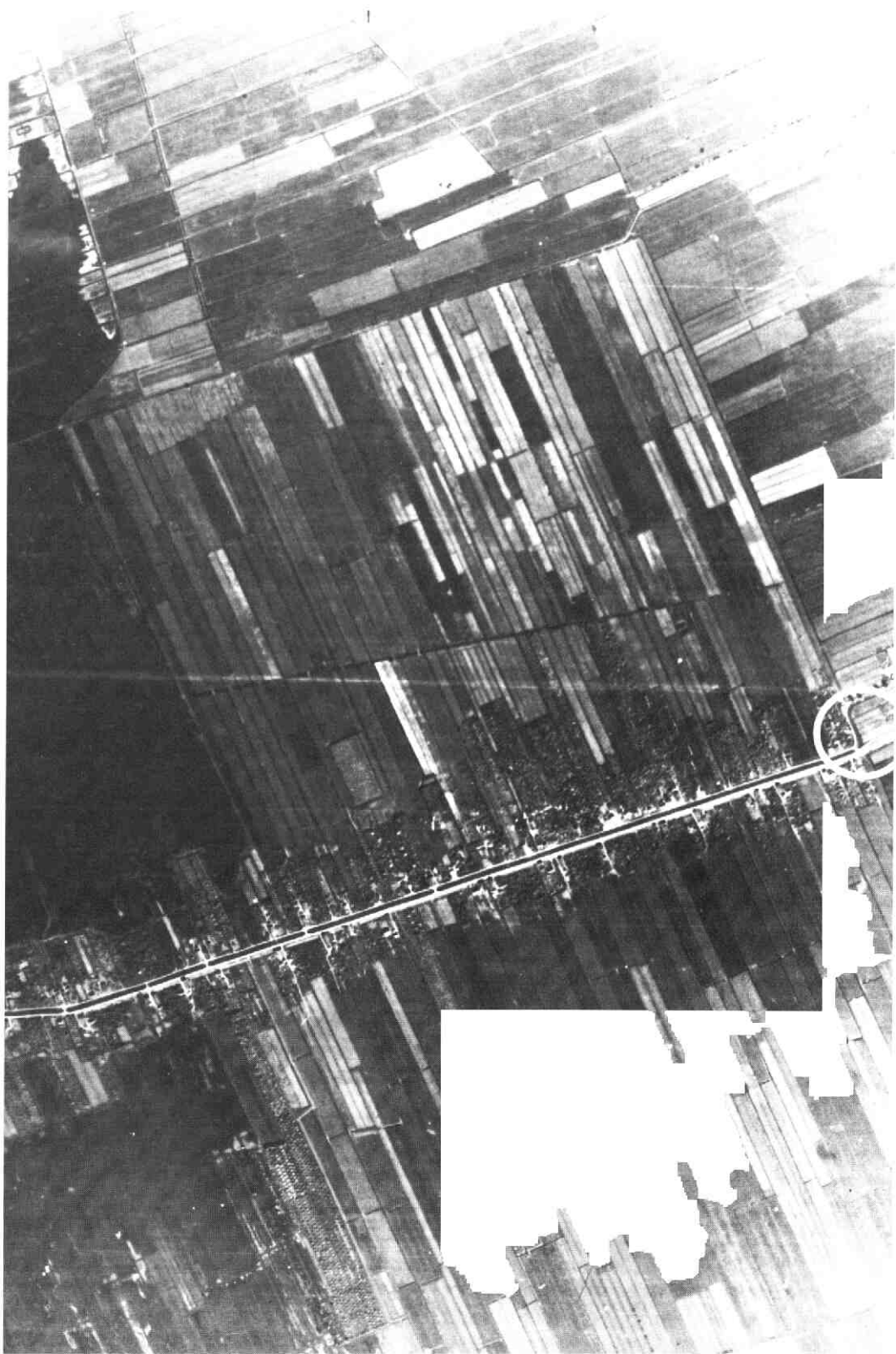

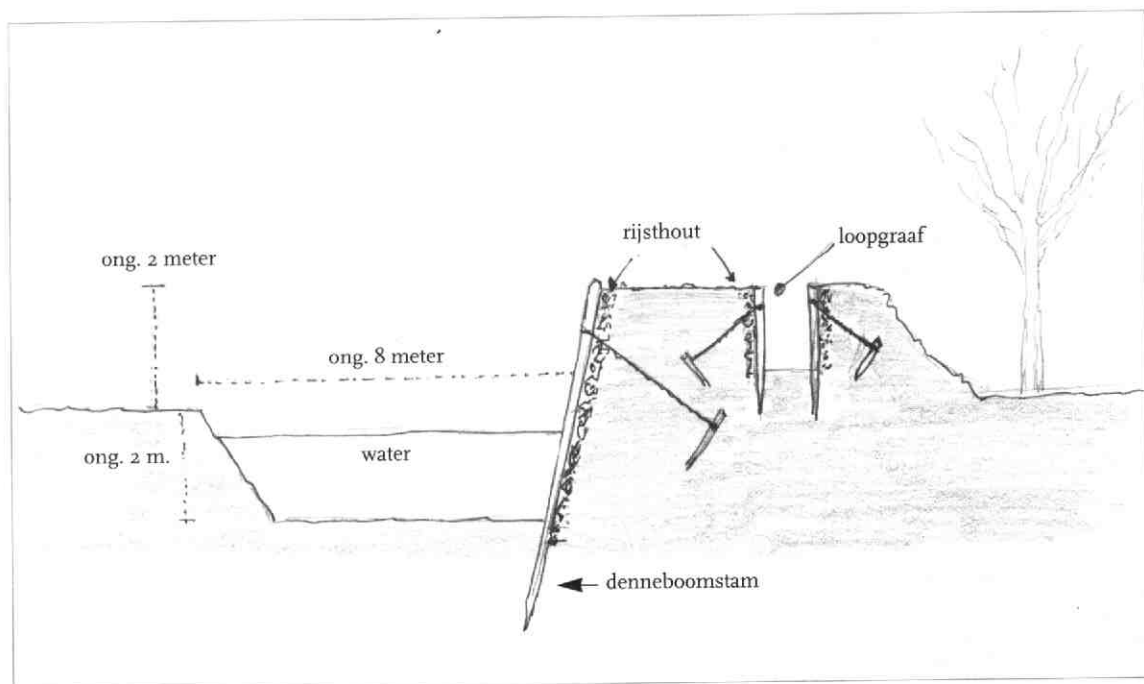
voor de geallieerde legers ontoegankelijk te maken werden op strategische punten blokkades aangebracht. Dit waren grote massieve betonbunkers van twee meter dik en twee meter hoog met zeer nauwe doorgangen. Deze konden afgesloten worden met zes-armige ijzeren ruiters, die met kettingen door de bunkers heen werden vastgezet. In IJsselstein stonden zulke betonblokkades onder andere op de kruising Hogebeizen-provinciale weg, Achtersloot-Benschopperweg en op het Eiteren ter hoogte waar nu de winkel van Welkoop is. Tevens was rondom IJsselstein aan de westzijde van de IJssel een tankgracht gegraven, met zeer steile taluds. De gracht was breed en diep genoeg om gepantserde voertuigen en tanks tegen te houden. Eenmaal daarin terechtgekomen zouden zij er op eigen kracht niet meer uit komen. Deze tankgracht - ook wel tankval genoemd - liep vanaf de Lagedijk ongeveer langs het punt waar nu de t.v.-zender staat in de richting

Hogebeizen naar het kruispunt Hogebeizen/provinciale weg. Van dit punt uit werd de provinciale weg gevolgd in de richting van 't Hemeltje'. Ongeveer ter hoogte van de tegenwoordige ijsbaan ging hij in een grote bocht over de Benschopperweg en de Groenendijk naar de Achtersloot ter hoogte van de huidige trambaan, om tenslotte bij het Eiteren de Hollandse IJssel te bereiken. Op de Lagedijk en de Hogebeizen waren bovendien luchtdoelbatterijen opgesteld, ter verdediging van de Lek en het zendercomplex. De Lekbrug zelf heeft de oorlog niet overleefd. Deze is op 5 januari 1945 bij een geallieerd bombardement in de rivier verdwenen. De Duitse weermacht had van IJsselstein en omgeving een behoorlijke vesting gemaakt. Het is allemaal niet nodig geweest. De geallieerde bevelhebbers wisten ondertussen, dat een bewegingsoorlog met zware voertuigen in de laag gelegen polders onuitvoerbaar was. Zo is IJsselstein een ramp bespaard gebleven.

III. 10
Geallieerde
luchtfoto van
bezet gebied in
april 1945; ge-
nomen op een
hoogte van
ongeveer 8000
meter.
Rechts: vaag
IJsselstein met
de polders en
links het onder
water gezette
gebied.

afb 11.
 Detail van
 de opname
 van pag. 275.
 Rechts de
 Groenedijk
 met de aan-
 sluiting naar
 het
 'Hemeltje'
 (omcirkeld).
 Duidelijk is
 het zo ken-
 merkende 'sla-
 genlandschap'
 van de
 Lopikerwaard
 te zien.
 In het
 midden de
 Benschopse
 wetering met
 het
 'Boveneind'
 Links (het
 donkere
 gebied) de
 onder water
 gezette wei-
 landen.
 foto: afd.
 Speciale
 Collecties, Bibl.
 Landb. Univ.
 Wageningen
 Inv.nr. 107-
 V-2.

afb. 12
Doorsnee-
tekening van
een tank-
gracht zoals
deze aan de
westzijde van
IJsselstein is
aangelegd.
(zie platte-
grond op pag
271).

afb. 13
De
IJsselsteinse
tankgracht
ter hoogte
van de
Benschopper-
weg.
De gracht is
direct na de
oorlog weer
gedempt.

Foto: A. Berkien

Geraadpleegde literatuur.

- Bibliotheek Landbouwniversiteit Wageningen. Luchtfoto R.A.F. 25000 voet 19 April 1945, schaal 1/15000. Inventaris-nummer 107
- G.J. Borger, Staat van land en water, Provinciaal bestuur Utrecht, 1982
- Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistisch Jaarboek 1944-'46, 's-Gravenhage, 1947
- Gemeentearchief IJsselstein, de heer H.W. Luten
- Hilten, D.A. van, Van capitulatie tot capitulatie, Sijthoff Leiden, 1949
- Jong, L. de, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dl. 7, 's-Gravenhage, 1976
- Mohr, A.H., Vestingbouwkundige Termen, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, 1983.

Noten

1. Met medewerking van dr. M.A.J.M. Matthijssen.
2. Daarover is uitvoerig geschreven in *'Hollandse Waterlinie' restant van vervlogen verdedigingsstromen*, HKIJ excursie van 15 mei 1993.
3. IJsselstein ligt volgens de officiële norm, gemeten naar het waterpeil in de stadsgracht, op ca. een halve meter boven N.A.P.. Dat betekent op woonhoogte binne de stadsgracht gemiddeld ruim twee meter.
4. Statistisch Jaarboek 1944-'46 van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

DE CENTRALE GAARKEUKEN TE IJSSELSTEIN

door K. Peeters en L. Murk

Al jaren voor het begin van de Tweede Wereldoorlog had de Nederlandse regering, op initiatief van Ir. S.L. Louwes, plannen gemaakt op het gebied van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Men wilde niet opnieuw de fout maken waarvan sprake was bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Er was toen (1914) in Nederland op het gebied van de voedselvoorziening namelijk nauwelijks iets voorbereid.

Het lukte echter niet om tussen 1935 en 1940 flinke graan- en rijstvoorraden te vormen. Er valt de heer Louwes, directeur-generaal van de voedselvoorziening, overigens weinig te verwijten. De man had alles tot in de details gepland, maar er ging veel mis, met name tijdens het laatste oorlogsjaar. Door de spoorwegstaking in 1944 bijvoorbeeld, was het onmogelijk om in de grote steden flinke aardappelvoorraden aan te leggen.

In 1937 en 1938 werden er een aantal maatregelen genomen om een snelle en eerlijke verdeling van levensmiddelen te garanderen als de nood aan de man kwam. Bij deze voorbereidingen gingen men nog niet uit van een bezetting van ons land (Nederland wilde immers neutraal blijven), maar van een situatie waarbij de aanvoer van voedsel uit het buitenland bemoeilijkt zou worden. Er werd onder andere besloten om aan elke Nederlander een distributiestamkaart uit te reiken op het moment dat de oorlog in

Europa een feit zou zijn.

Eind augustus / begin september 1939 was de Tweede Wereldoorlog uitgebroken na de Duitse inval in Polen. In de herfst van dat jaar werd in ons land een proef gehouden met het distributiesysteem. Suiker was vanaf 11 oktober 'op de bon'. De test verliep uitstekend, het systeem werkte inderdaad. Veel gelegenheid voor verdere experimenten was er overigens niet, want nadat het Duitse leger ons land had bezet, was in de zomer van 1940 brood, koffie, thee, boter en kaas uitsluitend met distributiebonnen op beperkte schaal verkrijgbaar. In de jaren daarna voegde men steeds meer voedingswaren en genotmiddelen aan deze lijst toe. Het distributiesysteem werd in de loop der oorlogsjaren voortdurend ingewikkelder. Mensen die zware arbeid moesten verrichten hadden recht op extra rantsoenen en dat gold ook voor zieken, kinderen en zwangere vrouwen.

De mensen met de laagste inkomens waren op den duur niet meer in staat de nodige levensmiddelen aan te schaffen. Ze verkochten soms hun distributiebonnen aan de welgestelden. In IJsselstein werden bijvoorbeeld in 1940 suikerbonnen voor f0,25 per stuk verkocht aan de goeude burgers. Met dat geld kon dan weer een tarwebrood gekocht worden waaraan vaak meer behoefte was. Wie geld had, leed in de oorlog geen gebrek! In de herfst van 1944 begon de situatie

III. 1
Voorbeeld van
een stam-
kaart.

AANTEEKENINGEN		a	b	c	d	e
GEZINSGROOF	AA					
	AB					
	AC					
	AD					
BIJZ. AARBEID	AE					
	AF					
	AG	41	413	602		
	AH					
CATEGORIE	AI					
	AJ					
	AK					
	AL					
CRAAN	AM					
	AN					
	AO					
	AP					
VLEESCH	AQ					
	AR					
	AS					
	AT					
MEER	AU					
	AV					
	AW					
	AX					
AARDAPPELEN	AY					
	AZ					
BOTER						
NO. KOLEN						
HANDSLAAR						
DIVERSEN						

TWEDE DISTRIBUTIE STAMKAART		358. N ^o 008467	
NO. PERSOONSBEWIJZ		—	
NO. EERSTE DISTR. STAMKAART		792	
BEZITTER	van Rier		
VOORNAAM	Cornelia Catharina A		
OP- GEHOUDEN TE	10 Aug 1934	Zonder	
PLAATS	WATERINGEN		
ADRES	Mondweg 2		

III. 2
Circulaire van
het waterbe-
drijf
waarin tot
zuinig water-
gebruik wordt
gemaand.

voor de minder draagkrachtigen nijpend te worden, mede door het voor hen negatieve effect van de welig tierende zwarte handel die de rijken van voldoende voedsel voorzag. De prijs van een kilo aardappels (in 1939 nog f0,08) steeg naar f8,-. Een pond suiker kostte in het voorjaar van 1945 f75,-. Er kwam een moment dat je

zelfs met de juiste bonnen geen brood, aardappelen of suiker kon krijgen, omdat er gewoonweg niets meer was.

Naast een gebrek aan voedsel was er in het najaar en de winter van 1944 eveneens sprake van een ernstig tekort aan brandstof. De Duitsers stopten de aanvoer van kolen uit de Limburgse mijnen, vanaf het moment dat de geallieerden Zuid-Limburg in handen hadden. Vanwege de spoorwegstaking konden echter ook geen kolen uit het Ruhrgebied worden geleverd. Bovendien verboden de Duitsers, als straf voor die staking, gedurende de maand oktober alle vervoer van Oost naar West-Nederland. In de praktijk betekende dit: geen kolen, geen gas, geen elektriciteit. Vanaf 2 oktober 1944 leverde de IJsselsteinse gasfabriek nog maar gedurende 2,5 uur per etmaal gas. Op 9 oktober werd de levering van elektriciteit aan particulieren in de provincie Utrecht stop gezet. In IJsselstein werd gedurende vele maanden per dag slechts 3,5 uur leidingwater geleverd. Directeur C. Rodenhuis van de 'Gemeente Bedrijven IJsselstein' vermaande zijn stadsgenoten in een circulaire (zie ill. 2).

Overigens zaten in IJsselstein niet

GEMEENTE BEDRIJVEN IJSSSELSTEIN

Aan de aangeslotenen.

De gunstige regeling, volgens welke sedert 29 Maart j.l. water geleverd werd, is wegens het uitvallen van de electriciteit vervallen. Het ligt in het voornemen niet direct tot de zeer beperkte levering, welke 20 Maart j.l. is bekend gemaakt, terug te keeren.

Voorloopig wordt, zooals voorheen, 3½ uur water per dag geleverd. Met ingang van Zondag 8 Maart 1945 wordt water geleverd des voormiddags van

9.30—11 uur

en des namiddags van

1—3 uur.

Weest zuinig en nog eens zuinig met het gebruik van het thans kostbare leidingwater. Het is streng verboden leidingwater te gebruiken voor schrobben van straten, besproeiing, koeling, etc. Overtreders worden gestraft met afsluiting.

De Directeur van de Gemeente Bedrijven IJsselstein,
C. RODENHUIS.

IJSSSELSTEIN, 9 APRIL 1945.

K 4552

alleen de particulieren zonder gas, kolen, brandhout, turf of olie. Ook het IJsselsteinse St. Jozef-pension en -ziekenhuis deelde in de malaise. In de winter van 1944/45 werd immers in het ziekenhuis alleen de operatiekamer verwarmd. Moeder-overste gaf aan de pensiongasten het advies om zich warm aan te kleden en desnoods ook binnenshuis een winterjas aan te houden. Deze raad werd zonder gemor opgevolgd. De patiënten van het ziekenhuis kregen extra wollen dekens om de ijzige kou op de ziekenzaal te kunnen trotseren.

Al met al was het voor velen in de laatste oorlogswinter praktisch onmogelijk geworden om thuis een warme maaltijd te bereiden. Veel Nederlanders namen nog hun toevlucht tot het zogeheten noodkacheltje, ook wel 'wonderkacheltje' genoemd. Het was een cilindervormig allesbrandertje, een ronde bus eigenlijk, van slechts enkele decimeters hoogte. Veel van die noodkacheltjes werden door handige huisvaders in elkaar geknutseld van een stuk plaatijzer. Het geheim zat hem in een fijnmazig rooster en een paar trek-gaten onderin. Dit vrij primitieve apparaat kon weliswaar gebruikt worden voor het verwarmen van kleine hoeveelheden water of voedsel, maar voor grotere gezinnen was het ondoenlijk er de dagelijkse warme hap op te bereiden.

Als brandstof kon voor het noodkacheltje van alles worden gebruikt: papiersnip-pers, denneappels, stukjes hout en dergelijke. Zelfs kast- en vloerplanken werden voor dit doel aan spaanders gehakt. Maar op een kwade dag was al het beschikbare hout in huis opgestookt. In de strenge winter van '44/'45 was de enige mogelijkheid om in de barre kou te overleven: hout ontvreemden uit het openbaar groen en het slopen van oude schuren. Ook de bomen in de tuinen van particulieren waren in de laatste oorlogswinter niet meer veilig.

Zo kon het gebeuren dat een bewoner van de IJsselstraat stiekem 's nachts een

in de Havenstraat staande boom ging omzagen. Omdat de zager zonder al te veel deskundigheid te werk ging, viel de grote boom precies op zijn eigen huis, waarbij veel schade werd veroorzaakt. Van de nood een deugd makend, vertelde de onfortuinlijke man de volgende ochtend aan de politie dat onbekenden die boom hadden omgezaagd. Tevens zei hij dat hij de gevallen boom in bezit nam als troost voor de schrik en als tegemoetkoming voor de geleden schade. De dader is - volgens het opgemaakte politierapport - nooit gevonden.

Er werd in die laatste oorlogswinter in het IJsselsteinse door jong en oud heel wat hout achterover gedrukt. Bij voorkeur 's nachts, want de 'plunderingen' konden letterlijk en figuurlijk het daglicht niet verdragen. De 17-jarige Koos Murk had met een vriend op een winternacht een stevige boom geveld. Plaats des onheils: het Jaagpad langs de IJssel tegenover steenfabriek 'de Overwaard'. De dikke stam werd in stukken gezaagd en met een slede brachten de beide jongens in het holst van de nacht hun buit via de dichtgevroren

Ill. 3
Een noodkacheltje zoals veel in de hongerwinter is gebruikt.

Ill. 4
Een veel
gezien beeld
in het laatste
oorlogsjaar.
Bij elkaar
gesprokkeld
hout wordt
naar huis
gebracht.

rivier naar huis. De volgende morgen gingen twee jongere broers uit het gezin Murk de achtergebleven takken halen. De politie betrapte de knapen, maar kon hen niets ten laste leggen, omdat de jongens (geheel naar waarheid) opmerkten dat zij die boom niet hadden omgezaagd en dat ze (niet geheel naar waarheid) van niets wisten. Enige weken later ging de Grüne Polizei surveilleren. Het uitvoeren van nachtelijke strooptochten werd toen levensgevaarlijk, omdat het na 20.00 uur spertijd was en er dus niemand zonder toestemming buiten mocht komen.

Gebrek aan stookhout, gebrek aan voedsel. Alleen een centraal geregelde verzorging van warme maaltijden kon in deze uitzichtloze situatie van voedsel- en brandstoftekort nog uitkomst bieden. De centrale keuken (ook 'gaarkeuken' of 'vervangingskeuken' genoemd) trad dus in werking op het moment dat er dringend behoefte aan was. In feite was er ook in de voorafgaande oorlogsjaren al sprake van verstrekking van voedsel via gaarkeukens, maar toen bleef de doelgroep beperkt tot werknemers van bedrijven die voor de Duitse Wehrmacht werkten. In de winter van 1944/'45 telde ons land 1400 centrale

keukens die gezamenlijk voor 2 miljoen Nederlanders de warme maaltijd verzorgden.

Hoewel de vervangingskeuken een dienstverlenend karakter had, was er geen sprake van een liefdadigheidsinstelling. Voor de verleende service moest een acceptabel bedrag betaald worden en men moest de betreffende distributiebonnen inleveren. Afhankelijk van het (eentonige) menu waren dat meestal aardappelbonnen, groentenbonnen, peulvruchtenbonnen en vleesbonnen. De maaltijden waren verkrijgbaar met een weekkaart van f1,40 zodat men per persoon per dag f0,20 aan warm eten kwijt was. Let wel: dit bedrag gold uitsluitend de dagelijkse warme hap, voor de rest diende men zelf te zorgen.

De start van de gaarkeuken in IJsselstein is mogelijk gemaakt door royale giften van enkele particulieren en een aantal instellingen en bedrijven. We noemen - op alfabetische volgorde - de donateurs van het eerste uur die (naar we hopen in figuurlijke zin) een flinke vinger in de pap hadden.

De Grijs, Pastoor-Deken	f 100,-
De Hoop, meubelfabriek	f 500,-
Kok, meubelfabriek	f 100,-
NH Kerk	f1000,-
RK Kerk	f1000,-
Van Rooyen, meubelfabriek	f1000,-
Roskam, meubelfabriek	f 300,-
Schilte, meubelfabriek	f1000,-
De Wolff, Dominee	f 50,-

Vanaf begin november 1944 tot halverwege juli 1945 waren er voortdurend tientallen IJsselsteiners actief bij de plaatselijke centrale keuken. Een aantal namen zijn bewaard gebleven. Van meer dan de helft van die personen kennen we bovendien nadere gegevens. In het onderstaande overzicht worden bij hen achtereenvolgens genoemd: achternaam en voornamen, functie bij de gaarkeuken, geboortedatum, het nummer van het persoonsbewijs, het beroep en het woonadres.

BONKAART DISTRIBUTIE

Naam

BROOD E.D.

Adres

Gemeente

BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG
BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 23 23 DRIE EN DRIE EN TWINTIG TWINTIG
BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG
BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG	BROOD BROOD 21 21 EEN EN EEN EN TWINTIG TWINTIG
BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN	BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN	BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN	BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN	BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN	BROOD BROOD 19 19 NEGEN NEGEN TIEN TIEN

Ill. 5
Voorbeeld
van een
broodbon-
kaart. Zo
waren er voor
alle eerste
levensbehoef-
ten kaarten.

De volgende vijf personen waren verantwoordelijk voor de organisatie van de IJsselsteinse gaarkeuken:

Pompe: Antonius Gerardus Maria, beheerder, 25-01-1920, PB Y5 2083, onder-directeur, Utrechtsestraat 5 IJsselstein.

Van Rooyen: Gerardus Quirinus M., beheerder, 19-12-1909, PB U16-937II, directeur, Hoge Biezen 4 IJsselstein.

Bosman: Johannes, inkoper, 13-08-1913, PB V-349, groentenkoopman, Walkade 27 IJsselstein.

In 't Veld: Adrianus, administrateur, 08-04-1906, PB Y5-2702, administrateur, Benschopperweg 16 IJsselstein.

Boer: Wijnand, inkoper, 26-06-1916, PB Y5-3II, fruithandelaar, Panoven 45 IJsselstein.

Van 16 personen weten we zeker dat ze officieel in dienst waren bij de gaarkeuken en daar op de loonlijst stonden. In dat geval staat hun weekloon tussen haakjes vermeld.

Rozendal: Lucas Johannes, chef de partie,

12-07-1911, PB Z3I-9855, chef de partie, H.Modetstraat 3 Utrecht. (f45,-)

Van Eijndthoven: Gerardus, kok, 05-04-1912, PB U16-32967, hotelkok, Weerd-singel OZ 33c Utrecht.

Van der Voorn: Johannes, keukenknecht, 29-01-1914, PB Y5-292I, stoffeerder, IJsselstraat 19 IJsselstein. (f26,-)

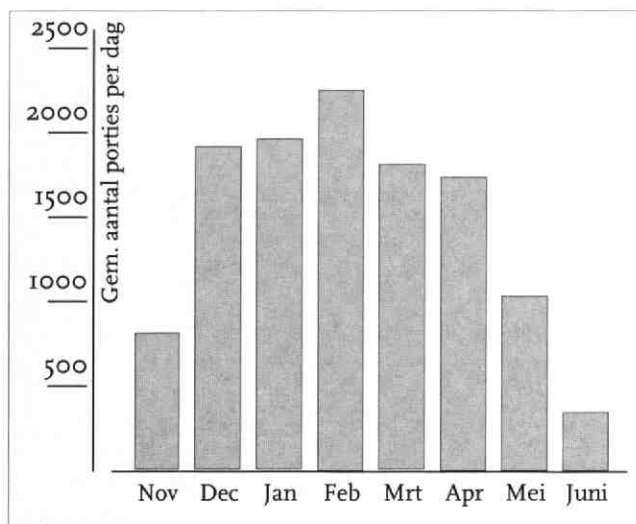
Schinkel: Johannes Maria, assistent kok, 17-05-1919, PB Y5-237I, broodbakker, Utrechtsestraat 66 IJsselstein. (f15,-)

Hartings: Johannes Maria, keukenknecht, 03-05-1925, PB Y5-940, houtbewerker, IJsselstraat 2 IJsselstein. (f20,-)

Timmer: Arie, stoker, 17-05-1925, PB Y5-2654, meubelmaker, Eiteren 155 IJsselstein. (f9,80)

Cornelisse: Hendrik, keukenknecht, 08-II-1926, PB Y5-3..., meubelmaker, Eiteren C 159 IJsselstein.

Goes: Adrianus Hendrikus, keukenknecht, 22-06-19..., PB Y5-83I, machine-bankwerker, Havenstraat 19 IJsselstein.

III. 6 Van de volgende personen kennen we alleen hun namen en hun weekloon:
Diagram van de hoeveelheden verstrekte maaltijden te IJsselstein in 1944 en '45.
 B.Both (f15,-), C. Hartings (f13,50), J. Hartings (f13,50), T. de Jong (f10,-), Roovers (f10,-), C. v.d. Veer (f13,50), E. v.d. Veer (f10,-), C. de Kruif (f13,50), H. Schinkel (f13,30), M. Both (f13,30), L. Kemp (f9,80).

Opvallend is in bovenstaand overzicht het verschil tussen de hoogst en laagst betaalden. Bij de minst verdienenden ging het vaak om jongens van 14 of 15 jaar die te jong waren om in Duitse fabrieken te werken. Zij maakten zich in de centrale keukens verdienstelijk met bijvoorbeeld schoonmaakwerkzaamheden en het halen van brandhout en verder hadden ze weinig in de melk te brokkelen.

Een gedeelte van het pand van meubelfabriek 'de Hoop' (aan het Oranjelaantje !) werd ingericht als centrale gaarkeuken van IJsselstein. De inventaris bestond o.a. uit 9 kookketels waaronder een complete 'Wupfo' en zes ingemetselde bietenketels, 40 geleende melkbussen, 2 schepbakken, een aardappelschilmachine, 2 stampers, verschillende scheplepels en diverse manden.

Het uitdelen van het eten vond plaats in de voormalige openbare school op de hoek Walkade/Havenstraat. Het gebouw functioneerde toen als distributiekantoor.

Deze activiteiten konden zonder bezwaar in de school plaats vinden: er werden toch geen lessen gegeven, omdat er in najaar en winter geen brandstof was. Dit gebouw is later bekend geworden als de Kajuit en begint nu een derde leven als IJsselsteins stadsmuseum.

Na een voorzichtige start (in de eerste twee weken respectievelijk 666 en 563 porties per dag) nam, door de nood gedwongen, het aantal geïnteresseerde IJsselsteiners in de maanden daarna voortdurend toe. Van december 1944 t/m april 1945, de maanden die berucht zouden worden als de hongerwinter, haalden gemiddeld ruim 1900 IJsselsteiners dagelijks in de Havenstraat hun maaltijd. Het 'hoogtepunt' (dieptepunt zou hier beter op z'n plaats zijn) vormden de februariweken van 1945 met bijna 2300 uitgereikte porties per dag.

Ten behoeve van de IJsselsteinse gaarkeuken moesten voortdurend grote hoeveelheden aardappelen, groenten, melk, vlees en brandstof worden aangevoerd. Op de dag dat de centrale keuken te IJsselstein in werking trad, 9 november 1944, leverde L. Karelse (levensmiddelenbedrijf IJsselstraat 3) de eerste bestelling af. Opvallend is dat kaneel, nootmuskaat en koffie zo schaars en/of onbetaalbaar waren dat de heer Karelse hiervoor uitsluitend surrogaten kon leveren. De Vim (50 grote bussen) was daarentegen wel degelijk echt, hoewel toen nog niet krasvrij bij het schoonschuren!

Vaak was een surrogaat alleen maar een - meestal mislukte - poging om een fabriek aan de gang te houden, terwijl er geen grondstoffen meer waren. Soms bleek een surrogaat acceptabel te zijn. Zo heeft namaak-koffie (gemaakt van tulpenbollenmeel) een grote rol gespeeld in Nederland. De kwaliteit ervan was veel beter dan wat in Duitsland als 'koffie' gedronken werd. De smaak van echte thee imiteren bleek echter vrijwel onmogelijk te zijn. De 'thee'-tabletten (merk Santé) gaven een kop warm water in elk geval wat

III. 7
Transport
van afge-
staan vee
voor de voed-
selvoorzie-
ning. Op
deze wijze
werd overal
in bezet
gebied het vee
bij elkaar
gehaald.
Onbekend is
waar de foto
is gemaakt.

kleur. Datzelfde gold min of meer voor de bouillonblokjes. Het waren in feite zoutblokjes met een kleurtje. Er kan één ding in het voordeel van de surrogaten gezegd worden. Van overheidswege is er namelijk op toegezien dat er geen stoffen in verwerkt werden die schadelijk waren voor de gezondheid. Hierbij moeten we ons natuurlijk wel realiseren dat de overheid anno 1944 nog niet werd gehinderd door een erg uitgebreide kennis omtrent de invloed van chemicaliën op het menselijk lichaam.

Tientallen nota's van vaak IJsselsteinse middenstanders stellen ons in staat even om een hoekje van de gaarkeuken te kijken. Firma W.Vink & zonen leverde tien stuks witte ronde 'waschmanden' voor f3,- per stuk. N.V. B.Schilte & zonen verzorgde de benodigde houten keukenmaterialen. Zelfs in oorlogsomstandigheden bleef men oog voor kwaliteit houden: linden stampotlepels, iepen afstrijkers, beuken roerspanen, iepen soeplepels met essen steel en eiken bijstelen.

Om de vuren in de centrale keuken van IJsselstein brandend te houden nam men z'n toevlucht tot brandhout en turf. Dit brandhout was bepaald geen afvalhout (dat was er trouwens praktisch niet meer). De gemeente IJsselstein leverde het nodi-

ge hout. Voor dit doel werden 34 esdoorns, 18 linden en ongeveer 60 iepen opgeofferd. De bomen (voor een deel afkomstig van de Groenedijk en het Kronenburgplantsoen) werden bij Schilte verzaagd en aan de gaarkeuken verkocht voor het bedrag van ruim f1767,-. Daarnaast zorgde brandstoffenhandel C. Verwey voor 25.000 stuks baggerturf en men rekende daarvoor f387,50.

Het voor de centrale keuken benodigde slachtvee werd aangevoerd vanuit Montfoort, Polsbroek en ook wel uit IJsselstein zelf. Voor ongeveer 150 cent per dier vervoerde men het vee eerst naar IJsselstein en later naar Utrecht. Familieleden van de heer L. Murk, vader van zes zonen, onder wie de mede-auteur van dit artikel, hebben zich intensief met dit veevervoer bezig gehouden. De boeren in de Lopikerwaard moesten, afhankelijk van de grootte van hun veestapel, vee afstaan voor de voedselvoorziening. Daar het ontbrak aan andere transportmogelijkheden, werd dit vee loslopend over de weg over een afstand van vele kilometers vervoerd en samengebracht in IJsselstein. Nadat IJsselstein het voor haar bestemde deel van het slachtvee had gekregen, werden de overige koeien, kalveren en schapen vervoerd naar Jutphaas, Utrecht, Zeist en Driebergen.

Er bestond in IJsselstein een minder officiële regeling met betrekking tot de kreupele koeien, de zogenoemde kruiskoeien. Wanneer een koe of schaap niet meer vlot genoeg mee kon lopen tijdens het vervoer, dan werd het betreffende dier in IJsselstein achtergelaten. Veearts Neomagus gaf dan een verklaring ter goedkeuring van noodslachting, die werd uitgevoerd door slager Maaswinkel in de slachtplaats aan de Koningstraat (vanaf 1959 Schuttersgracht geheten). De IJsselsteinse centrale keuken had dan het voordeel van een extra portie vlees zonder dat het door het voedselbureau toegewezen aantal kilo's vlees daardoor vermindert werd.

III. 8

Toewijzing van het aantal bonnen per persoon per voedselsoort voor de laatste week van maart 1945.

Nu was veearts Neomagus ook de beroerdste niet en in twijfelgevallen over het al dan niet kreupel zijn van een koe

Distributiekering IJsselstein

Aangewezen bonnen voor de 2de week van de 4de periode 1945 van 25 Maart t/m 31 Maart 1945

Elk der volgende bonnen	Geeft recht op het kopen van
A 384	400 gram brood
B 384	400 gram brood
A 385	400 gram brood
B 385	400 gram brood
B 366	250 gr. kindermeel of maizena of voedingsuiker of 210 gr. bloem of 3 rants. brood. (inleveren vóór 3 April, behalve voor brood).
A 393	100 gram kaas.
B 393	100 gram kaas.
A 390	nader aan te wijzen hoeveelheid aardappelen, geldig in de week van 1 t/m 7 April 1945.
B 390	nader aan te wijzen hoeveelheid groente.
A 391	nader aan te wijzen hoeveelheid groente.
B 391	nader aan te wijzen hoeveelheid groente.
A 392	3 kg suikerbieten.
B 392	3 kg suikerbieten.

Voor zoover geen gebruik wordt gemaakt van de Centr. Keuken moeten de bonnen A en B 390, A en B 391 en A en B 392, vóór 3 April bij de detaillisten worden ingeleverd. Deelnemers aan de Centr. Keuken moeten deze bonnen bewaren en t.z.t. bij de keuken inleveren.

Bij deelname aan de Centrale Keuken moeten aldaar de bonnen A en B 374, A en B 380 en A en B 392 worden ingeleverd.

De Detaillisten zijn verplicht ook aan personen die niet onder hun vaste klanten kunnen worden gerekend, bij aanbieding van geldige bonnen, de daarop aangewezen goederen te*verkoopen.

Zelfverzorgers dienen de bonnen van de artikelen, waarvoor zij zelfverzorgers zijn, zorgvuldig te bewaren en bij de inlevering ten Distributiekantore, gesorteerd opgeplakt aan te bieden.

De bonnen zijn alleen geldig in den kring (448) waarin zij zijn uitgegeven.

De detaillisten worden er nadrukkelijk op gewezen, dat bonnen van andere distributiekeringen, ook de met het codenummer (448) van de Distributiekering IJsselstein afgestempeld, niet aangenomen mogen worden.

Bij aanbieding ten distributiekantore zullen deze bonnen worden geweigerd.

Men wordt er nadrukkelijk op gewezen, dat de bonnen van de 3de Noodkaart zorgvuldig bewaard moeten worden.

De Kroon, IJsselstein

gaf hij vrij gemakkelijk zijn goedkeuring tot noodslachting, om zo de voor IJsselstein beschikbare hoeveelheid vlees aanmerkelijk te vergoten. Neomagus en ook de tien à vijftien veedrijvers namen hierbij toch wel enig risico, want er was een scherpe controle.

Die extra portie vlees voor de gaarkeuken was natuurlijk mooi meegenomen, maar sommigen namen het woord 'meegenomen' wel wat letterlijk op. Feit is dat tussen het moment van slachten en het uitdelen van de maaltijden veel medewerkers de gelegenheid hadden op minder legale wijze vlees mee naar huis te nemen. Dit alles onder het motto: 'hij die appels vaart, die appels eet'.

De 1400 gaarkeukens die ons land telde, functioneerden in principe onafhankelijk van elkaar. Het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, onderafdeling Massavoeding, verzond wel vele circulaire met instructies omtrent o.a. de inlevering van voedselbonnen, maximum te gebruiken hoeveelheden grondstoffen en administratieve verwerking. Er waren geen bindende voorschriften over bijvoorbeeld het 'menu van de week'. Wel werd er in het begin (najaar 1944) nauwlettend op toegezien dat de kwaliteit van het verstrekte voedsel in alle centrale keukens van Nederland gelijk was. Later bleek dit uitgangspunt niet meer vol te houden. Om teleurstellingen in verband met smaak en samenstelling van de maaltijden op voorhand te vermijden werd in diverse kranten een waarschuwing geplaatst:

'Men doet goed zijn verwachting ten aanzien van de kwaliteit niet te hoog te stellen'.

Deze waarschuwing was inderdaad op de realiteit gebaseerd: het voedsel van de gaarkeukens was sober, eentonig, eiwitarm en miste o.a. belangrijke vitaminen en mineralen. Het 'Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd' maakte op 15 december 1944 bekend dat vanaf die datum per persoon/per week uitsluitend de volgende grondstoffen mochten worden gebruikt:

1000 GRAM AARDAPPELEN, 2000 GRAM SUIKERBIETEN, 25 GRAM VET/SPIJSOLIE, 100 GRAM GRUTTERSWAREN, 125 GRAM VLEES (MET BEEN), 200 GRAM PEULVRUCHTEN, GEËN ANDERE GROENTEN

Uit deze opgave blijkt dat een groot deel van de warme maaltijd - bijna 60% - uit suikerbieten bestond. De wekelijkse hoeveelheid vlees stelde heel weinig voor, zeker in aanmerking genomen dat een groot deel van het vleesgewicht alleen maar been was. Enkele weken daarna verdween vlees helemaal van het menu der centrale keukens. Van januari tot half mei 1945 serveerden de meeste gaarkeukens noodgedwongen voornamelijk vegetarisch voedsel. In IJsselstein was de situatie wat minder dramatisch dan in de grote steden. Zoals in de voorgaande tekst ter sprake kwam, zorgden met name de vee-drijvers voor extra vlees voor de IJsselsteinse gaarkeuken. In de periode van 8 januari tot 3 februari 1945 kon de plaatselijke centrale keuken over welgeteld 7 koeien, 1 schaap en 7 kalveren beschikken. In totaal was dat 2050 kilo vlees. Aangezien in die vier weken gemiddeld ruim 2000 maaltijden per dag werden verstrekt, betekende dit per persoon per week 250 gram vlees. In theorie was dat ongeveer 35 gram per persoon per dag. In de praktijk viel dit wat minder uit, omdat er, zoals gezegd, behoorlijk wat vlees op duistere wijze verdween.

Gedurende de maanden februari, maart en april werden echter ook in IJsselstein zo goed als vleesloze maaltijden geserveerd en kon men alleen nog wat vet aan het voedsel toevoegen.

In een situatie dat de centrale keukens niet meer over vlees beschikten doet de volgende mededeling van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening ietwat overbodig aan: '.....verwijzend naar circulaire E.G. 9948 dd. 12 December 1944 wordt medegedeeld, dat het inleveren van een vleeschbon na de eerste maal niet meer wordt vereischt'.

Omdat het maandenlang consumeren

van eiwitarm voedsel niet zonder ernstige gevolgen voor de volksgezondheid kon blijven, werd door de overheid naarstig naar een alternatief voor vlees en vis gezocht. De oplossing werd gevonden in het toevoegen van caseïne tijdens de bereiding van het voedsel. Caseïne is kaasstof in melk, een eiwit, lijkend op griesmeel, met een zwak zure smaak. De meedenkende overheid deed de centrale keukens suggesties voor het gebruik van caseïne.

VERWERKING IN SOEPEN

Indien aardappelpuree in de soep wordt verwerkt kan de caseïne tijdens het roeren of stampen droog bij de aardappelen gestrooid worden. Worden geen aardappelen verwerkt, dan kan de caseïne tegelijk met erwten- of bonenmeel worden aangemengd.

VERWERKING IN STAMPOTTEN

De caseïne kan het beste verwerkt worden in stampot zuurkool, rode kool en rode bieten, op dezelfde wijze als in aardappelpuree voor de soep.

VERWERKING IN PAP

De caseïne kan tegelijk met de taptemelkpoeder worden aangemengd. Indien nodig kan de te verwerken hoeveelheid taptemelkpoeder met 1 kg per 100 liter worden verminderd.

Het zal duidelijk zijn dat het voedselprobleem in Nederland tijdens de laatste oorlogsmaanden varieerde van buitengewoon ernstig tot minder ernstig. In de grote steden was de situatie schrijnender dan op het platteland. En in een Overijssels dorp werd de hongerwinter weer anders ervaren dan in een plattelandsgemeente als IJsselstein.

Er woonden in de veertiger jaren heel wat boeren in en om IJsselstein, maar de meeste inwoners waren als arbeider werkzaam in de meubelindustrie. Deze arbeiders hadden na de crisis in de dertiger jaren geen gelegenheid gehad financiële reserves op te bouwen. Armoede was troef in de vaak grote gezinnen.

De zwarte handel dreef de prijzen voor de levensmiddelen tot absurde hoogte op, zodat de gewone man niet meer in staat was die prijzen te betalen. Het lag voor de hand dat als gevolg daarvan de ruilhandel ontstond. De inwoners van de grote steden (waar de hongersnood enkele maanden eerder begon dan op het platteland) gingen de boer op met hun goud, zilver, textiel en serviesgoed. Toen tenslotte het voedselgebrek ook op het platteland merkbaar werd, lagen bij verschillende IJsselsteinse boeren de kasten vol kostbaarheden en waren de voorraadkelders leeg. Naast profiterende boeren waren er gelukkig ook in IJsselstein agrariërs die goed zorgden voor evacués en onderduikers en daarnaast voor redelijke prijzen hun voorraad verkochten. Maar ook in de hongerwinter gold: op is op!

Met de moed der wanhoop ondernamen veel mensen uit West-Nederland in januari en februari '45 per fiets, te voet, met kar of kinderwagen de barre tocht naar het noorden van ons land om voedsel te bemachtigen. Hartverscheurende tafelen speelden zich daarbij af, bijvoorbeeld als CCD-controleurs, geassisteerd door leden van de Landwacht, aan de rand van de stad de terugkerenden stonden op te wachten en dan alles in beslag namen. (Zie ook het artikel in HKIJ-tijdschrift nr. 40 van maart 1987).

Eindelijk, begin mei 1945, kon het hoofd van de Afdeling Voedselvraagstukken, Dr. Ir. M.J.L. Dols, tot zijn genoegen in een circulaire mededelen dat een deel van de voedselvoorraden die door het geallieerd opperbevel waren aangevoerd, door de centrale keukens gebruikt konden worden als aanvulling van de karige menu's. Het ging vooral om de volgende artikelen: gedroogd vlees in blik, peulvruchten, gedroogde aardappelpuree in blik, melkpoeder en specerijen.

Nu betekende deze aanvulling bepaald niet dat er vanaf die datum normale hoeveelheden groenten, vlees en aardappelen op de borden van de hongerige IJsselstei-

ners verschenen. De koks dienden als norm de volgende maximum verbruikscijfers per portie aan te houden:

*Gedroogd vlees in blik per portie 5 gram;
peulvruchten per portie 10 gram; aardappelpuree in blik per portie 10 gram; melkpoeder en peper al naar gelang beschikbaarheid en behoefte.*

Een schamel hapje moet het geweest zijn. Men kon, bij wijze van spreken, meer peper op z'n bord krijgen dan vlees.

Ook na de bevrijding bleek het weekmenu in IJsselstein niet uit te munten door smakelijkheid, variatie en kwantiteit. Bietenstampot en pap wisselden elkaar met grote hardnekkigheid af. Heel langzaam begonnen de maaltijden wat minder eentonig en wat vitaminerijker te worden.

We laten als voorbeeld het weekmenu zien van 17 t/m 23 juni 1945. Het is een van de laatste weken dat de IJsselsteinse gaarkeuken volledig in gebruik was, anderhalve maand na de bevrijding. Vooral de erwtensoep doet midden in de zomer wat merkwaardig aan.

ZONDAG: STAMPPOT BIETEN
bestaande uit : aardappelen, krotten, vet, spijsolie, blikvlees en zout

MAANDAG: ERWTENSOEP
bestaande uit: peulvruchten, soeppoeder, vet, spijsolie, vrijbankvlees en zout

DINSDAG: STAMPPOT GROENTEN
bestaande uit: aardappelen, groenten, vet, spijsolie, blikvlees en zout

WOENSDAG: STAMPPOT BIETEN
zie zondag

DONDERDAG: PAP
bestaande uit: biscuits, melkpoeder, water, vet en zout

VRIJDAG: STAMPPOT PEULVRUCHTEN
bestaande uit: aardappelen, peulvruchten, margarine, spijsolie, vrijbankvlees en zout

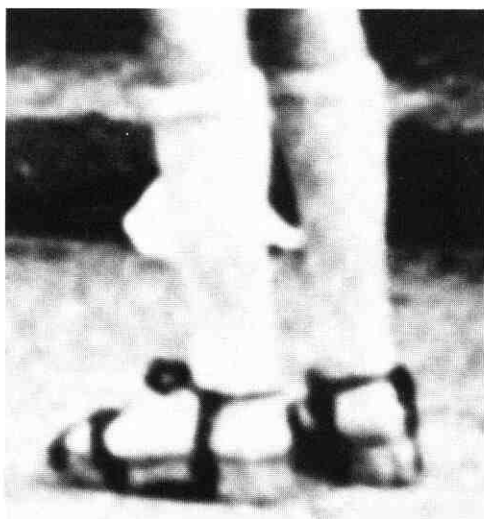
ZATERDAG: STAMPPOT BIETEN
zie zondag en woensdag

Ill. 9
Aan het einde van de oorlog zijn ook te IJsselstein gedropte voedselpakketten uitgedeeld. De uitdeling vond plaats in de Albert Heyn vestiging aan de Utrechtsestraat.

Bij de opheffing van de centrale keuken in IJsselstein werd de balans opgemaakt nadat men er gedurende ongeveer 35 weken maaltijden had klaargemaakt. Bijna f12.000,- was er aan lonen betaald. Voor bijna f30.000,- werd er aan aardappelen en groenten ingekocht. Gigantische bedragen waren dat in 1945. In zijn geheel was er in die maanden november t/m juli voor ruim f85.000,- onkosten gemaakt. De verkoop van de maaltijden (f1,40 p.p. per week) leverde f72.591,44 op. Rekening houdend met de verkoop van keukensmateriaal, giften e.d. bleef er een nadeling saldo over van f8786,06.

Het verhaal van de IJsselsteinse gaarkeuken zou niet helemaal af zijn zonder de heer X., ook bekend als de 'zakkenlord', ten tonele te voeren. In elke episode van de IJsselsteinse geschiedenis is er wel een persoon die om twijfelachtige redenen de aandacht trekt. In 1945 was dat zakkenhandelaar X., een kleurrijk figuur, die aan-

Ill. 10
Detail van Ill. 9.
Door de schaarste was er ook gebrek aan goed schoeisel. We zien hier een meisje op 'kleppertjes'. Houten zolen met leren riempjes.

vankelijk zeeman was geweest en altijd de mooiste verhalen wist te vertellen. Hij dreef zijn zakkenhandel boven het slachthuis in de Koningstraat (nu Schuttersgracht). Onze man verkocht linnen meelzakken (die door handige huisvrouwen

werden omgetoverd tot ondergoed voor de gezinsleden) en juten zakken. Het enige dat ten nadele van de man kon worden gezegd is dat hij in de oorlog sympathiseerde met de bezetter, maar in zijn voordeel sprak dat hij nooit iemand kwaad had gedaan. Het werd zelfs gedoogd dat hij zakken verhuurde aan de IJsselsteinse gaarkeuken. Omdat hij Duits-gezind was, werd hij op 8 mei gearresteerd. Hij kreeg in het gevang schriftelijk het verzoek om het gepeperde bedrag van f300,- over te maken op de rekening van G.Q.M. van Rooyen, beheerder van de gaarkeuken. Men verdacht X. ervan dat hij een verhaal uit de duim had gezogen over niet aan hem geretourneerde zakken, om daar een financieel slaatje uit te slaan. Het zou gaan om 60 zakken à f5,- die hij ten onrechte bij de gaarkeuken in rekening zou hebben gebracht. De heer X. wist vanuit het Centraal Bewaringskamp te Nieuwersluis aannemelijk te maken dat hij in maart 1945 aan de centrale keuken een partij zakken had verhuurd à f0,10 per week en dat hij die zakken nooit had teruggekregen en er ook geen statiegeld voor had ontvangen. Waarschijnlijk berustte de kwestie op een misverstand.

Nawoord

Het tekort aan voedsel in het laatste oorlogsjaar heeft ook te IJsselstein zijn sporen nagelaten. Met de herdenking van 50 jaar bevrijding komen de herinneringen weer terug. Mede samensteller van dit

artikel, L. Murk, heeft de sfeer uit die dagen heel goed geraakt door 2 'incidenten' op prozaïsche wijze neer te schrijven.

Het betreft persoonlijke ervaringen uit zijn kinderjaren in de oorlog. Dit artikel kan niet beter afgesloten worden dan zijn woorden hier af te drukken:

DE GAARKEUKEN

*Het is vreselijk koud.
Bij de gaarkeuken staat een lange rij.
Vandaag is het eten weer niet best.
Ik krijg dunne koolsoep, een pan vol.
Daar is bijna niet mee te lopen.
Bij de Visbrug struikel ik.
De soep loopt over de straat.*

*Thuis begin ik te huilen.
Niet om de kapotte knie,
ook niet van de kou.*

SOUVENIR

*De duitse soldaat zit te eten.
Hij wordt weggeroepen.
Ik klim door het open raam.
Pak het bord vol lekkers.
Ook de vork met het SS teken.
Verdwijnt zo snel mogelijk,
onder de brug van dokter Leering.
Dat was lekker!
De vork is nu van mij.*

Voor SS wordt nu LM gelezen.

Geraadpleegde literatuur

'Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd, deel II' door mr. J. van Bolhuis e.a., Arnhem z.j.

'Dat kan ons niet gebeuren....' door Evert Werkman e.a., Amsterdam, 1980.

Diverse teksten afkomstig uit het gemeentelijk archief van IJsselstein, met dank aan de heer H. Luten.

'De hongerwinter' door P. 't Hart, Gorinchem, 1980.

'Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog', diverse delen, door dr. L. de Jong, Den Haag, vanaf 1969. Het diagram 'Calorische waarden' is afkomstig uit deel Xb.

Diagram 'Portie gaarkeuken IJsselstein': André van Lieshout.

'KAPELAAN VERHOEVEN' EN 'CRISTOFOOR';

illegaal tijdschrift ontstaan op het IJsselsteinse stadhuis.

Door D.C.E. van der Kooij

Maandag 13 mei 1940 werd IJsselstein voor het eerst daadwerkelijk met de oorlogshandelingen geconfronteerd.

Om 15.30 uur werd het veldleger gelast zich tegen de avond uit de Grebbelinie terug te trekken en zich op te stellen aan het oostfront van de Vesting Holland, achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de nacht deden de terugtrekkende troepen IJsselstein aan. De commandant vestigde zijn hoofdkwartier in het gemeentehuis.

Op dinsdag 14 mei 1940 werd Rotterdam gebombardeerden de binnenstad grotendeels vernield, terwijl onderhandelingen over de overgave van de stad nog lopend waren. Nadat ook Utrecht, Amsterdam, Haarlem en Den Haag met terreurbombardementen bedreigd werden, besloot de Nederlandse opperbevelhebber tot capitulatie. Om 16.50 uur gaf generaal Winkelman de commandanten van zijn leger per telegram bevel de strijd te staken. In de ochtend van de 15e mei werd de capitulatie in Rijsoord, bij Rotterdam, getekend.

Het nieuws van de capitulatie werd op het gemeentehuis van IJsselstein zeer emotioneel ontvangen. Zowel militairen als ambtenaren vochten tegen hun tranen. Tranen vooral van frustratie en woe-de. Emoties die de jonge gemeenteamt-naar Louis Jansen ter plekke deden besluiten tot verzet over te gaan. Hij zou al het mogelijke doen om de Duitse bezetter dwars te zitten en voegde ook meteen de

daad bij het woord. Slechts uren later maakte hij met enkele anderen alle door de militairen ingeleverde geweren onklaar door de grendels te verwijderen en liet ze verdwijnen in een sloot aan de Achtersloot.

Louis F. W. Jansen was 24 jaar oud toen hij in september 1939 op arbeidscontract tot 'tijdelijk ambtenaar ter secretarie bij de afdeling Distributie' werd aangesteld. Als jongste die het vak nog moest leren werd hij op alle klussen gezet die eigenlijk niemand leuk vond. Zijn werkterrein werd het loketje aan de Weidstraat: *Distributie en Arbeidsbureau*. Vanaf deze plek werd hij geconfronteerd met de gevolgen van de bezetting en raakte hij betrokken bij het verzet.

Aanvankelijk begon het heel klein. Toen een winkelier klaagde dat hij slechts 20 liter slaolie kreeg toegewezen plaatste Jansen gewoon een extra nul. De man kreeg zonder enig probleem 200 liter slaolie uitgereikt.

Toen IJsselsteinse mannen te werkgesteld werden in Wijk aan Zee, benaderde één van hen, Jozef Hartings uit de Nicolaasstraat, Jansen. Hartings wilde 'er tussen uit', maar daar alle levensmiddelenbonnen ingenomen waren lag dat niet zo eenvoudig. Alleen bij afkeuring kon een man naar huis en kreeg hij zijn bonnen terug.

Via een kennis kreeg Hartings uiteindelijk een formulier van afkeuring in han-

den, waarop Jansen het simpelweg falsificeerde door het stempel van de commandant na te maken met behulp van een doorgesneden aardappel. Hierna kwam Hartings geregeld langs om nieuwe formulieren te halen voor anderen.

Omdat Jansen bij de Distributiedienst eenvoudig toegang had tot bonnen werd hij al snel benaderd om extra bonnen voor onder-duikers. In de kluis lagen stapels bonnen, maar die werden wel regelmatig gecontroleerd. Toch leverde Jansen prompt, omdat hij bedacht dat een greep uit de onderste laag het eerste jaar toch niet opgemerkt zou worden.

Deze activiteiten brachten Jansen in contact met Jaap des Tombe uit de Jan Willem Frisostraat, commandant van de Ordedienst (OD) in Utrecht. Een gemeentebtenaar was natuurlijk interessant voor de OD, hij kon immers achter de schermen kijken! Alle informatie omtrent Duitse activiteiten waarop Jansen maar beslag kon leggen werd nu doorgegeven aan de OD via een contactadres, de slagrij van Kees van Zijl in de Benschopperstraat.

Tot op dat moment had Jansen steeds op eigen houtje gehandeld. Niemand wist van zijn activiteiten. Ook op het gemeentehuis had hij niemand in vertrouwen genomen, hoewel iedereen daar absoluut betrouwbaar was en er onderling open over de bezetting werd gesproken. Zeker is dat ook ambtenaar Van Pienbroek verzet pleegde, hoewel zij daarover geen contact onderhielden. Van Pienbroek zou Jansen later wel assisteren bij de productie en verspreiding van diens verzetsblad. Door zijn contact met de OD werd Jansen nu steeds meer opgenomen in het georganiseerde verzet.

Christofoor

De Duitsers waren al meteen in mei 1940 begonnen met de 'gelijk-schakeling' van de Nederlandse pers. In juli 1940 volgde een verbod op het beluisteren van een aantal buitenlandse zenders, 'ter be-

scherming van de bevolking tegen onjuiste berichtgeving'. Vrije nieuwsgaring en persvrijheid waren daarmee verdwenen. Daarop begonnen al snel de eerste illegale bladen te verschijnen: 'Vrij Nederland' in augustus 1940, 'De Waarheid' in november 1940 en 'Het Parool' in februari 1941. In het verzuilde Nederland vormde langzamerhand elke groep haar eigen spreekbuis.

In verzetskringen ving Jansen echter op dat men van katholieke zijde maar zo weinig hoorde. In die periode en in die omgeving had dat iets weg van een verwijt, een motie van wantrouwen. Jansen trok het zich als katholiek persoonlijk aan en nam zich voor hierin verandering te brengen. Geheel alleen begon hij te werken aan de samenstelling van zo'n katholiek verzetsblad. In een verduisterd kamertje in het gemeentehuis stencilde Jansen zijn opwekkingen tot verzet en zo verscheen nog in 1941 de allereerste aflevering van 'Christofoor'. De symboliek van St. Christofoor (Christoffel) de Christus-drager, de heilige die Christus ondanks diens almaar toenemende gewicht veilig over een gevaarlijke rivier kon brengen, leek hem toepasselijk voor deze roerige oorlogsperiode.

'Christofoor' wilde een blad voor katholieken zijn, was althans in eerste instantie voor hen bedoeld, en moest dus een in katholieke kringen gebruikelijke en herkenbare vorm krijgen. Daarom werd kapelaan Th. ten Hage om een toepasselijk motto gevraagd, een tekst die katholieken zou aanspreken en die de geest van de tijd zou weergeven. Vandaar de latijnse tekst *Christus Vincit! Christus Regnat! Christus Imperat!* (Christus overwinne!, Christus regere!, Christus heerse!) op de voorpagina.

Natuurlijk moest dit in het geheim gebeuren. Maar tekenend voor de houding van het gemeentepersoneel en Jansens vertrouwen in hen is wel dat ook zijn collega's Van Pienbroek en Ubels betrokken waren. Van Pienbroek hielp bij het sten-

Christofoor

CHRISTUS VINCI!

CHRISTUS REGNAT!

CHRISTUS IMPERAT!

Juste et pie vivamus.....
 Laten we rechtvaardig en vol
 godsvrucht leven, in afwachting
 van de zalige hoop en de komst
 van den Heer.....
 (Officie van Zondag Gaudete)

Hoe diep de duisternis en hoe groot de chaos in onze dagen over de wereld is, kunnen we nog slechts ten deele peilen, want zoozeer heeft het verderf ingevreten, dat geen enkele waarde meer zeker is en slechts vleesch en bloed, slechts hartstocht en zelfvergoding het menselijke bepalen.
 Stel, dat een naakte natuurmensch uit Nieuw-Guinea in de straten-onger steden dwaalde: de man zou zich schamen over het menselijke ras; stel, dat hij onze films zou zien, dat hij onze krant zou kunnen lezen, dat hij hoorde van de triomfkreet in de legerberichten, wanneer een groep tegenstanders - ook kinderen Gods - is afgeslacht.... hij zou zich van schaamte verbergen en zijn godheid een anderen naam vragen dan die van "mensch"....
 En wat te denken van ons "Christendom?"--

Broeders en Zusters komt toch tot bezinning eer het te laat is; de nieuwe Jonas zou rond moeten gaan door het Ninive van onze beschaving en zijn vloek uitspreken over den veroorzaker van al deze ellende, zooals de Paus in zijn Encycliek met duidelijke woorden de Duitse machthebbers, die niet hooren willen **VERVLOEKT HEEFT** met de woorden van St. Paulus: "Indien iemand U een ander Evangelie verkondigt dan datgene, wat gij hebt ontvangen op de knieën van Uw vrome moeder, van de lippen van een geloovigen vader, uit het onderwijs van een opvoeder, trouw aan zijn God en zijn Kerk, dan zij deze vervloekt!"
 En bedank wel: de vloek van den H. Vader weegt zwaarder dan de roep van Jonas, die altijd nog weerklinkt in de boete van een rouwmoedig volk.
 Dit moest een kerstartikel zijn, maar ach, hoe zouden we kunnen spreken over het lieflijke Kind in de kribbe "Puer natus est nobis"... Hoe zouden we nog schoone woorden kunnen zeggen over het feest van vrede, waar een walgelijke stank opstijgt van onze aarde naar de luchten waar engelen het Gloria moesten zingen. Toe, ga naar Wodan en belooft hem in je Germaansche trots dat je afgehandeld hebt met je christelijke deemoed; toe, kniel neer voor een mensch, een hystericus, "den door God gezonden verlosser van het Germaansche ras", betuigt aan hem de trouwe eerlijkheid en bewijs hem je moed. Bah! Ook velen van ons hebben zich gebogen voor den antichrist, voor de re-incarnatie van satan, listiger dan de slang en ingemeen.
 Ziet het toch aan de wijze, waarop met Uw heiligste goederen wordt omgesprongen. Is het geen tijd om de christelijke heldenmoed te laten spreken, want **HET GAAT WEER NAAR DE CATACOMBEN TOE!!**
 Broeders en Zusters, wij bezwaren U ernst te maken van Uw Christendom.
 "Laten we toch **RECHTVAARDIG EN VOL GODSVRUCHT LEVEN**", een uitgelaten eiland zijn temidden van een zee van verderf en ellende, die we niet meer vermogen te schilderen. Maar God zal de Germaansche trots den nek breken, zooals Zijn Zoon door zijn zuivere Joodsche bloed uit Maria, ook het Germaansche bloed heeft opgeheven en ook ons slavenvolk heeft gemaakt tot een volk van God.

Het vierde
 nummer van
 'Cristofoor' uit
 december 1942.
 Uit:
 De onder-
 grondse pers
 1949-1945.
 Den Haag
 1954.

cillen en verspreiden en Ubels tekende de letters voor de kop.

Ook de verspreiding van het blad regelde Jansen zelf. IJsselstein met haar 5.000 zielen had maar een klein bereik. Verstopt in de voering van zijn regenjas bracht hij

de blaadjes naar Utrecht, Amsterdam, Nijmegen en Eindhoven. Via bestaande contacten als het studentenverzet in Nijmegen, maar ook via nieuwe contacten die hij zelf zocht, werd geleidelijk een netwerk over geheel Nederland opgestart.

In 1942 had Jansen zich inmiddels verzekerd van de medewerking van kapelaan Th. ten Hage, de journalist Jan Burger uit Beverwijk, de ontslagen buitenlandredacteur van de Maasbode Th. Oostendorp uit Overschie en Govert Verheul uit Utrecht bij het samenstellen van 'Christofoor'. Dit betekende een zekere verlichting voor Jansen, die via zijn 'contactennetwerk' inmiddels al bij veel meer verzetsactiviteiten betrokken was. Jan Burger schreef nu veel belangrijke hoofdartikelen en er werd ook regelmatig gestencilled in de badkamer van de pastorie in IJsselstein.

*De bakkerij
van Aelbers
in de
Benschopper-
straat waar-
door Jansen
wegvluchtte.*

Onderduiken

In het najaar van 1942 zag Jansen in dat zijn werk op het gemeentehuis en zijn verzetsactiviteiten niet langer te combineren waren. Hij liet zich door dokter Leering ziek verklaren en kreeg ziekteverlof.

Bovendien maakte een angstig incident nu ook ook duidelijk dat de Sicherheitsdienst (SD) van zijn activiteiten op de hoogte was.

Jansen was met een tas vol papieren van zijn pension bij de dames De Wit op de Benschopperweg op weg naar de bushalte bij het gemeentehuis. Hij wilde naar Zeist om Jhr. Bosch van Rosenthal, de ontslagen Commissaris van de Koningin en lid van de top van het verzet, te ontmoeten. Voor het politiebureau in het Waaggebouw zag hij een onbekende auto staan waarin drie mannen en een vrouw zaten. Jansen registreerde dat dit vreemd was, maar werd op datzelfde moment door Aelbers naar de bakkerij geroepen. De loco-burgemeester waarschuwde dat die mannen hem zochten!

Snel vertrok hij via de achterkant naar buiten, de Weidstraat op en direct de sigarenwinkel van Henk en Jans de Vos in. Daar had hij een kamertje gekregen waar hij zijn persoonlijke spullen had opgeborgen. Bij De Vos liep altijd zoveel volk in en uit dat het daar immers tamelijk ongevaarlijk was. In zijn pension bewaarde hij niets meer. Hij pakte alle papieren in een grote tas en liet die door het dienstmeisje wegbrengen.

Daarop wilde hij door de achterdeur naar de drogisterij van de dames Mulder, op de hoek van de Utrechtsestraat. Maar dan moest hij wel langs het gemeentehuis! Zijn oog viel op een geklopt kleed dat even verderop hing. Dit gooide hij over zich heen en liep zo naar de achterkant van de drogisterij. Daar binnengelaten ging hij snel naar boven, waar een Deense tandarts woonde, en waarschuwde meteen al zijn vrienden en bekenden.

Terwijl hij telefoneerde zag hij de auto verschijnen en de mannen met getrokken

pistool de trappen van het gemeentehuis opstormen... Na een telefoontje naar de pastorie stuurde de deken een zwart pak. Jansen verkleedde zich en liet zijn bruine schoenen zwart maken bij de schoenmaker aan de overkant. Hij had besloten naar Nijmegen te gaan en meette zich een passende nieuwe identiteit aan. In het valse persoonsbewijs dat hij voor zichzelf maakte van een blanco persoonsbewijs en een foto die de tandarts ter plekke schoot en ontwikkelde was zijn naam Kapelaan Verhoeven.

Kapelaan Verhoeven zou onder meer betrokken raken bij de Zwitserse weg en pilotenlijnen en werd daarvoor in Nijmegen, Arnhem en Limburg gezocht.

Tijdens zijn verblijf in Nijmegen ontmoette Jansen mr. Cees ten Hagen die veel mogelijkheden in 'Christofoor' zag. Er werd afgesproken dat Ten Hagen en enkele medestanders de redactie zou gaan verzorgen en Jansen verder de technisch-organisatorische kant van drukken en verspreiden op zich zou nemen.

Politiek

Vanaf dat moment groeide 'Christofoor' uit tot een opinie-blad van vooruitstrevende rooms-katholieke jongeren die het katholieke volksdeel wilden voorbereiden op de periode na de oorlog.

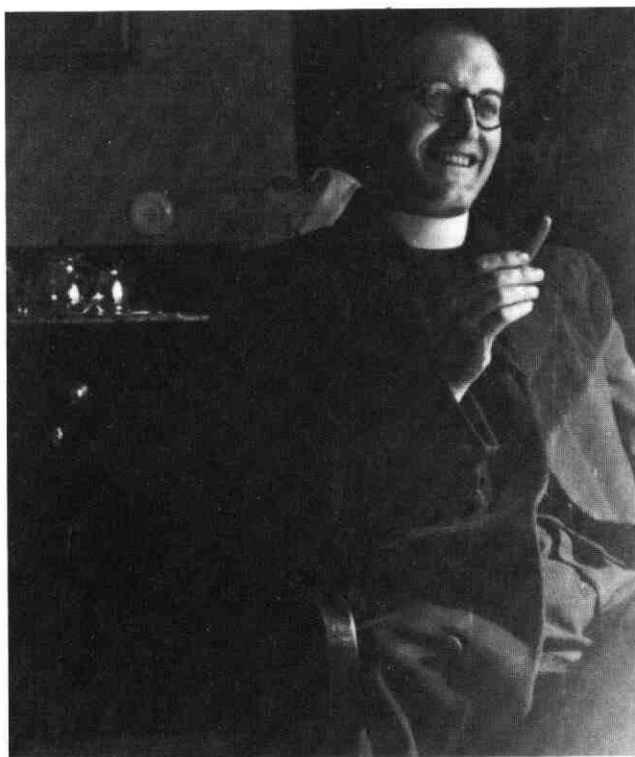
Natuurlijk hekelde men de oorlogstoestanden en gaf men richtlijnen hoe zich op te stellen tegenover het nationaal-socialisme. Maar de inhoud was vooral gericht op het vraagstuk van herbezinning met betrekking tot de vroegere politieke partijen en organisaties na de oorlog. Het blad propageerde verbreking van het isolement van de katholieken en afrekening met verouderde tegenstellingen om tot wederopbouw van een betere Nederlandse maatschappij te komen en was als zodanig tegen de heroprichting van de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Dit ging Jansen eigenlijk wat te ver. Hij vond dat men het verzet min of meer had laten vallen om zich helemaal in de poli-

tiek te storten. Politiek van de toekomst, terwijl nu de Duitsers er eerst uit moesten! Maar 'Christofoor' bleef de Duitsers natuurlijk een doorn in het oog en hielden de Duitsers trof maakte eigenlijk ook niet zo veel uit, als men ze maar trof!

Twee vermommingen die Jansen tijdens de oorlog regelmatig gebruikte. Foto's uit de privéverzameling van dhr. Jansen

Kuriersysteem leidete ein etwa 30-jähriger Mann, der den Decknamen "Kaplan Verhoeven" führte und bei seinen Besuchen bei den Obengenannten auch geistliche Kleidung trug, obwohl er nach Angabe des ten Hagen und van Kempen nicht Geistlicher ist. Die Kuriers des "Kaplan Verhoeven" brachten auch die Schriftsätze für die einzelnen Nummern zu einer Druckerei, die angeblich nur dem "Kaplan" bekannt war. Gesucht wird weiterhin noch ein Geschichtslehrer namens Viktor Berman, der angeblich auch Artikel für die Zeitschrift geschrieben hat; Viktor Berman ist als Angehöriger anderer illegaler Organisationen bereits seit langem bekannt und gesucht.

Fragment uit
het rapport
van Rauter
aan
Himmler
waarin melding wordt
gemaakt van
het bestaan
van 'Kaplan
Verhoeven'.
Het rapport
is op 15 augustus 1944
opgemaakt.

Om papier, drukkerijen, zetsel en verspreiding te regelen reisde Jansen in deze periode door het hele land. Zo werd er onder meer gedrukt in Groningen, Utrecht, Swalmen en Oudenbosch, terwijl de zetsels in Amsterdam werden gemaakt.

Verraad

In augustus 1944 deed de Sicherheitspolizei door verraad een inval bij Ten Hagen. Die had namenlijsten in huis tengevolge waarvan zo'n 70 tot 80 personen werden gearresteerd. Ook het schuiladres van Jansen in Nijmegen stond hier op. Maar die was gelukkig, mobiel als hij was, op dat moment in Haarlem!

Ten Hagen werd weer snel bevrijd. De meeste medewerkers van 'Christofoor' werden echter naar Duitsland gedeporteerd, waar ze in gevangenkampen omkwamen. Ook Louis Jansens gastheer werd opgepakt. Hij kon zijn ondervragers er echter van overtuigen dat hij te goeder trouw had geloofd dat Kapelaan Verhoeven een echte kapelaan was, en werd daarop vrijgelaten. Een week later was Nijmegen bevrijd.

Een rapport van Rauter, de Höherer S.S. und Polizeiführer in Nederland, aan Himmler doet uitvoerig verslag van het oprollen van de 'Christofoor'-groep. Uit de verhoren van de gevangenen was het de Duitsers inderdaad gebleken dat Kapelaan

Verhoeven een valse identiteit, een schuilnaam, moest zijn. Ondanks deze kennis hebben de Duitsers echter nooit verband kunnen leggen tussen Louis Jansen en Kapelaan Verhoeven. Zij bleven op zoek naar twee verschillende personen.

Vanaf november 1944 verscheen 'Christofoor' opnieuw. Na de bevrijding bleef 'Christofoor' als weekblad verschijnen. Hierbij heeft Jansen geen rol meer gespeeld.

Toen Louis Jansen na zijn ziekteverlof, dat afliep op 15 augustus 1943, niet meer op zijn werk op de gemeentesecretarie van IJsselstein verscheen, werd hij formeel ontslagen. Na de oorlog bleef hij in dienst bij de 'Staf van de Binnenlandse Strijdkrachten'. In 1946 werd hij benoemd tot burgemeester van Cuijk.

BRONNEN

- Gesprekken met de heer L.F.W. Jansen (1994-1995)
- Semi-statische archieven IJsselstein, inv. nr. 60.429

LITERATUUR

- L.E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag 1954)

VAN OORLOGS- TOT HERDENKINGSMONUMENT

door L. Murk

Inleiding en aanleiding

Direkt na de bevrijding op 5 mei 1945 werden overal in Nederland, door particulieren en gemeenten, gedenktekens opgericht ter nagedachtenis van in de oorlog omgekomen militairen, verzetsmensen en burgers.

De gemeente Benshop (nu Lopik) is hiervan een goed voorbeeld. In deze gemeente werd al in het najaar van 1945 een monument onthuld voor de verzetsmensen, die in deze plaats gefusilleerd waren.

IJsselstein moest het in 't begin doen met een simpel wit geschilderd houten kruis van een meter hoog. Het stond in het gazon achter de N.H. kerk onder de Wilhelminaboom. Hier werd dan ook de herdenkingsplechtigheid op 4 mei gehouden.

Een echt monument kwam er pas, toen in de jaren vijftig de militairen uit het vroegere Nederlands-Indie waren teruggekeerd. Deze soldaten hadden elkaar beloofd hun gesneuvelde makkers nooit te vergeten. Op hun verzoek ontwierp de IJsselsteinse meubelontwerper H.B. Hoekmeijer een waardig monument. Dit monument werd uitgevoerd in metselwerk van IJsselsteentjes, waarin ook twee bloembakken waren opgenomen. Het bestond verder uit een marmeren plaat, waarin de namen van de gevallen waren uitgehakt en een plaquette van brons, voorstellende het ereteken van 'orde en vrede'.

De financiering kwam uit de eigen geleiden.

Het monument werd geplaatst op de hoek Aleida van Culemborgstraat - Mr. Abbink Spainkstraat. In deze jonge buurt kwam er in de jaren zestig echter grote behoefte aan een speelterrein voor de kinderen. De plaats van het monument was hiervoor zeer geschikt.

Daar het monument grotendeels uit metselwerk bestond, was herplaatsing zo goed als onmogelijk. Dit stuitte in het begin bij de veteranen dan ook op grote bezwaren, mede vanwege de kosten.

Uiteindelijk ging men accoord met het voorstel om het monument over te laten nemen door de gemeente om daardoor de kosten van een eventueel nieuw monument niet zelf te hoeven dragen.

Toen men het monument trachtte te verplaatsen brak het inderdaad in stukken en werd aan Ir. De Vries opdracht gegeven een nieuw herdenkingsteken te ontwerpen. Hetgeen achter de NH kerk werd geplaatst. Dit nieuwe monument bestond uit een 20 cm. dikke betonnen plaat van 180 cm in het vierkant. Hierop weer een marmeren plaat met de namen en de bronzen plaquette van 'orde en vrede' van het oude monument.

In de loop der jaren liep de belangstelling voor de plechtigheden op 4 mei terug. De plaats en de situatie rond het monument waren hier zeker debet aan.

Het vorige monument aan de rand van het Kronenburgplantsoen.

Om de aandacht voor de dodenherdenking weer op te vijzelen, werd in 1988 contact gezocht met de 'Stichting februari 1941'. Deze stichting heeft als doel:

oorlogsmonumenten meer onder de aandacht van de schooljeugd en hun ouders te brengen.

In samenwerking met de basisscholen in IJsselstein, werd besloten het monument te adopteren.

Met financiële steun van bovengenoemde stichting en de gemeente, kreeg iedere school een plaquette. De bedoeling hiervan is deze te plaatsen in de hal of de gemeenschapsruimte en daar ieder jaar met alle leerlingen een herdenkingsbijeenkomst te houden. Tevens sturen alle scholen op 4 mei 's morgens vertegenwoordigers van de hoogste groepen naar een herdenkingsbijeenkomst in het oude stadhuis. Met verhalen, gedichten en muziek wordt deze bijeenkomst in het bijzijn van het stadsbestuur en enkele genodigden door de leerlingen zelf ingevuld.

Ook worden zij uitgenodigd samen met hun ouders naar de herdenkingsbijeenkomst bij het monument te komen.

De belangstelling voor de dodenherdenking werd steeds groter en al snel ging er behoefte ontstaan aan een betere situering van het monument.

In juni 1989 vond er in het onderkomen van de Historische Kring een vergadering plaats waarvoor uitgenodigd waren:

- directieoverleg basisscholen:
dhr. M.A. Op de Weegh.
- namens de oprichters van het eerste monument:
dhr. A.M. van Breukelen
- Stichting februari '41:
dhr. Douwes.
- Stichting Oranje Vereniging:
dhr. P.J. Galjé.
- Ned. Hervormde Kerk:
dhr. G.C. Oorbeek.
- Historische Kring IJsselstein:
de heren L. Murk en T.P. Daams.

Belangrijkste agendapunt van de vergadering was dat de situering van het monument te onbekend, te onopvallend en te somber was.

Namens de vertegenwoordigers van bovengenoemde participanten werd er op 5 juli 1989 een brief geschreven aan B en W. In de brief werden voor de vergadering aan het College de volgende voorstellen gedaan:

- a. *aanpassing van de huidige plaats, zodat het monument beter zichtbaar wordt en betere plantengroei mogelijk wordt en:*
- b. *indien dat niet mogelijk of wenselijk wordt geacht, verplaatsing van het monument naar de directe omgeving van 'de Wilhelminaboom'.*

Het antwoord van B en W in een brief van 6 februari 1990 luidde:

'.....rekening houdend met de toekomstige planologie in de binnenstad willen wij nog eens nadenken over een eventuele herplaatsing op termijn'.

Hierna blijft het lange tijd stil rond het monument en wordt door de gemeente, ondanks herhaald aandringen, geen actie ondernomen om te komen tot herplaatsing.

Tot in april 1994 enkele dagen voor de herdenking de plaquette van 'orde en vrede' ontvreemd werd. Gelukkig werd door het organiserend comite een meubelbeeldhouwer bereid gevonden een nieuwe plaquette van hout te vervaardigen. Deze werd kort voor de herdenking provisioneel aan het monument bevestigd.

De opkomst bij de herdenking was weer groter dan voorgaande jaren. Maar door het slechte weer stonden de mensen nu niet alleen in de hondenpoep, maar ook nog in de modder. Ook vanuit andere hoek van de bevolking kwamen er nu signalen naar het stadsbestuur, dat het zo niet langer kon. Op schriftelijk en telefonisch aandringen van de betrokken organisaties en de inmiddels oprichtte Seniorenraad, en na persoonlijke gesprekken van het bestuur van de HKIJ met de

GEMEENTE IJSSSELSTEIN

Aan de raad van de gemeente IJsselstein

Raadsstuk nr. 9501098

Dagtekening 28 februari 1995

Onderwerp oprichting nieuw monument

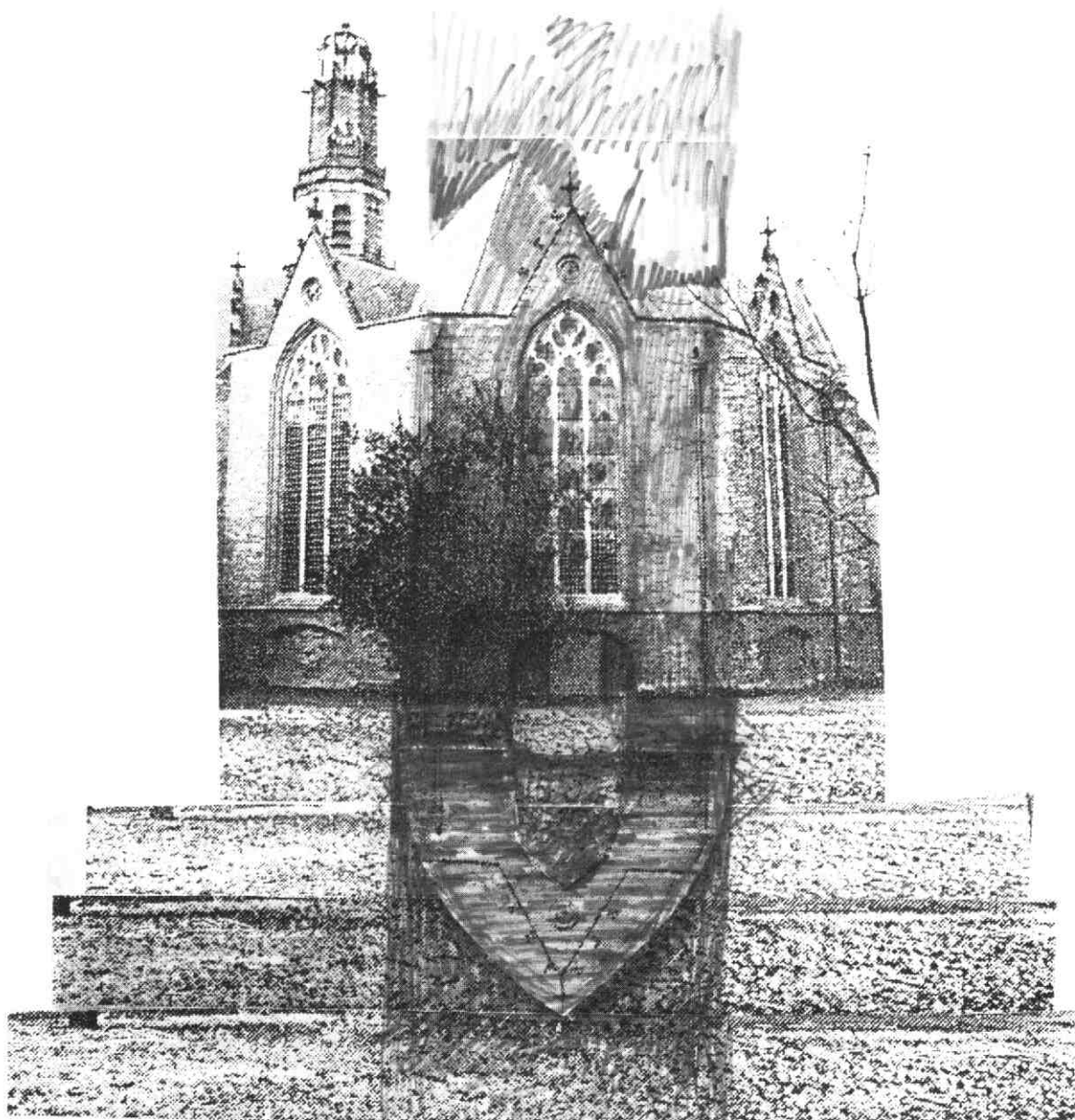
Reeds geruime tijd leeft vanuit de organisaties, die betrokken zijn bij de herdenking van 4 mei, de wens de situatie met betrekking tot het oorlogsmonument te verbeteren.

Na overleg met die organisaties zijn wij tot de conclusie gekomen, dat verplaatsing van het monument noodzakelijk is, omdat de huidige plaats niet toegankelijk genoeg is en eigenlijk een monument onwaardig.

Omdat bovendien aankleding van het huidige monument dringend gewenst is en 50 jaar bevrijding voor de deur staat, achten wij een goede en structurele aanpak op zijn plaats.

50 jaar na dato is de gelegenheid het monument die situering te geven, die het verdient. En wij vinden het een mooi geschenk aan de IJsselsteinse gemeenschap ter gelegenheid van "50 jaar bevrijding". Na overleg met de organisaties hebben wij de heer J. Toth, beeldend kunstenaar, opdracht gegeven de mogelijkheden van een nieuw monument te bezien. Na eendrachtige samenwerking met een vertegenwoordiger van alle organisaties, te weten de heer L. Murk, heeft de heer Toth een fraai ontwerp voor een geheel nieuw monument ter hoogte van de Wilhelminaboom gemaakt.

Voorstel van
B en W voor
het realiseren
van een
nieuw monu-
ment.

*Twee voor-
ontwerpen
die niet gere-
aliseerd zijn.*

burgemeester werd het duidelijk, dat er iets moest gebeuren.

Op 17 januari 1995 werd in een vergadering onder voorzitterschap van burgemeester Wijte, met vertegenwoordigers van het directieoverleg basisscholen, de Seniorenraad, de Oranjevereniging, de Historische Kring, de NHKerk, de 'oudgedienden' en twee ambtenaren het volgende besloten:

- a. het oude monument gaat verdwijnen.*
- b. er komt een nieuw monument.*
- c. de plaats zal onder de Wilhelminaboom zijn.*

Vanaf dat moment kwam alles in een stroomversnelling. Aan plaatsgenoot Jóska Tóth werd de opdracht gegeven een nieuw monument te ontwerpen.

Dat de opdracht in goede handen was,

bleek uit het feit, dat men binnen drie weken met tussentijdse toetsing een zestal ontwerpen werd gemaakt die tot het definitieve ontwerp leidden.

Op voorstel van B en W keurde de raad het gekozen ontwerp op 28 februari 1995 goed. De uitvoering van het ontwerp werd opgedragen aan aannemer Woudenberg uit Vianen en steenhouwer Polet uit IJsselstein.

Vormgeving en materialen

Voor de vormgeving koos de kunstenaar voor de zuilvorm als teken van beschaving. De vijf, onderling verschoven, natuurstenen blokken symboliseren de oorlogsjaren waarin de westerse beschaving dreigde in te storten. Tevens vormen zij een stut waarop de daaropvolgende jaren van vrijheid en welvaart gebaseerd zijn.

Op de blokken zijn de namen van de omgekomenen uitgebeiteld en in het basement treffen we de nieuwe bronzen plaque van 'orde en vrede'.

De vierkante vorm van de zuil, uitgevoerd in bak- en hardsteen, sluit aan op de Nederlandse bouwwijze in het algemeen en de lokatie in het bijzonder.

De lokatie

Het historische karakter van de plek, het plantsoen achter de koorpartij van de NH kerk, mocht op geen enkele wijze aangetast worden. De klassiek-ambachtelijke bouwwijze van het monument past bij deze gedachtengang.

De situering is niet alleen ingegeven door de schoonheid van de omgeving, maar ook door de aanwezigheid van de, in 1898 geplante, Wilhelminaboom en door het feit dat het eerste monument daar ook heeft gestaan. De relatie met de Wilhelminaboom is ingegeven door het feit dat de gebeurtenissen welke ten grondslag liggen aan het monument in de regeerperiode van koningin Wilhelmina vallen.

Plattegrond

Als we de lokatie van boven bekijken zien we twee aaneengesloten pleintjes, één voor het monument en één voor de vlaggemast. Vanaf de straat zijn zij middels een pad bereikbaar. Dit pad maakt

De bronzen
plaquette van
'orde en
vrede'.

Overzichtsitu-
atie:
Links de
Wilhelmina-
boom en in
het midden
het monu-
ment.
Rechts de
vlaggestok en
op de achter-
grond de
kerk.

kontakt met de bestrating rondom de Wilhelminaboom om aan te geven dat zij samen één kompleks vormen. De hekwerken rondom het monument en de boom hebben naast het doel van bescherming ook de functie van visuele verbinding.

Onthulling en reünie

Voor de onthulling van het nieuwe monument werden alle veteranen en verzetsmensen, die in IJsselstein wonen of gewoond hebben, uitgenodigd. Men werd opgeroepen via advertenties in regionale en landelijke dagbladen waarna door het gemeentebestuur een uitnodiging volgde voor de onthulling en de daaraan gekoppelde reünie.

Deze gebeurtenissen vonden plaats op 27 april 1995 en waren vooral dankzij de grote opkomst van de veteranen en verzetsmensen (ongeveer 150) een groot succes.

Met de volgende toespraak opende burgemeester Th.E.M. Wijte de bijeenkomst in de Burgerzaal (het historische stadhuis):

.....Wij staan aan de vooravond van 4 mei. Dit jaar is een bijzonder jaar, omdat het 50 jaar geleden is dat de Tweede Wereldoorlog werd beëindigd. Een bijzonder jaar om op een bijzondere wijze stil te staan bij het feit dat niet alleen de Tweede Wereldoorlog, maar ook alle andere oorlogen slachtoffers hebben gekost, militairen en burgers.

Op 4 mei herdenken wij al onze gevallen van de Tweede Wereldoorlog, maar zeker ook de gevallen van oorlogen die zich daarna hebben afgespeeld. Voormalig Nederlands-Indië, Korea, Nieuw Guinea, het Verre Oosten, Libanon, de Perzische Golf, Irak, Turkije, Joegoslavië en Cambodja zijn gebieden waar Nederlandse militairen hebben gevochten om vrede en orde te brengen.

Wanneer wij op 4 mei de oorlogen en onze gevallen herdenken, dan lijkt het zo op het eerste gezicht wellicht dat de her-

denking niets meer is dan bij elkaar te staan, kransen te leggen en het Wilhelmus te zingen. Als het inderdaad niets meer is dan dat, zal het een arm gebeuren zijn.

Nee, de zin en de strekking van de herdenking is dat het een *appel* is aan ons allemaal. Het is namelijk onze *plicht* om iets te doen voor de mensen die niet langer meer in ons midden zijn, die het hoogste offer hebben gebracht. Zij zijn er niet, zij zijn gevallen, zij kunnen er nu niet meer bij zijn. Het is belangrijk dat wij ons bewust blijven van de offers, die de gesneuvelde soldaten en burgers voor *ónze* vrijheid hebben gebracht.

De herdenking doet ook een beroep op onze individuele en collectieve verantwoordelijkheid in de huidige maatschappij ten aanzien van onderdrukking, discriminatie en onverdraagzaamheid. In 1995 staat het gelijkheidsbeginsel centraal en het geldt vooral voor deze tijd dat wij dat zorgvuldig moeten bewaken. De grondrechten zullen wij als burger onderling moeten beschermen.

Wij zijn dankbaar voor de offers van de gevallen, maar wij zijn ook *ú* dankbaar, de soldaten en burgers die het hebben overleefd. Wij zijn blij dat u hier aanwezig kunt zijn. Wij willen ons ervan bewust blijven dat u uw leven voor ons in de waagschaal heeft gesteld. Het is onze dankbare plicht om u de eer te geven die u toekomt.

De stad IJsselstein zal allen eren met dit nieuwe Herdenkingsmonument, het hernieuwde beeld voor onze gevallen. Het is een middel om te herdenken en de herinnering aan onze gevallen levend te houden. Tegelijkertijd is het ook een symbool voor de toekomst, voor onze kinderen en kleinkinderen, maar ook voor onszelf.

Het herdenkingsmonument is ook een teken van verbondenheid met de veteranen en verzetsstrijders. Zolang er nog 'brandhaarden' ontstaan zullen er 'peace-keeping forces' zijn, dus ook Nederlandse militairen en veteranen. Het is onze plicht om een positieve bijdrage te leveren aan de maatschappelijke erkenning van de veter-

*Tocht van de
burgerzaal
naar het te
onthullen
monument.*

aan. Er moet een duurzaam beleid worden gewaarborgd voor de veteraan, waarbij eer en nazorg aan ieder wordt geboden. U staat niet in het achterste gelid, maar vóóraan. U hoort daar vóóraan te staan, niet meer onbekend, niet langer wellicht miskend.

In vrede en vrijheid te leven is voor de jongere generaties een vanzelfsprekendheid, voor u veel minder. Veel veteranen en verzetsstrijders kwamen na de oorlogen in een achterstandpositie terecht. Dat zal ook voor velen onder u gegolden hebben en nog gelden. Indien dat het geval is, is het te hopen dat u de kracht vindt om uw leven zin te blijven geven.

Nu, na 50 jaar, is de vraag opgeworpen of het nog zin heeft om de herdenking en bevrijding te vieren. Gelukkig heeft een ruime meerderheid in Nederland zich uitgesproken vóór continuering van de viering van herdenking en bevrijding. Wij moeten voor ogen houden dat steeds meer mensen het belang zijn gaan inzien van het vieren van de herdenking en de bevrijding. Elk jaar opnieuw. Dit zal u tot steun zijn.

De wijze waarop wij de herdenking op 4 mei en viering van de bevrijding op 5 mei invullen en betekenis geven zal altijd afhankelijk zijn van onze inzichten en gedachten hieromtrent.

Dankzij uw enorme inzet zijn wij op het punt aangekomen dat wij nu 50 jaar in vrede en vrijheid leven. Namens de IJsselsteinse gemeenschap wil ik u daarvoor uitdrukkelijk bedanken.....

Tijdens de wandeling van het stadhuis naar het monument speelde het carillon koraalmuziek. Dit carillon is een geschenk bij de viering van tien jaar vrijheid en is nog niet zo lang geleden uitgebreid met tien klokken.

De grootste klok kreeg de tekst mee:

'Klinkende klokken blijven bevrijden'.

De inleiding van de plechtigheden bij het monument door de burgemeester en de toespraken van generaal majoor b.d. de heer J.J. de Vos en de voorzitter van het directieoverleg basisscholen, de heer M.A. Op de Weegh worden hierna weergegeven.

Toespraak burgemeester:

.....de stad IJsselstein zal vijftig jaar bevrijding op een bijzondere wijze vieren. Dit nieuwe Herdenkingsmonument, dat wij zodadelijk zullen onthullen, is een symbool voor de continuering van de herdenking, voor ons, onze kinderen en kleinkinderen. De onthullingsplechtigheid is verder bijzonder, omdat wij twee nieuwe namen kunnen toevoegen aan het Herdenkingsmonument. Het gaat om de verzetsstrijder Willem Hoogendoorn en de Indiëganger Marinus Volwerk. Ik ben zeer verheugd u mede te delen dat de namen van deze mannen aan het licht zijn gekomen, dankzij de inspanningen van een aantal mensen binnen onze gemeente. Deze gevallen en hun familieleden kan de eer gegeven worden die hen toekomt.

Ik wil nu stilstaan bij de gevallen uit IJsselstein, die wij zullen herdenken.

In 1939 bereidde Nederland zich voor op een eventuele oorlog, op 29 augustus werden ook in IJsselstein alle mannen geboren tussen 1900-1920, opgeroepen. Deze mannen hadden hun militaire opleiding volbracht. Men vertrok vanaf de Plaats voor het Historische Stadhuis. Op 10 mei werd het Nederlandse leger overrompeld door de Duitsers. De IJsselsteiner Nico Steenbeek, piloot bij de KLM, in oorlogstijd vliegenier bij de Luchtmacht, sneuvelde. Hij werd neergeschoten boven Den Haag en stortte in zee. Na vijf dagen capituleerde Nederland en was de bezetting een feit.

In 1941 kregen veel IJsselsteiners het bevel om voor de Duitse industrie te gaan werken. Een aantal verzetsmensen hielp vele mannen onder te duiken en voorzag hen van bonkaarten en valse papieren. Eén van deze verzetsmensen, Willem Hoogendoorn, was het eerste raadslid voor de SD-AP in IJsselstein. Vanuit zijn huis, Jacob Catsstraat 23 bis te Utrecht, was hij actief bij het verzet en verantwoordelijk voor het drukken en verspreiden van de krant 'De Vonk', later 'De Waarheid'. Op 3 februari

1943 pakte de Duitsers verzetsman Willem Hoogendoorn op. Hij stierf als gevolg van ziekte en uitputting in concentratiekamp Sandborstel op 6 mei 1945.

Verzetsman Herman Benschop werd op 8 maart 1945 op het fort De Bilt gefusilleerd.

Hij was aangesloten bij de landelijke ondergrondse en de landelijke knokploeg. Voorts was hij ook lid van de sabotagetroepen van de Knokploeg in Utrecht. Het huis van Herman Benschop was een belangrijk hoofdkwartier. Het funktioneerde als wapenarsenaal en als onderduikadres.

In september en oktober 1945 vertrokken de eerste IJsselsteiners naar Engeland, om getraind te worden ten behoeve van de bevrijding van Nederlands-Indië. In Nederland werd de dienstplicht begin januari 1946 weer ingevoerd en vele mannen, geboren op of na 1 januari 1925, werden naar Indonesië verscheept. In december 1949, -Indonesië was inmiddels onafhankelijk-, keerde men terug. Zonder Bep Belo en Jan de Kuijer. Beiden hadden gediend bij de Landmacht in het 4e Batiljon Regiment Stoottroepen. Bep stierf in 1947 en Jan in 1949. Ook Rinus Volwerk keerde niet meer terug. Hij stierf in 1947.

Wij zullen hen blijven herdenken.

Toespraak Generaal Majoor b.d. De Vos:

Het is mij een groot genoegen en een eer vandaag betrokken te worden bij de onthulling van het nieuwe herdenkingsmonument hier in IJsselstein, mijn geboorteplaats waar ik 20 jaar heb doorgebracht. Ook mijn broer Henk, die generaal bij de Luchtmacht was, had graag willen komen, maar hij is helaas door een buitenlandse reis verhinderd.

Bij deze onthulling kunnen we aandacht schenken aan een aantal facetten van het herdenken. Op de eerste plaats spreken we over een herdenkingsmonument; niet alleen voor de gevallen, maar

ook om stil te staan enerzijds bij de verschrikkelijke dingen, die een oorlog met zich meebrengt en anderzijds bij allen die zich voor het herwinnen van de vrede hebben ingezet.

Dat zijn op de eerste plaats degenen, die in de oorlog in het georganiseerd verzet hebben gezeten. De verzetsstrijders waren de meestal onzichtbare Nederlanders, die tegen de onderdrukking in opstand kwamen en door allerlei acties een steun waren voor de medeburgers en de vijand probeerden afbreuk te doen. Daarnaast waren dat de veteranen. Dat zijn de oud-militairen die in de Tweede Wereldoorlog, maar ook daarna, veelal ver buiten de landsgrenzen, zich onder moeilijke omstandigheden en met gevaar voor hun leven hebben ingezet, om hun taak te doen zoals deze door de politieke verantwoordelijkheden aan hen werd opgelegd. Gelukkig krijgen de veteranen de laatste jaren veel meer aandacht. De regering en met name de voormalig minister van Defensie, de heer Terbeek, heeft de veteranen de zorg en de erkenning gegeven waar zij recht op hebben. Maar het gaat niet alleen om de erkenning van de regering. Het is ook een zaak die bij de Nederlandse bevolking moet leven en levend gehouden moet worden. Ik vind het dan ook een goede zaak dat hier vandaag de onthulling gekoppeld wordt aan een veteranenbijeenkomst. Het is een bewijs, dat de maatschappelijke erkenning van veteranen een veel groter draagvlak heeft gekregen. De samenleving weet tegenwoordig wat een veteraan is. Bij het begrip veteranen werd aanvankelijk alleen gedacht aan de militairen, die in de oorlogs- en Indieperiode in de veertiger jaren werden ingezet. Maar ook daarna hebben veel militairen gediend in oorlogsomstandigheden of daarmee overeenkomstige situaties, inclusief internationale vredesmissies binnen en buiten het verband van de Verenigde Naties.

Ook zij hebben zich, meestal ver van huis, ingezet om op een of andere wijze een bijdrage te leveren aan de wereldvrede. Te

Generaal
Majoor h.d.
De Vos tij-
dens zijn toe-
spraak.

denken valt aan de uitzendingen naar Korea, Libanon, Cambodja en het voormalig Joegoslavië.

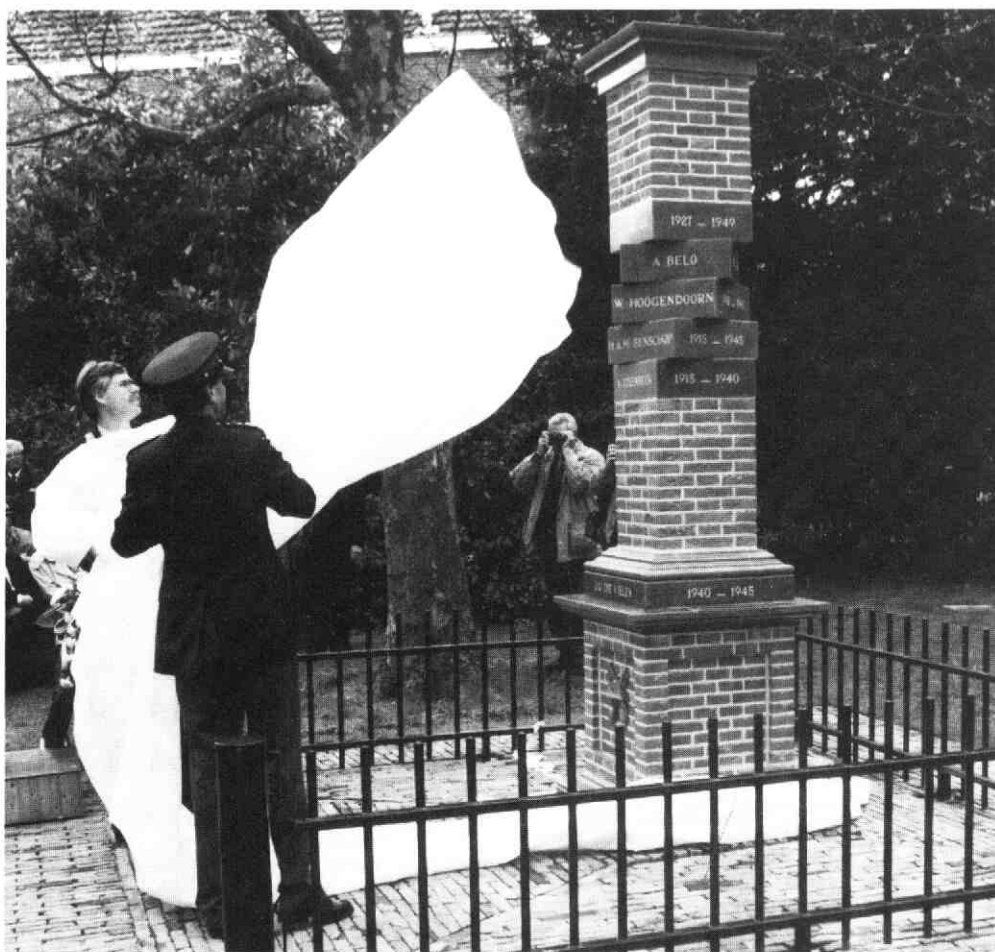
Op dit moment levert Nederland met zo'n 3000 militairen een bijdrage aan enkele vredesacties. Ook zij hebben recht op erkenning. De blauwhelmen van nu vormen de veteranen van de toekomst. Mede daarom is het goed dat hier in IJsselstein de scholen nauw betrokken zijn bij dit herdenkingsmonument.

Hierdoor is de waardering en erkenning voor de veteranen ook in de toekomst verzekerd.

Vandaag (27 april 1995 -red.) is het ook een dag van de toevoegingen. Hier in IJsselstein door het alsnog vermelden van twee gevallen stadsgenoten. In Roermond wordt op ditzelfde moment door de

Staatssecretaris van Defensie bij het Nationale Indiemonument een plaquette onthuld ter nagedachtenis van de in 1962 omgekomen militairen in het toenmalig Nederlands Nieuw Guinea. Tegelijkertijd zal aan 128 militairen van het voormalig 17e Bataljon Infanterie het NieuwGuinea Herinneringskruis worden uitgereikt. Ook daar dus een koppeling tussen het herdenken van de gevallen en de waardering uiten aan de veteranen.

In het jaar dat we voor de vijftigste keer het einde van de tweede wereldoorlog herdenken is het ook vandaag een dag van bezinning in een breder verband. Helaas worden we dagelijks geconfronteerd met de meest gruwelijke informatie en beelden uit de brandhaarden in de wereld. We kunnen zeker niet zeggen, dat we de wereldvrede

Burgemeester
Wijte en
generaal
majoor b.d.
De Vos ont-
hullen het
monument.

hebben bereikt en we moeten ook niet de illusie hebben dat dat bereikbaar is. Toch vind ik dat we met enige voldoening kunnen kijken naar de inzet en inspanningen van velen, die in het verleden, nu en in de toekomst een bijdrage hebben geleverd of zullen leveren om op meer plaatsen in de wereld tot een vreedzame situatie te komen.

Tot slot in dit verband nog een enkele opmerking over de dienstplicht. Natuurlijk waren er in, en direct na de oorlog veel vrijwilligers in de militaire dienst.

Het merendeel van de jonge mensen die onder moeilijke en dreigende omstandigheden werd ingezet, was echter de groep dienstplichtigen. In de veertig jaar dat ik in dienst heb gezeten, heb ik met veel genoeg met hen gewerkt. Zij hebben in oorlogsomstandigheden maar ook in vredes-tijd bewezen, dat zij als het erop aan kwam hun taken voortreffelijk uitvoerden. Met de aanwezigheid van de dienstplichtigen heb ik de vanzelfsprekende binding tussen de nederlandse maatschappij en het leger steeds als een groot goed ervaren. Ik hoop, dat deze band met een vrijwilligersleger zal blijven bestaan.

Ik dank u.

Namens de IJsselsteinse basisscholen, sprak vervolgens de heer M.A. op de Weegh zijn blijdschap uit over het nieuwe monument. Hij prees de initiatiefnemers en vond het een mooi ontwerp op een waardige plaats. De basisscholen in IJsselstein doen sinds 1987 mee aan het project 'Adopteer een monument'. De bedoeling hiervan is, om bij de jeugd de aandacht te vestigen op de normen en waarden in een 'menselijke' maatschappij.

Belangrijk is de kinderen kennis te laten nemen van, en na te laten denken over, het verleden, het heden en de toekomst.

'Het gaat erom...' aldus de heer op de Weegh 'de vooroordelen terug te dringen en steeds maar weer te wijzen op het gevaar van

Namens de IJsselsteinse basisscholen spreekt de heer Op de Weegh ".... we zullen het monument koesteren".

Het blazen van de 'Last Post'.

Burgemeester Wijte en kinderen van de basisscholen leggen de eerste krans.

fascisme en etnische zuiveringen. De scholen hebben daarin een pedagogische taak. Ze zullen het monument koesteren'.

Hierna werd de officiële onthulling ver- richt door burgemeester Wijte en generaal majoor De Vos.

De plechtigheid werd besloten met de 'Last Post', twee minuten stilte, het Wilhelmus gezongen door het Fulco's re- gionaal mannenkoor en de kranslegging door familieleden van de slachtoffers, bur-

gers en vertegenwoordigers van vele orga- nisaties.

Bij het informeel samenzijn na afloop bleek dat vooral de veteranen en de fami- lieleden van de slachtoffers de realisatie van de verplaatsing en vernieuwing van het herdenkingsmonument zeer op prijs hebben gesteld.

KORTE BIOGRAFIE VAN DE GEVALLENEN UIT DE PERIODE 1940-1949.

Door L. Murk

Nico (Niek) Steenbeek

Niek werd geboren op 8 september 1915 te IJsselstein en kwam uit het gezin van bakker Willem Steenbeek uit de Voorstraat. Hij doorliep de christelijke lagere school en volgde later de Rijks-HBS aan de Kruisstraat te Utrecht waar hij in 1932 eindexamen deed.

In 1933 volgde hij de tweejarige opleiding tot verkeersvlieger, aan de Zeevaartschool in Amsterdam. Nico haalde in oktober 1934 het vliegbrevet A en in september 1936 het bewijs van geschiktheid als navigator tweede klas. In oktober 1936 slaagde hij als radiotelefonist waarna hij in militaire dienst trad als dienstplichtige.

In 1937 kwam hij in dienst van de KLM en werd in 1938 werktuigkundige van een DC 2. In maart 1939 werd het vliegbrevet

B aan hem uitgereikt, als vliegenier van F.K.43 - F.K.48 en de Douglas DC 2.

Hij trouwde in mei 1939 en door de mobilisatie moest hij in augustus 1939 opkomen als reserve 2de luitenant.

Op de eerste dag van de oorlog, bij de uitoefening van zijn tweede opdracht, het bombarderen van het vliegveld Ockenburg bij Den Haag, werd zijn vliegtuig neergeschoten boven zee. Hij werd 24 jaar oud en liet vrouw en dochtertje na.

Nico Steenbeek was mede-oprichter van de voetbalclub IJFC waarvan hij tevens bestuurder werd en keeper van het eerste elftal. In de gevel van zijn geboortehuis in de Voorstraat is een gedenksteen aangebracht.

Hermanus A.M. (Herman) Benschop

Geboren op 10 januari 1915 te IJsselstein. Zijn vader was Dolf Benschop, de smid, die in de Benschopperstraat woonde. Herman doorliep de Nicolaaschool te IJsselstein en volgde daarna de opleiding als huisschilder aan de Ambachtschool te Utrecht. Aan de

Nationale Schildersschool te Utrecht behaalde hij de titel van 'meesterschilder'. Hij werkte daarna bij het schildersbedrijf Doesburg aan de Oudegracht. Zijn liefhebberijen waren zwemmen en zeilen.

Tijdens de oorlog ging hij in het verzet, door zijn afkeer van de jodenvervolgning, en bracht verschillende joden naar veilige adressen. Hij was aangesloten bij de LKP (Landelijke Knokploeg), en lid van de sabotagegroep van de plaatselijke knokploeg in Utrecht. Hij bracht zelfstandig een munitieschip tot zinken, dat afgemeerd lag in het Amsterdam-Rijnkanaal. In zijn huis waren wapens opgeslagen en ook gaf hij wapeninstructie aan andere verzetsmensen.

Op weg naar een bezoek aan een door de SD verdacht huis werd hij geschaduwd door de NSB en gearresteerd. Er werd een wapen op hem aangetroffen. Nauwelijks twee maanden voor de bevrijding werd hij met nog zeventien andere verzetsmensen gefusilleerd op het fort De Bilt. Herman was gehuwd en liet vrouw en drie dochters na. Zijn vrouw zat ook in het verzet.

Willem (Wim) Hoogendoorn

Willem Hoogendoorn werd geboren op 5 maart 1912 te IJsselstein. Zijn vader was Albert Hoogendoorn, evenals Dolf Benschop smid in de Benschopperstraat. Wim doorliep de lagere christelijke school

en werd daarna metselaar.

Hij kwam al spoedig in aanraking met wantoestanden op sociaal gebied in de bouw. Voor IJsselstein werd hij op jeugdige leeftijd het eerste raadslid voor de SDAP (later PvdA). In de crisisjaren was hij met recht een 'rooie rakker'. In 1939 verhuist Wim naar Utrecht en gaat hij als uitvoerder werken bij aannemer Krop. Zijn verzetswerk startte begin 1941 en bestond uit het illegaal drukken van het verzetstijdschrift 'De Vonk'. Hij bezorgde deze krant zelf. Later werkte hij mee aan de produktie van het blad 'De Waarheid'.

Hij werd op 4 februari 1943 van zijn bed gelicht en achtereenvolgens gevangen gezet in Amsterdam, Vucht, Amersfoort, Neuagamma en door de Engelsen bevrijd toen hij in het kamp Santborstel zat. Hij was zo ziek en verzwakt, dat hij op 6 mei 1945 overleed. Wim liet vrouw en een zoon na.

Marinus (Ries) Volwerk

Ries Volwerk werd geboren op 30 juni 1922 te Schiedam en kwam in november 1923 met zijn ouders naar IJsselstein. Vader Volwerk kreeg te IJsselstein de functie van politiecommandant. Het gezin Volwerk woonde boven de Waag

(waar nu de HKY is gevestigd). Ries doorliep de christelijke lagere school aan de Schapenstraat en het Kronenburgplantsoen. Na de lagere school ging als slagersknecht werken bij Oskam in de Kerkstraat. De familie verhuisde in 1942 naar Cothen. Ries bleef in IJsselstein werken en wonen.

Kort na de verhuizing moest hij verplicht in Duitsland gaan werken. Bij zijn eerste verlof na 6 maanden keerde hij niet meer naar Duitsland terug, maar dook de rest van de oorlog onder.

Hij meldde zich in juli 1945 als oorlogsvrijwilliger en werd op 21 juli 1946 naar Indië gestuurd. In november vertrok hij van Java als commandant van een gevechtswagen, naar Medan op Sumatra.

Hij raakte op 19 oktober 1947 bij een zuiveringsactie op de Karo-hoogvlakte gewond en is aan de gevolgen daarvan overleden. Twee broers van Ries waren bij het zelfde onderdeel ondergebracht. Zij hebben hem in Medan met militaire eer begraven.

Johannes A. (Jan) de Kuijer

Jan de Kuijer werd geboren op 24 januari 1927 te IJsselstein in het gezin van Anton Kuijer, fabrieksarbeider, in de Prins Hendrikstraat (de oude Julianawijk).

Hij doorliep de lagere St. Nicolaas-

school waar hij opviel door zijn leergierigheid en spontane karakter.

Na de lagere school ging hij werken op de meubelfabriek Fenstra en later bij houtwarenfabriek Schilte. Na de oorlog in mei 1945 werd hij bakkersknecht bij bakker Luiten te Jutphaas. Jan was een vrolijk en levenslustige jonge man die van een goede grap hield en deze vaak uithaalde. Hij voetbalde in het tweede elftal van VVIJ.

Eind 1946 werd Jan opgeroepen voor de dienstplicht en ingedeeld bij het vierde regiment stoottroepen te Nijmegen hetgeen op 12 mei 1947 vertrok naar Sumatra. Aldaar werd Jan als bakker ingedeeld bij de verzorgingscompagnie en bevorderd tot soldaat 1e klas in de functie van korporaal. Tijdens een voedseltransport op 19 februari 1949 te Palvepoek werd de wagen waarin Jan zat in een hinderlaag gelokt en beschoten. Hierbij heeft

Jan samen met 2 andere soldaten het leven verloren.

Op zondag 20 februari 1949 is Jan onder grote belangstelling op het ereveld te

Padang met militaire eer begraven. Zijn commandant noemde hem een 'flink soldaat, een goede kameraad en een sportieve fijne vent'.

Albertus (Bep) Belo

Bep Belo werd geboren op 25 augustus 1927 te IJsselstein. Zijn vader was Piet Belo, van beroep landarbeider, uit de Havenstraat. Bep doorliep de christelijke lagere school aan het Kronenburgplantsoen en had een harde jeugd. Al op zeer jonge leeftijd moest hij voor en na schooltijd in het gezin meehelpen de kost verdie-

nen als 'spreuwenheuyer' in de kersenboomgaard, als teenschiller en op 'het land' (tegenwoordig 'volkstuin').

Bep kwam in 1941 van de lagere school en had door de moeilijke oorlogsperiode weinig toekomstperspectieven. Hij ging als 'los' arbeider werken bij fruitteilers in de omgeving en in de grienden. Zijn grootste hobby was het voetballen bij IJFC.

Bep Belo was een jongen met een moedig en spontaan karakter die geen onrecht duldde en hij stond altijd klaar voor de zwakkere.

Hij werd in 1947 opgeroepen voor militaire dienst en ingedeeld bij het derde en vierde Regiment Stoottroepen en vertrok naar Nederlands Indië. Daar werd hij al snel bevorderd tot soldaat 1e klas. Op 25 augustus 1947 ging hij in pelotonsverband op patrouille die bij Loeboek Pakem in een hinderlaag terecht kwam. Soldaat Belo uit IJsselstein en korporaal Theunissen uit Ginneken keerden niet terug. Bep werd op die dag 20 jaar. Hij is op de erebegraafplaats te Medan op Sumatra met militaire eer begraven.

Stichting Historische Kring IJsselstein

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet,
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60.

Bank:

Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10,
3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage f 28,50 resp. f 38,50. Losse nummers, voor zover voorradig, zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

GEEN LANDSCHAPSPARK VOOR DE DROST

Een bijdrage tot de kennis van de IJsselsteinse kasteeltuinen uit de periode 1750 - 1950

door P.W.A. Broeders

It is no good looking for gardens in a society which needs all its energies to survive¹. (DEREK CLIFFORD)

Inleiding

Onlangs is het boek "Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht"² verschenen, waarin de geschiedenis van het IJsselsteinse kasteel en de tuin beschreven staat.

In "Tuinen in de Lopikerwaard"³ heb ik enige jaren geleden voor de tuingeshiedenis al een basis gelegd; in dit artikel worden bepaalde aspecten nader belicht aan de hand van recent verzameld materiaal.

Sinds 1992 is er meer zekerheid verkregen over een aantal zaken m.b.t. de kasteeltuin: er zijn bouwtekeningen en een bestek van het zomerhuis uit 1772 opgediept, er is relevante informatie bekend geworden over de tuinman, over de plaats van het 'Engelsch Plantsoen', over de plannen m.b.t. een arboretum, enz.

De Utrechtse kastelen en ridderhofsteden staan door de publicatie van het prachtig uitgegeven boek in de volle schijnwerpers. Het artikel over het kasteel van IJsselstein daarin is van de hand van D. Hermans uit Nijmegen en één van de IJsselsteinse stadsarchivarissen Ch. Noordam. Wie meer over de eigendoms- en beheersituatie in de loop der eeuwen te weten wil komen, kan terecht in dat boek⁴.

D. Hermans is eveneens de auteur van het artikel "Jan van Stolk en kasteel IJsselstein in 1769"⁵ in het Mededelingenblad van de Ned. Kastelenstichting. Dat artikel spitst zich toe op de toestand van

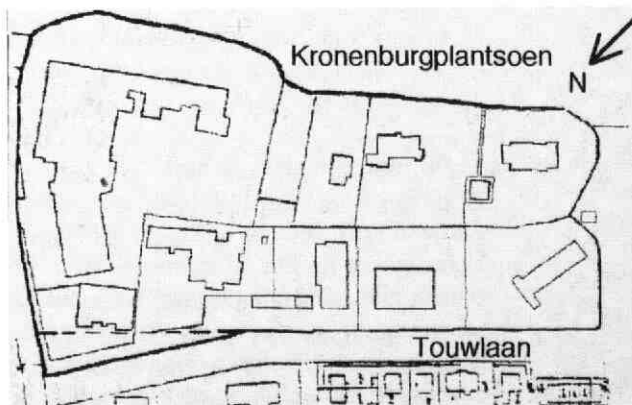
het kasteel in de tijd dat Jonker Joachim Ferdinand de Beaufort aantrad als "Drossaerd der Stad, Lande en Baronnie van IJsselstein". Dat gebeurde officieel in 1766, nadat hij al enkele jaren namens zijn vader Pieter Benjamin deze bediening had uitgeoefend.

Het was deze Drost die vanaf 1771 de kasteeltuin aanzienlijk heeft uitgebreid en veranderd. Tevens heeft hij een herinrichtingsplan ontwikkeld dat door de politieke strubbelingen aan het einde van de achttiende eeuw niet werd uitgevoerd. En dit heeft grote gevolgen gehad tot op de dag van vandaag.

De veranderende tuinmode

Om een goed beeld te krijgen welke plaats de ingrepen door Drost De Beaufort in de tuinhistorie innemen, volgt hier

afb. 1
Het terrein ten noordoosten van de Kasteellaan dat als kasteeltuin in gebruik was. Detail van de kadastrale kaart Gemeente IJsselstein, Sectie E blad 2.

eerst een korte inleiding op de veranderingen in de tuinmode van de achttiende eeuw.

Rond 1700 was het aanleggen van een tuin een ware rage bij burgers, hoge ambtenaren, hovelingen evenals bij stadhouder-koning Willem III zelf. Een tuin had met natuur, maar ook met kunst van doen. Tuinen en parken zijn immers - zo vond men - produkten van wetenschap, kennis, arbeid en techniek; bovendien zijn ze het resultaat van ons denken over onze verhouding tot natuur en kunst. Men verkeerde toen nog in de vooronderstelling dat de mens voortdurend in de natuur moest ingrijpen⁶; anders zou er chaos ontstaan. De natuur kon niet 'op natuurlijke wijze' voor zichzelf zorgen. Dit alles leverde een tuin op in een strak patroon waarin weinig ruimte werd gelaten aan wat wij 'natuurlijkheid' noemen. Deze tuinmode wist zich tot halverwege de achttiende eeuw te handhaven. Tuinen die aangelegd waren volgens deze principes noemt men: 'classicistisch'.

De classicistische stijl

De kenmerkende elementen van deze stijl⁷ zijn:

- boomgaarden en moestuinen*⁸;
- slangemuren*;
- (thee)koepels*;
- omgrachtingen*;
- tuinbeelden en zonnewijzers*;
- latwerken*;
- hoenderparken*;
- oranjerieën*;
- loofwerkperken met een symmetrische maar in hoogte, kleur en soort afwisselende beplanting(*?).

De vroege landschapsstijl

Halverwege de achttiende eeuw veranderde in Europa de opvattingen over de inrichting van tuinen. Men ontdekte dat de natuur zich ontwikkelde volgens bepaalde wetmatigheden, en men kreeg daar steeds meer oog voor. Onder invloed van Engelse schrijvers en denkers gaat men van door

de mens beheerste strakke wiskundige patronen over naar een 'natuurlijker' tuinaanleg, m.a.w. de tuinmode wijzigde zich van de classicistische in de landschapsstijl. Dat ging niet abrupt, maar via lijnen van geleidelijkheid. Er komen van beide stijlen elementen voor in het archiefmateriaal dat ons ter beschikking staat i.v.m. de kasteeltuin van IJsselstein.

Dat is dáárom niet verwonderlijk, omdat deze tuinen in de zeventiger jaren van de achttiende eeuw zijn aangelegd en men toen pas een twintigtal jaren bezig was met het vormgeven van de nieuwe ideeën.

De landschapsstijl wordt in twee perioden onderverdeeld, en de plannen voor de uitbreiding van de kasteeltuin van IJsselstein zijn gemaakt in de periode van de 'vroege landschapsstijl' (1750-1800). Deze vroege landschapsstijl kenmerkt zich door:

- kleinschaligheid en beslotenheid*;
- een slingerend padenpatroon*;
- vijvers met eilanden*;
- hakhoutwandelbosjes*;
- opgeworpen heuveltjes waardoor niveau verschillen ontstaan*;
- hekwerken als afrastering*;
- weiden en akkers beplant met bloemdragende heesters, die met de termen "engels hout" of "engels plantsoen" werden aangeduid*;
- belangstelling voor exoten onder de bomen en heesters*;
- toepassing van elementen ontleend aan de (tuin-)architectuur van China;
- toepassing van elementen die verwezen naar de opgravingen van Herculaneum en Pompeï*;
- het feit dat de tuinelementen als banken, vazen en beelden uit de voorafgaande periode in de nieuwe aanleg opgenomen bleven*.

Joachim Ferdinand de Beaufort

Voordat nader wordt ingegaan op de tuinen bij het kasteel, is het wenselijk Drost Jonkheer Mr. Joachim Ferdinand de Beaufort (verder in dit artikel aangeduid

met 'JF') nader te belichten.

JF werd geboren te Hulst op 22 april 1719 als zoon van Mr. Pieter Benjamin de Beaufort en Benudina van Amama; hij studeerde rechten te Franeker, trad op 7 oktober 1763 te Hontenisse in het huwelijk met Anna Digna van Gelre, overleed op 10 mei 1807 in Zeist, en werd op 16 mei van dat jaar in IJsselstein begraven in de oude Nicolaaskerk in graf no. 179.

JF was in de beginperiode van zijn loopbaan griffier en burgemeester van Hulst, vanaf 1739 rentmeester van Hulsterambacht; hij kocht in 1766 voor de somma van f 10.000 de bedieningen "Drossaerd der Stad, Lande en Baronnie van IJsselstein als meede Stadhouder van de Leenen" van de Vorst van Nassau⁹. Intussen had hij het Drostambt van IJsselstein al officieus vanaf 1762 uitgeoefend namens zijn vader Pieter Benjamin de Beaufort.

Vele jaren was JF lid van de Nassause Domeinraad die in 's-Gravenhage zetelde. In verband met deze functie verbleef hij veelal in Den Haag. De financiële zaken van de Baronie waren voor de verantwoordelijkheid van de rentmeesters; van bestuurlijke zaken werd hij wanneer hij uitstendig was, schriftelijk op de hoogte gehouden door de vice-drost; het dagelijkse toezicht op het kasteel en het beheer van de tuinen liet hij (op de duur) over aan zijn trouwe tuinman.

De noodzaak om in de Baronie te blijven

JF kreeg van de Raad der Domeinen op zeker tijdstip opdracht de fraude die door een van zijn Rentmeesters gepleegd was, te onderzoeken en de passende maatregelen te treffen. Daarom moest hij gedurende langere tijd in IJsselstein verblijven. In een schrijven van 1803 daarop terugkijkend meldde hij dat hem verzocht werd:

"R.O.¹⁰. *zeekere crimineele Procedures te entameeren, en [aangezien] zijn aanwezen tot het doen van onderzoek in deeze zaak, als anderzinds aldaar volstrekt vereijst werd, was denzelve in de nootzaakelijkheid gebragt,*

afb.2

Een foto van een portret van Joachim Ferdinand de Beaufort. RAU, Arch. De Beaufort 338.

*te IJsselstein provisioneel verblijf te moeten houden, en zo goed hij konde zich te behelpen terwijl verscheide onverwagte en vreemde omstandigheeden geduurende den loop dier Procedures veroorzaakt hebbende zig aldaar langer te moeten ophouden, als hij had kunnen verwagten, dan ook de reedenen zijn geweest dat de ondergeteekende eindelijk te raade geworden is, zich aldaar te etablissee- ren, dog hetgeene echter niet volbragt konde worden, zonder dat aanmerkelijke verbeeteringen zo aan het vervallen Gebouw, als tot het aanleggen van den Woesten Grond, tot een bruykbaaren Tuyn, wierden aangewend, en ook zijn geschied."*¹¹

In 1764 werd de vice-drost en stadhouder der leenen Jan Graves door JF uit de waarneming van deze bedieningen evenals uit het rentambt der domeinen en geestelijke goederen ontslagen.¹² Vrijwel zeker wordt hierop gedomd in het zojuist aangehaalde citaat.

De ontzetting uit het ambt

In 1803 deed de Drossaard een poging de door hem voor tuin en kasteel gemaakte kosten alsnog door de Thesaurier-

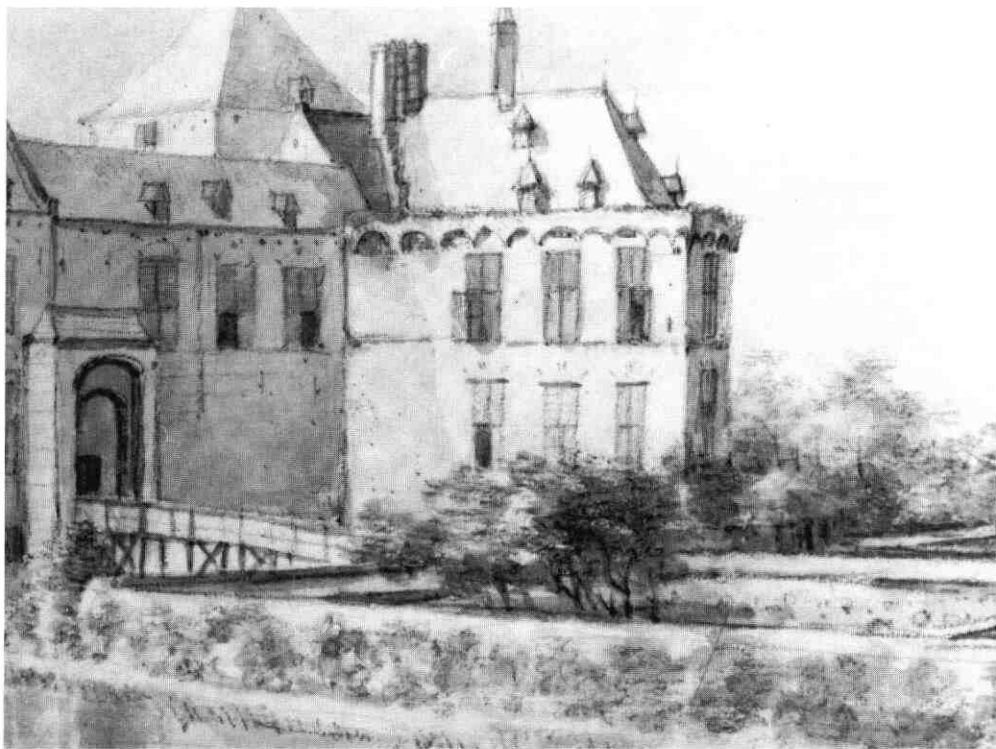
Generaal vergoed te krijgen¹³. Het was een slepende zaak, want negen jaar eerder was hij uit zijn drostambt ontzet toen de Bataafse Republiek was uitgeroepen. Hij was inmiddels naar Zeist verhuisd en vanuit die plaats verzond hij op 16 april 1803 het bezwaarschrift tegen de uitzetting uit zijn ambt, meer speciaal tegen het feit dat het kapitaal dat hij in de tuin gestoken had, niet was geretourneerd. Tot 1803 bleef hij strijden voor zijn rechten tegen alle pogingen van de patriotten in om die te ondergraven. Aan dat uitvoerige bezwaarschrift van acht pagina's kan belangrijke informatie over zijn optreden in de periode tussen 1766 en 1803 worden ontleend.

De tuinen onder Joachim Ferdinand

Toen JF zich dus metterwoon in IJsselstein moest vestigen, achtte hij het noodzakelijk dat er een en ander aan het kasteel hersteld werd. Dat betrof zowel het in- als het exterieur. Ook de tuin moest opgeknapt worden.

In zijn bezwaarschrift van 1803 maakt JF duidelijk in welke situatie hij kasteel en tuin had aangetroffen. Hij herinnerde zich nog dat: "*in de Jaare 1766 de bewoening van het meergezegde Kasteel betrokken hebbende, hetzelfde Gebouw van binnen en van buiten, in een zoo vervallen en slegten Staat en als onbewoonbaar bevonden wierd, dewijl het zelve Jaaren en Daagen niet geoccupeerd was geweest, en ook de Tuynen niet minder vervallen waaren, zodanig zelve, dat de Ondergeteekende met zijne Familie en Huijsgezin daarvan zonder een kostbaar herstel en verbeetering geen gebruik konde maaken.*"¹⁴

Nadat architect Van Stolk zijn inspectietocht langs de domaniale bezittingen in IJsselstein had gehouden, werd de zaak snel aangepakt gelet op een post in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf' in de 'Rekeningen van de rentmeesters'¹⁵: "*betaalt aan G. Lockhorst voor het drúkken van 24 billetten tot het aanbesteden der Reparaties van de drie oude Toorens en Múragien van het Casteel alhier*"

afb. 3
Tuin aan de
voorzijde van
het kasteel.
Detail van de
tekening door
Roeland
Roghman
(1646/47).
Coll.
Teylersmuseum,
Haarlem.

Er "moesten verscheiden Vertrekken" met nieuwe behangsels worden voorzien, de Schoorsteen en haardsteeden en wat dies verder noodig was, bruikbaar gemaakt worden;" "...doch wel voornamentlijk vereischten tot het appropriëren¹⁶ en aanleggen van den Tuyn grond, zoveel het na het Terrain geschieden kon, zeer aanmerkelijke depances en kosten;..."¹⁷

Over het uitvoeren van achterstallig onderhoud in de tuinen is niet veel informatie te vinden.

In de 'Rekening' van 1764¹⁸ staat in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf' vermeld dat aan Jeremias van Nes voor het schoonmaken van de vijvers¹⁹ is betaald f 1:10:0; aan Johannes Rommel voor het uitbaggeren van de vijvers in 1763 f 21:18:0; en dat de rentmeester zelf recht had op een bedrag wegens: "een verscot aan carpers die in de vijvers van het Casteel geset zijn."

Maar deze werkzaamheden hadden plaats in de jaren vóór 1766 en kunnen tot het gewone onderhoud gerekend worden.

In de 'rekening' van 1768 en 1769²⁰ staat in capittel 'Extraordinaris Uitgaaf' vermeld dat Daniel Lutkens fruitbomen heeft geleverd; in 1769 heeft hij lindebomen geleverd op het Casteel voor f 24:16:0.

In het pakket "IJsselstein Memoriën van reparatiën 1766 - 1793"²¹ wordt regelmatig melding gemaakt van werkzaamheden aan "de tûinbrúg", zoals het teren van het brugdek, het veranderen van de vleugels aan deze brug en het verlengen van het bruglichaam met 14 voet. In 1769 is sprake van het teren "van de bruggen en visvijver". Uit de stukken van 1777 wordt duidelijk wat met dat laatste bedoeld is: het teren der ... "beschoeijing van de visvijvers"²².

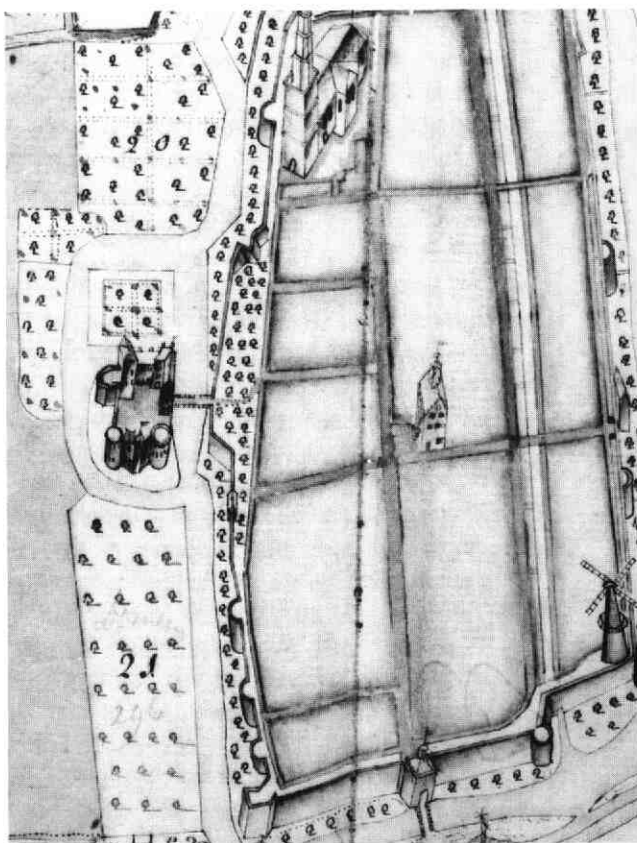
In 1781 moet er nog een "nieuwe regel aan de Leuning van de tûinbrúg" gemaakt worden, maar in 1783 staat vermeld: "de brúg na den tûyn zijnde lang 44 voeten is geheel en al slegt dese diende als geheel geammoveert of anders vernieuwd te worden". Maar het is niet zeker dat het hier om achterstallig onderhoud gaat.

De grootte van de tuin

In het jaar 1738 tekende Petrus Josephus Adan een aantal kaarten voor de Baronie van IJsselstein die bedoeld waren om een nauwkeurige omslag van de lasten en de ongelden te kunnen toerekenen aan de eigenaren van de gronden. Het boekwerk dat door hem werd gemaakt, draagt de titel "Caarte en Quohieren van alle de polders in de Baronnien van Ysselsteyn, Anno MDCCXL". Daarin treffen we ook een kaart van de stad, het kasteel en een deel van Nederoudland aan²³. Daarop is de situatie aangegeven zoals die bestond kort voordat JF met zijn uitbreidingen begon. Een tuinperceel op het eiland ten noordoosten van het kasteel; een perceel wat later in dit artikel zal blijken 'De Hofkamp' te heten; een perceel ten noordwesten dat een boomgaard lijkt, en mogelijk nog een boomgaardperceel langs de stadsgracht²⁴.

afb. 4

De tuinen in 1740.
Archief van Baronie van IJss. nr. 23 kaart 3 (in 1740 getekend door P.J. Adan).
Top. Atlas. RAU. (detail)

Aanleiding om de kasteeltuin uit te breiden

In 1771 werd op kosten van Stadhouder Willem V begonnen met de aanleg van een allée double bestaande uit vier rijen iepen 'achter het Casteel' (later werd die laan de Touwlaan genoemd). Deze allée liep parallel aan de verbindingsweg die later de Paardenlaan zou worden, en die als een allée couverte, een schaduwrijke overwelfde laan, werd aangelegd.

Doordat de "Nieuwe laan achter het Casteel" in de lengte over een akkerperceel van ± 10 morgen werd aangelegd, werd een strook grond van de rest afgesneden. Op die strook liet JF zijn oog vallen om er de tuingronden die vanouds bij het kasteel hoorden, mee uit te breiden.

Op eigen kosten liet JF de tuin "appropriëren en aanleggen". Maar om te voorkomen dat bij zijn overlijden of bij zijn terugtreden uit het ambt niets van de privé-gelden naar de familie zou terugvloeien, had hij in 1771 zijn plannen voorgelegd aan de Raad der Domeinen. Op 11 maart van dat jaar ontving hij een schrijven van die Raad²⁵, waarin stond dat de aangebrachte verbeteringen mochten worden geamoveerd als zijn opvolger ze niet wilde overnemen.

Wat hielden zijn plannen in?

*"Den Túyn behoort te doen aanleggen en hetgeene daartoe zoude vereyschen, als het maaken van Bakken Broey en Trekkassen en wat dies meer is, zo meede Een Zomer of Túinhúis, in plaatse van het bouwvallige."*²⁶

Bovendien werd de tuin "aanmerkelijk uitgebreid [...] door het aanplanten van vrugtdragende en andere Boomen van onderscheidde soort". De werkzaamheden van de tuinman zouden bestaan uit het: "in zaaijen en Teelen van Moesserijen en diergelijken...".

De aandacht ging kennelijk allereerst uit naar de uitbreiding van 'tuinen met profijt'.

Verwerving van de gronden

In de 'rekening' van 1773²⁷ in het capittel 'Van Landen gelegen op het

Nederouddeland' is een uitsplitsing gemaakt van perceel 136²⁸, groot 9 morgen 5931/2 roeden:

"alzo van dit perceel 450 Roeden genoomen en aan den Casteeltúyn getrokken zijn, als blijkt út voorgaande rekeningen, en met den jaar 1773 ingevolge des Raads auctorisatie van den 28e Augústus 1772 hierna op fol: 113 verso overgelegd nog twee mergen van dit perceel genoomen zijn, waarvan een halve mergen aan den Heer Drossaart Mr. Joachim Ferdinand de Beaufort in pacht gegeven is, om bij de Kasteel túin gebruikt te worden, en 11/2 mergen voor Rekening van Zijn Hoogh: beplant en tot een gemeene wandeling²⁹ geappropriëert, zoo blijft dit perceel nú maar groot 7 Mergen 143 1/2 Roede en is met 1773 voor 7 Jaaren verhuúrt aan Gerrit van Schaik de mergen 's jaars 21 guldens, eensgelds bedragende over 't 1e 7e jaar f 152:0:0"

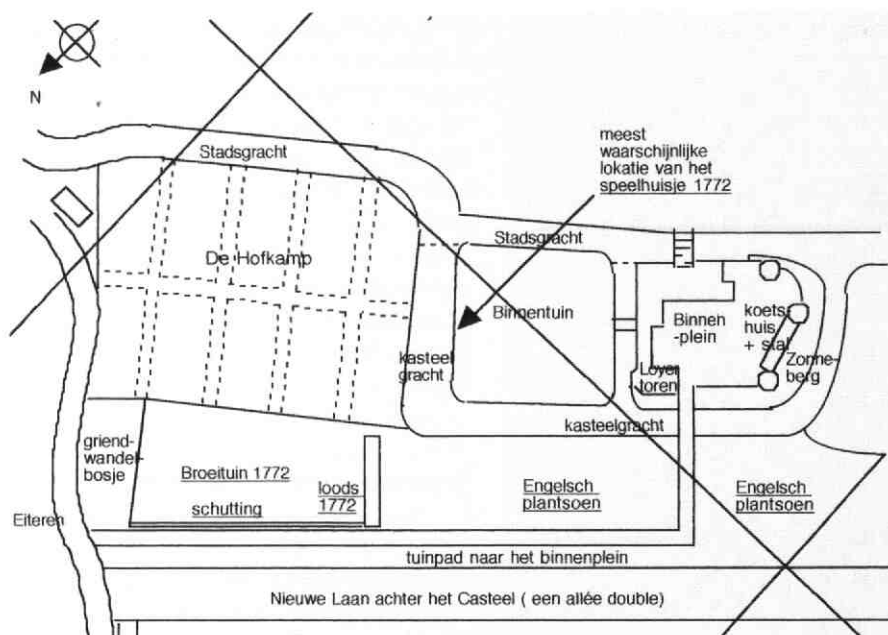
De 450 roeden staan al vermeld in 1767³⁰; de Drost betaalde hiervoor f 10 :10 : - per jaar. In het citaat hierboven gaat het om een opsplitsing van perceel 23 in Nederoudland, zoals dat op de kaart van Adan staat aangegeven.

Lodewijk van der Haas, "opzichter, aanlegger en bearbeider der tuinen"

Waarschijnlijk vanaf het eerste moment is bij de tuinwerkzaamheden van JF de man betrokken geweest die hij mogelijk daarvoor uit Den Haag naar IJsselstein in zijn dienst had meegebracht: Lodewijk van der Haas. Hij werd in 1750³¹ in Loosduinen ('s-Gravenhage) geboren. Is Lodewijk misschien aan de Drossaard aanbevolen toen deze als lid van de Nassause Domeinraad frequent in Den Haag aanwezig was?

Op 19 mei 1776 trouwde Lodewijk met Adriana La Garde³², die afkomstig was uit Oudewater³³. Het paar vestigde zich in de tuinmanswoning van het kasteel en kreeg in totaal elf kinderen³⁴.

De betekenis van Lodewijk van der Haas wordt duidelijk door een omschrijving in de 'rekening' van 1802³⁵. Daar staat in het capittel 'Reparatien kasteel' de

afb. 5
Schetskaart
met waar-
schijnlijke
plaats van de
zonneberg,
de binnen-
tuin, de
broeituin, het
Engels plant-
soen en De
Hofkamp.

volgende aanduiding:

*"Aan Lodewijk Van der Haas, opzichter en aanlegger en bearbeider der Tuinen in 1802 volgens quitantie f 1100 :-."*³⁶

Van der Haas stamde niet uit een hoveniersfamilie. Of hij in Den Haag of omgeving een opleiding als hovenier gehad heeft, heb ik (nog) niet kunnen achterhalen.

De (her)inrichting van de tuinen

Het 'oude-tuinen'complex bestond volgens de archiefstukken uit drie delen: de "Zonneberg", de "Binnentuin" en de "Oude Loyeboomgaard". Door de Drost werden daaraan toegevoegd: "het huurland" bestaande uit de "Broeituin" en de "Nieuwe Loyeboomgaard", "Het Engels Plantsoen" en een wandelbosje; op het perceel 'De Hofkamp' werd een landschapstuin/ wandelbosje gepland, maar door de politieke omstandigheden is dat ontwerp niet gerealiseerd. Het ontwerp voor landschapstuin/-wandelbosje bevindt zich in het familie-archief.

Aanpassingen van de 'oude tuinen'

Hoe waren die tuinen ingericht, en waar bevonden ze zich? Voor de beant-

woording van de eerste vraag kan worden verwezen naar de inventarislijst³⁷ die de JF meezond met zijn bezwaarschrift aan de Thesaurier-generaal. Daarnaast bestaat er nog een taxatierapport, dat op 18 oktober 1803 in opdracht van de Thesaurier-generaal opgesteld werd door G.v.Eyken, meester-metselaar³⁸, en Pieter de Heete, meester-timmerman³⁹. Het antwoord op de tweede vraag volgt hieronder.

De Zonneberg

In "...de lijst van Aanwijzing..." komt de naam Zonneberg voor als deel van de tuin⁴⁰. De aanplanting in de loop van jaren aan de buitenzijde van de walmuur - volgens de tekening van Van Stolk 20 tot 30 voet breed - moet de bewuste "zonneberg" gevormd hebben. Er was een poort in de muur direct naast de in 1995 nog bestaande Looyertoren, waardoor men vanaf het binnenplein op de Zonneberg kon komen. Dit tuingedeelte lag gunstig i.v.m. instraling van de zon. Door de uitspringende hoektorens was het effect van deze walmuur nagenoeg hetzelfde als van een slangemuur⁴¹.

Op de Zonneberg bevonden zich naast wijnstokken, perzike- en abrikozestruiken,

afb. 6

De zonneberg
op een anonieme tekening uit 1618
(zijaanzicht
kasteel vanuit
het zuiden).

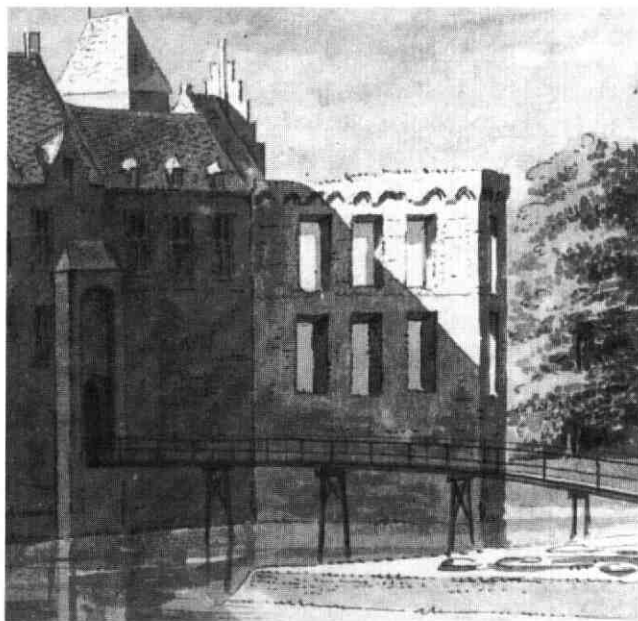
Collectie
Bodel
Nijenhuis
Leiden.

afb. 7

Detail tuin
(binnen) van
de tekening
door Cornelis
Pronk, 1731.
Coll. Museum
Flehte,
Amersfoort.

die als leibomen tegen de muur stonden, ook pere-, appel- en kersebomen⁴².

Telkens treft men in de archiefstukken informatie aan over een oude en een nieuwe "Loyeboomgaard" Daarbij kan men denken aan boomgaarden bij de Loyertoren⁴³. Maar daarnaar moet nog nader onderzoek verricht worden.

De binnentuin

Het eiland aan de noordoostelijke zijde van het kasteel werd "de binnentuin" genoemd⁴⁴. Deze tuin was in de eerste helft van de achttiende eeuw waarschijnlijk nog classicistisch ingericht. Daarvoor kan men een aanwijzing vinden in de tekening door Cornelis Pronk⁴⁵. Maar waarschijnlijk geldt voor deze tuin ook dat hij verwaarloosd was op het moment dat JF het kasteel betrok; in ieder geval heeft hij de binnentuin niet in een classicistische stijl hersteld, gelet op wat er geïnventariseerd werd in "Het Leysje van het goed Dat Mijn Heer in de tuin toe behoort"⁴⁶:

"In De binne Tuin / 1 Somer Huis met 7 Schuifframe / Agter hetzelfde een Sanees Lat / speljering Lang 40 voet / 2 Pieterststaale van blaauwe Steen / 1 bloemmand / het Traliewerk voor de Eendevijver / Lang 78 voet hoog 4 voet / 1 Persiken kas van 12 Ramen / Lang 61 voet / 1 Druifje kasje van 8 Ramen / Lang 31 voet / 1 Annenasse kas van 6 Rame / met planten, Lang 32 voet /"

Het is dan dus een mengeling van siertuin en nutstuin met een wat exclusiever karakter.

Het speelhuisje

In de binnentuin liet JF een 'speelhuisje' plaatsen. Daaronder moet men een zomerhuisje of een theekoepel verstaan. JF had met architect Van Stolk in 1769 al gesproken over een nieuw zomerhuis want in zijn aantekenboekje had Van Stolk genoteerd: "Den Heer Drossaart zal mogelijk op deze toorn een houten speelhuysje laate plaatse, hiervan een schetzje aan zijn Edele te zenden"⁴⁷.

JF wilde het huisje aanvankelijk op de hoektoren 'Het Hoeregat' laten bouwen. In 1772 was hij kennelijk van mening veranderd want het huisje werd in de binnentuin geplaatst.

De metselaar J. van Oosten en de bekende meester-molenmaker/meester-timmerman Hijmen van Zijll bouwden het in de binnentuin van het kasteel: "een houten gebouwtje met stenen fundering voor-

zien van een blauw pannendak en zeven schuiframen, met erachter een Chinees latwerk⁴⁸. De prijs bedroeg ongeveer 500 gulden. Op 3 april 1772 werd ermee begonnen door de metselaar⁴⁹ en op 5 augustus ondertekende Van Zijll⁵⁰ de rekening voor zijn aandeel in de werkzaamheden voor voldaan.⁵¹

Volgens de tekeningen was het gepland op het talud van de gracht. De meest waarschijnlijke plaats ervan is aan de noordoostzijde van het eiland in het verlengde van de tuinbrug⁵².

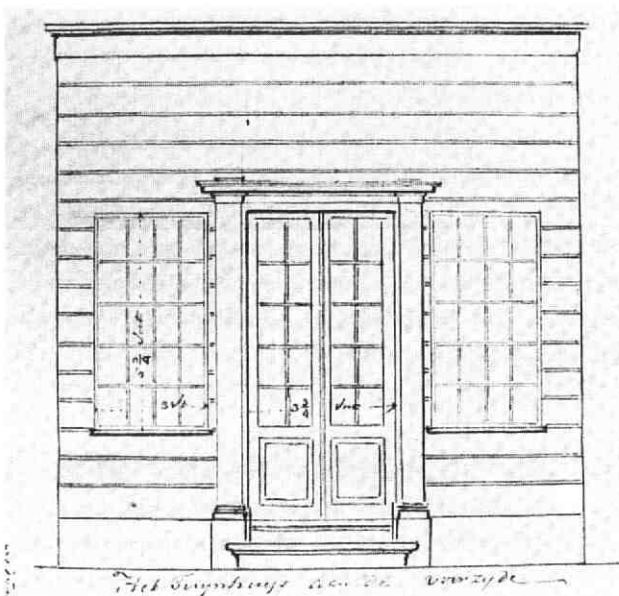
Uitbreidingen door De Beaufort; de broeituin

Aanknopingspunt voor de situering van de broeituin is een lange schuur, die volgens de 'Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel van het Kadaster' in 1832 een oppervlakte had van 165 vierkante meter. Deze maat stemt overeen met die van de loods in '...de Lijst tot aanwijzing': *"Een houde Loos met steene Fondamenten, en pannendak lang 112 voeten, breed 15 voeten;..."*⁵³.

Dat is omgerekend ruim 165 vierkante meter. Aan de voorzijde van deze loods stond een druivenkas, met op een hardstenen dorpel 22 ramen. Deze moeten onder een lichte helling tegen de voorkant van de loods gestaan hebben. Die voorzijde kan, gelet op de ligging van de loods, op het noordoosten of het zuidwesten gelegen hebben. Het meest aannemelijk is het zuidwesten, i.v.m. de instraling van de zon in die druivenkas, en wanneer de situatie vanuit het kasteel werd aangegeven, lag de 'voorzijde' ook op het zuidwesten.

De inrichting en de soorten fruit, bloemen en andere gewassen

De Broeituin was omsloten door een schutting voorzien van latwerk met perzikbomen⁵⁴ ertegen. Deze schutting moet parallel aan de huidige Touwlaan gelopen hebben vanwege de zonne-instraling vanuit het oosten. In deze tuin bevonden zich twee pannen aardkribben⁵⁵; tegen de schutting aan lagen een perzikencas en

een druivenbak; bovendien waren er drie druiven- of bloembakjes en twee perzikencasjes aanwezig⁵⁶.

De enige informatie over een plantensoort die in de bloembakken werden gekweekt, is te vinden in een brief die de vice-drost P. Van der Meulen schreef aan de Drost over het bezoek van Prins Willem V aan kasteel en tuin in 1777. In een 'p.s.' staat in die brief: *"... Ik heb hierboven vergeten te melden, dat zijn Hoogheid UwHed.gestr. bak met Haenekammen⁵⁷ heel zeer admireerde, en aan Lodewijk⁵⁸ UWEd.gestr. tuinman een dúcaat tot een verering heeft doen geven."*⁵⁹

In een ander archiefstuk wordt nog melding gemaakt dat Lodewijk van der Haas in de Franse tijd toen er militairen in het kasteel waren ingekwartierd, wortels in bakken kweekte. Op een ochtend bleek dat *"de Wortels voor een gedeelte uit de bakken gehaald en over de paden gesmeeten"*⁶⁰ waren.

Ook verbouwde Lodewijk van der Haas aardappelen. Het is bekend dat Prinses Maria Louise van Hessen-Kassel (Maaïke Me) de produktie van dit in die jaren vrij nieuwe volksvoedsel sterk heeft gepropageerd⁶¹.

afb. 8
Eén van de bouwtekeningen van het speelhuisje. Familiefarchief Van Stolk band IX nr. 28.

Het 'Engelsch Plantsoen'

JF heeft dus de kasteeltuin aanzienlijk vergroot. In het voorafgaande ging de aandacht uit naar de tuinen waarin hij voornamelijk experimenteerde met fruit, bloemen en andere gewassen. Maar hij heeft ook een 'Engelsch Plantsoen' laten aanleggen. Hiermee worden bloemdragende heesters bedoeld, waarvoor men in de 'landschapsstijl' interesse ontwikkelde, omdat in de zomerperiode onder de rijkelijk voorkomende boomlaag geen andere bloeiende planten konden gedijen. Het ging daarbij zowel om inlandse soorten als exoten⁶².

Ter toelichting het volgende: in 1799 wilde de 'Administratie over de goederen van den Prince van Orange en Nassau'⁶³ overgaan tot verhuur van het kasteel. Daarom werd aan de rentmeester T. Bijmholdt de benodigde informatie opgevraagd⁶⁴. Deze bezocht met werkmeester Van Soelen het kasteel en liet hem een kostenbegroting opstellen "van al het geen, wanneer het Kasteel verhuurd zoude kunnen werden, noodzaakelijk zoude dienen gerepareerd te worden."

In hetzelfde schrijven aan 'de Administratie' meldde de rentmeester vervolgens:

"Tot nu toe laat den oud Drossaard de Beaufort het Kasteel bewoonen door deszelfs Tuinman, die het Kasteel schoonhoud en behoorlijk doet lúgten, als mede in onderhoud heeft de Túinen en Plantsoen. Er zal bij het Kasteel aan grond zijn, circa 2 1/2 Margen, van welke 2 1/2 Margen 1 1/2 Margen door den gewezen Domeinraad aan voorn: de Beaufort in Erfpacht is vergund het geen ook Jaarlijks in de Domeinrekening word verantwoord, een gedeelte van dien grond is tot een Engelsch plantsoen aangelegd⁶⁵, welke kosten door voorn: Beaufort uit zijn eigen privébeurs zijn betaald, en ik meene begrepen te hebben bij afstand van zijn post een gedeelte dier Penningen zoude te rúg gegeven worden. - Uwe zal ook wel in gedachten gelieven te houden dat de Broeyerijën die bij het Kasteel zijn

in eigendom toebehooren aan voorn: de Beaufort, kunnende dezelve bij de verhuuring niet begrepen worden, tenzij dezelve bij den Húurder of verhuurder wierden overgenomen, wanneer gem: Beaufort dezelve wilde overdoen....".

In een ander archiefstuk⁶⁶ heeft de tuinman het over het 'huurland' waar een siertuin is, want er staat een beeld van Hercules op een sokkel dat schade opliep door dronken militairen die op het kasteel waren ingekwartierd; letterlijk staat er:

"in de thuin komende bevond ik het Hek⁶⁷ opengerúkt het vergulde beeld staande in de Laan ophúurland genaamd Hercúles⁶⁸ omgeworpen het Beeld en Steen waarop het stond gebroken, gelijk het thans nog zodanig is blijkende, [...] ten zelve dage heb ik door de Heer Rentmeester van Affelen Codde een request laten praesenteren om het Land en mijn woning in húur te mogen hebben, - of anders om als een eerlijk man mijn ontslag te verkrijgen en ontruiming te mogen doen"⁶⁹.

In '...de Lijst van aanwijzing' stonden vermeld als voorwerpen die in de loods aanwezig waren: het bovengenoemde Herculesbeeld, maar ook een 'Martavaan', een siervaas, die op een van de piedestales⁷⁰ in de tuin gestaan moet hebben. Bij de archiefstukken bevindt zich een rekening⁷¹ van Jan Verkerk junior voor "2 blaauwe piedestalle met lofwerk t stuk bedon-ge à f 25 gld op dato voldaan 1773". Onderaan op deze nota staat: "Dese an mijn voldaan J.van Oosten"⁷².

Het ging hier dus om twee arduinen sokkels waar naar alle waarschijnlijkheid het herculesbeeld en de martavaan op gestaan hebben.

Uit de combinatie van de gegevens hierboven kan men vaststellen dat een deel van de gronden als siertuin werd ingericht.

Het bezoek van stadhouder Willem V in 1777

JF en zijn tuinman streefden - zoals gebruikelijk was - naar 'ornament en profijt' m.b.t. de kasteeltuin. Een belangrijke oog-

getuige die een bezoek bracht aan de tuinen, is stadhouder Willem V. Op 1 augustus 1777 bezocht hij de Baronie. In het verslag van dat bezoek aan kasteel en tuinen schrijft de vice-drost P. van der Meulen aan JF:

"...In de kaemer ging de Vorst een korten tijd in de armstoel zitten, wanneer ik terstond de vrúgten nam, en de eer had die aan Zijne Hoogheid aentebieden; Zijn Hoogheid gebrúikte van alle de frúiten, en verklaarde onder het gebrúik dit jaer zúlke aangenaeme kerssen, en drúiven niet te hebben geproeft als deeze bevond; [...] vervolgens verkoos zijne Hoogheid de túin te bezichtigen, welke dan ook in het geheel rondgewandeld heeft, alles net en proper vindende, [...] dat zijn Hoogheid onder het wandelen aan de Heeren Khel, van Lokhorst en mij declareerde, dat het Hem aengenaem was zich hier opgehouden te hebben, dat eerst niet voorneemens was geweest zúlks te doen, dat IJsselstein nooit zodanig verwacht had, en dat niet gedagt had hier alles in die ordre te vinden; ..."73.

'De Hofkamp'

In de loop van de zeventiger/tachtiger jaren van de achttiende eeuw moet bij JF (en zijn tuinman) het plan gerijpt zijn om een landschapspark aan te leggen. Het perceel waarop dit plan uitgevoerd zou moeten worden, was De Hofkamp.

'De Hofkamp' was een stuk grond dat in de kadastrale legger, de 'Oorspronkelijk

Aanwijzende Tafel', van 1832, voorzien was van de nummers 283 en 284. Later is op deze grond het ziekenhuis/gasthuis gebouwd. Oorspronkelijk zal deze grond bij het kasteel gehoord hebben⁷⁴.

Op 4 mei 1789 kwam De Hofkamp via een erfpachtbrief, afgegeven door de Rentmeester der Domeinen en geestelijke goederen⁷⁵ in het bezit van Lodewijk van der Haas: *"Een Mergen Lands geleegeen op het Nederouúdeland van IJsselstein genaamt de Hofkamp ten behoeven van Lodewijk van der Haas."*

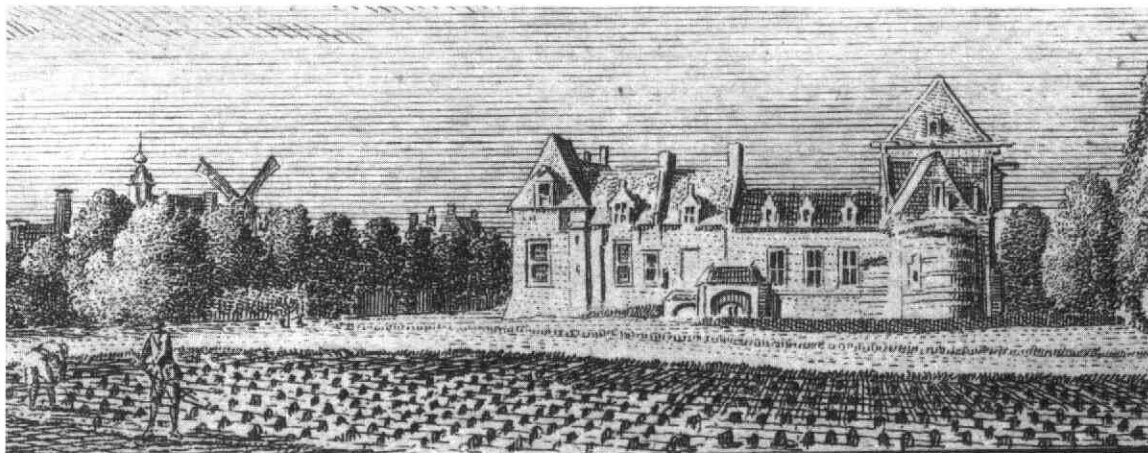
Na auctorisatie d.d. 10 december 1788 *"is in een versúumelijken Erfpacht gegeven [...] mids deese aan Lodewijk van der Haas sijne Erven en Nakomelingen het Parceel Lands genaamt de Hofkamp geleegeen aan de oostzijde van het Casteel op het Nederouúdeland van IJsselstein, Groot een Mergen in de kaarte geteekent No 20 en in de Domeinrekeninge bekend súb No 135 op een Canon van vierentwintig Guldens 's Jaars van alles Vrijgeld [...]"*

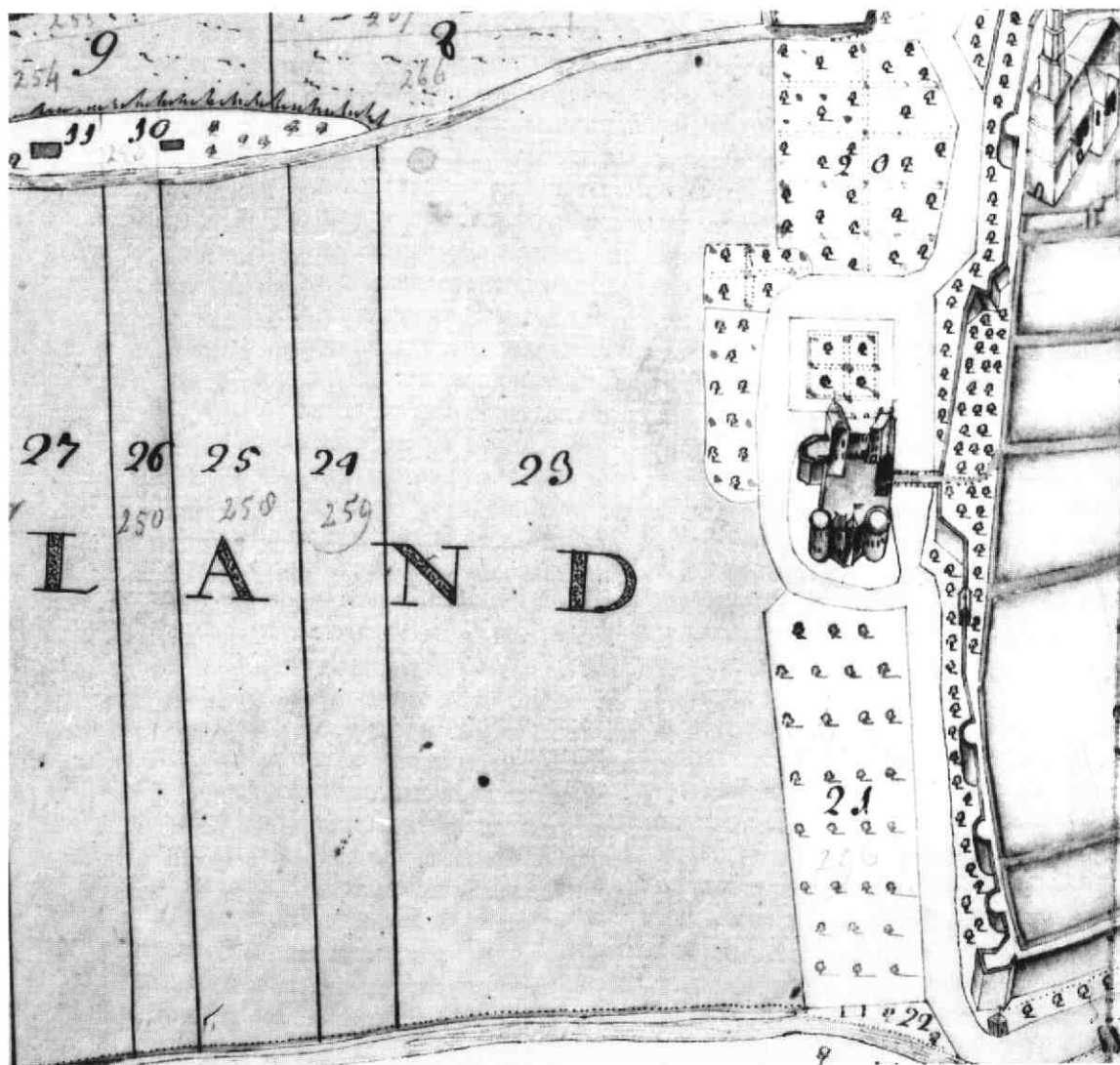
Over de gesteldheid van de bodem van de Hofkamp valt iets af te leiden uit de eerste voorwaarde die aan het erfpachtcontract gekoppeld was:

*"Dat voorn^e Lodewijk van der Haas het voorsz: Land ten genoegen van hem Rentmeester sal moeten planeeren en Effenen en al de púyn daar in gevonden wordende úit hetselve halen."*⁷⁶

De Hofkamp was domeingrond. In het

afb. 9
Gezicht op 'De Hofkamp' en kasteel vanaf het noordoosten in 1744. Detail van de ets naar de tekening door Jan de Beyer in 1744. Coll. Flehite AC 11-74-1b. RAU.

afb. 10 'Register van de erfpachtbrieven' staat bij andere percelen altijd aangegeven of de grond al eerder in erfpacht is uitgegeven. Daarvan wordt bij de Hofkamp geen melding gemaakt. Uit de ingetekende bedden op de kaart van Hattinga in combinatie met de tekening van Jan de Beyer zou men moeten afleiden dat de Hofkamp eerder in gebruik is geweest als moestuin⁷⁷. In een archiefstuk stond aangegeven dat de ingekwartierde militairen in 1796 op "mijn Erfpachtlandt de paden welke met aardappelen bepoet waren kort en klein ge-
loopen" hadden⁷⁸.

Men moet wel aannemen dat JF in 1788 of 1789 ervan heeft afgezien het park aan te leggen, gelet op het feit dat in het laatstgenoemde jaar de grond die daarvoor bestemd was, aan de tuinman in erfpacht werd gegeven. Er was sinds enige jaren al een sfeer van revolutie merkbaar: grote groepen patriotten waren fel gekeerd tegen Oranjeklanten. Men moet concluderen dat de politieke ontwikkelingen in die jaren (tot 1803) grote gevolgen hebben gehad voor kasteel en tuin in IJsselstein: aan de ongewisse situatie waarin JF verkeerde in die jaren kan worden geweten dat er geen kasteelpark werd

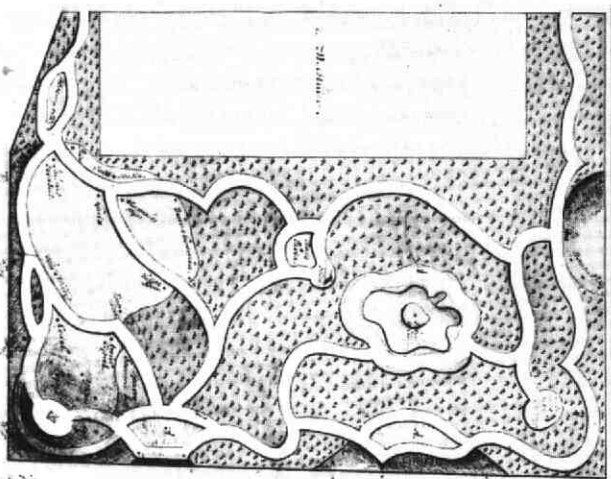
aangelegd, (wat op zijn beurt tot gevolg heeft gehad dat daardoor vrijwel zeker aan het einde van de vorige eeuw het kasteel werd afgebroken.)

Het ontwerp voor een landschapspark en een wandelbosje

Naast de toepassing van stookkassen (en aardkribben) in een broeituin bestond er in de tweede helft van de achttiende eeuw nog een nieuwe mode op tuinengebied onder de kapitaalkrachtigen: het aanleggen van een tuin in de landschapsstijl, ook wel een 'Engelse tuin' genoemd. In zo'n tuin werden dan niet alleen inlandse bomen en heesters geplant. De achttiende eeuw was de eeuw van de verzamelwoede van alles wat exotisch was. Van over de hele wereld werden exclusieve voorwerpen, dieren en planten verzameld. Een arboretum met exoten paste in die trend.

-situering

De ontwerptekening voor het landschapspark bevindt zich in het archief van de familie de Beaufort. Door de aanduidingen 'Stadsgracht' en 'Vijver' komen slechts de percelen in aanmerking, die in 1832⁷⁹ kadastraal bekend stonden onder de nummers 283 en 284 van Sectie E, blad

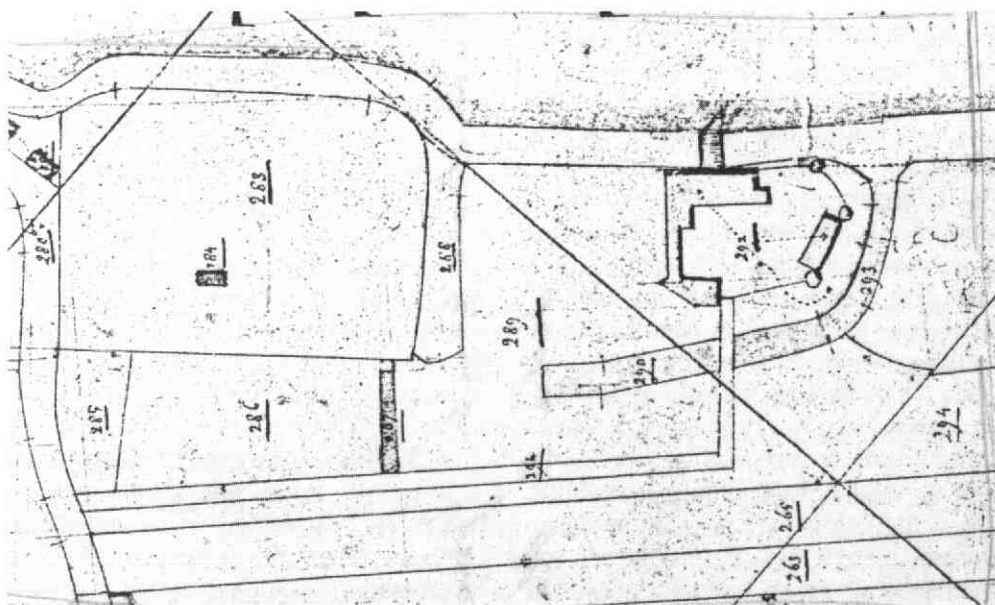

2. Het betrof het terrein dat bekend stond als 'De Hofkamp'. Qua oppervlakte en vorm komen het ontwerp en die gezamenlijke percelen redelijk goed overeen⁸⁰. De oppervlakte die voor moestuin gereserveerd werd in het ontwerp, lag onmiddellijk naast de broeituin.

afb. 11
Het ontwerp voor een tuin. Archief van de Fam. De Beaufort inv. nr. 1548-2. RAU.

-het ontwerp⁸¹

Midden boven op de tekening is een halfronde heuvel⁸² geprojecteerd. In de ontwerpen in de vroege landschapsstijl treft men in de vlakke delen van

afb. 12
De situatie in 1819. Detail van de kadastrale kaart van IJsselstein uit 1819, sectie E, blad 2. RAU.

Nederland vaak opgeworpen heuvels aan. Meestal zijn er ook waterpartijen opgenomen in de ontwerpen in deze stijl. Zo ook hier. De grond die uit de vijver vrij kwam, kon meteen ter plaatse verwerkt worden. Ook stond er een heuvel in de hoek rechts-onder op de tekening gepland, waarop een gebouwtje of een beeld-op-een-sokkel gedacht was.

Het is duidelijk dat op het onderste gedeelte van de tekening waarop de verschillende bomen en heesters aangestipt en met name genoemd zijn, een parkachtige aanleg gepland was, terwijl de rest beplant zou moeten worden met bomen of heesters, waardoorheen wandelpaden zouden lopen langs of naar een aantal rustplaatsen. Aan de stadsgracht lijken taluds ingetekend.

In de vijver met onregelmatige bochtige inhammen is een eiland gedacht, waar op een boom staat. Er is daar geen sprake van 'natuurlijke, afgekalfde' oevertjes, maar van schetslijnen, die op andere plaatsen in het ontwerp ook voorkomen, waardoor de indruk versterkt wordt dat men met een 'praatplan' te doen heeft.

Aan de onderrand van de tekening staat het woord 'zomerhuis' met een krabbeltje als geheugensteuntje. Het zomerhuis heeft aan de andere zijde van de 'vijver' gestaan⁸³. De tekening is niet in overeenstemming met de werkelijkheid: er moet nog een lijn aangebracht worden. De vijver is namelijk een deel van de slotgracht⁸⁴.

De vijf streepjes in het ontwerp stellen banken voor, gesitueerd op plaatsen waar men zich zou kunnen afzonderen of waar men zou kunnen genieten van het uitzicht; één van de banken staat in een uitstulping van het pad waarbij geschreven staat: "met camperfolie"; daarbij zal men kunnen denken aan een soort prieel. Een tweede staat rechtsboven in een rondje met als tekst: "in de ronte met jasmijn". Een derde komt voor onder aan de opgeworpen heuvel aan de bovenrand; een vierde ziet uit op de vijver met de treur-

wilg; en de laatste bank biedt uitzicht over een perk met planten en de stadsgracht. De gedachte aan een 'Engelse tuin' wordt mede ingegeven door de slingerpaadjes en de tekst in de heuvel: "*Engelse boomen 1e z(oort)*" en in de rechter marge: "*Bosje voor Engels Plantsoen*⁸⁵ 2e en 3e soort en bloemdragend".

Het ontwerp heeft een tweeledig karakter: het zuidelijke gedeelte is een parkachtige aanleg met een 'exclusiever' assortiment bomen en heesters terwijl het noordelijke deel wordt gevuld met elzen- en/of eikenhakhoutbosjes met een recreatieve functie: een wandelbosje. Het nuttige kon zo met het aangename verenigd worden; de produktiegerichtheid spreekt ook uit de aanduiding van twee perken met "akkers voor bloemgevende veldvruchten". (De latere toevoeging 'veld' is tekenend!) Het wandelbosje zou moeten aansluiten bij het "bosch"je dat reeds eerder moet zijn aangelegd en dat eveneens een recreatieve functie had. Dit kan worden gestaafd met twee uitgaafposten.

In de 'rekening' van 1782 staat in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf'⁸⁶ vermeld: "*Betaald aan Hendrik Heimans voor het rijden van puijn in het Nieuwe bosje beseyden de Casteeltuin alhier, ter aanvulling en effen maaking der gaten in de wandellantjes (sic ! P.B.) van het selve [...] f 6:8:0.*"

In de 'rekening' van 1786 in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf'⁸⁷:

"... de nieuwe Wandellaan agter de Casteeltuin alhier beneevens het Bosch of Griendje daar aangelegen te doen besanden, het daartoe benodigde sand uit 's Heeren Sandkúylen⁸⁸ te doen haalen en tot het rijden, strooijen en effenen van hetselve dertig à veertig gulden uit het Domein Cassa te mogen employeren heeft deswegens betaald f 42:10:0."⁸⁹

-de bomen en heesters op het ontwerp

In het ontwerp staat een aantal soorten bomen en heesters met name genoemd. Het assortiment (in de spelling zoals op het ontwerp) bestond uit:

TREURWILG ⁹⁰	CAMPERFOLIE	ORDINAIRE VLIER
LARIX	TREURCIPRES	CEDER
WINMOUTS PIJN ⁹¹	LAURUS CERASUS ⁹²	JASMIJN
PALM ⁹³	GEELE ACASIA	DENNEBOOMEN
VOGELKER	TULPEBOOM ⁹⁴	SPARREB(OOM)
SPARREBOOMENBOS	WITBONTE VLIER ⁹⁵	LEISTERBESSEN
WITTE SYRING	RODE SYRING	POPULIER
RODE PAVIA ⁹⁶	EIKEN	BLOEMPERK

Er is ook nog een half leesbare aanduiding: Ba[lsem(?)]roos.

In een boek over het aanleggen van boomkwekerijen uit 1824⁹⁷ merkt de schrijver aan het einde van zijn verhandeling op dat hij het niet heeft gehad over "andere soorten van Dennen als fijne *Picea's*⁹⁸, *Larixen*, *Wijmouths pijnen*, *Ceders*⁹⁹, en meer andere soorten, welke te kiesch zijn, en eenen goeden of vetteren dan zandgronden begeeren, [...]."

Het is dus niet te verwonderen dat men reeds enige decennia eerder die soorten tegenkomt in een ontwerp voor een tuin die op goede grond¹⁰⁰ lag.

De mooiste laanbomen vond men in die tijd de linde, de plataan, de tamme kastanje, de paardekastanje, de eik en de tulpenboom¹⁰¹. In de parkachtige aanleg van het ontwerp vindt men daarvan terug: de eik, de tulpenboom, en een soortgenoot van de paardekastanje: de rode pavia.

De Tulpenboom (*Liriodendron tulipiferum* L.) werd vanuit Amerika ingevoerd en kwam vanaf 1687 in Nederland voor¹⁰². De Rode Pavia (*Aesculus pavia* L.) werd tussen 1690 en 1720 eveneens uit Amerika geïmporteerd.

Een andere Amerikaanse exoot, de Acacia (*Robinia pseudoacacia* L.), werd waarschijnlijk rond 1640 rechtstreeks vanuit Amerika, of via Frankrijk in Nederland ingevoerd.

Men mag aannemen dat dit park evenzeer een statussymbool moest worden als de broeituin¹⁰³, en daarom zou de voorkeur van JF hebben kunnen uitgaan naar 'exclusieve' soorten.

"Aan het einde van de zeventiende eeuw voltrok zich [...] een wijziging in de mode be-

treffende exotische planten. Men raakt meer en meer geïnteresseerd in en gebiologeerd door kasplanten, afkomstig uit de resterende Nederlandse koloniën in Amerika en de Oost. Het bezit van glazen kassen werd statussymbool." Maar ook: "Soorten als *Tsuga canadensis* (L.) Carr., *Pinus taeda* L., *Pinus echinata* Mill., *Populus monilifera* Ait., *Quercus phellos* L., *Quercus nigra* L., *Quercus rubra* L. en *Quercus alba* L. deden hun intrede in de Nederlanden"¹⁰⁴.

Een sparresoort, een populiersoort, twee denne- en vier eikesoorten.

Op grond van het voorafgaande is het aannemelijk dat men bij de aanduiding "Popú" niet aan een 'gewone inlandse' populier moet denken, maar aan een exoot.

In de de botanische tuin van Clifford werd in 1737 als exoot vermeld: de Balsempopulier (*Populus tacahamaca* Mill.)¹⁰⁵. De Amerikaanse eik (*Quercus rubra* L.) werd pas in 1747 voor het eerst in Nederland vermeld¹⁰⁶. Hetzelfde geldt voor de ander exotische eikesoorten die hierboven genoemd zijn.

Wat bewaard is gebleven, is slechts een schetsontwerp waarop de bomen vermeld staan onder Nederlandse namen. De bovenstaande gedachtengang is niet te staven met een lijst waarop de officiële soortnamen zijn aangegeven. Toch hoop ik aannemelijk gemaakt te hebben dat JF het plan heeft gehad een arboretum¹⁰⁷ aan te leggen, waarbij men zou kunnen denken aan de exotische soorten, zoals die welke hierboven vermeld zijn.

De palm¹⁰⁸ zal wel een kuipplant zijn geweest, die in de winter in de orangerie gezet werd. Blijven over: de Treurwilg en de Treurcipres. Treurvormvariëteiten van allerlei soorten waren in de achttiende eeuw erg geliefd. De heesters die in het ontwerp vermeld staan, zijn te typeren als "bloemdragend hout".

De Franse tijd; de Hofkamp als warmoezeniersland¹⁰⁹

Zoals eerder vermeld is, kreeg Lodewijk van der Haas in 1789 de

Hofkamp in erfpacht. In 1803 verzocht hij een morgen land [voorheen perceel 135] genaamd 'de Hofkamp' in erfpacht te mogen houden voor dertig jaar "na expiratie van de thans nog loopende Vier jaaren".¹¹⁰

De periode van de Bataafse Republiek was een woelige tijd, die Van der Haas heel wat last bezorgde. Niet alleen van de Franse troepen die ingekwartierd lagen op het kasteel maar ook van de plaatselijke bevolking ondervond hij schade. Ten einde raad wendde hij zich tot Mr. C.J. van Affelen Codde, de Rentmeester der Domeinen van IJsselstein die op 23 mei 1795 een brief zond "Aan de Administrateurs bij de Provisioneele Representanten van het volk van Holland gesteld over de goederen van den Prince van Orange en Nassau" met de volgende inhoud:

*"Remonstreert met verschuldigten eerbied Mr. C.J. van Affelden Codde Rentmeester der Domeinen van Ysselstein, dat van den Casteel tûin alhier tans door een ieder gebrûik gemaakt word, dat daardoor soo aan het Plansoen als aan de veldgewassen schaade veroorzaakt en toegebracht werd, 't gûnt bij 't aanrijpen van de Vrûchten te voorzien is nog meer en meerder te sullen toeneemen; soo dat de Tûinman, die een swaar hûishouden met negen kinderen heeft, wijnig voordeel van zijn arbeid, moeyten en gemaakte kosten, staat te trekken en genieten indien hier in niet voorzien werd."*¹¹¹

Daarop werd besloten de kasteeltuin, de tuinmanswoning (aan het binnenplein) en de hoekkamer van het kasteel waarin goederen van de Drossaard waren opgeslagen voor het publiek te verbieden.

In de marge van de brief staat een reactie vermeld: "Ysselstein Den 28e mei 1795. Den Rentmeester aangeschreeven, om tegens de schade aan den Kasteels-Tûin te werken. En voorts verklaard, dat men zich het voorstel van den Tûinman, om dien Tûin te gebruiken, zal laten welgevalen, wanneer zulks de instemming heeft van den gewezen Drossard."

Hieruit kan men afleiden dat Lodewijk

van der Haas zelfstandig doorging in de broeituin.

In de "Inventaris van den Gemeenen boedel van wijlen Lodewijk van der Haas en desselvs nagelaten wedue Adriana la Garde in dato den sesden November 1811"¹¹² staat niets vermeld over 'De Hofkamp'. Wel vindt men in de Inventaris van de bezittingen van de overleden Adriana la Garde in het hoofdstuk "Vaste Goederen"¹¹³ 'De Hofkamp' aldus omschreven: "Een stuk warmoezeniersland genaamd de Hofkamp gelegen buiten de stad IJsselstein, belend noord door de Eitersche dijk en Pieter van der Veer en ten zuiden de Heer Strick van Linschoten begroot op zevenhonderd guldens."

Wanneer 'De Hofkamp' in het bezit gekomen is van de fam. Van der Haas heb ik (nog) niet kunnen achterhalen.

Lycklama à Nijehölt geen kasteelheer

In het bezwaarschrift van JF van 16 april 1803 staat de volgende passage:

*"... En in deeze gevoelens zijn de volgende Bestuûrders der Domainen, op de gedane Addressen, zo door de Mûnicipaliteit¹¹⁴ te IJsselstein, als van de bijzondere Bûrger Societeijten aldaar, omme het Kasteel tot andere eijndens te mogen gebrûijken, tot heeden toe blijven persisteren.- gelijk ook verder in het bijzonder, de Maire of Bailliuw Lijclama à Nijeholt, bij consecutive gedaane adressen, aan de Directie in der tijd, alle mogelijke pogingen heeft aangewend, om in het bezit en gebruik van het Kasteel en Tûijn te worden gesteld, doch almeede vrûgteloos, als zijnde alle de daar toe gedaane Verzoeken gedeclineerd, en van de hand gewezen."*¹¹⁵

Of men het kasteel nog voor andere doeleinden - zoals wijkvergaderplaats - heeft willen gebruiken is niet bekend, maar zeker is dat Mr. I. E. Lycklama¹¹⁶ als nieuwe bestuurder kennelijk een oogje had op de emolumenten die eerder aan JF waren ten deel gevallen, waaronder de bewoning van het kasteel. Want "in 1803 tot Baljuw aangesteld zijnde heeft als Expectance op de overhoeven en de bewoo-

ning van 't Kasteel hebbende over dat jaar zijn Recognitie van f 100 :- : - betaald, maar zijn verzoeken ten aanzien van de evengenoemde vooruitzichten van de hand gewezen zijnde heeft geweygerd...¹¹⁷ over 1804 en latere jaren nog te betalen.

Vergoeding van de kosten die De Beaufort voor kasteel en tuin gemaakt had

In het Register der Resoluties der vergadering van Thesaurier-generaal en Raden van Financiën der Bataafsche Republiek¹¹⁸ staat het besluit d.d. 27 april 1803 vermeld dat de missive en bijlage¹¹⁹ van JF in handen gesteld zou worden van Inspecteur-generaal E. Temminck.

JF stuurde daarna een request waarop op 20 juni 1803 het besluit genomen werd hem een lijfrente te verlenen van 5% gerekend naar een somma van f 10.000:-, het bedrag waarvoor hij de bedieningen had gekocht van de Vorst van Nassau, ingaande op het moment dat hij uit zijn functies ontzet was.¹²⁰

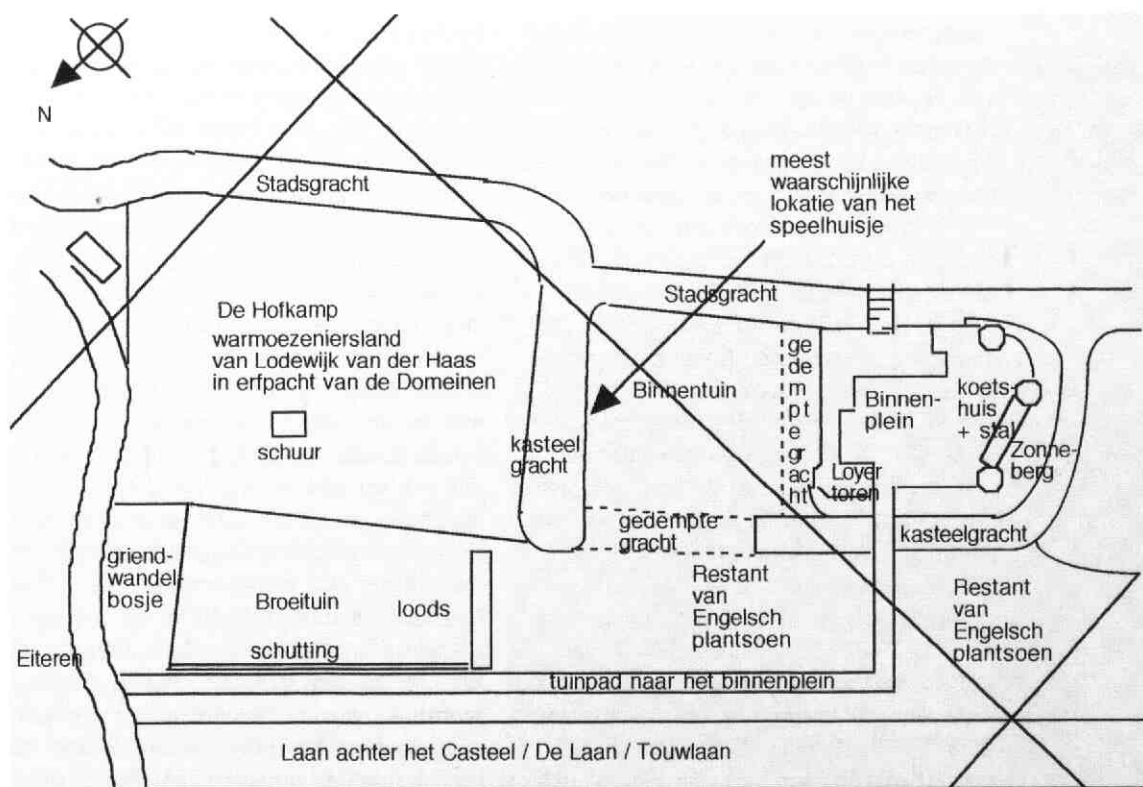
Op 6 juli 1803 "... is goedgevonden [na taxatie der goederen door 4 personen¹²¹] voor rekening van het Domein overtenemen en dienaangaande met dezelve de Beaufort naar billijkheid de noodige schikkingen te maken en voorts hetgeen niet met nut aanwezig blijven of geemployeerd kan worden, op de voordeligste wijze te doen verkoopen."¹²²

In de 'rekening' van 1803¹²³ staat opgenomen "Aan de Heer en Mr. J. de Beaufort wegens door 't Domein overgenomene goederen in de Kasteel Tuin f 1800:-"

Opknopbeurt van het kasteel; demping van de grachten

In 1803 is het kasteel opgeknapt voor iets minder dan 5000 gulden¹²⁴. In de 'rekening' van 1804¹²⁵ staat een post vermeld: "G. de Bruin wegens rijloon van 333 voeder zand naar het kasteel f 99 : 18 :-" "Aan Wm en Cs. van Zwieten, wegens leverantie van 75 roeden graszooyen úyt het land de Nieuwpoort f 112 : 10 : 0". Aan T. Winterhoven & zoon moest betaald wor-

afb. 13
De situatie in 1812.
Reconstructie schets, gebaseerd op de plattegrond van IJsselstein uit 1812.
Archief van de prefecten Utrecht-Amersfoort nr. 224-2.
Top. Atlas. RAU.

afb. 14 den: "wegens geleverde boomen in de Pad naar de Kasteeltúyn in 1804 f 127 : 2 : -" en aan J. Kruger "voor eenige vermaakte verandering van een hout-gravure uit in den Kasteeltúyn in 1804 f 114 : 0 : 0". Volgens de 'rekening' van 1805 - 1810¹²⁶ in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf' ontving "T. Winterhoven & zoon wegens geleverde boomen in de "Kasteeltúyn" in 1805 f 16 : 11 : -; in 1806 f 23 : 14 : -; in 1807 f 19 : 12 : -; in 1808 f 43 : 16 : - . Aan G. de Bruin werd wegens het rijden van 89 voeder zand f 26 : 14 : 0 , voor 81 voeder f 24 : 6 : - en voor een later transport nog eens f 9 : - : - betaald.

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat er in die jaren een grote bedrijvigheid aan de dag werd gelegd met betrekking tot de tuin. Een gazon werd (opnieuw?) aangelegd en er werd een groot aantal bomen gepoot. Bovendien zijn er in de jaren 1804 tot 1808 in totaal ruim 530 vrachten grond¹²⁷ uit "s Heren sandkuylen"¹²⁸ naar de kasteeltuin gebracht. Volgens de plattegrond van 1812 waren de grachten gedeeltelijk gedempt. Mogelijk zijn die 750 tot 1000 kubieke meter grond gebruikt voor de demping.

De fam. Van der Capellen op het kasteel

In 1803 werd het kasteel gehuurd door Robert Jasper van der Capellen¹²⁹. Op 13 april 1803 ontving Van der Haas vanuit

Haarlem een brief van deze Robert Jasper van der Capellen, heer van de Marsch, Lathmer enz. Deze¹³⁰ luidde:

"Meester Tuinman,

Onderricht zijnde dat Gij gaarne op het kasteel hetwelk met de Tuynen, door mij, gelijk Gij weet gehuurt is, wilde blijven, dient deze deze(sic! P.B.) om u te zeggen, daar ik zulke algemeene goede getuigenissen van U hoore, dat ik niet ongenegen ben dien aangaande met u in onderhandeling te komen; Ik zal ten dezen opzichte zeer redelijk zijn vertrouwende hetzelfde van uwe zijde. Zoude zich het, bij voorbeeld, niet kunnen schikken, dat ik u de tuijnen liet, mids Gij mij volop de nodige groentens voor mijn huisgezin leverde. voorts alle de boomvrugten hoegenaamd voor mij alleen. Gij zoud dan met uwe broeijerijen ten uwen voordele blijven voorthandelen naar welgevallen. Zeg mij uwe gedachten en hoe gij het in zulk een cas zou verstaan en aanneemen. Hier op uw antwoord inwagende verblijf UEDWillige

Capellen-Marsch."

In 1805 werd het kasteel bewoond door minimaal drie volwassenen, te weten: Maria Taats van Amerongen¹³¹, haar dochter Frederica en haar schoonzoon, de bekende Van der Duyn van Maasdam. Wanneer Robert Jasper van der Capellen het kasteel verlaten heeft, is niet bekend.

Maria Taets van Amerongen overleed op 10 augustus 1809. Nadat er op vrijdag 15 december en een week later nogmaals een advertentie in de 'Utrechtsche Courant' was geplaatst waarin het kasteel te IJsselstein te huur werd aangeboden, was er op 2 april 1810 een aankondiging van de publieke verkoping van de bezittingen van wijlen de Hoog Wel Geb. Vrouwe Maria Taats van Amerongen, douairiere van wijlen jhr. Alexander Philip van der Capellen, op dinsdag den 10. van Grasmaand 1810. Naast een moderne en pretieuse¹³² inboedel werden "zoo goed als nieuwe Broeiramen en Bakken, Tuin-gereedschappen en brandhout..." te koop aangeboden. Het is niet uit te maken of hierbij nog iets aanwezig was van de tuin-

afb. 15
Ingangpartij van het kasteel gezien vanaf "De Hofkamp". Detail van een houtgravure uit 1886 door J. Walter, naar een tekening van P.A. Schipperus, uit het tijdschrift "Eigen Haard" van medio 1888.

goederen die door JF waren aangeschaft, en waarvoor hij de 1800 gulden ontvangen had. Volgens de 'rekening' van 1805-1810¹³³ in het capittel 'Extraordinaris Uitgaaf' werd het kasteel tot 1809 verhuurd. In 1810 stond het leeg.¹³⁴

Het kasteel in bezit van fam. Strick van Linschoten

Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten¹³⁵ kocht het kasteel van de Domeinen. Er zijn twee documenten waarin data zijn opgenomen die betrekking hebben op de jaren 1811 en 1812. De koopakte heb ik (nog) niet kunnen achterhalen, maar in de akte waarin de boedelscheiding werd geregeld staat onder de eigendomstitel betreffende het kasteel:

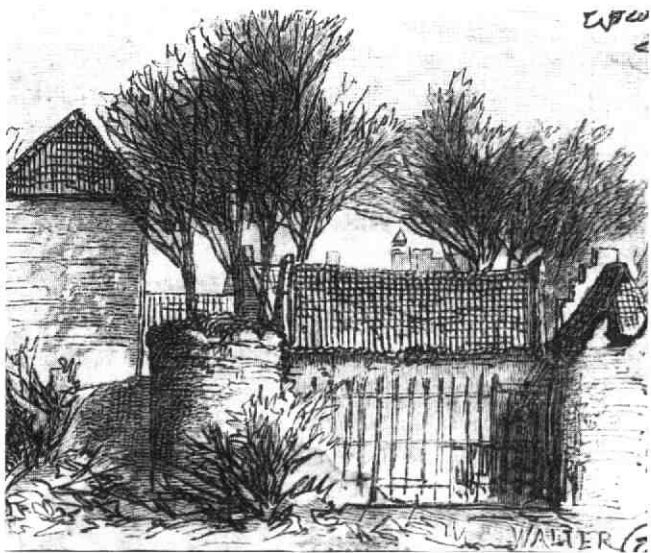
"...vermits het voormelde Kasteel en aanbehooren, door Jonkheer Meester Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten [...] is aangekocht van het bestúúr der Domeinen, blijkens proces verbalen van provisionele en definitive toewijzing en acte van lastuitbrenging op den twaalfden Januárij en den tienden en elfden Febrúarij des jaars achttien honderd twaalf, ten overstaan van den áúдитеúr van den Staatsraad en Secretaris Generaal van de prefectúre van het Departement der Zuiderzee gepasseerd,..."¹³⁶

Vanaf dat moment bleef het kasteel eigendom van die familie tot 1887.

Vruchtgebruik door dochter Louise

In 1837 overleed Nicolaas Hendrik van Linschoten; zijn weduwe Louisa Elisabeth de Ridder bleef op het kasteel wonen tot haar dood op 6 september 1853. In haar olografisch testament¹³⁷ deed ze haar dochter Louise het voorstel het kasteel te kopen. Ze zou dan tevens in het bezit komen van de tuinen, het bosje, de tuinstoeltjes, de broeiramen, de "tuingeschappen" (sic! P.B.) en de bloemen. Bij de akte van scheiding in 1854 krijgt de dochter het recht haar hele leven op het kasteel te wonen. Dat was tot 9 augustus 1886.

Afb. 16
De zonneberg in 1886. Detail van een houtgravure uit 1886 door J. Walter, naar een tekening van P.A. Schipperus, uit het tijdschrift "Eigen Haard" van medio 1888.

Verkoop (t.b.v. de boedelscheiding)

Enige maanden na het overlijden van Louisa, in het najaar van 1886, werd via een advertentie uit de hand te koop aangeboden: *"het eeuwenoude Kasteel IJsselstein met de daarbij behorende tuinen, waterpartijen, vijvers, Houtgewassen, Gronden, Broeiramen en zonneschermen, [...]* De TUIN, waarin zeer vele fijne vruchtboomen staan, is aangelegd tot terrein van vermaak en moestuin, waarin eene Schuur staat; het overige terrein is beplant met zeer dikke en gave eike-, ijpe-, essche-, elze-, wilge-, linde- en noteboomen en ander houtgewas."¹³⁸

De advocaat Mr. Dirk Johannes Hendrikus van Eeden kocht een jaar later, op 12 november 1887 van de erven Strick van Linschoten:¹³⁹ *"Het Kasteel te IJsselstein, met de daartoe behorende tuinen, houtgewassen, grachten en gronden, broeiramen en al hetgeen verder door bestemming gerekend kan worden tot hetzelve te behoren, gelegen aan de stadsgracht tusschen de eigendommen van de Heeren Van Rooijen en Van der Roest, strekkende achter langs eene laan aan de gemeente IJsselstein toebehoorende, gekadastréerd in Sectie E nummers 285, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 309 en 310, te zamen groot twee Hectaren, achtentachtig Aren vijftien Centiaren."* Daarvoor werd 12.000 gulden betaald ¹⁴⁰.

Verkoop voor sloop

Ook in dezen trad Jhr. Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten nog eens op, namelijk als de gevolmachtigde van advocaat Van Eeden. Op 27 december 1887¹⁴¹ werd tot de openbare verkoping overgegaan van: *"Het Kasteel IJsselstein benevens de walmuren, het koetshuis, de stalling, het tuinhek, de loods, de planken schuttingen in den moestuin en de brug over de gracht, met uitzondering evenwel van den toren staande naast het tuinhek"*.

Aan deze akte is een door de verkoper, de koper, de notaris en de getuigen gewaarmerkte tekening vastgehecht. Daarop zijn de drie percelen waarin het kasteel werd opgedeeld, in verschillende kleuren

aangegeven. Ook waren er drie kavels die de tuin betroffen: de loods in de moestuin en twee kavels houten schuttingen.

Poging tot behoud van het kasteel

Een heel opmerkelijke voorwaarde bij deze verkoping was dat het verkochte niet aan de koper zou worden gegund, indien binnen vijftien minuten na de voorlopige toewijzing zich een koper voor de gebouwen mocht opdoen, die zich verbond het kasteel te laten staan en daarvoor een koopsom zou bieden van tweeduizend gulden boven de voorlopige koopprijs.

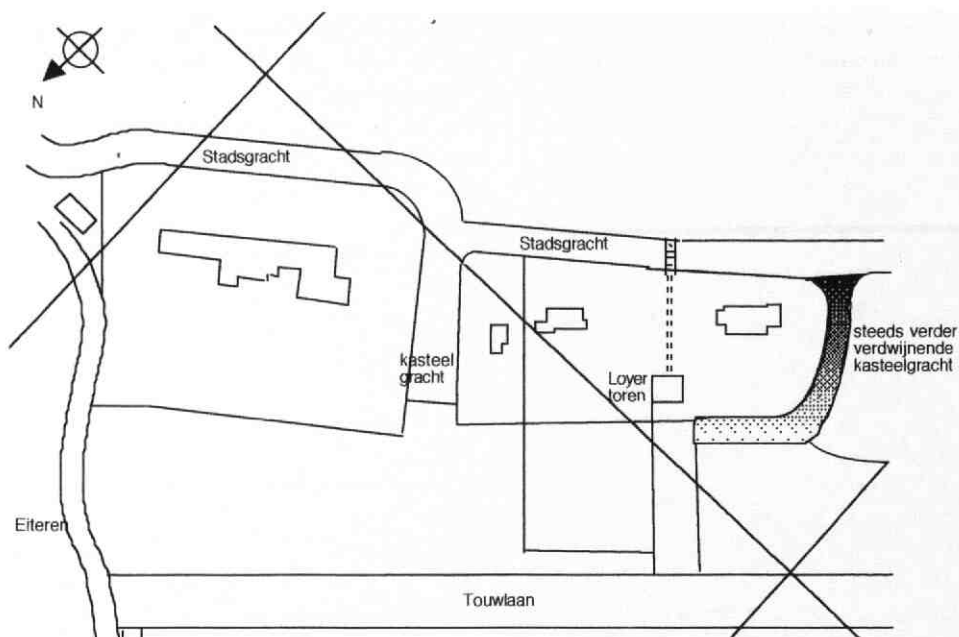
Maar zo'n koper kwam niet opdagen. En voor f 4.802,- werd het kasteel verkocht aan David Levie de Vries, sloper te Weesp.

Veiling van de bomen in de kasteeltuin

Op 15 december 1887 - dus twaalf dagen voor de verkoop van het kasteel - had in het koffiehuis 'Het wapen van IJsselstein' des voormiddags te tien ure de openbare verkoping plaats van: *"boomen, hout- en struikgewas, wassende en op stam staande onder de gemeente IJsselstein, op de gronden behorende tot het "Kasteel IJsselstein" in honderd zes en zeventig percelen"*¹⁴².

De opdrachtgever was Mr. Dirk Johannes Hendrikus van Eeden. Jhr. Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten was als mondeling gemachtigde bij de verkoop aanwezig.

Door het veilingregister kan men informatie krijgen over de verscheidenheid van de boomsoorten en aantallen die in de tuin voorkwamen. Er wordt melding gemaakt van: 170 linden van zeer verschillende ouderdom gelet op de prijs die ervoor betaald werd; 5 notebomen; 20 vruchtbomen; 8 iepen van timmerhoutkwaliteit; 110 Essebomen variërend in prijs van f 4,60 tot f 116,- per stuk; 13 knotessen; 2 populieren voor klompenhout; 5 peppels; 17 platanen; 10 berken; 5 acacia's (indertijd ook al zeer gezocht als inlands hardhout); 21 eiken waaronder exemplaren van beste kwaliteit (f 62,- per stuk); 3 dennebomen; 2 beuken; 2 kastan-

afb. 17
De kadastrale
situatie
van 1960.
Gebaseerd op
de Kadastrale
kaart
IJsselstein,
sectie E blad
2. 1919 (bij-
gewerkt tot
rond 1960).
RAU.

jebomen; 4 elzen; 3 wilgebomen; 14 knotwilgen; 4 esdoorns; 17 kersebomen; een onbekend aantal sparrebomen; en ten slotte ook nog partijen hakhout. Het totaalbedrag was f 3.814,50 voor ruim 400 bomen. Bij de veiling waren houtkopers uit Utrecht, Linschoten en IJsselstein komen opdagen; daarnaast waren er timmerlieden uit o.a. Jutphaas en Vreeswijk, klompemakers, enz. Een naam die bij heel wat kavels vermeld staat, is die van de firma Schilte, houtverkopers.

Op 15 maart 1888 verkocht Dirk Levie de Vries een eerste partij afbraak voor f 698,35¹⁴³. Op 16 maart werden 4 percelen moesgrond, in totaal 38 aren groot, op "het Kasteel" verhuurd¹⁴⁴. Op 31 maart had de boedelscheiding plaats van de nalatenschap van Vrouwe Louisa Strick van Linschoten¹⁴⁵. Op 18 juni werden op verzoek van de heer Van Eeden de bessen en het grasgewas uit de tuin van het voormalige kasteel verkocht¹⁴⁶ voor resp. f 11,- en f 3,50.

Meeste gronden weer in eigendom bij twee erfgenamen

Op 16 juni 1888 verkocht de heer Van Eeden aan Jonkheer Nicolaas Hendrik

Strick van Linschoten en diens zwager Cornelis Wernard Eduard van Voorst van Beest¹⁴⁷: "Het voormalig Kasteel te IJsselstein met de daartoe behorende tuinen, grachten en gronden, gelegen aan de stadsgracht, tussen eigendommen van de Heeren Van Rooijen en Van der Roest, strekkende achter langs eene laan aan de gemeente IJsselstein toebehoorende, gekadastréerd in Sectie E nummers 285, 288 tot en met 295, 309 en 310, te zamen groot twee Hectaren acht en tachtig Aren vijftien centiareen."

De koopprijs bedroeg f 5.000¹⁴⁸.

Op 19 juli daaraanvolgend verkocht David Levie de Vries nog wat afbraak voor f 331,45¹⁴⁹.

Opsplitsing in kavels en de bebouwing tot 1965

Bij testament had Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten bepaald dat zijn onverdeelde helft¹⁵⁰ van de gronden rond het kasteel in IJsselstein zou toekomen aan zijn petekind Nicolaas Hendrik van Voorst van Beest. In de akte stond de volgende omschrijving "eenige landerijen met boomgaard zoomede weg en water [...] te zamen groot twee hectaren zeven en tachtig aren vijfen dertig centiareen".

Daarnaast ging het om *"de onverdeelde helft van het dominium directum"*¹⁵¹ van een pad naar en het erf om den voormalige kasteeltoren te IJsselstein", kadastraal bekend onder Sectie E nr. 572¹⁵².

In 1926 werd op de 'Hofkamp' het pension/rusthuis 'St. Joseph' gebouwd door de Gebr. Voorendt in opdracht van de R.K. Vereniging voor Ziekenverpleging. (In 1995 is dit een gedeelte van "Isselwaerde")¹⁵³. In 1931 werd in de voormalige binnentuin een woning met praktijkruimte gebouwd in de Nieuwe-Zakelijkheidstijl. Dit gebeurde in opdracht van huisarts A. Leerling (In 1995 in eigendom van de familie B.W. van der Togt). In 1937 werd op de plaats waar het kasteel heeft gestaan het Groene Kruisgebouw gerealiseerd. (In 1995 is daarin 'Thuiszorg en Dienstverlening' gevestigd.)

Aan het einde van de jaren twintig of het begin van de jaren dertig zal ook de woning van notaris Cool gebouwd zijn. (In 1995 in het bezit van de familie Th. Terberg.)

Het Christelijke kleuterschooltje 'Ons Kasteeltje' en het openbare kleuterschooltje 'Dikkertje Dap', de Fatimaschool en de R.K. Mavo stammen uit de eindjaren-vijftig beginjaren-zestig. De gymnastiekzaal en 'Het Slot' zijn in de jaren zestig gebouwd.

Slot

Wanneer men het geheel overziet, kan men niet anders concluderen dan dat het kasteel-met-de-tuinen tot op heden bewaard zouden zijn gebleven als JF het plan voor een landschapspark had kunnen uitvoeren.

De aanwezigheid van zo'n park zou een zodanig positieve invloed hebben gehad op de eigendoms- en beheerssituatie van het kasteel dat er in de loop van de vorige eeuw óf meer onderhoudszorg aan zou zijn besteed, óf groter kans zou zijn geweest om het complex te gelegener tijd als een eenheid te verkopen. Bij de verkoop van het kasteel zou een dergelijk tuinon-

derdeel immers een grote meerwaarde hebben toegevoegd aan het geheel.

Doordat jonkvrouwe Louise Strick van Linschoten gedurende drieëndertig jaar vruchtgebruik genoot van het kasteel, en geen van de talrijke erfgenamen zich er waarschijnlijk nog persoonlijk verantwoordelijk voor voelde, werd het uitgeleefd.

Op slechts enige bomen na (tien tot twintig) waren er bij de veiling in 1887 - er werden meer dan 400 bomen geveild - geen 'exclusievere' soorten te melden.

Wel is waar dat één erfgenaam, Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten, zich duidelijk met de verkoop van het kasteel bemoeide, maar dat was om een reden van praktische aard. Hij woonde op 'Zeevliet' aan het Boveneind in Benschop, terwijl de andere erfgenamen over het hele land verspreid hun domicilie hadden.

Een waardevol arboretumachtig landschapspark had een andere wending aan de gebeurtenissen kunnen geven. De verkoopvoorwaarde van 'een kwartier en tweeduizend gulden' kan alleen maar als 'een slag in de lucht' worden gekarakteriseerd.

In het boek 'Tuinen in de Lopikerwaard' werden door mij in 1992 de volgende aanbevelingen gedaan: *"De gebouwen en tuin(en) van buitens en kastelen die nog (gedeeltelijk) bestaan, in het beleid zoveel mogelijk als een eenheid benaderen, en er een planologische bescherming aan verlenen.*

[...]

*Relicten van de oude buitens en kastelen zoveel mogelijk sparen en onder de aandacht van het publiek brengen; te denken valt aan informatieplaquettes bij oude perceelsgrenzen in de tegenwoordige bebouwing, etc. Bij restauratie van buitens en kastelen niet alleen aandacht schenken aan de gebouwen maar ook aan de beplante omgeving; bij eventuele restauratie van de beplante omgeving zullen historische gegevens een rol moeten spelen."*¹⁵⁴

Deze aanbevelingen golden de buitens en kastelen in het algemeen. Voor de concrete IJsselsteinse situatie kunnen deze

aanbevelingen worden uitgebreid en aangescherpt.

De herinrichting van de kasteeltuin, waarin een aantal historische elementen worden gerealiseerd, is alleszins de moeite waard.

Het was niet mijn bedoeling in dit artikel een historische blauwdruk voor een restauratie aan te bieden¹⁵⁵. Wel heb ik de historische begrenzingen van het tuingedeelte aan de noordoostzijde van de Kasteellaan willen aangeven. Tevens heb ik het belang willen benadrukken van dat terrein i.v.m. eeuwen tuingeschiedenis die erop rusten. Een stedenbouwkundig bureau met het specialisme historische landschaps-/tuinarchitectuur kan daarop voortborduren. Dat bureau moet dan een stedenbouwkundige visie op de totale omgeving van de toren - inclusief de relatie van dit terrein tot het centrum van de stad - ontwikkelen. Daardoor zal de kasteeltoren meer aandacht krijgen en zullen tuin en toren voor de toekomst veilig worden gesteld. Uiteraard zal de tuin tevens de leefbaarheid van de binnenstad (moeten) verbeteren.

IJsselstein, december 1995

Noten

- 1 'Het ziet er niet goed uit voor tuinen in een leefgemeenschap die al zijn energie moet gebruiken om te overleven'. DEREK CLIFFORD: *A history of garden design*. New York, 1963.
- 2 B.OLDE MEYERINK, G.v.BAAREN.e.a.: *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Utrechtse Kastelen. Utrecht, 1995.
- 3 P.W.A.BROEDERS: *Kasteel-Buiten-en Boerentuinen in de Lopikerwaard; deel 1: Drie eeuwen geschiedenis van de kasteel- en buitenplaatstuinen in de Lopikerwaard, en van de tuinen bij het Huis te Linschoten; deel 2: De verschijningsvormen van de boerentuinen in de Lopikerwaard*. Waardenreeks deel 4, Jubileumuitgave van de Stichting 'Werkgroep Behoud Lopikerwaard'. IJsselstein, 1992.
- 4 B.OLDE MEYERINK, G.v.BAAREN.e.a. p.506-511. De informatie over de tuinen is voor het overgrote deel aan het boek "Tuinen in de Lopikerwaard" uit 1992 ontleend.
- 5 D.B.M.HERMANS: 'Jan van Stolk en Kasteel IJsselstein in 1769.' In: *Castellogica, Verkenningen; mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*. Doorn, jaargang 1993, p.18-30. Een overdruk daarvan in de editie HKY (Historische Kring IJsselstein) nr. 71, december 1994, p.195-208.
- 6 ERIK DE JONG: *Natuur en Kunst; Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Amsterdam, 1993. (Proefschrift Groningen) p.9-11.
- 7 Zie CARLA S. OLDENBURGER-EBBERS: *De Tuinengids van Nederland; bezoekersgids en vade-*

afb. 18
De actuele situatie in 1995 gezien vanaf de hoek Touw-Kasteellaan.

- mecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland.* Rotterdam, z.j. Voor de classicistische stijl p.18-24; voor de vroege landschapstijl p.25-27.
- 8 De elementen die in archiefstukken over de IJsselsteinse kasteeltuin voorkwamen, heb ik met een * aangegeven, maar het een en ander zal verderop nog verduidelijkt worden.
 - 9 Archief Nassause Domein Raad inv.nr. 203 p.1973-74. ARA (Het Algemeen Rijksarchief 1e afd. Den Haag).
 - 10 'Ratione officii': ambtshalve
 - 11 Memorie inhoudende het bezwaarschrift van J.F.de Beaufort tegen de resolutie van de Thesaurier-Generaal en de Raden van Financien van de Bataafsche Republieq, d.d. 16 april 1803. Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr.1549. RAU. (Cursivering in het citaat door mij, P.B.)
 - 12 UYL W.F.J. DEN: *De Lopikerwaard I; dorp en kerspel tot 1814.* Utrecht, (1963) p. 329-330.
 - 13 'Memorie' 16 april 1803
 - 14 'Memorie' 16 april 1803
 - 15 "Rekeningen van de rentmeesters der gecombineerde Domeinen en Geestelijke goederen". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8781(1770). ARA.
 - 16 d.i. geschikt maken
 - 17 'Memorie' 16 april 1803
 - 18 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8775. ARA.
 - 19 Ook iedere watergang waarin vis levend bewaard kon worden, werd 'vijver' genoemd.
 - 20 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8779 en 8780. ARA.
 - 21 "IJsselstein Memoriën van reparatiën 1766 - 1793". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8414 g). ARA.
 - 22 Hierbij moet waarschijnlijk gedacht worden aan schotten op de plaats waar de kasteelgracht overgaat in de stadgracht zoals die op diverse tekeningen te zien zijn waarop de gracht aan de noordoostzijde van het kasteel afgebeeld staat. Dergelijke schotten hebben waarschijnlijk ook gestaan in de grachtarm aan de noordoostzijde van het eiland waarop de binnentuyn lag. Waar de gracht aan de zuidzijde van het kasteel werd afgesloten, heb ik niet kunnen achterhalen.
 - 23 Zie voor de beschrijving van de kaarten: *Generale land-kaart van den Loopicker-waard, gemeeten Ao 1771 door David Willem Carl Hattlinga*, ingeleid door prof.dr.ir. L. AARD-OOM. Alphen aan de Rijn, 1993 p.19-22.
 - 24 In 1832 is de boomgaard langs de stadgracht eigendom van de erven Cornelis van der Roest. Maar dit perceel blijft in dit artikel verder buiten beeld omdat het ten zuidwesten van de Kasteellaan ligt.
 - 25 "Aan de Drossd de Beaúfort gepermitt om eenige Schuttingen tot Lijboomen &c. als meede een Somerhúysje in de Binnentuyn, ten zijne privaten Kosten te moogen laten maaken &c&c.". Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr.1543. RAU.
 - 26 Het document dat JF in 1803 met zijn bezwaarschrift wilde meesturen aan de Thesaurier-Generaal." Memorie of Lijst tot aanwijzing van wat J.F. de Beaufort ten zijne privékosten...". Archief van de Fam. De Beaufort inv. nr.1549. RAU. (Er bestaan drie versies; naar alle waarschijnlijkheid heeft de tuinman de goederen moeten inventariseren, waarna JF een aantal wijzigingen aanbracht, b.v. daar waar de tuinman " 2 Looje Vase" opgaf, staat in de versie van JF "Twee loode vergulden Vaasen met de peds d'estallen". De derde versie is gelijk aan de tweede maar in een sierlijker handschrift geschreven.)
 - 27 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8784. ARA.
 - 28 Dit is het nummer uit het register van de landerijen van de Domeinen, zoals het in de jaarrekeningen ook werd aangegeven. Het is het perceel waar de Laan op geprojecteerd was.
 - 29 d.i. openbare wandelplaats, t.w. de 'Nieuwe Laan achter het Casteel', de latere Touwlaan.
 - 30 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8780. ARA.
 - 31 Op 15 april werd hij gedoopt in de 'Grootte Kerk' te Den Haag. DTB-boeken op microfiches. Kerkelijke Registers no.15 bl. 38v. Gemeente-archief Den Haag.
 - 32 Trouwboek Van de Kercke Van IJsselstein aanvang nemende met January 1732. Copiedeel 215 IJsselstein. RAU.
Adriana was een dochter van Wilhelmus Ignatius La Garde, uit Yperen afkomstig, en soldaat onder de compagnie van de Luitenant Collonel Lannoy, in Oudewater garnizoen houdende; haar moeder was Pieterella van den Bogaard (in de aantekening in het doopregister vermeld als: Pieterel van den Bogert), afkomstig uit Oudewater; dit ouderpaar was op 2 oktober 1746 getrouwd (volgens het Trouwboek Der Kercke van Oudewater beginnende met de Jare 1672. Copiedeel 135 Oudewater. RAU.). Adriana werd gedoopt op 25 januari 1750 (Zie het doopregister van de Kerk van Oudewater (Hervormde Gemeente). Copiedeel 132 Oudewater. RAU.)
Adriana had een oudere zus, Pieterella Lamberta (met de roepnaam 'Baartje' of 'Bertje') die later ook in IJsselstein woonde en getrouwd was met Gerrit van Eyken wiens naam in het kader van kasteel en tuin ook regelmatig in archiefstukken voorkomt: hij was meester-metselaar.
 - 33 Zij woonde al eerder in IJsselstein; de reden van haar komst naar IJsselstein is mij niet bekend.
 - 34 Doopboeken van de IJsselsteinse Hervormde Gemeente. Copiedeel 214 (IJsselstein). RAU.

- 35 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8813. ARA.
- 36 Het ging hier mogelijk om achterstallige uitbetaling, omdat een dergelijke post verder nooit in de jaarrekeningen is opgenomen.
- 37 "... de Lijst tot aanwijzing..." Zie voetnoot 26.
- 38 Zie voetnoot 32.
- 39 Memorie van vaste goederengeïnspecteerd en getaxeerd op den 18 oktober 1803. Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr.1549. RAU.
- 40 Zie voor de verantwoording van de situering: P.W.A. BROEDERS, *Tuinen...*, p.48-49.
- 41 Van bovenaf gezien is een slangemuur een golvende lijn. In de terugspringende gedeelten heerste een warmer microklimaat. Bouwkundig had een slangemuur het voordeel dat er geen versterkende penanten behoefde worden aangebracht. Reeds honderd jaar eerder werd de kastelmuur als 'slangemuur' gebruikt. Zie afb. 6.
- 42 Zie de gegevens onder 'Sonnenberg' in '... de Lijst tot aanwijzing...' Zie voetnoot 26.
- 43 In de 'rekening' van 1765 (inv.nr. 8776) heeft Daniel Lutkens "voor geleverde boomen in de ouden Lojen boomgaard f 29:8:0" ontvangen; voor bomen in de nieuwen Lojen boomgaard f 6 : 12 : 0 en voor bomen geleverd voor beide boomgaarden f 18 : 7 : 0 .
In de 'rekening' van 1766 (inv.nr. 8777) staat dezelfde Daniel Lutkens vermeld. Voor 9 peren 3 appelbomen voor de oude en de nieuwe Lojen boomgaard ter vervanging van bomen die waren doodgegaan, ontving hij f 8 : 11 : 0.
- 44 Voor de verantwoording van de situering verwijst ik naar P.W.A. BROEDERS, *Tuinen...*, p.49.
- 45 Zie ook *Castellogica* 1993, p. 22. Of: de uitgave van HKY nr.71, december 1994, p.199. Tekening Cornelis Pronk. Coll. Museum Flehite, Amersfoort. RAU.
- 46 Een van de drie versies van "...Lijst tot aanwijzing...". Zie voetnoot 26.
- 47 In het aantekenboekje van Van Stolk. Familie-archief Van Stolk band IX inv. nr. 23 folio 21 recto.
- 48 In de '...Lijst tot aanwijzing...' in de versie die door de tuinman is opgesteld, staat "een Sanees Latspeljering" (Chinees Spalier). Zie voetnoot 26.
- 49 Rekening van J.van Oosten voor den Heere J.de Beaufort, uit 1772. Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr.1549. RAU.
- 50 Rekening van Hijmen van Zijll voor Den Heere De Baufort, uit 1771. Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr.1549. RAU.
- 51 Zie het artikel P.W.A.BROEDERS, 'Het speelhuisje voor Joachim Ferdinand de Beaufort, Drossaard te IJsselstein'. *Castellogica, Verkenningen; mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*. Doorn, jaargang 1995-1 p.135-138. Op 8 augustus 1772 werden rode pannen geleverd voor de loods. Dit is dezelfde loods waarvan in andere archiefstukken melding wordt gemaakt, en die in de 'Broeituin' heeft gestaan. Daarmee kan worden aangetoond dat JF in 1772 ook met de inrichting van de broeituin bezig was.
- 52 Zie de afbeelding op p. 327 van dit artikel.
- 53 $3515,7 \text{ cm} \times 470,9 \text{ cm} = 1655543,1 \text{ cm}^2$; dus $165,5 \text{ m}^2$
- 54 "...aen een heyningh te planten 12. voeten van malkanderen, in het zuyden oft zuyt-westen, oft aen de oost-heyningh, Abrikoken en Persiken dooreen,..." J. VAN DER GROEN: *Den Nederlandtsen Hovenier*. Door - , met een voorwoord van Carla S. Oldenburger-Ebbers en een plantenlijst van D. Onno Wijnands. Stichting Matrijs. Utrecht, 1988 p.58.
- 55 Dat zijn bedden van opgehoogde grond, met dakpannen aan de zijkanen.
- 56 In een ander tuingedeelte wordt melding gemaakt van bakken voor het kweken van ananassen.
- 57 Het ging om *Celosia argentea* L., een eenjarige sierplantesoort uit de tropen.
- 58 dat is: Lodewijk van der Haas.
- 59 Uit een brief d.d. 2 augustus 1777, die zich bevindt in het archief van de fam. De Beaufort inv.nr 1540. RAU.
- 60 Korte Memorie of opgave van het voorgevallene opden Castele van IJsselstein, zeedert den Jare 1795, tijdens de invasie der fransche Troupes tot dato heeden, door den Ondergeteekende als Bewooner van hetzelfde ter Requisitie vanden Heere Mr. J.F. de Beaufort Drossaardt deeser Stad & Baronnie. (2 april 1803). Archief van de Fam. De Beaufort inv.nr. 1538. RAU.
- 61 Deze plantesoort was niet voor het einde van de achttiende eeuw ingeburgerd in West-Europa, omdat men de betekenis ervan als voedselplant niet inzag en meende dat ook de knollen giftig waren. Pas in de negentiende eeuw nam de productie ervan een hogere vlucht.
- 62 Zie de heestersoorten in de ontwerp-tekening, zoals ze vermeld staan op p. 329.
- 63 De instantie die de plaats innam van de Nassause Domein Raad tijdens de Bataafse Republiek.
- 64 De brief is van april 1799 en een afschrift ervan bevindt zich in het archief van de fam. De Beaufort, inv.nr. 1538. RAU.
- 65 ruimer gespatieerd door mij, P. B.
- 66 Korte Memorie of opgave van het voorgevallene opden Castele van IJsselstein, zeedert den Jare 1795... Zie voetnoot 60.
- 67 In die jaren woonde hij in een van de woongedeelten aan het binnenplein van het kasteel. Het 'Hek' bevond zich aan de noordwestzijde van het binnenplein naast de Loyertoren; de draaipunten bevinden zich nog in de zuidwestelijke muur van de toren.
- 68 Dit Herculesbeeld bevond zich in 1803 in de loods. Zie '... de Lijst tot aanwijzing...', vermeld

- bij voetnoot 26.
- 69 Dit gebeurde op de ochtend van 20 mei 1796. Zie voetnoot 60.
- 70 De tuinman had het over "Pieterstalen". Zie voetnoot 26.
- 71 Gedateerd 3 feb. 1773. Archief fam. De Beaufort inv.nr. 298. RAU.
- 72 de metselaar die ook bij het bouwen van het tuinhuis vermeld werd
- 73 Fragment van een brief d.d. 2 augustus 1777, uit de verzameling die de vice-drost aan de drost schreef om hem van de situatie in de stad en de Baronie op de hoogte te houden, Archief Fam. De Beaufort inv.nr. 1540. RAU.
- 74 Er zijn verscheidene plaatsen in Nederland waar gronden die van oudsher bij een kasteel hoorden, met soortgelijke namen worden aangeduid. In Almelo treft men bij het kasteel een 'Hofkamp' aan; in Montfoort heet een bepaald gebied ten zuiden van de voormalige burcht nog 'Hofland', in Weert is er nog een Hofakkerstraat, dicht bij de kasteelruïne.
- 75 Archief van de Baronie IJsselstein inv.nr. 10 deel 194 Registers van Erfpachtbrieven, 1738 - 1809.
- 76 Het huis dat Notaris Cool liet bouwen droeg de naam 'Op het puin' maar dat huis stond op het eiland waar mogelijk nog resten van een voormalige voorburcht in de grond aanwezig waren. Naar de oorzaak van puin op 'De Hofkamp' moet nog onderzoek gedaan worden.
- 77 'De Hofkamp' lag op de (hoge) oeverwal van de IJssel.
- 78 Korte Memorie of opgave van het voorgevallene opden Casteel van IJsselstein, zeedert den Jare 1795, .. Zie voetnoot 60.
- 79 De metingen werden verricht in 1819.
- 80 In 1819 in totaal 9420 vierkante meter.
- 81 Ik heb geprobeerd door handschriftvergelijking vast te stellen wie de tekening heeft gemaakt. Het meest waarschijnlijk is dat de namen in het ontwerp genoteerd zijn door de zoon Lodewijk van tuinman Lodewijk van der Haas. [Een heel opvallende vlag heeft de letter 'r' in eindpositie, b.v. bij "ceder". Die r komt ook voor in andere teksten die door die zoon als jongvolwassene geschreven zijn. Van dit sierlijke handschrift is later niets overgebleven. Dan is de fijne motoriek volledig verstoord.] Daarnaast valt op dat een aantal namen is geschreven zoals vaktermen enigszins 'afgesletten' worden gehanteerd, b.v. 'Winmoutspijn' i.p.v. 'Weymouthden'. De namen zouden dan afkomstig zijn van vader Lodewijk van der Haas die zijn zoon dicteerde, geleet op de vrij fonetische spelling van een aantal van die namen.
- 82 Dergelijke accidentering van het terrein kwam ook voor bij Het Huis Linschoten ('De Berg') en bij het buiten 'Zeevliet' te Benschop ('het sparbergje'); Bilderdijk vond dergelijke heuveltjes "molshopen".
- 83 Zie de paragraaf over het speelhuisje op p. 323.
- 84 Dit gedeelte van de gracht was als visvijver in gebruik. Zie ook voetnoot 19.
- 85 Deze term moet men naar de mode in de landschapsstijl opvatten als 'bloemdragende struiken', ook 'engels hout' genoemd.
- 86 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8793. ARA.
- 87 "Rekeningen van de rentmeesters ...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8797. ARA.
- 88 een drietal kavels in de Hoge Waard en (eerder?) een perceel langs de Eyttersedijk.
- 89 Of heeft deze informatie betrekking op het wandelbosje op de hoek Touwlaan-Achtersloot, waar op de IJsselsteinse plattegrond van 1812 zo'n bosje blijkt te liggen?
- 90 tweemaal; éénmaal gespeld als 'Teúrwilg'.
- 91 Weymouthden
- 92 Laurierkers
- 93 Het is niet duidelijk of hier sprake is van een buxusboom of een dadelpalm "oprechte palm met dadels" Zie: J. VAN DER GROEN: *Den Nederlandsen Hovenier*. Door - , met een voorwoord van Carla S. Oldenburger-Ebbers en een plantenlijst van D. Onno Wijnands. Stichting Matrijis. Utrecht, 1988 p.55.
- 94 Liriodendron is voor het eerst in 1663 in Europa ingevoerd vanuit de oostelijke USA.
- 95 mogelijk *Sambucus nigra* 'Pulverulenta'?
- 96 *Aesculus pávia*, een kastanjeboom
- 97 HOLSTE J.C.: 'De ondervinding doet leeren hoe men de houtteelt moet regeren'. In: *Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw*. Amsterdam, 1824, zes-tienden deels derde stuk, p.99.
- 98 fijnsparren of sparrebomen
- 99 de Libanonceder, want de Atlasceder werd pas halverwege de vorige eeuw voor het eerst ingevoerd.
- 100 de oeverwal van de Hollandse IJssel
- 101 BURG C.J. van de, KRIJNEN E.M. e.a.: *Het beheer van buitenplaatsen*. Scriptie vakgroep Houtteelt. L.H. Wageningen, 1975, p.21-23.
- 102 BUIS J.: *Historia forestis*, p.536.
- 103 Zie P.W.A. BROEDERS: *Tuinen...*, p.49-50.
- 104 BUIS J.: *Historia forestis*, p.550.
- 105 Deze soort kwam reeds rond 1689 in de hortus van de Leidse Universiteit voor. Er is in die tijd wel verwarring van de soorten 'tacahamaca' en 'moliniifera'. Zie daarover: BUIS J.: *Historia forestis*, p.548.
- 106 Zie voor gegevens over deze exoten: BUIS J., *Historia forestis*, p.529-550.
- 107 Een tuin met een verzameling bomen afkomstig van andere klimaatgebieden.
- 108 Hierbij zal niet aan buxus gedacht moeten worden!
- 109 moestuin

- 110 Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 206, p.906. ARA.
- 111 "IJsselstein Memoriën van reparatiën 1766 - 1793". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8409b). ARA.
- 112 Notaris H. Terbruggen, inv.nr. 2890 Repertoire 1811-1817 (6 november 1811). Not. Archief. RAU.
- 113 Notaris W.L.F. Lapidoth, inv.nr. 2873 (1 april 1841). Not. Archief. RAU. Het is nog niet bekend wanneer 'De Hofkamp' door Van der Haas gekocht is.
- 114 d.i. het Gemeentebestuur ten tijde van de Bataafse Republiek
- 115 'De Memorie...' '16 april 1803.
- 116 Jacob Egbert Lycklama à Nijehölt werd geboren te Wommels op 2 april 1742 en overleed op 5 mei 1810 te IJsselstein, waar hij zich al in het voorjaar van 1770 als arts gevestigd had. Uit zijn tweede huwelijk, met Machteld de Beer werden drie van de vele kinderen Adriana Machteld, Jacoba Aletta en George, geboren die een rol hebben gespeeld met betrekking tot Snellenburg. Mogelijk heeft een van hen ervoor gezorgd dat in de zomer van 1858 zijn eenvoudige graf in de Hervormde kerk werd versierd met een blauwe zerk met het familiewapen en een opschrift. NIEUW NEDERLANDS BIOGRAFISCH WOORDENBOEK, deel IX, kolom 633.
- 117 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8816. ARA.
- 118 Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 203 p.1431-32. ARA.
- 119 "De Memorie" van 16 april 1803 en "...de Lijst tot aanwijzing...", waaruit al regelmatig is geciteerd. Zie de voetnoten 11 en 26.
- 120 Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 203 p.1973-74. ARA.
- 121 In 1803 had T. van Varseveld "drie dagen vacatie en wagenvracht" in rekening gebracht "ter taúxatie van de goederen van de Casteeltúijn" f 18 : - : -". In: "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8815. ARA. Twee andere taxateurs waren P. de Heete en G. van Eyken. Het schattingsbedrag van deze beide laatsten was f 2043,-. De naam van de vierde taxateur is mij niet bekend.
- 122 Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 203 p.53. ARA.
- 123 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8814. ARA.
- 124 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8814. ARA.
- 125 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8815. ARA.
- 126 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8816. ARA.
- 127 Een 'voer zand' was een karrevracht van 2000 tot 3000 kg., de hoeveelheid die door één paard op een kar vervoerd kon worden, ofwel één à anderhalve kubieke meter.
- 128 De zandkuilen lagen op drie percelen aan de Hooge Waard, en een aantal jaren eerder op een perceel aan de IJssel langs Eiteren. Maar uit deze laatste mocht op een bepaald ogenblik geen zand meer gehaald worden in verband met overstromingsgevaar vanuit de IJssel.
- 129 Hij werd geboren te Gorssel op 30 april 1743 en overleed te Deventer op 7 juni 1814. Hij nam ijverig deel aan de patriottische beweging. Wegens zijn actie in die beweging werd hij in 1788 bij verstek ter dood veroordeeld. Na de omwenteling in 1795 werd het vonnis vernietigd. Grote Winkler Prins, deel 5. Zevende geheel nieuwe druk, derde oplage. Amsterdam/Brussel, 1973 p.71 tweede kolom.
- 130 Archief van de fam. De Beaufort inv.nr. 1538. RAU.
- 131 Zij was de weduwe van Alexander Philip van der Capellen (1745-1787), heer van Berkenwoude en Achterbroek, die als eerste luitenant met de rang van kolonel bij de gardes-du-corps van stadhouder Willem V één van diens vertrouwelingen was, maar die na 1783 door het optreden van de democratische broer Johan Derk en patriottische neef Robert Jasper uit de gratie raakte. In de roman HELLA S.HAASSE: *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern* treden deze drie familieleden op. Johan Derk van der Capellen tot den Pol speelt daarin de hoofdrol.
- 132 d.i. kostbare
- 133 "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8816. ARA.
- 134 Op fol. 79 van "Rekeningen van de rentmeesters...". Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8816. ARA: "Noch komt aan Húúr van 't Kasteel a f 500 's jaars over 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, daart' 1810 onverhuurd is geweest."
- 135 In het Archief van de Nassause Domein Raad inv.nr. 8412 c) bevindt zich de 'Inventaris van alle de goederen behorende tot de domeinen van IJsselstein opgemaakt door de rentmeester Cornelis Johannes van Affelen Codde 28 feb. 1797' [Deze inventaris is echter door anderen uitgebreid tot 1811]. Er is een aantal tableaux in opgenomen o.a. "Tableau d'Ysselstein No 5", inhoudende: 'Etat des Maisons, Batiments, Moulins, Usines appartenant au Domaine'. In een kolom met het opschrift: 'Observations' staat vermeld dat er op 21 oktober opdracht is gegeven het kasteel te verkopen. Dan volgt: "Het kasteel te IJsselstein is verkocht aan den Heere Strik van Linschooten - waarvan de receptis mede is ingezonden."
- 136 De akte van scheiding der goederen van N.H.Strick van Linschoten ten overstaan van notaris H.D.G.A.Immink te IJsselstein, d.d. 31 ja-

- nuari 1854. Not. Archief inv.nr. 2898. RAU.
- 137 In 1843 in bewaring gegeven bij notaris H.D.G.A. Immink te IJsselstein, 1843. Not. Archief inv.nr. 2877. RAU.
- 138 Het citaat is een gedeelte van de tekst op een reclamebiljet. De volledige affiche staat afgedrukt in HKY nr. 2 (februari 1977), p.20.
- 139 Als executeur-testamentair trad op Jhr. Nicolaas Hendrik Strick van Linschoten, kleinzoon van de koper van het kasteel in 1812; hij woonde op de buitenplaats "Zeevliet" aan het boveinde in Benschop, en was ontvanger van de gemeente Benschop. In 1904 overleed hij, en vrij snel na zijn dood is Huize Zeevliet afgebroken.
- 140 De koopakte van het kasteel, d.d. 12 november 1887, t.o.v. notaris Nicolaas Immink. Not. Archief inv.nr. 2966. RAU.
- 141 Extract uit het register No IX, deel 214, nummer 1865, berustende ten registratiekantore te IJsselstein, betreffende de akte van de openbare verkoop van het kasteel IJsselstein t.o.v. Nicolaas Immink, notaris te IJsselstein, d.d. 27 december 1887. Not. Archief inv.nr. 2966. RAU.
- 142 Extract uit het register Nummer IX deel 14 nummer 1865, betreffende de openbare verkoop van boomen etc...(t.o.v. notaris Nicolaas Immink te IJsselstein) berustende ten registratiekantore te IJsselstein. Not. Archief inv.nr. 2966. RAU.
- 143 De goederen worden niet nader omschreven maar de bedragen van de meeste kopen liggen tussen de drie en de tien gulden. Akte d.d. 15 maart 1888. Not. Archief inv.nr. 2967. RAU.
- 144 Akte d.d. 16 maart 1888. Not. Archief inv.nr. 2967. RAU.
- 145 Akte van scheiding d.d. 31 maart 1888, t.o.v. Nicolaas Immink, notaris te IJsselstein. Not. Archief inv.nr. 2967. RAU.
- 146 Extract uit het ten registratiekantore IJsselstein berustende register, d.d. 18 juni 1888. Not. Archief inv.nr. 2967. RAU.
- 147 Men kan zich afvragen wat de zin is van deze "constructie". De gang van zaken lijkt erg op wat er in 1840-41 met 'Snellenburg' te Benschop is gebeurd: 1. Het bezit wordt verkocht; 2. er wordt een grote partij bomen verkocht door de nieuwe eigenaar; 3. het bezit wordt teruggekocht. Op "Snellenburg" had die constructie te maken met nieuwe belastingwetgeving die op 6 juni 1840 van kracht was geworden: bosgronden zouden voortaan even zwaar belast worden als landbouwgronden. Maar wat was er in IJsselstein aan de hand? 1. Mr. Dirk van Eeden koopt het kasteel met gronden op 12 november 1887 voor f 12.000; 2. het geboomte en het houtgewas gaat op 15 december 1887 van de hand voor f 3.814,50; 3. het kasteelgebouw wordt op 27 december 1887 voor de sloop van de hand gedaan voor f 4.802; 4. de gronden 'zonder opstal' worden op 16 juni 1888

verkocht voor f 5000,- aan twee van de erfgenamen. Aan zijn 'bemiddeling' verdient Van Eeden ruim f 1600,- bruto.

Waarom wilde men het kasteel verkopen en waarom heeft men voor deze constructie gekozen? Is er misschien weinig interesse geweest om de ca. vijftientig mede-erfgenamen uit te kopen? Zijn er onder die groep mogelijk stemmen opgegaan om de boedel nu dan toch maar eens te verdelen? Tante Louise had tot haar dood drieëndertig jaar lang vruchtgebruik genoten.

Van Eeden had twee mogelijkheden: het kasteel met alles erop en eraan verkopen voor meer dan f 12.000, maar dan moest het - wilde de winst niet wegvallen tegen renteverlies - niet te lang duren voor er een koper kwam. Een andere mogelijkheid was de zaak opsplitsen: het kasteel voor de sloop, de bomen voor de houtopbrengst en de gronden zonder opstal als zodanig te koop aanbieden.

Toen hij moest kiezen voor de mogelijkheid het kasteel aan te bieden voor de sloop, werd er overeengekomen dat de voorlopige toewijzing teniet zou worden gedaan, wanneer er binnen een kwartier iemand zou komen opdagen die f 2000,- meer zou bieden, maar er werd daarbij tevens vastgelegd dat er dan een nieuw contract opgesteld zou worden.

Of er van tevoren al overeenstemming bestond over de verkoop van de gronden aan Strick van Linschoten en Van Voorst van Beest is niet bekend, maar het hoeft niet te worden uitgesloten omdat Strick van Linschoten bij de gehele afwikkeling steeds betrokken is geweest.

148 Transportakte d.d. 16 juni 1888. Not. Archief inv.nr. 2967. RAU.

149 Extract uit het ten registratiekantore IJsselstein berustende register, d.d. 19 juli 1888. Not. Archief inv.nr. 2968. RAU.

150 op 16 juni 1888 teruggekocht

151 Het pad en het terreintje rondom de toren werden in eeuwigdurende erfpacht uitgegeven aan de Staat der Nederlanden.

152 Akte d.d. 9 juli 1904, t.o.v. M. den Bleker, notaris te IJsselstein. Not. Archief inv.nr. 370 (na 1895). RAU.

153 Over de periode vanaf 1920 is geen archiefinformatie voorhanden in verband met de ontoegankelijkheid van informatie die jonger is dan 75 jaar.

154 P.W.A. BROEDERS: *Kasteel-, buiten en boerentuinten in de Lopikerwaard*,...p.163-164.

155 De realisering van plannen die in het verleden om welke reden dan ook niet konden worden uitgevoerd, heeft elders tot reconstructies of restauraties geleid die zeer waardevol te noemen zijn. Dit is o.a. het geval bij Het Loo.

'DE 8 IS RESULTANTE';

het Nozema-Wereldomroepgebouw te IJsselstein, een architectuurhistorisch monument uit de tijd van de wederopbouw van de architecten Ben Merkelbach en Piet Elling.

door Ben Rebel

Woord vooraf

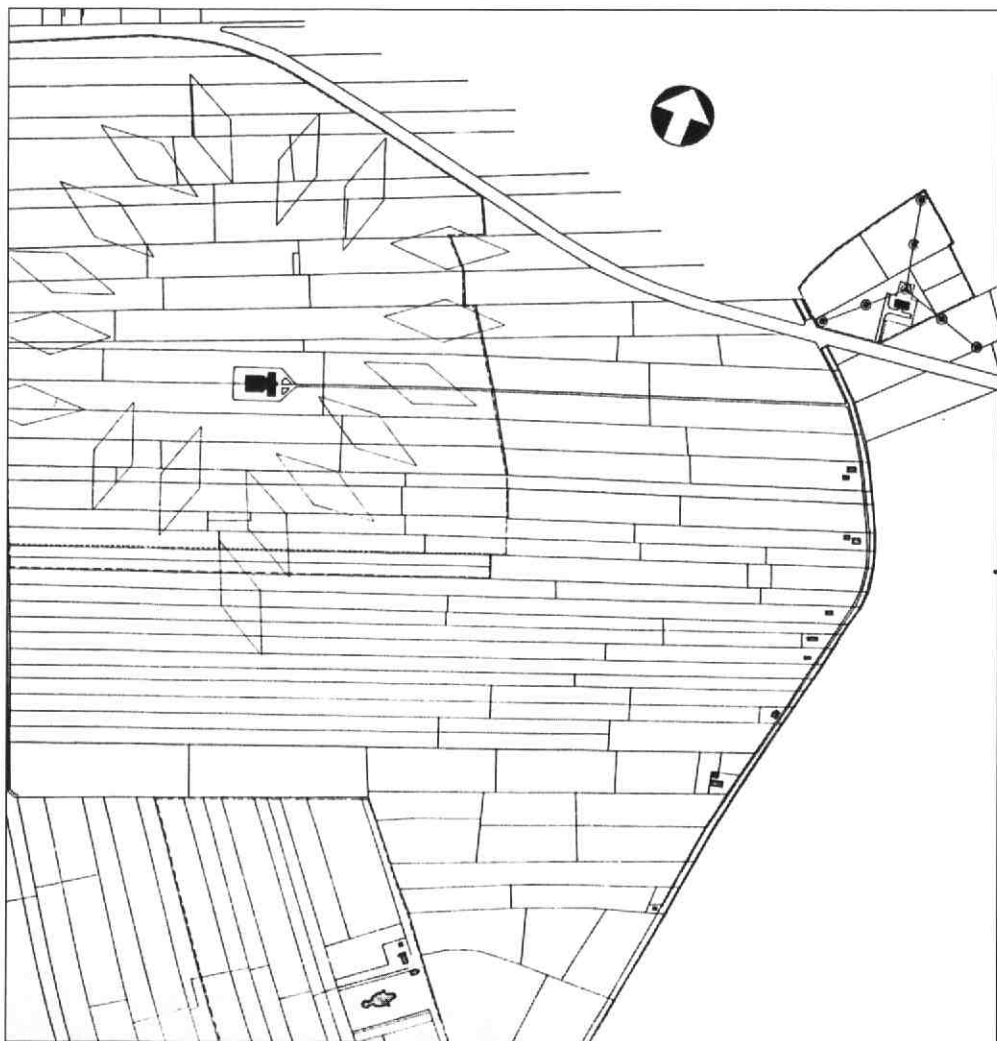
Het in 1954 voltooide Nozema-Wereldomroepgebouw te IJsselstein ligt op dit moment nog eenzaam midden in het groene en vlakke polderlandschap. Het geometrische karakter, de rode en witte accenten en het opvallende gebruik van glas, staal en beton, alles afkomstig uit de optimistische en idealistische sfeer van het vooroorlogse Nieuwe Bouwen, contrasteert weliswaar met het zachte karakter van het landschap maar de overwegend horizontale lijnen zorgen toch weer voor de noodzakelijke binding. Tot nu toe is het gebouw juist door zijn ligging tamelijk onbekend gebleven. Als men het al kent dan is dat voornamelijk van foto's of uit de verte, want zonder toestemming kon men het zenderterrein niet betreden. Ook nu - nu het gebouw zijn functie heeft verloren - belemmert een zwaar ijzeren hekwerk de toegang. Desondanks is de tocht er naar toe nog steeds een architectonische beleving van de eerste orde.

Een architectonische route door het weiland

Men benadert het complex vanaf de Hogebeezendijk vanwaar een smalle, kaarsrechte, één kilometer lange toegangsweg naar het zendergebouw voert (Afb. 1). Men wordt al voorbereid op de sfeer van het Nozema-gebouw door een

wachthuisje ter rechter zijde (Afb. 2). Ondanks het feit dat het op dit moment een verwaarloosde indruk maakt, is het in al zijn bescheidenheid een fraai voorbeeld van de architectuur van het Nieuwe Bouwen. Kenmerkend voor deze stroming hebben de architecten zich ook in een eenvoudige opgave als deze in eerste instantie geconcentreerd op de meest essentiële eisen van de opdracht die in dit geval inhielden: Het vormen van een herkenbaar markatiepunt en het bieden van beschutting en uitzicht. Beschutting wordt geboden door een borstwering van één meter hoog, bestaande uit betonnen platen. De beslotenheid van deze elementen wordt doorbroken door de uitgespaarde ingang rechts die toegang geeft tot een op het zuiden georiënteerd, gedeeltelijk open ruimte waarin een bank is geplaatst. Ter linker zijde bevindt zich een afgesloten personeelsruimte die bereikbaar is via een deur in de overigens transparante scheidingswand. Een eenvoudige en iets buiten het gebouwtje uitstekende, horizontale, betonnen plaat doet dienst als dak. Omdat het op slechts zes dunne, betonnen kolommen rust lijkt het haast te zweven, temeer daar de vliesgevel die als een huid voor de kolommen is gespannen geheel uit glas bestaat met dunne, stalen kozijnen. De voorste betonplaat van de borstwering markeert de ingang niet al-

1. Het terrein
van het
Nozema-
Wereldomroep-
gebouw te
Ijsselstein.

leen omdat hij - en hier is zoals bij veel architecten van het Nieuwe Bouwen - nog iets van invloed van de Stijlbeweging van Van Doesburg, Mondriaan en Rietveld te bespeuren - tot even voorbij de rooilijn van het gebouwtje reikt maar ook omdat hij ooit in verdiepte, zwarte letters was voorzien van het opschrift:

NEDERLANDSE OMROEP
ZENDERMAATSCHAPPIJ N.V. NOZEMA
ZENDSTATION RADIO NEDERLAND
WERELDOMROEP

De zorgvuldigheid waarmee de architecten dit simpele gebouwtje met behulp van eenvoudige, moderne materialen vorm hebben gegeven en het transparante

en geometrische karakter maken dat we het met recht een schoolvoorbeeld van het Nieuwe Bouwen kunnen noemen. De wachtenden kunnen redelijk beschut plaatsnemen en toch genieten van het weidse uitzicht over het landschap.

De verdere tocht via de toegangsweg naar het zendergebouw wordt ritmisch begeleid door een reeks simpele, betonnen lantaarnpalen uit de tijd van de bouw van het complex.

Wat inmiddels verloren is gegaan rond het Nozemagebouw

Alvorens het gebouw zelf te beschrijven is het nodig eerst te wijzen op een aantal essentiële veranderingen in het 'architec-

2. Het wacht-
huisje aan de
toegangsweg
vanaf de
Hogebiezen-
dijk.

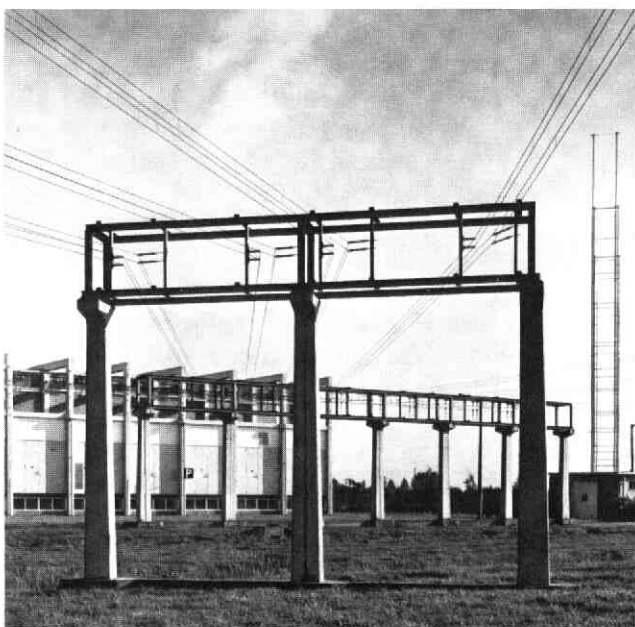
tonische landschap'.

In de eerste plaats zijn na de verhuizing van de Wereldomroep in 1986 naar Flevoland alle zenders met bijbehorende hulpgebouwtjes inmiddels gesloopt¹. Hierdoor maakt het zendergebouw op dit moment een veel geïsoleerdere indruk dan vroeger, toen het als een spin middenin een waar antenneweb zat en het dan ook werkelijk zichtbaar was dat het complex via de radio contact onderhield met de hele wereld (Afb 3). Om een indruk van de oorspronkelijke situatie te krijgen moet men bedenken dat er ten behoeve van de vier hoofdzenders tot in de wijde omtrek rond het gebouw een rondstraalantenne van vijftintwintig meter, elf gordijnantennes van vierentachtig meter, drie ruitantennes van veertig meter, vijf van vijftintwintig meter en twee van vijftien meter hoogte stonden. Daarnaast was er nog een reeks, deels uit golfplaat bestaande schakelhuisjes. Tenslotte was er een groot aantal geleidingen en portalen van beton en staal die de vele verbindingskabels tussen het zendergebouw en de antennes op spanning moesten houden.

In de tweede plaats is de oorspronkelijke tuinaanleg rond het gebouw grotendeels verloren gegaan. Deze aanleg die

werd ontworpen door de beroemde tuinarchitecte Mien Ruys vormde een uitermate boeiende overgang tussen het weiland en het gebouw (Afb 4). Mien Ruys werkte dikwijls samen met architecten van het Nieuwe Bouwen met wie zij zich in hoge mate verwant voelde. Voor Merkelbach en Elling ontwierp zij bij voorbeeld de tuinaanleg rond het GAK-kantoorgebouw (1960) in Amsterdam en

3. Portalen
welke de
kabels het
zenderge-
bouw naar
de antennes
geleiden.

4. De hoofdgevel van het zendergebouw met daarvoor de door Mien Ruys aangelegde vijver en beplantingen.

voor Merkelbach, Karsten en Stam de rijk begroeide binnenhoven in de woonwijk Frankendael in Amsterdam Oost (1951). Ben Merkelbach zou later zelfs voor haar een oorspronkelijke varkensstal op haar kwekerij de Moerheim te Dedemsvaart verbouwen tot woning. Typerend voor Mien Ruys was dat zij de beplantingen rond gebouwen altijd opvatte als overgangszone tussen de architectuur en het omringende landschap. In dit geval ontwierp zij voor de ingangspartij van het zendergebouw een rustieke vijver met daaromheen rijk begroeide borders met planten, heesters en bomen die met hun natuurlijke grilligheid een boeiend tegenspel boden tegen het overwegend geometrische karakter van het gebouw. Tevens werd op die manier de overgang naar de vlakheid van het landschap verzacht, temeer daar ook de toegangsweg gedeeltelijk werd omzoomd door heesters. Het gebouw werd op die manier door middel van de tuinarchitectuur ingebed in landschap.

De architecten Merkelbach en Elling en Het Nieuwe Bouwen ²

Ondanks het feit dat er - zoals uit het bovenstaande moge blijken - veel van het oorspronkelijke karakter verloren is ge-

gaan - heeft het zendergebouw nog vrijwel niets ingeboet aan architectonische zeggingskracht. Het soort opdracht, het ontwerpen van een modern zendergebouw voor de Wereldomroep was dan ook een kolfje naar de hand van Merkelbach en Elling, die zoals de meeste architecten van het Nieuwe Bouwen gefascineerd waren door de wereld van de techniek en de mogelijkheden van de moderne bouwmaterialen en die zeer positief stonden tegenover internationale samenwerking, getuige ook hun deelname aan de vele internationale CIAM-congressen (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne). Het doel van de Wereldomroep luidde immers:

'Het kweken van goodwill voor Nederland in het algemeen in alle delen der wereld, vooral in de ontwikkelingsgebieden en in het buitenland een bijdrage leveren tot vreedzame internationale betrekkingen en samenwerking met de jonge naties'

Alvorens het gebouw zelf te beschrijven is het, teneinde dit te verduidelijken, nodig hier nog iets meer te zeggen over de beide architecten en over het Nieuwe Bouwen waartoe zij beiden behoorden.

Ben Merkelbach (1901-1960) was een

prominent vertegenwoordiger van deze stroming die ook wel wordt aangeduid met de benaming Nieuwe Zakelijkheid of Functionalisme. Meer ook dan zijn collega Piet Elling, waarmee hij vanaf 1949 samenwerkte, heeft hij zich nadrukkelijk gemengd in de architectonische debatten. Merkelbach hield zich voor de Tweede Wereldoorlog, samen met zijn compagnon Ch.J.F. Karsten, voornamelijk bezig met het zoeken naar oplossingen voor het probleem van de volkswoningbouw. Zijn doel was het scheppen van een gezonde, veilige en menswaardige woonomgeving, ook voor de laagst betaalden. Hij was het dan ook die in 1937 in Landlust in Amsterdam West de breuk met het traditionele, gesloten stadsbeeld met zijn smalle woon-verkeersstraten en zijn donkere, bedompte binnentuinen forceerde ten gunste van een open verkaveling met op de zon georiënteerde en in het groen geplaatste woonstroken en met gescheiden verkeerssoorten. Mede dankzij Merkelbach werden de wederopbouwijken in Amsterdam West en in Buitenveldert dan ook verkaveld volgens de principes van de 'Organische woonwijk in open bebouwing', een concept dat al in 1930-32 door hem was ontwikkeld samen met zijn Rotterdamse collega Van Tijen, de bouwer van de eerste echt moderne, vooroorlogse flatgebouwen in Rotterdam, het Bergpolderflatgebouw (1933-34) en het flatgebouw aan de Kralingseplaslaan (1938).

Elling (1897-1962) had voornamelijk naam gemaakt als begaafd ontwerper van een reeks schitterende luxe, witte villa's in Hilversum en omgeving. In de naoorlogse periode van de wederopbouw zouden Merkelbach en Elling samen - vooral in Amsterdam - een groot aantal aansprekende bedrijfsgebouwen ontwerpen. In 1956 werd de samenwerking beëindigd omdat Merkelbach toen stadsbouwmeester van Amsterdam werd.

Een belangrijke factor binnen het Nieuwe Bouwen was: het idealistische geloof in internationale samenwerking en in de kracht van redelijke argumenten bij het

oplossen van stedenbouwkundige, architectonische en daarmee samenhangende maatschappelijke problemen. Bij het ontwerpen werd in gelijke mate aandacht besteed aan de vormgeving, de constructie en de functie. Daarbij spreidde men een enorme fascinatie ten toon voor de mogelijkheden die de moderne technologie bood. Met name de vliegtuigindustrie en de scheepsbouw dienden model te staan voor de bouwkunst die in dat opzicht nog een flinke achterstand had. In boeken en tijdschriften over moderne architectuur werden dan ook dikwijls - bij wijze van voorbeeld - afbeeldingen van schepen en vliegtuigen geplaatst. Daarnaast was men er van overtuigd dat hygiëne en gezondheid van grote betekenis waren voor de bouwkunst, hetgeen leidde tot ontwerpen waarin veel aandacht werd besteed aan bezonning en recreatiegroen in de woon- en werkomgeving. Dit alles was van minstens even groot belang bij het ontwerpen als de vormgeving. De nadruk die binnen de toenmalig 'Amsterdamse school' en ook binnen de tegenwoordige Postmoderne architectuur werd en wordt gelegd op de vormgeving was voor iemand als Merkelbach volstrekt verwerpelijk. Omdat hij alle voor het bouwen relevante factoren onder controle wilde hebben was hij dan ook meer een organisator dan een vormgever. En het zijn dan ook niet voor niets juist zijn organisatorische capaciteiten die het meest door zijn collega's genoemd werden. De beroemde stedenbouwer Van Eesteren bijvoorbeeld weet het succes van de Nederlandse CIAM-groep (de Nederlandse afdeling van een internationale organisatie van moderne architecten) voor een belangrijk deel aan Merkelbach's organisatorische kwaliteiten en hij karakteriseerde het ontwerpen van hem als volgt:

'Het gebouw ontstond in het gesprek met de klant, hij structureerde. Hij was (in tegenstelling tot Elling (B.R.)) niet een tekentafelman.'

Voor Merkelbach was het ontwerpen

een complex, organisatorisch proces, waarin - zoals gezegd - alle voor de opdracht relevante factoren - waaronder de constructie, de functie en de vormgeving - in organisch verband gebracht moesten worden, of het nu ging om de volkswoningbouw, om bedrijfsgebouwen of om een wachthuisje bij het Nozemagebouw. Het leidende beginsel was in beide gevallen het respect voor mensen en het geloof in de mogelijkheid de kwaliteit van het leven te verbeteren door middel van de architectuur. Architectonische kwaliteit en maatschappelijke kwaliteit waren begrippen die voor Merkelbach heel dicht bij elkaar lagen. Hij was dan ook een uitgesproken idealist. Daarbij was hij niet zo naïef dat hij dacht dat hij het alleen zou kunnen. Daarom speelde hij welbewust een belangrijke rol in verenigingen, discussiegroepen en organisaties zoals de architectenvereniging 'De 8', het tijdschrift 'De 8 en Opbouw', 'CIAM Nederland', de in de oorlog opgerichte 'Kerngroep voor Woningarchitectuur', 'De Zonnectcommissie' en 'Het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw'.

In 1927 richtte Merkelbach samen met enkele andere jonge architecten de Amsterdamse architectenvereniging 'De 8' op. In datzelfde jaar publiceerden zij een beginselmanifest in het tijdschrift 'I 10', waarvan de slotstelling luidde:

'DE 8 IS RESULTANTE.'

Deze stelling kan gezien worden als de sleutel tot de op een brede architectonische kwaliteit gerichte ontwerphouding van Merkelbach en tot die van veel architecten van met name de eerste, vooroorlogse generatie van het Nieuwe Bouwen. Met behulp van deze stelling begrijpt men hoe het wachtgebouwtje bij het Nozemagebouw in elkaar steekt. Men zag alle relevante eisen die bij een specifieke architectonische opdracht geformuleerd konden worden - de functionele, de constructieve en de esthetische eisen - als vectoren die tezamen de uiteindelijke vorm (de resultante) dienden te bepalen.

Utiliteitsbouw

Naast de volkswoningbouw en naast zijn werkzaamheden in het kader van zijn stadsbouwmeesterschap leverde Merkelbach eerst met Karsten en later in toenemende mate met Elling ook een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de kwaliteit van de bedrijfsgebouwen, want ook de arbeidsplaats diende een menswaardige omgeving te zijn, aldus Merkelbach. Van Tijen zei in 1961 naar aanleiding van het overlijden van Merkelbach over zijn bijdrage aan de utiliteitsbouw:

'Zonder vooropgezette vormoverwegingen aanvaardde hij het bouwtechnische gegeven (.....) Toch kon zijn werk op de beste momenten wel degelijk tot vormschoonheid stijgen.'

En daarmee zijn we weer bij de kern van het 'Nieuwe Bouwen' aangeland. Ondanks stellingen in het beginselmanifest van 'De 8' als 'DE 8 IS A-AESTETISCH' is het nooit de bedoeling geweest de schoonheid uit te sluiten. Wat men bedoelde was - zoals gezegd - dat de schoonheid nooit een doel op zich mocht worden maar altijd diende te worden gezien in samenhang met de logica van de constructie en de functie. Merkelbach zelf bevestigde dit in 1960 in een artikel in het Bouwkundig Weekblad naar aanleiding van het laatste mede door hem ontworpen gebouw, het G.A.K. kantoor te Amsterdam:

'De architect heeft tot taak, met gebruikmaking van de hedendaagse constructiemethoden en materialen, de passende vorm te geven en het vervullen van het gestelde doel.'

Het eerste utiliteitsgebouw waarmee Merkelbach definitief naam zou maken naast de volkswoningbouw waren de AVRO-studio's te Hilversum uit 1934-'40 (Afb 5). Waarschijnlijk was het dit gebouw dat hem later de opdracht zou bezorgen voor het zendergebouw van de Wereldomroep. Het behoort tot de topmonumenten van de moderne Nederlandse Bouwkunst. De architect Van Loghem schreef er over:

'Voor zover mij bekend bestaat er in Nederland geen tweede gebouw, waarin het begrip functie=vorm zoo sterk spreekt als in het gebouw van de AVRO te Hilversum (...) Het totaal is een goede en zeer complete uiting van het Nieuwe Bouwen.'

Op briljante wijze is Merkelbach erin geslaagd de vele functionele en constructieve eisen te verzoenen met de esthetische eisen. Het complex bestaat uit een serie waaivormige segmenten die zich prachtig voegen binnen de vorm van het beschikbare terrein. Zelfs konden op die manier enkele prachtige oude beuken in de hoek tussen twee segmenten gespaard worden. Toch kon deze schijnbaar louter door esthetische overwegingen bepaalde compositie pas vorm krijgen door een aantal belangrijke functionele en constructieve overwegingen. Onderzoek had namelijk uitgewezen dat de diverse studio's ter vermindering van geluidsoverdracht op aparte fundamenteën moesten staan en dat de zijwanden in verband met de akoestische eisen niet parallel mochten lopen. De verschillende bouwdelen werden voornamelijk gesloten daar waar dat om geluidstechnische redenen nodig was en open waar dat om representatieve en gezondheidsredenen wenselijk was zoals bij de feestelijk aandoende ingangen in het oorspronkelijke gebouw en in de uitbreiding van 1940 en bij de kantine.

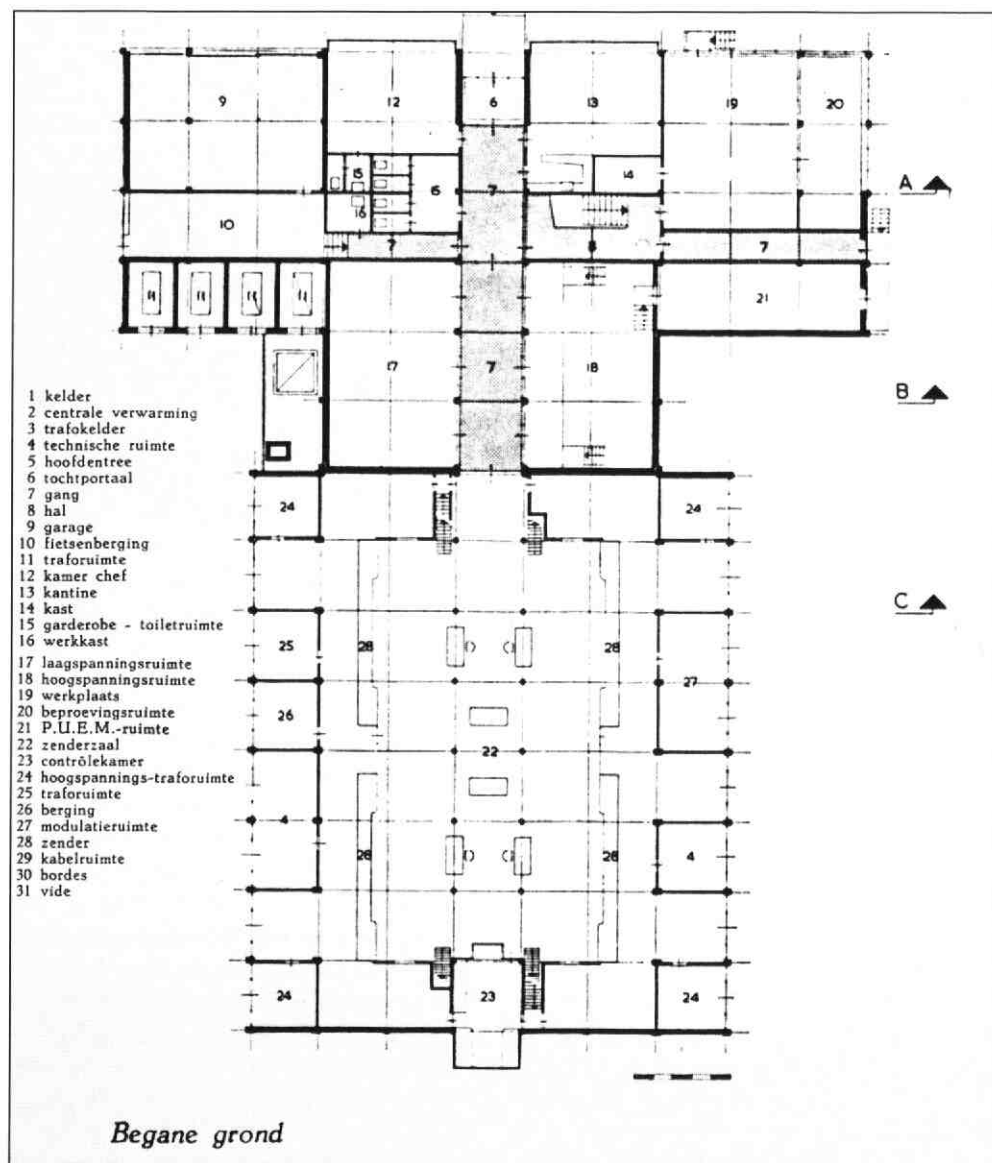
Het Nozema Wereldomroepgebouw

Ondanks het feit dat het Nozema Wereldomroepgebouw een volstrekt andere vorm heeft gekregen dan de AVRO-studio's heeft het een vergelijkbare architectonische kwaliteit, die voortkomt uit een identieke ontwerphouding. Enkele van de belangrijkste eisen waaraan het complex volgens de opdrachtgevers en de architecten kennelijk moest voldoen waren:

- Het bieden van onderdak aan drie hoofdzenders van 100 kW, aan een hoofdzender van 50 kW en aan een zender voor Europa van 10 kW.
- Het realiseren van een effectieve bedieningsruimte en een controlekamer voor de zenders.
- Een effectieve en overzichtelijke scheiding van laag- en hoogspanningsruimten.
- Het mogelijk maken van de verbinding tussen de zenders en het complexe systeem van antennes en schakelhuisjes rondom het gebouw.
- Er voor zorgen dat grote en zware apparaten op een efficiënte wijze vanaf vrachtwagens binnen het gebouw konden worden gebracht.
- Het onderbrengen van een werkplaats, een kantoor, een kantine, toiletten en een garage.
- Het creëren van een aangename werk-

5. De AVRO-studio's te Hilversum van Merkelbach en Karsten (1934-1940).

6.
Plattegrond
van de bega-
ne grond van
het zenderge-
bouw.

omgeving voor de werknemers.

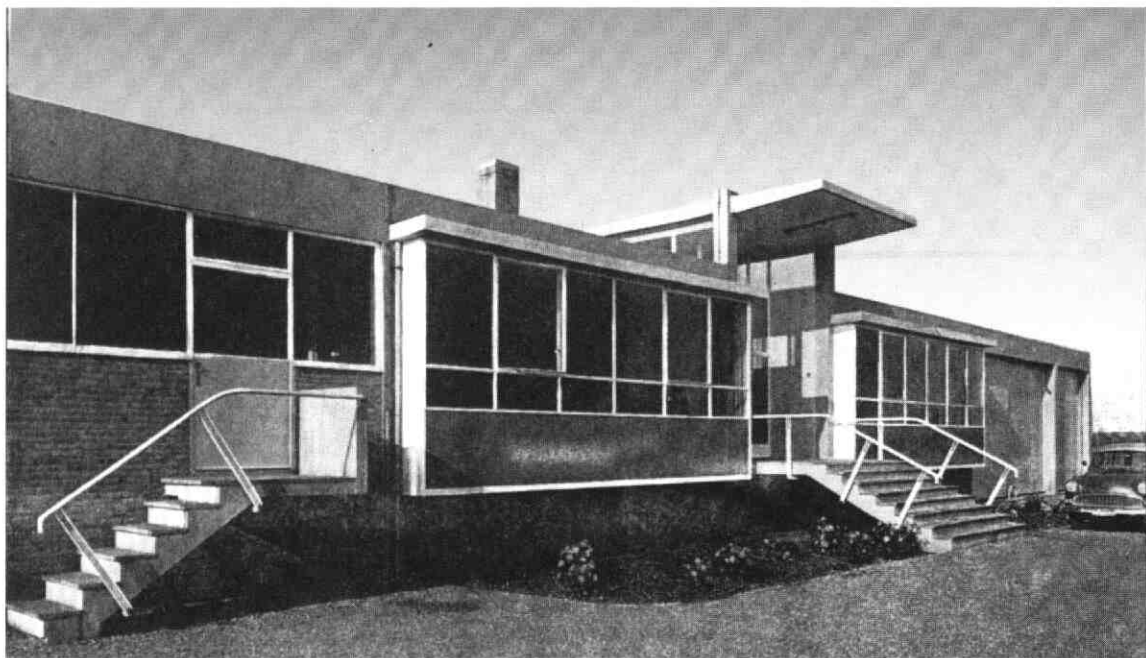
- Het realiseren van een bij het karakter van de Wereldomroep passende, moderne vormgeving.

Een analyse van het gebouw leert dat de architecten er inderdaad in geslaagd zijn om uitgaande van deze eisen een hoogwaardig gebouw op te leveren. Met recht is hierop de al eerder genoemde stelling van de architectenvereniging 'De 8' van toepassing:

'DE 8 IS RESULTANTE'.

Hoofdopzet

Merkelbach en Elling kozen om uiteenlopende redenen voor een schijnbaar traditionele en academische opzet door uit te gaan van een met behulp van blokvormige onderdelen samengesteld, symmetrisch gebouw met de hoofdas min of meer in het verlengde van de toegangsweg, welke uitkomt op de hoofdgevel met de ingangspartij (Zie afb. 1)³. De plattegrond (Afb 6) heeft grofweg de vorm van een T⁴. De poot van de T, waarin de zenders, de transformatoren en de kabels zijn onderge-

bracht, is het hoogst en bestaat uit twee bouwlagen op een kelder. Via een smaller tussenstuk met de laag- en hoogspanningsruimten is het verbonden met het lagere voorgebouw dat slechts een bouwlaag hoog is en dat dwars staat op de hoofdas. Middenin dit gedeelte, waarin zich onder andere de kantine en de chefkamer bevinden, zit de hoofdingang. De hoofdas wordt nog benadrukt doordat de overluifelde ingang en de daarachter liggende centrale gang zich boven het platte dak van het lage voorgebouw verheffen. Hierdoor was het mogelijk bovenlicht te krijgen in de inpandige gang (Afb 7). In de hoge poot van de T wordt de as in negatieve zin benadrukt omdat hier in de lengterichting een hap uit het gebouw werd genomen. Hierdoor ontstond een soort lichtstraat via welke licht wordt geworpen in de zenderruimte (Afb 8, doorsnede C-C).

De symmetrische opzet resulteerde enerzijds in een perfecte en monumentale beëindiging van de architectonische route vanaf het al eerder genoemde wachthuisje maar anderzijds maakte het een logische indeling van de diverse functies in het gebouw mogelijk. Merkelbach en Elling vingen hier dus twee vliegen in één klap: Het

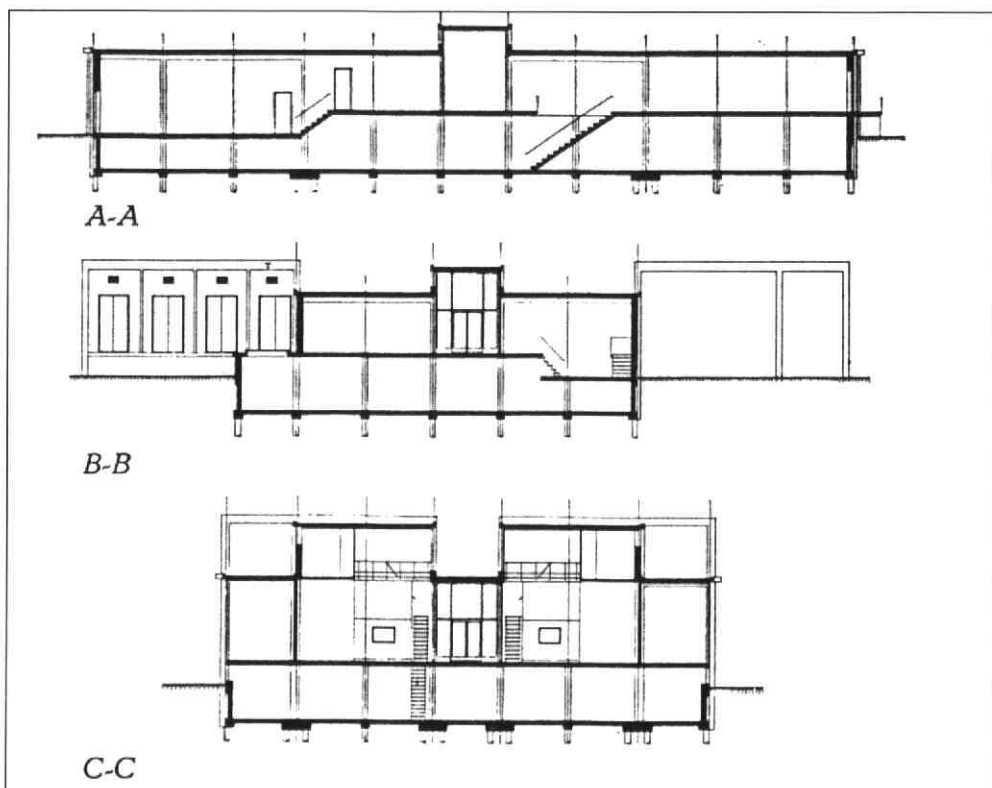
gebouw werd een aantrekkelijk markatiepunt in het landschap en tevens een efficiënt werkende machinerie. De diverse transformatoren werden ter weerszijden geplaatst tegen de gesloten buitengevels van het hoge gedeelte met daarvoor - achter de wanden van de zenderzaal - de zenders (Afb 9). Daarboven bevonden zich op de tweede bouwlaag de kabels. De bediening van de zenders vond heel overzichtelijk plaats vanuit het hogere, tot en met de tweede bouwlaag reikende middengedeelte, waarin - zoals gezegd - licht werd geworpen vanuit de uitgespaarde lichtstraat. De controlekamer bevindt zich aan het eind van de lengteas in de zenderzaal en steekt zelfs - net als bij de AVRO studio's - iets buiten het gebouw uit. Van daaruit heeft men een perfect overzicht over de omgeving en over de gehele zenderruimte.

In het smalle tussendeel groeperen de beglaasde laag- en hoogspanningsruimten zich heel logisch ter weerszijden van de centrale, hoge gang welke vanaf de ingang doorloopt naar de zenderruimte (Afb.10). Hier bevindt zich ook een laboratoriumruimte naast de laagspanningsruimte.

In het brede, representatieve, lage voorgebouw nemen - nogal onorthodox - de

7. De overluifelde entree met links de kantine en rechts de chefkamer.

8.
Doorsneden
van het zen-
dergebouw.

kantine en de chefkamer de meest prominente plaatsen in ter weerszijden van de min of meer op het oosten georiënteerde ingangspartij (Zie afb. 7). Ze beschikken elk over een uitbundig beglaasde, recht-hoekige erker met stalen kozijnen. De borstwering is roodbruin geverfd. Van daaruit had men een prachtig uitzicht over de tuin- en vijveraanleg van Mien Ruys en over het weiland. Typerend voor het Nieuwe Bouwen is dat de architecten de kantine kennelijk van even groot belang achtten als de chefkamer. De rechter zijde van de overigens zeer open voorgevel is gesloten omdat zich daar de garage be-vindt.

Constructie

De hoofdconstructie van het gebouw is een betonskelet met een bakstenen vul-ling. De kolommen staan op een raster van 3,5 X 3,5 meter. Alleen de vijf traveeën brede zenderruimte (exclusief de trafo-ruimten) vormt wat dit betreft een uitzon-dering omdat zich hier slechts twee rijen

slanke, stalen kolommen bevinden die de lichtstraat dragen (Zie afb. 9). Hierdoor deed de zenderruimte zich vroeger voor als een lichte en open ruimte met de sfeer van een moderne machinekamer. Tegenwoordig wordt deze situatie enigszins te niet gedaan omdat er later een scheidingswand midden onder de licht-straat is geplaatst. Het betonraster is met name goed zichtbaar in de zijgevels waar de kolommen met daartussen grote, stalen deuren op laadhoogte tot boven de lage traforuimten uitreiken en als een soort luchtbogen in een gotische kathedraal een brug slaan naar het hoge gedeelte van de zenderruimte (Afb. 11). In zijn lyrische be-schrijving van het gebouw suggereert de vroegere voorzitter van de AVRO, W. Vogt, dat het daarbij om een soort es-thetische expressie zou gaan die in strijd is met de zogenaamde 'moderne nuttig-heidsarchitectuur':

'Wie het gebouw van buiten bekijkt, merkt op dat de constructie van de betonnen kolommen en gebinten ook is voortgezet dáár waar

9. De zender-ruimte met op de stalen kolommen de uitgespaarde lichtstraat en rondom achter de stalen railingen ruimten voor de kabels.

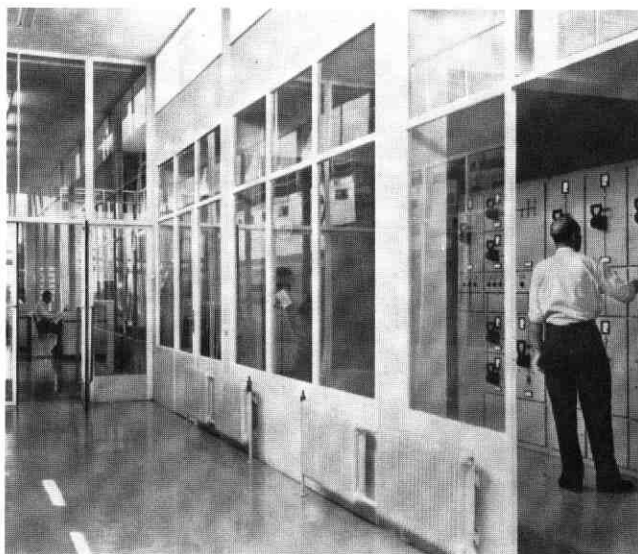
*zij hun functie van de wanden en dakvlakten verliezen*⁵.

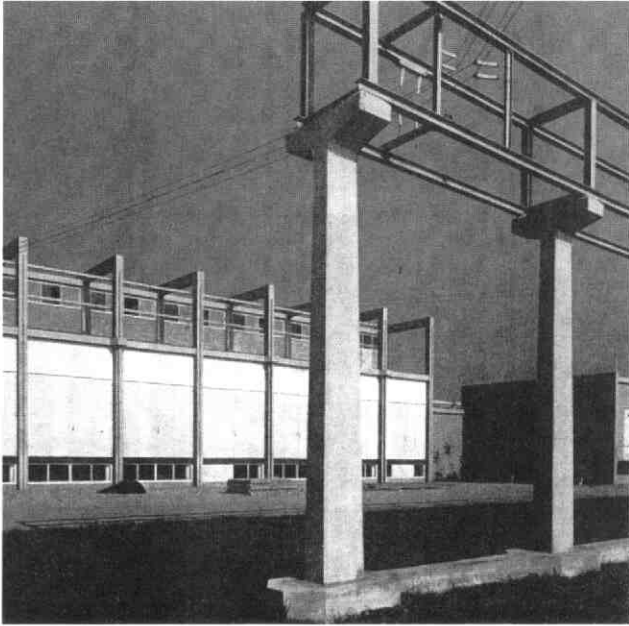
De vraag is of dit wel helemaal waar is. In de eerste plaats zou men inderdaad kunnen opmerken dat een dergelijke expressionistische benadrukking van de constructieve onderdelen inderdaad paste in een tijd waarin de beroemde Zwitserse architect Le Corbusier, een van de internationale voormannen van het Nieuwe Bouwen, het zogenaamde 'New Brutalism' ontwikkelde, een stroming waarbinnen - anders dan ten tijde van het vooroorlogse Nieuwe Bouwen met zijn gladde, naadloze, witte vlakken, op een soms exhibitionistische wijze met betonconstructies werd omgesprongen. Merckbach en Elling pasten deze constructiemethode, waarbij de continuïteit van het betonskelet tot buiten het eigenlijke volume van het gebouw zichtbaar wordt gemaakt, in die tijd vaker toe zoals bijvoorbeeld in het gebouw voor de Machinehandel Mahez in Amsterdam uit 1954.

Daar zou men nog aan toe kunnen voe-

gen dat de constructie in het Nozemagebouw herinneringen oproept aan de rijen davits op grote zeeschepen en er was al eerder opgemerkt dat in de vooroorlogse periode juist de scheepvaartarchitectuur een inspirerend voorbeeld vormde voor veel moderne architecten.

10. De laagspannings-ruimte rechts van de centrale gang naar de zender-ruimte.

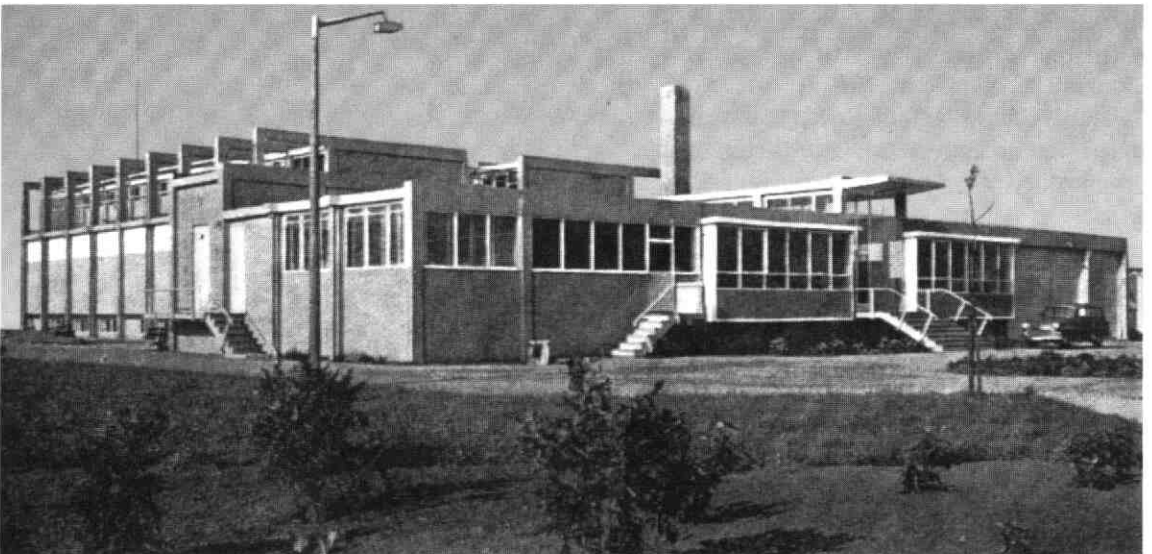

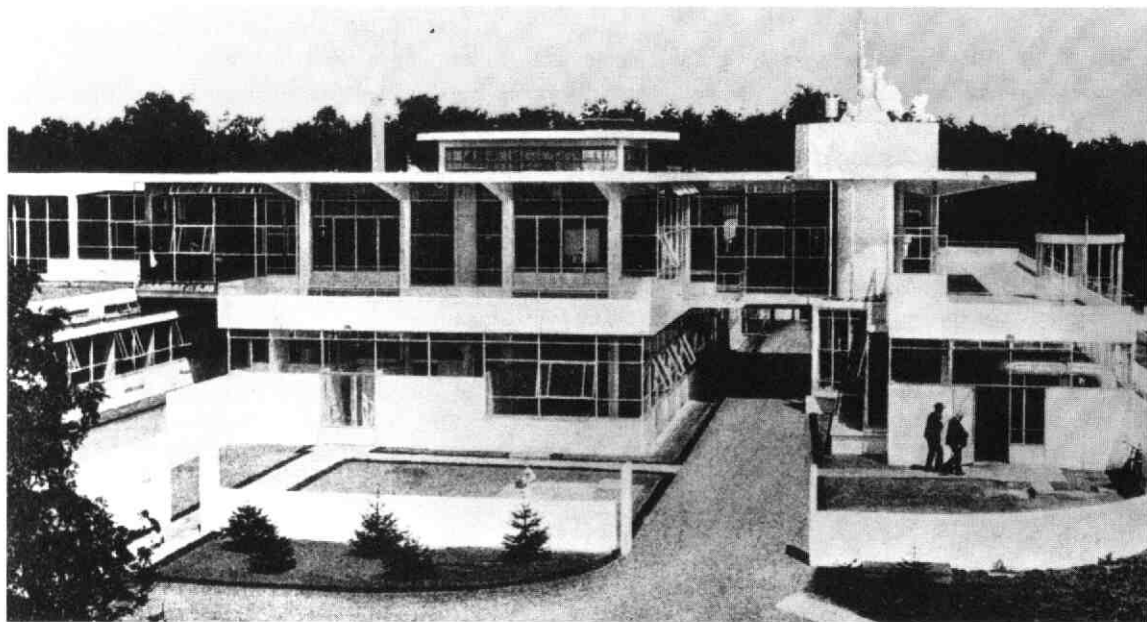
vormden de betonnen luchtbogen via de daar tegenaan bevestigde, stalen balken zeer geschikte aangrijpingspunten voor de vele kabels die - zoals op oude foto's nog te zien is - vanaf de zenders via een reeks portalen naar het zendergebouw werden geleid (Zie afb. 3). Bovendien werd op deze manier de relatie tussen antennes en zenders ook daadwerkelijk, ruimtelijk zichtbaar.

Het Nozema-Wereldomroepgebouw een monument? (Afb. 12)

Het is welhaast zeker - en geheel in lijn met de ontwerpopvatting van Merkelbach en Elling - dat juist de combinatie van deze technische en esthetische factoren de uiteindelijke keuzen heeft bepaald. In die zin staat het ook in de traditie van de grote vooroorlogse monumenten van het avant-gardistische en idealistische Nieuwe Bouwen zoals bijvoorbeeld de Van Nellefabriek te Rotterdam van Brinkman en Van der Vlugt uit 1926-1930 en het Sanatorium Zonnestraal te Hilversum van Duiker uit 1926-1928 (Afb. 13). Ook daar was in hoge mate sprake van functionele helderheid, constructieve logica, aandacht voor de kwaliteit van de omgeving van respectievelijk de werknemers en de patiënten, transparantie, expliciete verwijzingen naar de scheepvaartarchitec-

11. De betonnen 'luchtbogen' welke buiten het gebouw uitsteken. Diezelfde sfeer van de moderne scheepvaart treffen we dan ook aan in de machiniekamerachtige zenderzaal met zijn omlopende stalen railings in de vide.
- Aan de andere kant is het zo dat het doorzetten van de constructie tot buiten het volume van het gebouw bijdraagt aan de stijfheid ervan. Daarbij moeten we bedenken dat door zijn positie in de open vlakte was blootgesteld aan weer en wind.
12. Het zendergebouw vanuit het oosten. Bovendien - en dat is misschien wel de voornaamste reden voor deze constructie -

tuur en een opvallende fascinatie voor de wereld van de techniek. Van Merkelbach is bekend dat hij - altijd wanneer hij in de trein van Amsterdam naar Rotterdam zat - ter hoogte van de Van Nellefabriek uit het raam keek en zei: 'Even kijken hoe het ook weer moet'. Nogmaals, het Nozema-Wereldomroepgebouw past in deze traditie en in die zin is het een uniek voorbeeld in de tijd van de wederopbouw, waarin - zoals bekend - veel van het vooroorlogse idealisme verloren ging in de grote bouwstromen waarbij zuinigheid en snelheid de voornaamste leidende beginselen werden. Begrippen als flatneurose, konijnenhokken en anonieme, op hun kant gezette schoenendozen werden - niet geheel ten onrechte - begrippen die kenmerkend werden geacht voor deze tijd. Het is dan ook niet voor niets dat het architectuurhistorische onderzoek zich de laatste tijd meer en meer concentreert op die schaarse architectonische voorbeelden in de wederopbouwperiode waarbij de architecten er - rekening houdend met de eisen van de moderne, naoorlogse tijd - in geslaagd zijn een substantieel deel van het vooroorlogse idealisme en architectonische elan te behouden. Op het terrein van de utiliteitsbouw is het Nozema-Wereldomroepge-

bouw daarvan - naast andere bedrijfsgebouwen van Merkelbach en Elling en bijvoorbeeld de groothandelsgebouwen van Van Tijen en Maaskant in Rotterdam - een zeer fraai voorbeeld.

Op dit moment begint de waarde van het gebouw inmiddels in bredere kring door te dringen, zoals ook blijkt uit het initiatief van de Historische Kring IJsselstein tot het houden van een symposium en uit het voorstel van de plaatselijke monumentencommissie om het gebouw op de Gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen⁶. In het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatieproject, waarin de jonge bouwkunst per provincie wordt geïnventariseerd, wordt de waarde van het pand erkend en kort omschreven⁷.

Verder heeft de commissaris van de koningin Jonkheer Beelaerts van Blokland - als voormalige voorzitter van het bestuur van het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam geen onbekende met de moderne architectuur - zich in zeer positieve zin over het gebouw uitgesproken⁸. Daar kan nog aan worden toegevoegd dat de stichting 'DOCOMOMO', die op internationaal niveau bezighoudt met het wel en wee van de jonge monumenten, zich in zeer positieve bewoordingen heeft uitgela-

13.
*Sanatorium
Zonnestraal
van J. Duiker
en B. Bijvoet
te Hilversum
uit 1926-
1928.*

ten over de grote cultuur- en architectuur-historische waarde van dit architectonisch en constructief nog gave gebouw dat bovendien in typologische zin een volstrekte zeldzaamheid is⁹.

Een toekomst voor het Nozema-Wereldomroepgebouw?

Je zou haast moeten concluderen dat een dergelijk gebouw geen verdere verdediging nodig heeft, maar de oorspronkelijke plannen voor het betreffende gebied, de bouw van een grote woonwijk met de veelzeggende naam 'Zenderpark', waarin tot voor kort in sloop van het gebouw voorzien was, leerden anders. Gelukkig begint men nu in brede kring in te zien dat het wenselijk is te onderzoeken of het gebouw kan worden ingepast in de nieuwe woonwijk. Naast de hierboven breed uitgemeten architectonische kwaliteiten zou men nog kunnen stellen dat juist dit gebouw in staat is om naast de naamgeving van de wijk 'Zenderpark' ook letterlijk de band met het omroepverleden van IJsselstein zichtbaar te maken. En nu doet zich het gelukkige feit voor dat de positie van het zendergebouw dat zeer geschikt is voor het herbergen van diverse nieuwe functies middenin 'Het Hart' van de nieuwe wijk ligt, alsof het met opzet zo gedaan is. In feite zou IJsselstein dankbaar zou moeten zijn dat het op een uiterst gemakkelijke manier een architectonisch topmonument van de jaren vijftig kan opnemen in het hart van zijn nieuwe woonwijk. Een heleboel gemeenten halen tegenwoordig gerenommeerde architecten uit binnen- en buitenland in huis teneinde hun stad ook architectonische of stedenbouwkundige allure te geven. Naast de beroemde,

door de Italiaanse architect Pasqualini gebouwde, zeer vroege Renaissance-kerktoren (1532-35) met zijn spits van de befaamde Amsterdamse School-architect Michel de Klerk (1925-27), heeft IJsselstein al zo'n topmonument. Nu rest nog de taak het te behouden en opnieuw tot leven te brengen.

Noten:

1. Voor de gegevens en de geschiedenis van het zenderpark zie: K. Peeters, Het zenderpark Lopik/IJsselstein, Historische Kring IJsselstein, nr. 52, maart 1990, p. 257-272. Hierin staat ook een verwijzing naar diverse relevante bronnen.
2. Voor informatie over Merkelbach zie:
 - R. Blijstra, B. Merkelbach, Meulenhof Amsterdam 1968.
 - B. Rebel e.a., Ben Merkelbach, Architect en Stadsbouwmeester, Architectura & Natura Pers Amsterdam 1994.
3. Voor informatie over het Nieuwe Bouwen zie:
 - B. Rebel, Het Nieuwe Bouwen, het functionalisme in Nederland 1918-1945, Van Gorcum Assen 1983.
3. Op de getekende plattegrond van het gebied ligt de hoofdas precies in het verlengde van de toegangsweg. Op dit moment ligt deze iets naar rechts ten opzichte van de as van het gebouw. Het wachthuisje daarentegen bevindt zich weer naar links. Of de toegangsweg oorspronkelijk anders (volgens de kaart) heeft gelopen is mij niet bekend.
4. Plattegronden en doorsneden afkomstig uit het tijdschrift Forum, 1962, p. 349. In dat nummer over de utiliteitsbouw van Merkelbach staan ook diverse vroege foto's van het zendergebouw.
5. Geciteerd in: K. Peeters, Het zenderpark Lopik/IJsselstein, Historische Kring IJsselstein, Nr. 52, maart 1990, p. 262-263.
6. Symposium Zaterdag 2 december 1995 in Ridder St Joris te IJsselstein.
7. Bureau Monumentenzorg P.P.D. Utrecht, Objectnr. IJS-107.
8. Brief aan de Stichting Historische Kring IJsselstein van 17 november 1995.
9. Brief aan het College van Burgemeester en wethouders van IJsselstein van 7 november 1995.

'ROMANTIEK IN EEN STRENG TECHNISCHE OMGEVING.....';

cultuurhistorische waardestelling betreffende het voormalig zendergebouw van de Nozema te IJsselstein

door drs. R.K.M. Blijdenstijn, architectuurhistoricus provincie Utrecht

Voorgeschiedenis zenderpark

IJsselstein is sinds de jaren dertig onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de Nederlandse radio- en (later) televisie-uitzendingen.

De eerste radio-omroepzender werd te Hilversum in 1923 in gebruik genomen, in 1925 opgevolgd door een sterkere zender aldaar t.b.v. de toen opgerichte vijf publieke omroepen. In 1927 werd in Huizen een tweede lange golf zender opgericht.

Binnenlandse omroep te Lopik

Begin jaren dertig ontstaat behoefte aan een derde zender. Om de belangen van de omroepverenigingen veilig te stellen wordt op 21 december 1935 de 'NV Gemengd Bedrijf Nederlandsche Omroep Zender Maatschappij', kortweg Nozema, opgericht, waarbij de overheid een belang van 60 % heeft. Doel van de Nozema is het oprichten en instandhouden van radiozendinstallaties en deze ter beschikking te stellen aan door de staat erkende en gemachtigde instanties om radioprogramma's te verzorgen.

Nozema start direct de voorbereiding van een geheel nieuw zenderpark. Na Europees beraad moesten de oude lange golf zenders plaats maken voor twee middelbare golven. Deze verandering van golflengte maakte verplaatsing naar een

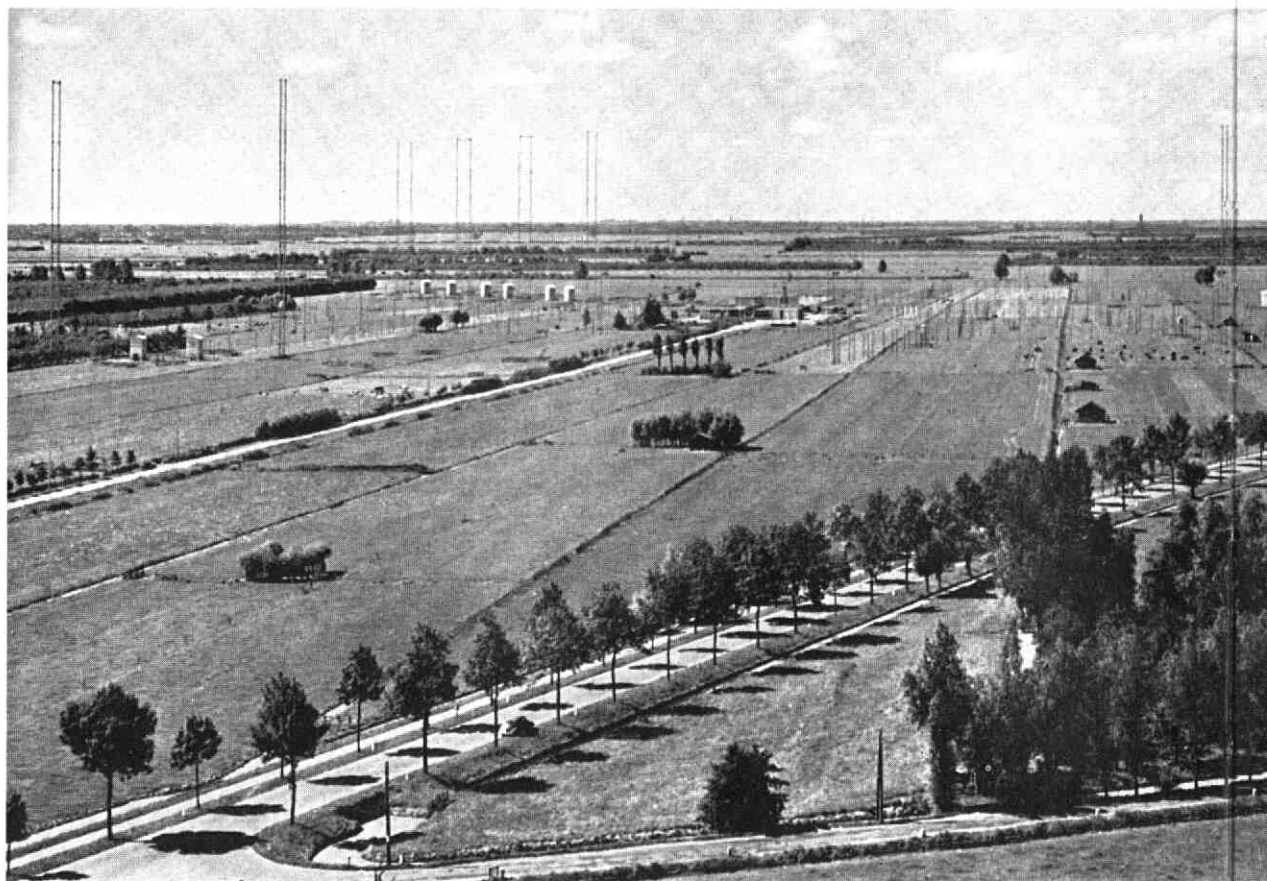
beter geleidbare bodemgesteldheid noodzakelijk. Voor de nieuwe, relatief korte golven was geleidbaarheid van de Gooise zandgrond ronduit slecht. De combinatie van goede bodemgeleidbaarheid en een zo groot mogelijk aantal luisteraars is bepalend geweest voor de keuze (in 1938) van het nieuwe zenderpark, namelijk tussen Jaarsveld en IJsselstein.

Op Lopiks grondgebied verrijst in 1939 het architectonisch fraaie zendergebouw van de Binnenlandse Radio-Omroep naar ontwerp van de architecten Dwars, Heederik en Verhey.

Wereldomroep te IJsselstein

Direct na de oorlog wil de regering komen tot een wereldomroep, met name om via radio-uitzendingen contact te onderhouden met de overzeese gebieden en met landgenoten in den vreemde. Op 15 april 1947 is 'Radio Nederland Wereldomroep' een feit. Op advies van de Nozema wordt vlakbij de bestaande Lopikerse zender een nieuw zenderpark voor de Wereldomroep opgericht, geheel op IJsselsteins gebied in de polder ten zuiden van de stad.

Centraal in het open poldergebied komt het zendergebouw van de Wereldomroep te liggen als eindpunt van een lange ontsluitingsweg vanaf de Hoge

Luchtopname uit 1960 van het gehele Wereldomroepsterrein. Op de voorgrond zien we de kruising Hoge Biezen/ Provinciale weg. Let op de manier waarop gebouw en zenders zo 'transparant' mogelijk in het slagelandschap zijn verwerkt.

Biezendijk. Deze weg direct naast een van de ontwateringssloten te liggen, deel uitmakend van het laat-middeleeuwse cope-ontginning.

De bekende functionalistische architecten Ben Merkelbach (1901-1961) en Piet Elling (1897-1962) krijgen de opdracht en eind 1952 wordt met de bouw gestart. Om het zendergebouw met oprijlaan zo goed mogelijk in het open poldergebied in te passen en om een aangename omgeving te scheppen voor de werknemers verzorgt tuinarchitect Mien Ruys (1905) de groen-aanleg.

Op 16 september 1954 wordt ter gelegenheid van de opening een gedenksteen geplaatst. Op 20 november 1956 krijgt de Prov. Utrechtse Welstands Commissie na haar jaarvergadering een rondleiding van de architect door het complex. Na aanbrengen van de uitgebreide installatie, werd het moderne zendercomplex op 2

mei 1960 door Z.K.H. Prins Bernhard, beschermheer van de Wereldomroep, officieel geopend.

Het gebouw kwam tot stand onder medewerking van Raadgevend ingenieursbureau voor de bouwtechniek P.A. van der Weiden en de adviseur verwarming en ventilatie J.A. Verhoeven. De elektrische installatie werd verzorgd door de technische dienst van de P.T.T. en de aannemer was N.V. Aannemersbedrijf v/h Zwolsman te Den Haag.

Het zendergebouw is ontworpen als centrum van een rondstraalantenne van 25 meter hoogte, elf gordijn antennes van 84 meter hoogte en tien ruitantennes van verschillende hoogten. Deze antennes werden gevoed door vier hoofdzenders voor de wereldomroep en één zender voor Europeagebruik. De vijf zenders waren geplaatst in het door Merkelbach en Elling ontworpen gebouw.

W. Vogt schrijft in zijn 'Zenderpark Wereldomroep' direct na de opening onder meer:

'De weg leidt naar het een kilometer verder gelegen zendergebouw, de bermen zijn links en rechts beplant met bloeiende heesters, aangelegd door Mien Ruys (...). Even voor het zendergebouw ligt een rustieke vijver, omzoomd door bloemen en heesters; zover het oog reikt graast hoorn- en ander vee, onverschillig voor de stoffering hun er weiden met palen en optrekjes (...). Het zendergebouw, volgens de beginselen van de moderne nuttigheidsarchitectuur ontworpen door de bouwmeesters Merkelbach en Elling, is ruim en lichtig van allure. De nieuwste bouwmaterialen zijn erin verwerkt (...). Een enkele met speelse smaak aangebrachte kleur, een technische symbolen uitbeeldende wandornamentiek van draadplastiek (schepping van de sierkunstenaar Hans Ittmann), verklappen dat de romantiek sterk genoeg is om zich ook

in een streng technische omgeving te laten gelden (...). Wie het gebouw van buiten bekijkt, merkt op dat de constructie van de betonnen kolommen en gebinten ook is voortgezet daar, waar zij hun functie als nerven van de wanden dakvlakten verliezen.'

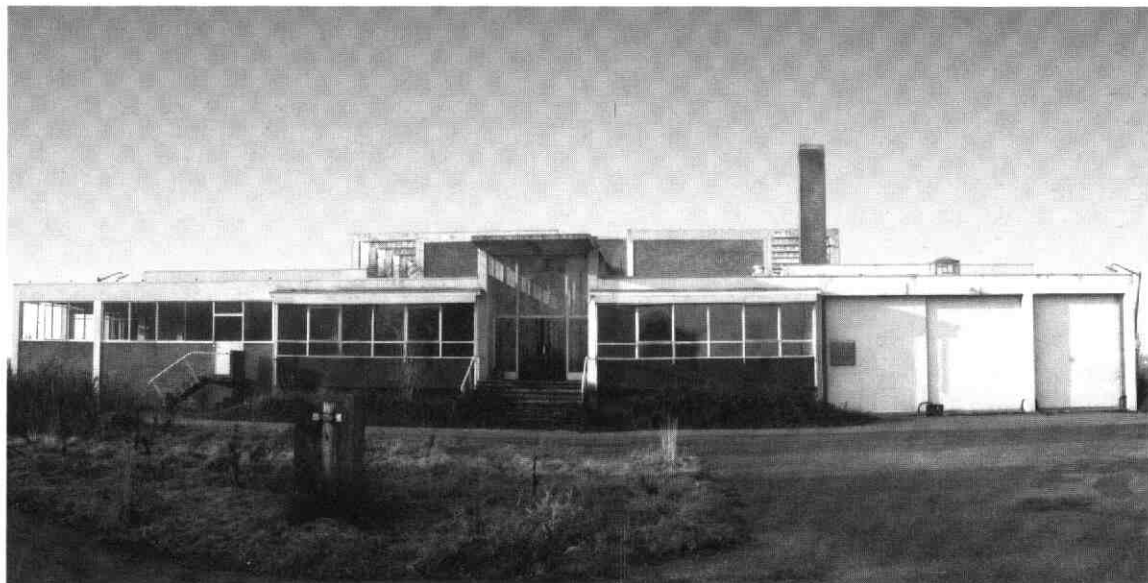
Beschrijving zendergebouw Wereldomroep

Dat functionalisme niet enkel sobere zakelijkheid belichaamt, toont het gebouw in IJsselstein. Op een zeer uitgewogen wijze is een laag voorgebouw met daarachter een wat hoger zendergebouw symmetrisch om een middenas gegroepeerd. De zichtlijn vanuit de middenas is gericht op de sloot gelegen langs de toegangsweg. Het aanzicht van voorkant is als geheel symmetrisch, maar in detail verschillen beide delen, een wijze van werken die kenmerkend is voor deze wijze van wederopbouwarchitectuur.

Bij het ontwerp van het gebouw is uitgegaan van een traveemaat van 3,5 meter, tevens de breedte van de centrale gang die loopt van de entree naar de controlekamer achter in het eigenlijke zendergebouw. Alle andere ruimten zijn eveneens op deze traveemaat ontworpen. Op de fundering van betonpalen is onder het hele gebouw een kelder aangebracht in de vorm van een waterdichte betonnen bak. Het vloerniveau van de kelder ligt onder het grondwaterpeil. In de kelders waren de trafo's en technische ruimten aangebracht.

Op de begane grond bevonden zich in het voorgebouw de kantoor- en controle-ruimten, evenals de garage. In het achtergebouw bevond zich de hoge zenderzaal met op de verdieping een entresol die plaats bood aan de kabels. De entresol van de zenderzaal wordt ter hoogte van de centrale doorkruisd door een lager deel dat als lichtbeuk dienst doet. In vergelijking tot een gotische kathedraal waarbij de hogere middenbeuk als lichtbeuk dienst doet, werkt hier juist de lagere middenbeuk als lichtbeuk.

Het geheel is uitgevoerd in betonskelet-

*De voor-
zijde van het
gebouw naar
de situatie
van 1996.*

bouw, in het voorgebouw ter breedte van elf traveeën en in de achterbouw ter breedte van zeven traveeën. In dit laatste deel zijn op de bovenverdieping de betonbalken doorgezet in de vorm van betonnen portalen. Oorspronkelijk zaten hiertussen, waar nodig, stalen balken ter ondersteuning van de antennekabels. Dit is tevens een goede illustratie van het feit dat een functionele benaderingswijze ook goede en plastische architectuur op kan leveren. Hoewel de verf inmiddels wat afbladdert, is het betonskelet nog in uitstekende staat.

De ingangspartij wordt geaccentueerd door de centrale as die, een halve verdieping hoger dan de voorbouw ter plekke van de entree eindigt in een overstek. Deze entree met ingangstrap en bordes wordt geflankeerd door links de kantine (bezit nog een fraai gebogen lichtsleuf) en rechts het kantoor van de chef.

Het gebouw is uitgevoerd met stalen ramen, de betonskeletbouw is waar nodig opgevuld met bakstenen wanden en in het interieur zijn ter bekleding langwerpige 'Dudok'-tegeltjes toegepast.

Waardestelling

'Het zendergebouw van de Wereldomroep is inclusief de tuinaanleg, het wachtgebouwtje

aan de Hoge Biezendijk alsmede de karakteristieke jaren vijftig verlichting langs de oprijlaan van landelijke betekenis vanwege de grote cultuurhistorische en architectuurhistorische waarden alsmede vanwege de typologische zeldzaamheid en de architectonische/constructieve gaafheid.'

CULTUURHISTORISCHE WAARDE

Het zendergebouw vormt het nog resterende hoofdmoment van het zenderpark van de Wereldomroep te IJsselstein en is als enige fenomeen van deze thans verdwenen vorm van radio-zendinrichting van landelijke cultuurhistorische waarde met hoge uniciteit.

Naast de waarde van het gebouw zelf geeft de nog grotendeels aanwezige tuinaanleg van Mien Ruys het complex een belangrijke meerwaarde.

ARCHITECTUURHISTORISCHE WAARDE

Het gebouw is een op nationaal niveau belangrijk voorbeeld van de architectuur uit de wederopbouwperiode (1945-1965), een periode die momenteel, mede door recente congressen, meer en meer in de belangstelling komt te staan. Het gebouw is een exponent van de functionalistische tak van de wederopbouwarchitectuur.

Merkelbach en Elling zijn architecten

die hun wortels hebben in 'Het Nieuwe Bouwen'. In deze stroming, ook wel de Nieuwe Zakelijkheid genoemd, stond het adagium 'form follows function' centraal.

Merkelbach is een van de zes oprichters geweest van de roemruchte architectengroep 'De 8' (1927) en is tot het laatst toe de functionalistische principes trouw gebleven zonder zich blind te staren op alleen de gebruiksfunctie: 'Ook een fabriek is een plaats waar de mens leeft. Wij mogen dus geen genoegen nemen met een toevallige schoonheid', schreef Merkelbach in 'De 8 en Opbouw' in 1942. Naast stedenbouwer heeft hij zich vooral als architect van fabrieksgebouwen gemanifesteerd, waarbij de Van Nelle-fabriek te Rotterdam steeds zijn lichtend voorbeeld is geweest: 'Als we in de trein zaten en we zagen Van Nelle dan zei Ben: Even kijken hoe het ook weer moet' (interview met architect Van de Pauwert in *Rebel*, 1983, p. 26).

Eén van zijn eerdere meesterwerken was de AVRO-studio in Hilversum (1936, uitbreiding in 1940) en mogelijk via deze relatie in de omroepwereld (werkte eveneens aan de VARA-studio's in Hilversum) kreeg hij de opdracht van Nozema.

Tussen 1949 en 1956 was Merkelbach geassocieerd met P. Elling, eveneens een

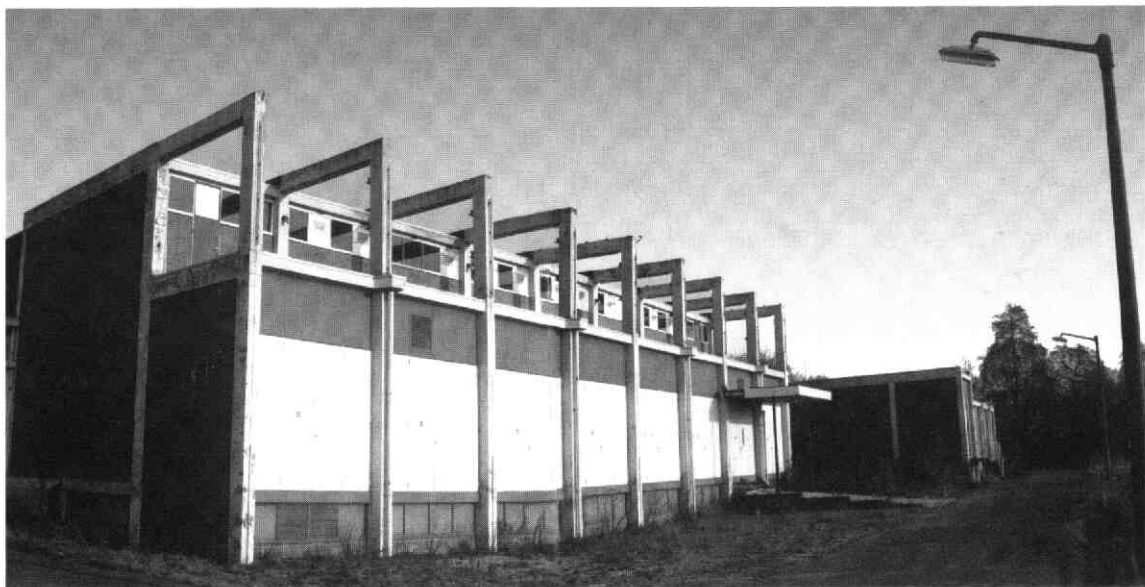
bekende architect van het Nieuwe Bouwen met echter een betrekkelijk klein oeuvre (o.a. woonhuis te Bunnik). Na voltooiing van het Nozema-gebouw in 1956 werd Merkelbach benoemd tot stadsbouwmeester van Amsterdam. R. Blijstra schreef bij de bespreking van het Nozema-gebouw in 'Forum' (1956, p. 341) over zijn benoeming: *'De omstandigheid, dat hij juist, nadat enkele zeer belangrijke opdrachten had aanvaard [sic!] en voor een groot deel althans in ontwerp uitgevoerd, een andere weg inslaat, zou er op kunnen wijzen, dat de architectuur hem, hoezeer zij hem gelegenheid heeft gegeven aan zijn "aspiraties" te voldoen in de al te duidelijk omschreven opdracht van een particulier bureau niet in staat stelt zich volledig te ontplooiën.'*

Andere werken die Merkelbach en Elling samen hebben ontworpen zijn de Havenvakschool te Rotterdam (1959), het Gemeenschappelijk Administratiekantoor Amsterdam (1960) en als laatste opdracht het stationspostkantoor te Amsterdam (1960).

Tot slot nog twee citaten van architect W. van Tijen over Merkelbach en de kwaliteit van zijn oeuvre:

'Onder de moderne architecten zijn Rietveld en Merkelbach steeds de duidelijkste

Het gebouw gezien vanuit het zuidoosten naar de situatie van 1996.

Aanzicht vanuit het zuidwesten naar de situatie van 1996. figuren geweest. Rietveld was en bleef altijd de artiest, de man, die voor ruimte, verhouding en kleur leefde en die zijn praktische opgaven wist te maken tot expressie van zijn feitelijke abstracte uitgangspunten. Bij Merkelbach was en is niets abstracts. Hij was en bleef de echte, zuivere functionalist. Al wat bij zijn werk uit de technische en sociale werkelijkheid voortkwam was voor hem steeds in wezen aanvaardbaar; wel alleen op het hoogste niveau, dat voor hem in dat bepaalde geval bereikbaar was, maar op dat niveau dan ook absoluut aanvaardheid'

uit: FORUM, 1956, p. 327

'...Rietveld, Molière, Merkelbach. Drie punten van een driehoek, waarbinnen alle grote waarden van ons vak besloten liggen. Alle drie in hart en nieren architect, maar elk met een eigen sterke dominant. Rietveld de pure artiest, Molière de hartstochtelijke denker, Merkelbach de sociaal gerichte menselijkheid.'

uit: Bouwkundig Weekblad, 1964, p.1

Literatuur

- Blijstra, R., B. Merkelbach: Serie Beeldende kunst en bouwkunst in Nederland, Amsterdam 1968.
- Fanelli, Giovanni, Moderne architectuur in Nederland 1900-1940, 's-Gravenhage 1978, p. 263 en 294.
- Geertsema, Reinko, Mien Ruys beschrijving en documentatie van haar beroepspraktijk, Wageningen 1983 (skriptie).
- Giessen-Geurts, Brigitte (e.a.), IJsselstein, Geschiedenis en architectuur, Zeist 1989, p. 153-155.
- "Nozema"-Zendergebouw voor de wereldomroep te Lopik, Forum, 11(1956), 341, 346-352.
- Peeters, K., 'het zenderpark Lopik/IJsselstein', Historische Kring IJsselstein, (1990)52, 257-276.
- Rebel, Ben e.a., Ben Merkelbach: Architect en Stadsbouwmeester, Amsterdam 1994.
- Rebel, Ben, Het Nieuwe Bouwen, het functionalisme in Nederland 1910-1945, Assen 1983.
- Zandvoort Ordening & Advies, Bestemmingsplan Zenderpark: Gemeente IJsselstein, Utrecht 1992.

IJSSELSTEIN EN NOZEMA;

cultuur-historische en sociale betekenis van het zendergebouw.

door L. Murk

Laten we beginnen met een selectie van wat er in IJsselstein sinds 1800 op cultuur-historisch gebied ontstaan en weer verdwenen is.

Vóór 1800 was IJsselstein een agrarisch stadje. Na de Franse bezetting ontstond er bij de bevolking behoefte om van de landbouw over te schakelen naar wat meer industriële bedrijvigheid. Zo ontstonden o.a. de touwslagerijen¹ die voortkwamen uit het grote aanbod van vlas en hennep vanuit deze omgeving. Wat hiervan is overgebleven is enkel de naam van 'Touwlaan'. Aan de Touwlaan bevond zich de laatste grote touwbaan.

Parallel hiermee liep de griendcultuur² met zijn werkplaatsen voor het vervaardigen van hoepels en manden. Veel

IJsselsteiners verdienden hiermee hun dagelijks brood. De laatste 'hoepmaker' werkte tot ongeveer 1960 en daarna was het ook met deze belangrijke bedrijfstak gedaan. De straatnamen 'Mandenmaker' en 'Dissel' (kloofbijl) doen ons hier nog aan herinneren, maar gelukkig ook een complete hoepelmakerij van de Historische Kring IJsselstein in ons stadsmuseum.

In de eerste helft van deze eeuw stond IJsselstein bekend als de 'Stichtse Betuwe'³, vanwege de vele kersen- en ook andere soorten boomgaarden⁴. Van de vijftig percelen kersen hebben we nog één stukje boomgaard over en de naam van de woonwijk 'Haanderik' (kersenplukmand).

In het midden van de negentiende eeuw ontwikkelde zich in IJsselstein de

'De oude Touwbaan' aan de hoek Achtersloot/Touwlaan is wat er nog rest van de touwslagerij die daar in de vorige eeuw stond.

*Speciaal voor de hoepel-
makerij ge-
bouwde
(1840) werk-
plaats bij de
ophaalbrug
over de
Hollandsche
IJssel.
Het ge-
bouw is eind
jaren '60 af-
gebroken.*

*Eén van
de vele
kersen-
boomgaarden
die IJsselstein
voor de oor-
log rijk was.*

baksteenindustrie⁵. Op de grond waar deze industrie gevestigd was herinneren nog slechts enkele straatnamen zoals 'Vlamoven' en 'Tasveld' ons aan het verleden. Een troost is, dat er nog 'minstens tien stenen' van de vele miljoenen die er tot 1982 gemaakt zijn, in ons stadsmuseum bewaard blijven.

Voortkomend uit de hoepelmakerij ontstond er rond de eeuwwisseling de meubelindustrie⁶. Enkele generaties lang hebben vele IJsselsteiners in deze be-

drijfstaking gewerkt. De meubelfabriek van de Gebroeders van Rooyen, die toonaangevend was in Nederland, werd in 1967 gesloten. Er werkten toen nog 120 personen. Ondanks de vele protesten van de HKIJ is het monumentale hoofdgebouw gesloopt. Ook van de vele honderdduizenden stoelen en tafels, die in deze fabriek gemaakt werden, is er geen meer te vinden. Zelfs niet in het stadsmuseum.

Zeer enthousiast was het gemeentebestuur, toen in 1938 de Nederlandse

Omroep Zender Maatschappij ⁷, kortweg 'Nozema', het oog had laten vallen op een gebied tussen Lopikerkapel en IJsselstein.

Het nieuwe fenomeen 'radio' had toekomst en gaf dus werkgelegenheid in een geheel nieuwe bedrijfstak. Het personeel, dat meekwam wilde bij voorkeur IJsselstein als woonplaats. Helemaal 'te gek' was, dat de Nozema in 1953 besloot onder de rook van IJsselstein op 1,5 km van de binnenstad, de wereldomroep te vestigen. Ook dit personeel koos IJsselstein als woonplaats.

Hoewel IJsselstein in die tijd nog een

vrij gesloten gemeenschap was, gaf de integratie met de 'zenderlui' geen problemen. Wel kreeg de IJsselsteinse samenleving hierdoor een ander karakter.

Het verenigingsleven ging er kwantitatief en kwalitatief op vooruit. Tenissen is mede hierdoor in IJsselstein een bloeiende tak van sport geworden. Ook de kerkgenootschappen en de politiek profiteerden van deze 'migranten'. Het openbaar onderwijs groeide van ongeveer 10 leerlingen tot een volwaardige school.

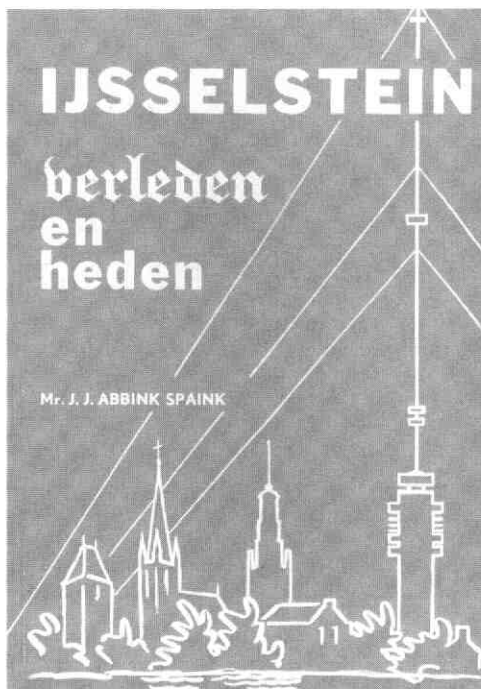
En dan het bedrijfsleven. Ook zij hadden veel baat bij de vestiging van de zen-

De steenfabriek aan de Utrechtseweg vlak voor de sloep in 1985.

Het hoofdegebouw van de meubelfabriek 'Gebroeders van Rooyen' langs de Hollandsche IJssel. Het gebouw is in 1982 gesloopt.

Omslag
van het in
1962 uitgege-
ven boekwerk
'IJsselstein,
HEDEN EN
VERLEDEN'
door toenma-
lig burgemees-
ter J.J. Abbink
Spaink.
'Ijsselstein,
zenderstad'
kon niet beter
worden uitge-
beeld.

ders in hun omgeving. Veel logo's en beeldmerken werden ontworpen met een afbeelding van de zender erin. De streekkrant bijvoorbeeld heet 'Zenderstreeknieuws'. En zijn we niet allemaal trots op de grootste 'Kerstboom' ter wereld?!

Kortom, cultuurhistorisch en sociaal is het zender-complex voor onze stad zeer belangrijk geweest en daarom, zelfs als we

de architectonische aspecten buiten beschouwing laten, het behouden waard.

Nu we aan het begin staan van de grootste woninguitbreiding die IJsselstein ooit gekend heeft en die nota bene de naam 'Zenderpark' draagt, is het van groot belang, dat het hart van deze nieuwbouw blijft bestaan. Het Nozemagebouw 'de Wereldomroep' is geen monument van onze voorouders, maar een jong monument van 'wereldformaat' uit onze tijd.

Uit het voorgaande blijkt, dat er al veel verloren is gegaan in IJsselstein. Laten we proberen, dit gebouw voor ons en ons nageslacht te behouden. Men bedenke: 'Wie zijn verleden afbreekt, breekt zichzelf af'.

Noten

1. Touw, Touw en nog eens touw
Tijdschrift HKIJ no. 17 en 19 - 1980
2. Geschiedenis van grienden in kort bestek
Tijdschrift HKIJ no. 7 - 1978
3. Kersen en kersenboomgaarden
Tijdschrift HKIJ 37/38 pag. 341
4. De voor-de-oorlogse VVV
Tijdschrift HKIJ 56 pag. 331
5. Steenbakkerijen te IJsselstein
Tijdschrift HKIJ no. 41/42 pag. 1
6. Meubelfabriek van Rooyen
Tijdschrift HKIJ no. 39 pag. 369
7. Het Zenderpark Lopik/IJsselstein
Tijdschrift HKIJ no. 52 pag. 257

Stichting Historische Kring IJsselstein

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet,
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60.

Bank: Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10,
3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage f 28,50 resp. f 38,50. Losse nummers, voor zover voorradig, zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

Druk: Abels bv, Utrecht

ISSN: 1384-704X

‘..... DE GESCHIEDENIS VAN UW VADERLAND NIET KENNENDE, ZIJT GIJ BUITENSTAAT OOIET EEN GOED BURGER, VEEL MIN EEN NUTTIG REGENT VAN HET ZELVE TE WORDEN.....’ (ATLAS VAN STOLK)

Het dagelijkse leven in onze stad, asielzoekers in IJsselstein

door Ron van Arkel

Inleiding

Vrijsteden hadden de twijfelachtige reputatie oorden te zijn, waar zich allerlei gespuis ophield. Dit willen de hardnekkige verhalen over vluchtelingen van het hoogste en laagste allooi ons tenminste doen geloven. Zo zouden de asielvragers ongehinderd terecht kunnen in de vrijsteden, mits ze maar voldoende geld meenamen. Deze negatieve reputatie bezat IJsselstein gelukkig in veel mindere mate dan o.a. de vrijsteden Culemborg en Vianen. Vooral Vianen zou niet meer loskomen van dit stempel, dat het zeker al in het begin van de 17-de eeuw had gekregen. In 1720 werd Nederland overspoeld door een hysterische speculatie-golf. De overtuiging, dat men snel rijk kon worden, dreef vele ertoe ‘aktien’ te kopen: aandelen in de meest vreemdsoortige ondernemingen. Dit resulteerde in een ongekende windhandel. De windhandel van 1720 was aanleiding tot de publikatie van ‘Het Groote Tafereel der Dwaasheid’. In die bundel is o.a. meer malen sprake van Vianen, en ook van Culemborg en IJsselstein. Uiteraard niet in gunstige zin. Helemaal objectief is dit oordeel bepaald niet; de kwestie ‘vrijsteden’ zit nu eenmaal genuanceerder in elkaar.

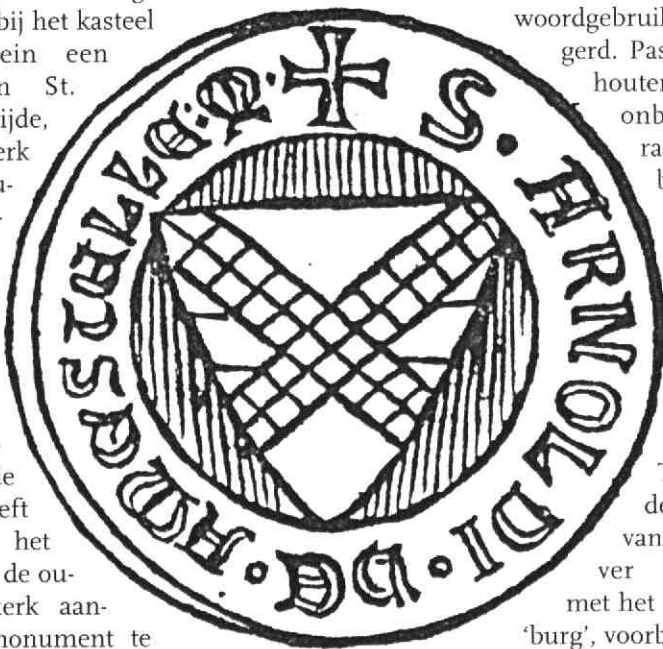
Bij het samenstellen van dit artikel is

uiteraard gestreefd naar een vloeiend en sluitend verhaal. Dit is slechts ten dele gelukt, eenvoudigweg omdat er nog teveel elementen ontbreken om tot een aaneengeregen geheel te komen. In feite bestaat dit artikel uit een aantal geselecteerde hoofdstukken. Ongetwijfeld zullen in de toekomst nog meer gegevens aan het licht komen, waardoor deze stof aangevuld zou kunnen worden. Hopelijk wordt dit een stimulans tot verder historisch onderzoek. Voorop staat het streven de boeiende, maar vooral de belangrijke historie van IJsselstein en zijn omgeving bekend te maken.

Herkomst van de plaatsnaam ‘IJsselstein’

Gijsbrecht van Aemstel, overleden in 1343, was een zoon van Arend van Aemstel, (1267-1291*) ridder, en heer van IJsselstein, en van diens gemalin Johanna overleden in 1300. Genoemde Arend van Aemstel was een broer van de, door de moord op Floris V (graaf van Holland), in de vaderlandse geschiedenis bekende Gijsbrecht van Aemstel (1252-1300), de heer van het Amstelland. Deze Amstellandse heer Gijsbrecht, was dus een gelijknamige oom van de

IJsselsteinse Gijsbrecht. De IJsselsteinse heer Gijsbrecht van Aemstel (1279-1343), stichtte omstreeks 1309 met toestemming van de Utrechtse bisschop 'Guy van Avesnnes' (van Henegouwen 1301-1317), nabij het kasteel van IJsselstein een nieuwe, aan St. Nicolaas gewijde, kerk. Deze kerk verving de oude Eiterse parochiekerk. Het is zeker Gijsbrechts kleindochter Guyotte (van Aemstel) van IJsselstein geweest, die de opdracht heeft gegeven om het prachtige, in de oude Nicolaaskerk aanwezige grafmonument te maken. Guyotte heeft dit graf doen oprichten voor haar beide grootouders: Gijsbrecht van Aemstel en Bertha van Heukelom (van Arkel 1304-1311), en voor haar beide ouders: Arnoud van Aemstel (1343-1363) en Maria van Avesnnes (van Henegouwen 1309-1344). Of de genoemde IJsselsteinse heer Gijsbrecht ook de stichter was van het, in 1887 gesloopte, kasteel van IJsselstein valt te betwijfelen. In ieder geval moet er reeds voor zijn tijd een 'stein' geweest zijn. Dat moet stammen uit de vroegste tijd van de baksteenbouw. Daarop wijst het woordje 'stein' waarmee de naam van IJsselstein eindigt. In de 13-de eeuw, toen het bouwen van houten kastelen nog gebruikelijk was, kreeg het bouwen van een stenen slot natuurlijk veel bewondering. Vol trots hebben de eigenaren hun moderne sterke vestingen naar het nieuwe materiaal genoemd. In de middeleeuwse leenacten wordt er dikwijls van 'steynen huys' of 'steenhuys' gesproken. Ook het verdwenen riddergoed Zuylenstein was zo'n

hechte bakstenen vesting. Het gebruik van steen bij de kasteelbouw was zó bijzonder, dat 'steen' onderdeel werd voor een blijvende benaming van een kasteel.

In ons land is dit veelzeggende
woordgebruik niet ingebur-
gerd. Pas later, toen de

houten bouwwijze in onbruik was geraakt, gold een bakstenen slot als zo iets bijzonders, dat men in de naam van het huis de aandacht op het bouwmate-
ri-
aal vestigde.

Tot die tijd werden de namen van de kastelen liever samengesteld met het neutrale woord

'burg', voorbeelden hiervan
de ridderhofsteden

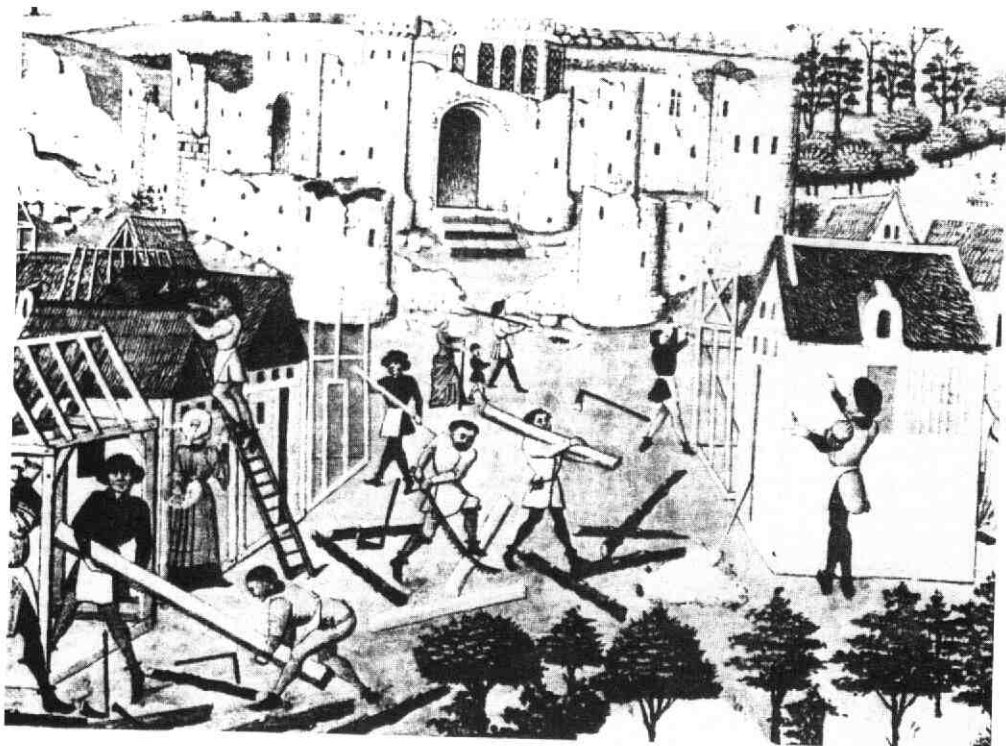
'Walenburg' en 'Lunenburg'. De naam van onze woonplaats zegt ons misschien weinig meer, het klankbeeld is voor ons zo gewoon geworden. Toch leek het me aardig om de oorspronkelijke betekenis van de naam IJsselstein te verklaren. IJsselstein is een koppeling van de riviernaam de Hollandse-IJssel, en het 'stein' (steen). De baksteen was voor die tijd uniek materiaal, en werd gebruikt bij de bouw van het kasteel.

* De jaartallen tussen haakjes geven de periode aan waarin deze persoon vermeld wordt in oorkondes.

Ontwikkeling van IJsselstein

In 1346 werd Arnoud II van Aemstel (van IJsselstein) door Margaretha, gravin van Holland, beleend met IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek. Dit gebied werd sindsdien de heerlijkheid 'Baronie van IJsselstein' genoemd.

Het leven in de stad zag er vroeger heel

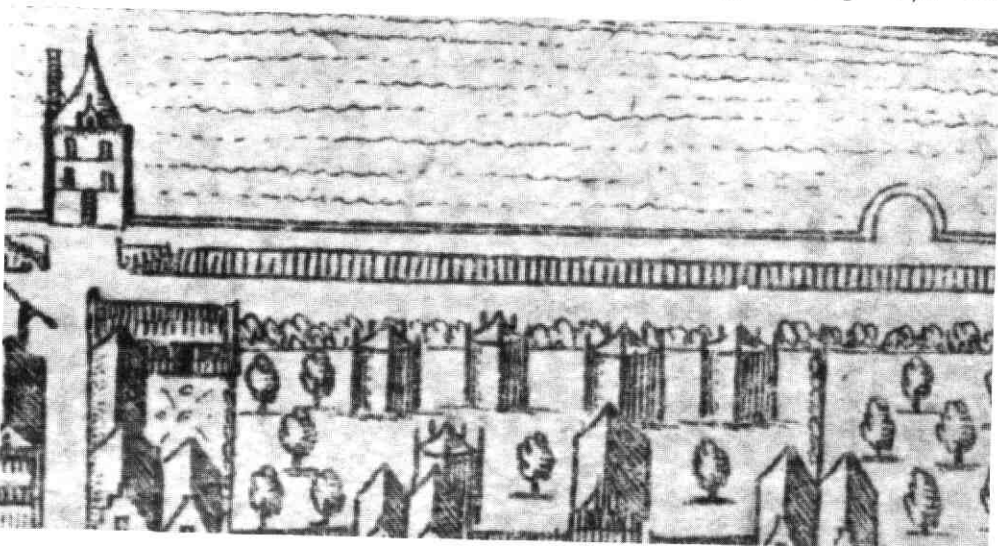
Met uitzondering van kastelen en kloosters werden de meeste Middeleeuwse huizen van hout of leem gebouwd.

wat anders uit dan nu. De meeste woonkernen met stadsrechten, waaronder ook IJsselstein, waren klein. De bevolking was voornamelijk op de agrarische sector georiënteerd. De groei en bloei van IJsselstein is vrijwel zeker langdurig afhankelijk geweest van de landbouw. Binnen de IJsselsteinse grachten, de wallen, de muren, en de poorten, leefde men dicht opeengepakt. Volgens de geschied-

schrijvers is het Arnoud (Arend) III van IJsselstein 1370-1409 degene geweest, die de stad omstreeks 1390 heeft doen om-muren.

Arnoud was de oudste zoon van Jan van Egmond, overleden in 1369, en Guyotte van Amstel. Hij was gehuwd met Jolanda van Linnigen.

In 1331 is er sprake van 'poorteren van IJsselstein' hetgeen erop wijst dat

Detail van de plattegrond van Blaeu uit 1645. We zien de zuidzijde van de stad, richting de Nieuwpoort met enkele van de vele hooibergen.

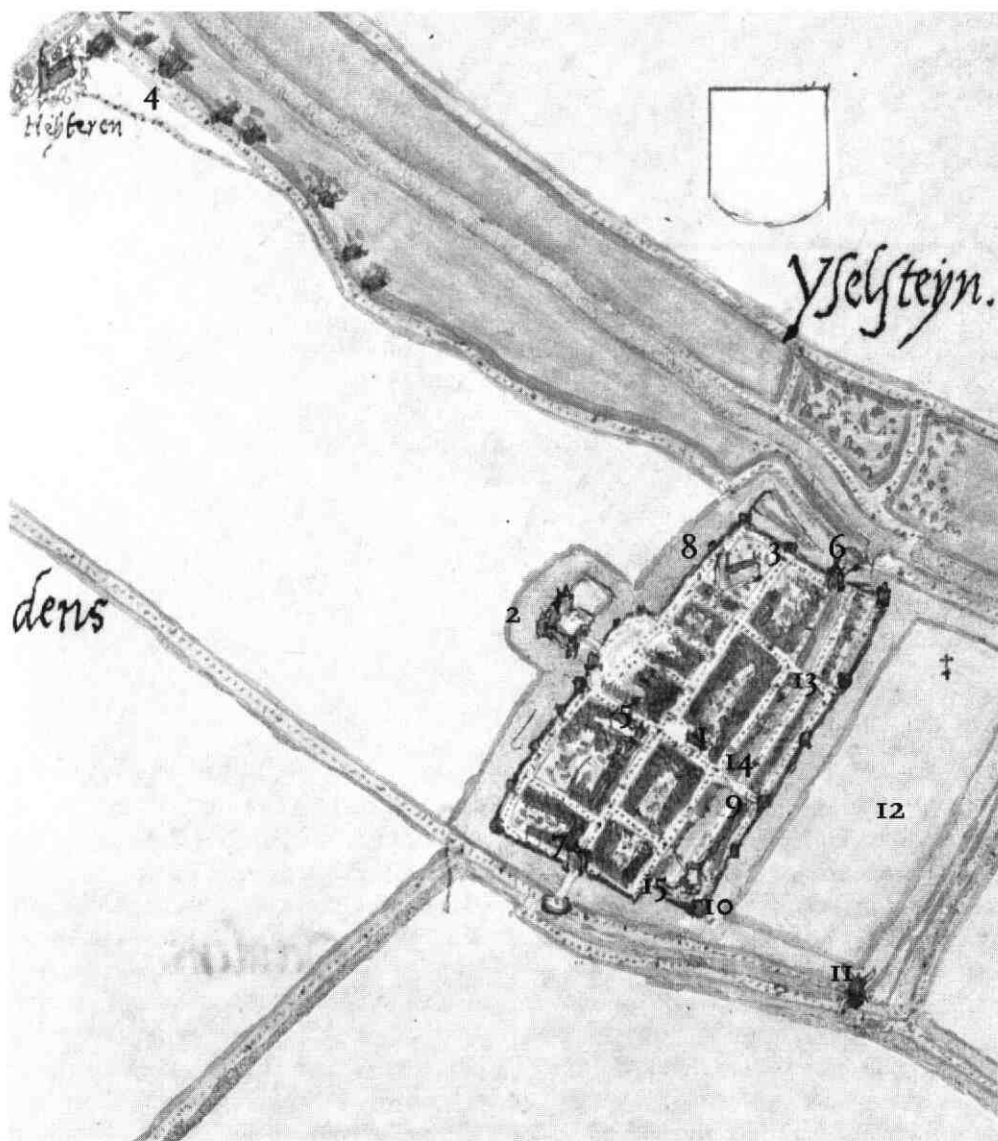
Een foto uit
1934 van de
laatste hooi-
berg binnen
de grachten.
Deze hooi-
berg stond
langs de
gracht aan
de Walkade
ongeveer op
de plek waar
Blaeu er
ook enkele
situeerde.
De hooiberg
is rond 1950
verdwenen.

IJsselstein toen reeds als stad werd beschouwd. Het verloop der oude stadsmuren wijst erop dat de eerste zuid-oostelijke omwalling heeft gelegen langs de tegenwoordige 'Haven'. Ook de wijze van bebouwing in de IJsselstraat, Voorstraat en voormalige Koningstraat (thans Schuttersgracht) wijst hierop. De ruimte was terwille van de bescherming tegen rondreizende bedelaars en plunderende werkloze soldaten, veelal klein. Overal zag en hoorde men in het huisvuil wroetende varkens, koeien en kippen, want de meeste stedelingen waren in het begin immers nog boer. Van de IJsselsteinse stadsplattegrond van Blaeu, die de toestand van 1650 aangeeft, kan worden afgeleid hoezeer de boerenstand haar stempel op het stadsleven heeft gedrukt. Op de plattegrond staan ongeveer vijftig hooibergen. Deze stonden in de tuinen achter de huizen en dienden voor opslag van de oogst. De opgeslagen produkten waren afkomstig van de, buiten de stad gelegen, landerijen. Door het ontbreken van enig hygiënisch inzicht, en door het ontbreken van schoon drinkwater, onderschatte men de gevaren van besmetting. In de enge en veelal vervuilde straatjes kreeg de besmetting alle kans. Hierdoor stierven vele stadgenoten een te vroege dood. Wat het

drinkwater betreft, men was in die tijd niet al te kieskeurig en men dronk rustig het water uit de gracht. Het water daarin raakte meer en meer vervuild en ziektes zoals cholera en pest bleven niet uit. Het bevolkingsaantal zou snel afgenomen zijn, als er niet een constante stroom van vluchtelingen naar de stad was geweest. In 1587 werd er door Gijsbert Cock een konterfeitsel (afbeelding) van de stad en van de Nieuwpoort vervaardigd. Dit was nodig om de Nieuwpoort te kunnen verkavelen ten behoeve van de vluchtelingen, die met have en goed een veilig heenkomen zochten binnen IJsselstein. In 1677 kreeg de stad Utrecht de heerlijkheid van Vreeswijk in volle eigendom. Bij het beheer over Vreeswijk had Utrecht, zich te houden aan allerlei, door 'hogherhand' ingestelde, bepalingen en voorschriften op het gebied van rechtspraak en belastingen etc. (Groot Placaatboek van Utrecht, deel III, pag. 17-19). Uitdrukkelijk was bepaald dat men er geen bescherming mocht geven aan personen, die uit de landen van Holland, Zeeland, Utrecht, en omliggende heerlijkheden waren verbannen wegens 'quade feyten'. Op de zogenaamde vrijsteden zullen we later in dit artikel nog terugkomen.

Het is dus de reeds genoemde heer

Detail van de plattegrond van IJsselstein door Jacob van Deventer (derde kwart zestiende eeuw).

RAU, Top. Atlas no 561.

1. Stadhuis
2. Kasteel
3. St. Nicolaaskerk
4. Eiteren
5. Mariënborg
6. IJsselpoort
7. Benschop-perpoort
8. Papentoren
9. Doelentoren
10. Korenmolen
11. Watermolen
12. Nieuwpoort
13. Havenbrug
14. Visbrug
15. Witte-paardsbrug

Arnoud III van Egmond geweest, die de stad aanzienlijk heeft uitgebreid en de Nieuwpoort, die ten zuid-oosten van de huidige singelgracht is gelegen, bij de stad heeft getrokken. In 1394 stichtte Arnoud III op de Nieuwpoort een monnikenklooster der Cistercienserorde. Hij beloofde - vermoedelijk om het nieuwe stadsgedeelte te bevolken - aan allen die zich te IJsselstein kwamen vestigen, het poortrecht op 'Sint Lebuinsdach' (25 juni 1391).

Arnoud zette hiermee de poorten open voor immigranten, die zich - gedwongen door de toenmalige onveiligheid op het

platteland en gelokt door bovengenoemde toezeggingen - in het IJsselstadje wilden vestigen.

Onder de van Egmonds is IJsselstein tweemaal verwoest door oorlogsgeweld. Na het overlijden van Arnoud in 1409 volgde zoon Jan hem op. Deze Jan of Johan speelde een belangrijke rol tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten waarvan IJsselstein in 1417 slachtoffer werd.

Op 23 juni 1417 wordt IJsselstein gedeeltelijk vernietigd en ruim een jaar later op last van Jacoba van Beieren verder ontmanteld. Bij de heropbouw van de stad

'Ijsselstein verbrand'.
 Afbeelding van de verwoesting in 1417.
 Pag. 530 uit het 2e deel van de 'Algemene Geschiedenis des bekende Aardkloots tot den dood van Willem III', door G. Suiker, vertaald door J. Verburg uitg. Rudolf en Gerard Wetstein, Amsterdam 1721-1726.

zijn de verdedigingswerken niet hersteld waardoor jaren later in 1466 Gelderse troepen onder aanvoering van Otto van Vuren gelegenheid kregen de stad te plunderen, half uit te moorden en plat te branden.

Vrij kort daarna werd IJsselstein weer opgebouwd en nu wel versterkt. Merkwaardig is het dat de stad een geringere omvang kreeg dan de vorige. Immers de Nieuwpoort lag nu buiten de muren. In 1483 volgde Frederik van Egmond (1483-1521), heer van Buren en van Leerdam, zijn vader Willem II van Egmond (1451-1483) op als heer van IJsselstein. Buren, Leerdam, en IJsselstein waren sinds 1472 reeds gezamenlijk in het bezit van de Van Egmonds. En vanaf 1483 kwamen de steden voor het eerst onder het gezag van eenzelfde heer. In 1498 werd Frederik door koning Maximiliaan beloond met de verheffing van Buren en Leerdam tot graafschap. Frederik had namelijk partij voor de Bourgondiërs gekozen, die in strijd waren tegen Utrecht en Gelre. Ook

Frederiks zoon Floris had actief deelgenomen in de oorlog tegen Karel van Gelre. Nadat hij achtereenvolgens tot stadhouder werd benoemd van ondermeer Gelre (1507), Friesland (1515) en Holland, Zeeland en West-Friesland. Floris van Egmond (1521-1539) volgde in 1521 zijn vader op als graaf van Buren en Leerdam. Hij werd in datzelfde jaar heer van IJsselstein. Diens zoon, Maximiliaan van Egmond (1539-1548), heeft - evenals zijn vader - hoge leger- en regeringsposten vervuld. De opvolger van Maximiliaan was zijn dochter Anna van Egmond. Zij trouwde in 1551 met Willem van Oranje. Toen zij in 1558 overleed nam Willem van Oranje voor hun zoon Philips Willem het beheer van Buren, Leerdam en IJsselstein op zich. Na de dood van haar vader in 1584 nam Maria van Buren, de zuster van Philips Willem, het beheer van zijn bezittingen op zich. Zij werd daarbij geassisteerd door graaf Philips van Hohenlohe, met wie zij in 1595 trouwde. Toen graaf Philips van Hohenlohe in 1606 overleed,

kreeg Philips Willem het beheer over Buren, Leerdam en IJsselstein. Philips Willem vervulde te Brussel de functie van staatsraad van de Aartshertogen in de Spaanse Nederlanden. Desondanks stelde hij zich in 1612 op één juridische lijn met Holland door een edict uit te vaardigen. Hierin werd gesteld dat de uit Holland komende bannelingen zich niet mochten ophouden in Buren, Leerdam en IJsselstein. Na zijn dood kwamen deze plaatsen in handen van zijn erfgenaam en halfbroer Maurits. Deze belastte in ditzelfde jaar de Nassause Domeinraad in Den Haag met de uitoefening van de soevereine rechten over deze plaatsen, inbegrepen de rechtspraak in appèl. Voordien had een in 1603 opgerichte domeinraad te Buren deze functies vervuld. Ook de rechtspraak van het leenhof van IJsselstein was op deze domeinraad overgegaan. Alleen tijdens het bewind van Maria Louise te IJsselstein (1731-1765) zou de Nassause Domeinraad geen gezag in de baronie uitoefenen. Evenals in Culemborg en in Vianen trad ook in Buren, Leerdam en IJsselstein een drossaard op als vertegenwoordiger van de soeverein. De in 1625 gestorven Maurits werd opgevolgd door Frederik Hendrik, waarna Willem II van 1647 tot 1650 en vervolgens Willem III tot 1702 de beide graafschappen en de baronie bezaaten.

Toen Willem III in 1702 overleed ging het tweede, tot 1732 durende stadhouderloze tijdperk in. Dit hield voor Buren en Leerdam een graaf-loze periode in, en voor IJsselstein een 'heer-loze' periode. Als executeurs van de testamenten van Frederik Hendrik en van Willem III namen de Staten-Generaal het beheer van de Nassause bezittingen op zich. In 1712 kreeg de in 1711 geboren Willem IV, zoon van Johan Willem Friso, IJsselstein toegevoegd.

Na zijn meerderjarigheid in 1731 stond hij IJsselstein als douairie af aan zijn moeder Maria Louise van Hessen-Cassel, die hier tot haar dood in 1765 het bewind voerde. Na het overlijden van Willem IV

in 1751 volgde er een periode van regentschap door zijn weduwe Anna van Hannover ten behoeve van hun zoon Willem V. Deze trad in 1766 op als graaf van Buren en Leerdam en hij werd tevens heer van IJsselstein. In 1795 werd IJsselstein door de Fransen bezet. Leerdam, Acquoy, Vianen en IJsselstein werden op 16 maart 1795 bij decreet van de representanten van het volk van Holland zonder meer bij deze provincie ingelijfd. De Domeinraad werd gesloten en appèlzaken zouden voortaan bij het Hof van Holland moeten worden voorgelegd.

Het bestuur van de Stad

Toen de adel haar greep grotendeels op het platteland had verloren, werden horigen, die waren gevlucht of die de vrijheid hadden gekocht, gelokt door de ongeken- de perspectieven van de opkomende steden. Het vertier en het ambachtswerk, de handel of de scheepvaart trokken nieuwe bewoners. 'Stadslucht maakt vrij' heette het in de middeleeuwen: in de stad was - weer - geld. Bovendien kon een stad met geld soldaten huren. Dit verminderde de betekenis van de ridders. In het geval dat de stad niet zelf haar soldaten huurde dan zorgde de vorst, die de bewoners het stadsrecht had geschonken, daarvoor.

De op geld gebaseerde economie bracht ook nieuwe vormen van bestuur en rechtspraak met zich mee. Middeleeuwse tweegevechten waarbij de sterkste als de onschuldige gold, werden vaak uitdrukkelijk in de nieuwe stadsrechten verboden. Vele van de schepenen spraken recht in plaats van de gehele gemeenschap. Het eigen bestuur van de steden varieerde sterk. Meestal kwam de rechtspraak in handen van een schepenbank. De schout was daarvan voorzitter en hij fungeerde als de vertegenwoordiger van de graaf, min of meer als officier van justitie. Rond de 15-de eeuw kregen de schepenen burgemeesters naast zich, die zich - net als de wet-houders in onze tijd - met het bestuur bezig hielden. De schepenen concentreer-

den zich op de rechtspraak. Als een soort burger-vertegenwoordiging (gemeenteraad) kwam de vroedschap op. De leden hiervan werden ook wel raden of gezworenen genoemd. Ten tijde van de baronie was de invloed van schepenen en vroedschap zeer gering. Het stadsbestuur werd vrijwel uitsluitend door de magistraat gevoerd. De drost fungeerde hier als vertegenwoordiger van de soeverein. Hij was het hoofd van het bestuur. Dit bestond uit drie schoutambten, IJsselstein, Benschop, en Noord-Polsbroek.

Het baroniestelsel had in het begin van de 17-de eeuw nog geen vaste vorm gekregen. Het stadsbestuur behartigde dikwijls ook de belangen van de hele baronie. Van de twee burgemeesters van IJsselstein was de één stadsburgemeester. Deze was belast met het beheer der stedelijke geldmiddelen en werd ook wel schepenburgemeester genoemd. De ander, de gemenelandsburgemeester, werd ook wel raadsburgemeester genoemd. Deze had het beheer over het landelijk deel van het schoutambt van IJsselstein. Het is overbodig om te zeggen dat alleen de poorters en niet het maatschappelijke lagere volk tot deze colleges toegang hadden.

Hoe, waaruit en door wie de schepenen en andere stadsbestuurders werden gekozen, varieerde per stad en per streek. Later, toen het bestuur van de baronie overging (1795), werd de drost vervangen en een baljuw benoemd. Deze baljuw maakte geen deel uit van het bestuur, maar had alleen bevoegdheid in criminele zaken en werd later hoofd der polerbesturen. In 1680 viel de taak van provisionele vrijgeleide-verlening toe aan de schout (*'geapprobeert de door den schout te IJsselstein geacordeerde provisionele vrijgeleide en protectie aan ...'*). In 1700 was het echter de drossaard die in IJsselstein de provisionele vrijgeleiden verleende. In de jaren voorafgaande aan 1729 kreeg zijn toestemming zelfs meer een definitieve status. De asielzoekers te IJsselstein waren een recognitie verschuldigd, die in eerste instantie door de plaatselijke magi-

straat werd vastgesteld en geïnd.

Een recognitie was een bedrag, dat betaald moest worden voor de erkenning van het recht op vrijgeleide.

Van 1703 tot 1729 zijn er geen vrijgeleide-gegevens voorhanden. Dit kan samenhangen met een gebrekkige administratie van de toenmalige drossaard, gecombineerd met zijn eigenmachtig optreden. De Staten-Generaal voerden in deze periode het beheer over IJsselstein, wat inhield dat de vrijgeleide-requesten niet langer voor bekrachtiging naar Den Haag werden verzonden. Op 12 augustus 1729 liet de raad in Den Haag namens Maria Louise, prinses van Oranje, weten dat zij op de hoogte was gekomen dat de drost van IJsselstein zich aanmatigde vrijgeleide te verlenen, zonder Hare Hoogheid of de raad daarin te kennen. De drost mocht voortaan geen vrijgeleide meer verlenen. Hij moest degenen die hierom kwamen verzoeken, verwijzen naar Hare Hoogheid. Ook moest de drost een lijst opmaken van personen die zich op dat moment met vrijgeleide in de Baronie van IJsselstein ophielden. Op 12 januari 1730 beloofde de drossaard voortaan slechts provisionele akten van sauvegarde voor de tijd van vier weken te geven. Degenen die zich met een akte van sauvegarde van de drossaard in IJsselstein bevonden, werden aangezegd binnen een maand de verzoeken van sauvegarde, door middel van een brief, aan Hare Hoogheid te zenden of anderszins uit IJsselstein te vertrekken. Tot 1730 ontving de drossaard een bepaald, niet bekend, percentage van de recognities.

In 1730 is in de rekeningen van de rentmeesters der domeinen van IJsselstein in het 45-ste Kapittel over de *'Extraordinaris ontfang'* de volgende passage opgenomen:

'Haar Hoogheid hebbende goetgevonden de recognitien die gegeven werden van de vrije geleyden aan haar te reserveren, en dat den Heere Drossard Vullejus deselve ten profijte van haar Hoogheyd sal ontfangen en aan den Rentmeester van IJsselsteyn behandigen om deselve in sijne rekeninge te verantwoorden en

dat de voornoemde Heere Drossard tot een dedomagement van dien jaarlijks sal genieten de somme van vier hondert ponden aan den selven door genoemde Rentmeester te betaelen welke hem jegens behoorlijke quitantie in uytgave sijne rekeninge sal werden gelegen ...'

In plaats van een aandeel in de recognitie-opbrengsten kon de drossaard voortaan op een bedrag van 400 ponden per jaar rekenen.

Rechten en Plichten

Tot aan de 19-de eeuw hadden de inwoners van een stad van overheidswege geen gelijke rechten en plichten. Wie tot poorter was verklaard, genoot meer rechtszekerheid. Een poorter kon overheidsfuncties bekleden en een nering uitoefenen. Poorters hadden de plicht de stad en hun heer te dienen. De niet-poorters mochten slechts met toestemming van het stadsbestuur in de stad wonen. Zij bezaten hierdoor minder rechten en plichten. De nieuwe burgers moesten bij hun intrede in de stad een eed op het stamboek afleggen. Vanaf dat moment behoorde zij tot de gezworenen. En zij werden hiermee aansprakelijk geacht voor wat andere gezworenen of inwoners uitvoerden. Dat kon soms de spuigaten uitlopen, omdat alles nog niet zo goed was geregeld. Het toezicht was veelal minimaal. De stedelijke overheid had geen politie-agenten ter beschikking die opkomende ruzies konden sussen, voordat zij tot een uitbarsting kwamen. De van het platteland gekomen inwoners waren vaak ook niet gewend aan de merkwaardige macht en gezag van een stadsmagistraat. Alles was immers nog zo nieuw; de stadslucht verenigde vrijheid en tucht op een voor hen vaak vreemde en onbegrijpelijke wijze. De bewaking van de stad in de nachtelijke uren was in de begintijd een gemeenschappelijke taak van de burgers en geschiedde door de nachtwakers of kleppers. Zij deden elke nacht op gezette tijden hun ronde. En zij gingen te veld met een ratel, die zij op elk uur moesten hanteren. Ze waren meestal in gezelschap van een hond, bewapend met

een piek en verder voorzien van een lanstaarn. Tot in het begin van deze eeuw hebben de nachtwakers te IJsselstein dienst gedaan. Voor deze waakzaamheid moest de burgerij 'klepgeld' betalen. Gedurende de winter en in bijzondere omstandigheden werd er tevens gewaakt door weerbare burgers.

De, ook in latere tijd bekende, schutterijen dienden als een speciaal legertje van de stad, bedoeld om naar buiten op te treden als de toestand daarom vroeg.

Elke stad was tenslotte een zelfstandig staatje, dat te vaak met concurrerende plaatsen of met een landsheer op voet van oorlog leefde. De belangrijkste taak van de schutters sedert de 16-de eeuw in IJsselstein was het uitoefenen van de wacht. Dit heeft geduurd tot 1746.

IJsselstein Vrijstad

Vanaf de tweede helft van de 16-de eeuw werd er in IJsselstein aan vluchtelingen en ballingen onder bepaalde voorwaarden bescherming geboden tegen bedreiging, arrest of vervolging van buitenaf. Overigens was IJsselstein niet de enige plaats waar vreemdelingen, die elders iets hadden misdreven of in moeilijkheden waren gekomen, terecht konden. Dit kon ook in Vianen, Culemborg, Leerdam, Buren, Asperen, Ravenstein, Oss, Bokhoven, op Ameland en op Terschelling. In de aanvragen voor vrijgeleiden van personen, die wegens schulden in nood waren gekomen, werd er telkens weer met nadruk op gewezen dat de asielsezoekers te goeder trouw handelden.

In hun verklaringen wezen de personen in kwestie erop dat ze in moeilijkheden waren gekomen door 'misfortuyn of desastres in zaken of negotie'. De ongelukkigen spraken tenslotte de wens uit tijdens hun verblijf in de vrijstad er weer geheel bovenop te komen. Iets wat overigens lang niet altijd lukte. De procedure voor het krijgen van vrijgeleide in IJsselstein is in principe steeds dezelfde geweest. De aanvraag om vrijgeleide werd gericht aan de heer van IJsselstein of diens vertegen-

woordiger, de drossaard. Asielzoekers moesten in hun aanvraag een uitvoerige toelichting geven op de reden, waarom ze vrijgeleide vroegen. Schuldenaren moesten goede trouw bewijzen. 'Doodslagers' moesten bovendien duidelijk maken dat ze uit noodweer hadden gehandeld. Bij de behandeling van de aanvraag werd nagegaan of de asielzoeker wel betrouwbaar was. En of zijn verklaringen correct waren. Ook werd gekeken of hij wel solvabel was. Met andere woorden: of hij nog wel geld genoeg had, om in zijn primaire levensbehoeften te voorzien. Wanneer ten slotte de aanvraag in orde werd bevonden, dan werd de definitieve akte van vrijgeleide door de heer van IJsselstein toegekend. Daar was een recognitie voor verschuldigd.

Plaatsen waar vrijgeleide werd verleend, kregen in de loop der tijd een slechte naam. Het leek er soms op alsof elke schurk ongehinderd kon neerstrijken. Niets was minder waar. Degenen, die een ernstig misdrijf hadden begaan, kwamen beslist niet in aanmerking voor vrijgeleide.

'Hoerenkint' of 'in Hoerij geteelt'

Asiel wordt in het algemeen opgevat als in een bepaalde plaats bescherming wordt geboden aan van elders komende personen. Deze zoeken bescherming tegen bedreiging, geweld, arrest, vervolging, bestraffing van buitenaf. De asielplaats is de aanduiding, waar asiel wordt verleend.

Hierbij moet men niet alleen denken aan landen of steden, maar ook aan plaatsen zoals tempels en kerken, die in de eerste plaats een andere bestemming of functie hebben dan asielverlening. De asielverlening vond in het verleden ook plaats door, en op het gezag van, 'religieuze' autoriteiten of functionarissen. In de Noordelijke Nederlanden waren - tot de reformatie - kerken, kerkhoven en kloosters de belangrijkste asielplaatsen. Wie in vroeger tijden bescherming zocht tegen zijn achtervolgers kon toevlucht zoeken in plaatsen, waar een bijzondere vrede gold. Schending van zo'n vrede werd als een zwaar misdrijf opgevat. Zo waren ge-

noemde kerken, kerkhoven en kloosters vredeplaatsen. De betekenis voor de asielverlening is vermoedelijk aanzienlijk groter geweest dan de niet-kerkelijke vredeplaatsen zoals gerechtsplaatsen, (kraam) huizen, steden, dorpen en markten. Tijdens de Republiek was er alleen sprake van niet-kerkelijke asielverlening. Tot de vredeplaatsen behoorden Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein.

Onechte kinderen zijn natuurlijk heel echt. Vraag dat maar eens aan de onfortuinlijke moeder. Het woord 'onecht' betekent gewoon: niet uit echtverbintenis geboren. Tegenwoordig wordt daar anders tegenaan gekeken dan vroeger. Denk maar eens aan het samenwonen, wat geen echtverbintenis is. Een kind van samenwonenden krijgt - tenzij de vader het erkent, en het daarmee 'echt' - de naam van de moeder. Net als vroeger. Maar toen was een onecht kind een schande. En liet men dit niet zo gemakkelijk passeren. Er werden dikwijls bestraffende woorden geuit aan het adres van de moeder. Vaak moest de moeder voor de kerkeraad verschijnen en beterschap beloven.

'Nadat de moeder bestraft en vermaand was, wegens haar wangedrag, is zij met haar onechte kind ten doop verschenen en nadat zij over hare hoererij en ontugtigheid bestraft en tot een beter gedrag en heiligen wandel ernstiglijk vermaand was is het kint gedoopt en genaamd....'

Zo is het in elk geval voor een ongehuwde aanstaande moeder vast geen pretje geweest om in onze stad IJsselstein bescherming te zoeken. Dit blijkt wel uit het volgende:

'Die op aanzegging van 't Gerecht deze Juristrictie mogt ruimen, docht op ene clandestine wijze alhier gekraamd heeft, volgens haar bekentenis in barensnood'.

De aanstaande moeder onderging, vooral tijdens de weeën, de pressie van de vroedvrouw, waardoor het tot een bekentenis kwam. De vroedvrouw was overigens verplicht om druk uit te oefenen op de, aan haar zorgen toevertrouwde, ongehuwde moeder.

Eisen bij vestiging van migranten

Tot in de tweede helft van de zeventien- de eeuw was het gebruikelijk dat het kerkelijk of burgerlijk armbestuur uit iemands geboortegemeente zorg droeg voor het onderhoud van personen. Dit waren personen, die elders tot armoede waren vervallen. In de periode dat verhuizingen naar andere plaatsen weinig voorkwamen, zal dit systeem redelijk goed hebben gewerkt. De moeilijkheden ontstonden bij een toenemende mobiliteit van de bevolking. Hierbij zullen vooral de rijke Hollandse steden een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Ook in deze steden was het economische en sociale systeem echter dusdanig, dat velen het hoofd niet boven water konden houden en, al dan niet door eigen schuld, tot armoede vervielen. Een beroep op de gemeente, waar men was geboren, was dan noodzakelijk, maar moeilijk uit te voeren. Het ontbreken van een behoorlijke bevolkingsadministratie zal het voor de slachtoffers moeilijk, zo niet onmogelijk, hebben gemaakt een beroep op hun geboortegemeente te doen. Ook werden lang niet altijd de ingekomen en de vertrokken personen in dezelfde plaats geregistreerd. De Staten van Holland hebben met een plakkaat van 8 augustus 1682 een einde aan dit systeem gemaakt. Bepaald werd, dat als iemand een jaar lang in een bepaald territorium woonde, het armbestuur uit dat territorium tot het onderhoud van die persoon verplicht was. In de andere gewesten zijn na 1682 soortgelijke regelingen uitgevaardigd. Deze maatregel zette echter een rem op de migratie van de bevolking. Armbesturen voelden er weinig voor om te moeten opdraaien voor het onderhoud van allerlei vreemdelingen, die pas kort in hun stad of dorp woonden. Men eiste van nieuwe inwoners een verklaring, dat hun vroegere gemeente zich garant stelde voor ondersteuning bij armoede. Deze verklaringen staan bekend als 'akten van indemniteit'.

Een akte van indemniteit hield in dat de

diaconie of het armbestuur van een bepaalde plaats bij een verhuizing beloofde de kosten van levensonderhoud van hun geboren inwoners te zullen blijven betalen in het onverhoopte geval dat zij tot armoede mochten vervallen. Schadeloos houden is eigenlijk de betekenis van het woord 'indemnieren'. De akten van indemniteit vormen, met de eigentijds bijgehouden lijsten van uitgegeven en ingekomen akten, een schitterende bron van informatie. Soms wordt het hele gezin met namen en leeftijd van de kinderen en de godsdienstige overtuiging vermeld. De akten van indemniteit werden zowel aan volwassen als aan kinderen verstrekt. Wat de vorm betreft, zijn er talloze varianten. Soms werden de akten los in omslagen (pakken) bewaard. In dorpen werden de akten met de hand geschreven, terwijl in grotere plaatsen voorgedrukte formulieren werden gebruikt, die alleen nog behoeften te worden ingevuld. Voor lang niet alle mensen werd een akte van indemniteit verlangd. Rijke mensen werden meestal geacht niet tot armoede te vervallen, hoewel het lot soms hard kon toeslaan. Ook van seizoenarbeiders en militairen, die veelal tijdelijk ergens woonden, zijn vaak geen akten te vinden. Wanneer iemand geen akte van indemniteit kon overleggen, werd er wel een 'akte van renuntiatio' opgesteld, waarin de nieuwe inwoner verklaarde geen beroep te zullen doen op de plaatselijke armenkas. Inmiddels zal het u duidelijk zijn geworden dat deze akten van indemniteit, die met name in de 18-de eeuw werden verleend en geëist, geenszins te vergelijken zijn met het systeem van sociale zekerheid, zoals wij dat heden ten dage kennen.

Vrijsteden Culemborg, IJsselstein, en Vianen mikpunt van spot

In 1720 werden in Nederland, naar Frans en Engels voorbeeld, allerlei handels-compagnieën opgericht, die aandelen uitgaven. De uitbarsting van speculatie was zeer hevig, maar kortstondig en in elk geval sensationeel.

1. Siet hier Monheer de Directeur,
d'Onnosalen brengen int getreue,
Om list en bedrog te pleegen,
Door Evgenbaat ten top gesteegeen.
2. Dees Boor gelyk al t'andere soort,
Door hoop op winste aangespoort,
Die geeft nu alle hoop verlooren,
Van winst op Wortelen van Hooren.
3. Dees Beggel mee Wind handelaar,
Maakt van zyn bult een lessenaar.
Om Acties in te laten schryven,
En Wind-verkoopers te geryven.
4. Dees Nar genoeg van Narjens blos,
Die wil insprengen een Karos.

5. Siet een mislukt Stulent zig reppen.
Om Maysen uyt een pot te scheppen.
Dag vind Speel-kaarten in de pot,
Maar door hem ider een bespot.
6. Vertoon al loen een Meere knecht,
Van t'Wind-verkoopen onder recht,
Die wel ver plugt een heer te wesen.
Iéen de Acties nog met sterker rezen.
7. Dees Simus die sterk in Acties doet,
Ontvalt terwijl Paruwk en Hoed.
Zoe bezig is hy met het loopen.
In t'heedendaagse Wind-verkoopen.
8. Dees Juffrouw methaar brief die sejt:
Dat zy in Hoorn veel liever legt.

Als in Enkhuysen, om soo schatton
Te winnen, goed voor die tberaiten.
9. Dees Boor die scheyt veel meer pleyzier,
In beesten koopen als papier.
10. Dees siet als desperaat bedroegen,
Zyn Acties in een reek vervloegen.
11. Dees set een Verre-kyker by,
Naar t'zien weg-graaven van de Key.
Maar door men vegl met ulle waaren,
Zal in de nieuwe Naaven vaaren.
12. Dees droevige Actionyst,
Sit op een leeg gemaakte kist:
En roekt met groote smert zyn handen,
Door t'branden van de Acties branden.

Een dreuge die door zijn Vrouw,
 12. roept werd in zijn druk en rouw.
 13. Dit Polhuys sluit een Negociërder
 14. Wind, en he ver-vragt er meerder.
 15. Om komen reots twee knapen by,
 16. Ol door de Wind verkoopers.
 17. Dees twee die trokken naar Vlaanen.
 18. Over nog meer de weg te baanen.
 19. Elk dadelken soe als men segt.
 20. Er lung zal worden uit geleet.
 21. Kun sender wydeg zyn begrepen.
 22. Iet hinkend Paard komt achter sleepen.
 23. Een Jongen gaat zyn Vlieger schoot.
 24. Daarom de Wind is al te groot.

18. Een Moolen al te fel aan t malen.
 Raakt door de Yang niet te herhaalen.
 19. Is een Karos daar een lakoy
 Staat agter op, daar komt nog by.
 Een onder van zyn Paard gesteegeen.
 Dat gelt scheid en met so een zeegen.
 Wenst men het Heerschap veel geluk.
 Soe teynd maar niet verkeert in druk.
 20. Een Vurken die verterde gekomen
 Van Weesp, aan de Vegtse sivoomen.
 21. Hier set men alle kragte by.
 In het weg-graven van de Heer.
 22. Dees twee Wind buylen laas ey hermen
 Staant samen in de lugt te sehermen.

23. Hier hebt u t eynde van de kluut.
 Men bouwt Kastelen in de lugt.

Toenst

1. Inster dam bercecul door t liffelyk regeeren
 Der ryse Magistraat en agtere berger. Heeren.
 Gelukke Magtue en meeder Staat aan het 2.
 Dat gy niet mee vernalt tot deefse goetkerne.
 En set het twee paar tal van u beurs deuren open.
 Iet alle koopmanschap, maar niet om Wind te kopen.
 Ietbreed se als reorheen ur ryst gestuifde rlyt.
 Dat gy verduren blijft de nimmer stille rlyt.
 So blijft u cernaam by alle onder-maansche volken.
 Verheren tot in tye ver berent dlyt der wolken.

Twee pagi-
 na's uit:
 'HET
 GROOTE
 TAFEREEL
 DER
 DWAAS-
 HEID' etc.,
 uitgegeven in
 1720.

Speculeren betekent het kopen van bepaalde zaken, bijvoorbeeld aandelen of aktien, in de verwachting dat ze in waarde zullen stijgen; zodra dit het geval is worden die zaken verkocht. De speculatieve aktiehandel in Nederland verschildte wezenlijk van die in Frankrijk en Engeland. De regeringen van deze beide landen stimuleerden de aktiehandel, omdat ze ervan overtuigd waren dat ze er voordeel van hadden. Europa, in het bijzonder Frankrijk en Engeland, verkeerde immers in een financiële crisis nadat de circulatiebank van John Law te Parijs in 1720 in ernstige moeilijkheden was geraakt. De economische crisis werd nog versterkt door het feit dat er in heel Europa een pestepidemie heerste. In Nederland waren de gevolgen van de crisis weliswaar ook duidelijk merkbaar, maar in vergelijking met Frankrijk en Engeland was dat toch in mindere mate. Zowel de Staten Generaal als de gewestelijke Staten en de stadsbesturen probeerden hier de handel in aktien tegen te houden. Dit lukte niet. Veel Nederlanders speculeerden, zelfs in het buitenland. Al vòòr de explosieve aktiehandel van 1720 vloaide veel Nederlands geld naar Engeland, waar vooral gespeculeerd werd in aktien van de 'South Sea Compagnie'.

De aktiehandel van 1720 bleek zowel in Engeland als in Nederland een windhandel te zijn. Op het moment dat de beleggers tot de ontnuchterende vaststelling kwamen dat de handelscompagnieën niets voorstelden, bleek tegelijk ook dat ze hun geld kwijt waren. De aktien waren niet meer in te wisselen en uiteraard ook niet meer te verkopen. De zeepbel was uiteengespat!

De mislukte aktiehandel van 1720 was een dankbaar onderwerp voor sarcastische literatoren en graveurs. Toneelstukken van Pieter Langendijk en van de nauwelijks bekende Gysbert Tysens, anonieme gedichten en prozaïsche overwegingen, en tal van prenten, die allen te maken hadden met de aktiehandel, zijn bijeengebracht in een bundel.

Deze heeft de volgende - wel erg lange - titel:

'Het Groote Tafereel der Dwaasheid, Vertoonende de opkomst, voortgang en ondergang der Actie, Bubbels en Windnegotie in Vrankryk, Engeland en de Nederlanden, gepleegt in den jaare MDCCXX. Zynde een Verzameling van alle de Conditien en Projecten Van de opgeregte Compagnien van Assurantie, Navigatie, Commercie, etc. in Nederland, zo wel die in gebruik zyn gebragt, als die door de H. Staten van eenige Provintien zyn verworpen: als meede Konst-Plaaten, Comedien en Gedigten, Door verscheide Liefhebbers uytgegeven, tot beschimpinge dezer verfoeijelyke Handel, waar door in dit Jaar verscheide Familien en Persoonen van Hooge en Lage stand te zyn geruïneerd, en in haar middelen verdorven, en de opregte Negotie gestremd, zo in Vrankryk, Engeland als Nederland. Gedrukt tot waarschouwinge voor de nakomelingen, in 't noodlottige jaar, voor veel Zotte en Wyze, 1720'.

De doelstelling van de bundel was duidelijk: 'tot waarschouwinge van de Nakomelingen'.

In 'Het Groote Tafereel' wordt de neergang en val van de aktiehandel in 1720 aan de kaak gesteld. Het boek, dat in de verleden tijd is opgesteld, is op zijn vroegst aan het einde van 1720 geschreven. Immers, pas op 11 oktober van dat jaar spatte de Bubbels uiteen. Op die dag bestormde een woedende menigte het Koffiehuis in de Kalverstraat te Amsterdam. In de Kalverstraat was namelijk het centrum van de aktiehandel gevestigd.

Wie de samensteller van 'Het Groote Tafereel' is en wie de uitgever, is onbekend. Ook de ontwerpers en de graveurs van de prenten zijn - op een enkele uitzondering na - anoniem. In de teksten en de prenten in 'Het Groote Tafereel' worden de 'Actionisten' voorgesteld als stompzinnige ijdeltuiten. Hun taal, gedrag en (bij)namen herinneren in vele gevallen aan figuren van de Italiaanse Commedia

Deez' Schets vertoond het vreemd gewest
 Van Gekskop, 't geen men op het lest
 Door Mississpe en Bubbels-winden,
 En Zuidze' stormen kwam te vinden,
 Maar menig die van 't vaste land
 Zyn heil ging zoeken op dat strand
 Vind zig te dèrèlyk bedrègen,
 Eerst blonk het alles schoon voor oogen;
 Nu is 't vol giftig ongediert,
 't Geen door de scherpe Distels zwierd
 En doorns, die dat land omvangen,
 Vol Schorpioenen, Spinnen, Slangen,
 Waar by de Kat en Nàgtuil roegt,
 Die 't liet veràgten, om vernogt
 In duisterheid van roef te lèven.
 Wat vrugten kan dat land tog gèven
 't Geen 't allermèest bestaat in schyn,
 Als Valsheid, Droefheid, en Kènyn:
 Kèrwel de Gekheid daar als Koning
 La Quinquenpoix houd hef en woning,

Regerende door kwaai Praktijk,
 Zyn nieuw gebakke Koninghryk,
 Maar ach! waar zal die Vorst belanden?
 Het eiland heeft, en op de stranden
 Bruld een verwoede zuide-wind,
 Waar door zig elk verlègen vind;
 En roept het eiland krygt de stuipen,
 Zo dat hy die niet wil verzuipen
 Moet denken op een snelle vlugt.
 Fluks maakt men op dit droef gerugt
 Veel wagens naar de nieuwste moden,
 Daar de Acties zyn tot 't zeil van nòden,
 Om dus van Gekskops malle strand
 Te raken in een ander land,
 Van Wanhoop, Droefheid, Armoed', Schanden,
 Of liever naar de Nederlanden,
 In Kuilenburg, of Ysselstyn,
 Of in Vianen, zo 't kon zyn,
 Om daar als Wilen 't hoofd te buigen;
 Nèl Quinquenpoix tog leid in luigen.

De pagina
 uit 'Het
 Groote
 Tafereel' over
 het eiland
 'Geks-Kop'
 waarin
 IJsselstein
 voor komt.

Dell'Arte. Het sarcasme in 'Het Groote Tafereel' druipert ervan af. In sommige uitgaven komt een serie van acht prenten voor met voorstellingen van dwergen. Eén van deze prenten heeft ook betrekking op IJsselstein en draagt als titel: 'afbeelding van 't zeer vermaarde Eiland 'Geks-Kop'. Culemborg, Vianen en IJsselstein worden daar weergegeven als plaatsen, waar alle 'windbuilen' - de deelnemers aan de windhandel - zonder veel moeite heen konden.

Zo staat onder de afbeelding van het Eiland 'Geks-Kop':

*'Om dus van Gekskop malle strand
Te raken in een ander land,
Van Wanhoop, droefheid, armoede, schanden,
Of liever naar de Nederlanden,
In Kuilenburg, of IJsselstyn,
Of Vianen, zo 't kon zyn,...'*

De explosieve emigratie van asielzoekers, zoals die in 'Het Groote Tafereel' wordt gesuggereerd, staat voor wat betreft IJsselstein in geen verhouding tot de werkelijkheid. Er was in 1720 echt geen buitensporige toename van aanvragen voor vrijgeleide. De aktiehandel eindigde definitief in 1721. In de korte uitbarsting van de speculatieve handel werden er in zo'n dertig steden in Nederland ongeveer veertig handelscompagnieën opgericht. Hiermee was een kapitaal van meer dan driehonderdvijftig miljoen gulden gemoeid. In het jaar 1795 kwam er een eind aan de vrijgeleideverlening.

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

- 10.000 Jaar Geschiedenis Der Nederlanden onder redactie van Klaas Jansma en Meindert Schroor
- Dagelijks Leven Door De Eeuwen Heen (Reader's Digest)
- IJsselstein Uw Woonstede door: J.G.M. Boon
- Vreeswijk Vroeger en Nu door: J.G.M. Boon
- Nederlandse Genealogische Vereniging (NGV) Naarden, bibliotheek/heraldische afdeling
- Kerkelijk archief van IJsselstein, (Alimentatie voor pers.) R.A.U.
- Ons Erfgoed Nr. 5, 1993
- Ons Erfgoed nr. 140, 1993
- Gens Nostra jaargang 50 - nr. 3
- De Stichtsche Lustwarande door: Dr. R. van Luttervelt, 1949
- Van grachtwater naar heidewater door: Dr. A. van Hulzen
- IJsselstein verleden en heden 1962 door: Mr. J.J. Abbink-Spink
- Dossier van Amstel, van Arkel (privé archief)
- Wijkplaatsen voor vervolgd, asielverlening, in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam, en IJsselstein door: M. Gijswijt-Hofstra, Dieren, 1984
- Vrijstad Vianen door: J.A.L. de Meyere, 1987
- Wat zeggen onze namen? door: G.B. Pellikaan, Uitgave Stichting ontwikkeling Alblasserwaard en Vijfheerenlanden.

DE IJSSELSTEINSE POLITIEK VAN 1848 TOT 1851

door Sunny Jansen

De periode 1848 - 1851

Het jaar 1848 vormde een belangrijk keerpunt in de Nederlandse politieke geschiedenis. Het politiek bewustzijn van de bevolking nam toe en er werd langzamerhand een begin gemaakt met de vorming van politieke partijen. De grondwetswijziging betekende het einde van het autocratische regime van koning Willem I en koning Willem II en er werd politieke ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd. Bovendien hield de grondwetswijziging een direct gekozen Tweede Kamer en een door de Provinciale Staten gekozen Eerste Kamer in. Voor 1848 werd de Tweede Kamer gekozen door de Provinciale Staten, die waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de ridderschappen, de steden en grondbezitters, ook wel de landelijke stand. Ondanks deze hervormingen kregen minder mensen kiesrecht. In 1848 hadden 90.000 mensen kiesrecht, tegenover 75.000 in 1850.¹ De oorzaak hiervan lag in het feit dat de verkiezingen van 1848 geregeld waren in een voorlopig kiesreglement.

Pas nadat de grondwetswijziging voltooid was, werd er een kiesreglement opgesteld. Dit nieuwe staatsbestel betekende een nederlaag voor de oudere notabelenelite op nationaal niveau. Door de constitutionele hervormingen op provinciaal en gemeentelijk niveau, de provincie- en gemeentewet, verloor de notabelenelite ook geleidelijk haar lokale macht. H. van Dijk

wijst er in zijn artikel *'Het negentiende-eeuwse stadsbestuur Continuïteit of verandering?'* op, dat het tijdstip van de elitewisseling plaatselijk verschilde. Voor de veranderingen van 1848 werden gemeenteraadsleden voor het leven benoemd. In 1814 waren de eerste gemeenteraadsleden benoemd door de koning en daarna werden bij het openvallen van een plaats de nieuwe raadsleden door de kiezerscolleges gekozen. Daar deze raad en het kiescollege besloten vergaderden, was het voor de gewone kiezer moeilijk zijn keuze te maken door het ontbreken van openbaarheid en bij gebrek aan publieke kandidaatstelling.

In deze periode werd ook meer en meer een onderscheid gemaakt naar politieke kleur, al is dit een gecompliceerde zaak. De gangbare verdeling onderscheidde rond 1850 in Nederland vier partijen: liberalen, conservatieven, katholieken en anti-revolutionairen. J.C. Boogman heeft deze traditionele partijindeling bestreden, omdat zij naar zijn mening te simplistisch is en niet in overeenstemming met de toenmalige realiteit. Hij stelt de indeling van Lord Francis Napier, een Britse gezant die van augustus 1859 tot januari 1861 in Den Haag is geweest, er voor in de plaats.² Napier maakte onderscheid tussen liberalen (die weer onderverdeeld worden in Thorbeckianen en andere liberalen), conservatief-liberalen en reactio-

naire conservatieven. Boogman brengt echter een verandering aan; hij wil de anti-revolutionairen niet bij de conservatieven indelen, omdat zij een hechter partijverband kenden. Napier baseerde zijn indeling op de gezindheid van de kamerleden en niet op hun feitelijke stemgedrag. Feit is dat het moeilijk blijft een partijindeling te maken voor de periode 1848-1870. Er bestonden wel politieke richtingen, maar geen vaste partijbeginselen. Bovendien was de betekenis van het begrip 'liberaal' vaag en subjectief. Zo relateert Th. van Tijn de interpretatie van het liberalisme als emancipatiebeweging voor de buitengewesten ten opzichte van Holland, waar de traditionele aristocratie erg sterk stond.

Misschien is deze vaagheid ook een van de redenen dat er nog betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan naar de politieke geschiedenis van steden in de negentiende eeuw. Er zijn slechts enkele gedegen lokale historische studies over de negentiende-eeuwse politiek te noemen. Goede voorbeelden hiervan zijn het proefschrift van Th. van Tijn over Amsterdam in de jaren 1850-1870 en het artikel van J. H. van Santen over het politieke leven in de stad Utrecht in het *'Jaarboek Oud-Utrecht 1985'*.

Tijdens mijn onderzoek naar het politieke leven in IJsselstein stuitte ik dan ook op het probleem van het ontbreken van secundaire literatuur over politiek IJsselstein. Dit maakte het onderzoek een uitdaging; nog niemand lijkt deze periode serieus bekeken te hebben. Daar kwam nog bij dat het archief in IJsselstein wel heel beperkt open is, zodat echt archiefwerk er niet bij was. Mijn onderzoek is daardoor voornamelijk gebaseerd op de jaargangen 1848-1851 van de *'Utrechtsche Courant'*, de *'Utrechtsche Provinciale- en Stadsalmanak'* en de *'Utrechtsche Volksalmanak'*. Met behulp van de informatie die ik hieruit heb verkregen, wil ik proberen een beeld te creëren van het stemgedrag en het verloop van de verkiezingen in IJsselstein in de periode 1848-1851. Helaas is het mij niet gelukt een politieke kleur te ontdekken.

Wel wil ik nagaan of in IJsselstein de grondwetswijziging van 1848 een nederlaag voor de gevestigde notabelenelite heeft betekend en of na de nieuwe gemeentewet van 1851 een andere samenstelling van de gemeenteraad ontstond. De onderzochte periode betekende immers herziening van het oude staatsbestel en vestiging van onze huidige politieke situatie.

Zelfs een beeld schetsen van IJsselstein in de bovengenoemde periode viel niet mee, daar er geen gedegen gepubliceerde literatuur over de betreffende periode bestaat. De boeken die over IJsselstein zijn verschenen, bevatten nauwelijks bruikbaar materiaal. Oud-burgemeester J. J. Abbink Spink behandelt in zijn boek *'IJsselstein Verleden en heden'* (1962) de periode 1814-1940 slechts heel summier. Hij wekt de indruk dat er naast de afbraak van het kasteel niets bijzonders is gebeurd. B. Giessen-Geurts, R. Mimpfen en A. Vernooij proberen in *'IJsselstein, Geschiedenis en architectuur'* (1989) een overzicht te geven van de bewoningsgeschiedenis. Daarbij geven zij een korte schets van de economie. De verdere literatuur bestaat hoofdzakelijk uit 'fotogeschiedenissen', waarin IJsselstein aan de hand van oude foto's in beeld gebracht wordt. Door de geslotenheid van het archief was het helaas niet mogelijk het gemeenteverslag van 1850 in te zien. Het onderstaande is grotendeels gebaseerd op een artikel van Rietje ten Berge in het Utrechts Nieuwsblad van 1978.³

In 1848 telde de gemeente IJsselstein 3374 inwoners⁴, in 1850 was dit aantal afgenomen tot zo'n 3300 mensen. IJsselstein bestond op dat moment uit 528 huizen, bewoond door 668 gezinnen. Binnen de stadsmuren waren negen straten, 312 huizen en ruim 1600 inwoners.⁵ De bevolking was voornamelijk in de landbouw werkzaam, maar er waren ook een touwslagerij en drie fabrieken van gemaakt koperwerk. De IJsselsteinse bevolking was overwegend katholiek; zo'n 1800 mensen bezochten de rooms-katholieke Sint-Nicolaaskerk. Toch telde

IJsselstein ook een groot aantal hervormden, ongeveer 1400. Ook een dertigtal joden had een eigen kerkgebouwtje. Er waren nog een gasthuis, een lagere school, een instituut voor jonge heren met rond de twintig leerlingen, een instituut voor jonge juffrouwen met 50 leerlingen en een stadsschool met 100 leerlingen. Het liefdadige genootschap Tabitha, opgericht door enige aanzienlijke dames, voorzag de armen van kleding, die door de dames zelf gemaakt werd. Ten Berge beweert in haar artikel dat veel rijke mensen zich in IJsselstein vestigden vanwege de geringe plaatselijke belastingen, de gunstige prijs van de levensmiddelen en de goede verbinding met Utrecht die IJsselstein via de IJssel, de Vaartse Rijn en de Lek had. Ik heb hier echter geen duidelijke indicaties van kunnen terug vinden. Ik heb wel het vermoeden dat de bevolking licht afnam, zoals de inwonersaantallen van 1848 en 1850 al doen vermoeden.

	1846	1847	1848	1849
HERVORMDEN	1493	1490	1478	1450
ROOMS-				
KATHOLIEKEN	1874	1871	1848	1788
OUD ROOMSEN	2	1	1	1
EVANGELISCH				
LUTHERSEN	6	6	6	6
ISRAELIETEN	37	36	40	33
TOTAAL	3412	3404	3373*	3279

* = + 1 Anglicaan

bron: *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1846-1849*

In 1860 blijkt de IJsselsteinse industrie al te zijn toegenomen tot een touwslagerij, een klompenmakerij, een leerlooierij, zeven hoepmakerijen, een bierbrouwerij en een scheeps-timmerwerf. In 1869 kreeg IJsselstein een eigen afdeling van de Vereeniging voor fabriek- en handwerk-nijverheid in Nederland. Het aantal be-

drijven was rond die tijd al aardig toegenomen; er waren inmiddels 10 hoepmakerijen en er waren een leerlooierij en een steenfabriek bijgekomen.⁶

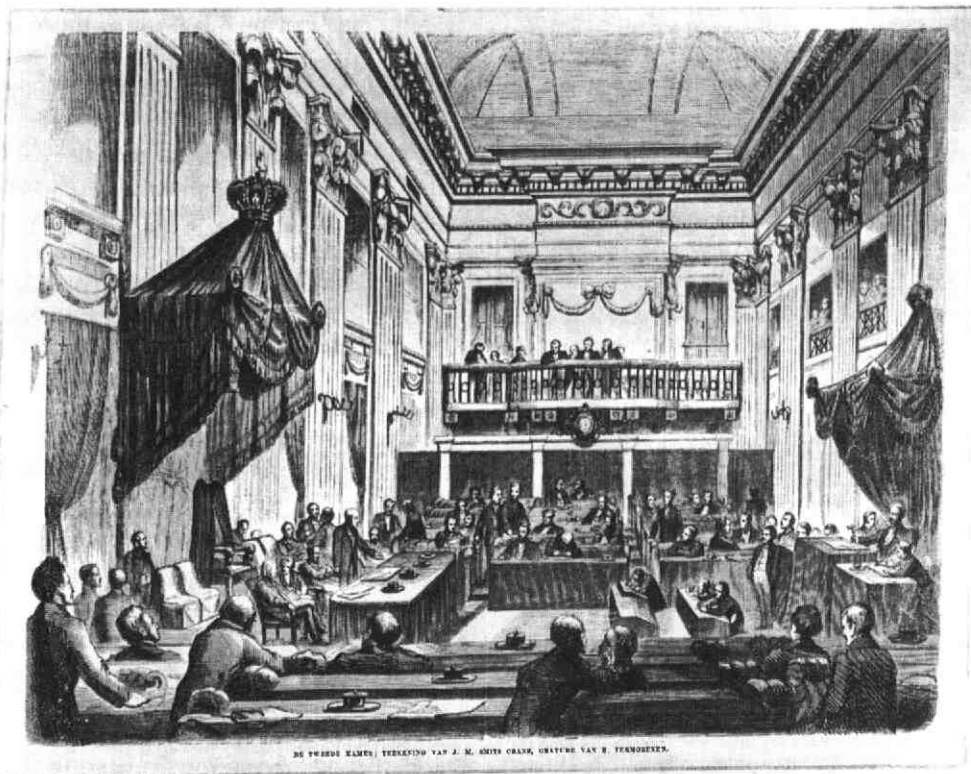
De negentiende eeuw tartte Nederland met de nodige epidemieën. Ook IJsselstein met het relatief grote inwonersaantal en het vele water bleef niet gespaard. Er zijn in deze periode zo'n 155 mensen aan de cholera gestorven. Er waren cholera-epidemieën in IJsselstein in 1849, 1854, 1859, 1866 en 1867. Daar kwamen nog twee tyfusepidemieën bij in 1855 en 1869.⁷ IJsselstein kan rond het midden van de 19e eeuw als een katholieke gemeente beschouwd worden. Katholieken steunden vaak de liberalen in de hoop zich na de grondwetswijziging als afzonderlijke groep te kunnen manifesteren. Het zou daarom niet verbazingwekkend zijn als de plaatselijke elite ook in IJsselstein geleidelijk de macht uit handen moest geven.

De eerste rechtstreekse Tweede-Kamerverkiezingen in 1848

De grondwetswijziging van 1848 bepaalde dat Tweede-Kamerleden voortaan rechtstreeks zouden worden gekozen. De kiesgerechtigden kozen vòòr de grondwetswijziging een kiezerscollege, dat dan op haar beurt de leden voor de raad koos die weer de afgevaardigden voor de Provinciale Staten koos. De leden van de Provinciale Staten kozen vervolgens de Tweede-Kamerleden. De verkiezing van de overgangskamer van 1848 was vastgelegd in een voorlopig kiesreglement in afwachting van de nieuwe kieswet. De meerderheid van de oude Tweede Kamer was tegen de rechtstreekse verkiezingen geweest en had de voorkeur voor verkiezingen met een trap uitgesproken.

In 1848 was IJsselstein een apart kiesdistrict. Dit district werd niet alleen gevormd door de stad IJsselstein, maar ook door een aantal omringende plattelandsgebieden: Montfoort, Houten, Maarssen, Breukelen, Jutphaas, Lopik, Harmelen, Kamerik, Maartensdijk, Loenen en

De Tweede
Kamer om-
streeks 1850.

Mijdsrecht.⁸ Een vereniging van kiesge-
rechtigden voor het district IJsselstein
kwam op 17 november 1848 te Utrecht bij-
een, zo meldde de *Utrechtsche Courant*. Er
waren 98 leden aanwezig en men begon
met de verkiezing van een president en se-
cretaris. Tot president werd J. G. van Nes
gekozen, terwijl W. G. Storijs van
Blokland, oud- burgemeester en lid van de
Provinciale Staten, secretaris werd. Beide
heren waren geen politieke onbekenden.
Vooral J. G. van Nes had al een aanzienlij-
ke politieke carrière achter de rug. In 1817
was hij in de Tweede Kamer gekozen,
waar hij meteen tot de oppositie behoor-
de, die bijna onafgebroken tegen de finan-
ciële politiek van Willem I is gevoerd. Van
Nes was, net als G. K. van Hogendorp, li-
beraal in zijn oppositie tegen het finan-
cieel beleid, maar hij pleitte ook voor mi-
nisteriële verantwoordelijkheid. Zijn libe-
rale ideeën werden hem zo kwalijk geno-
men dat hij in 1818 niet herkozen werd. In
1830 werd Van Nes weer lid van de
Tweede Kamer voor Utrecht. Hij deed

toen het voorstel de begroting te splitsen.
Ditmaal was het de regering die er voor
zorgde dat de liberale politicus in 1836
niet herkozen werd. In 1840 werd hij -
door toedoen van de provinciale gouver-
neur- gekozen tot lid van de Dubbele
Kamer voor Holland. De verkiezing voor
Holland was mogelijk door zijn verhui-
zing naar Gouda, onderdeel van het
Hollandse kiesdistrict. In december 1840
kwam Van Nes weer in de Tweede Kamer,
waar hij er weer in slaagde een belangrijke
rol te spelen. Bij de verkiezingen van 1848
wenste hij niet voor een kamerlidmaat-
schap in aanmerking te komen. Hoe Van
Nes bij de kiezersvereniging in IJsselstein
terecht is gekomen, heb ik niet kunnen
achterhalen. Feit is wel dat hij ook hier
een aanzienlijke rol heeft gespeeld. Het
voorzitterschap van Van Nes doet wel ze-
kere liberale sympathieën in de
IJsselsteinse politiek vermoeden.

De IJsselsteinse Vereniging van
Kiesgerechtigden droeg de kandidaten
voor de komende verkiezingen voor.

Opvallend was dat er bij de kiezersverga-dering weinig kiesgerechtigden aanwezig waren. De *Utrechtsche Courant* vermeldde helaas niet hoeveel stemgerechtigden zich wel meldden. Als kandidaten voor de Tweede Kamer werden drie personen voorgedragen D.R.P. baron van Tuyll van Serooskerken uit Maarssen, jhr H.A.M. van Asch van Wijck, rijksadvocaat te Utrecht en met Van Nes' speciale aanbeveling wegens bekwaamheid en verdiensten, de oud-minister W.L.F.C. Ridder van Rappard. Er moet opgemerkt worden dat de stemming die volgde tussen meer dan deze drie kandidaten ging, daar er al eerder kandidaten naar voren waren gekomen. Op 24 november maakte de *Utrechtsche Courant* bekend dat de heren E.C.U. van Doorn, W.L.F.C. van Rappard en H.A.M. van Asch van Wijck de officiële kandidaten voor de Tweede-Kamerverkiezingen voor het district IJsselstein waren. Er werd tevens verslag gedaan van een tweede bijeenkomst die de kandidaatstelling van Van Rappard en Van Doorn bevestigde. Er waren 133 stemmen uitgebracht. Van Rappard kreeg 66 stemmen, terwijl Van Doorn er 65 kreeg. De overige 2 stemmen waren blanco.

De liberale Van Nes steunde de kandidatuur van de uitgesproken conservatief Van Rappard en dit leidde in de *Utrechtsche Courant* van 19 november 1848 tot een artikel waarin de vraag centraal stond of het wenselijk was om leden van het vorige ministerie in de Tweede Kamer te krijgen. De kiezers van het kiesdistrict IJsselstein werden opgeroepen de wijze raad van een bekwaam man als Van Nes niet te versmaden: "betoont U echt liberaal". Op de 29ste van diezelfde maand kwam er een reactie van een kiezer uit Maartensdijk, die beweerde dat Van Nes' steun aan Van Rappard verder ging dan het slechts aanbevelen van de kandidaat. Hij zou tijdens de kandidaatsverkiezing gemachtigde stemmen op Van Doorn geweigerd hebben.

Bij de uitslag van de verkiezingen in het district IJsselstein bleek het dat Van

Nes' campagne niet veel geholpen had. Van Rappard verloor de strijd van de conservatief Van Doorn en de burgemeester van Maarssen J. G. Dolmans. Daar geen van de kandidaten de volstreekte meerderheid van 536 stemmen verkregen had, was een herstemming tussen Van Doorn en Dolmans noodzakelijk. In IJsselstein had de katholieke Maarssense burgemeester de meeste stemmen vergaard, maar de stad werd door de 12 onderdistricten overstemd. (zie bijlage 1) Bij de herstemming won Van Doorn met 618 stemmen, terwijl Dolmans slechts 393 stemmen vergaarde.

Ondanks dat ik er weinig sporen van terug heb kunnen vinden, moet er in IJsselstein toch iets van een liberale beweging geweest zijn. Een kiezersvereniging vroeg meestal aanzienlijke personen als voorzitter en de kandidatuur van een liberaal als Van Nes mag voor een klein district als IJsselstein toch opmerkelijk worden genoemd, vooral omdat alles er op lijkt te wijzen dat IJsselstein een conservatieve, katholieke stad met een hervormde elite was.

Verbazingwekkend is de steun van Van Nes voor een conservatief man als Van Rappard. Het is niet ondenkbaar dat IJsselstein hierbij onder invloed van de gebeurtenissen in Utrecht stond. Oudminister F. A. van Hall had, onder anderen met het Utrechtse kamerlid J. K. baron van Goltstein, een geheim comité opgericht. Dit conservatief-liberale comité moest er voor zorgen dat de keuzen zouden vallen op kandidaten die de grondwet zouden naleven, maar die verder niet geavanceerd liberaal waren. Het ging hierbij dus om zo gematigd mogelijke kandidaten. Openlijke tegenstanders van de nieuwe grondwet werden niet geschikt geacht, uit angst dat de nieuwe kieswet en de gemeentewet te radicaal zouden worden met een te lage census. Van Goltstein stelde zichzelf weer kandidaat en zijn kandidatuur werd in Utrecht goed ontvangen. Ook in de *Utrechtsche Courant* werd zijn kandidatuur gesteund. Een comité van notabelen moest de officiële kandidaats-

stelling nog regelen, maar dit vormde geen enkel probleem. Bij de verkiezingen werd Van Goltstein met een overweldigende meerderheid tot lid van de Tweede Kamer gekozen.⁹

Terwijl landelijk gezien de verkiezingen een liberaal succes waren, omdat zij meer dan de helft van de zetels kregen en slechts achttien leden van de oude kamer terugkeerden, veranderde in Utrecht niets. Het notabelencomité was er in geslaagd de kandidatuur van boven op te leggen uit angst voor het grote aantal katholieke kiesgerechtigden. Ik heb helaas niet kunnen ontdekken hoe de verhoudingen tussen de katholieke en protestantse stemgerechtigden in het district IJsselstein lagen. Het is hoogst waarschijnlijk dat de hervormde IJsselsteinse elite zich ook door deze angst liet leiden. Het is daarbij wel opmerkelijk dat Van Nes, die toch liberale antecedenten had, daaraan meewerkte.

De provinciale Statenverkiezingen van 1850

Na de al dan niet verrassende verkiezing van een grootprotestantse conservatief als Van Doorn als Tweede-Kamerlid voor een overwegend katholieke gemeente, maakte IJsselstein zich in 1850 op voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten. De provincie had na de nieuwe provinciale wet meer autonomie gekregen. Een vertegenwoordiger van de Kroon, de commissaris des konings, moest de wetten en besluiten van de regering uitvoeren. Kiezers organiseerden zich voor deze verkiezingen plaatselijk. Er kwamen kiezersverenigingen met een politieke kleur tot stand, die in besloten kring de kandidaturen voorbereidden. Deze politisering ging niet aan IJsselstein voorbij. De kranten onthielden zich ook bij deze provinciale verkiezingen niet van aanbevelingen voor de kiezers. Ook de *Utrechtsche Courant* riep de kiezers op alleen op de juiste personen te stemmen. Juiste personen waren mensen met een onbesmette reputatie en bovendien waren zij eerlijk, zedelijk en onpartijdig. De

'Vereniging ter bevordering der verkiezingen voor het jaar 1850' verspreidde ook berichten in de kranten, waarbij werd benadrukt dat men moest letten op de kwaliteit van de kandidaten en niet op hun geloof.

IJsselstein was niet langer een zelfstandig kiesdistrict; het was samengevoegd met Utrecht, dat nu een dubbeldistrict werd. Op 24 augustus 1850 werd in IJsselstein een kiezersvergadering gehouden waarbij kandidaten werden voorgedragen. Omdat er 'slechts eenige' kiesgerechtigden aanwezig waren, vroeg de *Utrechtsche Courant* zich af of er een verband bestond met een mogelijk advies van de IJsselsteinse kiezersvereniging 'Trouw en Billijkheid'. Een bestuurslid van 'Trouw en Billijkheid' reageerde met een artikel dat deze vereniging geen kandidaten had aanbevolen. Hij ontkende ook dat de er een relatie bestond met de kiezersvergadering.

Uit de berichtgeving van de *Utrechtsche Courant* blijkt dat er in het hoofdkiesdistrict van de provincie Utrecht met als hoofdplaats IJsselstein rond 4 september verschillende lijsten ter aanbeveling van kandidaten in omloop waren. Het bestuur van 'Trouw en Billijkheid', bestaande uit burgemeesters en notabelen uit de verschillende onderdistricten, liet daarom de enige door de vereniging uitgegeven lijst in de krant afdrukken om verwarring te voorkomen. Ook lieten de heren weten dat de lijst van de vereniging de naam van de president en de secretaris bevatte. (Zie voor de bestuurslijst de *Utrechtsche Courant* 5 september 1850). Na dit moeilijke begin volgde een moeilijke stemming op 9 september.

Er hadden 1419 kiezers aan de stemming deelgenomen, terwijl 324 zich aan de stemming hadden onttrokken. Omdat er zeven stembiljetten ongeldig werden verklaard, was de volstreckte meerderheid 707 stemmen. Er moesten veertien leden worden gekozen, maar slechts acht kandidaten behaalden de vereiste meerderheid van stemmen. Deze acht kwamen allen voor op de door 'Trouw en Billijkheid' uit-

gegeven lijst van geschikte kandidaten. Onder hen waren ook oud-burgemeester Storijs van Blokland en mr. W.R. baron van Tuyll van Serooskerken van Zuijlen. Er was een grote variëteit aan kandidaten; naast de acht al gekozen leden publiceerde de krant ook de namen van de personen die daarna de meeste stemmen hadden, omdat zij voor de herstemming in aanmerking kwamen. Bij de verdere stemmen waren 170 personen met maar één stem.¹⁰

Twee dagen na de verkiezingen, op 11 september, kwam 'Trouw en Billijkheid' al met een lijst van personen die zij bij de herstemming onder de aandacht wilden brengen. Aan de herstemming voor de zes nog ontbrekende leden van de Provinciale Staten werd door 1360 van 1743 kiezers deelgenomen. Er werden 7476 geldige stemmen uitgebracht, nadat 16 stembiljetten ongeldig waren verklaard. Op twee na werden de door de kiesvereniging aanbevolen kandidaten gekozen. De twee uitzonderingen waren burgemeester Dolmans uit Maarssen en J. C. van der Heijden uit Vinkeveen.¹¹

Ik kan niet met zekerheid zeggen of 'Trouw en Billijkheid' werkelijk vooral conservatieve kandidaten probeerde te steunen, al hoewel ik wel een zeker vermoeden heb dat de kiesvereniging conservatief en antipapistisch was. Trouw en Billijkheid steunde wel de kandidatuur van Baron van Tuyll van Serooskerken van Zuijlen, maar niet die van de Maarssense burgemeester Dolmans. De kandidatuur van Van Tuyll van Serooskerken van Zuijlen werd actief gesteund door diens familielid de Maarssense Baron van Tuyll van Serooskerken. In de gemeentepolitiek in Maarssen waren Van Tuyll van Serooskerken en Dolmans al een enige tijd in een strijd verwickeld. Dolmans juichte het initiatief van de rijtuigfabrikant G. Soeders toe in zijn fabriek Nieuwhoop een spoorwagonfabriek te beginnen. Maarssen had immers veel armlastigen, omdat de werkloosheid groot was. Van Tuyll van Serooskerken verwachtte echter dat de waarde van zijn wo-

ning Huis ter Meer, gelegen tegenover Nieuwhoop, erg zou dalen. Zo gauw de baron meende dat Soeders een overtreding beging, wendde hij zich tot het gemeentehuis. De brieven van Van Tuyll over deze kwestie bevatten dikwijls harde opmerkingen aan het adres van Dolmans. Dolmans vreesde zelfs dat hij bij de bijeenvoeging van Maarssen en Maarssenveen door het toedoen van zijn machtige tegenstanders niet herbenoemd zou worden. Desondanks werd hij in 1850 ook burgemeester en secretaris van Maarssenveen. De conflicten met Van Tuyll van Serooskerken bleven, vooral nadat Dolmans in 1851 een, voor die tijd revolutionair, standpunt innam toen het ging om de tolheffing aan de Vechtbrug. De burgemeester was van mening dat de brug aan de gemeenschap toebehoorde. Hij moest echter wel rekening houden met de eigendomspapieren die teruggingen tot 1614 en die Baron van Tuyll van Serooskerken als eigenaar aanwezen. Feit is ook dat Dolmans katholiek was en dat ook in katholieke dorpen en steden de burgemeester, raadleden en notabelen vrijwel allemaal protestants waren.¹² Dat Dolmans toch in de Provinciale Staten werd gekozen is te danken aan de katholieke kiezers van IJsselstein die hem al in 1848 naar de Tweede Kamer wilden afvaardigen, maar die toen overstemd waren door de onderdistricten.

De IJsselsteinse gemeenteraad

Terwijl de grondwetsherziening van 1848 een nederlaag voor de oude regeringselites betekende, werd de positie van de notabelenelite op lokaal niveau bedreigd door de gemeentewet van 1851. De gemeenteraad werd nu rechtstreeks door de kiesgerechtigde burgerij gekozen en de zittingsduur was zes jaar. Elke twee jaar waren er periodieke raadsverkiezingen, dus om de twee jaar trad een derde van de raadsleden af. Bij overlijden of bedanken van een lid werden tussentijdse verkiezingen gehouden. De census bedroeg in IJsselstein f30.-.¹³ Voor deze gemeente-

Notaris
Hendricus
Didericus
Goswinus
Arnoldus
Immink die
in 1851 in de
tweede ronde
van de
gemeente-
raadsverkie-
zingen
afhaakte.

wet werden de raadsleden voor het leven benoemd door een kiezerscollege. De leden van het kiezerscollege zaten negen jaar in dit orgaan. Iedere drie jaar trad een derde van de leden af. Dit kiezerscollege koos nieuwe kandidaten als er een raadslid overleden was of bedankt had. Dat bedanken soms niet gemakkelijk ging, blijkt in IJsselstein bij het raadslid en landbouwer Willem Verweij, die meermalen een verzoek tot ontslag in had gediend. Dit verzoek werd in verband met zijn belang voor de gemeente echter niet ingewilligd. Er bestond geen openlijk overleg tussen kiesgerechtigden. Bovendien stond dit kiesstelsel van maar liefst drie trappen partijvorming in de weg. Men stemde immers uitsluitend op personen.¹⁴

De raadsverkiezingen van 1851 hebben op veel plaatsen de antirevolutionaire partijvorming gestimuleerd. Groen van Prinsterer wilde partijvorming op basis van beginselen en de opbouw van een eigen partijorganisatie begon in 1851 in Amsterdam. Op 12 augustus kwam in Utrecht de vereniging 'Bijbel, Vaderland en Oranje' tot stand. Het Utrechtse bestuur speelde bij de organisatie van antirevolutionairen in andere plaatsen een overkoepelende rol.¹⁵ In IJsselstein is geen duidelijke antirevolutionaire organisatie

naar voren gekomen. Of deze er wel geweest is, is onbekend. Ook de katholieken begonnen zich meer te organiseren. In Utrecht waren zij in staat een geheel eigen lijst op te stellen, iets wat de antirevolutionairen er niet gelukt was. Zes van de katholieke kandidaten werden in de raad gekozen.¹⁶

Om te kunnen ontdekken of de heersende elite in IJsselstein vervangen werd, is het nodig om de samenstelling van de gemeenteraad voor de veranderingen te weten. Voor de grondwetswijziging van 1848 telde de gemeenteraad van IJsselstein 9 leden, de burgemeester en wethouders meegerekend. De hervormde jonkheer P.J.C. Hooft Graafland was burgemeester en B.L.C. van den Heuvel en W.C. Momma, ook beiden protestants, waren de twee wethouders. De raadsleden waren een protestant zonder beroep, een protestantse logementhouder, een protestantse landbouwer, een protestantse apotheker en een rooms-katholieke landbouwer. De in 1848 overleden protestantse doctor J.B. Snellen werd vervangen door de katholieke landbouwer Arie van Schaik. (zie bijlage 2) Het is niet verbazend dat een katholieke stad een protestants bestuur had. De meeste notabelen hingen de hervormde religie aan en zij waren nu eenmaal degenen met het stemrecht.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van september 1851 moesten elf raadsleden benoemd worden. Al voor de eerste stemming had W.C. Momma zich als kandidaat terug getrokken wegens zijn hoge leeftijd en wankelende gezondheid. Na de verkiezingen lagen 161 stembriefjes in de bus, waardoor de volstreekte meerderheid op 81 stemmen kwam te liggen. Deze meerderheid werd slechts door vier personen verkregen; F.C. Dufour, een katholieke belastingcontroleur, dr. J.R.K. Penning, een hervormde arts, de al genoemde Van Schaik en J.G. Brouwer, een katholieke bierbrouwer. Voor de overige leden was een herstemming noodzakelijk. Bij deze herstemming wenste de persoon

met de beste papieren, de notaris H.D.G.A. Immink niet meer in aanmerking te komen.

Aan de herstemming, die op 24 september 1851 werd gehouden, werd door 166 van de 170 kiezers deelgenomen. Van den Heuvel, Verweij en Bos werden herkozen. Verder werd de raad aangevuld met een protestantse notaris, een katholieke genees-, heel-, en verloskundige en twee katholieke landbouwers. De raad telde nu vijf protestanten en zeven katholieken (zie bijlage 2). Deze toename van het aantal katholieken in de gemeenteraad kan op een zekere katholieke organisatie in IJsselstein duiden, maar dit hoeft niet het geval te zijn geweest. IJsselstein was een overwegend katholieke gemeente. Het kan ook best zo zijn geweest dat de verlaagde census het katholieke kiezerspotentieel aanzienlijk vergroot heeft en dat deze kiesgerechtigden uit eigen overweging, zonder voorafgaand overleg, voor katholieke kandidaten hebben gekozen. Ook voor deze verkiezingen is niet duidelijk hoe het electoraat was samengesteld.

Na bestudering van bijlage 2 is het duidelijk dat de samenstelling van het gemeentebestuur na de verkiezingen veranderd is. Het aantal katholieken nam toe, het aantal patriciërs nam af en het aantal mensen met 'gewone' beroepen als bijvoorbeeld landbouwer of bierbrouwer nam toe. Toch durf ik niet met zekerheid te zeggen dat de IJsselsteinse notabelenelite een nederlaag heeft geleden. Zo werd bijvoorbeeld bij de tussentijdse verkiezing van 1852 L.H. Asch van Wijck benoemd tot gemeenteraadslid. Zijn benoeming kan toch weer als een duidelijke conservatieve notabelenkeuze worden gezien; deze protestant was griffier bij het kantongerecht en bovendien van adel.

Samenvatting

IJsselstein was in 1848 een overwegend katholieke stad met een overwegend protestants stadsbestuur. De elite hing de hervormde religie aan. Bij de eerste rechtstreekse Tweede-Kamerverkiezingen

kreeg in de stad IJsselstein een katholiek de meeste stemmen, maar in het district IJsselstein won een protestantse conservatief de verkiezingen. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1851 vormde IJsselstein samen met Utrecht een dubbeldistrict. Er opereerde een kiezersvereniging waarvan het bestuur gevormd werd door aanzienlijken uit de plaatselijke politiek van het district. De kiezers hielden zich over het algemeen trouw aan de voorschriften van deze elite. De gemeenteraadsverkiezingen laten voor het eerst een ander stemgedrag zien. Er werden meer katholieken dan protestanten in de raad gekozen. Of de oude notabelenelite een werkelijke nederlaag leed is moeilijk te achterhalen, omdat ik geen kiezersverenigingen met een bepaalde politieke kleur heb kunnen opsporen. Bovendien konden de IJsselsteinse kiezers niet 'overstemd' worden door kiesgerechtigden uit de omringende gemeenten. Feit is wel dat de zittende raad voor het grootste deel vervangen werd door nieuwkomers in de IJsselsteinse politiek.

Conclusie

Het is moeilijk om conclusies te trekken over de IJsselsteinse politiek in de periode 1848-1851. Er blijven ook na dit onderzoek veel dingen vaag, onduidelijk en onzeker. Ik zou dit onderwerp graag eens dieper uitspitten en dan vooral onderzoek doen naar alle dingen die nu nog onduidelijk zijn of onbekend zijn gebleven. Misschien is het met dieper en verdergaand onderzoek wel mogelijk om de kleur van de kiezersvereniging 'Trouw en Billijkheid' met zekerheid te bepalen en misschien is het dan wel mogelijk om antirevolutionaire of katholieke partijorganisaties in IJsselstein te achterhalen. Het zou ook nuttig zijn de lijn door te trekken tot de Aprilbeweging in 1853. Het is heel goed mogelijk dat sommige conclusies die ik heb getrokken dan helemaal onjuist blijken te zijn. Ik wil er dus met nadruk op wijzen dat deze studie niet als afgerond moet worden beschouwd, maar misschien juist als een begin voor verdere studie.

Bijlage 1

UITSLAG VAN DE TWEEDE-KAMERVERKIEZINGEN VAN HET DISTRICT IJSSELSTEIN IN 1848

	AANTAL KIEZERS	E.C.U. VAN DOORN	W.L.F.C. VAN RAPPAARD	J.G. DOLMANS	DIVERSEN
IJSSELSTEIN	136	44	39	50	3
HOUTEN	73	11	4	57	1
JUTPHAAS	60	31	7	19	3
LOPIK	123	70	0	51	2
MONTFOORT	101	35	11	55	0
HARMELEN	43	3	9	30	1
KAMERIK	86	43	17	25	1
MAARSSSEN	130	6	80	39	5
MAARTENDIJK	81	36	41	1	3
LOENEN	103	37	41	23	2
MIJDRECHT	87	61	2	22	2
BREUKELLEN	48	19	15	13	1
TOTAAL	1071	396	266	385	24

Bron: *Utrechtsche Courant*, 8 december 1848

Bijlage 2

DE SAMENSTELLING VAN DE IJSSELSTEINSE GEMEENTERAAD IN 1848

P.J.C. HOOFT GRAAFLAND (burgemeester)	zonder beroep	hervormd
W.C. MOMMA (wethouder)	zonder beroep	hervormd
B.L.C. VAN DEN HEUVEL (wethouder)	beroep onbekend	hervormd
TH. WALLER	zonder beroep	hervormd
J.C. SMIT	logementhouder	hervormd
W. VERWEIJ	landbouwer	hervormd
A. BOS	landbouwer	katholiek
M.J.S. VAN DE KASTEELE	apotheker	hervormd
J.B. SNELLEN (overleden 1848)	doctor	hervormd
A. VAN SCHAIK (sinds 1848)	landbouwer	katholiek

DE SAMENSTELLING VAN DE IJSSELSTEINSE GEMEENTERAAD IN 1851

V. VOORTMAN (burgemeester)	vm burgemeester Heukelom	onbekend
B.L.C. VAN DEN HEUVEL (wethouder)	onbekend	hervormd
J.R.K. PENNING (wethouder)	medisch arts	hervormd
J.D. DE MAN LAPIDOTH	notaris	hervormd
F.C. DUFOUR	belastingcontroleur	katholiek
L.H. BRUNNING	genees- en verloskundige	katholiek
J.C. BROUWER	bierbrouwer	katholiek
A. VAN SCHAIK	landbouwer	katholiek
W. VERWEIJ	landbouwer	hervormd
A. BOS	landbouwer	katholiek
C. VAN KIPPENSLUIS	landbouwer	katholiek
J. VAN ROSSUM	landbouwer	katholiek

Notenlijst

1. E. H. Kossman, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1982) 136.
2. J. C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 71 (1957) 193-195.
3. Rietje ten Berge, *Utrechts Nieuwsblad* 1978, vindplaats: bibliotheek 'Het Goede Boek' te IJsselstein
4. *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1848*
5. Rietje ten Berge, *Utrechts Nieuwsblad* 1978
6. F. H. Landzaad en L. Murk, 'Steenbakkerijen te IJsselstein', *Historische Kring IJsselstein* 41/42 (1987) 1-16.
7. M. Berkien en T. Fafanie, 'Het vreeswekkende gevaar, epidemieën in het 19e eeuwse IJsselstein', *Historische Kring IJsselstein* 48 (1989) 157-166.
8. *Utrechtsche Courant* 8-12-1848.
9. J. H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de 19e eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud- Utrecht* 1985, 110-165.
10. *Utrechtsche Courant* 4-9-1848, 9-9-1848, 11-9-1848.
11. Ibidem.
12. D. Dekker, 'De burgemeesters van Maarssen', *Historische Kring* (Maarssen 1984) 32-34.
13. J. C. Boogman, Rondon 1848. *De politieke ontwikkeling van Nederland 1840- 1858* (Bussum 1978) 100.
14. J. H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de 19e eeuw (1840- 1860)', *Jaarboek Oud- Utrecht* 1985, 113.
15. Ibidem, 143.
16. Ibidem.

Literatuurlijst

M. Berkien en T. Fafanie, 'Het vreeswekkende gevaar, epidemieën in het 19e eeuwse IJsselstein', *Historische Kring IJsselstein* 48 (1989) 157-166.

J. C. Boogman, 'De Britse Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 71 (1957) 186- 211.

J. C. Boogman, Rondon 1848. *De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).

M. J. A. V. Kocken, *Van stads- en plattelands bestuur naar gemeentebestuur. Proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de gemeentewet van 1851* (Den Haag 1973)

E. H. Kossman, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (2e druk Amsterdam 1982)

F. H. Landzaad en L. Murk, 'Steenbakkerijen te IJsselstein', *Historische Kring IJsselstein* 41/42 (1987) 1-16.

J. H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de 19e eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud- Utrecht* 1985, 110-165.

Utrechtsche Courant 1845-1852

Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1846, 1847, 1848, 1849, 1850

Utrechtsche stads- en provinciale almanak 1846-1852

Dit artikel is het resultaat van de scriptie bij de cursus Historisch Ambacht code 930197. In opdracht van J.H. von Santen, Universiteit Utrecht, 6 januari 1994.

Onze voorzitter geridderd.

In de gevel van de tegenwoordige Waag, waarin onder meer de HKIJ is gevestigd, is een steen aangebracht, afkomstig van de oude Waag.

Op die steen staat behalve het jaartal 1599, ook de spreuk 'Weecht wel, doet ellick recht'.

Deze spreuk is ook de titel van één van de 22 artikelen van de hand van Bep Murk, in het zeer gewaardeerde publicatieblad van de 'stichting Historische Kring IJsselstein'.

De liefde van de heer Murk voor zijn stad, blijkt niet alleen uit zijn publicaties, maar ook uit de talloze activiteiten, die hij persoonlijk of met anderen, heeft ondernomen en verreweg in de meeste gevallen tot een goed einde bracht.

We zullen drie wapenfeiten noemen die nu actueel zijn, nl:

- het vernieuwen en verplaatsen van het Herdenkingsmonument in 1995
- de strijd voor het behoud van de Middeleeuwse stadsmuur aan de zuidzijde van de stad
- het behoud van het Nozemagebouw

Na 200 jaar werd door zijn persoonlijke inzet in de IJsselpoort de historische 'steen des aanstoots' herplaatst.

Misschien was hij door zijn liefde voor IJsselstein en zijn doorzettingsvermogen wel eens 'een steen des aanstoots' voor de Gemeente. Toch heeft dit diezelfde Gemeente niet weerhouden om hem voor te dragen voor het Ridderschap.

Terugdenkend aan de spreuk op de gevelsteen in de Waag, kunnen we zeggen dat de heer Lambertus (Bep) Murk 'gewogen is en recht gedaan'.

Bep, wij feliciteren je nogmaals hartelijk met deze zeer verdiende onderscheiding.

Jij kunt trots zijn op je ridderschap, maar vooral ook op je stad. Wij zijn trots op jou.

Maar, zoals burgemeester Wijte zei: 'Dit is geen eindpunt, maar een ijkpunt'

We hopen dat je in de toekomst nog veel voor IJsselstein kunt betekenen.

Juni 1996

Je medebestuurdersleden en de leden van de werkgroep.

**Stichting
Historische Kring
IJsselstein**

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet,
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60.

Bank: Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10,
3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage f 28,50 resp. f 38,50. Losse nummers, voor zover voorradig, zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

Druk: Abels bv, Utrecht

ISSN: 1384-704X

LEERDAMS GLASWERK IN IJSSELSTEIN;

Hildo Krop en de oude Nicolaaskerk.

door

Thimo te Duits

De kunstnijverheidscollectie van de Glasfabriek Leerdam is één van de belangrijkste getuigen van de samenwerking tussen kunstenaars en industrie in Nederland tijdens het interbellum, periode tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Op initiatief van onder meer P.M. Cochijs, die van 1911 tot 1934 directeur van deze fabriek was, werd in 1924 de Nederlandsche Bond voor Kunst en Industrie opgericht. Deze bond had als belangrijkste doelstelling het tot stand brengen van samenwerking tussen Nederlandse ondernemingen en kunstenaars, waarbij een fabrieksmatig vervaardigde en tegelijkertijd fraai en deugdelijk produkt tot stand zou komen.

Zelf was Cochijs hier in 1915 op eigen initiatief al aan begonnen. Tot ver in de jaren dertig werden op zijn verzoek door vooraanstaande architecten, ontwerpers en kunstenaars uit binnen- en buitenland ontwerpen aan de Leerdamse glasindustrie geleverd. Hierbij streefde men gezamenlijk het ideaal na tot verbetering van zowel het produkt als de smaak van het gewone publiek te komen. Tot de vele kunstenaars die voor Leerdam werkten behoorden onder meer K.P.C. de Bazel, H.P. Berlage, A.D. Copier, C.J. Lanooy, J. Gidding, C. de Lorm en F.L. Wright.

De kunstnijverheidscollectie is dankzij het bewaard gebleven fabrieksarchief, dat o.a. bestaat uit een complete reeks

verkoopcatalogi, een nagenoeg compleet tekeningenarchief en een uitgebreid knipsel- en fotoarchief, bijzonder goed gedocumenteerd. Slechts zelden duiken objecten op die onbekend zijn. In het voorjaar van 1993 werden door een verzamelaar aan het Nationaal Glasmuseum twee plaques aangeboden, die door de Amsterdamse beeldhouwer Hildo Krop zijn ontworpen. Hiervan was er één tot op heden onbekend. Opmerkelijk is dat deze plaques tot het beste behoren wat de Glasfabriek omstreeks 1930 op het gebied van geperste plastieken heeft voortgebracht.

Twee figuren in orantehouding

De vierkante plaques, met plastisch reliëf, zijn uitgevoerd in dik transparant geperst glas. De gematteerde voorzijde van beide tegels is voorzien van een krachtig gemodelleerde figuur in orantehouding. Op één van de tegels is een knielende man afgebeeld die een vierkant kader vult. Zijn ontblote bovenlijf met gespreide armen en zijn hoofd zijn frontaal weergegeven terwijl beide benen naar rechts zijn gebogen. De andere tegel is hier een tegenhanger van. Hierop is een vrouw afgebeeld in een spiegelbeeldige houding. Zij heeft ook een ontbloot bovenlijf met gespreide armen terwijl haar knieën naar links zijn gebogen. Het halflange haar hangt net

Twee plaques
 met voorstel-
 ling in reliëf.
 Ontwerp Hildo
 Krop (1884-
 1979).
 Uitvoering,
 N.V.
 Glasfabriek
 Leerdam, voor-
 heen Jeekel,
 Mijnsen & Co.
 te Leerdam.
 Circa 1928.
 Blank glas,
 geperst en gesa-
 tineerd,
 24 x 24 cm.
 Herkomst:
 particuliere
 collectie,
 Haarlem.

boven haar schouders en eindigt in een plastisch gemodelleerde krul. De tegels zijn geheel in de stijl die Krop in de jaren twintig voor reliëfs, kapitelen en sluitstenen toepaste. Karakteristiek zijn de hoe-kige, licht geforceerde houding van de figuren, de schematisch weergegeven ovale, holle handpalmen en de harde krachtige fysionomie.

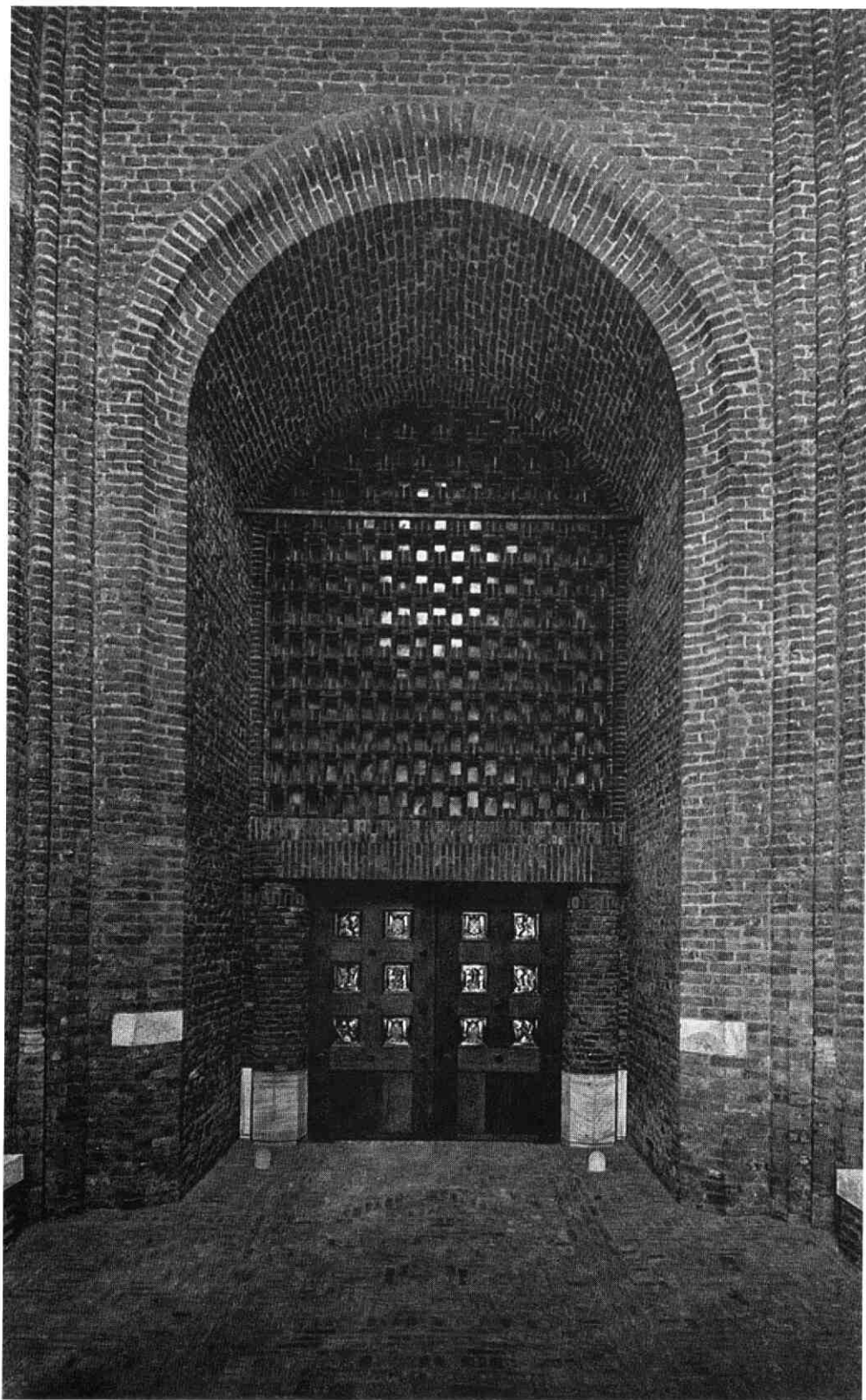
Beeldhouwwerk voor de Sint Nicolaaskerk te IJsselstein

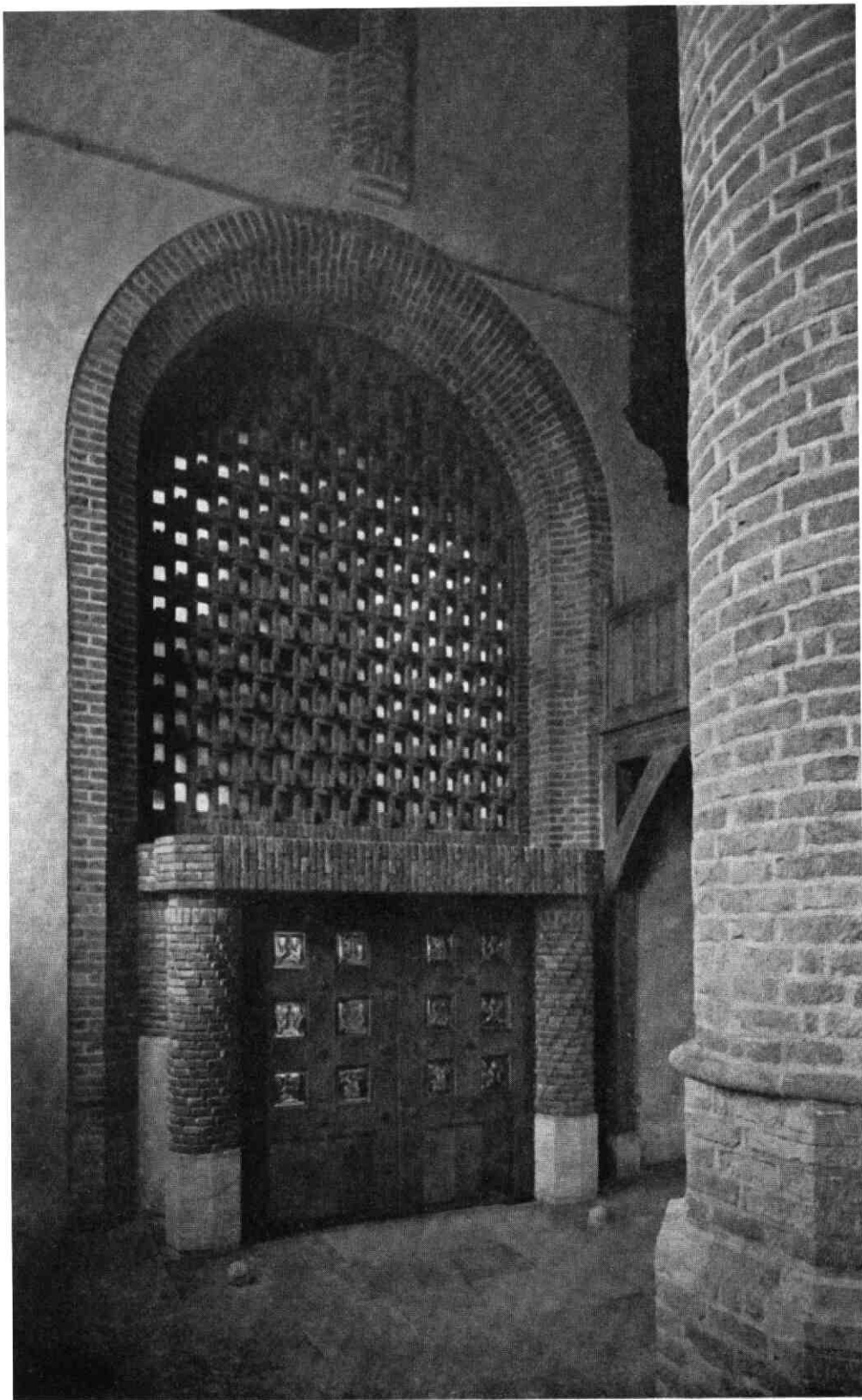
Krop heeft deze tegels omstreeks 1928 ontworpen voor de deuren van de St. Nicolaaskerk te IJsselstein die in 1911 door brand werd verwoest. Jan Kalf, van 1918 tot 1939 directeur van de

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, had de architect Michel de Klerk in 1921 gevraagd een moderne torenspits te ontwerpen. Zoals destijds bij de dienst gebruikelijk was, werd niet de verloren gegane architectuur gereconstrueerd of geïmiteerd, maar op eigentijdse wijze aangevuld. De Klerk ontwikkelde verschillende plannen. Omdat de Klerk kort na het indienen van het definitieve voorstel overleed, werd het project onder supervisie van de architect H.A.J. Baanders uitgevoerd. Krop was in de beginfase van het project benaderd om het beeldhouwwerk, waaronder vier pinakelbekroningen en twaalf pilasterkapellen, te ontwerpen. Deze werden vanaf 1925 in steen

*Deuren van
de oude
Nicolaaskerk
te IJsselstein.*

*Hoofdingang
naar de kerk,
gezien vanuit
het westen.
Het ontwerp
van deuren en
metselpartij
daarboven is
van
architect
Baanders.*

Toegangspartij, gezien vanuit de kerk.

De pinakel-
bekroningen
die de vier
evangelisten
symboliseren.
Rechtsboven
de adelaar
voor
Johannes;
linksboven de
mens voor
Mattheus;
linksonder
het rund voor
Lukas en
rechtsonder
de leeuw voor
Markus.

Acht van de 12 pilasterbekroningen aan de buitenzijde van de toren op de derde orde die ontworpen zijn door Hildo Krop. De combinatie van Korintische en Ionische motieven zijn volgens de overlevering aan de fantasie van Krop ontsproten. De symboliek ervan is niet vastgelegd. Suggesties hierover zijn welkom.

De vier overige pilasterbekroningen.

uitgevoerd. Daarnaast ontwierp Krop vier verschillende reliëfs ter versiering van de monumentale eikhouten deuren van het portaal. Baanders leverde het ontwerp voor de deuren.

Krop boetseerde één reliëf met een knielende man; één met een knielende vrouw; één met het wapen van IJsselstein en één met een Chi-Ro kruis dat wordt geflankeerd door sterren. De uitvoering in glas werd uitbesteed aan de Glasfabriek Leerdam. In totaal zijn twaalf tegels in de deuren verwerkt; symmetrisch gegroepeerd in drie horizontale rijen van vier. Aan de buitenzijden zijn drie tegels met knielende mannen tegenover drie met knielende vrouwen aangebracht. In het midden worden vier wapens afgewisseld met twee Chi-Ro kruizen.

Geperste glazen plastieken

Het persen van glas nam in de jaren twintig en dertig een prominente plaats

in binnen de productie van de Glasfabriek Leerdam. Na de uitgave vanaf 1923 van geperst serviesgoed van o.a. K.P.C. de Bazel en H.P. Berlage, was men op de fabriek bijzonder geïnteresseerd in de fabricage van plastieken in geperst glas. In 1925 had Cochius contact gelegd met de Utrechtse beeldhouwer Stef Uiterwaal om een gipsen Madonna in glas uit te voeren. In het najaar van 1928 werden hiervoor de eerste proeven gedaan. Toen nodigde Cochius ook de Amerikaanse beeldhouwster Lucienne Bloch uit om dierplastieken te ontwerpen.

Een jaar later slaagde de fabriek erin de plastieken te persen. Als eerste werd het Madonna-beeld van Uiterwaal geproduceerd. Daarna werden ook opdrachten voor plastieken gegeven aan C.C. van Asch van Wijk, de Belg J. Vermeire en de Amerikaan F.L. Wright.

De uitgave van plastieken door de

De 4 verschillende glasmoetieven zoals ze naar ontwerp van Hildo Krop in de deuren van de hoofdingang zijn verwerkt. Deze serie wordt in de deuren drie keer herhaald.

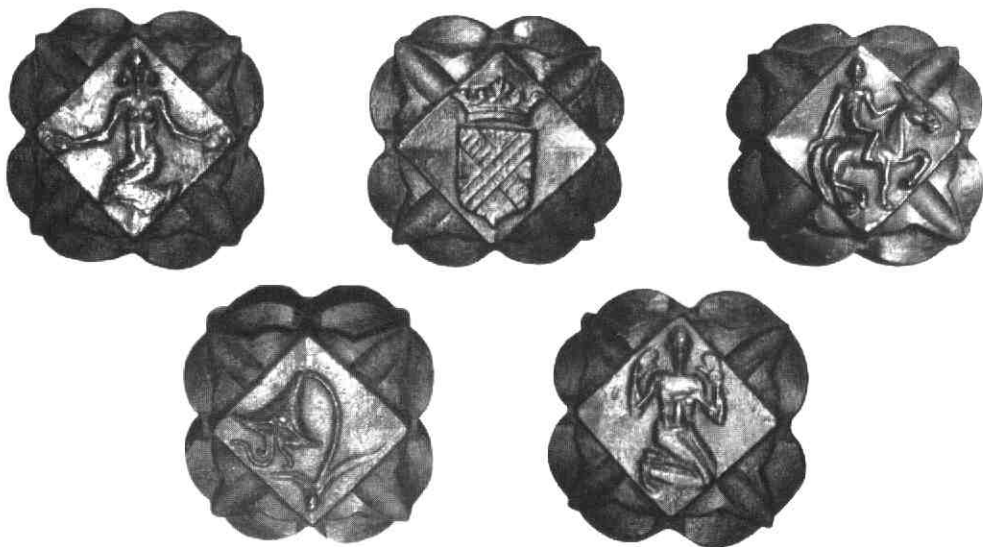
fabriek moet gezien worden in het kader van de pogingen om nieuwe afzetmogelijkheden in binnen- en buitenland te creëren. In eerste instantie bestond de kunstnijverheidscollectie uit gebruiksglas zoals vazen en ontbijt- en drinkserviezen.

Tegen het eind van de jaren twintig zou, als gevolg van de economische recessie, worden gezocht naar nieuwe producten en afzetmogelijkheden. Deze werden bijvoorbeeld gevonden in automascottes, bouwstenen, mozaïektegels en een religieuze collectie. Tot de religieuze collectie behoorden naast vaatwerk, zoals altaarvazen en wijwaterbakjes, ook heiligenbeel-

den. Daarnaast zou ook een artistieke lijn van unieke voorwerpen, de Leerdam-Unica, als een zelfstandige collectie worden uitgevoerd.

Binnen het opstarten van de productie plastieken moet de opdracht voor het persen van de reliëfs van Krop stimulerend hebben gewerkt. Het persen van deze vlakke tegels moet relatief weinig technische problemen hebben opgeleverd. De enkelvoudige mal die nodig is om de tegels te persen, lost eenvoudig. Dit in tegenstelling tot sculpturen van de andere beeldhouwers die in twee- of driedelige scharnierende gietijzeren mallen moesten worden gemaakt.

Vijf van de zes verschillende bronzen nagelkoppen aan de deuren naar de kerk. De motieven zijn ontleend aan de ontwerpen van Hildo Krop.

Krop en Leerdam

Tot voor kort was onbekend dat Hildo Krop heeft samengewerkt met de Leerdamse glasindustrie. Op de tentoonstelling *Geperst Glas uit Leerdam*, die in 1991 achtereenvolgens in het Nationaal glasmuseum te Leerdam en het Provinciaal Drents Museum te Assen te zien was, werden onbekende objecten van veel van de reeds genoemde kunstenaars getoond. Hier werden ook voor het eerst drie verschillende plaques uit de oude fabriekscollectie als werken van Krop getoond. Dit waren de hierboven beschreven tegels van de knielende man, het wapen van IJsselstein en het Chi-Ro kruis. Over de oorspronkelijke toepassing, als glazen tegels in de deuren van de oude Nicolaaskerk, was toen nog niets bekend. In de catalogue raisonné, samengesteld door mevrouw Lagerweij-Polak, bijlage bij haar monografie over Hildo Krop, zijn alleen deze tegels opgenomen. De tegel met de knielende vrouw wordt niet genoemd.

Krop heeft indertijd geëxperimenteerd met de afwerking van de tegels. Van de tegel met de knielende man zijn namelijk verschillende uitvoeringen bekend. Er zijn glanzende, gedeeltelijk en geheel gesatineerde exemplaren. Afgaande op

oud fotomateriaal, dat zich in de collectie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag bevindt, zijn ongematteerde tegels verwerkt. Waarschijnlijk gaat het bij de twee verworven tegels om proeven ter beoordeling van de afwerking. Hiermee is het werk van Hildo Krop, uitgevoerd bij de Glasfabriek Leerdam, nu compleet in de collectie van het Nationaal Glasmuseum aanwezig.

Dit artikel is in gewijzigde vorm overgenomen uit de uitgave van de vereniging 'Rembrandt', jaargang 3, no 4, najaar 1993 en aangevuld met foto's van het IJsselsteinse werk van Hildo Krop aan de oude Nicolaaskerk. Deze komen gedeeltelijk uit het blad 'Wendingen' van 1929.

De hedendaagse foto's van de glazen in de deuren zijn gemaakt door Annemiek Daams-van der Loo.

Literatuur

T.G. te Duits, *Geperst glas uit Leerdam*, Assen, Leerdam 1991, pp 102-103.

E.J. Lagerweij-Polak, *Hildo Krop, Beeldhouwer*, Den Haag 1992, p. 114, cat.nr. B. 70

OCTROOY VAN DE WEKELIJKSE MARKTDAG EN HAAR PRIVILEGIËN IN DATO DEN 6^E MAART 1524.

FLORIJS VAN EGMOND, GRAVE TOT
BUEREN TOT LEDERDAMME, HERE TOT
IJSSSELSTEIJN, TOT CRANENDONCK, TOT
SINTE MARTIJSDIJK TOT CORTGENE TOT
SCHERPENISSE ENZ.

FLORIS VAN EGMOND, GRAAF VAN BUREN,
VAN LEERDAM, HEER VAN IJSSSELSTEIN,
VAN CRANENDONCK, VAN SINT
MAARTENSDIJK, VAN CORTGENE, VAN
SCHERPENISSE ENZ.

Alsoe wij aengemerckt en de aengesijen hebben rechten ende zonderlingen oorbair profijt ende welvaren onseren steden ende poorteren van IJsselsteijn voirss, hebben wij ter versoeck onseren burgeren ende poorteren onser steden voirgen, daeromme h em luden gegont ende gegeven / ende mits desen gonnen ende genen erflicken durende / enen vrijen woensdachsen weke merct goet, van weerden te houden. Ende geven hieromme mits dezen enen ijgelicken die tot onser steden comen omme hur comanschap te doen, wij vast ende sterck geleide, of ende aan te preijsen, mit horen goeden nae gewair saemheijt onbelet, onbeset ende onbescadicht van ons onsen poorteren ende lantsaten te voet, te wagen, te peerde ofte te scepen hoe dat gebueren mochte uitgesondert ballingen / voirvluchtigen / ende degene die brueckich ende misdadich sijn tegen die Graeflickheijt van Hollant ofte tegen onse heerlickheijt / bevelende / ende gebieden hiermede enen ijgelickten op sijn lijf ende goet 't selfde geleide onverbruckelicken te houden. Aengaende 't geleide van de voirss, merct altijd des Dinsdaghet middaichs ten twalfter uren durende tot Donnedaicht des middaicht tot ten twalfter uren wederom uitgaende te weten altijd enen halven dach voor ende een halven dach nae item. Indient sake ware ende gebuerde datter enige heijlige

Daar wij grote aandacht hebben voor nuttig voordeel en welvaart van onze stad en van de poorters van IJsselstein, hebben wij op verzoek van onze burgers en poorters van genoemde stad aan hen gegund en gegeven en - door deze machtiging „voor altijd” - een vrije woensdagse weekmarkt van goede kwaliteit te houden.

Hiervoor geven wij bij deze aan allen, die naar onze stad komen om zaken te doen en met hun te verkopen goederen naar de marktplaats reizen een betrouwbaar en sterk geleide, opdat zij ongedeerd en niet gehinderd door de bewoners van onze stad en ons land kunnen komen, hetzij tevoet of met de wagen of te paard of per schip. Hiervan uitgezonderd zijn ballingen, voortvluchtigen en degenen, die uitgebroke[n] zijn en misdadig optreden tegen het Grafelijk Bestuur van Holland of tegen ons gezag. Wij bevelen hiermee een ieder op doodstraf en verbeurd verklaring van zijn goederen deze geleide als onschendbaar te eerbiedigen. Het geleide naar de markt begint dinsdagsmiddags om 12 uur en duurt tot donderdagmiddag 12 uur; dus altijd een halve dag vóór en een halve dag na de markt. Indien het voorkomt, dat een heiligenfeest op woensdag valt, dan zal altijd de marktdag

vierdagen op ten woensdach quamen, soe sal altijd die merct dach wesen opten ersten werckendach, soe sal dat geleyde wesen enen halven dach voor ende enen halve dach na alt voirss, staet. Voerts soe befelen wij saerpelicken allen onsen poorteren en de ondersaten van IJsselsteijn, Benschop, Polsbriek, Aftersloet en de IJsseldijck etc. dat sij goedwillichluken deze selve onsen voirss, vrije wekemerct helpen houden ende stercken mit horen koren, beesten, botter, casen ende alle anderen goeden weechbair ofte onweechbair. Dat merckbair is nijet uutgesondert. Dat in genen anderen vreemden mercten mit horen goeden / hoe die wesen mogen tot anderen steden, dorpen ende plaatsen en zullen versoecken tensij datsij eerst haren merct mit haren goeden die sij buten vercopen willen te voren op onse woensdachse merct voirss.

Dan mede kenlicken gehouden hadden. Ende indien sij alsdan hoer goeden op onsen woensdachse vrije wekemerct nijet en konnen vercopen sullen, sij die selve hoeren goeden die sij scijnlicken op onse wekemerct opgedaen ende gepresenteerd hadden ter vercopen wederom vervoeren, buten vercopen ende mercten tot hoeren wille ende believe ende anders nijet onbescadigt van ons / onsen Drossart ofte enigen anderen substituten officieren inder tijd behouden. Nochtans dat ons poorteren ende landstaten onser heerlickheijt voirss. alle jair mit hoer botter ende casen ende ander merct bair goet buten / die jaermercten zullen versoecken als dat van outs gewoontlicks is geweest, onberoerd van ons ende onse officieren in eleker tijd. Item soe en sal oock nijemant wije hee sij, sijn koren ofte gewas dat men behoort te meten buten onser steden ofte uut onser heerlickheijt voeren noch doen voeren tot geenre tijt omme te vercopen. Mer een ijgelick sal binnen onse steden binnen die weeck al woirt op genen merctdach mogen copen ende vercopen soe veel ofte luttel tot sijnen wille als hem belieft onbescadicht van ons ende onse officieren. Noch en sal oock nijemant wije hij sij ongenietbair ofte anderen goeden dat van buten

zijn de eerste werkdag daarna en het geleide zal dan zijn een halve vóór en een halve dag na die marktdag. Voorts bevelen wij in het bijzonder onze poorters en onderdanen van IJsselstein, Benschop, Polsbroek, Achtersloot en IJsseldijk enz. aan, dat zij goedgunstig deze vrije weekmarkt helpen houden en versterken met hun koren, beesten, boter, kaas en alle andere goederen, die al of niet geschikt zijn om gewogen te worden. Niets, wat geschikt is voor de markt, is uitgezonderd. Vervolgens bevelen wij dat zij niet zullen proberen hun goederen, welke dat ook mogen zijn - op andere, vreemde markten in andere steden, dorpen en plaatsen te verkopen, behalve als zij eerst hun goederen, die zij elders willen verkopen, op onze woensdagse markt duidelijk hebben aangeboden. Indien zij alsdan hun goederen op onze woensdagse vrije weekmarkt niet konden verkopen, dan mogen zij hun goederen, die zij duidelijk kenbaar op onze weekmarkt hebben gelost en aangeboden voor de verkoop, weer vervoeren en elders verkopen op markten naar hun eigen keuze. In alle andere gevallen zullen zij door ons, onze drossaard of een of andere ondergeschikte officier niet ongemoeid gelaten worden. Verder zullen onze poorters en landslieden binnen ons gebied ieder jaar met hun boter, en kazen en andere goederen voor de marktverkoop die jaarmarkten buiten ons gebied, die zij als vanouds bezochten, kunnen blijven bezoeken en zij zullen door ons en onze officieren te allen tijde ongemoeid gelaten worden. Vervolgens zal niemand, wie het ook is, zijn koren, of gewas, dat men behoort te meten, op geen enkele tijd buiten onze steden of buiten ons gebied vervoeren of laten vervoeren om het te verkopen. Maar iederen zal binnen onze steden in de loop van de week, al is het ook geen marktdag, mogen kopen en verkopen zoveel of zo weinig hij wil, zonder wij of onze officieren ons daarmee bemoeien. Ook zal niemand, wie hij ook is, ongenietbare goederen of andere goederen, die van

in coemt binnen die weke van opcopen doen copen ofte vercopen dan op die merctplaetsen ofte visch bruggen daar men stux dagelick gewoontlick is te copen ende te vercopen.

Dan op men coper soe wel den vercoper sal mogen becueren op een keur van enen ouden franckrijcksen schildt die een helft tot onser ende die ander helft tot onser steden ende Des aanbengers profijt ende dat soe dickwel men ijemant dair op bevonde ende becuerden.

Item dat oock neijmant tsij onse inwooners, lantsaten ofte butenluden op onse weke merct en zullen copen noch vercopen van eenigen goeden, eetbair ofte oneetbair, dan op die zekere ure te weten ter negender uren, de morgens uut een teijken van die gast clock. Wije te contrariën dede sal tot elcker tijd verbueren een pont half tot onser ende die anderhelft tot onser steden ende des aanbengers profijt.

Item soe wanneer ijemant van onsen ondersaten bevint sijn koren ofte die andere sijnen goeden buten ter merct te voeren ende te voren op onse wekemect uut selve goeden nijet geweest en hadde soe dickwijl men ijemant daer op bevonde sal verbueren tien pont elke pont gerekent nae uutwijzige onser handvest foir twintig goeden nieuwe coninck Philips stuver, die een helft tot onser, ende die ander helft tot onser steden behoef, bijder selver poenen voirss dat oock nijemant binnen onsen landen ende heerlickheijt voirss, genen goeden den butenluden en sullen vercopen tensij te voren opentlicken op onse vrije weke merct ghepresenteert ende opgedaen geweest om aldair te vercopen.

Ende want 't anderen tijden zeker gebreken bevonden sijn van te laten verdingen soe daer omme in elckertijt binnen onser steden, die wage ofte maten gehuert sal hebben, ende ijemant liet verdingen van der wage ofte mate sal verbueren nae uutwijzing onser handvesten enen franckrijckse schildt soe dick ende menichwerf als hij

buiten af ingevoerd zijn, binnen de week, waarin ze gekocht zijn, weer verkopen of laten verkopen, dan alleen op de marktplaetsen of visbruggen, waar men dit dagelijks gewoon is te kopen en te verkopen.

Vervolgens: wanneer men een koper of verkoper wegens een overtreding een boete van een oude frankrijkse schildt oplegt, dan is de helft voor ons en de andere helft ten voordele van onze steden en van de aanbinger en dit zo dikwijls men iemand op een overtreding betrapt en bestraft.

Ook mag niemand, of het nu onze inwoners zijn, of mensen van het platteland of buitenstaanders, op onze weekmarkt goederen kopen of verkopen, - eetbaar of niet eetbaar, dan vanaf een vastgesteld uur, te weten om negen uur 's morgens als de kerkklok slaat (of gasthuis-klok). Wie vroeger begint zal altijd een boete oplopen van één pond, waarvan de helft tot ons voordeel en de andere helft tot voordeel van de stad en van de aanbinger zal strekken.

Eveneens zal iemand van onze onderdanen wanneer hij schuldig bevonden wordt aan het feit, dat hij zijn koren of andere goederen naar een markt buiten ons gebied brengt, terwijl hij vooraf niet op onze weekmarkt met deze goederen is geweest, zo dikwijls hij daaraan schuldig bevonden wordt een boete oplopen van tien pond, elke pond gerekend volgens aanwijzingen van ons handvest voor twintig goede nieuwe koning Philips stuivers, die voor de helft tot ons voordeel en voor de andere helft tot voordeel van onze stad zullen strekken. Dezelfde straf geldt ook voor degene, die binnen onze landen en heerlijkheid goederen aan buitenstaanders verkoopt, behalve als dezen eerst openlijk op onze vrije weekmarkt zijn aangevoerd en aldaar te koop zijn aangeboden. En omdat in vroegere tijden ondervonden is, dat het laten betalen voor bepaalde rechten, zekere gebreken vertoont, daarom zal ten alle tijde binnen onze steden degenen, die een weegschaal of een maat gehuurd heeft en iemand rechten laat betalen voor het gebruik van die weegschaal of maat volgens aanwijzingen van ons handvest verbeuren een frankrijkse schildt

van dien hadde laten verdingen half tot onser ende half tot onser steden behoef, sonder alle acht ende list ende want wij willen ende onse goede wille is dat deze onse merct van weerde ende in stedicheijt wesen ende blijven sal, hebben wij dairomme volcomelickten gegeven ende mits dezen genen onsen lieven getrouwe drossart, schout, burgemeesteren, scepenen en de raet onser steden hier innnen vollemacht ende auctoriteijt t selfde voirss tot horen goet duncken tot nutschap, profijt ende zonderlinge welvaren onser steden ende poorteren in onser absensien te vermeerderen ende daerinne te doen ende anders te laten als van noede.

In later tijt besceijden, weder seggen, bevelen hieromme allen onsen ondersaten onser heerlickheijt van IJsselsteijn scerpelicken onsern wille hier innnen aftervolgen ende doen aftervolgen op dat nijemant tegen ons in gebreken van der poenen en der kueren voirss, en comme ende want ons dit aldus belieft, hebben wij Florijs van Egmond, Grave tot Buren, here tot IJsselsteijn enz. voir ons ende onse Naecomelingen heeren tot IJsselsteijn onsen name ende ghewoentlicke hantteijcken op spacium van desen geset tot mere vestenissen hebben wij onsen zegell hier aen doen hangne, gegeven in de jaar ons heren Dusent vijfhondert ende vier ende twintich den VI^m dach in marcio.

zo dikwijls als hij daarvoor heeft laten betalen, voor de helft tot onze en voor de andere helft tot behoefte van onze steden. Met goede bedoelingen - want wij willen juist dat deze onze markt waardenen zal zijn en in stand zal blijven - hebben wij volledige volmacht en gezag gegeven - en door dit schrijven bevestigen wij dit - aan onze gewaardeerde getrouwe drossaert, schout, burgemeester, schepenen en de raad van onze steden om bij onze afwezigheid naar hun goeddunken tot nut, profijt en tot buitengewoon welvaren van onze steden en poorters in genoemde situaties het gedrag te vermeerderen en daarmee te doen en te laten wat nodig is. Om te voorkomen dat men in de toekomst het tegenovergestelde zal beslissen, bevelen wij al onze onderdanen van onze heerlijkheid IJsselstein nadrukkelijk onze wil hierin na te komen en te doen nakomen, opdat niemand bij ons in gebreke zal komen voor wat betreft de boete en de keur. Daar het ons aldus goeddunkt hebben wij Floris van Egmond, graaf van Buren, Heer van IJsselstein enz. voor onszelf en voor onze nakomelingen, die Heer van IJsselstein zullen zijn, onze naam en onze gebruikelijke handtekening gezet op de hiervoor opengelaten ruimte van deze machting en ter versterking hiervan ons zegel hieraan gehangen. Gegeven in het jaar onzes Heren duizend, vijfhonderd en vier en twintig de 6^e dag in Maart.

N.b: De weekmarkt werd in de achttiende eeuw verplaatst naar de vrijdagmorgen. Kort daarna ging deze ter ziele en eerst in 1964 is er weer sprake van een IJsselsteinse weekmarkt.

Bron: 'IJsselstein, uw woonstede' door J.G.M. Boon, 1971.

ALBERTUS POOT: ONDERNEMER, GEMEENTE-OPZICHTER, EN ARCHITECT

Situatieschets van IJsselstein in 1901

Op 2 mei 1901 aanvaardde Albertus Poot zijn benoeming tot opzichter der gemeentewerken. De stad IJsselstein, zijn werkgebied, had in feite nog dezelfde afmetingen als aan het eind van de middeleeuwen en was destijds slechts enkele honderden meters lang en breed. Stadsgracht, stadsmuur en IJssel bepaalden de grens van de bebouwde kom. In de direkte omgeving strekten boomgaarden zich uit. Aan het begin van de 20e eeuw hadden die nog een totale oppervlakte van ongeveer 95 ha. Stoomboten onderhielden veerdiensten met Utrecht en, via de IJssel, met Montfoort, Oudewater en Gouda.

Diezelfde IJssel voorzag, samen met het water uit de stadsgracht en het pompwater, in de drinkwaterbehoefte van de IJsselsteinse bevolking. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de IJsselstad rond 1900 regelmatig geplaagd werd door allerlei epidemieën. Die ene geneesheer die de zorg had over de 3705 inwoners had het er maar druk mee.

Overigens werd er door de meeste IJsselsteinse mannen niet zo gek veel gracht- of pompwater gedronken, als we in aanmerking nemen dat IJsselstein toen 21 verkooppunten van sterke drank telde, met een gezamenlijke jaaromzet van 17.270 liter. Als we weten dat een metse-

laar 18 cent per uur verdiende (een timmerman en een schilder resp. 17 en 16 cent) en dat een liter jenever ongeveer 80 cent kostte, beseffen we de bittere ellende van die tijd.

Een positief punt was echter het bloeiende verenigingsleven. IJsselstein telde in 1901 zo'n 50 verenigingen, waaronder 8 afzonderlijke zang- en muziekverenigingen.

De heer Poot (1856-1925) zou tijdens de uitvoering van zijn werk vooral te maken krijgen met het toezicht op bouwwerken in en om de stad IJsselstein. De meeste woonhuizen die in 1901 in de binnenstad stonden, treffen we er nu nog steeds aan, hoewel de puien van met name de winkelpanden soms onherkenbaar zijn geworden. Buiten de stadsmuren woonden in het begin van de 20e eeuw bijna uitsluitend boeren en buitenlui. Er was nog geen sprake van Nieuwpoort, Kasteelplan, Julianawijk of Poortdijk met het Imminkplein. De huizen verkeerde anno 1901 in een niet al te beste conditie: binnen de grachten telde IJsselstein toen maar liefst 68 bouwvallige, slechte of onbewoonbare woningen.

In deze situatie begon de heer Poot zijn werkzaamheden. De naam Poot was niet onbekend in IJsselstein. Vader Antonie en diens vader (ook Albertus?) A. Poot waren hier van vader op zoon aan-

0.10

De Wel Edelachtb. Heeren
Burgemeester en Wethouders
van IJsselstein.

Uw geëerd schrijven, waarin mijne
benoeming als opzichter der werken in
deze gemeente door de Gemeenteraad is
aangenomen, heb ik gisteren ontvangen.
Hierbij verklaar ik deze benoeming te
aanvaarden.

Wel Edelachtbare Heeren,

Alwa. Onderdanig
dienaar,

IJsselstein, 24 Mei 1901

[Handwritten signature]

Schrijven
van Albert
Poot in 1901
waarin hij
zijn benoe-
ming tot
gemeenteop-
zichter aan-
vaardt.

nemer. Dat onze Albert ook in de 'bouw'
terecht kwam mag geen verwondering
wekken. Zijn voorgangers als gemeente-
opzichter waren Dirk van Barneveld en
Evert de Graaf, die respectievelijk gedu-
rende slechts één en drie jaar gemeente-
opzichter waren geweest. Eigenlijk werkte
Poot al veel eerder in dienst van de ge-
meente: in 1892 werd hij benoemd als te-
genschatter. In die hoedanigheid maakte
hij berekeningen van bouwplannen om
die te kunnen vergelijken met de inge-
diende offertes van aannemers. Wat be-
treft Poots bezigheden als gemeente-
ambtenaar beperken we ons in deze tekst
tot de periode vanaf 1901. De brief waarin
hij met zwierige letters meedeelde zijn be-
noeming te aanvaarden, is bewaard geble-
ven.

De taken van de gemeente-opzichter

De door A. Poot in 1901 aanvaarde
functie omvatte onder andere de volgende
zaken:

- het toezicht op de naleving van de bepa-
lingen der bouwverordeningen.
- het beoordelen, goedkeuren of afkeuren
van bouwaanvragen.
- de controle tijdens de uitvoering van ge-
meentewerken.
- in voorkomende gevallen: bouwtechni-
sche tekeningen maken in opdracht van
de gemeente.

In de praktijk was de baan van de heer
Poot echter veel uitgebreider. Hij hield
zich als een duizendpoot (!) met de meest
uiteenlopende zaken bezig. Dit varieerde
van het taxeren van een stuk stadsmuur in
opdracht van het raadslid B. van Elst in
1903 en het ontwerpen van rooilijnen voor
de Havenstraat en de Walkade in 1908 tot
het maken van een bouwkundige teke-
ning voor de uit te breiden losplaats/aan-
legplaats aan de Panoven in 1909.

Het jaar 1911 was een uitzonderlijk
druk jaar voor de heer Poot. In dit jaar
werden de gasfabriek en het waterleiding-
bedrijf gebouwd aan het Jaagpad nabij de
Geinbrug. In een raadsbesluit van 28 no-
vember 1910 werd bepaald dat Poot het
toezicht bij de bouw van de gasfabriek en
het waterleidingbedrijf zou uitoefenen, op
voorwaarde dat hij iemand aan zou wijzen
die gedurende die periode het ambt van
gemeente-opzichter zou waarnemen.
Poot maakte hiertegen bezwaar. Hij wens-
te niet ontlast te worden van zijn andere
taken en hij wilde de verantwoordelijk-
heid niet uit handen geven. Dit voorval
geeft ons een idee van 's mans inzet en
zelfdiscipline, maar ook van zijn onver-
mogen tot delegeren. In januari 1911 be-
sloten B en W Albert Poot te machtigen
beide functies tegelijkertijd uit te oefenen.

In 1911 waren er nog andere bouwacti-
viteiten in IJsselstein. De realisatie van het

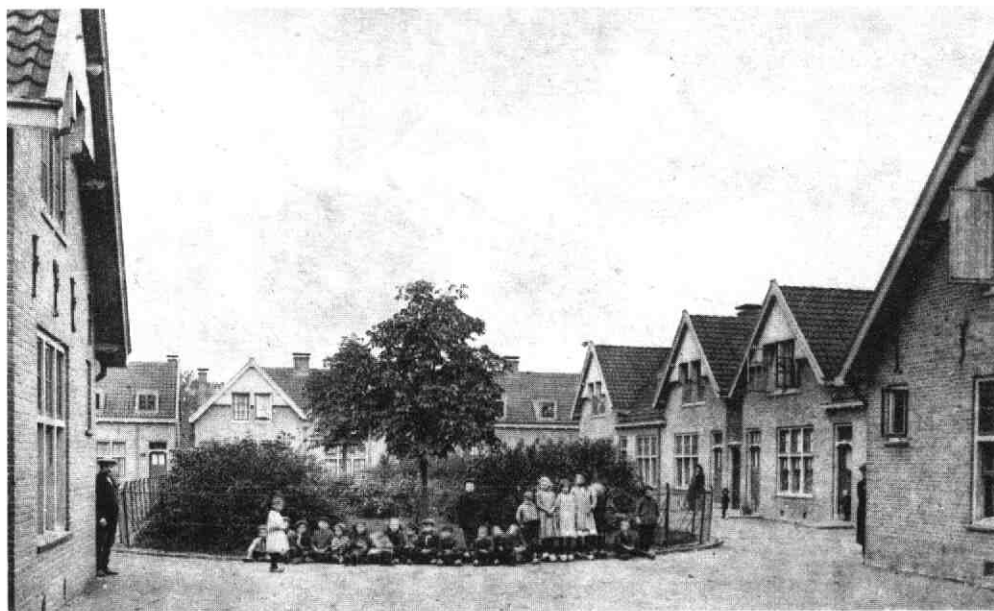
*Bouw van de
gasfabriek in
1911.*

Imminkplein (architect K. van den Berg) vond plaats. Het was een groot projekt van 32 woningen rondom een plein met plantsoen. De nieuwe wijk werd vooral bekend onder de naam 'het rode dorp' vanwege de kleur van de daken. De heer Poot was als gemeente-opzichter belast met de controle op de naleving van de bouwvoorschriften.

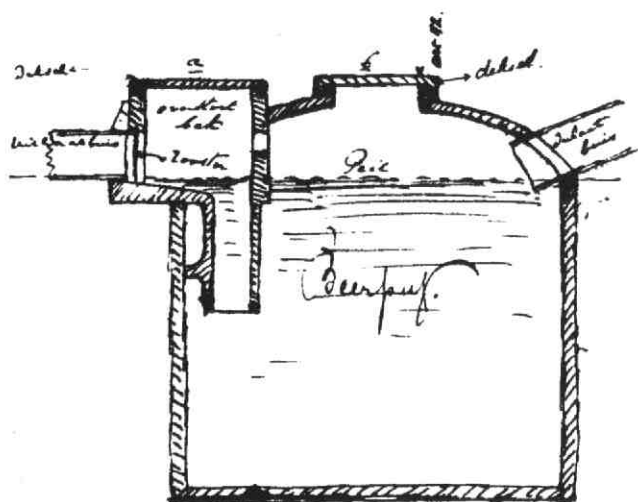
In hetzelfde jaar 1911 kwam er nog

meer werk op de gemeente-opzichter af. Op 10 augustus van dat jaar verwoestte een vuurzee de N.H. Kerk. De heer Poot heeft, kort na de brand, zijn medewerking verleend bij het maken van de bouwtekeningen van het kerkgebouw ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden.

Naast zijn dagtaak vond Poot in dat turbulente jaar de tijd om 's avonds thuis nog huizen te ontwerpen voor particulieren.

*Het 'rode
dorp', enkele
jaren na de
bouw in 1911.*

De verbeterde
tekening van
een beerput
voor het
gebouw
'Zaar' aan
de Hofstraat,
het latere
'Uzaï' en
tegenwoordig
tapijzaak.

De bouwtekeningen van de woonhuizen Achtersloot 44-46 ontstonden namelijk eveneens in 1911 op zijn tekentafel.

Vanzelfsprekend hield Albert Poot zich niet uitsluitend bezig met het controleren en begeleiden van spectaculaire projecten. Ook (ver)bouwactiviteiten van bescheiden omvang behoorden tot zijn taak. Eén van de kleinere klussen waarmee hij (letterlijk en figuurlijk) niet kon geuren was de aan te brengen beerput in de Hofstraat

(in 1913 huisnr. 109) in opdracht van het 'Nederduitsch Hervormd Kerkbestuur'. Het is echter typerend voor Poot dat hij, ook bij minder tot de verbeelding sprekende werkzaamheden, heel concentueus en kritisch te werk ging. Met enkele vlotte pennestreken schetste hij een alternatief idee als vervanging van het oorspronkelijke, door hem afgekeurde plan van de beerput.

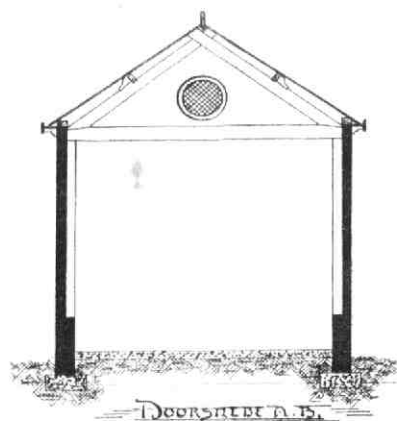
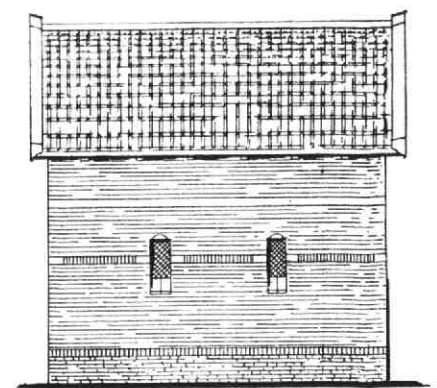
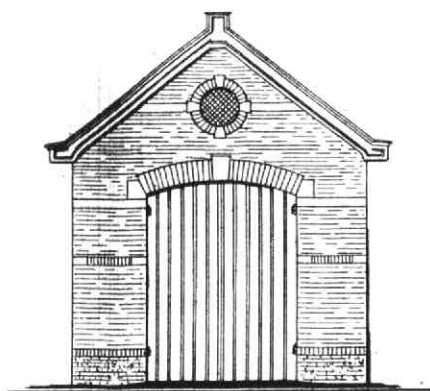
Waardering

De heer Poot werd door burgers, gemeenteraadsleden en B en W op handen gedragen. Dat blijkt uit de lovende woorden die hem voortdurend ten deel vielen in gemeenteraadsvergaderingen en uit zijn gestaag groeiende salaris.

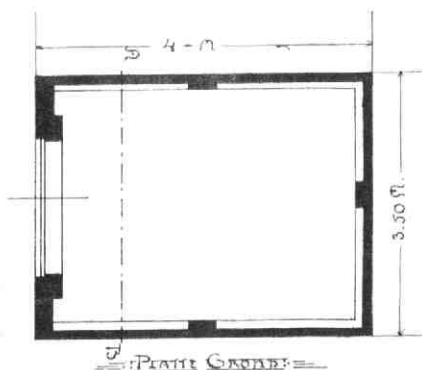
Op 30 april 1901 werd Poot benoemd tot gemeente-opzichter met een vaste jaarwedde van f300,-. Dit inkomen betekende beslist geen vetpot in huize Poot: het was het loon van de doorsnee arbeider. Opvallend is dat bij zijn benoeming uitdrukkelijk werd vastgelegd dat vanaf dat tijdstip het bestaande privilege van percentsgewijs toegekende vergoeding van (onder het toezicht van de gemeente-opzichter) uitgevoerde gemeentewerken

Het gezin
Poot bij
elkaar in
1925 ter ge-
legenheid van
het 25-jarig
huwelijk van
Albertus Poot
en Maria
Hendrica
Harmsen.

4.18 + 7'
3.80 + 7'
4.40 + 7'
P
4.40 + 7'
0.70 + 7'

Bouwtekening
van het
brandspuit-
huisje aan de
Achtersloot bij
de voormalige
uitbaterij
'de Viskorf'.
Daarbij de
huidige situ-
atie.

zou ophouden. In 1904 waren B en W echter dermate tevreden over 's mans inzet dat het besluit van 1901 weer ongedaan werd gemaakt. In de notulen van de raadsvergadering lezen we:

Op voorstel van B en W wordt besloten aan den gemeente-opzichter over 1903 van het bedrag dat in 1903 is verwerkt voor de gemeentewerken boven de som van f 5000,- toe te kennen als gratificatie 6%. In 't geheel is in 1903 verwerkt f 7248,78. Zullende mitsdien worden toegekend eene som van f 134,92.

ALB. POOT, St. Nicolaasstr. 36 IJSELSTEIN

TABAK, SIGAREN en SIGARETTEN.

ROOKT DE MERKEN:

EL MERITO
UILTJES
SUBLIMES } 3 cent.

TONI
ASTA } 2 $\frac{1}{2}$ cent.

VICTORIA } 2 $\frac{1}{2}$ cent.

ST. PAULO
GEURMAKERS
EXCELLENT } 2 cent.

Uitsluitend alleen hier verkrijgbaar.

Kranten-
advertentie
uit 1909
waaruit blijkt
dat Poot
meerdere ne-
venactivitei-
ten had.

Het jaar 1904 leverde A. Poot een gratificatie op van maar liefst f267,47. Dit 'extraatje' betekende bijna een verdubbeling van zijn standaardinkomen. Men vond evenwel dat hij het waard was. De heer Poot werkte kennelijk zo hard, dat men zich bezorgd afvroeg of hij niet te veel van zichzelf vergde. Een voorbeeld: op 14 september 1904 wilde men de gemeente-opzichter belasten met het bijhouden van een bonboek in verband met de verkoop van o.a. haardas en vuilnis. De gemeenteraadsleden Van den Bergh en Brugman vroegen zich af: *...of men de heer Poot met dat alles niet te veel opdraagt.* Men zag er van af hem hiermee te belasten.

Nu willen we niet de indruk wekken dat Albert Poot louter uit filantropische overwegingen zo hard werkte in IJsselstein, omdat het IJsselstadje en de bewoners hem zo na aan het hart zouden liggen. A.Poot was weliswaar een noeste werker, maar hij wist in financieel opzicht zeer goed voor zichzelf op te komen. De status van gemeenteopzichter zal daar zeker een rol bij hebben gespeeld alsmede de gezinssituatie. Tussen 1901 en 1914 worden ten huize Poot 7 kinderen geboren. Vijf dochters en twee zonen. Bekend is dat de twee oudste dochters na de lagere school een opleiding hebben gevolgd in het R.K. meisjesinternaat te Aarle Rixtel. Dit zal ze-

ker een zware wissel hebben getrokken op het gezinsbudget. Hoewel het salaris leuk werd aangevuld met de bovenvermelde gratificaties en (vanaf 1905) met zijn interessante neveninkomsten als leraar bouwtekenen, vroeg hij in 1907 bij de gemeente om salarisverhoging. Om wat druk op de ketel te zetten, dreigde hij bij die gelegenheid zelfs heel subtiel met zijn ontslag, wetende dat men hem in IJsselstein niet kon missen. De burgemeester gunde hem de gevraagde opslag en prees de gemeente-opzichter met de woorden dat hij een verdienstelijk man was en dat men voor dat loon elders niet zo'n goede opzichter zou vinden. De heer Schilte deed eveneens een duit in het zakje en verzekerde dat men met hetgeen Poot controleerde, meer winst boekte dan een salarisverhoging zou kosten. Ook de heer Van den Bergh vond het inkomen van Poot te laag. Hij beschreef de opzichter als een 'flink en betrouwbaar ambtenaar'. Unaniem werd besloten zijn jaarwedde te bepalen op f300,- doch hem 5% toe te kennen van alle uitgevoerde werken boven f50,-. In de praktijk kwam dit neer op een verdubbeling van zijn basisinkomen.

Gemeente-opzichter Poot had zodoende enkele jaren na zijn ambtsaanvaarding een goed belegde boterham. We beschikken over een aantal betaalbewijzen uit

GEMEENTE IJSSELSTEIN.

Betaalsrol wegens Jaarwedde.

DIENSTJAAR 1908?

No. 45

N A A M van den belanghebbende	Betrekking.	Datum van aanstelling.	Jaarwedde.	Bedrag voor een maand.	Inhouding we- gens pensioens- bijdrage.	Te betalen bedrag. per 3 maanden.	Verschijndag.	Handteekening voor quitantie
<i>Albertus Poot</i>	<i>Opzichter der gemeente werken.</i>	<i>30 April 1901</i>	<i>1 300.-</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1908</i> 31 Januari.	
							2 Februari.	
						<i>75-</i>	31 Maart.	<i>[Handtekening]</i>
							30 April.	
							31 Mei.	
						<i>75-</i>	30 Juni.	<i>[Handtekening]</i>
							31 Juli.	
							31 Augustus.	
						<i>75-</i>	30 September.	<i>[Handtekening]</i>
							31 October.	
							30 November.	
						<i>75-</i>	31 December.	<i>[Handtekening]</i>
						<i>75-</i>	Totaal . . .	

Afschrift van
de jaarwedde
van 1908.
Het betreft
hier het ba-
sissalaris van
Poot.

1908 waaruit blijkt dat hij dat jaar (inclusief de tekenschool) f701,20 verdiende. Ook het ontwerpen van woningen in opdracht van particulieren zorgde met zekere regelmaat voor extra inkomsten. Voorts was er ook nog de 'timmerwinkel' die van vader op zoon was overgegaan. De winkel was aan huis in de Nicolaasstraat en werd door een knecht bestierd. Vele

grafkisten hebben hiervandaan hun weg naar de afnemers gevonden. Bekend is dat Poot weinig liefde had voor de winkel en de zaken graag aan zijn knecht overliet. Of dat alles nog niet genoeg is komen we Albertus Poot ook nog tegen als tabaksverkooper getuige een krantenadvertentie uit 1909. Nu was het in die tijd gewoon dat middenstanders er verschillende nering-

IJsselstein, Anno 1908.
De Gemeente IJsselstein.
debet aan Alb. Poot.

Tegen procenten, gats van aanbesteden,
warken gedurende Joor 1908.

1 ^e	Verbouw Secretorie & Huishoud. Besteding 26 Maand.	1832	86
2 ^e	Schreijung langs de gracht 9 Juli	57	20
3 ^e	Werke, Hal Openb. School. 14 Aug.	111	80
4 ^e	Meubels, Secretorie 20 - 14	486	68
5 ^e	Schoonsmaak & herstelling van Huishoud 25 "	68	00
6 ^e	Lezenoor & Stelk, f. beendver 26 Nov.	74	63
		<u>2624</u>	<u>17</u>
te Samen 2624.17 à 5% =		131.20	

Een boekstuk uit 1909 waarop de 5% regeling met de gemeenteopzichter is gespecificeerd. Op dit stuk staat niet alles waarover de 5% regeling over 1908 gold.

doende activiteiten op na hielden en kunnen we aannemen dat de rookwarenhandel door mevrouw Poot werd gebezigd.

We geven nog een voorbeeld van de zakelijke inslag van de heer Poot. In 1911 hield hij toezicht op de bouw van gasfabriek en watertoren. Dit bouwproject was op een afstand van ruim 2 km van de IJsselsteinse 'Plaats' gelegen. Poot wist B en W ervan te overtuigen dat hij als gemeente-opzichter mobiel diende te zijn en bedong een vergoeding voor het gebruik van een rijwiel. Hij kreeg er om die reden voortaan jaarlijks f25,- bij. Met die vorstelijke vergoeding kon hij dus elk jaar heel wat nieuwe fietsbanden kopen!

In 1913 werd het basissalaris van Poot opgetrokken tot f400,-. Daarnaast genoot hij dat jaar een veranderlijk inkomen van f448,26, te weten 5% van de aanbestedingssom der uit te voeren gemeentewerken. Rekening houdend met zijn inkomsten als architect en zijn salaris als docent bouwtekenen, zal zijn totale inko-

men in 1913 waarschijnlijk meer dan f1200,- zijn geweest.

Ook kritiek

Zoals in de voorgaande alinea's naar voren kwam, werd Poot door zijn superieuren met complimenten overladen. Was er dan helemaal geen kritiek op het reilen en zeilen van deze ijverige IJsselsteinse ambtenaar? Om eerlijk te zijn: die was er wel degelijk. Wellicht voor Albert uit onverdachte hoek en wat indirect. Op 13 november 1903 komt er bij de gemeente een verzoek binnen van zijn vader Anton om in de instructie voor de gemeenteopzichter van IJsselstein te doen vervallen de woorden '....dit artikel is ook van toepassing voor de bloedverwanten en aangehuwden in den eerste of tweede graad van den opzichter der gemeentewerken'. Antons vader (aannemer) voelde zich dus benadeeld door de functie van zijn zoon! Toch zal aan de integriteit van Albert niet getwijfeld zijn aangezien het verzoek is ingewilligd.

In 1910 maakte de heer Voorendt B en W erop attent dat in IJsselstein het hardnekkige gerucht de ronde deed (we citeren de gemeenteraadsnotulen) *'...volgens welke men bij de behandeling van aanvragen ingevolge de Bouwverordening spoediger geholpen wordt, wanneer men zich tot den gemeente-opzichter zelf wendt'*.

Het is niet helemaal duidelijk waarom Voorendt deze mededeling deed. Misschien was het hem in het verkeerde keelgat geschoten dat de bemiddeling van de heer Poot bij het toekennen van bouwvergunningen een ontoelaatbare concurrentie betekende voor de IJsselsteinse ambtelijke molen. Het kan ook zijn dat het de heer Voorendt tegen de borst stuitte dat de IJsselsteinse bouwlustige burger vele maanden tijdswinst boekte door de officiële ambtelijke weg te negeren en simpelweg een babbeltje met de gemeente-opzichter te maken

Poot als docent in het bouwtekenonderwijs

De IJsselsteinse tekenschool werd in 1872 opgericht door het bestuur der Vereniging Handel en Nijverheid. Een cursus 'jaar' omvatte gedurende de maanden oktober tot april elke week twee lesavonden. In 1893 werd les gegeven aan 31 leerlingen, veelal jonge ambachtslieden die zich in hun vak wilden bekwamen. De gemeente gaf in dat jaar een bijdrage van f155,- terwijl bovendien het oude schoollokaal in de Kloosterstraat kosteloos gebruikt mocht worden, inclusief verlichting en verwarming.

Omdat de geldelijke bijdragen van bemiddelde IJsselsteiners (sponsors zouden we tegenwoordig zeggen) steeds meer verminderden, liep de tekenschool het gevaar te worden opgeheven. Om die reden nam de gemeente vanaf 1 januari 1898 het volledige beheer (in onderwijskundig en financieel opzicht) op zich. Vanaf die datum werd bij het innen van het schoolgeld rekening gehouden met de financiële draagkracht van het betreffende gezin.

Normaal gesproken bedroeg het cursusgeld f 5,- per leerling per jaar. Zogenaemde 'minvermogenden' betaalden f 2,50 en onvermogenden waren vrijgesteld van betaling. Een alleszins acceptabele regeling. Op het eerste gezicht doet het daarom nogal vreemd aan dat leerlingen die buiten de gemeente woonachtig waren en het onderwijs aan de avondschool wilden volgen, f 10,- moesten betalen, ook de minvermogenden en onvermogenden. Deze maatregel had te maken met het feit dat de gemeente IJsselstein er weinig behoefte aan had subsidie te verlenen aan cursisten van andere gemeenten.

Eén van de eerste docenten aan de IJsselsteinse tekenschool was de heer J. Hopman. In 1881 werd hij als tekenleraar benoemd. De benoeming gold telkens voor een jaar. Uit notulen van de gemeenteraad blijkt dat hij zeker tot 1909 aan de tekenschool les heeft gegeven. Bij zijn 25-jarig jubileum in 1906 ontstond er binnen de raad trouwens wat geharrewar over de grootte van het cadeau dat men de jubilerende leraar zou overhandigen. Het pleit niet voor de voortvarendheid van de toenmalige gemeenteraad dat het geschenk (een geldbedrag van f25,-) pas een half jaar na de feestdag aan de heer Hopman gegeven werd.

Uit het feit dat de benoeming van deze heer Hopman van jaar tot jaar verlengd werd, mogen we concluderen dat hij zijn tekenlessen naar ieders tevredenheid gaf. Toch waren er in 1904 kritische geluiden te beluisteren. Raadslid Brugman vroeg zich in dat jaar af of de resultaten van het tekenonderwijs wel in overeenstemming waren met de gemeentelijke uitgaven daarvoor. In de notulen werd er aan toegevoegd dat hij *'een zeker toezicht daarop zeer gewenscht zoude achten'*.

Het gevolg was dat van de heer Hopman aan het eind van het cursusjaar voortaan een gedetailleerd verslag verwacht werd. Om de leerlingen te motiveren werd tegelijkertijd besloten om

Albert
Poot kort
voor zijn
overlijden in
1925.

voortaan jaarlijks f7,50 beschikbaar te stellen om daarvoor een aantal prijsjes te kunnen kopen. Deze prijsjes zouden worden uitgereikt aan de leerlingen die uitblonden in goed gedrag en bekwaamheid. Het uitreiken van de prijzen verliep overigens niet helemaal volgens de plannen van de gemeente. Deze gebeurtenis vond namelijk niet op school plaats maar, op minder officiële manier dan de bedoeling was, ten huize van gemeentebode Kemp. Dit tot groot ongenoegen van raadslid Doesburg.

In 1904 werd, zoals hierboven vermeld staat, de gang van zaken binnen de IJsselsteinse tekenschool onder de loep genomen. Er was enige kritiek op het functioneren van de heer Hopman. Opvallend is dan dat de gemeente op 14 september 1904 besloot om met ingang van het daaropvolgende cursusjaar (1905) de cursisten niet langer in één lokaal les te laten geven door leraar Hopman, maar de groep te splitsen over twee lokalen. Er was een nieuwe docent nodig als collega van de heer Hopman voor het bouwtechnisch tekenonderwijs. Albert Poot deed op 1 okto-

ber 1905 zijn intrede in de wereld van het onderwijs. Hij ging f100,- per cursus verdienen en zijn oudere collega f150,-.

Veel meer dan het feit dat Poot aan de tekenschool les ging geven is er niet bekend. We weten niets van zijn functioneren als docent. Zelfs over het aantal jaren dat Poot aan de tekenschool was verbonden, blijven we in het ongewisse. Een notitie uit 1908, waarin zijn benoeming met een jaar werd verlengd, is bewaard gebleven. Hij zal na 1908 (het jaar waaraan hij 52 werd) zeker nog enige tijd hebben lesgegeven. Vast staat dat hij tot zijn pensioenering gemeente-opzichter is geweest en op 69-jarige leeftijd is overleden.

Poot als architect

Gemeente-opzichter Albert Poot was een verdienstelijk architect in IJsselstein en directe omgeving. Als onwerper ging hij vakkundig, maar weinig vernieuwend te werk. De woningen aan de Nicolaasstraat en de Achtersloot passen volledig in de stijl van bouwen, die aan het begin van de eeuw buiten de grote steden gebruikelijk was. Waarschijnlijk zullen zijn opdrachtgevers middelen noch interesse gehad hebben in moderne fratsen als de Art Nouveau. Het gebruik van schuiframen en de detaillering van het metselwerk (spaarzaam toegepaste spekbanden, segmentbogen met aanzet- en sluitstenen) zijn rond de eeuwwisseling op zeer grote schaal toegepast in het hele land en zijn nog overal te vinden.

Van de belangrijkste stijlen in de architectuur is de invloed van de Hollandse Neo-Renaissance nog het meest herkenbaar. Bij deze stijl werd teruggegrepen op de traditie van de 17e eeuw met zijn trapgevels in een levendig rood-wit van baksteen, afgewisseld met (natuurstenen) spekbanden en boogsteunen.

De vaktechnische beschrijving bij de bewuste panden is overgenomen uit 'IJsselstein, geschiedenis en architectuur' door Brigitte Giesen Geurts, Renate Mimpfen en Alfons Vernooij.

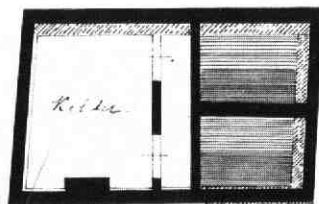
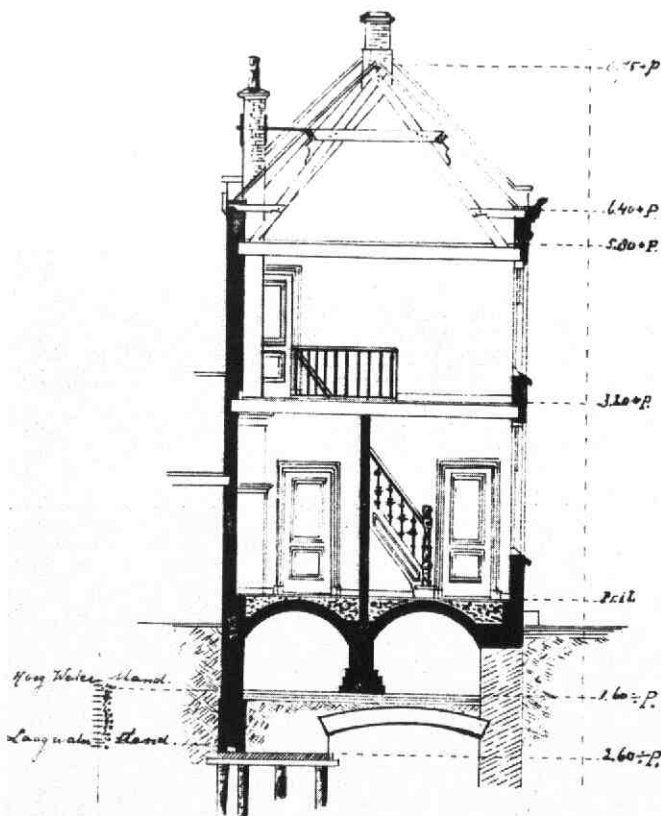
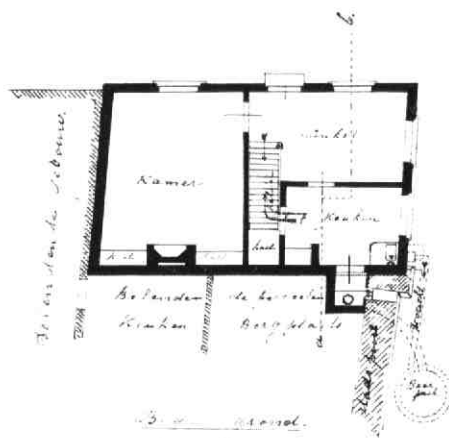
St.Nicolaasstraat 1

Het op de straathoek gelegen woon-winkelpand onder afgeknot blauw pannen schilddak is in 1907 gebouwd door de gemeente-opzichter A.M. Poot in opdracht van de gemeente IJsselstein. De vensters zijn gedecoreerd met een sluitsteen in diamantkopmotief. Over de gevel lopen enkele gepleisterde banden en een muize-

tandlijst. In de linker zijgevel is een steen ingemetseld met hierop afgebeeld het wapen van IJsselstein en het jaartal 1770. De huizen aan de St.Nicolaasstraat staan met de voorzijde op de restanten van de oude stadsmuur. Het achterhuis van dit pand, oorspronkelijk achter de muur gelegen, is ouder dan de rest van het huis en lag opzij van de Benschopperpoort.

Nicolaasstraat 1.

St.Nicolaasstraat 3 - 5 - 5a

Het bouwblok bestaat uit een woon-winkelpand, een woonhuis en een pakhuis met tuitgevel gedekt door een samengesteld zadeldak met blauwe pannen. Het geheel is gebouwd rond 1890 door A.M. Poot, tevens eigenaar en bewoner. Het woon-winkelpand heeft in de begane grond een winkelpui in een classicistische omlijsting waarnaast een fraaie gietijzeren regenpijp.

Tussen nr. 3 en 5 bevindt zich een nisje met hierin een beeldje voorstellend Maria van Eiteren. Het pakhuis springt iets naar voren en heeft een grote toegangsdeur in de begane grond. In de verdieping zien we een luik geflankeerd door twee kleine vensters en in de top een luik met erboven een hijsbalk. In het interieur zouden balken zijn verwerkt afkomstig van de in 1888 gesloopte R.K. kerk aan de Havenstraat.

Nicolaas-
straat 3.

*Nicolaas-
straat 5 en
5a.
Let op de nis
met het beeld
van Maria
van Eiteren.*

Achtersloot 40

Dit woonhuis onder blauw pannen mansardedak is in 1910 ontworpen door architect A.M.Poot. Opdrachtgever was J.Schouten, die koopman van beroep was. Het pand heeft een symmetrische voorgevelindeling, bestaande uit een deur in portiek met aan weerszijden een schuifvenster met luiken. De vensters hebben

een ontlastingsboog met aanzet- en sluitstenen en siermetselwerk in het boogveld. Onder de gootlijst op klossen bevindt zich een lijst van gekleurd siermetselwerk. Het pand wordt van de weg gescheiden door een sloot en een siertuin en is bereikbaar via een betonnen bruggetje aan de rechterzijde.

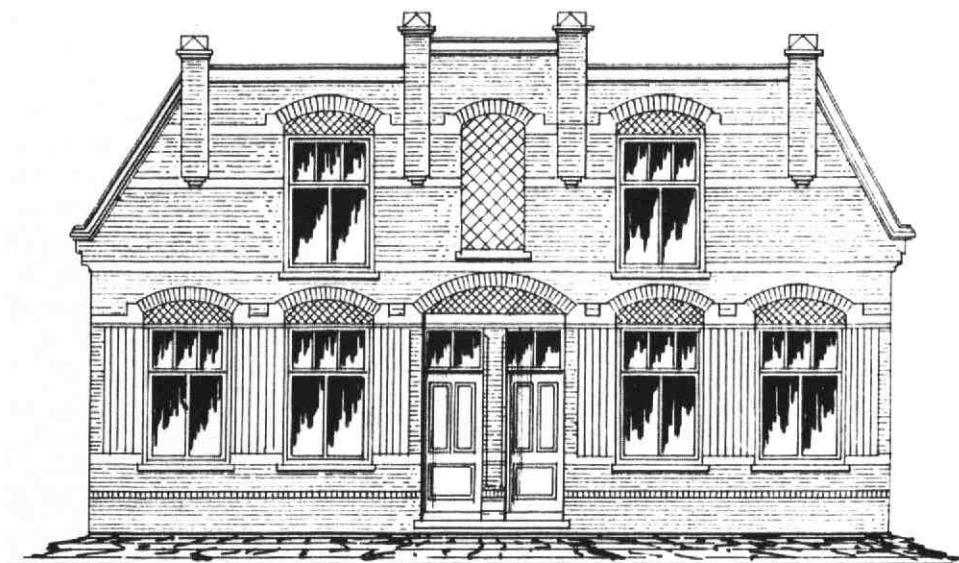

Achtersloot
40.

Achtersloot
44-46.

Bouwtekening
van de
voorgevel van
Achersloot
44-46.

Achtersloot 44-46

Dit op een straathoek gelegen dubbele woonhuis met samengesteld dak dateert van 1911. Het is ontworpen door architect A.M.Poot in opdracht van C. van Vliet. In de voorgevel bevinden zich twee naast elkaar gelegen smalle portieken. Midden boven de portieren is een nis zichtbaar,

die wordt geflankeerd door twee vensters. De gevel eindigt in een baksteenlijst, waarin vier pinakels zijn aangebracht. Het pand is versierd met neo-rennaissance-details, zoals banden en aanzet- en sluitstenen. Het pand wordt van de weg gescheiden door een sloot en is bereikbaar via een brug aan de linker- en aan de rechterzijde.

Achtersloot 55.

Achtersloot 55

Het woonhuis is in 1908 gebouwd door architect A.M.Poot in opdracht van N. van Sijl als nieuw woonhuis bij de al bestaande schuur. Deze schuur staat rechts tegen het woonhuis aangebouwd. Het woonhuis is voorzien van neo-rennaissance-details. De voorgevel heeft vier T-vensters met hierboven een ontlastingsboog met een aanzet- en sluitsteen. De boogvullingen hebben siermetselwerk. Een kelderlicht met diefijzers bevindt zich rechtsonder.

Onder de gootlijst op geprofileerde klossen is een muizetandlijst aangebracht. In het midden boven de gootlijst bevindt zich een dakkapel met houten klauwstukken. In de linker zijgevel bevinden zich naast een deur en drie schuifvensters enkele nissen. De decoratie is identiek aan die van de voorgevel. Over het gehele pand lopen enkele gepleisterde banden.

Noord IJsseldijk 93

De rietgedekte langhuisboerderij is in 1913 door architect A.M.Poot in opdracht van A.Kromwijk gebouwd. De voorgevel

heeft vier T-vensters met luiken en in de verdieping twee tweeruits schuifvensters, voorzien van halve luiken. Alle vensters hebben een gekleurde ontlastingsboog met siermetselwerk in het boogveld. Onder het wolfseind is een gepleisterde band met cassettevormige decoratie aangebracht. De windveer langs de dakrand heeft gedecoreerde hoeken. De linker zijgevel heeft rechts drie T-vensters met luiken. Onder het middelste venster bevindt zich een kelderlicht met luiken. In het midden van de gevel bevindt zich een uitbouw (het boenhok) gedekt door een lessenaarsdak waar, langs de schuine kant van het dak, een windveer is aangebracht identiek aan die in de voorgevel. Links van het boenhok bevinden zich nog enkele stalvensters. De rechter zijgevel heeft links een deur met bovenlicht met links daarvan één en rechts twee T-vensters met luiken. Rechts in de gevel bevinden zich een tweede deur en vier stalvensters. Over het gehele pand zijn gekleurde bakstenen banden aangebracht. Aan de voorzijde van de boerderij ligt een siertuin met geometrische patronen in gras en grind.

Noord
IJsseldijk 93.

Het hierboven geciteerde boek 'Ijsselstein, geschiedenis en architectuur' van B. Giesen-Geurts e.a. beschrijft objecten die in het jaar van uitgave (1989) in Ijsselstein te zien waren. Dit heeft als consequentie dat de voormalige Julianawijk, een geesteskind van Albert Poot, niet genoemd wordt, omdat de betreffende wijk in 1971-1972 gesloopt werd.

Gemeente-opzichter Poot was de architect van de Julianawijk. Het was een uitbreidingsplan ontwikkeld door de 'RK Woningbouwvereniging'. De bouwvergunning werd verleend op 14 mei 1920. Het plan omvatte 63 woningen en 2 winkelwoningen. De tijd in aanmerking genomen waren de woningen royaal van inhoud en voorzien van voor- en achtertuin. Als opmerkelijk detail noemen we in dit verband het feit dat de heer Poot niet alleen de architect was, maar tevens in het bestuur zat van de 'RK Woningbouwvereniging' die de woningen liet

bouwen. Daar hij daarnaast ook nog gemeente-opzichter was, deed zich de onwaarschijnlijk klinkende situatie voor dat hij zijn eigen bouwtekeningen moest goedkeuren. We zeiden het al: *Poot was een duizendpoot!*

Het onderzoek en de beschrijving is gedaan door een projectgroep van de HKIJ bestaande uit: Ad Goes, Hans Jonkers, Ko Peeters, Ans van der Linden, Rinus Verweij en Bart Rietveld.

Speciaal willen wij dank zeggen aan mevrouw Johanna Werkhoven - Poot, dochter van Albertus Poot voor haar informatie en aan de heer Luten van het Ijsselsteinse gemeentearchief voor zijn medewerking tijdens het onderzoek.

Hedendaagse fotografie: Bart Rietveld.

Stichting Historische Kring IJsselstein

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet,
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60.

Bank: Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10,
3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage f 28,50 resp. f 38,50. Losse nummers, voor zover voorradig, zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

Druk: Abels bv, Utrecht

ISSN: 1384-704X

JAN BLANKEN EN HET 'KARNEMELKSEGAT'

Waterbouwkundige primeur met een *'sluisje gelegen in de Singels van de stad IJsselstein'*

door P.H. Verboeket

Van de redactie

Door de bouwplannen voor het nieuwe IJsselsteinse stadhuis is de interesse voor de geschiedenis van de geplande locatie aan de Benschopperpoort sterk gegroeid.

Het gebied heeft een belangrijke waterhuishoudkundige geschiedenis die tot 1965 duidelijk te herkennen is geweest aan de sluis die daar sinds 1759 lag met als voorganger een overtoom. Door het verdwijnen van de sluis en na de bouw van het nieuwe stadhuis zal niets meer herinneren aan de plaats waar eeuwenlang het aanzicht werd bepaald door de ingewikkelde waterhuishouding in onze omgeving.

De HKIJ heeft in haar publicaties verschillende malen aandacht besteed aan dit gebied. In de uitgave van maart 1994 kunnen we lezen dat in 1808 de sluis als proef werd uitgerust met zg. 'waaierdeuren', wat grote gevolgen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse sluizenbouw in de vorige eeuw. De heer Verboeket heeft onderzoek gedaan naar deze proef en de gevolgen ervan waarvan u hier het resultaat aantreft. In een tweede artikel belicht hij de rol en de persoon van Nederlands belangrijkste waterbouwkundige uit de negentiende eeuw, Jan Blanken.

Wij hopen, met de auteur, dat dit onderzoek mede aanleiding mag zijn om bij de realisering van het nieuwe stadhuis op één of andere wijze een blijvende herinnering

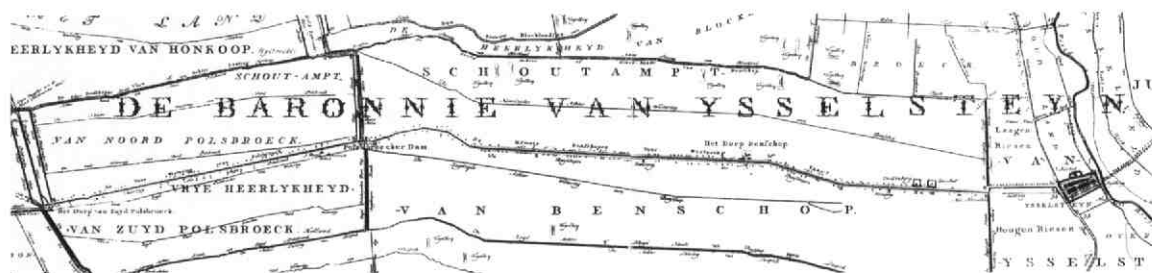
aan de vroegere situatie van sluis en overtoom bij de Benschopperpoort te creëren.

Inleiding

Het is alweer een paar jaar geleden dat een vriend, inwoner van IJsselstein, mij zijn stad liet zien. Toen wij IJsselstein door de Benschopperpoort verlieten, vertelde hij dat aan de overkant van de gracht een vaarwater met daarin een schutsluisje had gelegen. Hij schetste een romantisch beeld van beurt- en vrachtscheepjes op weg naar of komende van Benschop of Polsbroek. Het bijzondere was, zo vertelde hij, dat dit sluisje bijna twee eeuwen geleden diende om een revolutionair nieuw type sluisdeuren te beproeven, de zogenaamde 'waaierdeuren' van Jan Blanken Jansz.

Thuisgekomen leende hij mij enige tijdschriften van de Historische Kring IJsselstein. In één van de artikelen over de sluis wordt beschreven dat Koning Lodewijk Napoleon het sluisje op 9 september 1808 officieel in gebruik stelde¹. Daarmee wordt de suggestie gewekt alsof deze sluis vanaf die tijd is voorzien van waaierdeuren. Bij bestudering van een kaart uit 1812 viel het me echter op dat de tekening gewoon conventionele deuren laat zien². Hoe zit dit nu?

Na archiefonderzoek bleek dat de sluis, vrijwel direct na de proef met de waaier-

afb. 1
Verkleind
gedeelte van
de kaart uit
1771, opgete-
kend door
Hattinga.
Links het
dorp
Polsbroek en
rechts
IJsselstein.
Links van
het midden
Polsbroeker-
dam.

deuren, in de oorspronkelijke, 'den primitieven' staat werd teruggebracht. Ik had kunnen volstaan met een ingezonden brief naar de Historische Kring IJsselstein. Voorzitter L. Murk, vroeg mij echter in een artikel aandacht te schenken aan de werking en het nut van waaiersluizen en iets te vertellen van de overwegingen die hebben geleid tot het nemen van deze unieke proef juist bij de sluis van IJsselstein.

In een tweede artikel besteed ik aandacht aan de grote waterbouwkundige en uitvinder Jan Blanken Jansz. Deze klom op van polderjongen uit de Krimpenerwaard tot inspecteur-generaal van Waterstaat. In deze functie leverde hij een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van deze dienst en was hij verantwoordelijk voor de eerste grote nationale waterstaatkundige werken zoals onder andere het Noordhollands Kanaal.

Voor het eerste artikel heb ik mij vooral gebaseerd op uitgebreid archiefonder-

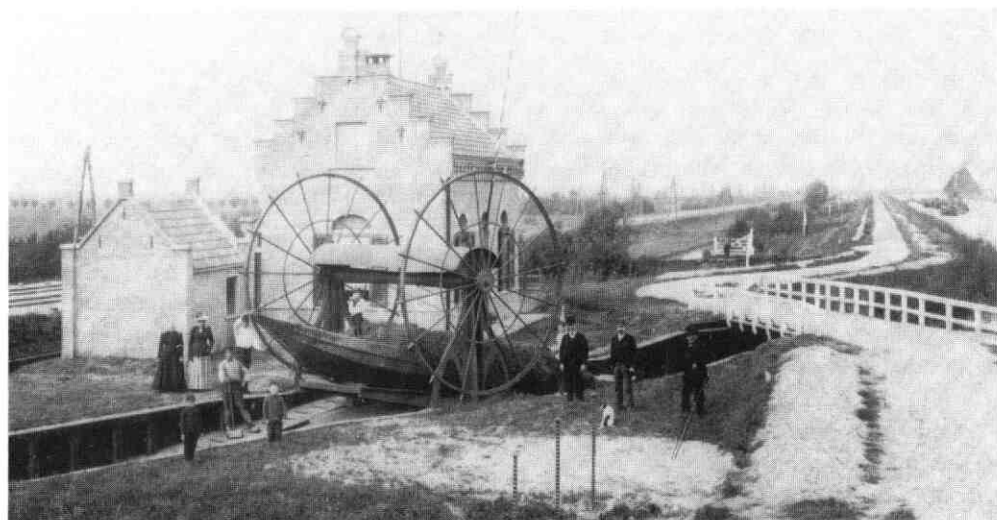
zoek. Voor het verhaal over Jan Blanken zelf heb ik voornamelijk geput uit de essaybundel/catalogus die in 1987 is uitgegeven ter gelegenheid van een tentoonstelling over Jan Blanken Jansz. in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Gaarne wil ik de Rijkswaterstaat bedanken voor hun aandeel in de totstandkoming van mijn onderzoek.

De Benschopperwetering³

De Benschopperwetering wordt vermoedelijk begin 12e eeuw gegraven. Waarschijnlijk had de wetering ooit aansluiting op de Vlist maar door de snelle bodemdaling, als gevolg van het inklinken van de bodem door ontginningen, wordt bij Polsbroek een dam gelegd en een noordelijke afwatering gegraven tot Keulevaart met aansluiting op de Hollandse IJssel via een spuisluis. Bij eb kan zo het overtollige water op de IJssel worden geloosd. Door verdere daling van het land en door dicht-slibben van de IJssel (als gevolg van de af-

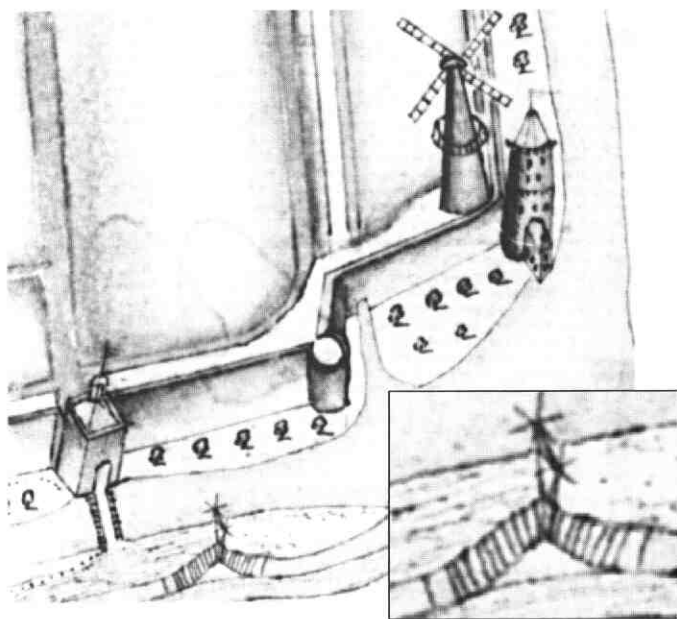
afb. 2
Werking van
de overtoom
in de
Haarrijn bij
Maarssen.
Deze over-
toom werd in
1891 in
gebruik geno-
men.

damming bij Klaphek), krijgt Polsbroek aan het eind van de 13e eeuw steeds meer overlast van het water uit Bens Chop. Er wordt tijdelijk bij Polsbroekerdam in de wetering een dam gelegd met een duiker. Het noorden en oosten van Bens Chop krijgen een eigen afwatering op de IJssel. Deze is gesitueerd langs de Damweg bij Polsbroekerdam naar Rateles onder Oudewater. Hier bouwt men de afwateringsluis van Bens Chop die in de literatuur vaak is verward met de schutsluis van Bens Chop bij IJsselstein. Na eeuwen bemaling met windwatermolens door kleinere waterschappen, verzorgt nu het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden de uitwatering. Dit gebeurt met de elektrische gemalen 'De Keulevaart' bij Haastrecht en 'De Pleyt', oostelijk van Oudewater.

De Benschopper (schut)sluis bij IJsselstein (het Karnemelkse gat)

Door het grote niveauverschil tussen het polderwater en dat van de stadsgracht van IJsselstein, met het peil van de IJssel, bestaat aanvankelijk geen aansluiting tussen de Benschopperwetering en de gracht, en dus ook niet met de IJssel. Even ten zuiden van de Benschopperpoort komt een zogenaamde 'overslag'. Aan deze kleine kade worden binnengevaren goederen overgeladen in schuiten in de circa 1.80

meter hoger gelegen gracht. In 1685 wordt op die plaats een overtoom⁴ gebouwd in eigendom en beheer van Bens Chop. Zo is aan het westelijk eind van de Benschopperwetering bij Polsbroek ook een overtoom. Deze heeft aansluiting op de Grote Kerkvliet langs de Slangenweg naar de Vlist.⁵ Schuiten kunnen zo via de Benschopperwetering varen tussen Utrecht en Schoonhoven.

De overtoom bij IJsselstein zal ruim honderd jaar dienst doen maar wordt uiteindelijk te kostbaar in onderhoud en daarom in 1759 vervangen door een schut-

afb. 3
Situatie rond de overtoom (met vergroot detail) in 1740 met Benschopperpoort, de stadsmuur met molen en koepel. Top. Atlas RAU, 204

afb. 4
Detail van een tekening uit 1750 door D. van der Burg. We zien de IJsselsteinse overtoom achter de 'Karnemelkse brug' over de Benschopse wetering bij de Benschopperpoort.

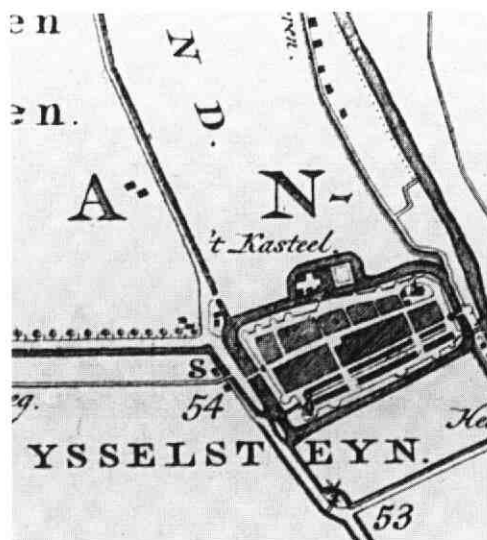

afb. 5
De oude over-
toom bij de
Polsbroek.
Detail van
een gevelsteen
op het huis
van de familie
van de Graeff aan
de
Prinsengracht
te Amsterdam
en nu in een
buitenmuur
van het
Rijksmuseum.

sluisje. De aanbesteding van 25 mei 1759 vermeldt hierover 'het maken en leveren van een nieuwe schutsluis in de Vliet bij de stad IJsselstein ter plaatse aldaar het overtocht is.' Heymen van Zijl, molenaar/timmerman neemt het werk aan voor Fl. 7.230,-.⁶ De sluiskolk wordt 2.90 meter breed terwijl de schutlengte 13.95 meter bedraagt. Later bij de grote renovatie in 1928, (in hetzelfde jaar van de opvallende torenbekroning van de Nederlands Hervormde kerk door M. de Klerk), worden dezelfde afmetingen aangehouden. De sluis wordt met puntdeuren afgesloten.

Omdat de sluis in eigendom en beheer is van Benschop, maar gelegen is op het grondgebied van IJsselstein, refereert

afb. 6
Omgeving van
IJsselstein uit
de kaart van
Hattinga van
1771, zie afb. 1.
Bij 53 de
watermolen
van de Hoge
Biezen en bij
54 'dat Steene
Sas (sluis)
bij de Stad'.

men ernaar als de Benschopper (schut) sluis bij IJsselstein. De stad zelf heeft geen direct belang bij de sluis in tegenstelling tot Benschop dat vrijwel geheel afhankelijk is van goed vaarwater voor de aan-en afvoer van goederen en producten.

In de volksmond wordt de sluis het Karnemelkseगत genoemd, gat in de betekenis van (sluis)kolk.⁷ Karnemelk wordt in die tijd als restproduct van boterproductie voor varkensvoer naar stadsboerderijen afgevoerd. In ons land bestaan diverse Karnemelkse sloten en bruggen. Niet duidelijk is waarom juist bepaalde sloten zo genoemd worden. Wellicht is er ooit tijdens het lossen van karnemelk een ongelukje gebeurd.⁸ Het is niet ondenkbaar dat de naam eerder al gebruikt werd voor de losplaats aan een verbreed stukje van de diep gelegen wetering.⁹ In die tijd wordt de kleine stenen brug over de wetering aldaar ook aangeduid als 'Karnemelksebrug'.

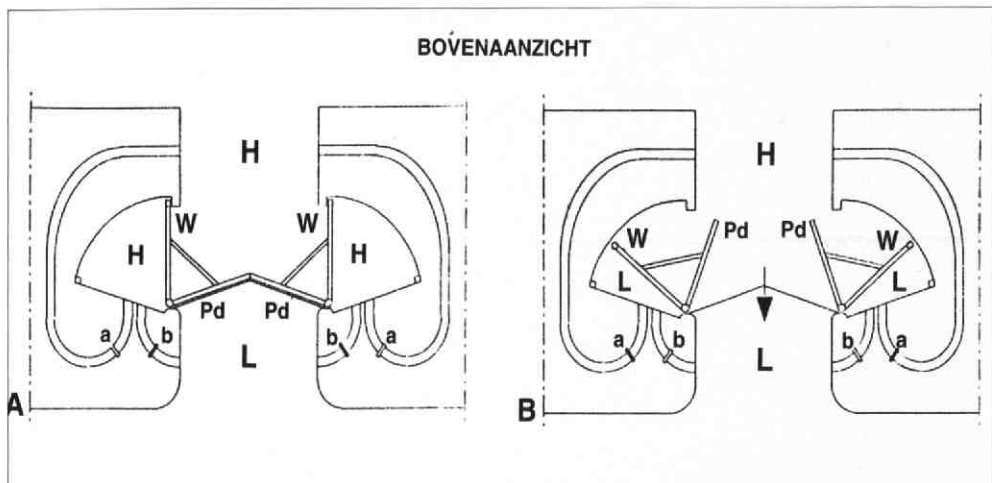
Over sluizen en waaiersluizen¹⁰

Bij veel schutsluizen wordt de sluiskolk aan weerszijden begrensd door sluishoofden met daarin aan iedere kant een deur. In gesloten stand vormen de deuren samen een V tegen de stroomrichting in, met de punt gericht naar het hogere waterpeil. Wanneer het peil van het buitenwater bij eb en vloed sterk wisselt ten opzichte van dat van het binnenwater achter de sluis, dan brengt men zowel voor als achter de sluis een stel extra deuren aan die in gesloten stand ook een V vormen in de tegenovergestelde richting van de andere deuren, de zogenaamde ebdeuren. De normale deuren worden dan vloeddeuren genoemd. Zo'n sluis vindt men onder andere bij Gouda. Bovendien zit daar ook één stel waaierdeuren in die dienden als spuisluis.

Om puntdeuren te kunnen openen moet het waterniveau voor en achter de deuren gelijk zijn. Men bereikt dit door middel van schuiven die de water aan-en afvoer in de sluiskolk kunnen regelen.

Het interessante van waaiersluizen is

BOVENAANZICHT

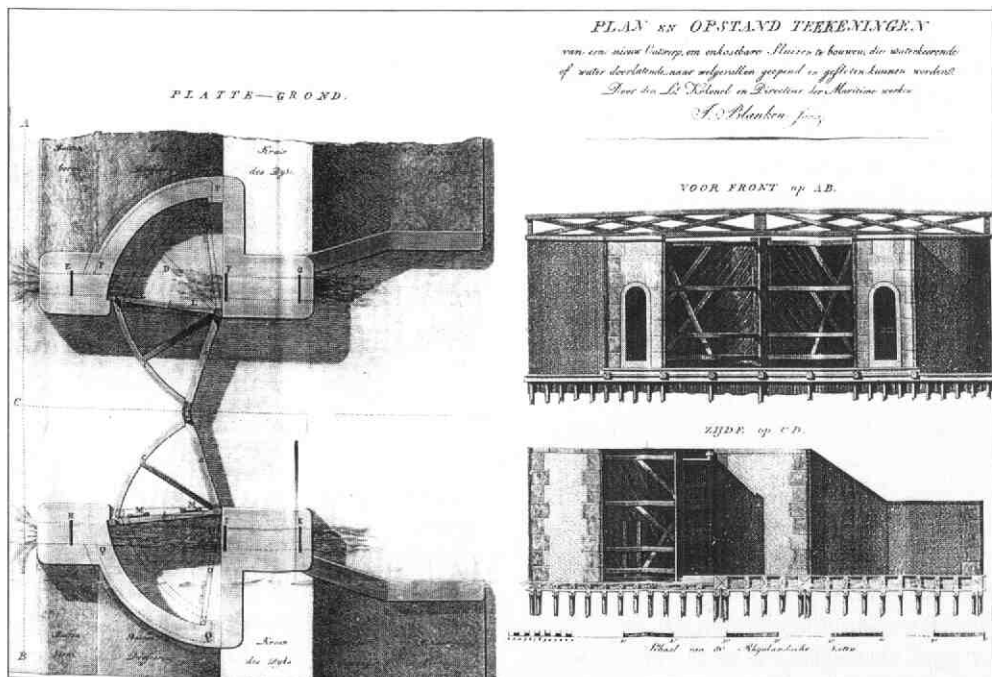

afb. 7
Werking van de waaierdeur:
(A) gesloten deur met hoog buitenwater,
(B) openen van de deur bij hoog buitenwater en laag binnenwater.
Pd= puntdeur en w= waaier.
a= schuiven in de riolen naar het buitenfront,
b= schuiven in de riolen naar het binnenfront;
H= hoogwater en L= laagwater.
Uit: Sluizen en stuwen van G.J. Arends

dat zij onder alle omstandigheden kunnen worden geopend en gesloten. Dit is mogelijk ongeacht de stand van het water voor of achter de deuren. Zelfs bij stromend water zijn de waaierdeuren operationeel.

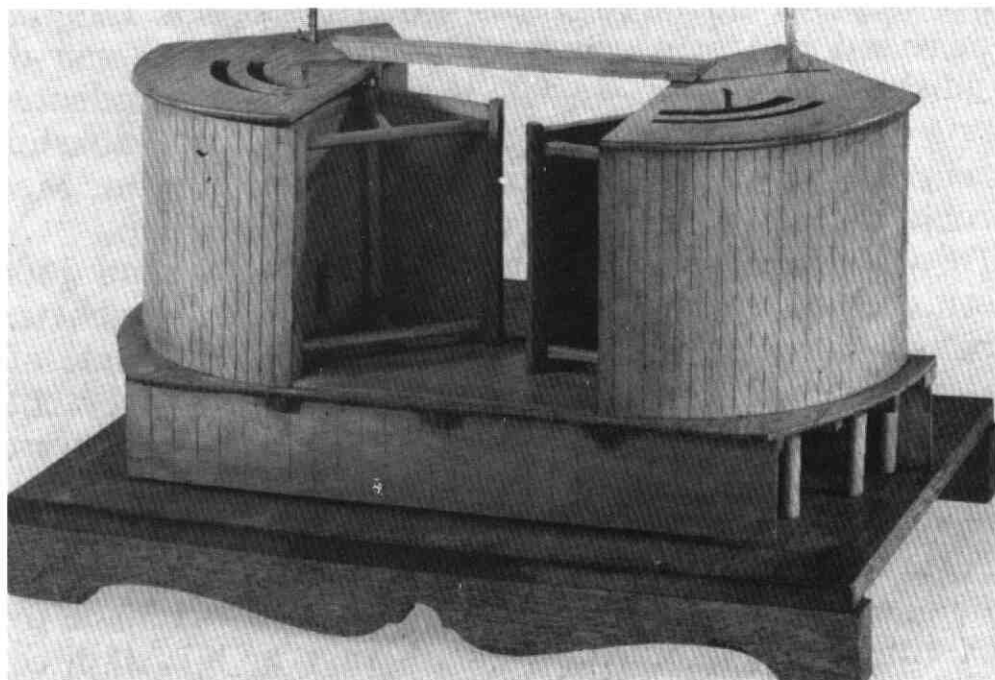
Een waaierdeur bestaat uit twee delen die onder een hoek van 80 graden aan elkaar zijn gekoppeld tot een geheel. Het waterkerende deel van een waaierdeur is een normale puntdeur. Het andere deel (de waaier) bevindt zich in de waaierkas. De kas is een kwart cilindervormige, opge-

metselde ruimte buiten de schutkolk in het sluishoofd. De waaier is circa 20% breder dan de puntdeur. In de waaierkas in de ruimte achter de waaier, monden twee riolen uit. De riolen kunnen door middel van schuiven worden geopend en gesloten. Het ene riool staat in verbinding met het water in de sluiskolk terwijl het andere riool is verbonden met het water buiten de sluis. Door het grotere oppervlak van de waaier bepaalt de uitgeoefende waterdruk hoe de waaierdeur zich om de

afb. 8
Tekening van een waaierdeur door Jan Blanken uit zijn eerste publicatie van 1808. Links het bovenaanzicht en rechts het voor- en zijaan- zicht.

afb. 9
Model van
een waaier-
sluisdeur.
Vermoedelijk
uit de nalatenschap van
Jan Blanken,
thans in het
Rijksmuseum.

centrale as beweegt. De waaier is als het ware een hefboom die de puntdeur in beweging zet.

In de tekening zal, ervan uitgaande dat het buitenwater hoger is dan het water in de sluis, de werking als volgt verlopen: wanneer schuiven a van het buitenwaterriool zijn geopend en schuiven b van de riolen naar de sluiskolk zijn gesloten, dan is de waterdruk aan weerszijden van de waaiers gelijk. Zo doen de waaiers niet mee in het krachtenspel terwijl de puntdeuren door de hogere druk van het buitenwater gesloten blijven. Dit is ook het geval bij de reguliere sluisen. Zodra de schuiven b worden geopend en die van a gesloten, zal de druk achter de waaiers verminderen. Vervolgens opent het stelsel van waaier-en puntdeuren zich en het water stroomt de sluis in. Het gedeeltelijk openen of sluiten van de schuiven maakt het mogelijk de krachten op de waaierdeuren te beheersen. Zo is het mogelijk de deuren slechts gedeeltelijk te openen, bijvoorbeeld bij spuisluizen. Wanneer echter het water aan beide zijden ongeveer gelijk is, gaat bovengenoemde werking niet op.

De deuren zullen dan met de hand, bijvoorbeeld met behulp van een duw- en trekconstructie moeten worden bewogen.

Waaiersluizen worden in de negentiende eeuw in enkele gevallen toegepast voor spuisluizen, al of niet in combinatie met schutsluizen. Zij worden vooral gebouwd voor inundatiedoeleinden voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie en ook wel voor het onder water zetten van gebieden ter ontlasting van rivierdijken bij extreem hoge waterstanden. Jan Blanken noemt dit voor rivierdijken '*zijdelingse doorlating van het water*', (hetgeen in de praktijk echter nooit is uitgevoerd).

Nieuwe technieken hebben de waaierluizen inmiddels veelal vervangen.

Polemiek tussen Blanken en Goudriaan

In februari 1808 publiceert de waterbouwkundige Jan Blanken (1755-1838) zijn vinding.¹¹ Zijn ambtgenoot A.F. Goudriaan¹² reageert onmiddellijk met een open pamflet van maar liefst veertig bladzijden, waarin hij de originaliteit van Blankens vinding betwist: '*zijn de voorbeel-*

den, in de geschiedenis der wetenschappen en kunsten niet geheel vreemd, dat twee of meer personen, door derzelver oefening, hetzij gelijktijdig of van elkander onbewust, na eenig tijdsverloop, zijn geleid geworden tot denkbeelden van dezelfde uitvinding, die zij voor zich als geheel nieuw konden aanmerken'. Ook betwist Goudriaan de bewering dat de sluizen goedkoper zouden zijn en dat het ontwerp 'natuurkundige' problemen behelst.¹³

Blanken antwoordt in een boekje op 23 juli 1808 *'aan eenen mede ambtgenoot, die ik gaarne ware het mij nog mogelijk, daarvoor zoude willen bevrijden, maar wiens stellige toon, in deszelfs brief, regtstreeks aan mij gericht, hoezeer onder het bezigen der klanken van harmonie en bescheidenheid, zoodanig gestemd is, dat aan mijn zijde niet meer te kiezen staat, om al of niet stil te zwijgen'*.¹⁴ Blanken schrijft ondermeer dat zijn broer T. Blanken (1761-1829) sluizenbouwer en stadstimmerbaas in Brielle, *'deelgenoot is geweest van mijn ontwerp, die het zelve in model heeft doen brengen en aan wie ik vele ophelderingen te danken heb'*.

Blanken beschrijft hoe hij reeds in april 1807 aan de directeur-generaal van Waterstaat een voorstel heeft gedaan om met zijn vinding, die nog niet gepubliceerd is, de rivierdijk, *'tot zijdelingse doorlating'* van het water naar believen te kunnen openen en te sluiten. Hij beweert dat dit voorstel met vele deskundigen is besproken. Ook zegt Blanken dat op 's Koningswerf te Rotterdam in de winter van 1807/8 zo'n zelfde sluisje is gebouwd. Verder moet Goudriaan volgens Blanken maar de resultaten van de proef afwachten. In een P.S. schrijft Blanken dat de eerste proeven in juli 1808 succesvol zijn verlopen behoudens enige aanpassingen aan de schuiven en aan het samenstelsel van de deuren.

In een tweede repliek (301 bladzijden) geeft Goudriaan toe dat *'dezer proef boven verwachting is verlopen overigens na wijziging van de richting van de slakgaten (riolen)'*.¹⁵

Of Blanken nu wel of niet gebruik maakt van ideeën van anderen, feit blijft dat Blanken als eerste dit type sluisdeuren beproeft en toepast. Ook al blijkt in de praktijk al snel dat waaiersluizen niet goedkoper zijn; ze bieden in die tijd zeker een welkome oplossing voor bepaalde problemen van waterbeheersing zoals spuien en inunderen (onder water zetten van land).

Waarom in 1808 een proef in IJsselstein?

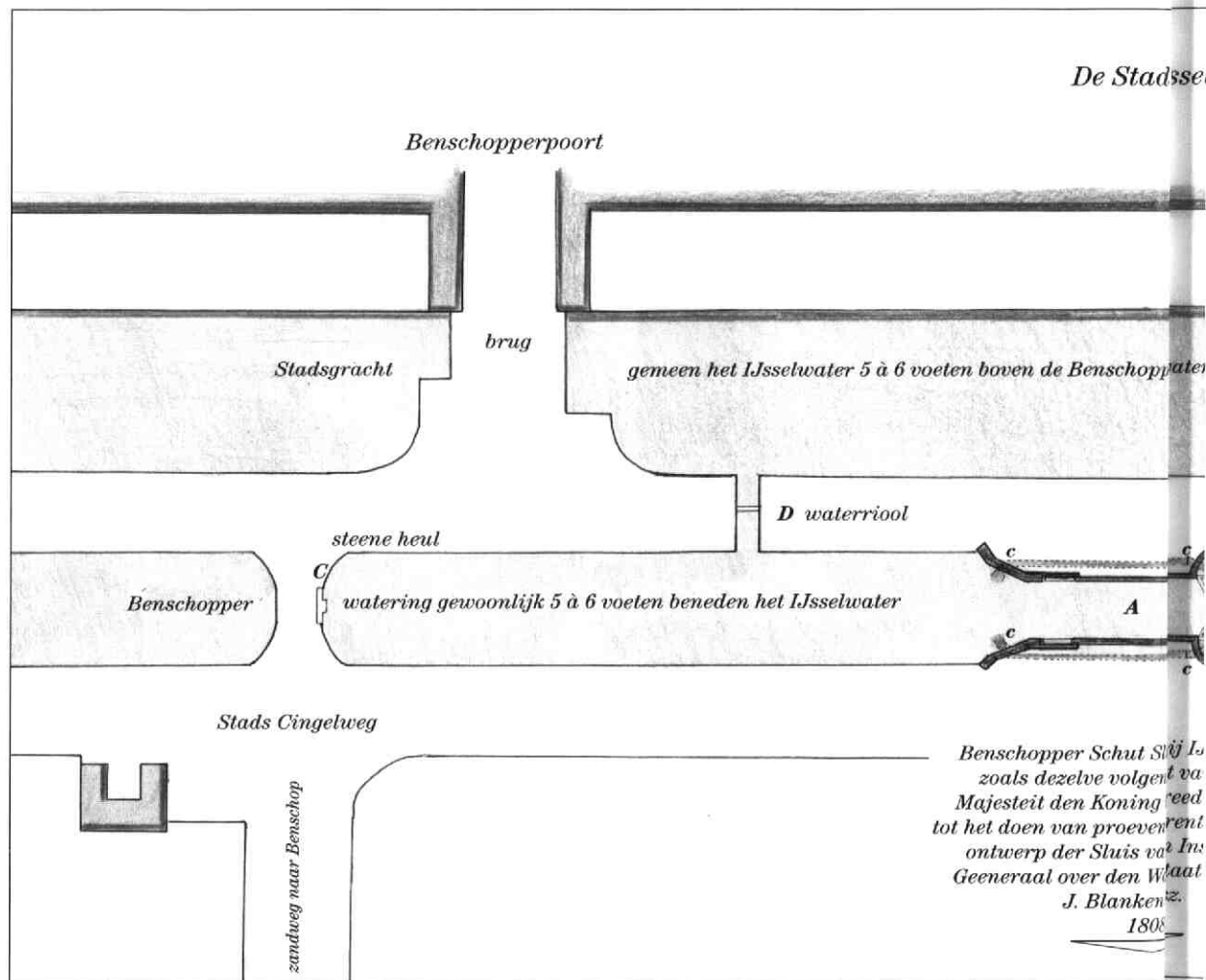
Een drietal factoren, sociaal, geografisch en politiek, leiden ertoe dat de proef met de waaiersluis in IJsselstein plaats vindt.

1) Arie Blanken Janszoon¹⁶, de jongere broer van Jan Blanken wordt als toezichthouder aangetrokken *'om gade te slaan en te surveilleren de executie der werkzaamheden tot het maken der nieuwe geprojecteerde sluisdeuren'*. Zijn taak omvat eveneens betalingen te doen aan de sluismaker B. van Zijl of anderen.

In zijn hoedanigheid als inspecteur van de waterstaat in het district waartoe ook de Lopikerwaard behoort, heeft Arie Blanken gemakkelijk toegang tot de plaatselijke gezagsdragers. Hij geniet bij hen bovendien het respect dat zijn vader als dijkmeester van de Krimpenerwaard, voor hem al verwierf. (zie volgende artikel, noot 3)

2) De geografische ligging van de sluis, vlakbij de stad is gunstig. Bovendien is er, door de heersende oorlog met Engeland en het continentale stelsel weinig exportverkeer. Slechts mondjesmaat worden de landbouw-en veeteeltproducten via beurtvaart over de Benschopperwetering vervoerd.

Een aantrekkelijke uitdaging voor de proefneming juist op deze plek, is ook het grote peilverschil van 1,80¹⁷ meter tussen het water in de stadsgracht en de Benschopperwetering. Een bijkomend voordeel is dat de stadsgracht op korte afstand evenwijdig ligt aan de wetering. Het inlaten van water voor het doen van proeven

kan door deze ligging via korte afsluitbare greppels plaatsvinden (zie afb. 10 en 11).

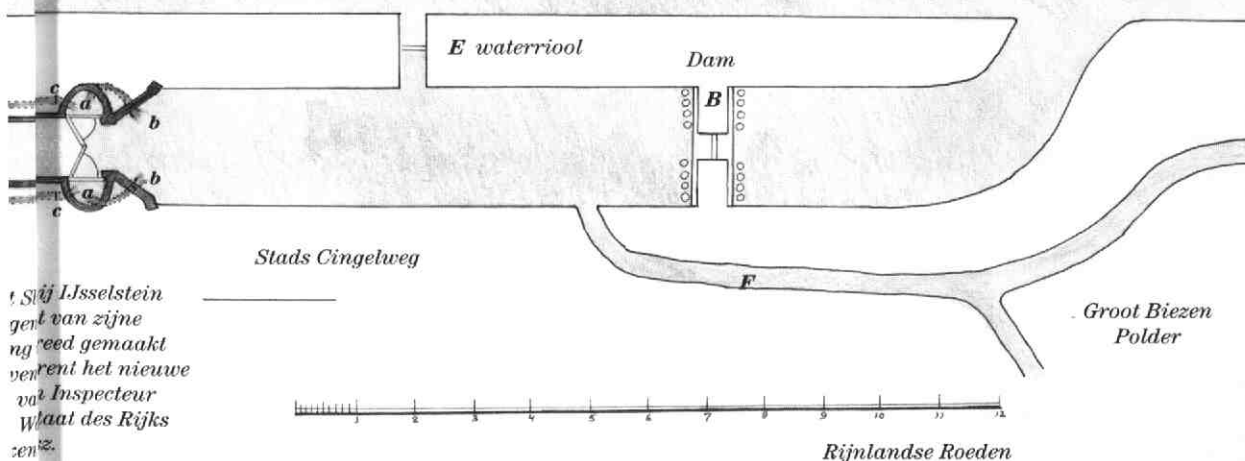
3) Tot slot, en zeker niet het minst belangrijk, is er een politieke reden om op het hoogste niveau aandacht te vragen voor de proef bij IJsselstein, namelijk de slepende kwestie van de oude schulden van de Baronie van IJsselstein.

Bij het totstandkomen van de Bataafse Republiek in 1795 kwam een einde aan de soevereiniteit van de Baronie die niet onder enig Provinciaal Bestuur ressorteerde, maar rechtstreeks door een Domeinraad van de Oranjes werd bestuurd. De burgers zouden nu aan de overheid belasting moeten betalen terwijl ze onder de heerschappij van de Baronie, onder een eigen, veel

gunstiger belastingstelsel vielen.

De bestuurders van de Baronie van IJsselstein waartoe ook Benschop behoorde, verzuimen hun financiële verplichtingen tegenover het Rijk en de Provincie te voldoen. In 1805 wordt de voormalige Baronie ingedeeld bij het departement Utrecht en loopt de collectieve schuld op tot F. 64.866,16. Alles wordt in het werk gesteld om de schulden ten laste te laten komen van de Republiek, echter zonder succes. Zelfs de directeur-generaal van de Waterstaat schrijft begin 1807 aan de minister van financiën Gogel om bij Lodewijk Napoleon te bemiddelen. (zie volgend artikel, noot 10) De Waterstaat wil namelijk voor de voormalige Baronie 'eni-

wppatering

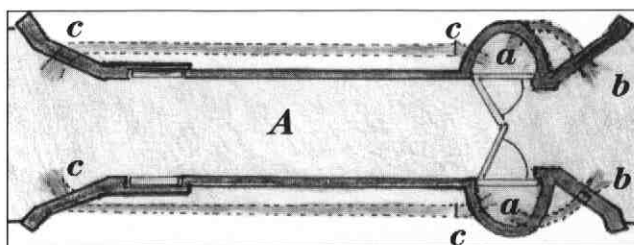
Stij IJsselstein
geeft van zijne
ingereed gemaakt
verrent het nieuwe
van Inspecteur
Wlaat des Rijks
zen
808

Rij 97

Uitleg bij afbeelding 10 en 11:

Naar een situatieschets van de proefopstelling van de Benschoppersluys met waaierdeuren, die als bijlage A is gevoegd bij het rapport van de speciale commissie³², (oorspronkelijk handgekleurde schets, 77 x 30 cm).

- aan de bovenpuntdeuren zijn waaiers aangebracht, die zich in opgemaetselde waaierkassen a bevinden
- de achterste puntdeuren worden voor het nemen van proeven in geopende stand gehouden
- voor en achter de sluis zijn in de Benschopperwetering een buitendam B en een binnendam C gelegd met schuiven
- tussen het water in de stadsgracht en de '5 à 6 voeten' lager gelegen wetering zijn greppels D en E gegraven, voorzien van schuiven om naar believen water aan te voeren naar de bassins vóór of achter de waaierdeuren. Om water af te voeren

uit het basin tussen de deuren en buitendam B is greppel F gegraven

- bb zijn de voorste riolen en cc zijn de achterste riolen, die voor deze proef geheel naar achteren doorlopen buiten de sluis (vermoedelijk om het bed van de sluis kolk tijdens de proeven te beschermen tegen de uitwerking van krachtige waterstromingen).

Met deze proefopstelling zijn alle denkbare situaties na te bootsen voor het beproeven van de waaierdeuren

ge allernoodzakelijke reparatiën' verrichten op 's landskosten maar de gelden komen niet beschikbaar wegens de hoog opgelopen schulden.¹⁸ Zowel het gemeentebestuur van IJsselstein als dat van Benschop doen voorstellen tot het aflossen van de schulden over een reeks van jaren maar pleiten er vooral voor om van hun schulden verlost te worden. Benschop doet dan het slimme voorstel 'om een ontvangst aan de Koning aan te bieden'.¹⁹

Het is niet onlogisch te veronderstellen dat de medewerking van Benschop aan de proefneming met de waaiersluis, vooral is ingegeven door de hoop dat hierdoor de daartoe uit te nodigen Koning alsnog gunstig zal beslissen in deze financiële kwestie.

Inrichten en beproeven van de sluis

Op 13 april 1808 komt het Koninklijk Besluit af om voor F. 3.900,- de gewenste proef te nemen met '*een sluisje gelegen in de Singels van de stad IJsselstein*'.²⁰

Jan Blanken krijgt van de sluiseigenaar, het Ambacht Benschop toestemming om de sluis te verbouwen voor het doen van proeven. Op 3 april 1808 rapporteert hij hierover aan de directeur-generaal van Waterstaat, A.P. Twent van Raaphorst²¹, dat hij met de schout Buma Hanzo Lemstra van Benschop is overeengekomen '*dat de regering van die plaats alles zal faciliteren om de proef mogelijk te maken*'. Daarbij maakt de schout wel duidelijk dat Benschop verschoond zal blijven van kosten '*op grond dat deze sluis voor het zelve alsnog voldoende is*'. In 1800 waren nog twee nieuwe puntdeuren aangebracht voor fl. 425,-.²²

De werkzaamheden aan de oude sluis duren een kleine zeven maanden (18 april tot en met 5 november) gerekend vanaf het gereedmaken voor het nemen van proeven tot en met het terugbrengen in de oude situatie.

Bart van Zijl²³, sluizenmaker en moltenbouwer en G. van Leeuwen, meester-timmerman, beiden uit Benschop, krijgen

de opdracht voor deze werkzaamheden. De sluis wordt aan beide zijden afgedamd, het complex drooggemaakt en de oude muren van het sluishoofd aan de IJsselzijde weggebroken. Vervolgens worden de waaierkassen en omloopriolen opgemetseld. Blanken schat daarvoor 2 à 3 maanden nodig te hebben, maar diverse problemen, onder andere met de slechte ondergrond veroorzaken vertragingen.

Na een inspectie op 25 mei van dat jaar rapporteert Blanken aan zijn directeur-generaal dat het droogmalen '*zeer moeilijk bevonden wordt, en de toeschieting, en onderuitdrijving der oude gronden, niet dan met buitengewoone middelen kan worden tegengestaan*'. Had hij vooraf maar geweten van dezelfde problemen die zich voordeden bij de allereerste bouw van de sluis in 1759! Gelukkig kan hij wel melden dat de waaierkassen zijn opgemetseld en dat de waaierdeuren worden geplaatst. Hij voerspelt dat de proeven voor het publiek eind juni 1808 kunnen plaatsvinden.²⁴

Uit de polemiek tussen Blanken en Goudriaan²⁵ blijkt dat bij de eerste proeven in de nacht van 1 op 2 juni '*verandering in de richting der slakgaten (omloopriolen) hebben moeten plaatsvinden om de deur geheel te doen openen*' en dat verbetering aan de schuiven en '*andere delen des samenstels*' nodig zijn.

Vermoedelijk worden deze modificaties gedurende de laatste drie weken van juli uitgevoerd, zoals blijkt uit wekelijkse werklijsten waarop ook de opgelopen kosten worden verantwoord.²⁶

Op 30 juli kan Blanken melden dat over acht à tien dagen de proeven voor deskundigen '*door mij zelve bestuurt en bewerkt zoude moeten worden. Polderbesturen, Dijks Collegiën en Directiën*' worden uitgenodigd om tussen 22 augustus en 5 september elke dag behalve zondag, tussen vier en vijf uur 's middags de proeven bij te wonen. Om wateroverlast in de achterliggende polders te voorkomen wordt de proef slechts één uur per dag uitgevoerd.²⁷

Er wordt een speciale commissie be-

noemd²⁸ waarin zitting hebben: J.H. Schilling, directeur Stads Waterwerken in Amsterdam; J.F. van Beeck Calkoen, professor in de wis-en sterrenkunde te Utrecht, die al vaker door Waterstaat is geconsulteerd en generaal-majoor Krayenhoff als voorzitter.²⁹ Als voormalig directeur Hollandse Fortificatiën, Defensie-en Artificiële Inundatiën en vanaf 1806 directeur-generaal van het Departement van Oorlog heeft deze laatste er, naar mijn inzichten, direct belang bij om te kunnen beschikken over goede en in het terrein niet opvallende en minder kwetsbare inundatie-inrichtingen. Tot dusver bestaan inundatiesluizen vaak uit schotdeuren die met hun hefinrichtingen boven het maai-veld uitsteken. Deze zijn te gemakkelijk onklaar te maken door vijandelijke beschietingen maar ook door boeren die weigeren hun land onder water te laten zetten. De commissie zal rapporteren aan de directeur-generaal van Waterstaat.

Lodewijk Napoleon in IJsselstein

Op 27 juni geeft Blanken aan de president van het gemeentebestuur de heer Klinkert, te kennen dat over drie of vier weken de Koning de sluis kan bezichtigen. De landdrost van het departement Utrecht wordt verwittigd en gevraagd om het gemeentebestuur tijdig over de komst van de Koning in te lichten.³⁰

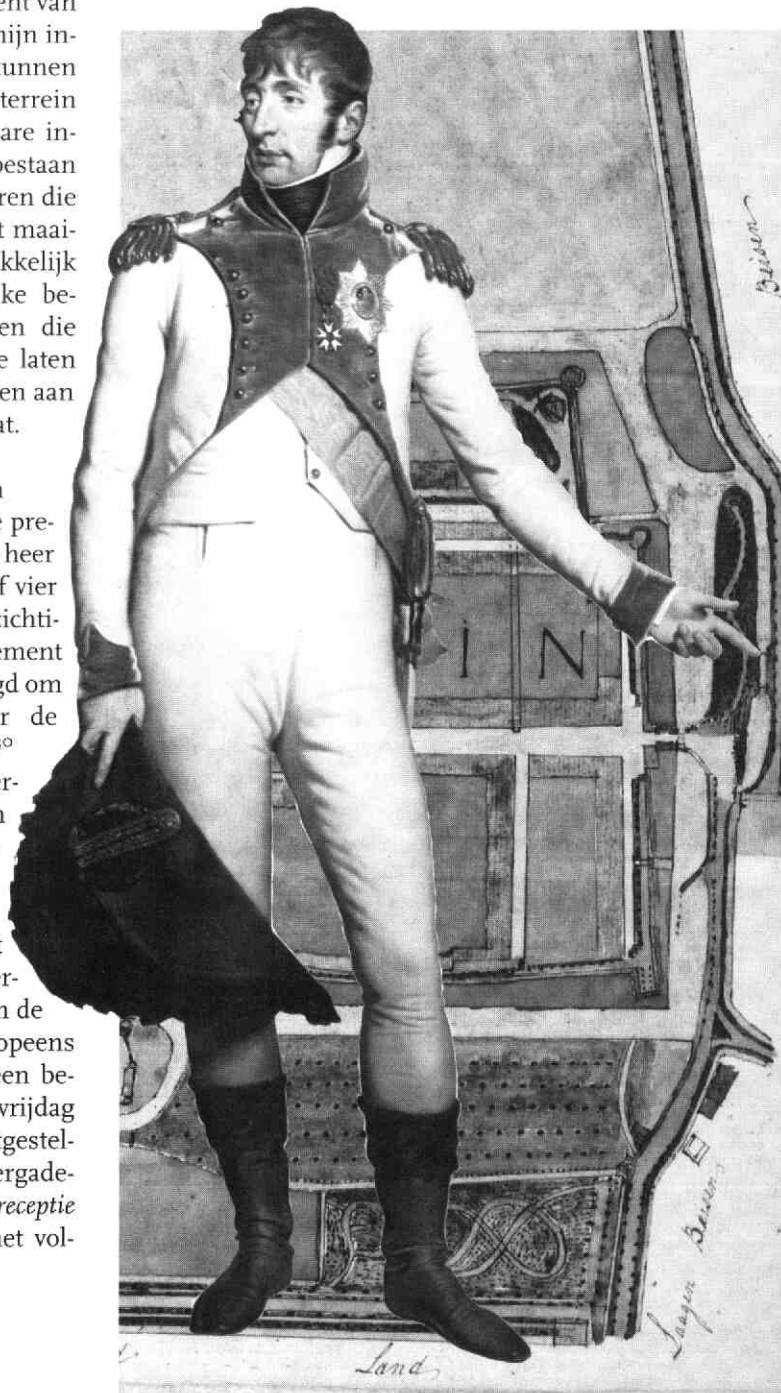
Op vrijdag 2 september, de verjaardag van de Koning, is van zijn komst naar de sluis nog niets bekend. De proeven bij de sluis lopen inmiddels bijna ten einde.

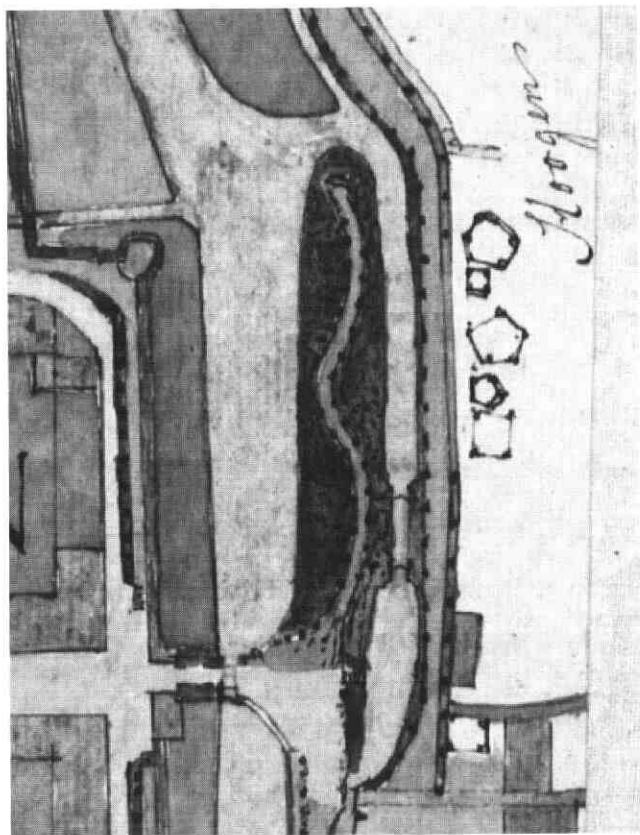
Op woensdag 7 september wordt door het stadsbestuur een spoedvergadering belegd aangezien men van de directeur-generaal van Waterstaat opeens toch een missieve ontvangt over een bezoek van de Koning op aanstaande vrijdag 9 september, vier dagen na de vastgestelde proefperiode. De leden van de vergadering delibereren over 'de wijze van receptie van Zijne Majesteit' en besluiten het volgende:

De heer Hooft Graafland³¹ vertrekt naar Utrecht voor consultatie. Hij keert 's avonds terug met de mededeling dat de landdrost van het departement Utrecht weliswaar niet op de hoogte is van de komst van de Koning maar dat men desondanks toch alles voor een koninklijk bezoek klaar dient te maken.

Er wordt een 'goed dejeuné à la fourchet-

afb. 12
Koning
Lodewijk voor
een kaart van
IJsselstein
met daarop
de sluis.
(fotomonta-
ge)

afb. 13 *te* (warme lunch) besteld bij banketbakker Schoonhoven te Utrecht die ook dient te zorgen voor wijn, zilver, tafelgoed, glaswerk, servies en bediening (een catering-bedrijf avant la lettre?).

Detail van de stadplattegrond uit 1812 (zie HKIJ 44). We zien de sluis weer uitgevoerd met puntdeuren

(RAU, archief Staten van Utrecht nr 1427-116. Top. Atlas)

Vlaggen moeten worden gehuurd maar 'ook degens, hoeden en het nog ontbrekende van 't costuum voor sommige leden dezes vergadering' en het tapijt uit de Roomse Kerk wordt te leen gevraagd.

Om negen uur 's ochtends staat het ontvangstcomité klaar. Om elf uur komt de kwartierdorst vertellen dat men in Utrecht nog steeds niet op de hoogte is van de komst van de Koning naar IJsselstein. Pas tegen drie uur in de middag arriveert de Koning onder meer in gezelschap van de directeur-generaal van Waterstaat de heer Twent van Raaphorst. Hij komt met 'twee koetsen met zes paarden bespannen, voorafgereden door een postmeester en een koerier'. De heer Graafland biedt de sleutels van de stad aan 'de welke zijne

Majesteit op een beleefde wijze refuseerde'.

De Koning gaat niet in op een invitatie tot bezoek aan het stadhuis maar wil eerst de sluis bekijken. Na zijn bezoek wordt de Koning alsnog op het stadhuis ontvangen, waar zijne Majesteit zich 'zeer ampel met elk der leden van het gemeentebestuur en secretaris onderhield en naar de financiële stand en andere zaken dezer burgerij informeerde'. Uiteraard wordt de kwestie van de voormalige Baronieschulden met de Koning besproken. De Koning weigert later 'beleefdelyk' het dejeuné en vertrekt tegen zes uur naar Soestdijk nadat hij eerst nog aan de 'Armen' van de Roomse en Gereformeerde Kerk elk 50 gouden ducaten schenkt. Na het vertrek van Zijne Majesteit gebruiken de achtergebleven 'kwartierdorst, de Baljuw en Schepenen op een vriendelijke wijze gezamenlijk op het Stadhuis het gereedstaande dejeuné', wat begrijpelijk is aangezien de aanwezigen waarschijnlijk vanaf negen uur die ochtend niets hebben gegeten.

Op 14 september ontvangt het stadsbestuur uit handen van de adjudant-thesaurier van de Koning Fl. 2.000,- voor het Ewouds Gasthuis en op 15 september gaan de leden van het stadsbestuur, Klinkert, Hooft Graafland en de secretaris op audiëntie bij de Koning op Soestdijk.

Vier dagen daarna, op 19 september, 1808 komt dan eindelijk het verlossende decreet van de Koning waarin hij stelt dat 'de schulden der voormalige Baronie van IJsselstein als nationale schulden worden aangenomen'.

Zoals in het Jaarboek Oud-Utrecht 1939 wordt samengevat, hebben IJsselstein (en Benschop) redenen om met dankbaarheid aan de proef en vooral ook aan de Koninklijke inspectie van het 'Blanken-sluisje', terug te denken.

Op 18 september 1808 brengt de speciale commissie een positief verslag uit over de werking van de waaierdeuren.³² Op 10 november 1808 wordt Jan Blanken op voordracht van de directeur-generaal van Waterstaat, per Koninklijk Decreet be-

loond met een octrooi voor 'zijne uitvin-
ding van nieuwe sluisdeuren (welke de naam
zullen dragen van Blanken's Sluis)'.
Gedurende twintig jaar zal een ieder die van
deze vinding gebruik maakt, één twintigste
van de kosten aan Blanken moeten uitbete-
len. Blanken zal op zijn beurt de bouwer
van advies dienen en behulpzaam zijn.³³

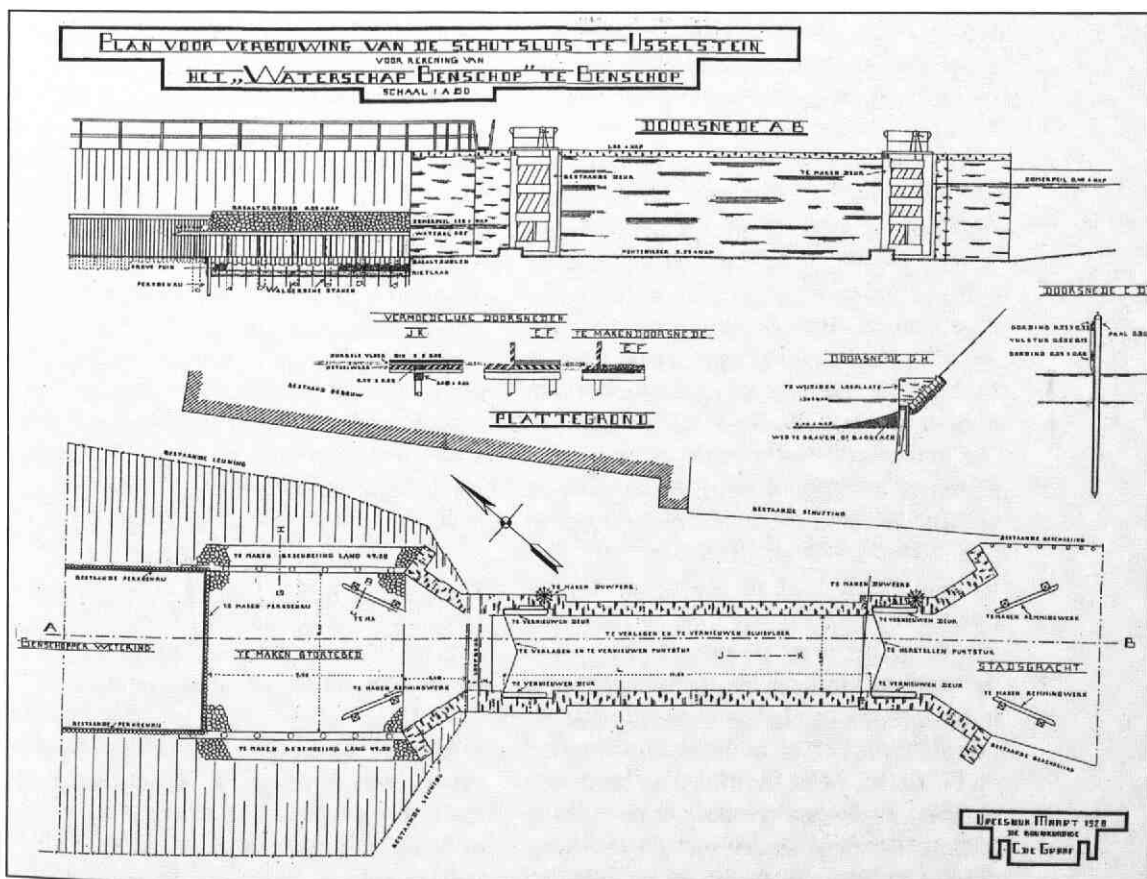
Eerder heeft de directeur-generaal van Waterstaat op 12 oktober 1808 aan de Koning een lijst gezonden, de zogenaamde '*Liste des ouvrages et des plans importants ordonnés et faits pendant le Regne de Sa Majesté le Roi de Hollande*' (Lijst van belangrijke opgedragen en tot stand gebrachte werken en plannen gedurende de regering van Zijne Majesteit de Koning van Holland) met als laatste punt '*invention, de la Nouvelle Ecluse de Monsieur Blanken*' (uitvinding van de nieuwe sluis van de heer Blanken).³⁴

Hoe het verder ging met de sluis

De totale kosten van de proefwerkzaamheden bedragen F. 4.077,19. Het tekort op de subsidie van F. 3.900,- wordt gecompenseerd door *'verkochte houtwaren en materialen'*. Aan de sluiswachter H. Floryn wordt F. 25,- uitgekeerd wegens gederfde inkomsten, aan het waterschap F. 62,10 voor derving van pacht van de sluis en aan de veerschippers M. Schoonderwoerd en Steven Post F. 168,- voor schade-loosstelling voor de stremming van de vaart. Een zekere Jan Borghaarde ontvangt eveneens een bedrag wegens het *'occuperen van negentien roeden grond tot berging van aarde'*.³⁵

De volgende gegevens zijn afkomstig uit het nieuwe archief van het Waterschap Benschop 1811-1939, tegenwoordig ondergebracht in het Streekarchivariaat Rijnstreek te Woerden.³⁶ Uit deze archie-

afb. 14
Herstelplan
voor de sluis
uit 1928.

afb. 15
De (verdwenen)
Karnemelkse
brug en
Benschopse
wetering
gezien van de
noordelijke
sluisdeuren
in 1962.
Op de plaats
van het huis
links zal het
nieuwe stads-
kantoor wor-
den gebouwd.
(foto L.
Murk)

ven blijkt dat in 1814 alweer nieuwe buitenpuntdeuren moeten worden aangebracht en in 1829 de vleugelmuren aan het buitenwater moeten worden gerepareerd. De westelijke muur begint te hellen en moet worden verankerd.

Op 27 april 1836 vindt een buitengewone vergadering van het Waterschap Benschop plaats aangezien de inwoners van de polder rond Benschop, ernstige overlast ondervinden van het water dat uit de sluis lekt. Zij verzoeken *'het vriendelijkst om de sluis geheel te dempen en weg te nemen en de gelden voor het onderhoud aan de sluis te besteden aan de molens'*. Zij vervolgen *'dat zou ons van harte genoegen geven, dan geloven wij met grond een gelukkige polder te hebben'*. Het waterschap wil de sluis echter behouden. Zij laten de *'visiteur'* (controleur), de heer Van de Stolk een *'ciering'* (begroting) maken voor de vernieuwing van de sluismuren, de vleugelmuren van de zuid-oostelijke sluishoofden en voor het plaatsen van nieuwe passende buitenpuntdeuren. Een en ander wordt beraamd op Fl. 4.020,-. Het bestuur doet hiertoe in oktober 1836 een verzoek aan Koning Willem I voor subsidie met de motivatie dat het waterschap eerder zo bereidwillig

is geweest om toestemming te geven aan Blanken voor de proeven in 1808. En dat *'wellicht door deze proefneming de constructie van de sluis zelve dan ook na dien tijd weder in voorigen staat hersteld wordende, de zelve mogelijk niet directelijk, toch bij verloop van tijd, meer en meer dan aan gewoonlijke Reparatie zal onderhevig zijn en blijven'*. Om deze redenen neemt het waterschap de vrijheid *'de Troon van Uwe Majesteit te benaderen'* voor subsidie van de reparatie van de sluis ad. F. 4.020,-. Op 18 december 1837, een jaar voor Blankens dood, wordt door de minister van Binnenlandse Zaken J. de Kock, een subsidie toegekend van Fl. 1.000,- *'tot gedeeltelijk bestrijding der kosten ter herstel van de schutsluis van dien polder nabij IJsselstein'*.

Na de ingrijpende herstellingen in 1838 volgen nog grote reparaties in de jaren 1862, 1879 en 1915. In 1928 wordt de sluis praktisch geheel vernieuwd om in 1965 te worden afgebroken en dichtgegooid.

Het is te hopen dat bij toekomstige graafwerkzaamheden, de funderingen van de waaierkassen worden opgetekend zodat het dossier Blanken met deze nog ontbrekende gegevens kan worden aangevuld.

afb. 16
Situatie van
de sluis in
1960 gezien
in de richting
naar de
Karnemelkse
brug. Op de
voorgond de
noordelijke
sluisdeuren.
(foto L.
Murk)

Noten

- 1 Historische Kring IJsselstein (HKIJ) 68 (1994), blz. 157.
- 2 HKIJ 45/46 (1988), blz. 98.
- 3 W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard I en II* (Utrecht 1963); HKIJ 68 (1994); *Water en Waarden* uitg. bezoekerscentrum Gemaal De Hooge Boezem Haastrecht (1995).
- 4 Een Overtoom of Overtocht is een helling bekleed met planken waarover een schuit kan worden getrokken. Voor steile hellingen wordt gebruik gemaakt van een hooggeplaatste horizontale windas, waar de schuiten onderdoor worden getrokken.
- 5 De overtoom in Polsbroek is verwijderd in 1797 en de plek wordt ter plaatse tot op heden de 'Overtocht' genoemd. De kosten werden voor de helft door Schoonhoven gedragen.
- 6 Archief Gemenelandskosten 1739-1810, Oud Archief Benschop vóór 1811 te Lopik (OAB) reg.nr.107.
- 7 M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen* (1996).
- 8 Briefwisseling Dr. H. Knippenberg, voorzitter vakgroep Sociale Geografie Universiteit Amsterdam (1996).
- 9 J.A. Wiersma, *De naam van onze straat* (Amsterdam 1987), blz. 116 Karnemelk-steeg bij Damrak te Amsterdam genoemd naar de plaats waar schuiten met karnemelk aanlegden. De naam wordt voor het eerst vermeld in 1476.
- 10 G.J. Arends, *Sluizen en stuwen* (Delft 1994)
- 11 J. Blanken Jzn. *Nieuw ontwerp tot het bouwen van*

min kostbare sluizen (Den Haag 1808) Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), toeg.nr. 2.21.005.39, inv.nr. 195.

- 12 v/d Aa, *Biografisch Woordenboek* (Amsterdam 1969) en *Nieuw Biografisch Woordenboek* (Leiden 1937).
A.F. Goudriaan (1768-1829) geboren in Ameide als zoon van een landmeter. Na een praktische opleiding in 1786 aangesteld als waterbouwer in Amsterdam. Na de omwenteling in 1795 belast met de leiding van marinewerken in het noordelijk deel van Holland en tevens belast met de waterstaatswerken aldaar. In 1803 inspecteur voor een deel van Holland en in 1805 betrokken bij de Nieuwkoopse droogmakerijen. In 1807 benoemd tot inspecteur van de Waterstaat voor het noordelijk deel van Holland. Vanaf maart 1808 tegelijkertijd met Blanken benoemd tot inspecteur-generaal van Waterstaat. Hij was een scherpzinnige en vindingrijke man die zich ontwikkelde tot één van de eerste theoretici van Europa in hydraulische wetenschappen.
- 13 A.F. Goudriaan, *Aan den Insp. Generaal bij de Waterstaat J. Blanken Jansz. over deszelfs onlangs uitgegeven stukken, Nieuw ontwerp etc.* (Amsterdam 1808) Koninklijke Bibliotheek Den Haag (KB) Pamflet 23406, 535F35, syst.cat. 1509gh.
- 14 J. Blanken Jzn., *Tot wederlegging van deszelfs in druk verschenen uitgegeven bedenkingen, wegens een nieuw ontwerp der sluizen van zijner ambtgenoot* (Den Haag 1808) KB 3786, nr. 3190D1,

- syst.cat. 150gh of ARA toeg.nr. 2.21.005.39 inv.nr. 195.
- 15 A.F. Goudriaan, *Verhandeling over het ontwerp van sluizen volgens de uitgave van J. Blanken Jsz., etc.*, (Amsterdam 1809) KB 1114C32, syst.cat. 150gh.
 - 16 Arie Blanken Janszoon (1766-1824) landmeter en op jeugdige leeftijd bij de Genie voor de Utrechtse Waterlinie. Betrokken geweest met de uitwatering te Katwijk aan Zee en vanaf 1807 inspecteur van Waterstaat in het district 9 (Zuid-Holland benoorden de Lek en de Nieuwe Maas). Toen in 1808 zijn broer inspecteur-generaal werd, kreeg hij tijdelijk ook diens district 10 onder zich (de Zuid-Hollandse eilanden en een deel van noord-Brabant). Zijn tractement op jaarbasis bedroeg Fl. 2.500,-, dat van zijn broer Jan Blanken Fl. 3.000,-. Voor die tijd hoge bedragen. Hij werd lid van het Comité Central van de Waterstaat als erkenning voor zijn wetenschappelijke kennis. In 1813 werd hem de titel van Hoofdingenieur der 1e Klasse verleend. Hij was lid van diverse wetenschappelijke genootschappen.
Mijn inziens heeft Arie Blanken zich niet of nauwelijks bemoeid met het technisch toezicht op de werkzaamheden aan de sluis. Behalve over financiële aspecten heb ik daar niets over gevonden in de archieven van Jan Blanken, ARA toeg.nr. 2.16.06 en Arie Blanken, ARA archieven van de Hoofd Ingenieur in Zuid Holland, toeg.nr. 3.07.01.
 - 17 Opgave technische dienst van het Hoog-heemraadschap De Stichtse Rijnlanden. Thans bedraagt het peilverschil 1.60 meter tussen het water in de gracht en de Benschopperwetering.
 - 18 ARA, toeg.nr. 2.13.01, inv.nr. 138 en 208.
 - 19 OAB, Inventaris A.J. Maris reg. 1 J Deliberatiën van het bestuur van Benschop 16 feb. 1808 en Oud Archief gemeente IJsselstein 150 Register Resolutiën der Gecommitteerden 1802-1811; Register 170 Resolutiën Gemeentebestuur 1807-1808.
 - 20 Koninklijk Besluit 13 april 1808 nr. 12, ARA toeg.nr. 2.01.01.07, inv.nr. 126.
Er was een tweede Koninklijk Besluit nodig, 14 mei 1808 nr. 44, om het budget van Waterstaat over 1808 te verhogen met Fl. 3.000,- en Fl. 900,- ten laste te laten brengen voor het budget van 1808, ARA 2.01.01.07, inv.nr. 131.
 - 21 *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989).
A.P. Twent van Raaphorst (1745-1816), regent en bestuurder, streefde naar centralisatie van het waterstaatsbestuur zij het met behoud van de eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de waterschappen. In 1806 kamerheer van Napoleon, 1807-1809 directeur-generaal van de Waterstaat, en daarna minister van Waterstaat, 1809-1810. Hoewel hij een bijzonder goede relatie had met Koning Lodewijk Napoleon had deze liever C.R.T. Krayenhoff op deze positie benoemd.
 - 22 OAB, inv. A.J. Maris, reg.nr. 105 en 107.
 - 23 Bart van Zijl, vermoedelijk een zoon van Heymen van Zijl, de bouwer van de oude sluis uit 1759.
 - 24 ARA, toeg.nr. 2.16.06 inv.nr. 327.
 - 25 zie noten 13, 14 en 15.
 - 26 ARA toeg.nr. 2.16.06 inv.nr. 327.
 - 27 Koninklijk Besluit 20 aug. 1808 nr. 22, ARA toeg.nr. 2.01.01.07 inv.nr. 144.
 - 28 ibidem.
 - 29 C.R.T. Krayenhoff (1758-1840), patriot en studiegenoot van Daendels, in 1784 medicus te Amsterdam, werd in jan. 1795 door Daendels naar Amsterdam gestuurd om een vreedzame overgave van de stad te bewerkstelligen. In 1796 bevorderd tot generaal-majoor van de Genie, directeur Hollandse Fortificatiën. In 1798 maakte hij met prof. van Swinden (zie noot 9 hoofdstuk 2) de algemene kaart van Nederland. In 1809 minister van Oorlog. Koning Willem I verhief hem in de adelstand en in 1820 begon Krayenhoff met de bouw van de nieuwe, oostelijk van Utrecht gelegen Hollandse waterlinie.
 - 30 Tenzij anders vermeld zijn de gegevens uit het Oud Archief IJsselstein uit het register van resoluties van het gemeentebestuur van IJsselstein, nr. 170.
 - 31 Hooft Graafland, schepen, bezat aanzienlijke percelen grond in de binnenstad, was zeer vermogend; van 1811 tot 1813 burgemeester van IJsselstein, HKY nr. 45/46 blz. 98.
 - 32 Rapport van de speciale commissie (18 september 1808) op basis van onderzoek gedaan op 31 augustus en 10 september 1808, met situatieschets. ARA toeg.nr. 2.01.01.07 inv.nr. 157.
 - 33 ARA toeg.nr. 2.01.01.07 inv.nr. 161.
 - 34 ARA toeg.nr. 2.01.01.07 inv.nr. 327.
 - 35 ARA toeg.nr. 2.16.06 inv.nr. 327.
 - 36 Nieuw Archief van het Waterschap Benschop (1811-1939), in het Streekarchief te Woerden, inventaris A.J. Maris toeg.nr. 45-3, inv.nrs. 2, 16, 17, 19, 23, 25.

JAN BLANKEN JANSZON (1755-1838)

inspecteur-generaal van de Waterstaat

door P.H. Verboeket

Inleiding

De tijd waarin Jan Blanken als nationaal waterbouwkundige actief is, betreft een periode waarin veel politieke en staatkundige omwentelingen plaats vinden. Rond het eind van de achttiende eeuw komt met de Bataafse Republiek een einde aan de soevereiniteit van de gewesten en aan de heersende regentenmentaliteit van de bestuurders.

In 1987 wordt de patriottenrevolutie uit 1787 herdacht. Hiertoe wordt in het Rijksmuseum op initiatief van de Rijksarchiefdienst met medewerking van de Rijkswaterstaat een overzichtstentoonstelling georganiseerd over de waterbouwkundige Jan Blanken, een nationale figuur uit het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw¹. Dit artikel moet gezien worden als een korte samenvatting over deze waterkundige en is grotendeels gebaseerd op de voortreffelijke, begeleidende essaybundel/catalogus, *'de Physique Existentie dezes Lands'*.²

Blanken groeit op in de nadagen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hij dringt, ondanks zijn eenvoudige afkomst en de revolutionaire politieke omwentelingen in zijn tijd, door tot in de hoogste kringen van verlichte wetenschappers en waterbouwkundigen. Hoewel hij geen theoretische scholing heeft, legt hij een grote praktische kennis aan de dag, iets dat zeer gewaardeerd wordt door onder andere wetenschappelijke genootschappen uit die tijd. Zij dragen

immers het praktisch experimenteren hoog in hun vaandel. Blanken heeft het vermogen om waterbouwkundige problemen concreet op te lossen en beschikt daarnaast over een enorme gedrevenheid tot erkenning. Deze eigenschappen bieden hem een voorsprong op zijn weliswaar theoretisch geschoolde maar meer behoudende collega's. Het is in deze belangrijke periode van hervormingen dat, vooral ook door toedoen van Blanken, een begin wordt gemaakt met de planmatige waterstaat op nationaal niveau.

Onder Koning Lodewijk Napoleon brengt Blanken het tot inspecteur-generaal van de Waterstaat. Onder het bewind van Keizer Napoleon Bonaparte en Koning Willem I blijft hij deze functie behouden tot zijn pensionering.

Het is aan het persoonlijk prestige van Blanken te danken dat vele nationale waterbouwkundige werken zoals kanalen, sluizen en dokwerken, tot stand komen. Het gaat hierbij om grootschalige werken die voornamelijk met handkracht gerealiseerd worden. En dat in een tijd dat er geen goede weg- en waterverbindingen zijn, geen electriciteit en geen motoren voor de aandrijving van hefwerktuigen. Ook materialen als beton en staal bestaan dan nog niet en een snellere communicatie dan per brief is er evenmin.

Blanken heeft de gave om de toenmalige autoritaire leiding van de staat zodanig van zijn praktische inzichten te overtui-

gen, dat zij meer dan eens bereid blijken om bij het ambtelijk apparaat in te grijpen om Blankens plannen uitgevoerd te krijgen. Dit ingrijpen van hogerhand maakt Blanken uiteraard weinig populair in ambtelijke kringen.

Jeugdjaren en eerste opdrachten 1755-1795

Jan Blanken wordt in 1755 geboren te Bergambacht in de Krimpenerwaard, als eerste zoon van Jan Teunis Blanken³ en Miesje den Blicck. Na de benoeming van zijn vader Jan Teunis als dijkmeester van de Krimpenerwaard, verhuist het gezin naar Haastrecht. Evenals zijn drie jongere broers doorloopt Jan de Franse school en volgt hij een praktijkstage bij zijn vader en zijn oom A.T. Blanken uit Gouda. Deze staat bekend als een bekwaam aannemer en is onder andere belast met het onderhoud van de Hollandse Waterlinie.

In tegenstelling tot zijn drie broers, legt Jan het landmetersexamen niet af maar solliciteert hij op zijn twintigste met succes naar de betrekking van opzichter van de directie Hollandse Fortificatiën op de Zuidhollandse eilanden. Zijn standplaats wordt Hellevoetsluis en later Brielle. Met een groeiend aantal andere functies blijft hij achtentwintig jaar lang opzichter. Hij huwt Maria van Lakerveld, dochter van een steenfabrikant in Vianen.

In de vierde Engelse oorlog, 1780-1784, legt Blanken verdedigingswerken aan langs de kust en rond de steden Hellevoetsluis en Brielle. Om erkenning te krijgen als ingenieur, iets dat hij in toenemende mate belangrijk gaat vinden, solliciteert hij bij het ingenieurskorps van de Genie. Zijn eenvoudige afkomst hindert hem hierin. Wel wordt hij aangenomen bij de Artillerie als onder-luitenant.

In 1787, het jaar waarin de patriotten een vergeefse greep naar de macht ondernemen, ontvouwt Blanken een plan voor de aanleg van droogdokken voor de marinehaven Hellevoetsluis. Dit voor die tijd revolutionaire plan, wordt elf jaar later on-

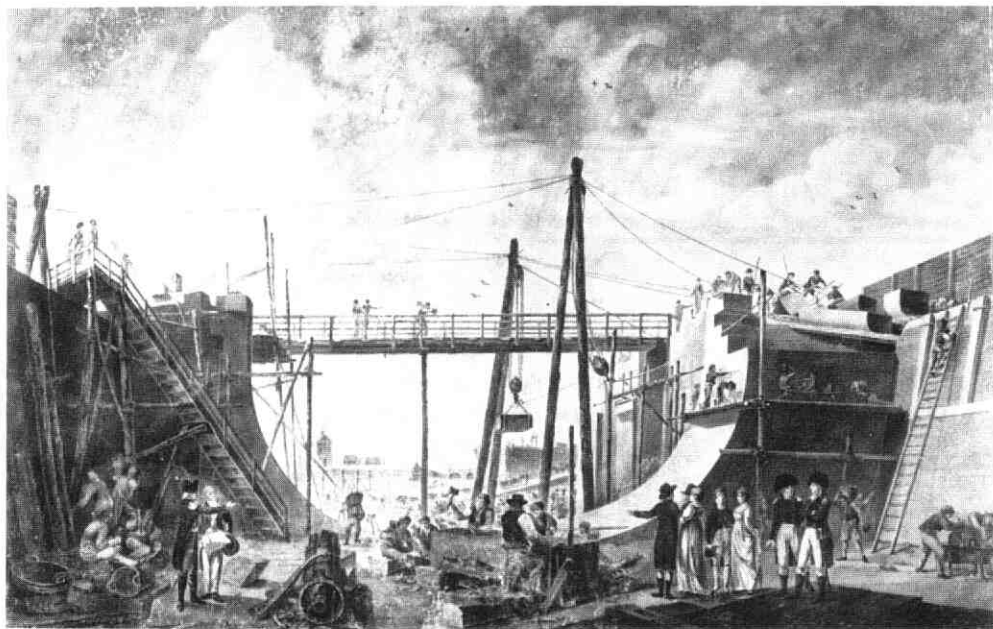
der zijn leiding inderdaad uitgevoerd waarover later meer. Na het winnen van een prijsvraag, slaagt Blanken erin lid te worden van het prestigieuze Bataafse Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam.

Bij aankomst van het Franse 'bevrindingsleger' onder aanvoering van Pichegru en het Bataafse Legioen onder leiding van de naar Frankrijk uitgeweken patrioot Daendels, is Blanken inmiddels benoemd tot kapitein en belast met de verdediging van het sluizencomplex in Vreeswijk. In januari 1795 steken de Fransen de bevoeren Lek over en de Bataafse Republiek komt zonder schermutselingen tot stand gekomen.

De Bataafse Republiek 1795-1806

Met wisselend succes tracht men van ons land een gecentraliseerde eenheidsstaat te maken waarbij het streven vooraf is een einde te maken aan de bevoorrechtiging van bepaalde groepen. Met Frankrijk wordt een of- en defensief verdrag gesloten. Naast zijn functie als opzichter bij Fortificatiën en Artillerie-officier wordt Blanken benoemd tot lid van het Comité tot superintendentie der zeedijken en zeeweringen in het belangrijke gewest Holland.

In deze voorlopige centrale waterstaatsorganisatie wordt Blanken belast met het technisch toezicht onder president Chr. Brunings (1736-1805) toen de belangrijkste waterstaatdeskundige. In deze functie raakt Blanken nu ook betrokken bij marine-vraagstukken. Zo publiceert hij een verhandeling over het bouwen van droogdokken op de slappe bodem van Holland. Ondermeer hierdoor krijgt hij de verering de opdracht een studiereis te maken naar Parijs en de Noordfranse havens. Op deze reis doet hij onder andere Brest, Cherbourg, Dieppe en Duinkerken aan. Hij maakt er kennis met de modernste technieken en knoopt bovendien vruchtbare relaties aan met Franse ingenieurs en bestuurders wat hem later nog goed toepas zal komen.

afb. 1
De werkzaamheden te Hellevoetsluis in 1802. Door de sluisopening zien we op de achtergrond links het stoommachinegebouw. B. Joos, Rotterdam Maritiem Museum 'Prins Hendrik', inv.nr. P 2450.

In 1798 wordt besloten tot de uitvoering van de sluis- en dokwerken te Hellevoetsluis, onder toezicht van een deskundige commissie. Jan Blanken wordt benoemd tot directeur. Het is voor die tijd een enorm karwei dat met handkracht moet worden verricht en waarbij Blanken de leiding heeft over meer dan duizend arbeiders met alle logistieke problemen vandien. Hij ontpopt zich tot een bekwaam 'manager', uitstekend in staat te delegeren. En dat in een tijd waarin van de huidige communicatiemiddelen nog geen sprake is en de infrastructuur van ons land nog in de kinderschoenen staat.

Na veel geharrewar wordt een stoompompmachine uit Engeland gesmokkeld. Na de geslaagde proef met het droogpompen van het dok in 1802, verschijnt zonder medeweten van de commissieleden, een zogenaamd anoniem verslag, zonder twijfel van de hand van Blanken zelf, waarin de bouwmeester Blanken alle lof wordt toegezwaid.⁵

Blanken, steeds meer overtuigd van zijn ingenieurskwaliteiten, doet een hernieuwde poging toe te treden tot het ingenieurskorps van de Genie. Protesten tegen zijn verzoek tot toetreding worden

vooral ingegeven door het standsverschil. Het lukt hem ook nu weer niet maar wel wordt hij benoemd tot luitenant-kolonel der Bataafse Armee. Er volgt een diplomatieke missie naar Parijs waarbij hij mede moet onderhandelen met de Eerste Consul Napoleon Bonaparte over de bijdrage van ons land in de oorlog tegen Engeland. In de Franse hoofdstad ontwerpt Blanken een plan voor de bouw van een versterkte marinehaven in Den Helder, iets dat op Napoleon, toen nog geen Keizer, een goede indruk maakt.

Teruggekomen uit Parijs wordt Blanken ontslagen uit zijn functie als opzichter bij Fortificatiën omdat hij niet langer wil dienen onder genie-ingenieurs. Na zijn benoeming tot inspecteur van de zeehavens en zeegaten in het Zuiderkwartier van Holland, verhuist hij naar Den Haag. Hij blijft ondertussen de leiding houden over de werken in Hellevoetsluis totdat hij in 1805 ruzie krijgt over de afbouw van het dok.⁶

**Lodewijk Napoleon,
Koning van Holland 1806-1810**

Gericht tegen Engeland kondigt Keizer Napoleon Bonaparte in 1806 het

Continentele Stelsel af en benoemt zijn broer Lodewijk Napoleon tot Koning van ons land. Na de dood van de inspecteur-generaal van de Waterstaat F.W. Conrad, worden Blanken en zijn elf jaar jongere collega A.F. Goudriaan⁷ bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1808 benoemd tot inspecteur-generaal. Zij bevinden zich vanaf die tijd aan de top van het Waterstaatskorps, waar beiden bijna twintig jaar de hoogste gezagsdragers zijn en opeenvolgende ministers adviseren over waterstaatszaken. Blanken krijgt het westelijk deel van ons land, met zijn vele waterwerken en Goudriaan het oostelijk deel.

Blanken gaat in zijn nieuwe functie voortvarend te werk. Zoals vermeld in het voorgaand artikel, publiceert hij nog in 1808 een nieuwe vinding van een verbeterde sluis, de zogenaamde waaersluis.⁸ Evenals de toepassing van de stoompompmachine in Hellevoetsluis in 1802, krijgt ook deze vinding een gunstige recensie in de vakpers, met lovende woorden voor de constructeur. Ongetwijfeld heeft ook hier Blanken invloed op de redactie van deze recensie gehad. Zijn collega Goudriaan bestrijdt in het openbaar de originaliteit van deze vinding. De werkverhouding tussen beiden verslechtert en Goudriaan is later vaak een geducht tegenstander van door Blanken ontwikkelde plannen.

Toch vertonen de carrières van Blanken en Goudriaan overeenkomsten. Beiden zijn afkomstig uit een ambachtelijk milieu, tegelijkertijd lid van wetenschappelijke genootschappen en van het waterstaatskorps. Ook werken beiden voor de marine als ingenieur, met als enig verschil dat Goudriaan tot 1795 als landmeter werkt, terwijl Blanken in de artillerie een militaire carrière doormaakt. Er wordt dan ook wel geconcludeerd dat het conflict tussen beiden stelde op wedijver en grote karaktersverschillen.

Na de ernstige watersnood van 1809, waarbij vooral de Betuwe het flink te verduren heeft, krijgt Blanken de gelegenheid om zijn uitvinding van de waaersluis

op grote schaal toe te passen bij de verbeterde afvoer van de Linge, de zogenaamde Lingewerken. Lodewijk Napoleon stelt hem hiertoe aan op advies van een speciale commissie onder voorzitterschap van professor J.H. van Swinden.⁹

Ingelijfd bij Frankrijk 1810-1813

Keizer Napoleon Bonaparte ziet de Rijn als een natuurlijke verdedigingslinie. Ons land neemt daardoor een belangrijke militair-strategische positie in wat voor Blanken een kolfje naar zijn hand is. Hij gaat met de minister van Financiën van het Koninkrijk Holland, Gogel¹⁰ en afgevaardigden uit de militaire top naar Parijs voor de uitwerking van de annexatiebepalingen. Als waterbouwkundige verschaft hij uitgebreide informatie over de ingewikkelde en voortdurende strijd die Holland tegen het water levert. In een memorie tegen de militaire dienstplicht van de Keizer, benadrukt Blanken dat voor de strijd tegen het water in Holland geen manschappen gemist kunnen worden. Napoleon wenst langs de continentale kust van Europa versterkte marinehavens en geeft opdracht om het eerder door Blanken geopperde marinehavenplan van Den Helder daadwerkelijk uit te voeren. Blanken vergezelt de Keizer bij een bezoek aan deze plaats. Inmiddels is hij benoemd tot directeur-generaal Maritieme Werken en adviseur van de Keizer. Geassisteerd door zijn enige zoon, geeft hij leiding aan de haven- en dokwerken in Den Helder.

Koning Willem I 1813-1822

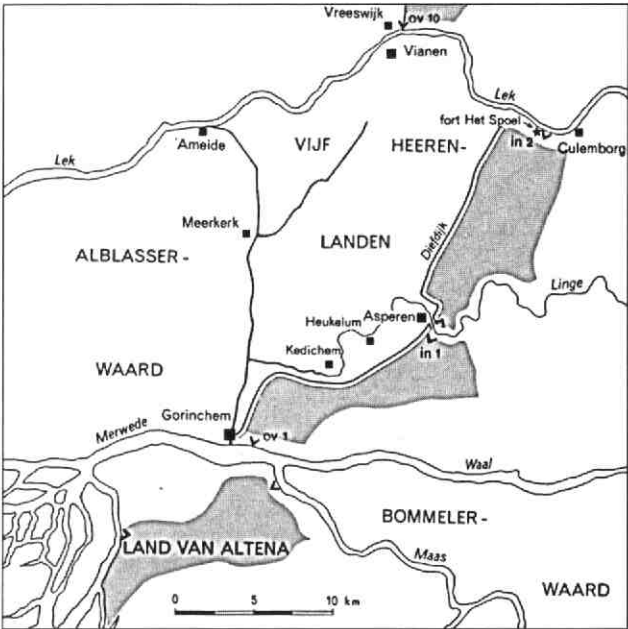
Ook na de val van Keizer Napoleon wordt Blanken door Koning Willem I in zijn functies gehandhaafd. Onder zijn leiding wordt in verband met reparatie van de sluis bij Vreeswijk een hulpsluis met waaierdeuren aangelegd. Tevens voert hij een oud inundatieplan uit waarbij vijf waaersluizen tussen Culemborg en de Biesbosch worden gebouwd. Deze sluizen dienen bij extreem hoog water van de Lek,

het Lekwater over het land van Culemborg, de Tielerwaard en het land van Altena, af te leiden naar de Biesbosch. Deze 'zijdelingse afvloeiing' van het hoge rivierwater, dient ter ontlasting van de zwakke noorder Lekdijk ter beveiliging van Utrecht en Holland, maar komt wel ten laste van de minder dicht bevolkte, te inunderen gebieden. Tevens functioneren deze sluizen om de gebieden voor militaire doeleinden te inunderen. Bij Asperen en Gorkum zijn nog enkele exemplaren van deze sluizen bewaard gebleven.

Van 1815 tot 1822 leidt Blanken opnieuw de werken aan het Nieuwe Diep bij Den Helder met onder andere een droogdok dat slechts na veel tegenslagen zoals voortdurende lekkages door toepassing van slecht cement, wordt voltooid.

Blanken pleit nogmaals voor de gelijkstelling in rang van de waterstaatingenieurs met de ingenieurs van de Genie. Hij wil voorkomen dat zonen van notabelen geen belangstelling zullen hebben om toe te treden tot Waterstaat waardoor de kans wordt ontnomen het niveau op te trekken. De Koning weigert dit waarop Blanken zijn ontslag indient¹¹ maar door de Koning overgehaald wordt aan te blijven.

Na de dood van zijn schoonvader in 1816, verhuist Blanken naar diens buiten-

plaats 'Vijverlust' aan de Lekdijk even ten westen van Vianen. Hij zal daar niet veel vertoeven met zijn vele verplichtingen op uiteenlopende plaatsen. Zo onderhandelt hij ook nog met de Pruisen over de grensafbakening bij de Rijn. De gouverneur van Gelderland kan zich niet verenigen met het bereikte resultaat. Maar Blanken weet echter door snel en solistisch te handelen tijdens een audiëntie bij de Koning toch goedkeuring te krijgen voor ondertekening

afb. 2
De 5 waaier-
sluizen tus-
sen
Culemborg
en de
Biesbosch
rond 1815.
De donkere
vlakken geven
het inunda-
tiegebied aan.

afb. 3
Eén van de
waaier-
sluizen
bij
Asperen.
De opening
wordt afgeslo-
ten met één
enkele wai-
erdeur, links
op de foto
van de
auteur.

van de overeenkomst. Eén van zijn vele eigenhandige optredens die door het ambtelijk apparaat niet wordt gewaardeerd.

Tussen 1817 en 1826, dus in minder dan tien jaar, komen door toedoen van Blanken liefst drie kanalen tot stand. Eerst het Kanaal van Stenenhoek, ter ontlasting van het Lingewater, dat van Gorkum naar Hardinxveld-Giessendam wordt gegraven naar de Beneden-Merwede. Vervolgens wordt in vijf jaar tijd het Noordhollands kanaal gegraven van Amsterdam naar Den Helder. Tienduizenden grondwerkers verplaatsen miljoenen kubieke meters grond met schop, baggerbeugel en kruiwagen. Het kanaal is tachtig km lang, zevenendertig meter breed en zes meter diep. Er komen waaierdeuren en vlotbruggen in.¹² De vaartijd tussen Amsterdam en Den Helder bedraagt dan twee à drie dagen. De grote zeeschepen worden voortgetrokken door paarden op jaagpaden. Een enorme winst aangezien men voorheen moest wachten op gunstige wind en hoogwater bij het ondiepe Pampus.

Wanneer het kanaal in 1824 wordt geopend is dat het langste scheepvaartkanaal ter wereld. Na enkele tientallen jaren is het kanaal helaas niet meer afdoende voor de toegenomen scheepvaart met steeds grotere schepen en wordt het vervangen door het Noordzeekanaal.

Na een dijkdoorbraak bij Durgerdam, waardoor een overstroming ontstaat die

grote delen van Noord-Holland treft, weigert Blanken bij herhaling om de sluizen bij Den Helder te openen. Hij is bang dat de sluizen die nog niet geheel gereed zijn, beschadigd raken. Zijn collega Goudriaan¹³ adviseert Blanken te ontslaan maar de Koning besluit echter om de zaak te laten rusten.

Daarna wordt het Zederikkanaal¹⁴ gegraven tussen de Lek bij Vianen en de Merwede bij Gorkum. Bij Arkel wordt bovendien volgens een plan van Blanken, ter vervanging van het gemaal te Ameide, een groot stoomgemaal gebouwd dat tot in 1950 dienst heeft gedaan.

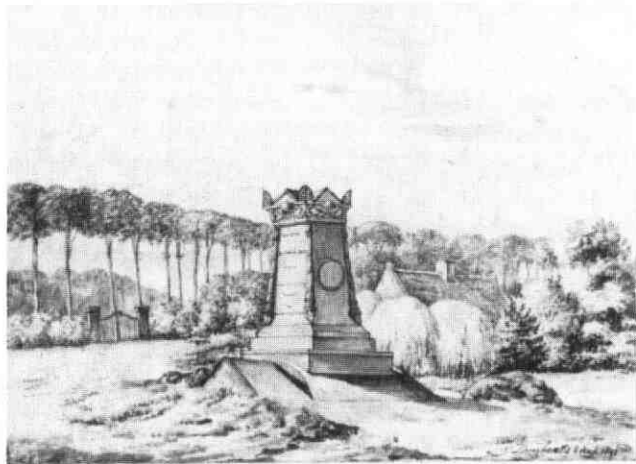
Blanken wordt in 1826 gepensioneerd en benoemd tot adviseur bij het departement van Waterstaat. Hij is dan 71 jaar oud en inmiddels een vermogend man. Op zijn buitenplaats 'Vijverlust'¹⁵ te Vianen blijft hij zich bezig houden met het schrijven van verhandelingen, onder andere over de verbetering van windwatermolens. In een loods op het erf onderhoudt hij een aanzienlijke verzameling modellen van sluizen, vlotbruggen, dokken en molens.¹⁶

In 1838 overlijdt hij op 83-jarige leeftijd in Vianen. Hij overleeft daarbij zijn vrouw en zijn zoon zodat zijn vermogen wordt nagelaten aan diverse familieleden. Er wordt voor hem een gietijzeren grafmonument opgericht op de Algemene Begraafplaats in Vianen dat in 1988 wordt gerestaureerd.

Gelukkig krijgt Jan Blanken nu steeds meer de waardering die hij verdient. Met niet aflatende ijver, vindingrijkheid en toepassing van, voor die tijd moderne technieken, werkte hij aan de '*Physique Existentie dezes Lands*'.

Het is alleen jammer dat de meeste sporen van zijn werken inmiddels door voortschrijdende eisen van de tijd zijn weggewist en hier en daar alleen nog als industrieel erfgoed worden bewaard. Zo hoop ik dat IJsselstein, op passende wijze, een blijvende herinnering aan de grote waterbouwkundige Blanken zal weten te

afb. 4
Gietijzeren
gedenkteken
op het graf
van Jan
Blanken op
de Algemene
begraafplaats
te Vianen.

creëren in relatie tot dat kleine sluisje dat tweehonderd jaar lang zo'n dominante positie bij IJsselstein heeft ingenomen.

IJsselstein had per slot de primeur in Nederland, misschien wel in de wereld, van een waterbouwkundige proef op ware grootte in een bestaande sluis, die na het slagen van de proef weer werd teruggebracht in de oorspronkelijke staat. Een kostbaar maar voor de militaire verdediging van ons land, blijkbaar noodzakelijk experiment, dat in onze tijd minstens 3 à 4 miljoen gulden zou hebben gekost.

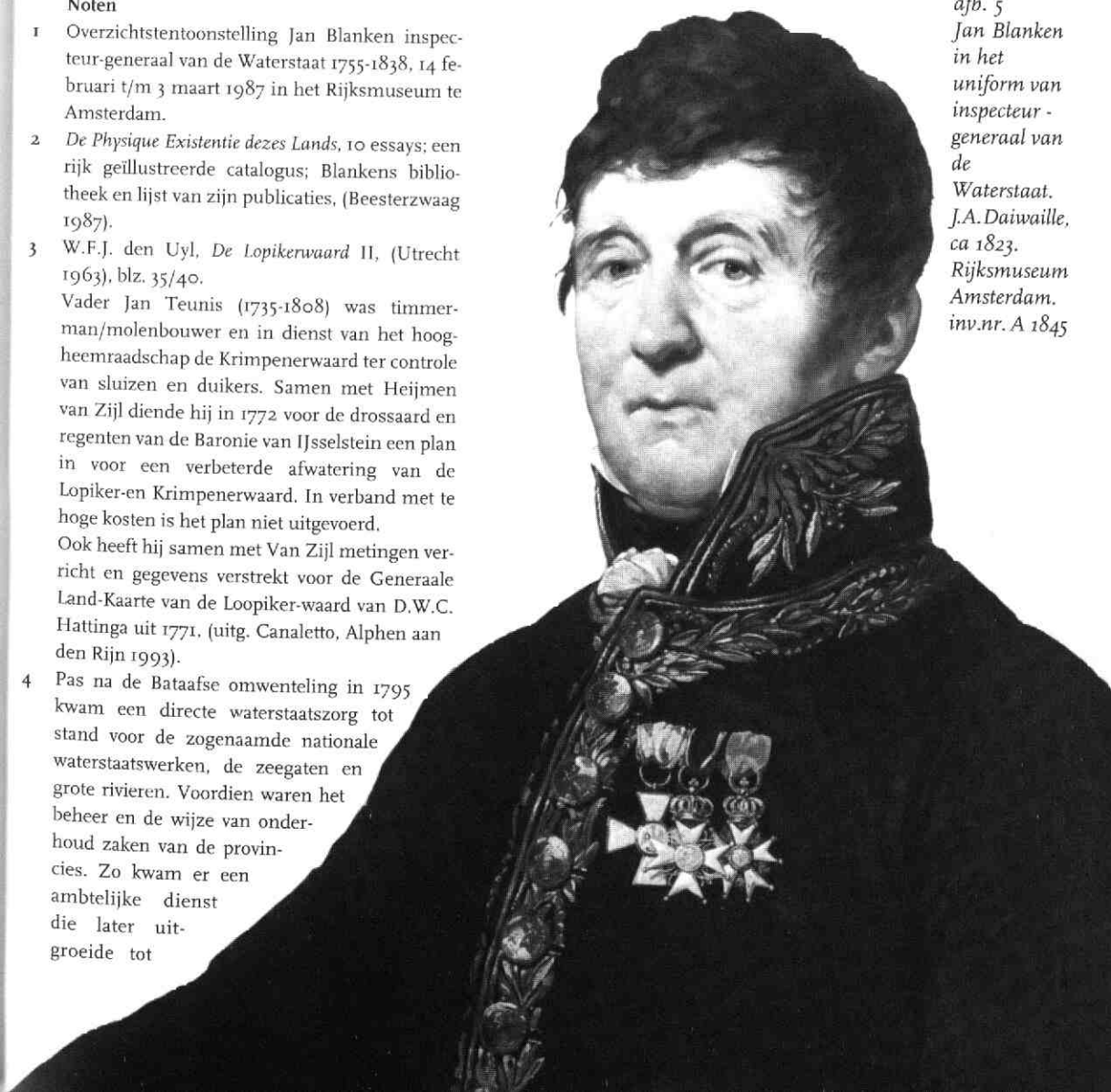
Noten

- 1 Overzichtstentoonstelling Jan Blanken inspecteur-generaal van de Waterstaat 1755-1838, 14 februari t/m 3 maart 1987 in het Rijksmuseum te Amsterdam.
- 2 *De Physique Existentie dezès Lands*, 10 essays; een rijk geïllustreerde catalogus; Blankens bibliotheek en lijst van zijn publicaties, (Beesterzwaag 1987).
- 3 W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard II*, (Utrecht 1963), blz. 35/40.
Vader Jan Teunis (1735-1808) was timmerman/molenbouwer en in dienst van het hoogheemraadschap de Krimpenerwaard ter controle van sluizen en duikers. Samen met Heijmen van Zijl diende hij in 1772 voor de drossaard en regenten van de Baronie van IJsselstein een plan in voor een verbeterde afwatering van de Lopiker-en Krimpenerwaard. In verband met te hoge kosten is het plan niet uitgevoerd. Ook heeft hij samen met Van Zijl metingen verricht en gegevens verstrekt voor de Generaale Land-Kaarte van de Loopiker-waard van D.W.C. Hattinga uit 1771, (uitg. Canaletto, Alphen aan den Rijn 1993).
- 4 Pas na de Bataafse omwenteling in 1795 kwam een directe waterstaatszorg tot stand voor de zogenaamde nationale waterstaatswerken, de zeegaten en grote rivieren. Voordien waren het beheer en de wijze van onderhoud zaken van de provincies. Zo kwam er een ambtelijke dienst die later uitgroeide tot

Rijkswaterstaat.

- 5 Jan Blanken zou zich later, zonder gêne, nog meermalen zelf 'promoten' zonder zich ook maar iets aan te trekken van meerderen en collega's.
- 6 Het dok wordt tijdens de regering van Koning Willem I in de jaren 1823 en 1824 toch weer onder leiding van Blanken afgebouwd in een tijd dat hij zijn handen al vol had aan het tot stand brengen van het Noordhollands Kanaal.
- 7 A.F. Goudriaan (1768-1829), zie hoofdstuk 1, noot 12.
- 8 Een waaiersluis uitgerust met één of meerdere waaierdeuren, die zelfs tegen de stroom van het water of tegen de waterdruk in geopend kunnen worden, (zie vorig artikel)

afb. 5
Jan Blanken
in het
uniform van
inspecteur -
generaal van de
Waterstaat.
J.A. Daiwaille,
ca 1823.
Rijksmuseum
Amsterdam.
inv.nr. A 1845

- 9 J.H. van Swinden (1746-1823) was de toonaangevende wis- en natuurkundige in ons land. Hij was betrokken bij het vaststellen van de meter in Parijs en de invoering van het metrieke stelsel in ons land. Samen met de toenmalige directeur Fortificatiën C.R.T. Krayenhoff heeft hij in 1798 door middel van driehoeksmetingen Nederland in kaart gebracht. Hij had grote bewondering voor de praktische waterbouwkundige Blanken en steunde hem in conflicten met Goudriaan.
- 10 I.J.A. Gogel (1765-1821) patriot, gaat in 1794 naar Pichegru om de omwenteling voor te bereiden. In 1798-1801 en van 1805-1809 Agent (minister) van Financiën. Hij voert directe belastingen in en zo weinig mogelijk indirecte belastingen, een regeling die tot 1892 de fiscale wetgeving bepaalde.
- 11 Teleurgesteld over de gang van zaken publiceert Blanken als zelfverdediging een gedichteerde biografie, geschreven door Mr. G. van Lennep, waarin zijn verdiensten worden benadrukt.
- 12 De vlotbrug is ook een vinding van Blanken. Deze bestaat uit twee kleppen aan beide oevers en twee uitschuifbare delen in het midden. Bij het openen van de brug worden de twee kleppen omhoog gehaald en de uitschuifbare delen onder de kleppen geschoven.
- 13 In 1826 voert Goudriaan zijn bekroonde plan uit tegen het dichtslibben van de haven van Amsterdam. Hiertoe moet het IJ worden afgedamd en een kanaal van Schellingwoude naar Marken worden gegraven. In 1829 worden echter de geldverslindende werken gestaakt en Goudriaan sterft datzelfde jaar als een teleurgesteld man. De sporen van het onvoltooide kanaal zijn nog altijd zichtbaar. Uiteindelijk voert men een plan van Blanken uit dat bestaat uit een afdamming van het IJ met sluizen en de vervanging van de palenrijen door vaste dokkaden (Wester- en Oosterdok).
- 14 Het Zederikkanaal is vervangen door het bredere Merwedekanaal. Het oude sluizencomplex van Blanken bij Vianen is vergroot. Hier in de buurt is nu de Blankenweg.
- 15 De buitenplaats 'Vijverlust' werd in 1884 voor afbraak verkocht. Tot dusver zijn er helaas geen afbeeldingen van gevonden.
- 16 Zogenaamde molens volgens Blankens '*vereenvoudigd stelsel*', waarbij het met een andere overbrengingstechniek mogelijk werd om met meerdere scheppraden het water hoger op te voeren. In modellen beproefd bleek het echter in de praktijk niet goed te werken door de enorme krachten die hierbij werden uitgeoefend.

Stichting Historische Kring IJsselstein

Dagelijks bestuur:

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet,
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60.

Bank: Postbank, nr.: 4074718

Redactie:

B. Rietveld, Meerenburgerhorn 10,
3401 CD IJsselstein.

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f 30,-) per jaar. Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage f 28,50 resp. f 38,50. Losse nummers, voor zover voorradig, zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-.

Druk: Abels bv, Utrecht

ISSN: 1384-704X